

ТАТАР ХАЛЫК СӨЙЛӘШЛӘРЕ

ИКЕНЧЕ КИТАП

«НОГАРИФ» НӘШРИЯТЫ

ТАТАР ХАЛЫК СӨЙЛӘШЛӘРЕ

ИКЕ КИТАПТА

Икенче китап

УДК 81:811.512.145 | 28

ББК 81.2Тат-67

T23

Китап 2004—2013 елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләргә саклау, өйрәнү һәм үстерү буенча Татарстан Республикасы Дәүләт программасын үтәү максатында нәшер ителә.

Авторлар коллективы:

Ф. С. Баязитова, Д. Б. Рамазанова, Т. Х. Хәйретдинова,
З. Р. Садыкова, Р. С. Барсукова

Редколлегия:

К. М. Миңнуллин, М. З. Зәкиев, Ф. Р. Шәйхиева, М. Х. Вәлиев

Жаваплы редакторлар:

Д. Б. Рамазанова, Т. Х. Хәйретдинова

Рецензентлар:

филология фәннәре докторлары Л. Ш. Арсланов, Ф. М. Хисамова

Татар халык сөйләшләре : Ике китапта : Икенче китап /
Т23 Ф. С. Баязитова, Д. Б. Рамазанова, Т. Х. Хәйретдинова һ. б. — Казан :
Мәгариф, 2008. — 463 б.

ISBN 978-5-7761-1774-9

Китапта татар теленең көнбатыш (мишәр) һәм көнчыгыш диалектлары сөйләшләренең фонетик, грамматик һәм өлешчә лексик үзенчәлекләре тасвирланган. Хезмәт тел тарихы, тарихи диалектология, гомумән, татар теле һәм башка төрки телләр белән кызыксынучылар өчен әһәмиятле чыганаҡ булып. Ул шулай ук югары уку йортларының гуманитар факультетлары студентлары өчен уку әсбабы буларак файдаланырга тәкъдим ителә.

ISBN 978-5-7761-1774-9

© «Мәгариф» нәшрияты, 2008

СҮЗ БАШЫ

Хәзерге вакытта татар теле белемендә диалектология — алга киткән тармакларның берсе. Милли телебезнең җирле сөйләшләре галимнәр җитәкчелегендә тулы эчтәлекле махсус программа нигезендә Россиянең егермедән артык өлкә һәм республикаларында экспедицияләр уздыру юлы белән өйрәнелде. Аларда яшәп килә торган гаять бай материал фәнгә кертелгән һәм кертелә килә. Шулай да ул тикшеренүләр төрле чорларда, төрле алымнар белән һәм төрле дәрәжәдә башкарылган. Татар диалектологиясенең 100 елдан артык вакыт эчендә фән буларак үсеш-үзгәрешен, казанган уңышларын бербөтен итеп, бер концепциядән чыгып яктырту кирәк, тупланган материалларны, бүгенге көн таләпләреннән чыгып, яңадан фәнни-теоретик фикерләп күздән уздыру зарурлыгы үзен бик нык сиздерә.

Тәкъдим ителә торган хезмәт менә шушы ихтыяҗларны берникадәр канәгатьләндерү максатына ирешү өчен бер адым булып тора. Һәр сөйләш, гәрчә аларның уртак яклары булса да, мөстәкыйль берәмлек буларак тасвирланды, үзенчәлекләрен фәнни шәрехләү, хезмәтнең күләме зур булу сәбәпле, максат итеп куелмады. Хезмәт сөйләшләрдәге әдәби тел нормаларына туры килеп җитмәгән тайпылышларның мөмкин кадәр тулы белешмәлеген тәшкил итә.

Ул татар һәм төрки телләрнең фонетикасын, грамматикасын, өлешчә лексикасын да, тарихи планда тикшерү, җирле сөйләшләрне чагыштырма-тарихи өйрәнү өчен ышанычлы фактологик нигез булып дип ышанабыз.

Билгеле булганча, хезмәт ике китаптан тора.

Беренче китапта урта диалектка караган сөйләшләр тасвирланды. Аннан күренгәнчә, урта диалект җирле сөйләшләрнең бай һәм катлаулы системасын тәшкил итә. Бу диалектка караган сөйләшләр бер-берсеннән шактый аерылалар. Әлбәттә, мондый хәл аларның катлаулы формалашу тарихы белән бәйләнгән.

Әлеге икенче китапта исә көнбатыш (мишәр) һәм көнчыгыш диалектлар тасвирлана. Мишәр диалектының да сөйләшләр системасы игътибарны җәлеп итә. Тик алар бер-берсеннән, урта диалект сөйләшләре белән чагыштырганда, азрак аерылалар. Сөйләшләрнең формалашуында экстралингвистик шартлар да зур роль уйнаган.

Көнчыгыш диалектлар дигәндә тубыл-иртыш, бараба һәм том диалектлары күздә тотыла. Аларның һәркайсы берникадәр үзенчәлеклерәк формалашу юлы үткәннәр. Әмма, китаптан күренгәнчә, аларның нигезе уртак.

Бу икенче китап та, тел галимнәре генә түгел, гомумән, татар мәдәнияте белән шөгыйльләнүче киң даирә белгечләр өчен дә әһәмиятле чыганаك булып дип уйлыйбыз.

Д. Б. Рамазанова

МИШӘР ДИАЛЕКТЫ

Мишәрләрнең таралышы. Мишәр диалекты вәкилләре оешкан төстә булып аеруча Түбән Новгород, Пенза, Ульяновск, Саратов, Самара өлкәләрендә, Татарстанда, Мордовиядә, Чувашстанда һәм Башкортстанда яшиләр. Аларның чагыштырмача азрак төркемнәре Рязань, Тамбов, Ставрополь, Оренбург, Әстерхан һәм Волгоград өлкәләрендә дә бар. Мишәрләрнең бер өлеше Урта Азиядә, Себердә, Балтыйк буе республикаларында, Мәскәүдә, Санкт-Петербургта да таралган.

Мишәрләр һәрвакыт башка төрки яки төрки булмаган халыклар (мордва, чуваш, рус һ. б.), Башкортстанда — башкортлар һәм типтәрләр, Саратов өлкәсенең көньягында казахлар белән аралаш утырганнар. Элек, XVI—XVII гасырларда аларның бер өлеше нугайлар белән контактта булган. Әлбәттә, мишәрләр аеруча казан татарлары белән тарихи һәм генетик яктан тыгыз бәйләнгән.

Бер территориядә шушы халыклар белән гасырлар буе бергә яшәү, мәдәни-иқтисади, сәяси-тарихи бәйләнешләр, барысы да мишәрләрнең сөйләм теленә йогынты ясамый калмаган. Үзара көчле тәэсир итешү процессы бигрәк тә лексика өлкәсендә үзенә эзен калдырган.

Мишәрләрнең язма тарихта билгеле булган иң борынгы яшәгән җире булып Цна һәм Мокша елгалары бассейннары санала. Мордовиянең көнчыгыш районнары да шунда кергән булуы мөмкин дип фараз ителә [Махмутова, 1978: 4 һ. б.]. Әмма мишәрләрнең бабалары бу территориягә кайдан һәм кайчан килүләре турындагы сорауга фәндә төгәл җавап юк әле.

Өч гасырдан артык вакыт — XVI—XIX гасырлар буенча мишәрләрне Рус дәүләте тарафыннан, югарыда атап үтелгән Цна һәм Мокша бассейны территориясеннән башта көнчыгышка, аннан соң көньяк һәм көньяк-көнчыгыш юнәлешләрендә күчәрәп утырту барган.

Тарихи чыганаклардан күренгәнчә, мишәрләрне күчәрә башлау, Рус дәүләтенең көньяк һәм көнчыгыш чикләрен күрше күчмә халыкларның һөҗүмәннән саклау өчен, хөкүмәт тарафыннан ныгытмалы саклану сызыклары төзү белән бәйле. Рус дәүләтенең чикләре киңәя барган саен, әлеге саклану сызыкларының урыннары да күчә барган.

Чама белән 1578—1684 еллар эчендә хәзерге Мордовия республикасы, Рязань, Тамбов, Пенза, Ульяновск, Самара өлкәләре территориясендә, шулай ук хәзерге Татарстанның Идел уңъяк яры өлешендә саклану сызыклары төзелә. Берсе Симбирская дип аталган, тагын берсе хәзерге Татарстанның Кама аръягында, ул 1652—1657 елларда төзелгән һәм «Кама аръягы сызыгы» дип йөртелгән. Бу саклану сызыкларын төзү һәм каравыллау өчен, нигездә, рус булмаган халыкларны («иноро-

дец»ларны) файдалана торган булганнар: йомышлы (служилые) татарлар (ягъни, мишәрләр), мордвалар, чувашлар, ә Кама аръягында һәм хәзерге Башкортстан территориясендә — күбесенчә марилар һәм удмуртлар. Саклану сызыкларын мишәрләрнең хәзер яшәгән территориясә белән чагыштыру аларның тәңгәл килүен раслый.

Мишәрләрне күчереп утырту юнәлешләре, авылларның килеп чыгышы турындагы тарихи һәм архив чыганаclarы гына түгел, бәлки, аларның элек яшәгән урыннарда калган мишәрләр белән генетик бәйләнешләре, халык арасында сакланып килгән риваятьләр һәм легендалар һәм, иң мөһиме, тел материаллары белән дә раслана. Мәсәлән, 1578 елда Алатыр-Аразамас-Темников һәм Кадом сызыгына хәтле булган саклану сызыгы төзелә. XVI гасырның 70 нче елларында йомышлы татарлар Кадомнан Арзамас өязенә күчереп утыртылалар. XVII гасыр башында, чукундырудан качып булса кирәк, алар Алатыр өязенә күчеп китә. Шулай итеп, хәзерге Сергач төбәгендәге бер төркем мишәр авыллары (Каргалы, Шөбиле, Актук, Уразовка, Суыксу, Триазер, Яндовище һ. б.) барлыкка килә. XVII гасыр башында алар Курмыш өязендә дә жирләр алалар. Мәсәлән, Маклакау авылының барлыкка килүен тарихчылар шулай аңлата [Мухамедова, 1972: 18, 20]. Бу фикер тел материаллары белән дә раслана, аларның барысында да *ц*-лаштыручы сөйләш таралган [Махмутова, 1978: 5].

Шулай итеп, сергач сөйләше вәкилләренәң бабалары чыгышлары белән Кадом өязеннән булган. Хәзерге Рязань өлкәсә Кадом һ. б. районнарда, Тамбов өлкәсендә дә һәм Мордовиядә хәзергә кадәр татар авыллары сакланып килә: Әжә (Азеево), Сыркыды (Сургодь), Тархан (Тарханы) (Цна бассейны), Горенка, Тат. Лундан (Искил), Күршә (Татарцино) һ. б. [Махмутова, 1978: 6]. Аларның сөйләше дә, сергач сөйләше кебек үк, *ц*-лаштыру белән характерлана.

Тарихи документларга таянып, Курмыш өязе татарларының бер өлеше XVII гасыр уртасында Карсун сызыгына күчерелгән дигән фикер әйтелгән [Мухамедова, 1972: 20].

XVII гасырның 30 нчы елларында, Керенскийдан (хәзерге Вадинск) башлап, Түбән һәм Югары Ломов — Инсар — Потижский острогы — Шишкеево — Саранск — Атемар (хәзер: Ләмбрә) — Сембер сызыгы төзелә. Бирегә күчерелгән мишәрләр Кадом, Шацкий, күбрәгә Темников өязләреннән булганнар. Бу сызыкларны төзегәндә Аксүм, Таулы, Рейторское авыллары булганлыгы билгеле, аларның инде сөйләшләре дә формалашкан булган булырга мөмкин. Бу тел фактларында ачык күренә: Рузаевкага кадәр темников сөйләше таралган булса, Рузаевкадан соң ләмбрә сөйләшенәң үзенчәлекләре күзәтелә башлый. Икенче яктан, Ләмбрә регионындагы кайбер авылларның сөйләшендә темников һәм сергач сөйләшләренә хас күренешләр дә табыла.

Мишәрләрнең Буа һәм Сембер өязләре жирләрендә (хәзерге Татарстанның көньяк-көнбатыш өлеше, Чувашстанның көньягы һәм Ульяновск өлкәсенәң төньяк өлеше) күренә башлавы шулай ук XVII гасырның урталарында була. Бу Карлы, Сембер, Самара ныгытмалы сызыклар төзелү һәм, шулай ук, үзиреклә күчеп килүләр белән бәйләнгән. Аларның зур күпчелегә — *ц*-лаштыручылары — Нижегород губернасыннан чыккан дип санала.

1652—1657 елларда Кама аръягы сызыгы төзелә, ул «Ерыклинск — Тиинск — Билярск — Ново-Шешминск — Кичуев острогы — Заинск — Мензелинск» пунктларыннан торган. XVIII гасырда бу сызыктан көньяктарак Алексеевск — Красноярск — Сергиевск — Кондурчинская — Черемшанская — Кичуйская дигән икенче сызык төзелә.

Кама аръягы XIV—XV гасырларда каты сугышлар, һөжүмнәр нәтижәсендә чагыштырмача бушрак регион булып кала. Әлеге сызыклар төзелгәндә, бу җирләргә, башка халыклар белән бергә, төрле төбәкләрдән ч-лаштыручы һәм ц-лаштыручы мишәрләр, Казан татарлары күчеп утыра. Нәтижәдә, әлеге төбәктәге татар халкы шактый чуар була. Инде берничә йөз ел үткән булуга карамастан, бу территориядәге сөйләш тигезләнә бетмәгән әле. Шулай булса да, алар арасында ц-лаштыручылар күбрәк булган, шуңа күрә дә чистай сөйләше мишәр диалектының ц-лаштыра торган сөйләшләр төркемендә карала. Аның сергач сөйләше белән уртак яклары бар. Кама аръягында ч белән сөйләүче мишәр авыллары да һәм урта диалектка караган авыллар да бар.

Мишәрләрне тагын да көнчыгышка табарак күчерү дәвам итә. Мәсәлән, хәзерге Башкортстан территориясенә мишәрләрне күчерү XVI гасыр азагында ук, 1586 елда Уфа шәһәре төзелә башлау белән бәйле рәвештә башлана һәм XVII гасырда аеруча көчле темпта дәвам итә.

Хәзерге Башкортстан территориясендә мишәрләр күпләп яшәгән өч регион бүленеп чыга. Төньяк-көнбатышта, Караидел районында ц-лаштыручы мишәрләр (байкыбаш) сөйләше таралган. Бу сөйләш вәкилләренең бабалары патша хөкүмәте тарафыннан, сөйләүләренә караганда, Сембер губернасыннан күчерелгән булган. Түбән Новгород өлкәсендәге Алатыр шәһәре, Пьяна елгасы да телгә алына [Махмутова, 1962: 69—70; Рамазанова, Хайрутдинова, 1985: 62—70]. Алар шактый тыгыз төркем булып урнашканнар, сөйләшләр, күрше башкорт теле һәм татар теле урта диалекты сөйләшләренең шактый көчле тәэсиренә дучар булсалар да, мишәр диалектына хас үзенчәлекләрнең күпчелеген саклап киләләр.

XVIII гасырда байкыбаш мишәрләренең бер төркеме көнчыгышка, Караидел аръягына да күчә һәм татар теленең златоуст сөйләше формалашуга зур өлеш кертә [Хайрутдинова, 1985: 8].

Мишәрләрнең шактый зур төркеме Башкортстанның үзәк районнарында яши. Аларның бер өлеше — Уфа шәһәре төзелгәндә китереп утыртылган мишәр морзаларының дәвамчылары. Аларга Уфа тирәсендә, Урта Агыйдел буйларында җирләр бирелгән. Мишәрләрнең бу төркемен еш кына төмәннәр дип атыйлар. Чишмә регионна исе байкыбаш сөйләше вәкилләренең бабалары да, яңа җирләр сатып алып, күчеп утырганнар [Рамазанова, 1984: 51—65; 1998; Рамазанова, Хайрутдинова, 1985: 62—70 һ. б.]. Боларның сөйләше күрше татар, кайбер очракларда башкорт сөйләшләренең көчле тәэсиренә дучар булган, стәрлетамак сөйләшенең бер тибы итеп карала [Рамазанова, 1985]. Хәзерге Башкортстанның көньяк-көнбатыш районнары территориясенә XVII—XVIII гасырларда Пенза, Сембер, Тамбов губерналарыннан мишәрләр үзирекле рәвештә яки хөкүмәт рәхсәте белән дә күчеп утыралар. Алар авыллар булып төркем-төркем урнашалар һәм мишәр диалектының специфик үзенчәлекләрен төрле дәрәжәдә, кайбер төбәк-

ләрде исә шактый нык саклап киләләр, аларның сөйләше шул ук стәрлетамак сөйләшенең икенче бер тибы итеп карала [Рамазанова, 1985].

XVIII гасыр азагында һәм XIX гасырның беренче яртысында Пенза һәм Сембер губерналарыннан мишәрләр хәзерге Оренбург өлкәсенә күчеп урнашалар: шулай итеп шарлык сөйләше формалаша, ул мишәр диалектының үзенчәлекле билгеләрен шактый тотрыклы рәвештә саклап килә, шул ук вакытта күрше татар сөйләшләре, башкорт теле йогынтысына да дучар була [Садыкова, 1985].

Россиянең төрле губерналарыннан чыккан мишәрләр, Казан татарлары белән берлектә, Себер татарларының диалектлары формалашуда да зур роль уйнаганнар [Тумашева, 1961; 1968; 1977; Махмутова, 1978: 9].

Мишәрләрнең таралышы, көнчыгыш юнәлештә генә түгел, көньяк-көнчыгыш һәм көньяк юнәлештә дә барган. Бу тирәләргә күчеп шулай ук төрле формада булган: үзирекле рәвештә яисә Рус дәүләте каршында зур хәрби казанышлары өчен бүләк ителгән җирләргә үзләштерү формасында һ. б.

Саратов губернасының төньяк өлешенә мишәрләрне күчерү XVII гасырның беренче яртысында була, шул ук гасырның 80 нче елларында исә, Саранск — Пенза хәрби сызыгын төзү барышында, бу процесс көчәеп китә һәм, кайбер галимнәрнең фикеренчә, XVIII гасыр азагына хәтле дәвам итә. Тарихи чыганаclar күрсәтүенчә, бу җиргә, күбесенчә, Темников тирәсе мишәрләре күчерелгән. Бу фикер тел үзенчәлекләре, атлас материаллары белән дә раслана [Махмутова, 1978: 10].

Темников, Кузнецк, Алатыр өязе мишәрләре, чукуындырудан качып, Хвалын тирәләренә күчеп утыралар. Шәжәрәләр, легендалар һәм шулай ук тел үзенчәлекләре дә Саратов губернасына мишәрләрнең Инсар һәм Саранск якларыннан да күчеп утыруларын күрсәтә [Махмутова, 1978: 10—11].

Мишәрләр, буш җирләр эзләп, тагын да көньяккарак күчә башлыйлар. Хәзерге Саратов өлкәсенә көньягындагы Петровск, Вольск, Новоузенск районнарында да мишәр авылларының (Иске Узин — 1780 ел, Алтата — 1840 ел, Верхозавка, Сафаровка — 1842 ел һ. б.) барлыкка килүе шуның белән бәйле [Махмутова, 1978: 11—12].

XVIII гасырның икенче яртысында мишәрләр Пенза, Рязань, Тамбов, Саратов, Сембер губерналарыннан хәзерге Ставрополь төбәгенә дә күчеп килә. Алар яңа җирләрдә яңа күршеләр — нугайлар, кайбер очракларда төреkmәннәр белән үзара тыгыз мөнәсәбәттә яшиләр, бу исә Ставрополь җирлегендәге мишәр сөйләшләренә йогынты ясамый калмый [Арсланов, 1972].

Волгоград өлкәсендә мишәрләр Ленин (Маляй, Бахтияр, Сарай авыллары), Светлояр (Кече Чапурин авылы) районнарында таралган. Соңгысына 1876 елда Казан татарлары тарафыннан нигез салына, аннан соң бирегә Пенза өлкәсе Кикино авылы мишәрләре дә күчеп килгән. Шулай итеп катнаш авыл барлыкка килә. Бу исә аларның сөйләшендә дә чагыла [Арсланов, 1974: 136—137; Махмутова, 1978: 13; Ж. Вәлиди, 1931 һ. б.].

Тарихи чыганаclarга, шулай ук легендаларга караганда, мишәрләрне күчереп утырту мордваларны, чувашларны күчерү белән бер үк

вакытта алып барылган. Кайбер очракларда патша хөкүмәтенә күрсәткән хезмәтләре өчен чувашлар һ.б. яши торган җирләр бүлөк ителә торган булган, яки төрле халыклар бер үк вакытта бергә килеп утырганнар. Андый катнаш авылларның кайберләре әлегә хәтле саклана.

Еш кына мишәрләр, авылда башта чувашлар белән бергә тордык, соңга таба чувашлар татарлаштылар, дип сөйләләр. Мондый фактлар сергач, кузнецк, хвалын сөйләшләрәнә караган авылларда очрый. Андагы авылларда «чываш урамы» дигән урамнар, «чываш мазары» дигән урыннар бар. Бу фактлар Л. Т. Мәхмүтова, Н. Б. Борханова, Д. Б. Рамазановаларның 1958, 1960, 1961, 1978, 1992 елларда үткәрелгән экспедиция материалларында чагылган [Махмүтова, 1978: 14—15].

Мишәрләрнең кайбер төркемнәре формалашуда кырым татарлары, нугайлар белән багланышларның да роле булган [Махмүтова, 1978: 15; Булатов, 1974: 189—190; Рамазанова тарафыннан 1969 елда үткәрелгән экспедиция материаллары һ.б.].

XIX гасырның икенче яртысыннан башлап, мишәрләр Донбасс, Каспий җирләрендәге промышленность районнарында да күпләп яши башлыйлар. XX гасыр башында хәзерге Түбән Новгород өлкәсе Кызыл Октябрь районы Овечий враг (Куй су), Ключищи (Суксу) һ.б. авыллардан мишәрләр Таллинга (хәзерге көндә 2000 чамасы кеше), Финляндиягә (хәзерге көндә 980 ләп кеше) күчәләр.

Югарыда китерелгән фактлар мишәрләрнең шактый катлаулы формалашу юлы үткән күрсәтә. Ул процесс изоляциядә түгел, бәлки бик күп халыклар, төрле этнографик төркемнәр белән тыгыз бәйләнештә, үзара тормыш-көнкүреш һәм рухи яктан бер-берсенә тәэсир итешү шартларында барган.

Мишәр сөйләшләрән төркемләү. Мишәр диалекты, берничә гасырлар буе катлаулы формалашу юлы үтсә дә, мишәрләрнең баштагы яшәү урынында — Цна һәм Мокша бассейнарында, Мещера төбәгендә үк формалашып җиткән булырга тиеш. Диалектның, нигездә, бертөсле булуы, сөйләшләрдәге субстрат күренешләренең уртаклыгы, сөйләшләр арасындагы аермаларның, урта диалект сөйләшләре белән янәшә куеп карасаң, чагыштырмача азрак булуы, бу аермаларның күпчелек очракта аерым урыннарда гына табылуы, ягъни локаль характерда булуы шуны күрсәтә. Югарыда тасвирланган күчәрәп утыртулар башланганда (XVI гасыр), мишәр сөйләшләре инде ике типка — *ч*-лаштыручыларга һәм *ц*-лаштыручыларга аерылган булуы бәхәссез. Соңга таба төрле тарихи сәбәпләр (территориаль таркаулык, аеруча ныгытмалы саклау сызыкларына утыртылганда төрле сөйләш вәкилләре катнашу, төрле төрки һәм төрки булмаган телләр белән үзара тәэсир итешү, әдәби тел йогынтысының төрле регионнарда төрлечә булуы һ.б.ш.) аркасында, бер-берсенә якын тора торган яңа сөйләшләр барлыкка килгән. Алар фәндә кабул ителгән территориаль-лингвистик билгеләр нигезендә бүленеп чыгалар.

Хәзерге көндә *ц*-лаштыручы сөйләшләр төркеменә түбәндәгеләр керә: сергач (Түбән Новгород өлкәсе районнарында таралган); чүпрәле (Татарстанның Буа һәм Чүпрәле, Чувашстанның Батыр һәм Канаш районнарында таралган); чистай (Татарстан: Кама аръягының көнба-

тышында, Самара өлкәсенең төньягында Татарстан белән чиктәш урнашкан авылларда таралган); мәләкәс (чистай сөйләшенә бик якын; Ульяновск өлкәсенең төньяк районнарында таралган); байкыбаш (Башкортстанның Караидел районында таралган).

Болардан тыш, әлегә төркемгә Әже (рус. Азеево; Рязань өлк.), Сыркыды (Сургодь; Мордовия), Күршә (Татарщино; Тамбов өлк.), Тархан (Тархань; Тамбов), Искил (Тат. Лундан; Мордовия) кебек аерым-аерым утырып калган авыллар керә. Бу авыллар Цна һәм Мокша елгалары бассейнында, Кадом өязендә, ягъни мишәрләр элек яшәгән борынгы территориядә урнашканнар. Урта диалектның касыйм һәм бастан сөйләшләре белән бергә нугай теле йогынтысына дучар булганга күрә, аларда урта күренешләр барлыкка килгән. Шуңа күрә күрсәтелгән авылларның сөйләше татар теленең төньяк-көнбатыш зонасын хасил итә [Махмутова, 1978: 261].

Ч-лаштыручы төркем сөйләшләр, күрәсең, борынгы чорда ук ике типка — темников һәм ләмбрә типларына — бүленгән булганнар.

Темников тибына темников сөйләше үзе (хәзерге Мордовиянең көнбатыш районнарында таралган) һәм Мордовиянең көньяк Пенза өлкәсенең Рузаевкага хәтле булган чиге буйлап утырган авылларның сөйләше керә; Пенза өлкәсенең көньяк-көнчыгыш өлешендәге кайбер авылларның сөйләше дә шунда ук карый.

Ләмбрә тибына исә ләмбрә (Мордовиянең көнчыгышында таралган) сөйләше керә.

Ч-лаштыручылар арасында катнаш сөйләшләр дә бар. Болар — кузнецк (Пенза өлкәсенең көньяк-көнчыгыш өлешендә) һәм хвалын (Ульяновск өлкәсенең көньягында) сөйләшләре. Аларның чиген билгеләве шактый кыен, чөнки бер-берсенә акрынлап күчәләр. Алар икесе дә темников һәм ләмбрә сөйләшләре үзенчәлекләрен эченә алганнар, эмма хвалын сөйләшендә ләмбрә һәм берникадәр сергач сөйләшләре белән уртаклык, кузнецк сөйләше белән чагыштырганда, ачыграк чагылган. Кузнецк сөйләшен исә көнбатыш һәм көнчыгыш урынчылыкка бүлеп карарга мөмкин. Беренчесе темников сөйләшенә хас үзенчәлекләренең көчлерәк булуы белән көнчыгыш урынчылыктан аерыла төшә.

Яңа территорияләргә чагыштырмача соңрак (хәзерге Саратов өлкәсенең көньягына һәм Волгоград өлкәсенә) күчү нәтижәсендә барлыкка килгән авылларның (Алтавыл, Алтата һ. б.) сөйләшләре мөстәкыйль сөйләш яки урынчылык булып формалашып житмәгәннәр. Аларга хас кайбер үзенчәлекләр табылса, текстта шул авылларның исеме аерым атап барыла.

Ульяновск өлкәсенең төньяк-көнбатышындагы карсун группасы белән дә шундыйрак хәл. Эмма ул борынгырак чорда (XVII гасыр) Карсун сызыгын төзегәч барлыкка килгән. Аларның сөйләше мөстәкыйль сөйләш булып формалашып житкән дип әйтүе кыен, шулай да анда аерымлыктар күзәтелә, алар аерым утырган бер компакт төркемне тәшкил итәләр. Шуларны исәпкә алып, бу төркем мөстәкыйль — карсун сөйләше дип тәкъдим ителә. Башкортстанның көньяк-көнбатышындагы (стәрлетамак) һәм Оренбург (шарлык) өлкәсендәге мишәр сөйләшләре дә ч-лаштыручы төркемгә карыйлар. Алар төрлесе төрле дәрәжәдә һәм төрле күрше сөйләшләр йогынтысында формалашкан.

Татар теленең диалектологик атласын төзү, атлас материалларын һәм карталарын анализлау мишәр диалектының сөйләшләре дәрәс төркемләнүен күрсәтте. Мишәр сөйләшләрен территориаль-лингвистик принципка таянып, аларның нинди тарихи шартларда формалашуын да истә тотып төркемләнүнең дәрәслеге, чынбарлыкка туры килүе расланды.

Мишәр диалектының төп билгеләре

Фонетика өлкәсендә

1. *a* авазын ачык итеп, иренләштермичә әйтү: *бала* — ба^ола^о, *алма* — а^олма^о, *барган* — ба^орга^он.

2. *o*, *ө* авазларын иренсезләштерү (*кен* — көн, *телке* — төлке, *ызын* — озын, *тырмыш* — тормыш).

3. *ə*, *ү* һәм башка кайбер сузыкларны алгырак позициядә, «нечкәртебрәк» әйтү.

4. *y^о—ү^о*, *o^y—ө^y*, *ы^о—е^э*, *o^ы—ө^е* кебек дифтонгоидлар булу: *дү^орт* — дүрт, *кү^оп* — күп, *кү^омер* — күмер, *ү^орман* — урман, *кы^ош* һ. б.

5. -*өй* дифтонгы урынына *ү* монофтонгын әйтү: *күш* — көй, *сүшәк* — сөяк, *үш* — өй һ. б.

6. -*ай*, -*әй*, -*уй*, -*үй*, -*ой* дифтонгларын монофтонглаштыру һәм алардан соң килгән тартыкларны нечкәртү: *кан'ана* — кайнана — ка-енана, *кат'а* — кайта, *кор'ок/курик* — койрык, *бәлә* — бәйлә, *бар'ам* — бәйрәм, *ул'ап* — уйлап һ. б.

7. Әдәби телдәге тирән тел арты *қ*, *ғ*, *х* авазлары урынына тел арты *к*, *г*, *х* авазларын куллану: *кала* — кала, *ак* — ак, *сакла* — сакла, *карга* — карга, *барган* — барган, *хал'* — хәл, *хайлә* — хәйлә һ. б.

8. Гарәп теленнән кергән сүзләрнең башындагы тирән тел арты *ғ* тартыгы төшү: *ал'ем* — галим, *ал'ам* — галәм, *үмер* — гомер, *айып* — гаеп һ. б.

9. Сүз башында *й*-ләштерү (бу күренеш әдәби телдә *ж* белән башлана торган сүзләрдә дә күзәтелә): *йаулык* — яулык, *йул* — юл, *йил* — жыл, *йиләк* — жыләк, *йер* — жир һ. б.

10. *ч—ж* тартыкларын кушык аваз итеп әйтү: *м^чч/т^чч* — ч; *д^жж/д^жж* — ж.

11. Бер төркем сөйләшләрдә *ч* урынына *ц* әйтү (бу күренеш аның яңгырау парында да күзәтелә, ягъни: *ж > дз*): *пыцак* — пычак, *цалгы* — чалгы, *дзәй* — жәй.

12. Сүз ахырындагы *ч*, *ш*, *с* тартыкларының саңгырау авазлар һәм *й* авазы алдында туры килгәндә яңгыраулашуы (*биж йөз*, *пиж башты*, *өж йөз*, *избер < исбер < ицбер < һичбер*, *ажбар*).

Грамматика өлкәсендә

1. Инфинитивның -*ырга/-ергә* кушымчалы формасын гына куллану.

2. -*малы/-мәле*, -*асы/-әсе* һ. б. диалекталь формаларның табылмавы.

3. 3 нче зат берлек сандагы фигыль һәм исем хәбәрләрдә, хәзерге заман хикәя фигыльнең борынгы -*дыр* (< *торыр*) кушымчасын саклап сөйләү: *Ул киләдер дә китә урманга* (ул килә). *Сиңа кен дәдәр йал* (көн дә).

4. Нәтижәле үткән заманның 1 нче һәм 2 нче зат формаларын *-ып* (әд. *-ган*) кушымчасы белән ясау (*барыпмын* — *барганмын*, *тушып-сың* — *тугансың* һ. б.).

5. Боерык фигыльне 2 нче зат берлек санда *-гын/-ген* кушымчасы белән ясау: *килген* — *кил*, *укигын* — *уки* һ. б.

6. Эчке теләкне *-гы келәү* аналитик төзелмәсе ярдәмендә белдерү: *баргым кели* — *барасым килә*, *эчкесе кели* — *эчәсе килә* һ. б.

7. Ният-теләк белдерә торган фигыльләрне *-ма кели* формасы ярдәмендә ясау: *барма келим* — *барырга телим* яки *барырга уйлыйм* (исәп итәм һ. б.).

8. Кабатлаулы фигыльләрне *-гакла/-гәклә*, *-акла/-әклә*, *-кла/-клә* кушымчасы белән ясау: *баргакла* — *баргала*, *укикла* — *укиштыр*.

9. Кеше исемнәрен кыскартып, аларга кечерәйтү кушымчалары ялгау: *З'агук* — *Заһидә*, *Нәср'ук* — *Насертдин* һ. б.

10. Күрсәтү алмашлыкларының урын-ара килешләрен катлаулы кушымчалар ярдәмендә ясау һәм шул ук вакытта *ң* урынына *н* әйтү: *шынардан* — *шуннан*, *анарга* — *аңа* һ. б.

11. *Кыш буе*, *көз буе* вакыт рәвешләрен *ката* сүзе ярдәмендә ясау: *йаз ката* — *яз буе*, *кыш ката* — *кыш буе*.

12. *Кирәк* сүзен төрләндерү (*кирәксә* — *кирәк булса*).

13. Жәмләдәге сорау кисәкчәсен логик басым төшкән сүзгә ялгау: *Йакушымы беләсең?* — *Яхшы беләсеңме?* *Бегенме килә?* — *Бүген киләме?* һ. б.

ТЕМНИКОВ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Мордовиянең көньяк чигендә һәм көнбатыш (Темников, Пурдошан, Ельники, Атюрьево) районнарында, Пенза өлкәсенең төньяк чигендәге авылларда таралган. Әлеге территория (Цна һәм Мокша бассейннары) мишәрләрнең борынгырак чорда яшәгән жирләре булып исәпләнә. XVI—XIX гасырларда мишәрләр, экренләп, башта — көнчыгыш, аннан көньяк һәм көньяк-көнчыгыш юнәлештә күчәрәп утыртыла башлыйлар. Югарыда күрсәткәнчә, күчеш рус дәүләтенең көньяк һәм көнчыгыш чикләрендә ныгытылган линияләр төзү эше белән бәйләнгән.

XX гасырның 50 нче еллары ахырында Н. Б. Борханова житекчелегендә Мордва АССР территориясенә диалектологик экспедицияләр оештырыла, шул материаллар нигезендә авторның анда таралган мишәр сөйләшләре турында жентекле һәм күләмле мәкаләсе басылып чыга [МТД, 1962].

50 нче еллар ахырында Л. Т. Мәхмүтова Мордовия республикасы районнарына һәм мишәрләр яшәгән башка өлкәләргә экспедицияләргә чыгып, аларның сөйләшләрен лингвистик география методы белән өйрәнә һәм тупланган материалларын мишәр диалекты турында югары фәнни эчтәлекле китабына (Опыт исследования тюркских диалектов. — М.: Наука, 1978) кертә.

1979—1985 елларда Темников районының аерым авылларында З. Р. Садыйкова, Т. Х. Хәйретдинова, Д. Б. Рамазанова, Ф. С. Баязитова экспедицияләр уздырдылар һәм материаллар тупладылар.

Татар теленең диалектологик атласын төзү, атлас материалларын һәм карталарын анализлау мишәр диалектының сөйләшләрә дәрәс төркемләнүен күрсәтте. Мишәр сөйләшләрән территорияль-лингвистик принципка таянып, аларның нинди тарихи шартларда формалашуын да истә тотып төркемләнүнең дәрәсләге, чынбарлыкка туры килүе расланды.

Мишәр диалектының төп билгеләрә

Фонетика өлкәсендә

1. *a* авазын ачык итеп, иренләштермичә әйтү: *бала* — ба^ола^о, *алма* — а^олма^о, *барган* — ба^орга^он.

2. *o*, *ө* авазларын иренсезләштерү (*кен* — көн, *телке* — төлке, *ызын* — озын, *тырмыш* — тормыш).

3. *ə*, *ү* һәм башка кайбер сузыкларны алгырак позициядә, «нечкәртебрәк» әйтү.

4. *y^o—y^ө*, *o^y—ө^y*, *ы^o—e^э*, *o^{bi}—ө^e* кебек дифтонгоидлар булу: *дү^oрт* — дүрт, *кү^өп* — күп, *кү^өмер* — күмер, *урман* — урман, *кы^oш* һ. б.

5. -*өй* дифтонгы урынына *ү* монофтонгын әйтү: *күш* — көй, *сүшәк* — сөяк, *үш* — өй һ. б.

6. -*ай*, -*әй*, -*уй*, -*үй*, -*ой* дифтонгларын монофтонглаштыру һәм алардан соң килгән тартыкларны нечкәртү: *кан'ана* — кайнана — каенана, *кат'а* — кайта, *кор'ок/курик* — койрык, *бәлә* — бәйлә, *бар'ам* — бәйрәм, *ул'ап* — уйлап һ. б.

7. Әдәби телдәге тирән тел арты *к*, *г*, *х* авазлары урынына тел арты *к*, *г*, *х* авазларын куллану: *кала* — кала, *ак* — ак, *сакла* — сакла, *карга* — карга, *барган* — барган, *хал'* — хәл, *хайлә* — хәйлә һ. б.

8. Гарәп теленнән кергән сүзләрнең башындагы тирән тел арты *г* тартыгы төшү: *ал'ем* — галим, *ал'ам* — галәм, *үмер* — гомер, *айып* — гаеп һ. б.

9. Сүз башында *й*-ләштерү (бу күренеш әдәби телдә *ж* белән башлана торган сүзләрдә дә күзәтелә): *йаулык* — яулык, *йул* — юл, *йил* — җил, *йиләк* — җиләк, *йер* — җир һ. б.

10. *ч*—*ж* тартыкларын кушык аваз итеп әйтү: *мч/мч* — ч; *дж/дж* — ж.

11. Бер төркем сөйләшләрдә *ч* урынына *ц* әйтү (бу күренеш аның яңгырау парында да күзәтелә, ягъни: *ж > дз*): *пыцак* — пычак, *цалгы* — чалгы, *дзәй* — җәй.

12. Сүз ахырындагы *ч*, *ш*, *с* тартыкларының саңгырау авазлар һәм *й* авазы алдында туры килгәндә яңгыраулашуы (*биж йөз*, *пиж башты*, *өж йөз*, *избер < исбер < ицбер < һичбер*, *ажбар*).

Грамматика өлкәсендә

1. Инфинитивның -*ырга*/-*ергә* кушымчалы формасын гына куллану.

2. -*малы*/-*мәле*, -*асы*/-*әсе* һ. б. диалекталь формаларның табылмавы.

3. 3 нче зат берлек сандагы фигыль һәм исем хәбәрләрдә, хәзерге заман хикәя фигыльнең борынгы -*дыр* (< *торыр*) кушымчасын саклап сөйләү: *Ул киләдер дә китә урманга* (ул килә). *Сиңа кен дәдәр йал* (көн дә).

4. Нәтижәле үткән заманның 1 нче һәм 2 нче зат формаларын *-ыл* (әд. *-ган*) кушымчасы белән ясау (*барыпмын* — *барганмын*, *тушып-сың* — *тугансың* һ. б.).

5. Боерык фигыльне 2 нче зат берлек санда *-гын/-ген* кушымчасы белән ясау: *килген* — *кил*, *укыгын* — *укы* һ. б.

6. Эчке теләкне *-гы келәү* аналитик төзелмәсе ярдәмендә белдерү: *баргым кели* — *барасым килә*, *эчкесе кели* — *эчәсе килә* һ. б.

7. Ният-теләк белдерә торган фигыльләрне *-ма кели* формасы ярдәмендә ясау: *барма келим* — *барырга телим* яки *барырга уйлыйм* (исәп итәм һ. б.).

8. Кабатлаулы фигыльләрне *-гакла/-гәклә*, *-акла/-әклә*, *-кла/-клә* кушымчасы белән ясау: *баргакла* — *баргала*, *укыкла* — *укыштыр*.

9. Кеше исемнәрен кыскартып, аларга кечерәйтү кушымчалары ялгау: *З'агук* — *Заһидә*, *Нәср'ук* — *Насертдин* һ. б.

10. Күрсәтү алмашлыкларының урын-ара килешләрен катлаулы кушымчалар ярдәмендә ясау һәм шул ук вакытта *ң* урынына *н* әйтү: *шынардан* — *шуннан*, *анарга* — *аңа* һ. б.

11. *Кыш буге*, *көз буге* вакыт рәвешләрен *ката* сүзгә ярдәмендә ясау: *йаз ката* — *яз буге*, *кыш ката* — *кыш буге*.

12. *Кирәк* сүзен төрләндерү (*кирәксә* — *кирәк булса*).

13. Жәмләдәге сорау кисәкчәсен логик басым төшкән сүзгә ялгау: *Йакшымы беләсең?* — *Яхшы беләсеңме?* *Бегенме килә?* — *Бүген киләме?* һ. б.

ТЕМНИКОВ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Мордовиянең көньяк чигендә һәм көнбатыш (Темников, Пурдошан, Ельники, Атюрьево) районнарында, Пенза өлкәсенең төньяк чигендәге авылларда таралган. Әлеге территория (Цна һәм Мокша бассейннары) мишәрләрнең борынгырак чорда яшәгән җирләре булып исәпләнә. XVI—XIX гасырларда мишәрләр, әкреләп, башта — көнчыгыш, аннан көньяк һәм көньяк-көнчыгыш юнәлештә күчереп утыртыла башлыйлар. Югарыда күрсәткәнчә, күчеш рус дәүләтенең көньяк һәм көнчыгыш чикләрендә ныгытылган линияләр төзү эше белән бәйләнгән.

XX гасырның 50 нче еллары ахырында Н. Б. Борханова җитәкчелегендә Мордва АССР территориясенә диалектологик экспедицияләр оештырыла, шул материаллар нигезендә авторның анда таралган мишәр сөйләшләре турында җентекле һәм күләмле мәкаләсе басылып чыга [МТД, 1962].

50 нче еллар ахырында Л. Т. Мәхмүтова Мордовия республикасы районнарына һәм мишәрләр яшәгән башка өлкәләргә экспедицияләргә чыгып, аларның сөйләшләрен лингвистик география методы белән өйрәнә һәм тупланган материалларын мишәр диалекты турында югары фәнни эчтәлекле китабына (Опыт исследования тюркских диалектов. — М.: Наука, 1978) кертә.

1979—1985 елларда Темников районының аерым авылларында З. Р. Садыкова, Т. Х. Хәйретдинова, Д. Б. Рамазанова, Ф. С. Баязитова экспедицияләр уздырдылар һәм материаллар тупладылар.

Сөйләш Н. Б. Борханова, Л. Т. Мәхмүтова хезмәтләренә таянып, тагын Д. Б. Рамазанованың һәм бу бүлекнең авторы З. Р. Садыкованың материалларын да файдаланып тасвирлана.

Фонетик үзенчәлекләр

Темников сөйләше фонетик үзенчәлекләре белән мишәр диалектының башка сөйләшләреннән, нигездә, аерылмый. Шулай да сөйләшне бүлөп чыгара торган күренешләр дә бар.

Алар кайбер авазларның артикуляциясе үзгәрүдә, авазлар тәңгәллеңдә, аваз өстәлү яисә төшөп калу күренешләрендә күзәтелә.

Сузыклар. Темников сөйләшендә сузык авазлар, гомумән мишәр диалектындагы кебек үк, алгырак позициядә ясалалар, әдәби телдәге шундый ук авазлар белән чагыштырганда таррак әйтеләләр.

а сузыгы — иренләшү төсмере булмаган ачык аваз: *агач*, *балалар*.

у, *ү* авазлары дифтонгоид *у^о*, *ү^о* авазлар булып та әйтеләләр: *су^ок*, *ту^окта*, *йу^ок*, *йу^олдаш*, *бү^оре*, *тү^ор* һ. б.

о—*ө* ирен сузыклары, мишәр диалектындагы, урта диалектның аерым сөйләшләрендәге кебек, иренсезлэшәләр һәм *ы*—*е* булып әйтеләләр: *быдай* — бодай, *телке* — төлке, *ын* — он, *сет* — сөт, *сылы* — солы һ. б.

Сузыклардагы башка үзенчәлекләр аваз тәңгәллекләренә, төрле фонетик күренешләргә кайтып кала.

Сузыклар тәңгәлlege. *ы*~*а*, *э(е)*~*ә* аерым сүзләрдә табыла: *йаңы* — йаңа (яңа), *кагыз* — кәгазь, *малый* — малай, *башкыру* — башкару, *кылыну* — кылану, *сындык* — сандык, *мәктәп* — мәктәп, *күгерчен* — күгәрчен.

ы~*а*, *э(е)*~*ә* -*ыр/-ер* кушымчалы һәм башка кайбер фигыль формаларында да күзәтелә: *баргынчы* — барганчы, *килгенче/килгинче* — килгәнче, *бармыйчы* — бармыйча, *килмиче* — килмичә; *йазыр* — йазар, *табыр* — табар, *үсер* — үсәр, *көлөр* — көләр; *багырга* — багарга, *кунырга* — кунарга, *көлөргә* — көлөргә, *төшөргә* — төшөргә.

и~*ә*. Бер төркем сүзләрдә сүзнең беренче иҗегендә әдәби телдәге киң *ә* сузыгына тар *и* сузыгы тәңгәл килә: *тирәз* — тәрәзә, *сичак* — чәчәк, *сике* — сәке, *пике* — пәке, *синәк* — сәнәк, *кифен* — кәфен, *фирештә//фәрештә* — фәрештә; шулай ук: *кирандаш* — карандаш.

ә~*и*. Бер төркем сүзләрдә сүзнең беренче иҗегендә әдәби телдәге тар *и* сузыгы урынына киң *ә* сузыгы әйтелә: *бәк* — бик, *кәрәк* — кирәк, *шәкәр* — шикәр, *нәк* — ник, *кәм* — ким, *тәкле* — диал. *тикле* — хәтле, *әпәй* — ипи.

Аерым сүзләрдәге тәңгәллекләр. *э(е)*~*и*: *эләк* — җиләк, *энде* — инде; *а*~*ы*: *таша* — ташый; *а*~*у*: *шалай/шолай* — шулай, *шаны/шоны* — шуны; *ү*~*и*: *күгәшен* — кигәвен.

о, *ө*, *ы*, *э(е)*~*у*, *ү*: *о^бсак* — усак, *о^блым* — улым, *ортлау* — уртлау, *орлау/ырлау* — урлау, *шолай/шылай* — шулай, *шондый* — шундый, *корчак* — курчак, *бөген* — бүген, *төгел* — түгел, *көңел* — күңел, *төбә* — түбә, *сандыгач* — сандугач, *фартык* — фартук, *сыкна* — сукно, *мынча* — мунча, *тамык* — тамак.

ы, *э(е)*~*у*, *ү* ирен-теш (*ө*) һәм тел уртасы *й* тартыклары алдында килгәндә системалы күзәтелә: *чевәк* — чүвәк (чүәк), *йевеш* — йүвеш

(юеш), *севәк* — сөйәк (сөяк), *эвенә* — өйенә (өенә), *севәм* — сөйәм (сөям), *кевек* — көйек (көөк), *сывык* — сушык (суык), *тывар* — тувар — мал-тувар (туар), *кывыру* — кушыру (куыру), *кывак* — кушак (куак), *кывык* — кушык (куык).

у, ү~о, ө кайбер сүзләрдә: *бутка* — ботка, *суң* — соң, соңыннан, *куңгыз* — коңгыз, *хурмат* — хөрмәт, *үмер* — гомер, *үнәр* — һөнәр, *үмә* — өмә.

Әдәби телдә алгы рәт сузыклары белән әйтелә торган бер төркем сүзләр арткы рәт сузыклары белән әйтелә: *йанаша* — йәнәшә (янәшә), *корка/кырка* — күркә, *кыкы//кукы* — күке, *мый* — ми, *сыр* — сер, *хабар* — хәбәр, *чыган* — чегән, *йыгыра* — йөгерә, *бар'ам* — бәйрәм, *бархыт* — бәрхет, *макы* — мәк, *иды* — иде, *мынан* — белән, *капыста* — кәбестә, *сол'ык* — сөлек, *кыйык каз* — кийек (киек) каз, *йарашу* — йәрәшү (ярәшү), *жирба* — жәрәбә.

Бер төркем сүзләрдә әдәби телдәге арткы рәт сузыклары урынына алгы рәт сузыклары әйтелә: *балчек* — балчык, *йәйәк* — йаңак (яңак), *сәленү* — салыну, *чебелдек* — чыбылдык, *чәйки* — чайкый, *сүгән йәр* — сөйгән йар (яр), *эрүзә* — ураза.

Сузыклар төшү. Сүз башында сонор авазлар алдыннан килгән о, ө, и, э сузыклары төшә: *йалу* — ойалу (оялу), *йәрләү* — ийәрләү (иярләү), *ләктерү* — эләктерү, *йәңке* — өйәңке (өяңке), *зату* — озату, *шандыру* — ышандыру. Кайбер күп ижекле сүзләрдә сүз уртасында яки сүз ахырында сузыклар төшәргә мөмкин: *иләшү* — ийәләшү (ияләшү), *кирге* — кийерге (киерге), *тәрәз* — тәрәзә, *такйа* — такыйа (такыя), *чабат* — чабата, *алаш* — алаша.

Ике сүз арасында килгән сузыкларның беренчесе төшә: *байук* — байа (бая) ук, *андук* — анда ук, *мындук* — монда ук, *тәкүк* — диал. *тәке үк* — хәтле, *иртүк* — иртә үк, *тегычта* — теге очта, *әлинде* — әле инде.

к авазына беткән 2 нче зат күплек сандагы боерык фигыльләрдә кушымча алдыннан килгән *ы—е* сузыклары төшә, ә *г* авазлары саңгыраулаша: *баккыз* — диал. *багыгыз* — карагыз, *чыккыз* — чыгыгыз, *йыккыз* — йыгыгыз (егыгыз), *йеккез* — жигегез.

Сузыклар өстәлү. Рус алынмаларында сүз башындагы *л, р, ш* тартыклары алдыннан *ы—е* авазлары өстәлә: *ылампы* — рус. лампа, *ылаука* — лавка, *ырмагыз* — ревматизм, *ыризинка* — резинка, *ыштапел'* — штапель, *ышлыйа* — шлея. Сүз уртасында: *каралату* — каралту.

Кайбер бер ижекле сүзләрдә сүз ахырында *ы* авазы өстәлә: *макы* — мәк, *тапы* — тап, *какы* — как.

Дифтонглар. Темников сөйләшендә, башка мишәр сөйләшләрәндәге кебек үк, дифтонглар монофтонглаша.

-ай, -әй, -уй, -ой дифтонглары *а, ә, у* монофтонгларына күчәләр, бу очракта ике сузык арасындагы тартыклар палатальләшә: *ад'а* — әйдә, *кат'а* — кайта, *кач'ан* — кайчан, *бар'ам* — бәйрәм, *кур'ик* — койрык, *мун'//бун'* — муйын, *ун'и* — уйный.

-ой, -ый дифтонгларына -ий дифтонгы тәңгәл килә: *кийаш* — койаш (кояш), *кийар* — кыйар (кыяр), *сийыр* — сыйыр (сыер).

-өй дифтонгы тартык аваз алдында һәм сүз ахырында *ү* монофтонгына күчә: *сүлә* — сөйлә, *үрә* — өйрә, *үрән/өрән* — өйрән, *ү* — өй, *кү* — көй, *чү* — чөй.

Ике сузык арасындагы -өй дифтонгы урынына -эв, -үw дифтонглары әйтелә: *тевен//түшен* — төйен (төеп), *кевә//күwә* — көйә (көя), *севәл//сүwәл* — сөйәл (сөял), *кевәндә//күwәндә* — көйәнтә (көянтә), *севенче//сүwенче* — сөйенче (сөенче), *еве//үwe* — өйе, *шак-тевәк* — шак-төйәк (шак-төяк).

Тартыклар. Темников сөйләшәндәгә тартыклар, башка мишәр сөйләшләрәндәгә кебек үк, алгырак позициядә ясала. Бу сөйләштә дә мишәр диалектына хас тел арты *к, г, х* авазлары әйтелә: *кара* — кара, *кагыз* — кәгазь, *кабак* — капка, *тыгырык* — тыкрык, *хабәр* — хәбәр, *хал* — хәл.

Сөйләш таралган төбәкнең көньяк районнарында кайбер сүзләрдә сүз яки ижек ахырындагы әдәби *к* тартыгына бугазда ясала торган йомык аваз ['] (хәмзә) тәңгәл килә: *би'* — бик, *ни'* — ник?, *кирә'* — кирәк, *сышы'* — сушык (суык).

Әдәби телдәгә тел алды *ч, ж* авазлары сөйләштә *тч, дж* кушык авазлары булып әйтелә: *тчәука* — чәүкә, *кетчеркән* — кычыткан, *джыма* — жомга, *Гелджийән* — Гөлҗиһән, *мерджә* — морҗа һ.б.

Сөйләштә, дифтонглар монофтонглашканда, тел алды *д, т, з, с, л, н, р, ч* тартыклары палатальләшәләр: *сал'а* (сайла), *ат'а* (әйтә), *кар'ау* (кайрау) һ.б.

Тартыклар өлкәсендәгә башка үзенчәлекләр авазлар тәңгәлләшүенә һәм төрле комбинатор үзгәрешләргә кайтып кала:

б~w. Билгеле бер төркем сүзләрдә ике сузык арасында килгән әдәби *w* авазына сөйләштә *б* тартыгы туры килә: *чыбар* — чувар (чуар), *чыбан* — чуван (чуан), *йыбату* — йуwату (юату), *чыбалу* — чуwалу (чуалу).

w~в. Ике сузык арасында килгән ирен-ирен *w* авазына сөйләштә ирен-теш *в* тартыгы тәңгәлләшә: *сывык* — сушык (суык), *кывык* — кушык (куык), *бывын* — бушын (буын), *тывар* — тувар (туар).

б~п. Сүз башындагы ирен-ирен саңгырау *п* авазы бер төркем сүзләрдә яңгыраулаша: *бычак* — пычак, *бечән* — печән, *бечү* — диал. *печү* — кисү, *бешү* — пешү, *былчырану* — пычырану, *ашык-бошык* — ашык-пошык, *эч бошу* — эч пошу. **б~п** берничә сүздә сүз уртында да күзәтелә: *шырбы* — шырпы, *шурба* — шулпа, *күбертү* — күпертү.

п~б. Составында саңгырау йомык *т* авазы булган бер төркем сүзләрдә ирен-ирен яңгырау *б* авазы саңгыраулаша: *пыт* — бот, *пытак* — ботак, *петән* — бөтен, *петә* — бетә, *пыт'пыл'дык* — бытбылдык.

п~м: *пич* — мич, *чеперү* — чөмерү.

б~м: *бун'/мун'* — муйын (муен), *бучка* — мичкә.

м~б бер төркем сүзләрдә күзәтелә: *мынан/ман/менән/мән* — белән, *малан* — балан, *мере* — бөре, *корман/кырман* — корбан, *ызма* — изба.

п~ф: *тупрак* — туфрак, *йапрак* — йафрак (яфрак), *калпак* — калфак, *йепәк/йебәк* — йефәк (ефәк), *Пирайа* — Фирая, *ышкап* — шкаф. Гарәп-фарсы һәм рус алынмаларында *ф* авазы да сакланырга мөмкин: *файда*, *куфайкы*, *дәфтәр*, *Фатих*, *фартык* — фартук.

м~н, н~м берничә сүздә табыла: *кылым* — колын, *чырмый/чырмакый* — чорный, *тырмый* — тырный, *агын сыw* — агым су, *йашын* —

йавым (явым), негез/нүгес — мөгез, newеш — диал. мөгеш — почмак, калын — калым, чыгыннау — чыгымнау, менкин — мөмкин, илән-тек — иләмтек, качтун — костюм.

н~ң иялек килеше кушымчасында, хәзерге заман хикәя фигыль-ләрдә, күрсәтү алмашлыкларында еш очрый: безнен//безнең — безнең, аларнын//аларның — аларның, барасын//барасың — барасың, киләсен//киләсең — киләсең, шынарга/шонарга — шуңарга, анарга — аңа, тегенәргә — тегеңә.

н~л берничә сүздә: шауный — шаулый, дуный — дулый.

р~л, н: шурба — шулпа, аткырый-тыткырый — аркылы-торкылы, анар суң — аннан соң.

л~р: зурлак — зуррак, бирләк — бирерәк.

з~ж: кәзә — кәжә, баз'а — бажа, әзәл — әжәл, изекләп-изекләп — ижекләп-ижекләп, зийылу — жыйылу (жыелу), пәзи/пәжи/пәжи — киндер сүсе, аз'ахы — аждаһа.

з~д: казалу — кадалу, йазау/йадау — йабык (ябык).

з~р фигыльләрнең йөкләтү юнәлешендә, әдәби телдәгегә караганда, ешрак очрый: үткәзү//үткәрү — үткәрү, йеткезү//йеткерү — житкерү, тигезү//тигерү — тидерү, кигезү//кидерү — кидерү, белгезү — белдерү, йаткызу — йаткыру (яткыру).

з~ч: бачкыз — баскыч, ачкыз — ачкыч.

д~т сүз башында кайбер сүзләрдә күзәтелә: ден сәәт — төнге унике сәгать, деш — төш, дашлатмый — ташлатмый, дустыган — диал. тустыган — су чүмече, күшәндә — көйәнтә (көянтә), абдырау — аптырау, ибдәш — иптәш.

т~ч: тишенү — чишенү, тишү — чишү; ч~т Урал төбәге сөйләшләрендә, мишәр һәм көнчыгыш диалектларындагы кебек үк, чече (төче) сүзендә күзәтелә; шулай ук бәйләкләрдә бар: тикле/чикле, тәкле/чәкле, тәке/чәке (хәтле, кадәр).

т~к: читлашык/читләшек — чикләвек; к~т: келәү — теләү, келәнче — теләнче.

й~ж. Темников сөйләшенә сүз башында, нигездә, й-ләштерү хас: йигү — жигү, йиде — жиде, йибәрү — жибәрү, йиңел — жиңел, йеп — жеп, йылы — жылы, йыр — жыр.

г~к. Бер төркем сүзләрдә ике сузык арасында саңгырау к авазы яңгыраулаша: йага — йака (яка), чигеркә — чикерткә, тугыган — туыган, чугу — чуку, чагырым — чакрым, сиз(е)зән — сиксән, туг(ы)зан — туксан.

г~к тәңгәллегә сүз яки ижек башында яңгырау тартыклар күршеләгендә дә бар: галжа — калжа, гәрәз — кәрәз, гүрәләк/гүрләк — кура жиләк, гылидыр — коридор, калгыну — калкыну.

к~г берничә сүздә сүз башында һәм сүз уртасында күзәтелә: кебе — гөбе, кәрәбә — гәрәбә, калуш — галош, сикез — сигез, тукыз — тугыз, чыккыз — чыгыгыз.

к~х: катын — хатын, йакшы — йахшы (яхшы), акык — ахак, каста — хаста, Кад'ук — Хәдичә, маскар — мәсхәрә, Искак — Исхак.

х~к төрле позициядә бер төркем сүзләрдә күзәтелә: шахыт — вакыт (вакыт), хадәр — кадәр, мух — мүк, духтыр — доктор.

ң~н: киңәнү — кинәнү, иңәлү < инәлү — ялыну.

Аерым сүзлөрдө генә очрый торган тәңгәллекләр. *w~б: шәке* — бәке; *в~г: дива* — дога; *г~б: болдор/голдор* — өй алды баскычы; *с~з: йеслек* — диал. *йезлек* — сөлге; *л~г: маңлай* — маңгай; *г~л: аңгару* — аңлау; *т~д: тага* — дага; *с~ч: тыс' кан* — тычкан; *й~д: йәшү* — дәшү; *ң~з: үңгә/үзгә* — башка; *й~н: озыйча* — озынча; *й~ш: нижбай* — мич башы; *й~к: йезән тыта* — көзән жыера.

Тартыклар төшү: *лт* тезмәсендә *л* төшә: *йугату* — йугалту (югалту), *итү* — илтү, *кузгату* — кузгалту.

г авазы сүз башында һәм сүз уртасында төшә: *адәт* — гадәт, *айып* — гәйеп (гаеп), *ажәп* — гажәп, *ашик* — гашыйк, *үмер* — гомер, *айыт* — гайет (гает), *Алийә* — Галия, *Арифә* — Гарифә, *Әббәс* — Габбас, *Азизә* — Газизә, *жыма/йыма* — жомга, *сәәт* — сәгать, *тирмән* — тегермән, *йеңи* — жиңги, *мәлүм* — мәгълүм, *Сәәдәт* — Сәгадәт, *Мәрифә* — Мәгърифә, *Нәймә* — Нәгыймә. Аерым сүзлөрдә *т* төшөп кала: *кечеркән* — кычыткан, *тчигеркә* — чикерткә, *тапау* — таптау, *асына* — астына. *с* төшү: *ычыс* — очсыз.

Гарәп-фарсы алынмалары аша кергән *һ* авазы төшә: *аман* — һаман, *үнәр* — һөнәр, *ич* — һич, *әрбер* — һәрбер, *уш* — һуш, *Фәймә* — Фәһимә, *Майра* — Маһирә, *Майнур* — Маһинур.

н төшү очрагы: *анан* — аннан, *мынан* — моннан, *эстеңән* — өстеңән.

Ижек төшү: *чәчкән* — чәнечкән, *ишми* — ишетми, *келәнгеч* — көнәйләнгеч — көнбагыш, *мән/ман* — белән, *акыр гына* — акрын гына, *сың* — соңыннан, *кан'е* — каене, *тасмал* — тастымал.

Тартыклар өстәлү: Сүз башындагы *и*, *ө*, *е* сузыклары алдынан *й* өстәлә: *йерен* — ирен, *йертә* — иртә, *йерегән* — эрегән, *йерләү* — эрләү, *йөзү* — өзү, *йөзгәләү* — өзгәләү, *йындыр* — ындыр;

н: күләнкә — күлэгә;

в: ыргыту — ыргыту;

т: ниж башты — мич башы;

к тартыгы хәл фигыльләргә, бәйләкләргә, кисәкчәләргә өстәлә: *баргынчык* — барганчы, *килгенчәк/килгинчек* — килгәнче, *тагыдак* — тагы да.

Ижек өстәлү: *шолайга* — шулай, *шындыйлы* — шундый, *шат ничеккә* — менә ничек, *йөрәк йаргыныч* — йөрәк йаргыч (яргыч), *алныда* — алда, *каралану* — каралу, *йепне чырмаклый* — чорный.

Ассимиляция (авазлар охшашлануы). Ике сүз кушылган урында *ч*, *ш* тартыклары тел уртасы *й* һәм яңгырау тартыклар алдында килгәндә яңгыраулашалар: *ниж башты/нижбай* — мич башы, *эж йез* — өч йөз, *эж-дүрт* — өч-дүрт, *кыж буйы* — кыш буйы (буге), *эж бар* — эш бар.

л авазы үзеннән соң килгән *г* авазына өлешчә охшашлана: *йаңгыз* — йалгыз (ялгыз), *йаңгыш/йаңгылыш* — йалгыш (ялгыш), *йаңгал* — йалган (ялган), *суңга* — сулга.

Метатеза: *азбар* — абзар, *бачкыз* — баскыч, *элке* — элек, *бүрке* — бүрек, *бырны* — борын, *урны-йер* — урын-жир, *чәчкә* — чәчәк, *күрештә* — күршәдә, *алнылы (фатук)* — алынлы — альяпкыч, *кабак* — капка, *мурта* — умарта, *кымырыска* — кырмыска, *үрәйак* — аяк үрә, *делбига* — дилбегә.

Исемнәр. 3 нче зат берлек сандагы төрле сүзләргә икеләтелгән тартым кушымчасы ялгана: *Әнийем иртүк киткән, урнысын (урынын) да йыймаган. Учак дип бездә пиж алнысын (алдын) ат'алар. Миңа йәшерәге ни, картысы (карты) ни. Уң кулында алтын йезек, сулысында (сулында) беләзек (халык жыры).*

1 нче һәм 2 нче зат берлек сандагы тартымлы исемнәрнең төшем килеше угыз телләренә хас кушымча (-ы/-е) ярдәмендә формалашу очраklары бар: *Алашамы (эд. атымны) да саттык, сийырымы (сыерымыны) да саттык. Эшләдең, үз халкыңны — тәтәңе (тәтәңне), сеңелеңе (сеңелеңне) дә тыктың (урнаштырдың), олоңы (улыңны) үләндердең. Шул кагызыңы (кәгазеңне) күргәзәсен дә керәсен. Идәннәреме (идәннәремне) йуды, сулар түкте.*

Иркәләү-кечерәйтү мәгънәсе, әдәби телдәге кебек, -кай/-кәй кушымчасы белән белдерелә. Ул күбрәк туганлык мөнәсәбәтләрен белдерә торган сүзләргә ялгана: *әтекәй/әтекай, әнекәй/әнекай, бабакай, әбекәй, оланкай, балакай, абзикай, агакай.* Мисаллар: *Шәт тә әтекәйем бирмәс иде, йетте агакайым әлгә (бәеттән). Ырахмәт, әт'ыкай, ырахмәт, әныкай, кадерләдегез безне. Әбекай, ваты ачкызлар.*

Кыскартылган кеше исемнәренә -ай/-әй, -кай, -ук, -уш кушымчалары ялганып килә: *Зар'кай — Зариф, Күрәй — Курамша, Айнуш — Гайнулла, Хан'ук — Хәнифә, Моршук — Мөршидә, Ибруш — Ибраһим, Шәфук — Шәфигулла һ.б.*

Алмашлыклар. Зат алмашлыклары сөйләштә әдәби телдәгечә.

Күрсәтү алмашлыклары. Рус телендәге *вот, вон* алмашлыкларынан ясалган *ваты, выты, ватыкай, ваны, выны, ваныкай* күрсәтү алмашлыклары мәгънәләре белән *менә, әнә* сүзләренә туры килә: *Ваты (менә) шоның шикелле алнылы фартык кидек. Нукачыгым бер бар выты (менә). Түтийем була ул, ваны (әнә) каа тыра. Тукта, ватыкай (менә) кан'ар су салам. Вот (менә) бирдем, бер генә кызым иды.*

Шул күрсәтү алмашлыгыннан ясалган шолай, шылай, шолайга, шылайга сүзләре сөйләштә актив кулланыла: *Шолайга (шулай) олым үләнә, кичкырын киттек. Чыбыркы ычы шылай (шулай) эшләде (күземне).*

Сөйләштә тартым кушымчалы *улсы, бусы* алмашлыклары да очрый: *Чакырсаң, улсы (анысы) килми, бусы (монысы) килми. Бусының вата ыланнары йук.*

Сорау алмашлыклары. *Кайа, каа* (кая? кайда?) алмашлыклары белән беррәттән, *кар'ы, каре* алмашлыгы актив кулланыла: *Каре (кая) китте, йакынмы, йыракмы? Кас'ы кар'ы (кайсы кая) киткәннәр, кем дә йук. Мин ат'ам, кечатна кен каре (кая) барыйым. Каа (кайда) пикең, ват кирәккәндә ул йук. Кайа (кайда) кунганнар, иштеңме?*

Әдәби телдәге *нәрсә?* сорау алмашлыгы урынына *нәстә?* алмашлыгы йөри.

Ни? сорау алмашлыгы сөйләштә *нәрсә? ничек? нинди?* алмашлыкларына тәңгәл килә: *Сиңа ни (нәрсә?) бирим? Ни (ничек) ат'ам, шолай*

кычкыра. *Ни* (ничек) *матурсын*, *ни* (ничек) *чибәрсен*. *Ни* (нинди) *Зуграга*, *ни эшең теште?*

Билгесезлек алмашлыктары сорау алмашлыктарына *кан'* — кисәкчәсе ялганып ясала: *кан'ни* — әллә никадәр; кайвакыт; бернигә: *Бак*, *кан'ни* (әллә никадәр) *йаздың*. *Кан'нигә дә* (нигә дә) *алмилар* (исәпләмиләр). *Генаһлы да буласың кан'ни* (кайвакыт).

Кан'кайа — әллә кая: *Ул кан'кайа бара*.

Сөйләштә билгеләү алмашлыктары *кай* кисәкчәсе белән ясалган: *кайкем* — кайберәүләр, *кайкен* — шул көннәрдә. Мисаллар: *Кайкемдә* (кайберәүләр) *бар мурталар*. *Кайкен* (шул көннәрдә) *генә утыз манитка суды сата йереде*.

Юклык алмашлыктары. Сөйләштә, әдәби телдә билгеле булган алмашлыктар белән беррәттән, аларның диалекталь вариантлары да йөри: *кем дә* (беркем дә), *ни дә* (берни, бер нәрсә дә), *кан'нигә дә* (әллә нигә дә): *Кемем дә* (беркемем дә) *йук*, *йаңгыз гына йәшим*. *Йуктыр ни дә* (бернинди дә) *хабәр*.

Чүп тә (берни дә) актив кулланыла: *Үземә чүп тә* (берни дә) *кирә'ми*, *балалар йебәрә*. *Чүп тә* (берни дә) *укий белмибез*.

Сыйфатлар. Сөйләштә аларның грамматик формалары, кулланылышы әдәби телдәгечә. Үзенчәлек итеп түбәндәгеләргә күрсәтергә мөмкин: *зур* һәм *кече* асыл сыйфатларының чагыштыру дәрәжәсе икеләтелгән (-*раг/-рәг* + -*рак/-рәк*) кушымча ялганып ясала: *Минем кыз анардан зурраграк* (зуррак). *Ызбам кечерәгрәк* (кечерәк).

Тамырында *р* авазы булган сыйфатларның чагыштыру дәрәжәсе еш кына -*лак/-ләк* кушымчасы белән ясала: *Кийеп бак*, *зурлаграк* (зуррак) *төгелме?* *Кызым*, *син утыр бирләк* (бирерәк). *Эрәшите тагы да зурлагы* (зуррагы).

Саннарның ясалышы һәм кулланылышы әдәби телдәгечә.

Рәвешләр. Лексик рәвешләр. Сөйләштә диалекталь характердагы төрки чыгышлы түбәндәге рәвешләр бар: *ару* — чиста, *акыр* — акрын, *бербуйдан* — тоташтан, *берче(се)* — барлык, барысы, *йертестен/иртестән* — иртән, *йалан* — һаман, *төнә* — кичә, *аткырый-тыткырый* — аркылы-торкылы, *үрәйак* — аягүрә, *мыштым* — тавышсыз-тынсыз, *үңгәлчә/үзгәлчә* — башкача, *элке/әввәл* — элек, *кыйты* — начар, *шипка* < рус. шибко — тиз, *кызу*, *ыздырук* < *вдруг* — кинәт. Мисаллар: *Шипкарак китер*. *Йывынырга*, *ару тырырга кирәк*. *Акыр гына ат'ам*. *Эш чыга иде бербуйдан*. *Берче базар Теминдә булган*. *Иртестән генә сет ыздашат' итәм*. *Йалан йебәрдем үзләрен Питергә*, *кийем эчен бардылар*. *Килмәсәгез*, *эшегез кыйты булыр*. *Суң априлда игенче оланым үләнде*, *суң дикабердә анам үлдә*. *Суңга кырман*, *суң мамык була*. *Элке йырламый, әле туктатып булмый*. *Геләмбәр игенче кен кийә үзгә күлмәкләр*. *Утыр*, *Анийә*, *ник үрәйак тырасын?* *Шипка сүләшкәндә аңгармыймын*. *Оптым кифеннәрен тегәм*.

Ясалма рәвешләр, нигездә, әдәби телдәге чаралар белән ясалалар. Аерымыклар да бар:

-*лата/-ләтә* кушымчалары белән рәвешләр ясау, әдәби тел белән чагыштырганда, актив: *Артлата* (арт яктан) *ызата*. *Капыста башлатамы* (башлы килеш) *бар?* *Алманы чиллата* (бөтен килеш) *бешерәм*. *Тереләтә* (тере килеш) *куй саттым*. *Күләтә* (көй белән) *әт*.

-лый/-лий: Ачылый (ачыга) бешергән оч (кабартма). Кийәүли (кияү булып) барган. Туйлий (туйлап) килгән. Түтийе килде башкыдалый (яучы булып). Мин дайаркалый (савымчы булып) эшләдем. Аның атасы муллалый (мулла булып) тырды.

-ча(к)/-чә(к): Казанча (Казандагы кебек) үрән сүләргә. Үзгәлчә (башкача) эшлиләр. Баш бәләүләре безнекечә (безнеңчә). Кышкача (кышка хәтле) бер йулдаш кирәк. Ыстакандагы сыраны тебенәчәк (төбенә хәтле) йытыгыз (туй жырыннан). Сезнең сүзләр алимча (галимнәрнеке кебек). Игенче истучникта үзгәлчәрәк (башкачарак) йазылган. Казанда ничек сүлиләр, үңгәлчәме (башкачама)?

Сөйләштә, кышын, йазын, кезен вакыт рәвешләре белән беррәттән, кышкы кен(не)/кыш кене, йазгы кен(не)/йаз кене, кезге кен(не)/кез кене рәвешләре дә кулланыла. Мисаллар: Йазгы кен (жәй көне) ат табунда. Йазгы кенне (жәен) үзеңә генә тегел, икеч кешеңә чаласын куйны. Бал'ничага йатты кезен. Кышкы кенне кайан табасын кайын винеген. Тенне йандылар йазын (жәен).

Фигыльләр. Затланышлы фигыль формалары. Хикәя фигыль. Хәзерге заман хикәя фигыль 1 нче зат берлек санда кыска (барам, киләм) һәм тулы (барамын, киләмен) вариантларда кулланыла: Кирпечкә ышкыклайм да, карала бычак. Суң ат'ты, кийәүгә чыгамын. Мин аламын да, күлмәк тегәмен мишуктан. Севәмен дә балны, йарамый.

2 нче зат берлек санда хәбәрлек кушымчасының борынгырак -сын/-сен варианты сакланган: барасын (әд. барасың), киләсен (киләсең).

3 нче зат берлек санда, әдәби телдән аермалы буларак, -дыр/-дер хәбәрлек кушымчасы ялганып ясала: Кәзә багып булмыйдыр (булмый). Кызым укыйдыр (укый) да, эшлидер (эшли) дә. Әләк йуктыр (юк), жир әләкләре генә бардыр (бар). Утның делбигасы йуктыр (юк).

Билгеле үткән заман, әдәби телдәге кебек, фигыль нигезенә -ды/-де кушымчасы ялганып ясала: бар-ды-м, кил-де-м: Тугыз бала балаладым. Ул китте, мин ашыр калдым. Ызба йактым, эшти астым.

Шуның белән беррәттән, категорик үткән заман мәгънәсендә нәтижәле үткән заман формасы да кулланыла: Ут йебәрмәгән (жибәрмәдем) әле самашырга. Сары тай (ягъни самовар) куйганмы (куйдыңмы), кызым?

Нәтижәле үткән заман, әдәби телдәгечә, -ган/-гән кушымчасы ялганып ясала (күргән-мен, күргән-сең), аны зат һәм сан кушымчаларыннан башка куллану очраклары бар: Мин барлыкта үсмәгән (үсмәгәнмен). Без Казан мынан аралашкан (аралашканбыз). Син мында туган (тугансың), мында үскән (үскәнсең). Сез ашамаган (ашамагансыз) да, эчмәгән (эчмәгәнсез) дә.

Моннан тыш, сөйләштә нәтижәле үткән заманның -ып/-еп/-п + хәбәрлек кушымчасы белән ясалган формасы да очрый: Ачкызымны куйыпмын (куйганмын) купыга, ынытыпмын (онытканмын) бысе. Юклык формасы: бар-ма-п-мын, бар-ма-п-сын: Сез аны күрмәпсез (күрмәгәнсез) икән.

Күптән үткән заман сөйләштә, әдәби телдәгечә, -ган/-гән иде формасы белән белдерелә (барган иде, килгән иде): Кечатна кен кергән идем картычкага сугылырга. Тудыкам килгән иде, картычкага сукты.

Дəвамлы үткән заманның, әдәби -а иде (бара иде) формасы белән беррәттән, -а булган формасы да кулланыла: *Кас'ына быр'ука кирәк, касына күлмәк кирәк, базарга чыга идең, ала идең. Ашылда зур сат, алма сата идем. Тевидә анарга Мал'а (Маһирә), этә булганнар. Бар'амнарында чума булганнар шул вәкегә, картларга йегенә булганнар.*

Киләчәк заман. Билгесез киләчәк заманның, тулы (-ыр/-ер + -мын/-мен) формасыннан тыш, кыскартылган (-ыр/-ер + -ым/-ем) варианты да бар (уқырым, йазарым). Нигезе р авазына беткән очракта, 1 нче һәм 2 нче зат берлек һәм күплек саннарда бер р төшәргә мөмкин: *барым — барыбыз, барысын — барысыз.* Мисаллар: *Хазер йәйәрем (жәярмен) камырны, тапарсын (кисәрсен). Йаздырым (яздырырмын) йырлар игенче килгәч. Мин дә сезнең ман утырып барым (барырмын). Сет әчерем (әчерермен) үзегезгә.*

Билгеле киләчәк заман (-ачак/-әчәк) сөйләш өчен характерлы түгел. Ул фольклор әсәрләрендә генә очрый: *Йуг әнде, әнкайым, башка ичкәмне сүмәйәчәкмен. Әй, исмә җил, исмә җил, ко^бйма гө^лнең сыйчагын, Белсә идем башкайымның Тагы ни күрәчәген* (халык җыры).

Боерык фигыльнең сөйләштә 2 нче зат берлек санда -гын/-ген, -кын/-кен формасы киң таралган: *Ул сине танымас, битеңне каплагын (капла). Арбаны бире китереп куйгын (куй). Алим, бирген (бир) газетларны витвырачка. Ат'ам, Айшә хат йазгын (яз). Мине йаздыр, ынытмагын (онытма). Әбекай, калач бирген (бир).*

2 нче зат күплек санда к авазына беткән фигыльләрдә боерык фигыльнең -кыз/-кез кушымчалы формасы йөри: *Чыккыз (чыгыгыз) дигәч, тегеләр чыгып китәләр. Азбарга чыкты, каты кычкырды, йек-кез (жигегез), дийеп минем атымы. Ыланнарга этәм, уккыз (укыгыз) дийеп.*

Теләк фигыль. Теләк мәгънәсе түбәндәге конструкцияләр белән белдерелә.

Эшне үтәүгә теләкне, өндәүне, чакыруны белдерү өчен 1 нче зат берлек һәм күплек санда -ыйым/-ыйм, -ыйык/-ыйк/-ик формалары актив кулланыла: *барыйым/барыйм, барыйык/барыйк, эшлийем/эшлим, эшлийек/эшлик. Анымы бирийем (бирим), монымы бирийем (бирим). Чәчәкләр җыйыйык (җыйыйк). Тагы күрмийек (күрмик) инде ул хал'ларне.*

Теләк-киңәшне белдерү өчен сөйләштә сирәк кенә -ган/-гән + иде конструкциясе кулланыла: *Этмәгәй идең (әйтмәскә иде). Ат'магай иде (әйтмәсен иде).*

Эчке теләк (-асы/-әсе кил-) сөйләштә -ак кел-, -гы/-ге + кел- конструкцияләре белән белдерелә: *Качан бәк йырлак кели (җырлыйсы килә). Ашаккыгыз келиме (ашыйсыгыз киләме), эчкегез келиме (эчәсегез киләме)? Ызбаны сүткәм келәде (сүтәсем килде). Укыгысы келәми (укыйсы килми). Эч боша, йаңгыз тыргы келәми (торасы килми). Баргысы келәмәде (барасы килмәде), кызы үзе килде.*

Эшне үтәргә теләкне, ниятне белдерү өчен сөйләштә -рга кел-, сирәгрәк -гы/-кы кел- (әд. -макчы/-мәкче бул-) тездмәләре кулланыла: *Пич йагарга келәдем (якмакчы булдым), йакмадым. Мин келим (телим) тарихка эләгергә, ат'а. Калдырып китәргә келәгән (китмәкче булган).*

Чагаларын тешергесе кели (төшөрмәкче була) мачы. Йәшләр үзләре кан'ана булгылары кели (булмакчы булалар).

Теләкне, киңәшне, үтенүне белдерү өчен -гы иде формалы конструкция дә актив: баргы иде (барсын иде), ат'кы иде (әйтергә иде): Йырлагы идең (жырларга иде) үзләренә. Шолай гына булгыйды (булсын иде), йәмийәткә йахшылык теишсен. Йыңакайым нигә сүз кушмый, Әллә арабызда сүзме бар, сүз генәсе булса, ат'киде (әйтсен иде), Таки шыл кенем дә кат'киде (кайтсын иде) (Йола жырларыннан).

Теләкне, киңәшне, үтенүне белдерү өчен сөйләштә әдәби телдәге -са иде, -рга иде формалары да кулланыла: Ызба башыбыз жиз булсайды. Быратым Харис сырлар иде, Азиз әнкайым булсайды, Күзен ачмый йыглар иде (бәеттән). Иккен (ике көн) чалу чапсайды, Чапук абзийың килер иде. Кирәг иде сезгә картычкага сугарга. Суга куйаргайды чәчәкне.

Фигыль юнәлешләре. Темников сөйләшендә, башка мишәр сөйләшләрендәге кебек үк, йөкләтү юнәлешендә -гыз/-гез, -кыз/-кез кушымчалары актив кулланышта: Пуйызга да меңгез (мендер), тешер. Күз тигезерләр (тидерерләр). Йаныңдагы кешегә дә белгезмә (белдермә) аны, ат'а. Чәйне кан'аттым, меңгезәмен (мендерәм). Ул сүзне анарга йеткезгәннәр (житкергәннәр). Ишектән тытып кергезгәннәр (керткәннәр) үземне. Тыргызгылары (тотасылары) келәми, азбар себерегә генә тыргызалар.

Уртаклык юнәлеше урынына төп юнәлеш формасын куллану очраклары бар: Ике буй кыз чаршау йүлиләр, үзләре йүлиләр, үзләре күлиләр, абзикай, кемгә барыбыз дип сүлиләр (сөйләшәләр). Биж йыл бабай белән сүләмәдем (сөйләшмәдем).

Төп юнәлеш урынына кайтым юнәлеше килә: Аналары үлдә, алар әле күченделәр (күчтеләр). Ул сыранып (сорап) бер ун кенгә килә. Без йанабыз да бире тезенәбез (йорт төзибез). Чиркауга кергезгәч, Зөлхабирә куркынган (курыккан) да агу капкан (легендадан). Ват салынды (салды) ызба. Ташыналар, күченәләр (ташыйлар, күчәләр) тырыга, ызба куйгынчы. Кен дә йери эченеп (эчеп). Ничаша, шолай тиха гына йеренә (йөри). Катны сырхауланды (сырхаулады).

Төп юнәлеш урынына уртаклык юнәлеше йөри: Аларга китешергә (китәргә) туры килде.

Төп юнәлеш урынында йөкләтү юнәлеше формасы очрый: Йыгыталар (егалар) сыйырымы, кор'ыгына асылыналар.

Уртаклык юнәлеше урынына кайтым юнәлеше формасы кулланыла: Мин синең менән күп сүләнмәм (сөйләшмәм) вет.

Фигыль дәрәжәләре сөйләштә -акла/-әклә, -ыкла/-еклә кушымчалары белән ясала: Ул мужыт сезгә сүләкләр (сөйләштерер). Питергә йереклибез (йөрештерәбез). Разийа чүпләкләде (чүпләштерде) кларатски жукны. Мин катыны ашакладым (ашаштырдым), жалудыгым ашырта шолайга. Мин буйаклый (буяштыра) идем дә, чыга астан (чәч).

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Темников сөйләшенә -ырга/-ергә формасы хас: Кызлары укырга келиләр. Йәш киленне чыгаралар кул алышырга.

Исем фигыль әдәби телдәгечә -у/-ү кушымчасы белән ясала: Бергә йырлау көңөлле. Бечәнне чапкач үсә, аташа була икенче чабу. Кәешне хазер бизәүсез кийәләр. Эчегез чәй, йазу менән кан'исыз.

Сөйләштә *-мыш/-меш* кушымчалы исем фигыльләр дә еш очрый: *Тумышлары (туулары), үсемешләре (үсүләре) бездә булды инде. Алар Байкидан, килмешләре (килүләре) шоннан. Син хыт' картаймышыңда (картайган көнөңдә) нужа күрмисен. Ишемештән (ишетү буенча) беләм. Ат'ам, аның сүләмеше (сөйләве) үзгә. Йеремеше (йөреше) атасы шикелле. Ул ыланның йан алмышы йымшак, аны бастырырга йарамый, үлә.*

Сирәк очракта исем фигыль функциясендә хәл фигыль (*-кач/-кәч + -ка/-кә*) формасы да кулланыла: *Йәш килен бирә кан'нага күлмәк бәйәле, чылка, ыштан и тапычкалар, мунчадан чыккачка (чыгуга) бирәсен, кыдага тужы күлмәк, йеслек мунчадан чыккачка (чыгуга).*

Сыйфат фигыльнең сөйләштә түбәндәге формалары бар:

-ыр/-ер: бар-ыр йер, күр-ер күз: Китәр кенемә тәке эшләдем. Сүләр сүзем бетте. Асыл ташым, нурлы йезем, Сиңа бар бер әтер сүзем (халык жыры).

-а/-ый + торган формасы актив кулланыла: *Ашыртуга чыдый тырган кеше ул. Алашаның дуный тырганнары да бар.*

-учы/-үче: Мыннан китте туй, хал' белүче туганнар бара. Түшәккә утыручылары да бар кызныкы. Хатемнәр уздыручы кешеләр бар.

Хәл фигыльнең, әдәби *-ып/-еп* кушымчалысы белән беррәттән, *-а/-ә, -ый/-и* кушымчалы формасы да киң кулланыла: *Мин сезгә сагынып (искә төшереп) узам. Күзләрем йанында тетен ыча йери (очып йери), йыкым кели. Артта тыварлар кыва йердек (куып йердек). Эләк сата йери (сатып йери). Айулар бийетә йериләр (биетеп йериләр) иде. Йырлый килдең (жырлап килдең), йәдлисезме? Ник шолай йогыра барасын (йөгереп барасың), ат'а. Атымның тугасы алтын, Баса килә (басып килә) тимергә (халык жыры).*

-ып/-еп кушымчалы хәл фигыльнең юклыгы әдәби телдә *-мыйча/-мичә* формасы белән белдерелә. Моннан тыш, сөйләштә *-минча(к)/-минчә(к), -мыйчы/-миче* вариантлары да еш очрый: *Залиж калган сукаланмичы (сукаланмыйча). Сыраминчы (сорамыйча) китә иде. Күр-минче (күрмичә) алалар иды кызны. Айактан калмичы акыр гына эшләсәм... Биш чакрым йетмичәк (житмичә) ис чыга иды, үдә ит пешсә. Мине күрмичәк китмә. Йаңгыр булминчы (булмый) йарашайлар үсмәде.*

-гач/-гәч кушымчалы хәл фигыльләр актив кулланыла: *Йаздырым икенче килгәч. Краскалар китерделәр, Питердән килгәч тә сырладылар. Йаңы иген йеткәч, казански бар'амын итәләр.*

-гачтын/-гәчтен кушымчалы хәл фигыльләр сирәк очрый: *Сәфәрче килгәчтен берсе берсен чакыра. Йәш киленне китергәчтен, мамык була.*

-ганчы/-гәнче кушымчалы хәл фигыльнең *-гынча/-генчә, -гынчы(к)/-генче(к)* кушымчалы вариантлары да киң таралган: *Йыкым туйгынчы (туйганчы) йыклым. Ташыналар, күченәләр ызба куйгынча (куйганчы). Үгә кергенчек кич тә йетә. Кабыгыз туйгынчы (туйганчы). Алар килгенчек (килгәнче), йаннарына барып тырдым. Карармын күзем талганчык (талганчы), йылармын йәшем беткенчек (беткәнче). Адилә, син китмәссең без килгенче (килгәнче).*

Әдәби телдәге *-ганда/-гәндә* формасы белән беррәттән, сөйләштә хәл фигыльнең *барушынча* варианты да очрый: *Туушынча* (туганда) *йакшы иды ылан*.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр. Сөйләштә, нигездә, әдәби телдәге бәйләкләр кулланыла. Моннан тыш, аларның түбәндәге вариантлары да бар: *белә/былан/бән/менән/мән/мынан/ман* — белән: *Бер аяк мынан* (белән) *кат'ты*. *Ташык корка ман* (белән) *бар*. *Ташлар ауган, йер мән* (белән) *күмелгән*. *Игенче кен киләләр туй былан* (белән). *Йәш ылан ман* (белән) *баралмадык*. *Бишек бән* (белән) *йерибез*.

сынны/тик — кебек: *Сәәт сынны* (кебек) *бу кезге*. *Урман сынны* (шикелле) *иде бу тешләр*. *Питер сынны* (кебек) *төгөл инде ашыл*. *Кылын салган бийә тик* (кебек).

Сөйләштә мишәр диалектына хас *чәкле/чәкем/чикле, тәкле/тәке/тике* вариантлары да кулланыла: *Сикезгә тәке* (кадәр) *утырды*. *Төшкә чәке* (хәтле) *кетәләр*. *Кырык кенгә тәке* (хәтле) *бара*. *Йырларсың йезгә чәкем* (хәтле). *Утыз бишенче йылга чәкле* (хәтле) *анда эшләдем*. *Линталар куйалар ычына тәкле* (кадәр).

Сөйләштә түбәндәге бәйләк сүzlәр актив: *Урман йагалый* (янында) *тырабыз*. *Пыраулык йагалый* (янында) *бер кызым тыра*. *Урман ашалый* (аша) *чыкканда, кийашны былыт каплады* (бәеттән).

Теркәгечләр. Сөйләштә әдәби телдәге теркәгечләр кулланыла: *да, дә, та, тә, ни, әле, ә, тик, әллә, әгәр*. Диалекталь үзенчәлек итеп түбәндәге рус алынмаларын күрсәтергә мөмкин: *ату* (< рус. а то) — югыйсә, *хыт'* (< хотя — булса да). Мисаллар: *Фартык* (кидек) *киндер, күккә манган, каралана ату* (югыйсә). *Ату* (югыйсә) *туза тез башы, аякчу киндернекен чырмый идек*. *Айактан күтәрер иде, хыт' йартысын* (яртысын булса да) *бирсә дә, көңеле калмас иде*.

Кисәкчәләр. Темников сөйләшәндә, нигездә, әдәби телдәге кисәкчәләр кулланылышта йөри. Шуның белән бергә, диалекталь характердагылар да бар.

Охшату-чагыштыру кисәкчәсе *әмән* (сыман; нәкъ, гүя): *Бер платук чәчәкле йалтырый, әмән* (гүя) *инде алтын*. *Йырлый башлагач, әмән* (нәкъ) *энде тел ычына йазып куйгансын*. *Бу кыз әмән Зыкина* (нәкъ Зыкина), *йакшы йырлый*.

Мәгънәләре ягыннан күрсәтү алмашлыкларына якын торган *ват, ваты* (< рус. вот), *ван, ваны* (< вон) кисәкчәләре актив йөри: *Ват* (менә) *ат'ийым әле мин сиңа*. *Ул аны йаратмады ваны* (әнә).

Бәтә (< рус. будто) — янәсе, кебек, бугай: *Бәтә ыриза булды* (риза булды кебек). *Тывар асрыйлар, бәтә* (янәсе) *сатып акча булып*. *Бәтә магазинда эшли* (магазинда эшли бугай).

Бит кисәкчәләренең русча варианты — *выт, вет* (< рус. ведь) киң таралган: *Әле вет* (бит) *уку мынан кан'имын*. *Эчмә, чәйем кан'ады вет* (бит). *Ул вакытта укыттылар выт* (бит) *меселманча*. *Чын выт, әбиләр бетерәйде гырижны*.

Әдәби телдәге *инде* кисәкчәсе белән параллель *энде* варианты да йөри: *Әле йуг энде ул уйын, ун'амыйлар*. *Йазын энде йеңелрәк*.

Синтаксик үзенчәлекләр

-ныкы/-неке формасы сөйләштә аергыч функциясен үти торган сүzlәр ясауда катнаша. Күп кенә очракта ул ачыкланучы сүздән соң килә: *Атам минеке* (минем этием) *Тевидән. Казанда безнеке бер малый* (безнең бер малай) *укий. Зур кызы аныкы* (аның олы кызы) *Питердә. Үзенеке йакыныннан* (үзенең якыныннан) *кырыктыра чәчен.*

Максат хәлен өчен бәйләге ярдәмендә белдерү актив: *Пичемне йагамын да барам духтыр эчен* (докторны алып килергә). *Бызау эчен* (бозауга) *барам. Ул килер машина чен* (машинага, машинаны алырга). *Бечән эчен* (печәнгә) *китте. Бар красинка чен* (керосинка алырга).

-мы/-ме сорау кисәкчәсе еш кына логик басым төшкән сүзгә ялгана: *Үземе йырлады* (үзе җырладымы), *кагызданмы* (кәгазьдән карапмы)? *Кунаргамы килдең* (кунарга килдеңме)? *Нивистамы йасарга келәдең* (кәләш ясарга теләдеңме)?

Сөйләштә сорау җөмлөләр түбәндәге чаралар белән белдерелә:

а) *эрәзе* (< рус. разве) сүзе ярдәмендә (сорау кушымчаларыннан башка да): *Эрәзе шул сывыкта туймый, авыл төгөл, йапан? Эрәзе шул чәке хасрәт менән чыдашып була? Эрәзе китте сеткә? Эрәзе артымнан кермәсләр?*

ә) интонация ярдәмендә: *Чабатны белә тыргансыз? Равил, нәк килдең, кызларга иректен* (сагындың)? *Йакшы иде сийырың? Роза, Асманы күрмәдең кайа* (бер кайда да күрмәдеңме)? *Казанда безнеке хазер авылдашыбыз* (хәзер безнең авылдашыбыз Казанда).

Сөйләш өчен инверсия күренеше, ягъни җөмлә кисәкләренең үзара бәйләнеш тәртибе ирекле булуы характерлы. Мисаллар: *Нинди, ат'ыр, бу хал'* (бу нинди хәл, дияр)? *Йуг иды төгөл кешегә, үзенә дә* (кешегә түгел, үзенә дә юк иде). *Икән синең саулыгыңа зарар киләдер, тытма эруза* (синең исәнлегенә зарар килә икән, ураза тотма). *Минем әби бер бар иде тастарлы* (минем бер тастарлы әбием бар иде).

Иярченле кушма җөмлөләрдә баш һәм иярчен җөмлөләр мөнәсәбәтле сүzlәр ярдәмендә бәйләнәләр. Мисаллар: *Кайа картлар утырган, шоларга йөгенә булганнар* (утырган картларга тез чүгә торган булганнар — туйда). *Кырбан биргәннәр, йаңгыр йаусын ыштубы, йаңгыр намазы укыйлар* (яңгыр яусын өчен корбан биргәннәр...). *Килделәр качан башкыдалый, шунда икебезнең арада сүз бетте* (кодалап килгәннән соң...).

Лексик үзенчәлекләр

Лексиканың зур өлешен гомумтатар сүzlәр һәм тамырлар тәшкил итә. Диалекталь сүzlәрнең күпчелеге башка мишәр сөйләшләре белән уртак. Темников сөйләшенә генә хас сүzlәр дә байтак. Рус, гарәп, фарсы, мордва телләреннән кергән сүzlәр дә бар. Биредә диалекталь лексиканың кайбер тематик төркемнәрен күрсәтеп үтик.

Йолалар, бәйрәмнәр белән бәйләнешле сүzlәр һәм сүзтөзмәләр: *башкыдалый бару* — яучы булып бару, *таң кучат әтү* — электә: иртәгә туй буласы көннең кичендә, *ярәшелгән кыз өендә чыбылдык тегәргә җыелган дус кызлары белән, төн урталарында тәрәзәләргә ачып куеп, бөтен авылга шаулатып кыз елату җырын*

башкару, *йараш туй* — кызны килешү турында сөйләшү өчен, ике якның да якын туганнарын чакырып, кыз ягында үткәрелә торган мәҗлес, *мамук* — туйның икенче көнөндә үткәрелә торган хатыннары мәҗлесе, бу мәҗлескә килгәндә, гадәттә, төрлө-төрлө ашамлыктар алып киләләр, *ызба келәве* — яңа өй котлау мәҗлесе.

Туганлык-кардәшлекне белдерә торган сүзләр: *анам/анай/әнекам/әнекай* — әни, *атам/атай/әтекам/әтекай* — әти, *әбкам/әбкай/абыкай* — әнисенәң яки әтисенәң әнисе, *бабам/бабай/бабакай* — әнисенәң яки әтисенәң әтисе, *карт әнәй* — әнисенәң яки әтисенәң әбисе, *карт әти* — әнисенәң яки әтисенәң бабасы, әтисенәң абыйсы, *тәтәй/түти/тутай* — бертуган апасы, *сәстра* — сеңел, *дәдәй/абзий/абзыкай* — бертуган абый һәм аңа эндәшү сүзе, *олан/ылан* — бала, *нука/ынука* — онык, *тудык/тудыка* — туганнан туган, *абыз* — әтисе яки әнисенәң апасына һәм сеңлесенә эндәшү сүзе, *тумачи* — өченче буын туганнар, *пеләмәнча* (< рус.) — үзе белән бертуганның кызы, *кашым* — нәсел, *үлем саркыт* — бердәнбер бала һ. б.

Кешенәң тән төзелешен, сыйфатларын, халәтен белдерә торган сүзләр: *йәйәк* — яңак, *сакал* — ияк, *йашрын* — иңбаш; кулбаш, *челги* — сөял, *тумак* — йодрык, *табан* — үкчә, *чәркә* — балтыр, сыйрак, *йадау* — ябык, *уйынчы* — гармунчы, *йәшүрем* — яшүсмер, *акыш-макыш* — тиле-миле, *гареп* — мескен, *йегенү* — тезләнү, тез чүгү, *йерәкләнү* — ярсу, ачулану, *түрәү* — табу, тудыру, *ирегү* — сагыну, *ыртлау* — кабу, *тыну* — ял итү һ. б.

Аш-су: *чигелдәк* — эченә йөзем җимеше салып пешерелгән бавырсака, *катлама* — урама, *йышача* — төче яки ачы камырдан майда пешкән вак күмәч, *умак* — ачыга изгән бодай камырынан вак-вак итеп ясап пешерелгән кабартма, *ләвәш* — бодай оныннан сөт-каймак, йомыркага гына басып, таба зурлыгында юка итеп җәелгән һәм мич каршында майда пешерелгән камыр ашы, *пышнатма* — ачыган катык, *буза* — өй сырасы, *зим* — бузаның өсте, күбеге, *ирендек* — көрпә, *йакмыш* — кыстыбый, *икмәк йабу* — ипи пешерү һ. б.

Хужалык, тормыш-көнкүреш белән бәйлә диалекталь сүзләр: *азбар* — терлекләр ябар өчен бүрәнәдән, мүкләп эшләнгән жылы урын; терлекләр ябар өчен тактадан эшләнгән урын; ишегалды; йорт, хужалык (*Йез азбарга бер мәчет булган*), *кабак* — капка, *ызба* — өй, *гурынча* — ак өй, кунак өе, *какра* (< морд.) — өй алды, *путалак* — түшәм, *эргә* — тышкы нигез, *пул асты* — идән асты, *каз'унка* (гар.) — өйнең мич алды ягы, *голдор* — өй алды баскычы, *йеслек* — сөлге, *эленге* — тәрәзә пәрдәсе, *мешик* — капчык, *кәрмәк* — булавка, *патник* — киез, *пат'ник басу* — тула басу, *кучарка* — кисәү агачы, *манит* — тәңкә, сум, *лемпе* — суык лампы, *шава* — зур табак һ. б.

Киём-салым, бизәнү әйберләре: *вәл* — бәйләгән шәл, *кәпәч* — түбәтәй, кәләпүш, *тасмал* (фарс.) — баш яулыгы, *тастар* (фарс.) — шәл астыннан башка чорнала һәм очлары артка җибәрелә торган, сөлге сыман юка баш киеме, *чапук* — хәситә, *варига/варик* — бияләй, *насул* — йон оекбаш, *чөлкә/чолка* — оек, *чабат* — чабата, *фартык* — алъяпкыч, *ыйык* — киез итек, *айакчу* — чолгау, *ычтупн'а* — юкә башмак, *бака* — чулпы, *сырга* — алка, *сылавыч* — чәчкап (Чәчен

майлы, сылавыч ки), йага — тәңкәләр тезеп ясалган һәм муенга бәйләп куела торган бизәнү әйбере, касидә — хәситәгә тагыла торган кесә, янчык һ. б.

Үсемлекләр: алма — бәрәңге, садалма — алма, кечеркән — кычиткан, киндераш — киндер орлыгы, мошко (морд.) — киндер, элән — житен, читлашык — чикләвек, кузгылдак — кузгалак, шипуник/шиповник (рус.) — гөлҗимеш, нәркәмәч — әрем, паңгы (морд.) — гөмбә, пизел (< морд.) — миләш, чирумка — шомырт, сулнышка — көнбагыш, чичебича — ясмык, чирахман йафрагы — әрекмән, мөх — мүк һ. б.

Хайваннар: алаша — ат, тывар — терлек, йарка (рус. ярка) — кәжә яки сарыкның теше бәрәне, саулык, чага — кәжә яки сарык бәрәне, куй — сарык, кучкар — сарык тәкәсе, тайчык — колын, бат'ал — байтал, бия, голекай — күгәрчен, мурта — умарта, кыкы/кукы — күке һ. б.

Табигать: пырт/пурт/буа — буа, чалу — болын, болынлык, печәнлек, келүч — чишмә, вәке/өкө — бәке, күләнкә — күлөгә, йапан — кыр.

Сөйләү үрнәкләре

баш кыда килде/ мин килдем кызыңны пләмәннигемә сырарга/ алар сүләшкәннәр// түтийе килде башкыдалый/ атасының тәтәсе// рамазан айы иды// ыруза чыксын да йараш туйны эшлибез// никах рамазан айында вет йарамый// ике быратныкы бер йылда үләнсәләр/ йарамый// киттем калага бирнәләр эчен// кан'-кан'анага күлмәк/ йаулык/ кийәү бирә кызга йезек/ кыз кийәүгә бирә/ ә ул инде кийәү үзенә дә алган/ кызга да// кийәүгә култасмал/ йезекне чырмыйсын анарга/ кийәүнекен// башкыдаларга күлмәклекләр/ ә ирләренә күлмәк гатувыйлар/ нинди размер/ ат'алар// килделәр качан башкыдалый/ шунда инде икебезнең арада сүз бетте/ кечатна кен йакшы кен/ килербез йезек алырга// йезег алганда буш килмәделәр/ китерде бөлеш/ бөлеш эстендә миңа йаулык/ бабайга хайыр/ ул энде үлгән// йә йеслек/ йә кийәү гастиничы/ йегерме манитлык духи «сәвәм сине» атлы и гарнитур/ саручка/ аннан суң бер платук чәчәкле/ йалтырый әмән энде алтын// мынан китте туй// хал' белүчеләр бара// анан килде тукуыз машина/ туй бәк зур иды/ гул'ат' иттеләр ике атна артыгы белә/ мамык була// мамык вит әл дә була// әлке башта корбан/ куй чалалар/ аш-чәй эшлиләр/ аракы/ буза була// кийәү йегет сыйы була иртүк/ сыңга кырбан/ сың мамык була/ анда вичер/ чәй эчерәләр/ йәш кызлар йыйылган була/ сыңрак йегетләр дә/ кырук ун'илар/ караңгы базар ат'алар/ кара-каршы тытынып/ астан чыгарып// т'ут'касымы була/ әбийеме// чечелий катлама/ эстәл күрке бу була самый/ нәзек/ кытырдый// түшәккә утыручылар да була кызныкы// чигелдәк урлау да бар// безнеке асылда шолай/ ә үзгә районга барсан/ үзгәчә// элгәре «таң кучат» ат'алар иды/ башына чаршау йабалар да йылаталар инде//

Иртә тырып тышка чыксам/
Тавыш килә кыкыдан//
Бирәсен/ әникай/ йат кулына
йат уйатыр татлы йыкыдан//

асырадың әникай үстердең/
кадерне белмәгән йат эчен...
«таң кучат» тыңнарга барабыз//

Сөйләүче: Дулатова Гания, 66 яшь
Мордовия, Темников районы, Тархан авылы
1989 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

элке башкыда йебәрде/ атасы/ анасы бар иды/ башкыда дүрт тапкыр килде/ йараштылар/ сүз бетте// калын сүлиләр/ биш йез манитмы/ кулйаулыкка алтын каличка чырмап бирәсен// атасы анасына йеслек бирәсен/ эчкәтергә чырмап// ул булды энде йарашу/ аннан сикез ай йарашып тырдым// ир йагыннан килә ат мынан/ алашалар килә/ утыз кырык кеше килә/ эчәләр/ ашыйлар// алып китәләр йәш киленне малый әвенә/ калфак кигән// камфит сибәләр башың аша малый әвендә// ике сындык күлмә'ләр алып киләсен//

Сөйләүче: Ялышева Фәрида, 53 яшь

Мордовия, Темников районы, Митрал авылы

1979 ел. Язып алучы: З. Р. Садыкова

ЛӘМБРӘ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Мордовиянең Ләмбрә, Рузаевка, Болдово, Кадошкино районнарындагы татар авылларында таралган. Ләмбрә сөйләше узган гасырда 50 нче елларның икенче яртысында һәм 60 нчы еллар башында Н. Б. Борханова тарафыннан лингвистик география методы белән өйрәнелгән [Борханова, 1962]. 1989 елда Т. Х. Хәйретдинова һәм Д. Б. Рамазанова тарафыннан да ләмбрә сөйләше территориясенә экспедицияләр уздырыла.

Биредә сөйләш Н. Б. Борханова материалларына таянып һәм бу бүлекнең авторы Д. Б. Рамазанованың үз күзәтүләрен дә исәпкә алып тасвирлана.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Аларның әйтелешә ягыннан түбәндәге аермалар күзәтелә. *a* авазы — иренләшү төсмере булмаган, ачык әйтелешле аваз: *баш*, *каз*, *балалар* һ. б.

ә һәм *ү* авазлары, мишәр диалектына хас булганча, алгырак позициядә ясалалар һәм нечкәрәк әйтеләләр.

Ләмбрә сөйләшендә беренче иҗектәге *ә* авазының тараю очраklары теркәлгән: *нәк* < нәк — ник, *бәк* < бәк — бик, *кәре* < кәре — кире һ. б. Мисаллардан күренгәнчә, әдәби *и* авазына туры килгән *ә* авазы гына тар вариантта әйтелә.

у—*ү* сузыкларына *у^o*—*ү^o* дифтонгоид авазлары тәңгәлләшә: *бү^oре* — бүре, *кү^oмер* — күмер, *кү^oрде* — күрде, *кү^oп* — күп, *кү^oпме* — күпме, *йү^oк* — йук, *ту^oкта* — тукта, *зу^oр* — зур, *су^oк* — сук һ. б.

Сузыклар өлкәсендәге калган үзенчәлекләр, төрле аваз тәңгәллекләренә һәм кайбер комбинатор күренешләргә кайтып кала.

ы~а: *ылабута* — алабута, *йаңы* — йаңа, *кузгылдак* — кузгалак, *кагыз* — кәгазь, *тывар-кыра* < туар-кара — мал-туар һ. б.

ә (е)~ә: *мәктеп* — мәктәп һ. б.

ы—э (е)~а—ә күренеше *-ганчы/-гәнче* кушымчасында күзәтелә: *килгенче/килгенчә* — килгәнче, *баргынча/баргынчы* — барганчы һ. б.

ә~и тәңгәлlege, нигездә, беренче иҗектә күзәтелә: *нәк* — ник, *нәгә* — нигә, *бәк* — бик, *шәкәр* — шикәр, *тәкле* — тикле, *әпәй* — ипи, *мәләш* — миләш һ. б.

Кайбер сүзләрдә, киресенчә, **и~ә** күзәтелә: *тирәз* — тәрәзә, *сике* — сәке, *синәк* — сәнәк, *пике* — пәке; шулай ук: *кирандаш* — карандаш.

Ләмбрә сөйләшенә системалы иренсезләштерү хас, ягъни әдәби телдәге *о—ө* сузыкларына даими рәвештә *ы—е* сузыклары тәңгәл килә: *кен* — *көн*, *сет* — *сөт*, *эч* — *өч*, *йерәк* — *йөрәк*, *келә* — *көлә*, *телке* — *төлке*; *ын* — *он*, *тырмыш* — *тормыш*, *кыда* — *кода*, *ыйа* — *ойа* (оя) һ. б.

Иренсезләшү *ы—э (е)~у—ү* тәңгәллегенәң активлыгында да чагыла: *чевәк* — *чүвәк* (чүәк), *сывы* — *суы*, *сывытты* — *суытты* (суытты), *күреш-кевән* < *күрше-күшән* — *күрше-күлән*, *мынча* — *мунча*, *ыклау* — *уклау*, *тегел* — *түгел*, *кемәч* — *күмәч*, *әрде* — *үрде*, *кемер* — *күмер*, *сыка* — *сука*, *ысак* — *усак*, *сыкна* — *сукно*, *пых* — *пух*, *ыл* — *ул*, *беген* — *бүген*, *фартык бышалар* — *фартук* (алъяпкыч) *буалар*, *чәчермич* < *чәчүрмеч* — *чәчүргеч* һ. б.

Сөйләшкә *шул* һәм аның нигезендә ясалган алмашлыкларда *а~у* тәңгәллегә хас: *шал* — *шул*, *шалай* — *шулай*, *шанда* — *шунда*, *шаңа* — *шуңа*, *шандый* — *шундый* һ. б.

Рус алынмаларындагы *у, о, э (е)* авазларына сөйләштә *у, э* сузыклары тәңгәлләшә: *силпу* — *сельпо*, *палту* — *пальто*, *кину* — *кино*, *килу* — *кило*, *кулма* — *комната*, *суска* — *соска*, *духтыр* — *доктор* һ. б.; *нәмуй* — *немой*, *пәсук* — *песок*, *эстәна* — *стена*, *пәрчатка* — *перчатка* һ. б.

Сузыклар өстәлү. Сүз башындагы *р, л, ш* сонорлары, кушык авазлар алдына *ы—э (е)* кыска сузыклары өстәлә: *ылашка* — *лавка*, *ышак* — *шак* (шак), *элинзе* — *линза*, *ылампа* — *лампа*, *ырахат* — *рәхәт*, *Ырашидә* — *Рәшидә*, *ыспасыба* — *спасибо*, *ыстул* — *стул* һ. б.

э (е): *йеремәдек* — *йөрмәдек*, *күреше* — *күрше*.

Сузыклар төшү. *ә*: *вәләү* — *әвәләү*; *ы*: *халк* — *халык*, *кырк* — *кырык*; *э (е)*: *бүрк* — *бүрек*, *күркле* — *күрекле*; *а*: *чабат* — *чабата*.

Сөйләштә сүз уртасындагы *ы—е* кыска сузыклары төшү активлыгы игътибарны үзенә жәлеп итә. Бу күренеш, көнчыгыш диалектларындагы кебек ук, аеруча басым алдындагы иҗектә яисә зат һәм тартым кушымчалары алдында күзәтелә: *килне* — *килене*, *катны* *хатыны*; шулай ук: *иккен* — *ике көн*, *әчкамыр* — *ачы камыр* һ. б.

Тамырлары *к* авазына беткән сүзләрдә, күплек санда 1 нче зат тартым кушымчалары белән төрләнгән очракта, *ы—е* сузыклары кыскару нәтижәсендә янәшә туры килгән ике *г* авазы саңгыраулаша: *баккыз* — *багыгыз*, *чыккыз* — *чыгыгыз*; *пычаккыз* — *пычагыгыз*; *картуккыз* < *картугыгыз* — *бәрәңгегез*, *ыризыккыз* — *ризыгыгыз*, *йәшлеккез* — *йәшлегегез* (яшьлегегез) һ. б.

Сингармонизм күренешләре. Әдәби телдә алгы рәт авазлары белән әйтелә торган сүзләр сөйләштә арткы рәт авазлары белән әйтелә: *мынан/ман/менән* — *белән*, *хасырат* — *хәсрәт*, *йанаша* — *йәнәшә* (янәшә), *кырка* — *күркә*, *сыр* — *сер*, *кукы* — *күке*, *кәкүк*, *йогора* — *йөгерә*, *кодра* — *бөдрә*, *йыңкай* — *жиңгә* һ. б.

Киресенчә, арткы рәт сузыклары урынына алгы рәт сузыклары тәңгәл килү дә теркәлгән: *кечеркән* — *кычыткан*, *бәлчек* — *балчык* һ. б.

Ләмбрә сөйләшендә палаталь гармониянең бозылу очраклары күзәтелә: *әнекам* — *әнкәм*, *әбекай* — *әбекәй*, *атә* — *әйтә*, *кар'е* — *кай жиргә*, *кукымәү* — *мәче башлы ябалак*, *кимак* — *коймак*, *кын'ий* — *кыйный*, *халем* — *хәлем*, *хазер* — *хәзер*, *сел'ык* — *сөлек*, *энды* — *инде*, *иды* — *иде* һ. б.

Дифтонглар. -өй дифтонгы, мишәр диалектындагы кебек үк, монофтонглаша: кү — көй, ү — өй, күшәндә — көйәнтә (көянтә), сүли — сөйли, сүми — сөйми, эрән — өйрән һ. б.

Тартыклар алдындагы позициядә -өй дифтонгына еш кына э (е) тәңгәлләшә: темә — төймә, эләнү — өйләнү, эрәнгән — өйрәнгән.

Сузыклар алдында -өй дифтонгына -эв, сирәк: -ew дифтонгы тәңгәл килә: кеве/кеше — көе, эве — өйе, севенче — сөөнче, севәге — сөйәге (сөяге), севә — сөйә (сөя), эвә — өйә (өя), кевәндә — көйәнтә (көянтә), тевәп — төйәп (төяп), вак-тевәк — вак-төйәк (вак-төяк), кевә — көйә (көя) һ. б.

Тел очы тартыклары алдындагы -ай, -ой, -ый, -уй дифтонглары монофтонглаша, ә алар янәшәсендәге т, н, р, л, с, д тартыклары палатальләшәләр: кат'а — кайта, кан'ана — кайына (каенана), кар'ак — кайрак, кун' — куйын (куен), кур'ик — койрык һ. б.

Әдәби телдәге алгы рәт сузыклары белән әйтелә торган сүзләр калынаеп, бар'ам — бәйрәм, ал'ана — әйләнә, ат'ә — әйтә тибында әйтелә яисә тел уртасы й авазы бөтенләй төшә: балә — бәйлә, әтә — әйтә һ. б.

Тартыклар. Сөйләштә аларның әйтелешенә бәйле түбәндәге үзенчәлекләр күзәтелә.

Әдәби телдә һәм шулай ук урта, көнчыгыш диалектлардагы увуляр қ, ғ, х авазлары сөйләштә, мишәр диалектындагы кебек, веляр, ягъни тел арты к, г, х авазлары итеп әйтеләләр: калган, йакын, кыда — кода, барганга һ. б.

ч, ж авазлары, гомумән мишәр диалектына хас булганча, кушык аваз итеп әйтелә: тч, дж. Мәсәлән: тчигелдәк, тчиназа — женаза, тчәтчәк, тчәй этчә, тчалгы, тчитән, нитчек, игәтч, узгынтычы, пумытыч — өмә, нетчкә һ. б.; джибәрә/жибәрә, джан, джыма — жомга, мәрджән, джин/йиң — жиң һ. б.

Ләмбрә сөйләшәндә тел очы һәм сонор тартыкларның бик нык аңкаулашкан (палаталь) парлары бар. Алар, югарыда күрсәтеп үткәнчә, -ай, -ой, -уй дифтонглары монофтонглашу белән бәйле рәвештә барлыкка киләләр: кар'ак — кайрак, бар'ам — бәйрәм, кан'ар — кайнар һ. б. Бу очракта алар фонематик характер да алалар. Мәсәлән, чагышт. ка'рак (кайрак) һәм карак, сал'а (сайла) һәм сала, ар'ан (әйрән) һәм аран (абзар) һ. б.

Шул ук вакытта л, з, н, р, д тартыкларының, й белән бәйләнмәгән хәлдә дә, бик нык палатальләшкән аваз итеп әйтелү очраклары күзәтелә. Мәсәлән: Ал'ук — Галимулла, ад'аша — адаша, абз'и — абзый, йугал'ды — йугалды (югалды), л'ар — лар, кыр'ка — күркә, н'ур — нур һ. б.

Башка тартык авазларның әйтелеше белән сөйләш әдәби телдән, нигездә, аерылмый. Калган үзенчәлекләр исә тартыкларның тәңгәллекләренә, төрле комбинатор яки башка күренешләргә кайтып кала.

Тәңгәллекләр. Составларында н авазы булган билгеле бер төркем сүзләрдә әдәби б авазына м тәңгәл килә: ман/мән/менән/мынан — белән, малан — балан, кырман — корбан һ. б. Бу күренеш кайбер башка сүзләрдә дә очрый: ызмада — ызбада, әд. өйдә, мүрә — буря.

Бер төркем татар сүзләрендә, татар теленең күпчелек сөйләшләрендәге кебек, борынгы п/б саклана: керпек — керфек, тупрак —

туфрак, *йапрак* — йафрак (яфрак), *калпак* — калфак, *йепэк/йебэк* — йефэк (ефэк) *h. б.*

Гарәп-фарсы һәм рус алынмаларында *ф* авазы үзе саклана: *Арифә* — Гарифә, *Фатих* — Фатыйх, *фартых* — фартук *h. б.*

Ирен-ирен *м* авазына тел очы *н* тартыгы тәңгәл килә: *агын сыш* — агым су, *йашын* — йашын (явым), *негез* — мөгез, *калын* — калым, *чыгынный* — чыгымлый *h. б.* Бу күренеш алынмаларда да чагыла: *качтун* — кастюм *h. б.*

м~н түбәндәге сүзләрдә теркәлгән: *чырмый* — чорный, *тырмый* — тырный, *кылым* — колын *h. б.*

Тел очы *н* тартык авазының *ң* авазына тәңгәл килүе иялек килеше һәм 2 нче зат берлек сан хикәя фигыль кушымчаларында күзәтелә: *безнен* — безнең, *этинен* — этинең, *ылымнын* — улымның, *анайнын* — әнинең, *күземнен* — күземнең, *шанын* — шуның, *барасын* — барасың, *таписын* — тапыйсың. Шулай ук: *ин* — иң (ширина ткани), *жин* — жиң, *жинакай* — жиңгәкәй *h. б.*

т~ч: *тиш* — чиш, *тишен* — чишен, *тишмә* — чишмә.

с~ч төрле сүзләрдә очрый: *агас* — агач, *эс* — өч, *аскыч* — ачкыч, *ас'лык* — ачлык, *эсәр* — өчәр, *песән* — печән, *акса* — акча *h. б.*

Алынмалардагы *ц* авазына *тч* кушык авазы тәңгәл килә: *купитч* — купец, *тчил авыл* < *целый авыл* — бөтен авыл, *ситча* — рус. ситец, *милнитча* — мельница, *кузнитч* — кузнец, *тчип* — цепь *h. б.*

д~т аерым очракларда теркәлгән: *дашлаган* — ташлаган, *деш* — төш (сон) *h. б.* Бу тәңгәллек ике сузык яки сузык һәм сонор арасында күбрәк очрый: *эрәде* — рәте, *шадыр* — шат, *уд алу* — ут алу, *кевәндә* — көянтә *h. б.* Әдәби телдәге *нт* кушык авазына *бд* тәңгәл килә: *абдырау* — аптырау, *йабдаш* — иптәш *h. б.*

ч~с рус алынмаларында даими: *ситча* — ситсы, *пачика* — пасека, *ыснач* — снасть *h. б.*

Тел уртасы *й* соноры теләсә нинди позициядә кулланыла, әдәби *ж* авазына да тәңгәл килә. Н. Б. Борһанова күрсәтүенчә, бу тәңгәллек рузаевка урынчылыгына хас, ләмбрә сөйләшендә исә, күпчелек мишәр сөйләшләрәннән, шул исәптән күрше темников сөйләшеннән дә аермалы буларак, *ж* авазы үзе шактый актив: *жыл*, *жәйәү*, *жәйәк* — яңак; *жыр*, *жиде*, *жегерме* — йегерме (егерме), *жинакай* — жиңгәкәй *h. б.* *ж* авазы сөйләштә сүз уртасында да саклана: *кәжә*, *бажа*, *хужа*, *пәжү/пәжү*, *киже* *h. б.*

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. *б~м*: *бун'* — муен; *w~ф*: *булашка* < *булафка* — булавка, *лашка* < *лафка* — лавка; *й~г*: *кийәшен* — кигәвен; *й~д*: *йәште* — дәште; *к~т*: *кели* — тели; *т~к*: *итмәк* — икмәк; *ч~т*: *чөчө* — төче; *н~д*: *алны* — алды; *н~л*: *шауный* — шаулый, *гунау* — улау, *гөрнәү* — гөрләү; *к~н*: *искәү* — иснәү; *х~к*: *хылат* — клат, *эхийәт* — әкийәт (әкият); *к~г*: *кәрәбә* — гәрәбә; *ж~ж*: *жәллим* — жәллим.

Охшашлану (ассимиляция). Мишәр диалектына хас булганча, сүз ахырындагы саңгырау тартыклар янәшә әйтелә торган сүз яки кушымчаның башындагы яңгырау аваз йогынтысында яңгыраулашалар: *кыж буйы* — кыш бue, *биж йыл* — биш ел, *эж дәдәсе* — өч дәдәсе, *пиж башты* — мич башы, *эж вакыты* — эш вакыты, *эж-дүрт* — өч-дүрт, *баж авырта* — баш авырта, *тажлар* — ташлар *h. б.*

Ике сузык яки сузык һәм яңгырау тартык арасындагы *п, к, т* тартыклары яңгыраулашу ләмбрә сөйләшәндә түбәндәге сүзләрдә теркәлгән: *тугу* — туку, *чугынган* — чукынган, *салгын* — салкын, *чагрым* — чакрым, *күгерт* — күкерт, *йебәк/йепәк* — йефәк (ефәк), *шырбы* — шырпы, *чиде* — чите, *абидда* < *абитта* — обедта һ. б.

Һәм киресенчә: *сикез* — сигез, *тукыз* — тугыз.

О х ш а ш с ы з л а н у (д и с с и м и л я ц и я) сыйфат яки рәвешләренң чагыштыру дәрәжәсендә күзәтелә: *бирләк* — бирерәк, *йугарлак* — югарырак, *зәһәрләк* — зәһәррәк һ. б.

Т а р т ы к л а р ө с т ә л ү. Бер төркем сүзләрдә сүз башындагы сузыклар алдыннан *й* өстәлә: *йезә* — өзә, *йере* — эре, *йындыр* — ындыр, *йыргак* — ыргак, *йирен* — ирен, *йиренү* — иренү һ. б.; *ө* өстәлү: *выргыт* — ыргыт; *р*: *кыртлау* — котлау, *кечеркән* — кычыткан; *к*: *тагыдакта* — тагы да; *ча*: *шалайча* — шулай.

А в а з л а р т ө ш ү. Гарәп-фарсы алынмаларында сүз башындагы тирән тел арты *ғ* авазы төшә: *айыт* — гаёт, *айып* — гаеп, *үмер* — гомер, *ашик* — гашыйк, *Алим* — Галим, *Азиз* — Газиз, *Арифә* — Гарифә һ. б.

Сүз уртасында: *сәәт* — сәгать, *мәлүм* — мәгълүм, *Ырабийя* — Рабига, *дийя* — дога, *Аллаа тәләдән* — Аллаһы тәгаләдән, *жыма* — жомга һ. б.

Ике сузык уртасындагы *г* авазы төшү татар теленә үз сүзләрендә дә күзәтелә. Мәсәлән: *теә* — теге, *беелә* — бөгелә һ. б.

Ләмбрә сөйләшенә алынма сүзләрдә *х* авазы төшү күренеше хас: *арам* — харам, *арап иткән* — харап иткән, *фатийя* — фатыйха һ. б.

Гарәп-фарсы алынмалары белән кергән, татар теле өчен ят булган *һ* авазы ләмбрә сөйләшәндә дә күпчелек очракта төшә: *әрвакыт* — һәрвакыт, *аман* — һаман, *әр* — һәр, *ич* — һич, *әрбер* — һәрбер, *уш* — һуш, *зәәр* — зәһәр, *аллаа* — аллаһы һ. б.

Сүз уртасында *һ* тартыгына *й*, *г* авазлары тәңгәл килә: *Фәймә* — Фәһимә, *Майнур* — Маһинур, *Тайыр* — Таһир һ. б.

Сүз башында *й* төшү: *эләк* < *йеләк* — жиләк, *ирак* < *йырак* — ерак, *элек* < *йилек* — жилек, *ирәнеч* — жирәнеч, *итәкләп* — житәкләп һ. б. Бу күренеш тубыл-иртыш диалектында актив.

р төшү: *барыга* — барырга.

Сөйләштә тулы иҗекләр дә төшәргә мөмкин: *ишми* — ишетми, *чәчкән* (чагышт.: шулай ук тау ягы керәшеннәре һәм мордва-каратай сөйләшләрендә, көнчыгыш диалектларда) — чәнечкән, *шенә* — пешенә, *келәнгеч* < *көн әйләнгеч* — көнбагыш һ. б.

А в а з л а р н ы ң у р ы н ы а л м а ш ы н у н ы ң (м е т а т е з а) түбәндәге очраклары бар: *бачкыс* — баскыч, *кымырыска* — кырмыска, *азбар* — абзар, *кабак* — капка, *тырба* — труба, *эстәкер* — скатерть, *элке* — элек, *бырны* — борын, *урны* — урын, *делбигә* — дилбегә, *күреш* — күрше һ. б.

Морфологик үзенчәлекләр

Исемнәр. Аларның ясалышы, грамматик категорияләре белән ләмбрә сөйләше әдәби телдән, нигездә, аерылмый.

Кайбер исем ясагыч кушымчаларның сөйләштә активрак икәннән күрсәтеп үтми булмый: *басма* — яулык, *кырма* — тәрәзә пәрдәсе, *кашлык* — стенадагы кашык-пычак кыстыргыч, *зурланчык* — тәкәббер, *буйакчы* — буяучы һ. б.

Кеме дә йук анын. Ни дә белмәгән, ни дә күрмәгән бытта. Кан'нигә дә ашылда калмийлар.

Сан төркемчәләре, сан исемнәренәң ясалышы һәм аларның төркем-нәре белән ләмбрә сөйләше әдәби телдән аерылмый.

Шуның белән бергә, саннарны санауда кайбер үзенчәлекләр күзәтелә: *Тугызан йартыга* (туксан бишкә) *йеттем. Сигезәннән бер ким* (житмеш тугыз).

Рәвешләр. Сөйләштә үзенчәлекле лексик рәвешләр бар. Мәсәлән: *беранча* — *бераз, сәрен* — *салкынча, тепсез* — *бик күп, чиксез* (*Быйыл тепсез иде эләк*); *аваңкы* — *авыш* һ. б.

Әдәби телгә хас рәвеш ясагыч кушымчалар сөйләштә активрак кулланыла. -*лата/-ләтә*: *Артлата гына ызата. Капыста башлатамы бар? Тарыны берәмнәтә чәчә. Йәшләтә үлделәр ыланнарым. Чылата* (бөтенләй) *йандык. Артлата гына килә идем пучтага*; -*лый/-ли*: *Ашалый йаттым. Кан'арлый ашагыз әй, сывына бит.*

Вакыт рәвешләре аеруча -*лыкта/-лектә* кушымчасы ярдәмендә ясала: *Кезлектә йашын булды. Кышлыкта үдә тырмаган, кызында тырган.*

Әдәби -*ын/-ен* кушымчасы: *Йазын бездә биг үк эш күп, йадауланып беттем* — *Жәен бездә эш бик күп, ябыгып беттем.*

Төн, *кыш, йаз* сүзләреннән *ката* бәйләк сүзә ярдәмендә давамлы вакыт рәвешләре ясала: *Тен ката йыкламадым. Кыш ката бездә тырды нәнәй. Кенызын да йыклай, тен ката да йыклай. Кылатлар куйарга китә идем тен катага.*

Фигыльләр. Затланышлы фигыль формалары. Хикәя фигыльнең грамматик категорияләре ләмбрә сөйләшендә әдәби телдәгечә кулланыла. Шулай да кайбер аермалыкларны күрсәтеп үтми булмый.

1 нче зат берлек санда килгән хәзергә заман хикәя фигыль тулы һәм кыска вариантта күзәтелә: *Үзем кывас куйамын. Мин артлата киләм. Кампутны да су йазып эчәмен. Берәмнәтә жийам чебен-нәрне, тагы тулганнар.*

2 нче зат берлек сан кушымчасы еш кына борынгырак вариантта әйтелә: *Пычак белә кисәсен* (кисәсең), *майда пешерәсен* (пешерәсең). *Су эчендә пешерәсен* (пешерәсең) һ. б.

Хәбәр булып килгән 3 нче зат хикәя фигыльгә, мишәр диалектына хас булганча, -*дыр/-дер* кушымчасы кушыла, бу кушымча исем хәбәргә дә ялгана. Мәсәлән: *Кайан да хабар йуктыр* (юк). *Ул укыйдыр да, эшлидер дә. Эләк йуктыр, жир эләкләре генә бардыр.*

Сөйләштә билгеле үткән заман, әдәби телдәгә кебек үк, -*ды/-де* кушымчасы белән ясала: *Кабак эстендә утырдык. Ызба йактым, эшти астым.*

Шуның белән бергә, билгеле үткән заман функциясендә, татар теленә күп кенә сөйләшләрәндәгә кебек, -*ган/-гән* формасы да кулланыла, бу вакытта зат кушымчалары еш кына әйтелмәскә дә мөмкин: *Самывар куйганмы* (куйдыңмы), *кызым. Әсма, тыймадың ич, күреш катын саткан крачинка. Тастар алгансың. Шал татарны суккансыз картычкага.*

Күптән үткән заман әдәби телдәгечә ясала: *Урманга барган идем, мәтрүнә эзләдем. Тудыкам килгән иде, картычкага сукты.*

Тәмамланмаган үткән заман формасы (-а иде) белән дә ләмбрә сөйләше әдәби телдән һәм мишәр диалектыннан аерылмый: *Кийаш байымастан элек китәләр иде эшкә. Әвәл заман кул белән урыйлар (уралар) иде. Сеңәл ашны севә (ярата) иде кан'анам.*

Сөйләштә дәвамлы үткән заманның мишәр диалекты сөйләшләрәнә хас -а/-ә + булган төзелмәсә дә күзәтелә: *Гуртка бара булганнар* (бара торган булганнар), *умбиш чакырымнан әпәй китерә булганнар* (китерә торган булганнар). *Жәйәү бара булганнар, жәйәү килә булганнар* һ. б.

Ләмбрә сөйләшәндә дә киләчәк заманның тулы һәм кыска вариантлары күзәтелә, тамырларында *р* булган фигыльләрдә бер *р* кыскарырга да мөмкин: *Бар'амнан сың ызакламый барырмын. Кайа барысыз* (барырсыз). *Алим тывар йыйыр, мин суга барым* (барырмын). *Килер булсаң, акча йибәрербез әткән. Йерерсен, анай, йөрерсен, Буш куначаңа кересен; Буш куначаңда мин булмам, Кургашин кебек эрерсен* (кыз елату жырыннан).

Барлык татар сөйләшләрәндәге кебек, ләмбрә сөйләшәндә дә билгеле киләчәк заман (-ачак/-әчәк) сирәк кулланыла, ул аеруча фольклор әсәрләрендә, анда да исемләшкән формада күзәтелә: *Белсә идем башкайымның Тагы ни күрәчәген* (халык жыры).

Боерык фигыль. 2 нче зат берлек санда боерык фигыль, әдәби форма белән беррәттән, -гын/-ген кушымчасы ярдәмендә дә ясала: *Исән булгын* (бул). *Ишекне бикләп киткен* (кит). *Арбаны бире китереп куйгын* (куй).

Үтенечле боерыкны белдерү өчен, әдәби телдәге кебек, боерык фигыльгә -чы/-че кушымчасы да ялгана: *Искәче, выт, бар бит исе бу чәчәкнең.*

Теләк фигыльләр. 1 нче зат берлек санда, әдәби -ыйм/-им кушымчасының -ыйым/-ийем варианты ялгана: *Тәрәтләнәм, ару пак булуйым* (булуйм). *Чыктым, мәтәм, жан* (тын) *алыйым* (алыйм).

Киңәш-теләк сөйләштә -ыр/-ер формасы + иде ярдәмче фигыленнән торган төзелмә белән белдерелә: *Тына тешәр идегез* (тынарга иде). *Сүләкләр идең берчәк* — Бераз сөйләсәң икән. *Бызауны жибәрер идең* (жибәрсәң икән).

Борынгы -гай/-гәй формасы һәм иде ярдәмче фигыленнән торган төзелмә шулай ук киңәш-теләкне белдерә. *Йаугай де* (яусын иде) *инде йаңгыр, ыланнар. Эчкәй идегез әле* (эчәргә иде әле). *Әтмәгәйдең* (әйтмәскә иде). *Эвендә эчкай иде* (эчсен иде).

Шушы ук функциядә -ырга/-ергә + иде төзелмәсен куллану очраклары бар: *Миңа дигәнне алмаска идең. Йаңы картук багарга иде.*

Күрсәтелгән төзелмәләрдә юклык кушымчасы — төп фигыльгә, зат, сан кушымчалары ярдәмче фигыльгә ялгана.

Ният, нәрсә дә булса эшләргә жыену (уйлау) түбәндәге формалар белән белдерелә.

-макчы/-мәкче (әдәби форма): *Мин бармакчы буламын йырак булса да. Кийәүгә жийылмакчы* (чыкмакчы) *булган ул.*

-ырга/-ергә + кели: *Эләккә барырга кели, эләк кызарса. Укырга келәде. Икенче кат алырга кели.*

-ыр/-ер булу: *Килер* (киләсе, килмәкче) булсаң, *хат йазгын, каршы аларбыз*.

Ләмбрә сөйләшәндә дә эчке теләк (-асы/-әсе + килә), мишәр диалектындагы кебек, -гы/-ге/-кы/-ке/-к формасы плюс *кели* ярдәмче фигыльләнән торган төзелмә белән белдерелә, зат кушымчалары — төп фигыльгә, ә башка грамматик күрсәткечләр ярдәмче фигыльгә ялгана: *Кайа баргың кели* (барасың килә)? *Йылагылар кели* (елыйсы килә) *бу күдән*. *Күргем дә келәми* (күрәсем дә килми). *Йебәргебез келәми* (жибәрәсебез килми) *йыракка*. *Үз телеңне баккы кели* (күрәсе килә) *йахшырак*.

Шарт фигыльләрнең ясалышы, семантик функцияләре белән ләмбрә сөйләше әдәби телдән аерылмый: *Жар* (эссе) *булса, ачарга кирәк*. *Эчкеләре келәсә* (эчәселәре килсә), *эчсеннәр*.

Фигыль дәрәжәләре (-гала/-гәлә, -штыр/-штер) ләмбрә сөйләшәндә -гакла/-гәклә/-кла/-клә кушымчалары белән ясала: *Алманы утакла* (уташтыр). *Йырлакыйлар* (жырлаштыралар) *бездә дә*. *Безгә йерекли* (йөргәли) *иде ул*.

Сирәк очракларда әдәби вариант та күзәтелә: *Йезгәләмә, ник йезгәлисең йепне?*

Юнәлешләр. Сөйләштә бер юнәлеш формасын икенче юнәлеш мәгънәсендә куллану фактлары бар.

Уртаклык юнәлеше: *Минем сетләрем вис ачышалар* (ачыйлар). *Ыршышкан* (сүзгә килгән).

Сүләү — сөйләшү: *Ырахатланып сүләдек*.

Кайтым юнәлеше кинрәк кулланыла: *Бу катын мынан түлән* (түлә, араңны өз). *Чырайы караланды* (караңгыланды).

Төшем юнәлеше: *Аның чен син кын'ал* (авырлык күр).

Йөкләтү юнәлешен -гыз/-гез, -газ/-гәз, ягъни 3-варианттагы кушымчалар белән ясау актив: *Мине кергездә* (кертте). *Ишектән сизгыз* (сыйдыра) *алмадылар, тәрәзәдән кергездәләр*. *Ылын чагырып кат'казды* (кайтарды). *Йегетне кийендерәләр, күлмәкләр кигезеп йибәрәләр*. Шулай ук: *күргәз* — күрсәт, *үткәз* — үткәр, *менгез* — менгер, *котказ* — коткар һ. б.

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Ләмбрә сөйләшәндә дә, мишәр диалектындагы һәм әдәби телдәге кебек, инфинитив -ырга/-ергә кушымчасы белән ясала: *Картук кы-вырырга кирәк*. *Бәбәйне ашызыкыйлар чече кас'ак мынан, имәргә ирәнсен*.

Шушы ук форма, тиешлекне, кирәклекне белдергәндә, әдәби телдәге һәм урта диалекттагы -асы/-әсе формасына да туры килә: *Кырга әле барырга* (барасы) *миңа кукурузга*. *Сиңа темә теттерергә* (тактырасың) *йук*.

Ләмбрә сөйләшәндә инфинитив исемләшергә һәм зат-сан кушымчалары алырга мөмкин: *Ашаргалары* (азыклары) *бармы?* *Кабаргаң* (ашамлыгың) *бармы?* Чагышт.: стәрлетамак сөйләшәндә дә шулай ук.

Исем фигыль ләмбрә сөйләшәндә дә -у/-ү кушымчасы белән ясала: *Кыз йаслатулар* (елатулар — йола турында) *бетт + инде хазер*. *Безнең сүләүнеме* (сөйләшүнеме) *йазасыз?* *Кыз ырлау булган элке*.

Исем фигыль функциясендә -ыр/-ер формасы әйтелү очрақлары да бар: *Суга батардан* (батудан) *куркам*.

Сыйфат фигыльләр. Ләмбрә сөйләшәндә хәзерге заман сыйфат фигыльләрнең түбәндәге формалары бар.

-а/-ә торган: *Ит тапый торган такта*. Бу уздырмый тырган йаңгыр.

-ырдый/-ердый/-әрдый: *Тешерердый тегел минем малай*. *Танырдый* (танырлык) *да тегел бу Ибрай*. *Малай китәрдый* (китә торган) *тегел иде*.

-ыр/-ер, -ар/-әр: *Камар* (яклар) *агасы йук, куркар хужасы йук*. *Йәрәшер кийәве калды*. *Сүзләр сүзем бар*.

-уче/-үче: *Утаучы катыннар килмәде әле*. Бу форма бигрәк тә исемләшеп кулланыла: *Айучылар, бүречеләр, Бармак ычтан бийүчеләр; Алтавылда алтмыш хатын, Абыстайны тыйучылар* (аючылар жырыннан).

Үткән заман сыйфат фигыль: *Килгән кешеләр шал картларда туктыйдыр*. *Аның йараткан кызын ырлаганнар*.

Киләчәк заман сыйфат фигыль: *Сүзләр* (сөйләсе) *сүзләрем калды әткән*.

Хәл фигыльләр. Ияртүчесе хәрәкәтне белдерә торган фигыльле фигыль сүзтезмәләрдә әдәби телдәге -ып/-еп формасы урынына -а/-ә кушымчалы хәл фигыль кулланыла: *Асма тәтәй йогыра* (йөгереп) *йери сукмакта*. *Элэк сата* (сатып) *йери*. *Йава* (явып) *килә инде йаңгыр*.

Мондый күренеш хәрәкәт белән бәйлә булмаган фигыльләрдә дә күзәтелә, функциясе белән ул инфинитивка туры килә: *Әбиләрне хат'ымга жийа* (жыярга) *йебәрде*.

-ып/-еп кушымчалы хәл фигыльнең юклыгы -мыйнчы/-минче, -мыйнча/-минчә (-мый/-ми, -мыйча/-мичә) кушымчалары белән ясала: *Ике йыл тулминча* (тулмыйча) *йуктыр килергә*. *Күрминчә йарамый*. *Утырминча* (утырмыйча) *чылка* (оек) *бәләнми*. *Эч киләндәш тырдык бер үдә ырышмыйнча, талашмыйнча*.

-гач/-гәч кушымчалы хәл фигыльләр: *Туйгач бал да ачы*. *Бәбәй тугач бәбәй сакларга йийалар иде, йырлыйлар, бииләр, эстәл тезиләр*.

Хәл фигыльләрдә -ганчы/-гәнче кушымчасы -гынчы/-генче, -ганчык/-гәнчек, -гинча/-гинчә вариантларында кулланыла: *Ашагыз беткинчә* (беткәнче). *Тәтәй килгенче* (килгәнче) *эстәлне йыймим*. *Туйганчык ашагыз*. *Киткенче кил безгә*. *Кийаш иңгенче кат'ып йет*. *Тавыкларга ашагинчы сибәргә кирәк зирна*. *Килеп алгынча тырыгыз*.

-мас/-мәс бырын, -мастан/-мәстән элек һ. б.: *Йандавиччага* (ав. ис.) *йетмәс бырын* (житкәнче) *бар бер урсавыл*. *Китмәс бырын* (киткәнче) *миңа адрис йазып бирегез*. *Кийаш байымастан элек* (кояш баеганчы) *киттеләр*. *Ызбаны кийендерергә баралар кызны итмәстән элек* (илткәнче).

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр. Ләмбрә сөйләшәндә, әдәби телдәге бәйлекләрдән (*кебек, сыман, сайын, күрә, таба* һ. б.) тыш, түбәндәге диалекталь бәйлекләр яки аларның вариантлары күзәтелә.

Менән/мынан/ман/белән — белән: *Эт мән эт булма*. *Иртә мән килгәйде*. *Анын мынан икәү бергә бардык*.

Эчен/чен (өчен) бәйлеге әдәби телдәге юнәлеш килеш кушымчасына туры килә: *Мачы чен* (песигә) *китте дә йугалды*. *Кыда чен* (кодага, кода алырга) *киләләр*. *Сет эчен* (сөткә) *бардым*.

Чәке/чике — чаклы: *Кичкә чике сет йук*. *Эшкә чике үк килде*. *Зур писебез бар, шана эшен чәке*.

Тәке/тәкем/тике/тикле — тикле: *Киткенче тәкем пулатта йыкладылар*. *Биш йәшенә тике аурады*.

Буйлата — буенча, өчен: *Синен буйлата аны кын' адым*.

Сынны — шикелле: *Әвәле вед әлеге сынны тегел иде*.

Йага — як: *Мин ырлау йагасына* (урлау ягыннан) *курка идем*.

Теркәгечләр. Әдәби тагы/тагын, әллә, ә, тик, да/дә//та/тә һ. б. белән беррәттән, ләмбрә сөйләшәндә тагын *ату* — югыйсә, *хыт* — булса да, *йесли* — әгәр кебек рус теленнән кергән сүzlәр дә теркәгеч функциясендә кулланыла: *Йесли (әгәр) кемне дә тапмасак, үдә тырырбыз*. *Айактан күтәрер иде тырмышын, хыт йартысын бирсә дә*. *Бире ыргыт, ату балалар табар да ашызларына кабар*.

Да-дә теркәченең кабатлануы: *Әл дә дә бар чылкалар*.

Диалекталь *бәли* — бәлки, *шәт* — мөгаен модаль сүzlәре дә сөйләшәндә үзенчәлеген тәшкил итәләр: *Бәли ул тегелдер*. *Бәли ни дә булса сүндән сыралар*. *Шәт инде чакырырлар*.

Ина//инасак — алайса: *Барыйм ина, атте, китте суга*.

Кисәкчәләр. Ләмбрә сөйләшәндә, нигездә, әдәби телгә хас кисәкчәләр кулланыла: *кына/кенә, ук/үк, -дыр/-дер, бит* һ. б. Шулай ук: *вит/выт* — бит, *самый* — нәкъ һ. б.

Мөрәҗҗәгать иткәндә, эндәшкәндә *ә-че* кисәкчәсе кулланыла: *Ә-че, бире кил* — Әй, монда кил. *Мәтәм, ә-че, ыстакан* — Мин әйтәм, әй, стакан.

Синтаксик үзенчәлекләр

Сүзтезмәләр. Исемле фигыль сүзтезмәләрдә кайбер фигыльләр, әдәби тел белән чагыштырганда, башка килешне башкаралар: *Зарийә-дән ун' ийлар* (наза уйныйлар). *Үз-үземә* (үз-үземне) *йыбатам, әтәмен, әлдә каста тегел*. *Эченнән бару* (әч китү). *Баланы* (балага) *суксалар, җәллим*.

Хәбәр. Исем хәбәрләргә зат кушымчалары ялгана: *Кызларым үдә йуклар, нибары* (барысы да) *тырмышталар*.

Сорау җөмлеләрдә сорау кисәкчәсе (-мы/-ме) җөмләнең логик басым төшкән кисәгенә ялгана: *Сумкамы бирәсең?* — Сумка бирәсеңме? *Атакай, йыртың кырута, Атлар тарталмый тыруйка; Кыз кун'ена килгән кийәвегез Әл дәме тарта тырупка* (кыз елату җырыннан).

2 нче зат хикәя фигыльләрдә -мы/-ме сорау кисәкчәсе зат кушымчасыннан алда ялгана: *Мынчага барамысың* (барасыңмы)? *Йылармысың* (еларсыңмы)? *Килен, йыкламыймысың* (йокламыйсыңмы)? *Беләмесез* (беләсезме), *ул кайа китте?*

Сорауны интонация ярдәмендә генә белдерү очраклары да күзәтелә: *Кабак эстенә* (капка төбенә) *чыктыгыз?*

Кушма җөмлеләргә мисаллар: *Кемнәр эшли, тирен ыргыта, шалар ырахат йәши дә*. *Мин шанда булгач, берсәк йан алдылар* (берәз ял

иттеләр). *Нәнәй килгенче эстәлне тезим инды. Башлар авырта, әлдә йаңгыр йавар. Анасы халсез, шаның мынан катнын алдырмый. Йерәкләр талчыкты, каба тешик дибез. Күмере булса, самварын да куйар. Булса иде бур'а (көчле җил), чил (бөтен) ашлың йаныр иде. Күпме иским, течкертми.*

Аналитик төзелешле иярченле кушма җөмлөләр ләмбрә сөйләшәндә дә актив: *Кас'ы авылдан үләнде, шанда китә малай. Кайа буш йырт, ызба куйдылар. Тәмам ат йулы булды качан, шанда гына туктадылар картуктан. Шал, кас'ы малайым үлдә, йакш + иде.*

Лексик үзенчәлекләр

Ләмбрә сөйләше, лексик-семантик системасы белән мишәр диалекты сөйләшләрәннән, нигездә, аерылмый. Диалекталь лексиканың зур күпчелеге — төрки-татар сүзләре, рус һәм мордва алынмалары да табыла. Шунысы характерлы, ләмбрә сөйләшәндә үзенчәлекле сүзләр дә очрый: *пирта, үзагай, кийәүгә җийылу* һ. б.

Рухи тормыш һәм йолалар: *кат'ым* — коръян ашы, *рыштыша чигелдәге* — раштуа көннәрендә балаларга пешерелә торган бавырса, *йырт анасы* — абзар иясе, *башкыдалый бару* — яучылап бару, *сүз бетерү* — кызны килешү, *кыда ун'ау* — туй уйнау (*Мында халк, кыда ун'илар*), *бәбәй саклау* — бала тугач, аның янына балаларны чакырып кунак итү, *нәзер чалу* — әйткән нәзерне үтәү өчен корбан чалдыру, *кызыл йымырка* — сабанга чыгар алдыннан йомырка буяп балачагага тарату, *пумыч* — өмә, *атау* — үлүенә 40 көн, бер ел һ. б. тулуга багышлап уздырылган коръян ашы, *качыну* — тел яшерү (*Бырын вит качынып йери идең*), *тастар сарыу* (чагышт. керәшеннәрдә: *баш бәйләү*) — кияүгә чыкканда кызның баш киemen алыштыру, *тастар бәйләү* (*Баш сарый, басманы алыштыралар, үзгә басма бәлиләр, бик элгәре сарыганнар тастар*).

Туганлыкны белдерә торган сүзләр: *нәнәй* — әни, *үзагай* — әти яки әнинең абыйсы, *үзәби* — әбинең әнисе, *йыртагай* — иренең әнесе, *алма абыстай, эләк абыстай* — әти-әнисенең олы кыз туганнарына эндәшү сүзе, *бер генә абыстай, йезем* (*алма, севәр, ачык, матур*) *абыстай* — каенсеңелләргә эндәшү формалары, *шәкерт* (*күркле, кевәз, матур* һ. б.) *абзикай* — каенеләргә эндәшү формалары һ. б.

Кешене төрле яклап тасвирлый торган сүзләр: *сары чыгару* — сары белән авыру, *пыл'ка чыгу* — ак төшү (күзгә), *неже* — балага чыга торган чуан кебек пеш, *белдекле* — башлы, *түләү* — бала табу, *кәңкерле* — тәкәббер, *тыңлаклы* — тыңлаучан, *чорок* — янбаш, *адашу* — саташу, *н'әмуй* — телсез, *патәтәй* — сакау, *пәнәзи* — бик ябык, *буйлы* — озын буйлы һ. б.

Йорт-җир, хужалык эшләре һ. б. белән бәйлә сүзләр: *лапатка* — көрәк оны, *йындыр* — бәрәңге бакчасы, *кабак* — капка төбе, *урдык* — сәке, *матлик* — матча, *тәрәз кыргыч* — пәрде, *йезлек* — сөлге, *гурынча* — ак өй, *пастау* — савыт-саба куя торган такта, киштә, *чылан* — өйнең кухня ягы, *күшәгә* — кроватка җәелә торган җәймә, *баштак* — мендәр астына куеп калдырыла торган агач җайланма,

герәблә — тырма, *саласка* — кечкенә чана, *сийау* — шөшле, *кемер алгыч* — күмер соскычы, *чирәп*, *чирәпинкә* — балчык чүлмәк, *шаша* — агач савыт, *кур'ка* — аш чүмече, *тигәнә* — тагарак, *шәтник* — агач чиләк, *батула* — иске чүпрәкләрне телеп, өй шартларында сугылган палас, *кас'аклы* — корама тышлы көрти (киез) (*Ике урны* (сәке), *икесендә дә кас'аклы йәйгән*) һ. б.

Аш-су исемнәре: *карга теле* — кош теле, *кийыкча* — кыйгач кисеп пешерелгән камыр ашы (*Кийыкча ачылига да, чөчөлигә дә була*), *кызыл кывас* — йорт сырасы, *алка* — уртасы тишек кабартма, *эччит* — өчпочмак, *мешке* — эремчек, *эшти* — аш, *йәсничә* — яичница, *камыр йабу* — камыр ашлары пешерү, *аш* — ризык, азык (*Эштән киләләр, ашың йук*) һ. б.

Киём-салым атамалары: *кәркеш* — чабата киндерәсе, *басма* — яулык, *кәмир шәл* — ефәк шәлнең бер төре, *кашпау* — энже-мәржәннәр белән бизәлгән хатын-кыз баш киеме, *пирта* — тәңкәләр тегелгән, күкрәккә киелә торган хатын-кыз бизәнү әйбере, *алкасырга* — зур алка, *фартык* — алъяпкыч һ. б.

Терек булмаган табигать. *Жир өсте төзелеше, табигать* һ. б.: *күзләү/кезләү* — кизләү — чишмә.

Үсемлекләр дөнъясы белән бәйле сүзләр: *келәнгеч* — көнбагыш, *дуңгылдый* — мәче борчагы, *кажгылдый* — кыргый пастернак, *ичке сакал* — какы (?), *нәркәмәс* — эрем, *кырмалау* — тигәнәк, *кан үләнә* — сары мәтрүшкә (зверобой), *кыр капыстасы* — сөтле билчән, *эт әләге* — эт шомырты, *тавык күзе* — бөрлегән, *айу камыры* — гөлжिमеш, *пукран* — пешмәгән жиләк, *кашын* — кабак, *чәчәли* — ясмык һ. б.

Хайваннар дөнъясы: *куй* — сарык, *алаша* — ат, *кыкы* — кәкүк, *кукымәү* — мәче башлы ябалак һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

тун'ы унилар бәк йакшы// башкыдалый баралар/йарашалар// анан сүз бетерәләр/киләшәләр/бирәләр кайа пылушалка/кайа йезлек/ике кеше була// башкыдалый бара анасынын тәтәсеме// кыз йарашкач була/ кызны пирут йарашалар/ аннан кен куйалар/ тастарга баралар/бирнәләр бирешәләр// тастарга баралар инде куча/ анда бирнә бирәләр/ күлмәкләр/малайнын анасы да китерә/чымадан тейәп// мынан кызныкы бирә// кем йакыннарына/ ыруларына// тәтәсе дә/ сеңлесе дә/ кан'игәче дә була/ кийәве дә була/ ни барысына бирәләр// кыз әвенә туйга баралар/шул кенне нihak укыйлар// ана әвендә укыталар йакшылаб алганда// кийәү әвенә иткәч пичкә териләр иде кызны// бал каптыралар нihakта// туй араканы эчәләр/ бийеп-бийеп йырлыйлар кодалар зурлар инде/ элгәре дә шалый была иде// элгәре йылаталар иде йырлап-йырлап/ элинде келә-келә баралар// сыныннан ашка алалар иде/ анда инде кө'п йиймийлар/ кайа тәтәсе/кайа сеңеле// халлерәге кыз әвеннән ала/ кыз белән кийәүне/ ыру-тамырларны// кемен хале ничек// ике кич кунадыр да алалар кызны// чыгара/ утырта кибыткага/ кызыл чаршаудан кибытка йасыйлар иды// кеше кө'п// ыланнарда пичинйа да сибәләр/ канфит та сибәләр// калакул бәлиләр иде дугага/ чил нарут урам буйы// чукуыр (кушамат) үләнгәндә (кыз) итәгенә мине утырттылар/ алалар да ыланнарны/ синен ыланьң күп булсын малай әвенә кергәндә утырталар// кыда ун'аганда урамда итәккә куйалар бала// кайа кергезәләр/ кабакка/ идәнгә чеперәк

жәйә дә тешерә// кан'ана каршы чыга/ түбәсенә пәсүк сибәләр/ әле канфит сибәләр/ бал ман питырас эч тапкыр каптыра// кан'ы ман кан'анага бусага (күрешү бүлгә) китерә// йантаудан кызның йакыны бусагадан кергәндә ызата керүче йезлекме бирә/ күлмәкме// кергезгәч пичкә териләр/пичтий/ пирдий тыр/ таза гына тыр/саулык ман тыр// суга чыгаралар/ чиләк мән су кергезә/ киләннән кергездерәләр/ шәл йабындыралар иде элгәре/ элгәре йабыналар камир шәл зур/ нечкә шәл/ йефәк// су кергезгәч чыланга куйалар/ чыланда тыра кызлар ман// мында халк/ кыда ун'илар/ баш сарыйлар//

теләккә чыгалар/ йаңгыр теләп/казаннар бар// картлар жыма кенне теләккә баралар/ зәрәтләр нийесендә// бутканы/ тары йармасы/ йымырка да йийалар// терлек сатып алалар/ шаны чалалар// картларны ашаталар/ ыланнарны// бар'ам була шалай/ теләк// картлар буткасы йаңгырны теләп/ йаумаган кенне теләккә чыгалар су сибәләр/ килгәндә йығындыралар/ картларны да/ йәшләрне дә// элгәре вычы урамнан тытып йығындыралар иде/ вычы башыңнан тытып//

рыштыва чигелдәге була/ камыр басалар да вәлиләр дә/ йымры-йымры пешерәләр// ыланнарга ашаталар// кызыл йымыркада йымырка пешерәләр/ кырасит итәләр/ кызыл йымырка дийеб ат'аләр// ыланнар ашийлар// йаз башын була/ май башында да була//

башмаклар/ кулда теккән чын кайыштан (күннән) калуш кебек// читекләр/ читек кәвеш/ әл дә калушлары ман ук/ ызынчык бырнылы// пирта/ шыннан акчалар/ ыланнарга тегәләр вит караймасын дип// артка тылым (чәчкап) тегәләр баштан кийеп/ ыскывыз чәчләрен тыгалар да челтәрләгән итәк куйган/шал манитлары чыгалар// шал тылымымны сагынам/шал тылым инде шал сылавыч// кашпау чиккән/ шанда энәләр кадийлар иде/ ату тешә вит// шал тылымнар ман/ ниләр мән ураг урганнар// тастар шул кызыл материал инде үзләре чиккән/ бер ычы маңгай эскә кала/ бер ычы артка// тагы ываг акчалардан жийган нәрсә кийәләр иде/ кашпау ателә// төбәдә тып тулы ываг акча/ нәзекләр генә// былар йугала башлагач шапка кийә башладылар кистеклене (чуклыны)/ чәчәкләре дә бар/ бы тешендә мәржәннәрдән/ читендә кистыклары// пинжак кебеген кийә дә билне быва кушак мынан// бишмит келүш күлмәк кебек/ киң була/ сынны була/ билдән чабулар йебәрә// мамыктан сырыйлар// халә алган бастун/ халә алманы шибутский матирийа//

чулпылар/ кашпау кийәләр иде/ кашпавынын кылаклары да бар иде сырға шикелле/ манитлы була иде// кашпауга кылак чигәләргә ике йакка каптырта// челтер/ челтер/ йерегәндә шылдырдый бит ул// килән булып тешәсен/ кетү сергәндә шаларны кийеп чык/ хыт тен ката йыклама// әлегеләр чаршавы да йук// әле кан'ишларны инде эшкә санамыйлар// йәш килән булгач тастар сарыйлар/ кийәүгә тешкәч/иртә тырып кан'ана сарый инде/ тастар бирә кан'анага/кыруклары икешәр илле чигелгән ука ман// төбәсе пыхлар ман чигелгән/ йалтырый// бер йагы чигеб эшләгән/ шал чиккәнә өстә тора// выс'ы айулар сынны/ нихадәр хезмәт/ шаның ман кырга бар/ ызын күлмәк ки/ фартыгыңны быу/ михнәт// кимәсәң йакшы тегел// пеләчәсенә дүрт-биш урак куйган/ ашны-сывын да ит//

аңгы-миңгеләндек/ төтен булдык/ аулана киләбез/ кем кайа йыгыла// киләләр эндәргә туйга// шылай эндәргә киләләр кыдаларны/ башларына чабатларны куйганнар/ бун'ына таккан бик който карзинка/ анарга эпәйләр тейәгән// закуска да шанда/ тирес нәрсәләр кийәләр/ чил урам кубып килә/ ыланнар артыннан (арттан) килә// пич такталар сугып киләләр// иртә тырып баш күндерергә (төзәтергә) чакыралар// баш күндердек тә анан йәш киләнне барыб алырга кирәк//

Мордовия, Ләмбрә районы, Пензятка авылы
1989 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

КУЗНЕЦК СӨЙЛӘШЕ

Пенза өлкәсендә мишәр диалектының ч-лаштыручы сөйләше таралган һәм ул сөйләш шартлы рәвештә кузнецк сөйләше дип аталган. Кузнецк сөйләше Л. Т. Мәхмүтова тарафыннан өйрәнелгән (1962; 1978 һ. б.).

1985 елда Пенза өлкәсе татар авылларында экспедициядә булып, Ф. С. Баязитова тарафыннан да телгә һәм рухи мәдәнияткә караган материаллар тупланган. Мәкалә, нигездә, Л. Т. Мәхмүтова материалларына таянып язылды һәм бу бүлекнең авторы Ф. С. Баязитованың күзәтүләре дә файдаланылды.

Сөйләш Пенза өлкәсенең Сосновоборск, Городище, Шемышейка, Кузнецк, Беднодемьянск, Пачелмск, Белинск, Каменск, Неверкинск һәм Лопатинск районнарында таралган. Өлкән буын кешеләре сөйләвенчә һәм тел үзенчәлекләреннән күренгәнчә, бирегә татар-мишәрләр 300—400 еллар элек Төмәннән (Темников шәһәре һәм районы — хәзерге Мордовиядә) һәм Сембер губернасыннан күченеп килеп утырганнар.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. *а* сузыгы бу сөйләштә саф, иренләштерү төсмере булмаган аваз итеп әйтелә: *ай, бала, сала, акча*.

у—ү ирен сузыклары, әдәби телдәге *у—ү* авазларына караганда, таррак әйтелә, сүзләрнең беренче иҗегендә килгәндә, алар дифтонгоид *у^о—ү^о* булып та әйтеләләр: *йу^ок* — йук, *бу^ол* — бул, *йу^ол* — йул, *ту^ой* — туй, *кү^оп* — күп, *дү^орт* — дүрт, *кү^омер* — күмер, *кү^ор* — күр һ. б.

у—ү/у^о—ү^о~о—ө: *улагу* — олагу, *куңгыз* — коңгыз, *чуку* — чоку, *үмер* — гомер, *хурмәт* — хөрмәт, *үмә/ү^омә* — өмә.

Кайбер сүзләрдә, киресенчә, әдәби телдәге *у—ү* авазы урынына *о—ө* яки *ы^о—е^о* кулланыла: *орлау* — урлау, *корчак* — курчак, *ол* — ул, *осак* — усак.

Аерым авылларда *о~ы* яки *о~ы^о* һәм *у~ы*, *ы^о*: *ырлау/ы^орлау*, *ысак/ы^осак* һ. б. Шулай, шундый алмашлыклары һәр очракта да *шылай/шы^олай/шолай*; *шындый/шы^ондый/шондый* дип әйтеләләр. Әдәби тел йогынтысы көчлерәк булган авылларда, диалекталь формалар белән бергә, *шулай/шу^олай*, *шундый/шу^ондый* варианты да кулланыла.

Аерым авылларда *а~у*: *шал, шалай, шандый* — шул, шулай, шундый.

ө/э (е)~ү: *бөгөн* — бүген, *төгөл* — түгел, *көңөл* — күңел, *че^опрәк* — чүпрәк. *э (е)~ө* яки *е^о~ө* күренеше булган авылларда: *беген/бе^оген* — бүген, *тегел/те^огел* — түгел һ. б.

Ирен гармониясе. Мишәр диалекты сөйләшләренә хас булганча, кузнецк сөйләшендә дә *о—ө* ирен сузыклары иренсезләштереләләр. Ләкин аерым авылларда (мәсәлән, Искил, Тат. Никольски) әлегә сузыклар, тулысынча иренсезләштерелмичә, *ы^о—е^о* кебегрәк әйтеләләр. Шундый ук күренеш аерым сүзләрдә Качкару авылында да теркәлгән: *сы^олы* — солы, *че^опрәк* — чүпрәк.

Сөйләштә аерым сүзләрдә *ә~и*: *бәк* — бик, *нәк* — ник, *шәкәр* — шикәр, *нә^тчек* — ничек һәм, киресенчә, *и~ә* тәңгәллегә дә билгеле: *синәк* — сәнәк, *тирәз/тәрәз(ә)* — тәрәзә, *нике* — пәке.

ы~а, э (е)~э тәңгәллекләре түбәндәге сүзләрдә теркәлгән: *йаңы* — йаңа (яңа), *кагыз* — кәгазь, *күгерчен* — күгәрчен, *мәхтәп* — мәктәп.

Шушы ук күренеш *-ганчы/-гәнче* кушымчасында күзәтелә: *баргынчы(к)* — барганчы, *килгенче(к)* — килгәнче.

Алгы рәт сузыкларының арткы рәт сузыклары урынында кулланылуы: *бәлчәк* — балчык, *сәленү* — салыну, *чәйкәү* — чайкау, *аз* — аз, *әкрән* — акрын, *кечи* — кычый, *кечеркән/кечерткән* — кычыткан, *чәбелдек* — чыбылдык, *берәз* — берәз, *йөн* — йон һ. б.

Арткы рәт сузыклары алгы рәт авазларына тәңгәлләшә: *його-ру* — йөгерү, *корка* — күркә, *кукы//кокы* — күке, *шопша* — шөпшә, *мона* — менә, *чаука* — чәүкә, *хабар* — хәбәр, *йанаша* — йәнәшә (янәшә), *мачы* — мәче, *мый* — ми, *капыста* — кәбестә, *кын'д'ык* — кендек, *чикл'авык/читл'авык* — чикләвек, *кыз йарашу* — кыз ярәшү, *кочок* — көчөк һ. б.

Рус сүзләрендәге *о* авазына сөйләштә *у* авазы туры килә: *кину* — кино, *килу* — кило, *пал'ту* — пальто, *бумбы* — бомба, *вагун* — вагон, *пәсук* — песок, *налук* — налог, *курмы* — корм, *мишук/мәшук* — мешок һ. б. Мәсәлән: *Алашага курмы бирдеңме? Кунагымы калдырып кинуга бармам инде, башка вахытта барым.*

Рус телендәге *е* авазына *и* яки *э* авазы туры килә: *эст'ана* — стена, *митру* — метро, *пәсук* — песок, *сәстра* — сестра, *нивиста* — невеста, *зәмнән'кә* — землянка һ. б.

Дифтонглар. Әдәби телдәге *-ай/-эй, -уй* дифтонгларына сөйләштә *а/э* авазлары туры килә, бу вакытта дифтонгтан соң килә торган тел очы тартыклары йомшара: *Әле ат'а, выт', май бар'амы узды инде. Бәли белсәң, имеш, бәлә варик та. Имән кар'ысы. Хаз'ыр килмәсен бер сәттә эләнep. Сине, әтәм, күрмәдем. Ары инде кан'ана эвенә итәргә; ун'ау* — уйнау, *мун'* — муйын (муен), *кун'* — куйын (куен).

-өй дифтонгына *ү* (*ү* — өй, *кү* — көй, *сү* — сөй) яки *-ев/-үw* (*тевен/түвен* — төйен (төен), *севен/сүвен* — сөйен (сөен) туры килә. Мисаллар: *Киттем эвемә. Үгә барам ат'а. Кеве* (көе) *дә кирәкме? Шурбалар белән генә ашим кара икмәкне севеп* (сөеп). *Бак, севәкләр* (сөякләр) *бар. Күшен* (көен) *сез ы'нытырсыз бит. Алар тчәй бик сүwә бит. Кемнәрегез бар үwegездә* (өегездә)?

Койрык сүзендә *й* төшә: *кы'ор'ы'к* — кыр'ык.

-у^wе/-ү^wе, -ывы/-еве~-уы/-үе: *су^wык/сывык* — суык, *сушы/сывы* — суы, *бушын/бывын* — буын, *йевеш/йү^wеш* — йүwеш (юеш): *Берничә бывын алдан. Йаңгыр арты да выт сывык бак.*

-у^wа/-ү^wә, -ыва/-евә~-уwa/-үwә: *ку^wак/кывак* — куwак (куак), *ку^wала/кывала* — куwала (куала), *ту^wар/тывар* — туwар (туар): *Чевәкләр ат'иммы кемдә? Кываладыгызмы кул'арны* (куйларны)? *Биг алар йывашлар иде.*

Йуану, чуан, чуар, чуалу сүзләре сөйләштә *йобану, чобан, чобар, чобалу/чолбану* формасында әйтеләләр.

Метатеза: *бүрке* — бүрек, *борны* — борын, *урны* — урын, *күреш* — күрше, *азбар* — абзар.

Тартыклар. Бу сөйләштә әдәби телдәге тирән тел арты тартыклары бөтенләй юк. Алар урынына, мишәр диалектының башка сөйләшләрәндәге кебек *үк, тел арты к, г, х* авазлары кулланыла.

к авазы, ике сузык арасында килгәндә, күп кенә сүзләрдә яңгыраулаша: *йага* — *яка*, *чигеркә* — *чикерткә*, *чугыну* — *чукуну*, *тугу* — *туку*, *тыгырык* — *тыкырык*, *сиг(е)зән* — *сиксән*, *туг(ы)зан* — *туксан*, *халгыбыз* — *халкыбыз*.

Кайбер авылларда түбәндәге сүзләрдә *г* авазы саңгыраулаша: *сикез* — *сигез*, *тукыз* — *тугыз*.

к~х: *катын* — *хатын*, *йакшы* — *яхшы* (яхшы), *каста* — *хаста*, *Кадича* — *Хәдичә*, *Искак* — *Исхак*, *маскар* — *мәсхәрә*, *паска* — *пасха*.

х~к: *махтау* — *мактау*, *тохом/ты^охым* — *токим*, *ахтык* — *актык*, *тукта* — *тукта*, *хаза* — *каза*, *әхийәт* — *әкият*, *хыват* — *куәт*, *мәхтеп* — *мәктәп*, *тахта* — *такта*, *хамыт* — *камыт*, *чәчхап* — *чәчкап*, *балхун* — *балкон*, *мөх* — *мох*, *тырахтыр* — *трактор*, *духтыр* — *доктор* һ. б.

Ғ авазы гарәп теленнән кергән сүзләрдә төшөп кала: *адәт* — *гадәт*, *айып* — *гаеп*, *айыт* — *гает*, *арәп* — *гарәп*, *ал'ам* — *галәм*, *адел* — *гадел*, *аләмәт* — *галәмәт*, *ажәп* — *гажәп*, *ал'ым* — *галим*, *айшык/ашик* — *гашыйк*, *умер* — *гомер*, *Иззәт* — *Гыйззәт*, *Айша* — *Гайшә*, *Абдылла* — *Ғабдулла*, *Айс'а* — *Гайсә*, *Али* — *Гали*, *Азиз* — *Газиз*, *Аббас* — *Ғаббас*, *Арифә* — *Гарифә*, *Алләм* — *Галләм*, *Үмәр* — *Гомәр*. Мәсәлән: *Маймыл шул кызга айшык булган* (әкияттән). *Үмере* (гомер буе) *эшләде*. *Ачкыссыз йызак, төтенсез ут ул ашиклык*.

Сүз уртасында *г* тартыгы урынына кайбер очракта *й* яисә *ш/в* әйтелә: *Н'аим* — *Нәгыйм*, *сәәт/с'аат/сәйәт* — *сәгать*, *Сәйет/Сә'ит*, *Саит* — *Сәгыйт*, *мәләвен* — *мәлгун*, *җывалык* — *догалык*, *мәлүм* — *мәгълүм*, *Фа'лә* — *Фәгыйлә*, *Рәбийә* — *Рабига*, *мәне* — *мәгънә* һ. б.

Ике сузык арасында килгәндә татар теленәң үз сүзләрендә дә *г* тартыгы еш кына төшөп кала: *теел* — *түгел*, *тее* — *теге*.

Кайбер сүзләр һәм иҗекләр ахырындагы *к* тартыгы урынына бугазда ясала торган йомык аваз ['] (хәмзә) әйтелә. Мисаллар: *Ни' йылыйсын? Кер үгә, кер, йылама. Йу', ул күп кирә'ми. Ба', ни' э'чмисез. Йо'ла. Ни'тер...*

й~ж: мишәр диалектының башка сөйләшләрәндәге кебек үк, кузнецк сөйләшендә дә әдәби телдәге *ж* тартыгы урынына тел уртасы *й* тартыгы туры килә: *йәйәү* — *жәйәү* (жәяү), *йыган* — *жыйган*.

Сүз башында әдәби телдәге *ж* янәшәсендә *и* сузыгы (ягъни *жи-*) булса, сөйләштә *йе-* яки *э(е)-* туры килә: *йемерү* — *жимерү*, *йел* — *жил*, *йер* — *жир*, *йебәрү* — *жибәрү*, *йеңел* — *жиңел*, *йемеш* — *жимеш*, *йезни* — *жизни*, *эләк* — *жиләк*, *элек* — *жилек* һ. б. Бу сүзләрнең кайберләре *йил*, *йир*, *йизни*, *йиңел* вариантларында да әйтеләләр.

Шулай да сөйләштә *ж* тартыгы бөтенләй кулланылмый дип әйтөп булмый. Әдәби тел тәэсирендә ул яшьләр теленә кулланылышка кереп бара.

ж тартыгы — кушык аваз. Кузнецк сөйләшендә аның төрле вариантлары очрый: *дж*, *дж*, *ж* (*мөр^джә*, *мөрджә*, *мөржә*).

ж тартыгы шулай ук гарәп теленнән кергән сүзләрдә һәм кеше исемнәрәндә сүз башында кулланыла: *Жәүдәт*, *Жәфәр*, *Жәмил*, *Жийанша*, *жәмийәт*. Әмма: *йан* — *жан*. Мисал: *Бездә йылап йаннары тчыга иде, әле сү^шешеп тчыгалар*.

Сүз уртасында шулай ук *ж* тартыгы саклана: *мөржә* — моржа, *мәржән*, *мәжлес*, *Мөхәмәтжан* — Мөхәммәтжан һ. б. Чыгарма: *кәжә*, *бәжә*, *уҗым* сүзләрендә *ж* > *з*, ягъни сөйләштә *кәзә*, *бәзә*, *узым*.

Шулай итеп, бу сөйләш, нигездә, *й*-ләштерүче сөйләш булса да, анда *ж* тартыгы да урын ала.

Пенза өлкәсендә мишәр диалектының *ч*-лаштыручы сөйләше таралган. Ләкин биредә *ч* тартыгы төрле артикуляциядә күзәтелә: *тч*, *тч*, *ч*.

Рус теленнән кергән алынма сүзләрдә *ц* авазына сөйләштә *ч* тартыгының төрле вариантлары туры килә. Мисаллар: *бал'нича* — больница, *кул'ча* — рус. кольцо (божра), *макрич* — мокрица (кыргаяк), *кузнич* — кузнец (тимерче), *матлича* — матица (матча), *крыл'ча* — крыльцо (баскыч төбе), *гүрничә* — горница (өйнең ак ягы), *гарчича* — горчица, *немеч//нимыч* — немец, *ситча* — ситец һ. б.

т~ч күренеше, мишәр диалектының барлык сөйләшләрендәге кебек, түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *тишү* — чишү, *тишенү* — чишенү, *тишмә* — чешмә. *Төче* сүзе, киресенчә, *чөчө/чөчө/чече* итеп әйтелә.

Аерым авылларда (мәсәлән, Уза авылында) өлкән буын вәкилләре сөйләшәндә һәм балалар телендә *с~ч* күзәтелә: *кыс'кыра* — кычкыра, *нескә* — нечкә, *өс* — өч, *кискә* — кичкә, *кус'кар* — кучкар, *баргас'* — баргач: *Әс пошканнан. Печәнгә кис'корон гына барыбыз.*

Тычкан сүзе барлык очракта да *тыс'кан* формасында әйтелә.

ч, *ш*, *с* тартыклары сүз ахырында килгәндә, *й* авазы һәм яңгырау авазлар янәшәлегендә яңгыраулашалар: *Пиҗ башыннан төшкесе дә келәми. Өҗ битун варин'а гына китердек. Куйкалары куйган, өҗ йыл тора. Пиҗ йага. Биж йәшәрлек бит ул, биж йәшәрлеккә нитчек акыл бирәсең. Әр'ахим салдат йегерме биж йыл хыз'мәт итте. Мәңә алтмыш биш. Бөген эҗ бетердем. Әлдә йәж вет.*

Башка тартыклар артикуляцион яктан әдәби телдәге шул ук авазлардан аерылмыйлар.

Кайбер сүзләрдә сүз башында килгән *д* авазы саңгыраулаша: *тага* — дага, *ти* — ди. Жырларда, кагыйдә буларак, яңгыраулашу еш очрый: *дөш* — төш, *дөшү* — төшү, *дал* — тал, *даш* — таш һ. б. Шулай ук: *дахат* — тәкәть.

п~б: аерым сүзләрдә сүз башында: *потак* — ботак, *пот* — бот, *петте* — бетте.

м~б: (регрессив ассимиляция): *малан* — балан, *менән//мынан//монан//ман* — белән, *корман* — корбан, шулай ук: *мөрө* — бөрө.

н~м: *нөгез//негез//нөгөс//нөгөс* — мөгез, *калын* — калым, *агын су* — агым су.

м~н: *чормау* — чорнау, *тырмау* — тырнау, *йилем* — җилен.

п~ф: *тупрак* — туфрак, *йапрак* — йафрак (яфрак), *керпек* — керфек, *йебәк* (< *йепәк*) — йефәк (ефәк), *ышкап* — шкаф, *пилтә* — фитиль, *пәртүк* — фартук, *Патий* — Фатыйма, *пытыр* — фытыр, *Зарип* — Зариф, *сәдәп* — сәдәф.

н~ң иялек килеш кушымчасында (-*ның/-нең*), 2 нче зат берлек сандагы хәбәрлек кушымчасында (-*сың/-сең*) күзәтелә: *Рим сезнен белән укымыни? Әхийәт сүләрсен үзенә. Кунамыни барасын? Берсәк*

хыт' көндөз йыкла, ату йадауланып петәрсен. Селәүдән (ав. ис.) чыккан безнен тамыр. Ызбасынын башын йапты, сыйыры бар, кәзәсе.

ңг, ңл~лг: аңгару — аңлау, йаңгыз — ялгыз, йаңгал — ялган, йаңлыш//йаңылыш — ялгыш; шулай ук: маңгай — маңлай (иск.).

Алынма сүзләрдә *h* авазы әйтелми: әр — һәр, аман — һаман, әм — һәм, ич — һич, әм — һәм, Зәрә — Зөһрә, Маруй — Маһруй һ. б.

Сүз уртасында ике бертөрлө сузык арасында килгәндә дә *h* тартыгы төшөп кала: тәэрәт — тәһарәт, Шәәзәм — Шаһазәм (кеше исеме). Сүз уртасында төрлө сузыклар арасында килгәндә *h* урынына *й* әйтелә: Ма^йыра — Маһирә, Зәйедә — Заһидә, Гөлж^йиан — Гөлж^йиһан, Зә^йдулла — Заһидулла, За^йерә — Заһирә, Та^йыр — Таһир. Кайбер очракларда янәшәдәге сузык аваз озын вариантта әйтелергә мөмкин: Зәрә — Зөһрә, М^аруй — Маһруй.

Кайбер авазлар һәм иҗекләр төшөп калу: *т* авазы түбәндәге сүзләрдә төшә: чигеркә — чикерткә, ишми — ишетми, мус — мост.

л төшә: кузгату — кузгалту, йугат^у — югалту, йыгыт^у — йыгылту (егылту), итү — илтү. Мәсәлән: Эттем, йыгыт^у ма, латкагына бар.

Бу очрак әдәби телгә *л* авазы төшерелеп кабул ителгән үтерү (үлтерү), утыру (ултыру), китерү (килтерү) сүzlәре белән бер дәрәжәдәге күренеш итеп каралырга тиеш була.

1 нче һәм 2 нче зат берлек һәм күплек сандагы киләчәк заман хикәя фигыльләрдә һәм инфинитивта -ыр/-ер иҗекләре төшөп калу «Грамматик үзенчәлекләр» бүлегендә каралган.

Исемнәр яки нигезе -к га беткән фигыльләргә, әдәби телдәге -ыгыз/-егез кушымчасы урынына, -кыз/-кез кушымчасы ялгана: таккыз — тагыгыз, баккыз — багыгыз, чыккыз — чыгыгыз, колаккыз — колагыгыз, аяаккыз — аягыгыз, керпеккез — керфегегез, писуккыз — писугыгыз, катыккыз — катыгыгыз, кунаккыз — кунагыгыз, картуккыз — картугыгыз — бәрәңгегез.

-рак/-рәк формалы чагыштыру дәрәжәсе кушымчалары тамыр яки нигез ахырында килгән -р дан соң -лак/-ләк формасы алалар: зурлак — зуррак, бирләк — бирерәк, арлак — арырак. Мәсәлән: Кас^уы зурлак, аны кидерәм. Бирләк кил. Бирләгерәк тагы тишмә (чишмә). Арлак утыр. Зурлагым чалуда (печән чабуда).

Аерым авыллар сөйләшәндә чагыштыру дәрәжәсен белдерә торган кушымчаларның -дырак/-дерәк (-тырак/терәк) формасы да бар. Мисаллар: Куйыдырак ^тчәй ^тч инде. Виз инде шылай: кем ызба куйа, арт кадырак тезенәләр. Этәләр Ма^тчали зурдырак. Иртәдерәк чыгарбыз ди. Аны инде түргәдерәк утыртканнар. Анда карадырак халык. Йук, кар салмадык, былай да салкын, тирәндерәккәме? Кай төштәтырак тырасын? Йаныбызгадырак кил, вус^уы берни ишетелми. Мин град-скайдырак, минен арттан йогормагыз. Йалкавыдыракмыдыр. Йәштәдерәк бармаган, сыраганнар да. Пас^уулкадандырак, матри.

Шул ук вакытта түбәндәге формалар да кулланыла: йәшрәк, тизрәк, кечрүгрәген бир һ. б.

Аваз өстәлү. *д* — *т*: йаз башты — яз башы, пиж башты — мич башы; ләкин: агач башы, бармак башы, кеше башы һ. б.; күзгалдак — кузгалак; *р*: кечерткән — кычыткан.

Сингармонизм законы тээсирендэ алгы рэт авазлары арткы рэткэ күчэ, э алар арасындагы тартыклар нечкэртеп әйтеләләр: *Хас'ан* — Хәсән, *Хос'айен* — Хөсәен, *кад'ыр* — кадер, *йад'ым* — йадем, *хар'д'аш* — кардәш, *(э)р'ах'ат'* — рәхәт, *Латук* — Латыйфа, *ахыр'ы* — ахры, ахрысы.

Гарәп теленнән кергән алынма сүзләрдә сүз башында һәм ике сузык арасында килгән *с—з*, *т—д*, *р*, *л*, *х* авазлары нечкэртелеп әйтеләләр: *Пин'з'а* — Пенза, *Нис'а* — Ниса, *З'акирә* — Закирә, *хис'ап* — хисап, *кит'ап* — китап, *Йун'ыс* — Юнус, *Н'аил* — Наил, *сих'ат'* — сихәт, *Мус'а* — Муса, *ад'ашу* — адашу, *йугат'у* — югалту, *Тукай* — Тукай һ. б.

Морфологик үзенчәлекләр

Исемнәр. Төшем килешендә 1 нче һәм 2 нче затлардагы тартым белән төрләнгән исемнәр һәм алмашлыклар әдәби телдәге *-ны/-не* урынына *-ы/-е* кушымчалары алалар: *кулларымы* — кулларымны, *үземе* — үземне, *үзеңе* — үзеңне: *Бу нинди кагызлар, кулларымы пачкыдым. Үземе үзем суга бәләтеп салдырмам инде. Үрдәкләреңе бак. Нирвамы кузгамагыз. Күземе күтәрәп бакмадым. Сүзеңе уйл'ап әт.*

3 нче затта икеләтелгән тартым кушымчасы куллану очраклары билгеле: *Йакын дуслысына сүләгән. Ташкинда, игәтчесе* (кыз туганы) *йанында.*

Алмашлыклар. Кайбер очракларда 1 нче һәм 2 нче зат берлек сандагы алмашлыклар юнәлеш килешендә *мәңа*, *сәңа* формасында кулланылалар (миңа, сиңа): *Ул сәңа бат'ак әтер иде. Бе'тенесе каныгалар мәңа, т'чиликүм каныгалар мәңа. Ни-ни кирәк сәңа? Вахыт тегелме сәңа? Ыныгым эчен бирәләр пасуб'йа мәңа.*

Фигыльләр. Затланышлы фигыль формалары. Хәзерге заман хикәя фигыльләрнең 3 нче зат берлек санында, әдәби форма белән беррәттән *-дыр/-дер* хәбәрлек кушымчалары ялгану очраклары күзәтелә: *аладыр* — ала, *бирәдер* — бирә. *-дыр/-дер* кушымчалары этимологик яктан *тор-* фигыленә кайтып кала дип аңлатыла. Мисаллар: *Безгә хат йуктыр. Йадем дә йуктыр. Ке'чрук кына т'чебеш йеридер. Әлде киткән хабары да йу'октыр. Ага'ч т'черидер, йугаладыр. Алай эшләмә, йарамидыр. Кыз чыгадыр да китәдер инде тевенен тотып. Йогорошып керделәр үгә, минеке бик зур куй эләкте ат'адыр. Ул мин тегелдер, миңа ошый гына ул. Куш ыстаканны кара-каршы сугадыр да, бызылсын сәки (имеш). Кан'игәчләрем келәт алдында йепләр ашлидыр.*

1 нче һәм 2 нче затларда тамыр яки нигезе *-ыр/-ер/-р* га беткән берлек һәм күплек сандагы киләчәк заман хикәя фигыльләрдә, инфинитивта *р* авазы төшеп кала: *барыга* — барырга, *керегә* — керергә, *барым/барымын* — барырмын, *барысын* — барырсын, *барыбыз* — барырбыз, *барысыз* — барырсыз һ. б.: *Теге ат'а, бәк йакшы, ди, бирем сезгә, ну үзем дә барым ди. Интирисават' ителсәң, сиңа да хатын биремен. Салма пешересен. Безгә йуг иде инде күрегә кызларны. Выты соң мә'жлеләр уздырыга күпме кирәк. Белмим, вет, ка'чан тагы күре-мен. Барыга булса, иртәрәк торосын да барысын. Аннан Сабирларга*

кересез. Атасын-анасын йад итеп йебәрегә иде. Сүз бетерегә килдек инде, аш-су белән килдек, әтә башкыда. Мин кызымны бирем үз әжйиыныма, әтә атам.

Сөйләштә 1 нче һәм 2 нче заттагы нәтижәле үткән заман хикәя фигыльләр -ып/-еп формалы хәл фигыльгә хәбәрлек кушымчасы ялганып ясала (-ган/-гән + хәбәрлек кушымчалары): Йыклаганда а^тчы-гыпмын (ачыкканмын). Ка^тчан йазарга элгерепсез (өлгергәнсез). Шулкадәр ашапсын (ашагансың), күтәрәп булмый. Бак, мин ни^тчек йырттыпмын (ертканмын). Вет шул бабакайлардан без дә биредә калыпбыз (калганбыз). Мин аның туйында бетеннәй ылан булыпмын (булганмын). Нинди ди, зыйан итепсез (иткәнсез) ди. Шалканнарны ни^тчек йывыпсын (югансың). Выт шылай гына йөрергә дә иде, куфай кийепсен (кигәнсең) тагы.

-ган/-гән формалы фигыльләр еш кына бар, йук сүзләре белән килеп, зат кушымчаларыннан башка гына кулланылалар. Мисаллар: Йә, бәлки бардыр да выт, барган (барганыбыз) йук. Әлдә мин йахшы гына ки^тч утырган (утырганым) йук, йоклаган (йоклаганым) йук. Йә, без ишкән (безнең ишеткәнебез) йу^ок. Бодай, саламнарым бар иде аран башында, алган (алганым) йу^ок. Арыш тарттырган (тарттырганыбыз) да йук. Али абзийема да йазган (язганыбыз) йу^ок.

Бу сөйләштә билгеле киләчәк заманның -ачак/-әчәк (барачак, киләчәк) формасы, -малы/-мәле (бармалы, килмәле) һәм -асы/-әсе (барасы, киләсе) формалы фигыльләр кулланылмыйлар.

Боерык фигыль. Сөйләштә боерык фигыль формалары, нигездә, әдәби телдәгечә. Ләкин аерым авылларда 2 нче зат берлек сандагы боерык фигыльләрнең -гын/-ген, -кын/-кен кушымчасы ярдәмендә ясалган борынгы формасы да сакланып калган: Хаз'ыр инде зир'ых буйлата йөрөгән (йөр). Утырыгын (утыр), чәй эчеп алыйык. Мин баргынтычы китмәгән (китмә). Баргын (бар) син бөгән безгә. Килеп баккын (кара). Әни, иртәгә уяткын (уят) мине, шонда йата төшкән (ята төш). Кызым, кәбәм, беләсенме нишләгән (нишлә), дражжаны йебеткән (жебет), пәсук берче салгын (сал).

Теләк, ният мәгънәсен белдерә торган фигыль формалары. -гы/-ге формалы фигыль + тартым кушымчасы + кели (ашагым кели). Мисаллар: Үзегезнең сүләткегез кели (сөйләтәсегез килә). Э^тчкәң келәгәндә (эчәсең килгәндә) су бирер. Йоклагысы келәгән (йоклайсы килгән). Тееләрнен ашаккылары келәгәндер (ашыйсылары килгәндер) инде. Миннән айырылгың келәми (аерыласың килми). ^тЧә^тчен кисмиләр, үргеләре кели (үрәселәре килә). «Сарман»ны, «Шымыртымны» — шыны инде бик эрәнгеләре кели (өйрәнәселәре килә). Минем, вит, кину баккым кели (карыйсым килә). Белмим нишләргә дә инде, баргы да келәми (барасым да килми).

-ырга/-ергә + кели/тели: Сигезән йәшемдә йәшем, үмер итәргә теләм, әлдә. Мәңа инде ы^озак булыр, китәргә келим. Йун'ыс байга атлар йигәләр, келидер ул сәйәргә китәргә (жырдан)... Махтап сүз әтергә келибез. Бу инде кели тытарга. Йыкларга кели. Баклуш халкы суның бу йантыгына күчергә келиләр.

-ма/-мә + кели (бары Тат. Лундан авылында гына билгеләнгән): Син теесен бушатма келисен? Йертәгә китмә келиләр, кас'ы выт

ыланнарын кү^омделәр. Әле анда китмә кели (китәргә тели, китмәкче була).

-ырга/-ергә + ат' ты, сүли, сүләде: Килергә сүләмиме? Йә, шылай кайыргалыйм (казыштырам) картыф ^тчә^тчергә (бәрәңге утыртырга) ат' кан идек.

Киңәшле, үтенүле, әдәпле теләк -ыр/-ер + иде төзелмәсе белән белдерелә: Өстәлгә утырыр идең соң. Туган тупрагыңы диң килеп багыр идең. Сыйырны кывалар идең, урамга йебәрер идең. Тутан китте калага, ат' ыр идең анарга, китер, дир идең. Килер идең, ат' ыр идең. Эрашкай, шул ^тчагаларны (сарык бәрәннәрен) ашатыр идең, кызым.

-гы/-ге/-го, -кы/-ке + иде (баргы иде, килге иде) формасы боерулы теләк, киңәш белдерә: Бар булганны ашагы идең (ашар идең), айыпланмыйнчы гына бар булганны ашагы идең. Шында гына торго иде (торырга иде), нигә ^тчыгарасын? Баккы идең. Алашаң монда булмаса, бер атна торго идең.

-ырга/-ергә, -арга/-әргә + иде (шул ук мәгънәдә): Шунда идең вет, багырга иде. Шәрүк тудыкамны чакырырга иде. Озатырга иде инде үзен каа да. Бер картычкамы зурайтырга бирегә иде. Ашарга пешерергә иде. Салма ашарга иде сезгә.

-гай/-гәй кушымчалы фигыльләр юклык формасында килә һәм теге яки бу вакыйгага, эш-хәлләргә ис итмәү мәгънәсен белдерәләр: Үстермагайың, кирәкми, көңлем кат' ты. Ишетелмагай, куркмыйм. Балкашыгым төште. Төшмәгай. Ал, ал үзен, ал, йыламагайы.

1 нче зат берлек һәм күплек сандагы теләк фигыльләре -ыйым/-ийем, -ыйык/-ийек кушымчалары белән ясала: барыйым — барыйм, барыйык — барыйк, килийем — килим, килийек — килик. Мисаллар: Мин инде йырт анасын күрийем дип тиха гына барам, тәрәзәдән багам, эргәләренә терәлеп тырам. Ач тәрәзәңне читен, карыйм гурынчаңның эчен. Буза эчийем дип утырам туйда, тау җырлап бирген ди тутам әтә.

Фигыль юнәлешләре. Йөкләтү юнәлеше. Бер төркем фигыльләрнең йөкләтү юнәлеше формасы -кыз/-кез, -гыз/-гез архаик кушымчалары ярдәмендә ясала (-гыр/-гер, -кыр/-кер): Ниг алай әтәсен, алай әтергә йарамыйдыр, күз тигезерсең (тидерерсең)! Котказа (коткара) башлаган. Айагына хыт' кигезер (кидертер) идегез. Сул йакта, барып белгезергә (белдерергә) дә була инде. Берәрне йаткызалар (яткыралар) иде. Шунда нөгөзе^о белән сөзөп тигезсә (тидерсә)... Күргәзәм (күрсәтәм) мин, ад' а. Кергезмиләр иде безгә йегетләрене. Менгезмә, аяклары пы^тчрак.

Фигыль дәрәжәләре, әдәби -гала/-гәлә, -(ы)штыр/-(е)штер (баргала, килгәлә, укыштыр) кушымчалары белән беррәттән, -гакла/-гәклә (баргакла, килгәклә) ярдәмендә дә ясала: Баргаклыйбыз (баргалыйбыз) шы^онда. Кышын да йереклисен (йөргәлисең). Таифәгә кирәк иде пирут ук ^тчыккаларга (чыккаларга). Ул белгәкли (белештерә) иде йырлар да туже, үдә йоктыр хаз' ыр. Кеше сүлгәнне ишкәкләрсең (ишеткәләрсең). Син дә беләсең вет, ат' какла (әйткәлә).

Затланышсыз фигыль формалары. Хәл фигыльләрнең әдәби телдәге -ганчы/-гәнче кушымчасы урынына сөйләштә -гынчы/

-генче, -гинча/-гинчә, -гынчык/-генчек кушымчалы формалары кулланыла: *Үзе керәлген^тчек* (керә алганчы) *кергән әм'ут астына*. *Йазыб беткән^тчек* (беткәнче) *тырасыз*. *Киткен^тчек* (киткәнче) *керсен иде*. *Йомшагын калккыйын^тчык* (кабарганчы), *вәләгин^тчек* (әвәләгәнче). *Сырлагин^тчык* (буяганчы) *әле ике атна үтәр*. *Таң аткынчык* (атканчы) *ийиштыра килен*.

-ып/-еп кушымчалы хәл фигыльләрнең юклыгы -мый/-ми, -мыйнчы/-минче, -мыйынчы/-мийенче белән ясала: *Иң әввәл эщитабудым эшләдем, кылдафщикум ә^тч йыл ^тчыкмыйын^тчы* (чыкмыйча) *эшләдем*. *Су кермийен^тче* (кермичә) *выт вис писукта как пырас'унык кат'асын*. *Эрумийә, тор, кызым, бу пи^тчне йак, сывык йакмыйн^тчы* (якмыйчы). *Эшләминче* (эшләмичә) *вет йарамый, урныга кер*. *Әр көн вос'ы калмый йава, тенә дә йавды*.

Сөйләштә -а/-ә// -ый/-и кушымчалы хәл фигыльләр -ып/-еп формалы фигыльләр урынына да кулланыла: *Ун'ий* (уйнап) *йөри*. *Без ви^тчырдан киләбез, ул йырлый* (жырлап) *килә*. *Ул ^тчакыра* (чакырып) *йөрде*. *Ийәләрен эзли* (эзләп) *киләләр*. *Утырып тыр, аза* (азып) *йеремә*. *Ул кы^тчкыра* (кычкырып) *йөрмәде вет*. *Йәшләргә энтирисны вет, тик бага* (багып, карап) *йе'рсеннәр*. *Әле киңәнешә* (кинәнәп) *китәләр*. *Йертәрәк шу'л, йы'гыра менгән идем дә*. *Цәцри* (чәчрәп) *китте*. *Аннан үзненен ашата* (ашатып) *килә*. *Казан халкы китаплар сата* (сатып) *йе'ри иде*. *Вын'ы-вын'ы бал'нитчага таба сыйырлар кутча тчаба* (чабып) *китте*. *Бак тагын, ма^тчыларга а^тча* (ачып) *йөримен ишек*.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр. кар'ы — кайры > кай + афф. -ры — кайа (кая): *Без кар'ы* (кая) *йатырбыз? Кар'ы* (кая) *барысын, беләсең вит, кар'ы!*

чәре (кадәр, хәтле) > чик, чикре > чире > чәре: *Үгә ^тчәре* (хәтле) *илә киттем*. *Безнең кабаг эскә ^тчәре* (кадәр) *барганнар*. *Йымырка ^тчәре* (хәтле) *шеште вет*. *Абидка ^тчәре*. *Мин аның ^тчәрегә* (хәтлегә) *инде санамадым*.

ары: *Биредә ары сүзе әдәби телдәге анда сүзе урынында кулланыла*. Мисаллар: *Йахшы тегел ары ^тчәре* (анда кадәр) *барыга*. *Ары* (анда кадәр) *йерегә йырак, бире инде кен дә баралар*. *Ары* (анда) *чыгарым йыклаганда үзләрен*.

өчен: *Ад'а Фаиләләргә пластинкалар ө^тчөн*. *Катык өчен килгән*. *Мин он ө^тчөн ^тчыктым*. *Ад'а кызым, кас'ын да булса лаукага тоз ө^тчөн йебәрегә кирәк*. *Күршегә бер әби күмер ө^тчөн килгән*. *Выта, алифа ө^тчөн барган идем*. *Алаша ө^тчөн барам әлдә кан'ушнага*.

Сөйләштә еш кына артын, артыннан бәйлеге белән максат мәгъ-нәсе белдерелә: *Кыз артын киләләр кийәү йегетләр*. *Утын артыннан баралар урманга*.

Шулай ук сөйләштә *тике/тәкле/тәке, чике/чәке* бәйләкләре бар.

Кисәкчәләр. *Сорау кисәкчәсе жөмләнең логик басым төшкән теләсә кайсы сүзенә ялганьрга мөмкин: Озаккамы килдегез? Сез иртүкме мунча чабындыгыз бөгөн? Сезде китердегез бу ^тчә^тчәкне? Йакшымы су эләкте? Баласын алыпмы китте? Март айыннан бирлеме инде йук? Мунча чабынгач йәш килен артыннан тикшерәләр, мунча арумы калган, йийипмы калдырган, уңганлыгын багалар*.

Сорау кисәкчәсе 2 нче зат берлек һәм күплек сандагы хикәя фигыльләрнең нигезенә ялганып килергә мөмкин: *Саламсыз боро^тч? Ишетәмесен? Мәкаләләр, шигерләр йазамысыз? Ат җиккән, барамысыз? Эштигә суган саламсың? Ышкулга керәмсең?*

Гажәпләнү катыш сорауны белдерү өчен, сорау кисәкчәсеннән соң ни сорау алмашлыгы ялгана: *Бер ы⁰л, эч кызмыни? Машина бире чәкемени китерде? Инде эвгәмени кат'асыз?*

Жөмләдә сорау мәгънәсе интонация ярдәмендә белдерелергә мөмкин: *Син анда бардың? Саулар? Киләсез? Эчкегез келәде? Исайга хаз'ырламадың ашарга? Эченче кенгә китәсез дә инде?*

Синтаксик үзенчәлекләр

Исем-исем сүзтезмәләрдә тартым кушымчасын кулланмау очраклары бар: *куй^тчага* < куй чагасы — сарык бәрәне, *кәзә^тчага* < кәжә чагасы — кәжә бәрәне, *матчы^тчага* < мәче чагасы — пәси баласы, *ишек төп* — ишек төбә, *тирәс төп* — тәрәзә төбә, *кыз кичә* — кыз кичәсе, *быза кукшин* — сыра кувшины һ. б.: *Ишек төпкә утыртканнар үзен. Гөлләрне тирәс төпкә куй. Элке кийәүгә, аннан инде кийәү йегетләргә. Кыз кичәдә кызлар бийиләр. Кийәү аш дип катлама, йушача пешереп куйалар.*

-ныкы/-неке кушымчалы алмашлыклар һәм исемнәр еш кына аергыч функциясен үтиләр һәм аерылмышның алдында да, артында да килә алалар: *Ошый бит сезнеке дә тел. Тырмыш минеке биредә. Үлгәндә бусыныкы теле ачылган. Безнеке барды сабран'йага йегерме кеше. Ратник (чишмә) безнеке бар, кыйы да безнеке. Әнисе аныкы түрәде (бәбәйләде) әле генә. Кыр бергә иде безнеке элгәре. Выт инеш безнеке ага. Әдәби телдә мондый очракларда иялек килеш кушымчасы кулланыла: сезнең телегез, минем тормышым, безнең инеш һ. б.*

Бу сөйләшкә дә, мишәр диалектының башка сөйләшләрәндәге кебек, жөмләдә сүзләрне кире тәртиптә куллану хас: *Аны бәк кирәк озак кан'атырга* — Аны бик озак кайнатырга кирәк. *Үзләре юкмы үдә?* — Үзләре өйдә юкмы? *Ни^тчәдә хаз'ыр этәсен мине?* — Син хәзер миңа ничә яшь дип әйтәсең? *Ыланы аның бик каста* — Аның баласы бик авыру. *Тегел йыламау, каталап йыларсын* — Елау гына түгел, тәгәрәп еларсың. *Гуз'лар корго^тчларга ке^тчрәк кирәк, болар выт зурлар* — Пәрдәләргә кечкенәрәк кадаклар кирәк, болар бит зурлар. *Киндераш болынга киттеләр чәчәргә* — Болынга киндер чәчәргә киттеләр.

Лексик үзенчәлекләр

Йола сүзләре: *йарилә* — азын, җир кипкәч, кырга чыгып уздырыла торган йолаларның берсе, *тавык келәве* — яңгыр сорау, *зәрәтлек ашы* — яңгыр теләү, *кызыл йомырка бар'амы* — язгы бәйрәм, *вирба сугу* — тал чыбыгы белән суккалау, *нардыван* — нардуган, *бала түрәтүче* — кендек әби, *айникарәм* — кыз озату җыры, *тау бирү* — мәҗлестә җырлап квас бирү, *атау* — үлгән кешене искә алу мәҗлесе, *балдыз йоласы* — кияү килгәндә ишек бавы сорау, *кода ун'ау* — туй итү, *чымылдык йыры* — туй җыры, *кыз йаслату* — туйда кыз елату.

Туганлык терминнары: *атай-анай* — эти-эни, *игәч* — апа, *игәчле-сеңелле* — апалы-сеңелле, *бырат* — ир туганы, *сестра* — кыз туганы, *тудыка* — ике туган (*ике бырат ыланнары тудыка була*); *тумачи* — өченче буын туган (*ике бырат ыланнарының ыланнары тумачи була*), *кан', ка'ната* — каената, *кан'н'а*, *кан'ана* — каенана, *абыстай* — апа, *алма абыстай*, *апнак абыстай*, *бер генә абыстай*, *чибәр абыстай*, *эләг абыстай* — иренең сеңелләренә киленнең эндәшү сүзләре, *шәкерт морза*, *сүгәнем морза* — иренең энесенә эндәшү сүзе, *абыз түтеи* — әнисенең апасы, *прабаба* — бабасының бабасы, *праәби* — әбисенең әбисе.

Киём-салымнар: *бустырык* — камзул, *эпәк* — шәл, *сылавыч* — чәчкап, *кәпәч* — түбәтәй, *вал'ник* — киез итек, *кәркеш* — чабата киндерәсе, *көпө* — бишмәт, *мун'жага* — тәңкәләр тезеп ясалган муенса, *чулка* — оек, *кийенгеч* — киём-салым, *абурка* — бала итәк, *тастар*, *баштастар* — башка урый торган сөлгесыман яулык, *пәртук* — алъяпкыч, *сырга* — алка, *санчак* — кадавыч, *түшендерек* — күкрәкчә, *эчкезәр* — билбау.

Аш-сулар: *буза* — өйдә ясалган эчемлек, *игәрчи* — вак күмәч, *эшти* — аш, *кагыт* — как, *чигелдек* — бавырсак, *йезәңге* — кабартма, *чумара* — чумар, *пәрәмәче* — пәрәмәч, *картук* — бәрәңге, *пышки* — кабартма, *йазма* — катык әйрәнәнә кыяр, суган турап әзерләнә торган салкын аш, *квашн'а салмасы* — ипи чумары, *кәкәш* — бәрәңге пәрәмәче, *кораж* — камыр ашлары, *лакша* — токмач, *мешке* — эремчек, *самса* — бөккән, *тәбийә* — тәбикмәк.

Савыт-сабалар: *пикеч* — кечкенә чүлмәк, *кашлик* — кашык-лык, *чәпчәк* — кисмәк, *курка* — чүмеч, *чашка себергеч* — чынаяк сөрткеч, *коргоч* — пәрдә, *саплайак* — чүмеч, *эшти шавасы* — зур агач табак, *балайак* — кечкенә кисмәк, *апара чиләк* — коймак изү өчен кисмәк, *квашн'а* — ипи күәсе, *кашык-шава* — савыт-саба.

Йорт-жир төзелешә: *алачык* — ишек алдындагы кечкенә өй, *жәйге кухня*, *алнызба* — алгы өй, *аран* — абзар, *артызба* — арткы өй, *аш өе*, *кабак* — капка, *кабак-кура* — каралты-кура, *кажумка* — өйнең кухня ягы, *пичтакта* — мич капкачы, *пайыт* — лапас.

Сөйләү үрнәкләре

кызыл йымыркадан бер йыма пирут вәрми (вирба) йасилар// бәпкәле тал чыбыкларын киптерәләр/ ул бырныган чыбык талныкы// адәмне дә сугып узалар/ тыварларны да// ни сугасын?// вәрми сугам// вәрми суга/ мин сукмим/ вәрми суга/ мин сукмим// ул чыбыкны азбарга (абзарга) кыстыралар каз'ул (багана, колга) тебенә// тыварлар үрчесен дип// урамга ыргырга йарами аны/ ыланыңның акылы сибелмәсен йантыкка// тавыклар уйанмастан элке сугабыз// иң беренче кучатны (этәчне) сугабыз// исәнлеккә-саулыкка/ исәнлеккә-саулыкка// сирларны/ тыварларны сугабыз// ул чыбыкларны жыйып куйабыз да ул чыбыклар белән кетү серәбез//

Пенза өлкәсе, Каменск районы, Решетино авылы
1982 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

паскының (пасханың) тебендә (алдыннан) кызыл йымырка сырлилар (буйыйлар)// кемне буса чакыра кызыл йымыркада// кемнең аягы бик йиңел/ ул иртүк кенә килә дә ишек тебенә утырталар/ кычкырталар// тавык булып та/ каз булып та/ сир (сыер) булып та кычкыра// шынарга йымырка бирәләр

сырлыны// аяк йиңел була йәнә/ бәпкәләр күп була/ каз чыгара/ тавык та утыра// йымырка буйсын кызыл йымырка кенне/ бусагали чакырасын йакын кардәшеңне// бусагадан керә дә тиз генә утыра// үзегезгә исәнлек-саулык телім/ тыварларыгыз артсын// базар кене ыланшак инде йымырка жийа йери// атнарас кенне (шимбә кенне) үк әзерлисең/ әйбәт йымыркаларны пешерәләр// ыланнар жийа туйгынчы// ник килдең?// йымырка жийа килдем// йезәргә чәре буйа// азбар сайын йөриләр// без ун'и идек кызыл йымыркадан/ әлинде ун'илар ыланнар// әлке мәчләр (мяч — туп) йук иде/ сир кылыннан туплар йаси идек// йымыркаларны рәттән тезәбез/ ул йымыркаларга бәрәп чыга туп белән// йаңа күлмәкләр тегәләр иде кызыл йымырка бар'амына// шынди пыдавиклар (пудовик — капчык) тегәләр йымырка йийарга// ал буйак (буяу)/ күк буйак сатып ала идек/ чәй табакка (чәй тәлинкәсенә) салып буйи идек//

кызыл йымырка кенне алтмыш биш йымырка буйадым суган кабыгына// суган кабыгын тевәрәсең (куясың) суга салып пичкә/ ул кып-кызыл була// анда йымыркаңны түшисең// кызыл йымырка кенне ач ишегеңне/ терәп куйма// ул падишадан калган бар'ам// ылан керә/ ат'а/ тутай/ саулармысыз/ утырыйыктамы// ату тавыкларыгыз утырмас// утырыгыз/ йөрәгем/ утырыгыз// йымырка биргәч ат'алар/ рәхмәт/ икенче кызыл йымыркага йит// кызыл йымырка кенне кен кийашлы булса/ пажарлы йыл/ былытлы булса/ шекер/ кинәнәбез/ быйыл пажар булми//

Пенза өлкәсе, Беднодемьянск районы,
Тат. Шелдаис авылы
1982 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

ХВАЛЫН СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Ульяновск өлкәсенәң Николаевский, Павловский, Иске Кулаткы районнарында таралган. Ул 1961, 1963 елларда Л. Т. Мәхмүтова тарафыннан махсус өйрәнелгән (1966; 1978 һ. б.). Кулаткы районына 1990 елда Д. Рамазанова, Т. Хәйретдиновалар тарафыннан да экспедиция уздырыла. Әлегә тасвирлама Л. Т. Мәхмүтованың югарыда китерелгән хезмәтләренә һәм бу бүлекнең авторы Т. Х. Хәйретдинованың күзәтүләренә таянып язылды.

Хвалын сөйләшәндә Пенза өлкәсендә таралган мишәр сөйләшләре, бигрәк тә кузнецк сөйләше белән зур уртаклык күзәтелә. Шул ук вакытта биредә мишәр диалектына хас борынгы формаларның кайберләре (*баргы иде, баргын* һ. б.) тулысынча югалган, тел арты к авазы, артикуляциядә яктан, башка мишәр сөйләшләренә караганда арткырак позициядә ясала; *а* авазы беркадәр иренләшкән; *ч, ж* авазларының шартлау элементы йомшарган; лексикада алынмалар азрак күзәтелә. Нәтижәдә сөйләш урта диалект сөйләшләренә һәм әдәби телгә якынайган.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. *а* сузыгы хвалын сөйләшәндә, башка мишәр сөйләшләреннән аермалы буларак, арткырак позициядә ясала һәм жиңелчә иренләшкән *а^о* булып әйтелә.

ә авазы, башка мишәр сөйләшләрендәге кебек, алгырак позициядә ясала.

у—ү сузыклары хвалын сөйләшәндә, башка мишәр сөйләшләрендәге кебек, алгырак сузыклар итеп, нечкәртебрәк әйтеләләр.

Сузык авазлар өлкәсендәге фонетик үзенчәлекләр, нигездә, аваз тәңгәллекләренә карый.

ы, э (е)~а, ә бер төркем сүзләрдә очрый: *йаңы* — йаңа (яңа), *кагыз* — кәгазь, *сыранча* — саранча, *мәктәп* — мәктәп, *сымашыр* — самовар.

э (е)~и. Хвалын сөйләшәндә әдәби телдәге *и* сузыгы урынына э (е) куллану актив. Бу тәңгәллек бигрәк тә мишәр сөйләшләрәндә әдәби телдәге *ж* авазы урынына әйтелгән *й* авазыннан соң күзәтелә: *йерән* — жирән, *йезнә* — жизни, *йемеш* — жимеш, *йеңгә//йиңгә* — жиңги, *йеңел//йиңел* — жиңел, *йер//иир* — жир, *йеде//йиде* — жиде һ. б. Әдәби тел тәэсирендә хвалын сөйләшәндә бу сүзләрнең *ж* варианты да кулланыла: *жир*, *жиң*, *жил*, *жиңел*, *жиде* һ. б.

и~ә тәңгәлlege түбәндәге сүзләрдә очрый: *сике* — сәке, *кечерик* — кечерәк. Ләкин: *пәке*, *чәчәк*, *сәнәк*. Киресенчә, түбәндәге сүзләрдә **ә~и**: *шәкәр* — шикәр, *пәсук* — песок, *мәләш* — миләш, *кәмә* — кимә < көймә, *әпәй* — ипи, ләкин: *кирәк*, *бик*. Чагышт. тагын: *часнук* < диал. *чәснук* < *чиснук* < рус. *чеснок* — сарымсак.

э (е)~и: *чер* — чир.

ү~и: *күгәшен* — кигәвен.

Әдәби телдәге *у, ү* сузыкларына *о, ө* тәңгәл килү бер төркем сүзләрдә очрый: *орлау* — урлау, *осак* — усак, *шондый* — шундый; **ө~ү**: *бөгән* — бүген, *төгөл* — түгел, *көңөл* — күңел, *чөпрәк* — чүпрәк; киресенчә, **у~о, ү~ө**: *үмә* — өмә, *йүгән* — йөгән; *бутка* — ботка, *гумер* — гомер, *куңгыз* — коңгыз;

ы~у: *сызык* — суык, *кызык* — куык, *ывыз* — утыз, *шындый* — шундый;

у~ы: *арбуз* — карбыз;

Аңкау гармониясе. Алгы һәм арткы рәт сузыклары тәңгәллегенә хвалын сөйләшәндә түбәндәге очраклары күзәтелә.

Аерым сүзләрдә арткы рәт сузыклары әдәби телдәге алгы рәт сузыкларына тәңгәл килә: *йогора* — йөгәрә, *йарашу* — йәрәшү (ярәшү), *мачы* — мәче, *корка* — күркә, *кочок* — көчек, *хабар* — хәбәр, *чаука* — чәүкә, *кукы* — күке, *ар'ан* — әйрән, *ат'* — әйт һ. б.

Киресенчә, әдәби телдәге арткы рәт сузыклары урынына сөйләштә алгы рәт сузыклары кулланыла: *әкрән* — акрын, *чәйкәде* — чайкады, *йөн* — йон, *кечерткән* — кычыткан, *Сәра* — Сара, *Мәнсура* — Мансура, *чебелдек* — чыбылдык, *бәлчәк* — балчык, *чәпчәк* — чапчак һ. б.

о~ө авазларының әйтәлеше хвалын сөйләшәндә әдәби телнең орфоэпик нормалары белән туры килә һәм икенче иҗекләрдә дә әйтәлә: *соло*, *тормош*, *борно*; өлешчә *о > ы*, ягъни иренсезләштерү очраклары да бар: *сылы*, *бырны*, *дыва* — дога, *тырмыш*, *кебе*, *сет* һ. б. Киресенчә, кайбер сүзләрдә *о* авазы *ы* сузыгын алмаштырып килергә мөмкин. Мәсәлән: *ошану* — ышану, *койар* — кыйар.

Аваз өстәлү. **ә:** *пәрәмәчә* — пәрәмәч; **ы:** *ывак* — вак, *кыранты* — кран, *сымарудина* < рус. смородина — карлыган.

Аваз төшү. **ә:** *тәрәз* — тәрәзә; **о:** *карабдай* — карабодай.

Дифтонглар. Дифтонглар белән бәйле үзенчәлекләрдән түбәндәгеләрне күрсәтергә кирәк.

р, н, л, д, т, ч, с тартык авазлары алдыннан килгән *-ай* дифтонгы монофтонглаша, *й* тартыгының төшеп калуы аннан соң килгән әлегә тартыкларның палатальләшүенә китерә: *ар'ан* — әйрән, *кас'ы* — кай-

сы, *сал'а* — сайла, *кач'ан* — кайчан, *кан'ата* — кайната, *ад'а* — әйдә, *кан'иш* — кайниш (каениш), *бар'ам* — бәйрәм һ. б.

Әдәби телдәге -өй дифтонгы хвалын сөйләшәндә, башка мишәр сөйләшләрәндәге кебек үк, монофтонглаша. Мисаллар: *ү* — өй, *сүлә* — сөйлә, *кү* — көй, *үрә* — өйрә, *чү* — чөй, *түмә* — төймә, *үдә* — өйдә, *өрән* — өйрән һ. б.

Ике сузык арасында -үw//-ew//-өw~-өй: *сүшенче/сөшенче* — сөйөнеч (сөөнеч), *сүшәк/сөшәк* — сөйәк (сөяк), *күшә/көшә* — көйә (көя), *сүшәл/сөшәл* — сөйәл (сөял) һ. б.

Аерым сүзләрдә ижек ахырындагы -ый дифтонгына сөйләштә -ий дифтонгы тәңгәл килә: *абзий/эзий* — абзый, *жыйнау* — жыйнау, *кийнау* — кыйнау, *бармийм* — бармыйм.

Тартык авазлар системасында, башка мишәр сөйләшләрәндәге кебек, хвалын сөйләшәндә дә әдәби телдән аермалы үзенчәлекләр бар. Тартык авазларның составы һәм аларга характеристика, нигездә, теге яки бу сузык авазның барлыгы, юклыгы һәм аваз тәңгәллекләренә карый. Тартык авазлар хвалын сөйләшәндә, әдәби телдәге шундый ук тартыклар белән чагыштырганда, артикуляция яктан алгырак позициядә ясала. Бу бигрәк тә тел арты тартыкларын әйтүдә күзәтелә.

Тартык авазлар хвалын сөйләшәндә, әдәби телдәге кебек үк, калын һәм нечкә вариантта әйтеләләр. Аларның кулланылышы сузык авазның калын яки нечкә булуы белән бәйле. Сөйләштә, башка мишәр сөйләшләрәндәге кебек, тел арты *к, г, х, ң* авазларын әйтү хас: *кар, карга*.

Хвалын сөйләшәндә й-ләштерү характерлы. Тел уртасы й тартыгы татар теленә үз сүзләрендә һәм гарәп-фарсы алынмаларында сүз башында күзәтелә: *йел* — жыл, *йәйәү* — жәйәү (жәяү), *Йәмилә* — Жәмилә, *йома* — жомга. Шунның белән бергә сөйләштә өрелмәле *ж* авазы да кулланыла.

ж авазы татар теленә үз сүзләрендә сүз башында очрый: *жиде, жир, жиң, жәйәү, жәймә, жемелди* һ. б.

Шулай ук гарәп-фарсы алынмаларында сүз башында, сүз уртасында куллану очраклары бар: *жавап, жәбер, жәмийәт* (жәмгыять), *мөржә, энжә* һ. б. Ләкин: *дөһйә, марйә* — маржа.

ч авазы хвалын сөйләшәндә, татар әдәби телендәге кебек, өрелмәле аваз булып әйтелә: *чалма, чир, чүмеч, чүлмәк*.

Тел очы *д—т, ж—ш, з—с, р, л, н, ч* авазлары, алардан соң килгән -ай/-әй дифтонгларындагы й авазы төшү нәтижәсендә палатальләшләр һәм нечкә *т', д', ж', ш', з', с', л', р', н', ч'* булып әйтеләләр. Мисаллар: *кан'а* — кайна, *кат'а* — кайта, *ат'а* — әйтә, *кас'ы* — кайсы, *кач'ан* — кайчан, *кар'ы* — кайры.

л авазы төшөп калган берничә сүздә, *т* тартыгы палаталь *т'* булып әйтелә: *йугат'ма* — йугалтма (югалтма), шулай ук: *йыгыт'ма* — йыгылтма — елма.

Әдәби телдән аерымлыклар хвалын сөйләшәндә тартыклар тәңгәллегендә күзәтелә.

И р е н т а р т ы к л а р ы. *б~п:* сөйләштә *шурба* (шулпа) сүзендә борынгы төрки *б* авазы сакланган: *йебәк < йепәк < йефәк* (ефәк). *п~б:* *пот* — бот, *потак* — ботак, *петнек* — бөтнек.

ф~п. Традицион мишәр сөйләшләрәндә, шул исәптән хвалын сөйләшәндә дә, түбәндәге сүзләрдә этимологик *п* саклана: *тупрак* — туфрак, *йапрак* — яфрак, *керпек* — керфек, *йебәк/йепәк* — ефәк. Алынмаларда

п~ф: сәдәп — сәдәф, пытыр — фытыр, ышкап — шкаф, Фатима/Патий/Пат'ук, Хафис/Капиз, Сапийа/Сафийа һ. б. Тик: файда, Нәфисә.

м~б сөйләштә берничә сүздә генә күзәтелә: *малан* — *балан*, *мөрө* — *бөрө*, *мәкә* — *бәке*. Ләкин: *белән*, *корбан* һ. б.; **б~м:** *бучка* (< рус. бочка) — *мичкә*.

Тел очы тартыклары. **д~т:** *дустыган* — *тустыган*; **з~ж:** *кәзә* — *кәжә*; **н~м:** *нөгез/негез* — *мөгез*. Ләкин: *үлән*, *чорнау* сүзләрендә *н* тартыгы үзе әйтелә; **н~д:** *алнызба* — *алды ызба* — алдагы өй. Ике сузык уртасында **лд~лт:** *ачкылдым-чөчкелдем* — *ачкылтым-төчкелтем*; **л~р:** *арлак* — *арырак*, *бирләк* — *бирерәк*, *зурлак* — *зуррак*; **р~л:** *кыли-дур* < рус. коридор.

с~ч: *ачкыс* — *ачкыч*, *бачкыс* — *баскыч*. Киресенчә, **ч~с:** *бачкыс* — *баскыч*, *кырмычка* — *кырмыска*, *качтрул'* < рус. кастрюля.

ч~т: *чөчө* — *төчө* (төче), *сычкан* — *тычкан*, *чике* — *тике* (тикле), *чөчкелт* — *төчкелт*.

Яңгырау тартыклар алдыннан *ш*, *ч* авазлары яңгыраулаша: *ажйаулык* — *ашйаулык* (ашъяулык), *пижбашты* — *пич башы*.

н~ң (иялек килеше кушымчасы *-ның/-нең* һәм фигыль кушымчаларында): *Анын китабы бу. Киләсенме? Ашадын, эчтен, инде каа барма келисен?*

Гарәп-фарсы алынмаларындагы тирән тел арты *Җ* авазы төшә: *эрәфә көн* — *гарәфә көн*, *айыт* — *гайыт* (гает), *алим* — *галим*, *Азизә* — *Газизә*, *сәат* — *сәгать*, *йома* — *жомга*, *жәмийәт* — *жәмгыйәт* (жәмгыять) һ. б. **г~к** ике сузык арасында күзәтелә: *чигерткә* — *чикерткә*, *сигезән ике* — *сиксән ике*, *йага* — *йака* (яка), *чогыр* — *чоқыр*, *биг уңган* — *бик уңган*.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәлләкләр. **т~к:** *читлавыйк* — *чикләвек*; **к~т:** *келәү* — *теләү*; **к~х:** *катны* — *хатыны*; **х~к:** *вахыт* — *вакыт*; **й~д:** *ийе*, *ыйы* — *иде*.

Аваз өстәлү. **т:** *йаз башты* — *яз башы*, *пижбашты* — *мич башы*; **р:** *кечеркән* — *кычыткан*; **д:** *кузгалдак* — *кузгалак*.

Сирәк кенә *ы* авазы алдыннан *й* авазы әйтелә: *йындыр* — *ындыр*, *йыргак* — *ыргак*.

Аваз төшү. **т:** *кечеркән* — *кычыткан*; **к:** *арбуз* — *карбыз*; **й:** *эләк* — *йеләк* (жиләк).

Метатеза күренеше: *элке* — *элек*, *азбар* — *абзар*, *үрмәкчә* — *үрмәкүч*, *кабак* — *капка*.

Грамматик үзенчәлекләр

Хвалын сөйләше әдәби телдән, нигездә, аерылмый, шулай да түбәндәгеләрне күрсәтергә мөмкин.

Исемнәр. Бу сөйләшкә дә, башка мишәр сөйләшләрендәге кебек, ялгызлык исемнәрне кыскартып сөйләү хас. Алар икенче, хәтта беренче ижеккә кадәр кыскартылалар, аннан соң еш кына *-кай/-кәй*, *-ук/-үк* кушымчалары ялгана: *Рәшкай* — *Рәшидә*, *Хал'кәй бабай* — *Халиулла бабай*, *Бәдр'ук* — *Бәдрижамал*, *Хайрук абзий* — *Хайрулла абзий* һ. б.

Хвалын сөйләшендә изафәнең I һәм II төрләре параллель кулланыла: *тәрәзә төп// тәрәзә төбө*, *казан ас// казан асты*.

Сыйфатлар хвалын сөйләшендә, нигездә, әдәби телдәгечә. Тик чагыштыру дәрәжәсен белдерә торган *-рак/-рәк* кушымчасы нигезе *р* га

беткән сыйфатларга, рәвешләргә ялганганда, кушымчадагы *p* авазы *л* белән тәңгәлләшүен генә билгеләп үтәргә кирәк: *зурлак* — зуррак, *бирлак* — бирерәк, *арлак* — арырак. Мәсәлән: *Бирлак куй әйберләренне. Зурлагы йукмы? Арлак нидер күренә.*

Саннар. Саннарның кулланылышы, ясалышлары ягыннан сөйләш әдәби телдән аерылмый.

Алмашлыklar. Зат алмашлыklары сөйләштә әдәби телдәгечә. 1 нче зат алмашлыгы иялек килешендә *минен/минен* вариантларында күзәтелә. Яшьләр телендә әдәби тел нормасы *минем* актив кулланыла: *Минен китабымны ал.*

Күрсәтү алмашлыklары: *бу, ул, шол, ана, вана.*

Мисаллар: *Ана (әнә) сиңа ыстулын, утыр. Атларнын эче авыртса, шол (шул) чогыр йанына барып әл'әндерә идек. Кәнәфи вана (әнә) кылидурда тора.*

Тартым кушымчасы күрсәтү алмашлыklарына (*бу, ул*) турыдан-туры ялгана: *Улсы (анысы) калайдан йасалмаган. Бусы кемгә?*

Рәвешләр өлкәсендә түбәндәге үзенчәлекләр күзәтелә.

Ел фасылларын белдергән исемнәр (*кыш, йаз h. б.*), урын-вакыт килешендә килеп, әдәби телдәге *кышын, язын* мәгънәсен белдерәләр: *Кышта кар булмады (кышын), йазда (язын) йаңгыр булмады.*

Әдәби телдәге *көн буге, төн буге, кыш буге* тибындагы рәвешләр урынына хвалын сөйләшендә, башка мишәр сөйләшләрәндәге *кебек, көнсәтә, кыш ката* формаларын куллану актив: *Көнсәтә урамдалар балалар. Төн ката кайда йөридер.*

Рәвешнең *-луй/-лий* формасы сөйләштә, башка мишәр сөйләшләрә белән чагыштырганда, актив түгел. *Акчалый түләмиләр. Йәшлий калды иреннән. Питрачларны чөчөлий пешердем. Кышлый, йазлый* формалары да сирәк.

-лата/-ләтә: Чөчөләтә пешердем. Беленне пич каршында пешерәсен, чөчөләтә була инде, ачылата булса, дражжи саласын.

Фигыльләр. Фигыль формалары хвалын сөйләшендә, нигездә, әдәби телдәгечә. Кайбер үзенчәлекләрне күрсәтеп китәргә мөмкин.

Затланышылы *фигыль* формалары. Хәзерге заман хикәя *фигыль*нең 3 нче зат берлеге *-дыр/-дер* кушымчасы белән формалаша: *ул укыйдыр* — ул укый, *ул ашидыр* — ул ашый, *ул сүлидер* — ул сөйли.

1 нче һәм 2 нче зат нәтижәле үткән заман, әдәби форма белән беррәттән (*укыганмын*), диалекталь формада да кулланыла:

Мин барыпмын, без барыпбыз (барганмын, барганбыз).

Син барыпсын, сез барыпсыз (баргансың, баргансыз).

Ул барган, алар барганнар.

Юклык формасы: *бармапмын* (бармаганмын), *бармапбыз* (бармаганбыз), *бармапсын* (бармагансың), *бармапсыз* (бармагансыз), *бармаган, бармаганнар*. Мисаллар: *Сез үдә булмапсыз* (булмагансыз). *Ай-яй, йандырыпсын* (яндыргансың) *картугынны. Бик зур үсепсен* (үскәнсең).

Күптән үткән заманны, әдәби *-ган/-гән иде* формасы белән беррәттән, *-ды/-де + иде* аналитик тезмәсе ярдәмендә дә белдерү

очраклары теркэлгән: *бардым иде* — барган идем, *бардын иде* — барган идең, *барды иде* — барган иде һ. б.

Юклык формасы: *бармадым иде (ыйы)* — бармаган идем, *бармадын иде (ыйы)* — бармаган идең, *бармады иде (ыйы)* — бармаган иде.

Боерык фигыль хвалын сөйләшкендә әдәби телдәгечә ясала һәм кулланыла.

Теләк фигыльнең борынгы формасы *-магайы/-мәгәйе* кушымчасында гына сакланып калган һәм ул шөбһәләнү, шикләнү (*килмәгәйе*) яки искитмәү (*килсен, килә бирсен*) мәгънәләрен белдерә.

Башка мишәр сөйләшләрәннән аермалы буларак, хвалын сөйләшкендә *-гы/-ге + иде* формасы сирәк очрый: *баргы иде* — барасы иде.

Теләк, ният *-гы + кели* конструкциясе белән белдерелә: *баргы келим* — барасым килә, *баргысы кели* — барасы килә.

Юклык формасы: *баргы келәми* — барасы килми, *баргым келәми* — барасым килми.

Шарт фигыль сөйләштә, нигездә, татар әдәби телендәгә кебек, *-са/-сә* кушымчалары ярдәмендә ясала: *Укыса, белә ул. Пешереп бирсә, ашар иде.*

Шарт фигыльнең *теләсә нәрсә* сүзтезмәсен хвалын сөйләшкендә *теләде нәрсә* формасында куллану очраклары бар: *Камырны басып куйгач, теләде нәрсә пешерәсен, пәрәмәчә пешерәсен.*

Фигыль юнәлешләре. Йөкләтү юнәлешенең *-кыр/-кер, -кыз/-кез, -дыр/-дер, -гыр/-гер* формалары бар, әмма аларның 3 варианты активрак: *тигез//тидер, йиткез* — житкер, *үткәз* — үткәр, *йаткыз* — йаткыр (яткыр) һ. б.

Кабатлаулы эш яки хәл хвалын сөйләшкендә *-гала/-гәлә// -гакла/-гәклә* формалары белән белдерелә: *баргакла* — баргала, *килгәклә* — килгәлә.

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив сөйләштә, татар әдәби телендәгечә, *-ырга/-ергә* кушымчалары ярдәмендә ясала: *Чәй эчәргә утырыгыз. Корбан чалырга муллага ат'теләр.*

Хәл фигыльнең сөйләштә, әдәби телдәгә формалары белән беррәттән, *-ганчык/-гәнчек, -гачтан/-гәчтән, -гачтын/-гәчтен, -гычтан/-гечтән* кушымчалары да кулланыла: *алганчык, алганчак* һ. б. Мәсәлән: *Языла иде озаграк торгачтан.*

-ып/-еп формалы хәл фигыльнең юклыгы *-мыйча/-мича (-мичә), -мыйынча/-мийенчә* кушымчалары белән ясала: *укымыйынча, сүләмийенчә* һ. б. Мисаллар: *Итне турамича чыгарырга кирәк. Ун көн кәртүк матикладым бер кермичә.*

Сөйләштә бу мәгънәдә *-мастан* формасы да очрый: *Ашамастан йөри торгансыз.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр. Сөйләштә бәйләкләр, нигездә, татар әдәби телендәгечә. Кайбер бәйләкләр сөйләшкендә үзенчәлеген тәшкил итәләр. Мәсәлән, *тике* — кадәр, *чике* — тикле (кадәр): *Катык, кефир су тике* (кадәр) үк кирәкми. *Калач пешерәләр иде шунун чике* (тикле), *шунун бийеклеге, исе тәмле. Монон тике тагы бер малайым бар.*

Кисәкчәләр, нигездә, татар әдәби телендәгечә: *гына/генә, ук/үк* һ. б. Мисаллар: *Бал-май эчендә бай кеше генә тора. Су тике үк кирәкми сөт.*

Хвалын сөйләшәндә *эмән* чагыштыру-охшату кисәкчәсе (шикелле, бугай) кулланыла: *Эмән нидер каплады. Эмән синекә иде бу. Шуның белән бергә, эмән жөмләдә фигыль мәгънәсенә эшләгән кебек булу, эшләгәндәй булу* төсмерен өсти: *Кеше алнында кыланма инде эмән. Эмән эшләгән бул.*

Сорау кисәкчәсе *-мы/-ме* хвалын сөйләшәндә, башка мишәр сөйләшләрәндәгә кебек, логик басым төшкән теләсә нинди жөмлә кисәгенә ялганып килә: *Озаккамы килдегез? Бөгәнме эшләде? Мунчамы йаккан? Аның ярдәмче фигыльгә ялгану очраклары да билгеле: бардым идеме? — барган идемме? бардын идеме? — барган идеңме?*

Лексик үзенчәлекләр

Хвалын сөйләшенең төп лексик составы, нигездә, татар әдәби телендәгечә. Диалекталь лексиканың шактый зур өлеше мишәр диалектының башка сөйләшләрә белән уртаҡ. Сөйләш өчен характерлы диалекталь лексиканың кайбер тематик төркемнәрән күрсәтеп үтик.

Йола, гореф-гадәтләр белән бәйлә сүзләр: *йаңгыр боткасы, йаңгыр теләге* — озак яңгыр яумый торса, өй саен йөрөп йомырка, ярма һ. б. ш. жыеп, су буенда ботка пешерү һәм соңыннан су сибешү йоласы; *бәбәй майы* — балага исем кушу мәжлесе, *бәбәй чәйе* — бала тудырган хатынны мунча керткәннән соң, туганнарын, күрше-тирәләрен чәйгә чакыру йоласы.

Туганлык терминнары: *брат* — ир кардәш, эне, *тудыка* — ике туган балалары, *нәнә/нәнәй* — эни, *кан* — каената, *томачи* — өченче буын туганнар, *апай* — үзеннән олы кыз туганнарына эндәшү сүзе, *тәтә* — апа, *әбзәй* — абый, *апалы-братлы* — абыйлы-энеле, *татар* — өйләнгән ир кеше, *сөвәр абыстай* — килең кешенең каени-гәченә эндәшү сүзе.

Кеше белән бәйлә сүзләр: *йәүдә* — гәүдә, *йөңнөк* — жылкы тамыры, муен тамыры, *челги* — сөял, *сулахман* — сулагай, *алкым* — тамак (чагышт.: дөб. *алкым*, *алкын* шул ук мәгънәдә), *балтыр* — балтыр ите һ. б.

Каралты-кура, хужалык эшләрә белән бәйлә лексика: *ишегал* — өй алды, *эргә* — нигез, *пайтасты* — лапас асты, *чылан* — 1) өй алды; 2) өйнең мич алды ягы; *каршы чылан* — өй алдында бүленеп алынган бүлмә, *гуринча* — ак өй, кунак өе, *алачык* — саман кирпечләрден салынган, жир идәнле жәйге кухня, *аран* — жылы мал абзары (чагышт.: срг., мәл., кузн., эчк. — шул ук мәгънәдә).

Тормыш-көнкүреш өлкәсенә караган лексика. Кухня кирәк-яраклары, савыт-саба исемнәрә: *таш тәрилкә* — тәлинкә, *пыскыш* — сукуыр лампа, *коштабак* — зур табак (*Коштабакка турисын итне*), *йеслек/йөзлек* — сөлге, *чирәп* — киң авызлы чүлмәк, *шәйешкә* — лакан (*Шәйешкә ике куллы, терлекләр эчерергә*), *шаша* — табак, *кышашна* — күәс, *пыдаука* — бер потлы агач чиләк, *палашник* — аш чүмече, *кучарка* — кисәү агачы һ. б.

Аш-су исемнәрә: *азык-су* — аш-су, *нәүмәт* — ризык, азык (*Нәүмәтне әрәм итмә*); *белен* — коймак, *тү белен* — тары ярмасыннан пешерелгән коймак (*Тү белене тары йармасыннан, беленне ачытып*

пешерэлэр, нечкә була белен, таба күләмендә); дражжа (< рус. дрож- жи) — чүпрә (Дражжа булса, камыр куйарга була, дражжа йуктыр); йушача — бавырсақ (Йушача үңгә була, чигелдәк вак була, йушача эрерәк, йаңы йылда пешерэләр); эпәй — ипи, йомшак — ак ипи, бодай ипи (чагышт.: лмб., кузн., мэл., чст. — шулай ук), йука — йомырка, катык, май, аз гына сода салып, он белән басып төчөгә пешерелгән таба ашы (Йука күмәч кебек камырдан, берсәк катык, берсәк йомырка, берсәк сөт, басасын да шунда пешерәсең); какурткый (< рус. кокур- ка) — әче камырдан пешерелгән вак күмәч, катлама — урама (Кат- лама пешерәбез жәймә жәйеп кисәбез, хот' үзен, хот' уклауга чорга, майда казанда пешерәбез); таба катламасы — табикмәк (Көн дә кышашна салам, эпәй куйасын да кышашна, айырып аласын да камыр- ны пешерәсең таба катламасы); кыйыкча — кош теле (Кыйыкчаны май эчендә пешерәсен, йомырка сарысына гына басасын да жәйәсен жәймә, кыйык кисәсен); кытырмач — сохарый (Кытыр-кытыр кытырмач ашарсынмы, кодагый, Кызынны алып киткәч, йыларсынмы, кода- гый — туй жырыннан); күмәч — вак кабартмалар (Күмәч ачылата пешерэләр кечерәк кенә, тәмлегә басып кына. Күмәч чечеләта дә була); питырас — ачы камырдан пешерелгән вак-вак түгәрәк ипиләр (Эпәйдән кечерәк питыраслар куйасын табага, ачыга була); пәрәмә- чә — ит пәрәмәче, чигелдәк — бавырсақ, сыван аш — кысыр аш (Сыван аш, катыгы да йук, су гына); салма, эләкшә — токмач, сеңәл — сыек, т' ура (< рус. тюра) — окрошка (бер төре) (Т' ура катыкка, ар' ан йасап суган турыи инде); чумара — чумар, шурба — шулпа, ойошкан сөт — әчегән сөт, ләүләви — бөтен килеш пешереп, киптерелгән чөгендер, кагыт — как, йәсничә (< рус. яичница) — йомырка тәбәсе, шама — чәй чүбе, урнаш — яңгыр боткасы, чәке — куге сөттән оetylган катыкка яки сөзмәсенә каймак, шикәр комы салып эшләнгән сөт ашамлыгы.

Бизәнү һәм киём-салым өлкәсенә караган сүзләр: артча — хатын-кызларның бизәнү әйбере: 3—4 рәт тәңкәләр тезелгән һәм чәч толымнары өстенә куела торган 2 тар тукуыма кисәге, тасма; алынча — тәңкәләр тезеп яки ука тотып ясалган изү, путамар/ пут' мар — хәситә (чагышт.: срг., кузн., м.-кар. — шулай ук); күкрәк, күкрәкчә — күлмәк астыннан күкрәккә киеп калдырыла торган чигүле эчке киём (чагышт.: кузн., чпр. — шулай ук), кәпәч — кәләпүш, т' ап- ка — чулпы; манитлы йага — тар гына тукуымага тәңкәләр тезеп ясал- ган һәм муенга бәйләп куела торган бизәнү әйбере (чагышт.: кузн. — шулай ук), чылдыр — чулпы, чолкабаш — оек, чакчүр — кәвеш, албуй — күлмәк итәгенә ике-өч рәт салына торган тар тасма, бөшерле, бөшерле тун — бөрмәле тун һ. б.

Хайваннар дөньясы белән бәйлә сүзләр: кукы — кәк- күк, кучат — әтәч, бала — бәрән, куй — сарык, кучкар — сарык тәкәсе.

Үсемлек атамалары: айбагар — көнбагыш, карагат — эт жиләге, катут — сырлан, нәркәмәс — әрем, пангы — гөмбә, мышкы — киндер, алсын — чапканнан соң үскән үлән, курпы, тукмак — куку- руз чәкәне, тәрмәч — тәлгәш, өргә — өрәңге, пури — сарут, казгыл- дич — кәжә сакалы, кара эләк — кара жиләк, кан' үлән — сары мәтрүш- кә, урман эләге — жир жиләге, ташык күз — бөрлегән, корка борын —

сукыр кычыткан, күкчәчәк — арыш чәчәге (рус. василек), кырмалау — тигәнәк, әби белән бабай — тузганак һ. б.

Табиғат күренешләре, рельеф белән бәйлә сүзләр: мар — калкулык, кашлак.

Сөйләү үрнәкләре

мин ачыткы белән пешерәм/ дражжи белән тегел// поллитыр су салсан йылыракны/ талгый гына бер крушка катык/ кефир/ су тике үк кирәкми/ пәсук бәрәсең бер-ике бал кашык зурлак белән/ дражжины бәрәсең/ он саласын да атлыйсын// талгый урынга/ йылы урынга куйасын// бер-ике сәат тора да тагы талгый су саласын йарты крушка// он саласын/ тозынны саласын да басасын// басып куйгач/ теләде-нәрсә пешерәсен/ пәрәмәчә пешерәсен/ айбагар майы салабыз/ маргаринмы басканда/ фурмыга салабыз// корбан айында корбан чалабыз/ бер көн әбиләр жыйам/ аннары бер ике әби/ бабай жыйасын да бетә/ корбан тәмамлатабыз// багышлатабыз// айытнын беренче көнендә чалалар/ л'убуй көнендә ашатасын/ беренче ийүлдә чалырга кирәк// йартыга бүләсен/ бер куйнын йартысын бабайларга/ йартысын әбиләргә асасын// шурбага итне турап бирә дә жәймә жәйәбез/ салма йасыйбыз// бутка чыгарабыз/ нинди бутка куйасын инде/ коштабаклар белән чыгарасын май белән карабдай йармасы/ рис буткасы/ дөгәненекен куйабыз май белән// куйган кеше катык/ каймак куйа// аннан чәй инде// кыйыкча пешерәбез/ бәләшләр салабыз/ павитла/ эремчек бәләшләре пешерәбез/ йабык була// коймагын пешерәсен/ сөт саласын/ йомырка/тозын/ судысын саласын/ атлыйсын да сеңәл (сыек) генә/ табага салып пич каршында пешерәсен/ чечеләтә була// ачылата булса/ дражжи саласын да киж белән сеңәл генә атлап куйасын да иртән су өстәп/ он белән атлап куйасын/ табага аш кашыгы/агач кашыгы белән саласын// белән пешергәндә йарманы йибәртәргә кирәк/ тирмәне йук// мәсәрупкыдан йибәртәсен бер-ике кат// он була да сеңәл генә атлап май эчендә пешерәсен нәзек кенә тары белене// киледә түсән/ тү белене була/ әле килеләр йук// чигелдәкләкләр/ чәкчәкиләр пешерәбез туйга кирәккәндә// чәкчәкине тарилкаларга саласын/ кан'аган пәсукны кыйабыз// йезем эләкне тезеп чыгабыз/ аны туйларга куйабыз// бездә бал белән төгел/ пәсук белән эшлиләр// чигелдәг инде ул камырны/ күмәч кебек камыры/ пычак белән кисәбез/ табада май сөртеп кенә пешерәбез// ачылата камырдан булса/ зур шавада/ май эчендә пешерәсен чигелдәкне// балаларга/ әбиләргә ашарга эстәлгә куйалар иде чигелдәк/ элке прәннекләр/ пичинийләр йуг иде// мәжлескә кирәккәндә пешерәсен// ачылатасы да чигелдәкнең ывак була/ май эченә салгач/ калка/ зурайа инде// әби бик уңган иде азык-суга// тавыклар тутырдык// тавыкны тутырырга бик күп кирәк/ талган су белән кан'аталар// тирене иттән айыралар/ эчәкләрне алдан тышын тегәләр/ йомырка салалар да гурласын бәлиләр/ талган суда пешерәләр/ крутада шартлый//

ашта итне чыгаралар/ ару гына бабай туры сүвәкләре дә тора/ картуш белән// салманы чыгарабыз шурбаны// бутканы чыгарабыз/ иң актыгы чәй/ бәләшләр/ пируклар пешерәләр// итне турамича чыгарырга кирәк/ пычагын да куйа/ шурба сибә өстенә// бутка ристан да/ карабдайдан да сөткә пешә/ тетеләп тора/ бер савыт белән май чыгаралар// корбан итенә үзгә ит кушмыйлар булсын симез/ булсын йадау// коштабакка турисын итне// коштабакка каз да сыйа/ тавык та сыйа// кошлар гына чыга/ шуңа коштабак// тамырдан йасалган коштабак була/ кайыннан// тамыр кашыклар диләр кайыңнан/ табак/ аш табаклары агач савытлар бар/ чарка казыган буйаклаган/ аңа салма да сала идек/ күберәгә йарыла иде озагырак торгачтан// ойошкан сөтне пешерәм дә эремчек була// сөзмә йасарга келәсен/ суын саркытам катыктан// пәрәмәчә ит белән/ суган белән/ йомырка белән дә була/ павитлы бәләшләре пешерәбез/ ачык та була/ йабык та пешерәләр//

питрас'лар пешерәбез вакларны да эреләрне дә ачылата камырдан// пәрәмәчә/ питрас/ коймак пешерәсен куй көтүчеләргә иртәстен бирәсен айыт/ бәрәм кичләрен/ без шул ит асабыз зур туйларга/ пәрәмәчә пешерәбез// зур шавага тәйәп аса иде онны энәй/ пыдаука зыйчыкы калай була иде// өстәлдә илибез онны зур фанирга куйабыз/ жәймәне өстәлдә жәйәбез/ хот' тактага куйып жәйәсен/ өстәлгә куйып фанир такта// пич такта пич авызын йабырга әпәйләр йапкач/ табагач таба ала торган/ ухыват белән чуйыннар алабыз//

ывыз пешерәбез сийырнын беренче сөтләрен алабыз да/ каты була ул/ эремчек шикелле булмый/ кискәләп алабыз// бабайларны чакырып дыва кылдырабыз/итен дә алабыз/ бәләшен дә пешерәбез чәй йанына// башта инде ывыз куйабыз/ аннан гына ит куйабыз//

бер көн коймак пешерәм/ бер көн йука пешерәм/ көн дә кывашна салам/таба катламасы пешерәм/ әпәй куйасын да кывашна айырып аласын да пешерәсен таба катламасы// кыйыкча да пешерәм// йука күмәч кебек камырдан/ берсәк катык/ берсәк йомырка белән генә// йомырка белән генә кыйыкча нәзек була// берсәк йомырка/ берсәк сөт/ басасын да шундук пешерәсен//

тутырма да пешерәбез/ атны суйалар/ эчәген кискәлиләр/ итне тапыйлар чиләтә/ тутыралар итне эчәккә суган салып/ клиндер кебек// чуйында пешерәләр/ табада киптерәләр/ тутырма кибә ул/ бозылмый// халадис йасыйлар сийырныкыннан// сөттән эремчек/ каймак/ катык йасыйлар/ сөт ачыша да кан'атабыз да эремчек була//

т'ура ашыйбыз// әпәйне турыыйбыз да суга тоз салабыз да суган турыыйбыз да ашыйбыз//сыван аш/ катыгы да йук/ су гына// катыклы салма пешерәләр// бездә сал'ник та пешерәләр// картуф/ тары йармасы/ май/ суган сала/ кас'трул'да пешерә/ итнең симезен генә турыый//

Сөйләүче: Салихова Халифә, 81 яшь
Ульяновск өлкәсе, Иске Мостяк авылы
1990 ел. Язып алучы: Т. Х. Хәйретдинова

КАРСУН СӨЙЛӘШЕ

Бу исем астында Ульяновск өлкәсе Инза һәм Кочкур районнарындагы татар авыллары сөйләше күздә тотыла. Элек алар Корсунь (Карсун) өязенә караган булганнар, сөйләш исеме дә шуннан алынды.

Әлегә төркем авыллар 1648—1654 елларда «Тамбов — Мокшанск — Саранск — Корсунь — Симбирск» хәрби сызыгы төзелгәч барлыкка килә. Бу сызыкка Темников, Алатыр һәм Кадом тирәләрендәге татар-мишәрләр күчереп утыртыла. Сөйләүләренә караганда, бу авылларга тагын Әстерхан, Кырым якларынан да күчеп килгән булганнар. Карсун төркеме авылларының сөйләм телендә урта диалектка хас үзенчәлекләр дә, кайбер башка күренешләр дә табылу әлегә авылларның тарихында хәзергә ачылып бетмәгән сәхифәләр дә булу турында сөйли. Шулай да карсун төркеме авылларының сөйләшен мөстәкыйль сөйләш итеп карауда берникадәр шартлылык бар. Мишәр диалекты буенча танылган белгеч Л. Т. Мәхмүтова да әлегә төркемнең сөйләшен мөстәкыйль сөйләш булып житмәгән, дип карый.

Карсун төркеме бу юллар авторы Д. Б. Рамазанова тарафыннан 1969 елда оештырылган экспедиция вакытында өйрәнелде. Әлегә тасвирлама шул экспедиция материалларына таянып языла.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузык авазлар. Мишәр диалектына хас үзенчәлекләр — *a* авазының ачык, иренләшмәгән варианты, *ə* һәм *y* авазларының югарырак күтәрелешле һәм алгырак позициядә ясалышлы булулары — карсун сөйләшкәндә дә күзәтелә.

Сузыкларга кагылган башка үзенчәлекләр аваз тәңгәллекләренә, төрле позицион күренешләргә кайтып кала.

ы~а: *кагыз* — *кәгазь*, *йаңы* — *йаңа* (яңа), *Сыры* — *Сура* (елга ис.).

э (е)~ə: *тенне* — *төннә* (төнлә), *үскенчә* — *үскәнчә*, *килгенчәк* — *килгәнчә* һ. б.; **э (е)~и:** *энеч* — *инеч*, *деңгез/меңгез* — *диңгез*.

ə~и: *әпәй* — *ипи*, *шәкәр* — *шикәр*, *кәм* — *ким*, *кәмеде* — *кимеде*, *нәгә* — *нигә*, *мәләш* — *миләш*, *чәгәртү* — *чиктерү*; бер төркем рус алынмаларында: *сәстра* — *сестра*, *пәнүк* — *пенок*, *пәсүк* — *песок*, *эстәна/ыст'ана* — *стена*, *пеләчә* — *плечо*, *пеләмәннек* — *племянник*;

и~ə: *әзрик* — *эзрәк*, *пилмин* — *пилмән*.

и~ы: *йасмик* — *йасмык*, *ачл'ик* — *ачлык*, *ахыр'и* — *ахрысы*.

э (е)~ү: *кеңел* — *күңел*, *тегел* — *түгел*, *беген* — *бүген*.

у~о (рус алынмаларында): *кину* — *кино*, *килу* — *кило*, *митру* — *метро*; **о~у:** *орлау* — *урлау*, *пох* — *пух*, *корка* — *күркә*, *койу* — *кую*.

ө~ү: *кәмәч* — *күмәч*, *төбә* — *түбә*, *көп* — *күп*; **ү~ө:** *бүгә* — *бөгә*.

ы~у: *йышача* — *йушача* (юача — камыр ашы), *йышаш* — *йушаш* (юаш); *шылай* — *шулай*, *шындый* — *шундый*, *ыл* — *ул*, *Сыры* — *Сура* (елга ис.) һ. б.

-ыб~-уw: *чыбалту* — *чувалту* (чуалту), *чыбан* — *чуван* (чуан).

-ыw~-уw: *сышык* — *сушык* (суык), *йышарга* — *йушарга* (юарга), *хушатлы/хышатлы/хыватлы* — *куәтле* һ. б.

-ев/-ew~-үw: *йевеш/йешеш* — *йүвеш* (юеш), *тевен/тешен* — *түвен*, *төйен* (төен), *кевәндә/кешәндә* — *күвәнтә* (көянтә) һ. б.

и~ү: *күзләү* < *кизләү* — *чишмә*, *күсәү* — *кисәү*.

у~и: *сибагач* < диал. *субагач* — *чабагач*.

Сөйләшкә системалы рәвештә иренсезләшү хас: *кен* — *көн*, *сет* — *сөт*, *тырды* — *торды*, *кылак* — *колак*; *көрәш* — *көрәш*, *тешә* — *төшә*, *келке* — *көлке* һ. б.

Алгы рәт сузык белән булган фиғыльләрдән соң килгән *алу* ярдәмче фиғыле нечкә вариантта әйтелә: *керәлми* — *керә алмый*, *йерий-әлмимен* — *йөри алмыйм*, *бирәлмәгәннәре* — *бирә алмаганнары* һ. б.

Сузыклар гармониясе бозылу очраклары күзәтелә: *атәләр* — *әйтәләр*, *дару* — *дару*, *адәм* — *әдәм*, *фәйда* — *файда* һ. б.

Арткы рәт авазларына алгы рәт сузыклары тәңгәл килү: *Мәйсәрә* — *Маһисара*, *әләсә* — *алайса*, *кечеркән* — *кычыткан*, *балчек* — *балчык* һ. б.

Киресенчә, алгы рәт сузыкларына арткы рәт сузыклары тәңгәл килү: *чиклашык* — *чикләвек*, *шиша* — *пешә*, *йогора* — *йөгәрә*, *эстәна/ыст'ана* — *стена*, *Мачтүра* — *Мәчтүрә*, *корка* — *күркә*, *мый* — *ми*, *чиган* — *чегән* һ. б.

Авазлар төшү. *у:* *сак* — *усак*, *марта* — *умарта*; *ы—е:* *кырк* — *кырык*, *ирк* — *ирек*, *бүрк* — *бүрек* һ. б.; *ə:* *тәрәз* — *тәрәзә*.

Аваз өстәлү. *е:* *йеретә* — *йөртә*, *эшешенә* — *пешенә*.

Дифтонглар. -өй дифтонгы, нигездә, монофтонглаша: ү — өй, сү-минчә — сөймичә, сүләтә — сөйләтә, үгә — өйгә, үлә вакыт — өйлә вакыты, үләндерү — өйләндерү һ. б.

Сузыклар алдында -үw/-ew/-ев~-өй: *теwә/тевә* — төйә (төя), *эwә/эвә* — өйә (өя), *кеwе/кеве* — көйе (көе), *үwеп/эвеп* — өйеп (өеп), *кеwәндә/кеwәндә* — көйәнтә (көянтә).

ө~өй: *өрәнү* — өйрәнү.

-ай/-әй дифтонгының сүз азагында тараю очраklары теркәлгән: *малый* — малай, *шылый* — шулай.

Тел очы л, н, р, д, т, с, ч тартыклары алдындагы -ай/-әй, -ой, -уй дифтонглары монофтонглаша, ә күрсәтелгән тартыклар нечкә вариантта әйтелә: *кан'ар* — кайнар, *кас'ы* — кайсы, *кан'ана* — кайнана (каенана), *ат куригы* — ат койрыгы, *ат'а* — әйтә; *кат'а* — кайта, *бат'ал* — байтал, *касы* — кайсы, *качы* — кайчы (с, ч тартыклары йомшармаска да мөмкин).

Алгы рәт сузыкларыннан торган сүzlәрдәге -әй дифтонгында й төшә: *бәләгән* — бәйләгән, *әләнә* — әйләнә, *әләсә* — алайса, *әтми* — әйтми, *әрән* — әйрән, *бәрәм* — бәйрәм.

Сүз азагындагы -ый дифтонгына ы, и монофтонглары яисә ы^й, и^й дифтонгоидлары тәңгәл килә: *барми/бармий* — бармый, *тугий/туги* — тукий, *тары^й*, *тарий/тар'и* — тарый, *Бары* — Барый һ. б.

Тартык авазлар. Аларның әйтелешендә түбәндәге үзенчәлекләр бар.

ч авазы мишәр диалектындагыча кушык аваз, тик аның әйтелешендәге шартлау элементы шактый көчсез, язуда аны ^мч рәвешле күрсәтеп була: *м^чәм^чле* — чәчле, *бак^мча* — бакча, *м^чигелдәк* — чигелдәк — әд. төш; *ке^мче* — кече, *ага^мч* — агач, *э^мч* — эч һ. б.

ч авазының яңгырау пары ж авазы да (сөйләштә ул шактый еш кулланыла) берникадәр шартлау элементы белән әйтелә: *джийа* — жыйа (жыя), *джебәк* — йефәк (ефәк), *джымакен* — жомга, *джиткәннәр*, *джизнәсе*, *джибәрәп*, *джитәслек* — житәрлек һ. б.

к, г, х, авазлары, мишәр диалектындагы кебек үк, тел арты авазлары итеп әйтеләләр: *кагау* — тилгән, *кыйы* — кое, *кайгы*, *хал* — х'әл' (хәл) һ. б. ш.

Палаталь л', р', н', д' тартык авазларын куллану очраklары бар: *ачл'ик* — ачлык, *н'ур* — нур, *ад'аша* — адаша, *запун'не* — запонны (алъяпкычны), *Л'окман'*, *Мобар'ак*, *Ахс'ан*, *йар'ен* — йарын (ярын), *ахыр'е* — ахыры һ. б.

Калган үзенчәлекләр аваз тәңгәллекләренә, төрле комбинатор үзгәрешләргә кайтып кала.

Ирен-ирен б авазына м тәңгәл килә: *мере* — бөре, *ман* — белән.

в~w шактый актив: *кеwе/кеве* — көйе (көе), *түләwен/түләвен* — түләвен, *ашыл/авыл* — авыл һ. б.

бд~пт: *ибдәш* — иптәш, *абдырау* — аптырау; б~п: *Зәйнәб* — Зәйнәп.

д~т: *ачкылдым* — ачкылтым, *дыны беткән* — тыны беткән, *эрәде йук* — рәте юк, *арышның пыды* — арышның поты һ. б.

п~ф: *калпак* — калфак, *керпек* — керфек, *йапрак* — йафрак (яфрак), *тупрак* — туфрак, *йебәк* — йефәк (ефәк), *кәләмпер* — канәфер, *пирма* — ферма, *шипер* — шифер. Шулай ук ф авазы үзе дә сөйләштә шактый еш күзәтелә.

н~ң: 2 нче зат хикәя фигыль һәм иялек килеш кушымчаларында күзәтелә: *аласын* — аласың, *карарсын* — карарсың, *күрәсен* — күрәсең, *синең/синен* — синең, *аның/анын* — аның, *кешенен* — кешененң һ. б.

ч~с (рус алынмаларында): *чимйә* — семья, *читса* — ситсы, *чилнек* — сенник, *чилезин* — селезень, *шылач* — власть; шулай ук: *чәнәк* — сәнәк.

с~ч очраклары төрле сүзләрдә һәм төрле позициядә булырга мөмкин: *берсәк* — берчәк (бераз), *баргастан* — баргачтан (баргач), *әс* — өч, *избер* < *исбер* — һичбер, *пис тебенә* — мич төбенә, *насар* — начар, *асты* — ачты, *тез капкасы* — тез капкачы һ. б.

Рус алынмаларында **ч~ң:** *балнича* — больница, *лиснича* — лестница, *кулча* — кольцо, *купич* — купец, *кырилча* — крыльцо, *гуринча* — горница, *чиркау* — церковь, *макрича* — мокрица һ. б.

Ике сузык уртасындагы 3 авазына өрелмәле **ж** тәңгәл килү очраklары бар: *Ажижә* — Газизә, *Ажук* — Газизә, *магажин* — магазин, *ружа* — руза (ураза), *рижинка* — резинка, *ижгелек* — изгелек һ. б.

ң~л (г авазы алдында): *йаңгылыш/йаңгыш* — ялгыш, *йаңгыз* — ялгыз.

Бер төркем сүзләрдә ике сузык уртасындагы **к** авазы яңгыраулаша: *тугу* — туку, *тыгырык* — тыкрык, *күгерт* — күкерт, *чугыну* — чуку, *йага* — йака (яка) һ. б.

Бу күренеш ике сүз арасында да күзәтелә: *бу гыз* — бу кыз, *житәсләг әле* — житәрлек әле һ. б.

Шул ук вакытта: *сикез/сигез* — сигез, *тукыз/тугыз* — тугыз.

х~к: *хушатлы/хышатле* — куәтле, *әхийәт* — әкият, *дихтар* — гектар, *тырахтыр* — трактор, *хардашлар* — кардәшләр һ. б.

Фарингаль **h** авазы әйтелми: *әрбер* — һәрбер, *әркем* — һәркем, *гон'а* — гөнаһ, *әммәсе* — һәммәсе һ. б.

Сүз уртасында **h** авазына **г** туры килергә мөмкин: *Зеерә/Зегрә* — Зөһрә.

Төрле күтәрелешле сузыклар арасында **й~һ:** *Мәйсәрә* — Маһисара, *зийен/зийн* — зиһен, *Жийанша* — Жһиһанша һ. б.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. **w~б:** *шәке* — бәке; **м~н:** *үләм* — үлән; **н~м:** *агын* — агым; **н~д:** *алны* — алды; **ч~ж:** *күк чәйәсе* — күк жәясе (салават күпере), *ченаза* — женаза; **з~д:** *изән* — идән; **р~й:** *әрбер/әйбир/әрбир* — әйбер; **н~л:** *шауный* — шаулый, *шартнатып* — шартлатып; **с~р:** *йитәсләк* — житәрлек, *табаслык* — табарлык; **г~й:** *чигәли* — чийәләй (чийләй); **мд~мн:** *шәмдек* — шәмнек — шәмдәл; **д~г:** *дихтар* — гектар; **г~н:** *чыргый* — чырный; **к~т:** *йикмеш* — житмеш, *кели* — тели; **к~г:** *кәрәбә* — гәрәбә.

А в а з т ө ш ү. Тамырлары **р** авазына беткән фигыльләргә **-ыр/-ер** кушымчалары ялганганда, кушымчадагы **р** төшә: *барыга* — барырга, *кересез* — керерсез, *барысыз* — барырсыз һ. б.

Ике сузык арасындагы **г** авазы редукцияләнә һәм төшә: *ышамаан* — ошамаган, *сәәт* — сәгать һ. б.

Икеләтелгән тартыклар кыскара: *мынан* — моннан, *китмәсен* — китмәссең һ. б.

Гарәп-фарсы алынмаларында сүз башындагы **ғ** авазы төшә: *Айша* — Гайшә, *Ажижәкәй* — Газизәкәй, *үмер* — гомер, *айып* — гаеп һ. б.

Тел очы тартыклары алдындагы сонорлар төшә: *күсәтеп* — күрсәтеп, *муча* — мунча, *йугату* — йугалту (югалту), *аткыры* < арткыры — аркылы, *мысы* — монысы, *чәчү* — чәнчү һ. б.

Кайбер сүзләрдә сүз башындагы *й* төшә: *эләк* — йеләк — жиләк, *ирәнеч* — йирәнеч — жирәнгеч һ. б.

А в а з ө с т ә л ү. Сүз башында сузыклар алдында *й* өстәлә: *йөзә* — өзә, *йындыр* — ындыр; *ң*: *калаңкул* — колокол; *д*: *кузгалдак* — кузгалак; *ди* фигыленә *р* өстәлү: *дышман буласың дир* (ди).

Сигезән (сиксэн), *тугызан* (туксан) сүзләрендә этимологик нигез саклана.

Сүз азагындагы *ч*, *ш*, *с* авазлары сузыкларга, янгырау һәм *й* тартыкларына башланган сүзләр алдында янгыраулаша: *пижә йага* — мичяга, *бижә йылдан* — биш елдан, *эжә йез* — өч йөз, *эжә-дүрт* — өч-дүрт, *эжә бала* — өч бала, *унбижә йәш* — унбиш яшь, *чырыжә йук* — чырыш йук — чыршы юк, *избер* < *исбер* — һичбер һ. б.

М е т а т е з а: *кымрыска* — кырмыска, *элкә* — элек, *урны* — урын, *ирне* — ирен, *эстәкер* — скатерть, *былгахтир* — бухгалтер, *чырыш* — чыршы, *азбар* — абзар һ. б.

Морфологик үзенчәлекләр

Исемнәр. Иркәләү-кечерәйтү кушымчалары, мишәр диалектындагы кебек үк, рәт гармониясенә буйсынмаска мөмкин: *әбкәй* — әбекәй. *Нәнәкасы* (әбкәсе) чәй эчерә.

Кеше исемнәре кыскарып, *-ый/-ий*, *-ук/-үк*, *-ч/-ш* кушымчалары алырга мөмкин: *Кәлүк бабай* — Хәлиулла бабай, *Шәми әби* — Шәмсениса әби, *Мерәй* — Миркасым, *Кал'мәй* — Кәлимулла, *Ибен'ук* — Ибнеәмин, *Рамка* — Рамазан, *Имал'* — Гималетдин, *Исмук* — Исмәгыйль, *Ибрүк* — Ибраһим, *Хал'ук* — Хәлил, *Дил'ок* — Диләфруз һ. б.

Бер төркем сүзләргә икеләтелгән тартым кушымчасы ялгана: *катнысы* — хатыны, *кирәгесе йук* — кирәге юк. *Чыкканысы* (чыкканы) *үлә дә бетә бәпкәләрнең*. *Кийәү чигелдәге* (чәкчәге) *була вагысы* (вагы). *Сет бар иде дә, чәйгә алган идем эстесен* (өстен).

Абстракт нисбәтлекне белдерә торган *-ныкә/-некә* кушымчасы, әдәби телдән аермалы буларак, ачыклаулы мөнәсәбәт оештыра, һәм ул ялганган сүзләр, инверсияләнәп, хәбәр түгел, аергыч булып килә. Мәсәлән: *Апаның йәш килнесе бар, аныкы* (аның) *телен аңгарырга йук* (аңлап булмый). Бу күренеш алмашлыкларда да күзәтелә: *Гырижам бар минекә, ашыр эштән*. *Ике матка* (матча) *иде минекә, сынды*.

Мондый сүзләргә, нократ, пермь сөйләшләрәндәге кебек, өстәмә тартым кушымчасы ялгану очраклары да теркәлгән: *Агачныкысы* (агачныкы — агачтан) *була убыты, түндәге* (тәгәрмәч турында сүз бара).

1 нче һәм 2 нче зат берлек саны төшем килешендә угыз тибындагы кушымчалар белән дә исемнәр ясалырга мөмкин: *Энәмә* (энәмне) *кыстырдыңмы анда? Чу инде сүземә бетерийем* (сүземне бетерим). *Мин үз туйымы* (туемны) *сүләрмен*. *Апаңы* (апаңны) *кайа йаткырийык?*

Алмашлыклар. Аларның составы, төркемнәре, кулланылышлары әдәби телдәгечә. Сөйләштә кайбер аерымлыклар да күзәтелә.

Зат алмашлыкларының составы, төрләнеше әдәби телдәгечә: *Син кенәге кеннеме эзли йерисен, ул үтте вет инде. Безне теп болгарлар диләр.*

Күрсәтү алмашлыклары: *бу, теге, шул/шал, менә, ваты/вата/вата/ватаккынак/ватаккынасы — менә, она/ана/әнә — әнә, вана — әнә, вуни, вунигынак/вуникынак — әнә, шылай/шулай, шын-дый/шундый; бусы/мысы — монысы* һ. б.

Мәсәлән: *Бездә вата рагужы тугилар вет, кас'ы кайа китте. Вата кылуптан түбәнерәк кенә тыралар. Бусы вата (менә) минем сеңелем. Вата, без тыра тырган урындайы үләре. Она (әнә) минем сеңелемнеке кызы. Сез байлар вуни, күтәреп тә булмий. Ватаккынак качт'ум аныкы. Берсе ватак (менә) шунда тыра. Вуни чалуда йериләр. Ул куйлар бакты, бу заффирмы иде.*

Урта диалект сөйләшләрәндәге кебек, икеләтә тартым кушымчасы ялгану очраклары бар: *Кайсысы? — Кайсы? Берсе тыра Саратуда (шә-һәр исеме), вата кайсысы. Пинсәне эстәгәч үлеп тә китәләр касысы.*

Күрсәтү алмашлыкларының урын-ара килешләре карсун сөйләшәндә дә *-нарга/-нәргә, -нардан/-нәрдән, -нарда/-нәрдә* кушымчалары белән ясалалар: *Кирпеч көп китте тегенәргә (тегеңә). Анардан зурлагы эшкә керде. Мин шынарга кийәүгә киттем.*

Тартым кушымчасы ялганганда, *ул, бу* алмашлыклары үзгәрешсез кала: *Улсының (анысының) малайы учител. Бусы (монысы) дайарка тырды йиде йыл, бәрде (ташлады) ватаккынасы. Улсы йегерә (йөгереп) йери эшләп. Чусынкы, улы була вана калуш белән кийә тырган.*

Сорау алмашлыклары: *нәрсә/нәстә/ни/нийәстә — нәрсә, кайа — кая, касы/кайсы, нәгә/ник — ник, нигә, ничек.* Мисаллар: *Нәстә (нәрсә) безне сүләтә йериләр. Нәгә әтмисең? Бу нийәстә (нәрсә), ник сың жеп белә чырнаган диләр. Вуни (әнә) мин ничек сүлимен.*

Билгеләү алмашлыклары: *әрбер — һәрбер, әркем — һәркем, әр — һәр, кай/кайсы — кайсы.* Мәсәлән: *Кай йылны бик була элэк.*

Билгесезлек алмашлыклары: *нәрсәдер, никтер, каадыр — каядыр* һ. б. Мәсәлән: *Нәнәй нәрсәгәдер йебәрде кеше үшенә. Аташыны (курпы) никтер йаратмый аны терлек. Әле утарга да йуг инде, нәстәдер сибәләр дә, быдайдан бийекләрне кырыта.*

Юклык алмашлыклары: *берни, ичкем — һичкем, бер кайа да//кайа да; кем дә — беркем дә, избер — һичбер, ничек тә — берничек тә* һ. б. Мисаллар: *Малайы берни дә әтмидер. Пеләмәннек тыра ыстансада, бүтән кемем дә йук. Мин кайа (беркая) да барганым йук. Йәш килнесенең сүләшен аңгарырга ничек тә йук.*

Саннар. Аларның төркемнәре, грамматик категорияләре әдәби телдән аерылмый. Шуның белән бергә, төп сан урынына жыю саны формасын куллану очраклары бар: *Без сизгезәү (сигез) үстек, эж бырат, дүрт сеңел, хазер кем дә йук.*

Биредә күп сүзенең дә сан төркемчәләренә хас кушымчалар алуын күрсәтеп үтәргә кирәк: *Безнең бит балалар күбәүләр иде, берсе генә йантыгыбызда хазер. Күбәр измим дә инде, чимйә аз булу белән, әпәй катып китә. Элке вет картуф күбәр чәчә идек.*

Сыйфат. р авазына беткән сыйфатларның чагыштыру дәрәжәсе *-рак/-рәк* (эд.), *-лак/-ләк* кушымчалары белән ясала: *Нәнәй, ыланшакны*

(бала-чаганы) *жыйыштырып, үзе китте урырга, зурлагыбызны* (зуррагыбызны) *үдә калдырды. Безнекеләр сукуырыраг иде атай да, нәнәй дә. Тырмыш ашырлак (авыррак) аларның. Зурлагы (зуррагы) Тала, кечкенәргә Ал'ка инеше (елга исемнәре).*

Кайбер очрақларда икеләтелгән кушымча ялганырга мөмкин: *Бүтән ашылларда зурлагырак су бар.*

Рәвешләр. Карсун сөйләшәндә үзенчәлекле диалекталь рәвешләр табыла: *берсәк — берәз, берникадәр, тенәге кенне — кичә, кучасы белән — төркеме белән, әшәлдә — элек һ. б.*

-ры/-ре кушымчасына тәмамланган рәвешләрнең чагыштыру дәрәжәсе -лак/-ләк кушымчасы ярдәмендә ясала: *Вата кылуптан түбәнерәк кенә, балничадан арлак (арырак) тыралар. Эчкәрләк (эчкәрерәк) үт. Табаннан йугарлак (югарырак) тубык вет. Пажийын (басасын) алалар элгәрләк (элгәрерәк, алданрак), аны умакка (киндер көлтәсе чүмәләсе) куйалар. Килче бирләк (бирерәк).*

Шулай ук: *Иртәрләк (иртәрәк) чыгарганнар. Тау артынарлак баргачтан кушак сушы чыга.*

-лата/-ләтә кушымчасының актив кулланылуы игътибарны җәлеп итә: *Зурн'алата да бирәләр, акчалата да түлиләр. Әле шата сәтләтә ташлыйбыз, элке үзем атлый идем. Таба күмәч, чечеләтә пешергән бу, ачылатасы да була.*

Ел фасылларын һәм тәүлек вакытларын белдерә торган сүزلәрдән вакыт рәвешләре ясалу, нигездә, әдәби телдәгечә: *Шул чике йогора йери, тене буйы йазыб утыра. Ник тенне (төнлә) йерисен? Кичне (кичен) кетү кергәндә генә кат'абыз. Кийәү булачак кичне (кичен) керә. Кене буйы эшлибез. Кичен (килеп) йиттек, иртәсен киттек сабан туйга. Кенезен (көнозын) айаг эстән эшлисен инде. Урманда йазын эләк була, кайын эләк. Кем тен ката (төн буена) ут калдыра.*

Шул ук вакытта мишәр диалектына хас вакыт рәвешләре дә актив кулланыла: *Бийыл кыш ката (кыш буге) урманда. Жәй катага калмыймысыз? Йаз ката (яз буге) йери дә суйалар кезне (көзен). Кен сәтә (буге) эшләдек.*

Фигыльләр. Затланышлы фигыль формалары. Хикәя фигыль. Хәзерге заман хикәя фигыльләрнең 1 нче зат берлек сан формасы тулы һәм кыска вариантларда кулланыла: *Утны күтәрәмен дә, ник пузда (соң) киләсен?*

1 нче зат хәзерге заман хикәя фигыль -ийым/-ийем (-ыйм/-им) кушымчасы белән дә белдерелергә мөмкин: *Май ашийымсын? — Май ашийсыңмы? Укийым (укийм) дисә укырга бара. Ни сүлийем, чүн тә белмийем бит.*

Карсун сөйләшәндә дә 3 нче зат берлек сандагы хикәя фигыльләргә һәм шулай ук хәбәр функциясендәге башка сүзләргә, мишәр диалектындагы кебек үк, -дыр/-дер кушымчасы ялганып килә: *Теге жибәрәп килгәндә генә кал'усасы чыгадыр да йыгыладыр (чыга, егыла).*

Нәтижәле үткән заман әдәби -ган/-гән һәм диалекталь -ып/-еп кушымчалары белән ясала: *Мужыт әнисен күргәнсездер. Без ун бала булыпбыз (булганбыз), әнинеке. Мин унтугызда булыпмын (булганмын) инде ул чагында. Анан соң без игез тышыпбыз (туган-*

быз). Ачыплар (ачканнар) тәрәзәне ике йакка. Картайыпсын (картайгансың) икән, көптән күрешмәдек.

Дәвамлы үткән заманның карсун сөйләшәндә түбәндәге формалары теркәлгән.

-а тырган иде: Үзе мунча йарата тырган иде бик.

-адыр иде: Сетне сезеп куйадыр идек базга.

-а иде иң актив кулланыла торган форма: Элке йериләр иде сырарга кызны. Калым диләр иде, акча бирә идек, бәбеч (читек), йахшы пал та да бирәләр иде, бирәлмәгәннәре бер күлмәк белә дә калайде.

-а/-ә, -ый/-и + булган (әд. -а/-ә торган булган): Алар мунчада йыкмый булганнар (йокмый торган булганнар). Тастар булган, сарыйлар иде, ваты шылай чыргала булганнар (чорнала торган булганнар).

Тамырлары -р га беткән фигыльләрдән ясалган 1нче һәм 2 нче зат киләчәк заман формалары тулы һәм кыска вариантларда килә: Үзем барымын (барырман) йаныгызга. Хазер кайа барысыз (барырысыз). Алып бирем (бирермен) үзегезгә. Мин куй суйдырым (суйдырырман) үзләреннән. Ату йадарсыз (ябыгырысыз) да Казанга кире кайтып йитәлмәссез.

Карсун сөйләшәндә 1нче зат берлек санның юклыгы да тулы һәм кыска формаларда кулланыла: Кагызын тапмамын, үзегезгә күрсәтер идем. Бармам инде әлдә, дир.

Теләк фигыльләр -ыйым/-ийем (берлектә), -ыйык/-ийек (күплектә) кушымчалары белән ясала: Күрсәтийем (күрсәтим) үзеңә корәннәр, кереп баккайдең.

Эчке теләк, барлык мишәр сөйләшләрәндәгечә, -кы/-ке + кел- (әд. -асы/-әсе, -ыйсы/-исе + кил-) төзелмәсә белән белдерелә: Баккысы келәми — Карыйсы килми. Алмагачын да асрак кели (асрыйсы килә). Сезнең чәйме эчкегез кели, ашакларымы кели (эчәсегез киләме, ашыйсыгыз киләме)?

Теләк мәгънәсе инфинитив + кели конструкциясе белән дә белдерелә: Берсе Мәскәүдән килергә кели быйыл. Әле кайчан келисез инде китәргә.

Киңәшле теләк -гай + иде + зат кушымчалары төзелмәсә белән белдерелә: Син сыраб алгайдең, дир — Сиңа сорап алырга иде, ди. Берәр сүз ат а башласа, ырламагайдең, дир (урламаска идең, ди). Чәшкәләрегезгә пәсүк салгайдең, улсыгыз эри тырыр иде. Сал пәсүк, салгай идең (салырга иде). Бире утыргаидең (утырырга иде). Мине эшемә жибәргәйдең, анарга алаша биргайдең (жибәергә идең, бирергә идең). Карттан сырашкайдегез сез (сорашырга булган сезгә).

Боерык фигыль карсун сөйләшәндә, нигездә, әдәби телдәгечә.

Бары тик нәзакәтле кушуны, йомшак кына боеруны белдерү өчен, боерык фигыльгә чы/че кисәкчәсе ялгануын билгеләп үтәргә кирәк: Үйт суга килгәч сырачы (сора әле). Карачы, кетүшен сергәнме? — Көтүен куды микән, карасаң икән. Менче бирләк — Бирегәрәк менсәң икән.

Тамырлары к авазына тәмамланган боерык фигыльләргә 2 нче зат күплектә -кыз/-кез кушымчалары ялгана: Чыккыз (чыгыгыз), кулларыгызны йышыгыз шана. Баккыз, баккыз, күк жәйәсе күтәрелгән — Карагыз, карагыз, салават күпере чыккан.

Фигыль дәрәжәләре -акла/-әклә (тамыр сузык авазга тәмамланса) һәм -гала/-гәлә, -гакла/-гәклә/-акла/-әклә (тамыр азагында тартык аваз булса) кушымчалары белән ясала: *Вич кискәләп бетерделәр. Тугыклибыз (тукыштырабыз) берсәк, әле йазны тугыганыбыз йук. Ары-бире укыклый (берәз укыштыра) белгәннәрен. Картофны качан инде йаргалап пешерәбез. Йарый, йерекләгез (йөрештерегез) әле.*

Шулай ук -ыштыр/-ештер формасы да күзәтелә: *Берсе үдәген караштырып тыра.*

-ынкыра/-енкерә кушымчалы форма эш яки процессның тиешеннән кимрәк башкарылуын белдерә: *Ашынкырагач (янтайгач, ава төшкәч) пажар булырга мөмкин икән.* Билгеле булганча, бу форма Урал төбәге сөйләшләрендә актив.

Юнәлешләр. Бер юнәлеш урынына икенче юнәлеш формасы кулланылу очраклары күзәтелә: *Әле вет жарлар килә, сетләр ачыша (ачый) иткенчек.*

Карсун сөйләшәндә дә, мишәр диалектына хас булганча, йөкләтү юнәлешәндә -гыз/-гез кушымчасы киңрәк кулланыла: *Эшкә кергезәләр (кертәләр). Күргәз (күрсәт). Үзенең мулла малайы икәнән белгезмичә (белдермичә) рафак бетерде. Артны (чәчкапны) башка кигезәләр (кидертәләр) иде дә артка бәлиләр. Атын гына белгезәбез (белдерәбез) анарга.*

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Әдәби телдәге һәм мишәр диалектындагы кебек үк, карсун сөйләшәндә дә ул -ырга/-ергә кушымчасы белән ясала: *Мыны эзләгәннәр ат куригына бәләргә (бәйләргә). Безгә вет йырак йерергә. Айбагар майы кылак (кош теле) пешергә дә йакшы.*

-мак/-мәк формасы да сорау алмашлыгы һәм кирәк модаль сүзе белән берлектә инфинитив функциясәндә кулланыла: *Пазур бит, нишләмәк кирәк?!*

Бу форманың исемләшү очраклары бар: *Тырмышта да шылай, ашамагы-эчмәге кирәк.*

Исем фигыль, әдәби телдәге кебек үк, -у/-ү кушымчасы белән ясала: *Сездә ничек, терлек тыту бармы? Унбиж йыл йугалушына. Тагын килү булса, безгә килегез.*

Сирәк кенә -ыш/-еш формасы да күзәтелә: *Авторларын белеш (белү) кирәк вит.*

-мыш/-меш: *Укымыш (уку) кешене матурайтадыр. Тумышың Казаннанмы? Картаймышлы калгач йабыгырак (ярлырак) тырасын.*

Сыйфат фигыльләр. Сөйләштә -ыр/-ер/-ар/-әр, -учы/-үче, -а/-ә тырган кушымчалы хәзерге заман сыйфат фигыль формалары кулланыла: *Үзе шундый шадра, багар йире йук. Сине бер сүмәгәнең ырлар, нишләр халәң бар? Бызауны кайа да бәләр йер йук. Әле вет элкеге шикелле картоф ашаучы кеше дә йук. Гуртка бара тырган афтабус килде.*

Әдәби телдәге -арлык/-әрлек кушымчасы карсун сөйләшәндә -аслык/-әслек вариантында әйтелә: *Сатаслык (сатарлык) та әзерли-ләр халык, куй (сарык) күп. Сет бар әзерәк пешерәслек (пешерерлек). Бараслыгыбыз йук хазер, картайдык. Мәзүдәнең зийне житәсләг әле.*

Хэл фиғыльләр. Хәрәкәтне белдерә торган фиғыльләрне ачыклап килгәндә, әдәби телдәге *-ып* формасы урынына *-а/-ә* кушымчалы хэл фиғыльләр кулланыла: *Бу гыз сулармы бага йери* — Бу кыз сулар карап йөриме? *Санап куйа барыга кирәк. Абдрый* (аптырап) *калдык, белмәгәнне ничег атәсең? Жңңгәчи сүли* (сөйләп) *килә.*

-ып/-еп кушымчалы хэл фиғыльләрнең юклыгы *-мийнча/-минча* кушымчалары белән ясала: *Әшләргә йәшәләр дә, бармийнча* (бармыйча) *йарамый. Санатурийаны карамийнча* (күрмичә) *китмәгез инде. Аның апасы сүминчә* (сөймичә, яратмыйча) *генә барды кийәүгә. Чимйәле кеше сийр тытмийнча* (тотмыйча) *да хәле йук. Мин ашаминча* (ашамыйча) *да тук.*

-гач/-гәч кушымчасы карсун сөйләшәндә *-гачтан/-гәчтән*, сирәк кенә *-гастан/-гәстән* вариантларында кулланыла: *Мәтәм, бәхетле дә булырсыз, атанадан ризалык алып киткәчтән* (киткәч). *Мунча куйабыз кат'качтан* (кайткач): *Йырагырак китмәгез, урманга бар-гаст'ан* (баргач).

Әдәби телдәге *-ганчы/-гәнче* кушымчасы сөйләштә *-гынчык/-генчек, -гинча/-гинчә, -гынчак/-генчәк* вариантларында күзәтелә: *Үзләренә ү салгинча миндә тырдылар. Тырыгыз без дә генә әләкләр пешкинчә* (пешкәнче). *Бәрәнгеләр жыйгынчак* (жыйганчы) *тыра. Алам асырый мине үскәнчә* (үскәнче). *Тен буйы таң аткинча* (атканчы) *туги идек.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр. Сөйләштә әдәби телгә хас бәйлекләрнең барысы да табыла, тик аларның кайберләрендә төрле фонетик үзгәрешләр күзәтелә: *белән/ман* — белән, *чике/чик* — чаклы, *хадәр* — кадәр, *тике* — тикле, *шикелле, кебек, сыман, тесле* — төсле, *хатлек* — хәтле.

Мисаллар: *Шул чике* (чаклы, кадәр) *бәйгә утнын сатыб аласын. Кылупка чик* (кадәр) *житкәннәр. Тынычлы булмаса йез түбән килсен ул, кирәгесе шул хадәр* (кадәр) *генә. Унысы да земән тикеләр* (тикле), *йыклилар дир. Аның вет энә кебек нәрсәләре була чәнечә торган. Шының тике йасыйлар йушачаны* (бәләшне). *Сезнең кебек йәшләр асылда тырмый бит. Утызар вузга тике навуз түгә идем. Кымыг ат'кәннәр үзенә, кумык сыманрак кеше ул. Балән ачы, мәләш тесле. Шул ызбалар әлегә хатлекләр* (хәтле) *тырды.*

Мишәр диалектына хас сынны — шикелле, *ашалый* — аша, *бите* — кыры, яны, өсте кебек бәйлекләр һәм бәйлек сүzlәр дә кулланыла: *Синен сынны кызлар күп биредә* — Синең шикелле (ягъни вуз бетереп эшкә килгән) кызлар биредә күп. *Улсы йегерә йери урман битендә* (кырында) *шылай. Туң май сертәргә йарамый камыр битенә* (өстенә), *ката.*

Карсун сөйләшәндә, мишәр диалектындагы кебек үк, *әмән теркәгече* актив кулланыла: *Миңа вет әмән* (әйтерсең лә) *самашарың кан'и, кылакларым шауный. Йул кыры, әмән* (әйтерсең) *йаумаган да. Безнең тел китапларга бакканда әмән* (гүя) *йат кебек.*

Карсун сөйләшәндә *чай модаль* сүзе кулланыла. Ул ике мәгънә төсмерен белдерә: а) фараз итү, гоман итү: *Керик, чай сүләшергә килгән-сез* (чагышт.: мәләкәс сөйләшәндә *чәй* — шулай ук). ә) шулай да, бит: *Үз тиңебез чай алар.*

Синтаксик үзенчәлекләр

Ияртүчесе фигыль булган сүзтезмәләрдә бер төркем фигыльләр, әдәби тел белән чагыштырганда, башка килешне башкаралар: *Әле жиде (балам), жидесенә (жидесеннән) дә туймыймын. Үзеңнән зур кешеләрне (кешеләргә) путчин'ат ителгез, тыңагыз сез аларны, дир. Ырышам үзләренә (үзләрен), нәгә әйткәннәр. Айагычтан (аяк өсте) тырырга йаратмый улсы. Ыланнарга (оланнарны) да ырышам.*

Билгесез (төшем) килештәге сүзнең инверсияләнгән аергычы төшем килеше кушымчасы ала: *Барып бызауны + чер, пичтән су сал йылыны (жылы су сал).*

Исем хәбәрләр зат кушымчалары ала: *Сез сың, тырмышталармы (тормыштамы)? Казанның үзендәсез (үзәндә) икән сез.*

Кирәк модаль сүзе, әдәби телдән аермалы буларак, фигыль кебек төрләнә: *Бусы кирәгер (кирәк булыр), бусы кирәкмәс (кирәк булмас) дип куркып тырдым. Выни кыружкаларыгыз, сет кирәксә (кирәк булса) салырга.*

Сорау жөмлөләр интонация белән генә дә оешырга мөмкин: *Таптыгыз магажинны? — Кибетне таптыгызмы?*

Әллә сүзе һәм интонация белән: *Әлә шәкәрсез эчәсең? — Әллә шикәрсез эчәсеңме?*

Сорау кисәкчәсе жөмләнең логик басым төшкән теләсә кайсы кисәгенә ялгана: *Мәйсәрәме йырлаган? — Майсәрә жырлаганмы? Әллә чәйме эчергән келәми? — Әллә чәй эчерәсең килмиме?*

2 нче зат хикәя фигыльләрдә сорау кисәкчәсе зат кушымчасынан алда килә: *Зәйнәб, эчәмесен (эчәсеңме) тагы? Бул'шы сызламамысын, сызламамысын (сызламассыңмы), ышкымын да ышкымын аякны.*

Карсун сөйләшәндә дә **аналитик төзелешле кушма жөмлөләр** еш күзәтелә: *Ван кайа тилевизир куйган бит, шул эвнәң теге йагында. Минем малайым шул, кайсы фырунтта үлдә.*

Лексик үзенчәлекләр

Карсун сөйләшәненең диалекталь лексикасы, нигездә, мишәр диалектындагыча, берникадәр үзенчәлекләр дә табыла. Кайбер тематик төркемнәрдән мисаллар китерәбез.

Рухи мәдәният, йолалар: кийәү гучничы — кияү күчтәнәче, кийәү чигелдәге — вак төш, вак чәкчәк, кул сугу — кызны килешү, фатийә — никах, май ашы — бәби туге, буш кен — сишәмбе, арчи — кызны егет йортына озата баручы туганнары (Бер-ике атнадан килеб алалар кызны арчилар белән), сүкәү — имләү, кабаг эстенә чыгу // ка-бакка чыгу — капка төбенә чыгу, варган — гармонь һ. б.

Туганлык атамалары: кавын-ыру — кардәш-ыру, туды-кай — якын хатын-кыз туган, нәнәй — әни, аг абыстай — әнисенәң апасы, йәш бабакай — әти яки әнисенәң абыйсы һ. б.

Кешене тасвирлый торган сүзләр: карсак — тәбәнәк, тирес // тирес-тирмән — кире, кире беткән, йаурын — иңбаш, калак сөяге, бума кастасы — үзчир, эпилепсия, калын — юан (Нәнәйнәң быраты улсы, катны да калын), тиле-тәлпәк — тиле-миле һ. б.

Хужалык итү, йорт-жир *h. б.*: *латасты* — лапас, *азбар* — 1) ишегалды, 2) хужалык санын айткәндә кулланыла; *уйма* — идән асты, шунда төшә торган тишек, *жушылгы* — юан, озын чыбык, *урдык* — сәке, *чилнек* — арба, чана *h. б.* тора торган каралты, *субагач* — чабагач, *шырма* — пәрдә, чаршау, *кура* — киртә, *күчмә* — басма *h. б.*

Аш-су атамалары: *кылак* — кош теле, *катлама* — торпыча (тар юка камырны урап, майда пешерелә), *аслан май* — акмай, *эшти* — шулпа (*Сылының эштийе нәүле була*), *кан'ар* — пешерелгән ризык (*Кан'ар ашыймсыз, кан'ар пешерийемме?*), *кызган каймак* — мичтә кайнаткан сөтнең өсте, *кыраш* — камырдан гына пешерелгән камыр ашлары, *йымшак* — ак икмәк *h. б.*

Киём-салым: *үз халат* — халат, *абурка* — бала итәк, *запун'* — алъяпкыч, *жүләү* — тегү, *балдак* — куныч, *бәбеч* — читек, *бәбеч-калуша* — читек-кәвеш, *кылакбау//кәркеш* — чабата киндерәсе, *хасита* — хәситә, *йапма* — изү капламасы, *күнчек* — изү төбе, изүнең аскы башы, *арт/арт тәңкә* — чәчкап, *тастымал* — кулъяулык, *сапук//ыйык* — киез итек, *зәмәт* — такта койма, *кукиш калфак* — кечкенә калфак, *әмерхан башмак* — күн ботинка *h. б.*

Терек һәм терек булмаган табигать. Рельеф, табигать күренешләре *h. б.*: *чалу/ылу* — болын, *йаңгыр басу* — яңгыр яву, *күк дугасы//күк чәйәсе тыру* — салават күпере чыгу, *күзләү* — чишмә, *чиклашык йәшене//кыры йәшен* — ажаган *h. б.*

Үсемлек атамалары: *айбагар* — көнбагыш, *сак* — усак, *паңгы* — гөмбә, *нәүле паңгы* — лайлалы гөмбә, *айу камыры//шипул'ник* — гөлҗимеш, *тәт'әй* — ашый торган үләннәрнең берсе, *гачнич* — кыргый пастернак, *аташы* — курпы, *картуф* — бәрәңге *h. б.*

Хайван атамалары: *кучат* — этәч, *кыргайак* — үрмәкүч (*Вуни баг әле кыргайак, шында пәнәвез сузган ул*), *пивет* — бытбылдык, *чага* — бәрән, *куй* — сарык, *кочок* — эт, *чилезин* — ата үрдәк, *кук* — кәкүк, *чәккеч* — ук (бал кортының) *h. б.*

Сөйләү үрнәкләре

...асыл гына иттереп артымнан йери/ казлар эстенә барабыз йакшы гына// вичуркаларга барабыз// эх унибыз да инде/ җегетләр карап тыралар/ сыкланышып тыралар үзөбезгә// биг инде севә мине җегет// алынган инде/ салдат// китәргә вет анарга кезне кирәк// йереде инде артымнан/ бик җегетләр киткәнен кетеп тыралар// әй дийер җегетләр дийер/ бу кызны дир хат йазыштыг/ алмагыз дир/ йанында дир тырдым дир атасы килеб алды фанар белә дийер// йок/ җегетләр этәләр/ бакмибыз/ син йаңгал/ алдаш сулисең/ сүләмә алай/ диләр// бу хатны йандырыгыз/ кирәкми бу хат/ йурап сүли// ату дийер алырлар диб этеп дийер сүләдем дийер миңа этә// алырлар этәм/ дийр/ алырлар мыны мин килгәнчә салдаттан// йук дийер мин ызак тырмам салдатта/ сине килгәч алырмын дийер// ул тугыз ай гына тырды// кез җитте// барам алаша белә суга кезне/ шулай кырпак кына кар йауган/ мине орларга чыгалар// орларга чыккачтан/ харындаш күзләү буйында тыра иде// бучка белән суны тутырамын/ артка чананың басамын да китәмен// алашам курка да салаштан/ китте дә// җегетем калды акайып/ алалмады мине// всурауна этәдер орлармын мин мыны// кеңелдә барыга бар инде/ белгезмимен эс'сырны// ну нишләргә?// тытынды сыратырга// бер дә сыратты// ике дә сыратты// эх нәнәй бирмәде// нәнәй бирмәгәчтән ырларга чыга// аның хардәшләре тегендә байлар

иде/ алашаны жигэләр// мин суга барамын/ мин белмим ырлаганны// судан киләмен/ азбар (ишегалды) үтә киләмен// жегет сукмакта/ сукмак тар// нишләргә// бер ирне кычкырамын/ тиз чык/ дидем/ Галийәк дэдә/ тиз чык/ ана йулда бер жегет тыра// хазер/ дийер бер жиңен кийә/ берсен йук// йыгыра// мин сиңа бирмәм/ дийр// йарый/ киж булды/ тәрәзәгә килде жегет кич// йук/ димен/ бармыйын/ димен/ чыкмагайдең ырларга// кичне тагы икенче кенне сырарга жибәрә/ нишләргә?// вчурауна ырлыймын дийер/- или үзгә ырлар үзеңне/ йукка йугаласың/ миңа кил дийер// ну йарый/ барымын димен/ жибәр баш кыда// башкыданы жибәрде// килде башкыда// йәрәшелдем// туйны йазга калдыралар// кышны йәрәшелдем// кул сугарга (килешергә) жийиндылар// кул сукканда фатийаны (никахны) укытканнар// кийәүгә вит кирәг инде йакшы күлмәкләр кигезергә// машина белән тегеб элгертәләр живы гына// кижеле ыштаннар// ычкырлар шуның бул'ыгы иде/ чылкалар да/ бар да// киләмен бирегә инде йаз башы (яз көне)// кан'ишемнең кибәне зур иде/ сугарга йәшәләр үмәгә үземне инде// йәш киленне кергезәләр// керәмен// бик йакшы субагач китердем// запун кырдым/ арт тактым/ киттем сугарга// уртага керәмен дә йакшы гына келтәләрне урталый йезәмен// кан'ым әтәдер/ киленнән уңдык дийер// матур килен алдык дийр// анарга сетле бытка айырым куйик дийер/ сийларбыз үзен// шулай үмер иттек// бала кан'ам биләде үзе мин килгәч әл дә// унбиж йыл тырдык кан'иштә/ быларны мин барын да бактым// аннан чыктык айырылып// бирнәне бирдек бик йакшы// йакшы эстәкер/ йакшы тугыган эстәкер бирдек сары белән/ чәчәкле эстәкер// йакшы шәлләр куйдым/ күлмәкләр куйдым/ битсебергечләр (сөлгеләр)/ ыштан/ балайак басмалары// ике кайынсеңелем килде сый эндәргә/ аларга күлмәк/ берсенә йабына тырган шәл салдым// бирнәне мин күп бирдем// уника үгә керделәр сый// кан'ым әтә/ киленне суга жибәрегең/ артыннан багып калыйым// элке вет кан'нан катчалар ийе вет/ капланып та йери идек/ күренмибез дә// мин инде суга киттем кийенеп/ аягымда бәбеч-калуша/ суга киттем// килен матур/ артыннан багып калдык/ йакшы килен/ әтә// шулай без үмер иттек йакшы гына// бер сүгәнгә генә бардым/ шуның беле үмер иттем/ шуның белән мин үләмен дә инде// бетте//

Сөйләүче: Шибанова Зөләйха

Ульяновск өлкәсе, Инза районы, Шлемасс авылы
1969 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

МОРДВА-КАРАТАЙ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш — мишәр диалектына керә торган оригиналь сөйләшләрнең берсе. Мордва-каратайлар мокша-мордваларның төркиләшкән бер кечкенә төркемен тәшкил итәләр, Татарстанның Кама Тамагы районы Мордва-Каратай, Шершалан, Мензитово авылларында яшиләр. Шулай итеп, сөйләш кама тамагы сөйләше чолганышында таралган.

Мордва-каратайлар турындагы мәгълүматлар фәндә XIX гасыр башларынан ук билгеле була. 1901, 1903 елларда мордва-каратайларда Х. Паасонен була һәм аларның тел үзенчәлекләрен дә чагылдырган мәкалә чыгара: беренчеләрдән булып бу сөйләшнең кайбер фонетик һәм лексик үзенчәлекләрен күрсәтеп үтә (1903). Мордва-каратайларның кайда һәм кайчан төркиләшүе турында да төрле фикерләр әйтелгән: кайбер галимнәр мордва-каратайларның төркиләшүе болгар чорында яки аннан да иртәрәк булган дип, икенчеләр исә алар казан татарлары йогынтысында татарлашканнар дип күрсәтә, аларның сөйләшендә бұртас теле элементлары чагылган дигән фикерләр дә бар һ. б.

Л. Ш. Арсланов мордва-каратайларның тел үзенчәлекләрен генә түгел, тарихларын да шактый җентекләп өйрәнә һәм әлегә мәсьәләне хәл итәргә тарихи фактлар җитәрлек түгел, дип күрсәтә. Галим сөйләшнеч, нигездә, мишәр диалектына якын торуын, шуның белән бергә борынгы-рак үзенчәлекләренеч дә күп булуын ассызыклап үтә һәм аларның төркиләшүе XVI гасырдан да соң булмаса тиеш дигән нәтиҗәгә килә [1965].

Мишәр диалекты буенча зур белгеч Л. Т. Мәхмүтова үзенеч хезмәтендә мордва-каратайлар әлек яшәгән җирләрендә XVI гасыр тирәләрендә төркиләшкәннәр, ә тел материаллары буенча аларның төркиләшүе мишәрләр арасында хәзергә Мордовиянеч көньяк-көнбатыш һәм алар белән күрше Рязань өлкәсә Кадом районнары тирәсендә булырга мөмкин дип фараз итә [1978: 80].

Каратай сүзен Г. В. Юсупов этник атама дип санный, бу этнонимның алтай, кыргыз, казах, каракалпакларның этник номенклатура-сында да булуын күрсәтеп үтә һәм мордва-каратайлар, һичшиксез, төрки кабиләләрнеч аерылып китеп, Идел бие шартларында мордва белән кушылган бер кечкенә төркемә дигән нәтиҗә чыгара. Р. Г. Мөхәммәдова каратайлар белән мишәрләр арасындагы уртаклыкның этник нигезләре булырга тиеш дигән фикердә тора.

Мордва-каратайларның легендаларына караганда, алар кайчандыр Идел буеның сул ягында яшәгән булганнар (Л. Ш. Арсланов бу фактны дәлилли торган архив документлары дә китерә — 1991: 7), Батый яулары вакытында Иделнеч уң ягына чыкканнар, һәм XVI гасырда алар индә әлегә урыннарында яшәгәннәр, Менсит күлендә чукундырылганнар.

Л. Ш. Арсланов XVII гасыр башына караган документлардан мордва-каратайларның исем-фамилияләрен тикшерә һәм аларның шул чор мишәр исем-фамилияләре белән уртак булуын ачыклай [1991: 7], ягъни антропонимик материал да мордва-каратай — мишәр бәйләнешләренеч тирәнрәк икәнлегенә өстәмә дәлил булып тора. Төрки фамилияләр мордва-каратайларда әле дә саклана: Исхаковлар, Балякаевлар, Гариевлар, Козымаевлар һ. б.

Мордва-каратай сөйләшен татар диалектологларыннан беренчеләрдән булып Л. Ш. Арсланов лингвистик география методы белән өйрәнә, Татарстанның Идел уңъяк ярында һәм Чувашстанда таралган татар сөйләшләренеч микроатласын төзи һәм кандидатлык диссертациясә яклай (1966), мәкаләләр бастыра (Казан, 1965; Казан, 1965; Саранск, 1965; 1966; 1991). 1986 елда мордва-каратайларда Т. Х. Хәйретдинова һәм бу юлларның авторы Д. Б. Рамазанова булдылар [кара: Рамазанова, 1989: 89; МТД-7: 129—130; Мордва-каратай, 1991]. Түбәндәгә тасвирлама шушы хезмәтләргә таянып һәм Д. Б. Рамазанованың үз материалларына нигезләнәп язылды.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Мордва-каратай сөйләше сузыкларның фонематик составы буенча әдәби тел белән тәңгәл килә. Тик кайбер сузыкларның әйтелешендә аерымлыклар бар.

а авазы — иренләшү төсмерә булмаган ачык аваз, ул, әдәби тел белән чагыштырганда, аз гына алгырак позициядә әйтелә: *алма*, *барат^млар* — баралар, *кызан* — буран һ. б.

ə һәм ү авазлары да, мишәр диалектындагыча, алгырак рәттә, югарырак күтәрелешле вариантта әйтеләләр: *күн*, *үрдәк*; *әтәс* — әтәч, *бәкләгән* — бикләгән, *ләләй* — абый һ. б.

ə авазы, тар әйтелешле сузыклардан соң килгәндә, тар вариантта әйтелә, бу вариант рус телендәге ə авазы кебек яңгырый: *бирә* — бирә, *килә* — килә, *китерә* — китерә һ. б.

Бу типтагы аваз нократ сөйләшәндә, Калда авылы сөйләшәндә һ. б. билгеле.

Мишәр диалектындагы кебек, ү авазының дифтонгоид ү^о итеп әйтелү очраklары бу сөйләштә дә күзәтелә: *дүрт* — дүрт.

у, о авазлары да, мишәр диалектындагы кебек, әдәби телдәге эквивалентлары белән чагыштырганда, алгырак рәттә әйтеләләр: *урман*, *сукмак*, *су*, *корт*, *кош*, *олы* һ. б.

Аваз тәңгәллекләре. а~ы. Бер төркем сүзләрдә әдәби телдәге ы авазына киң әйтелешле а авазы тәңгәл килә: *чаңга* — чаңгы, *арака* — аракы, *аурау* — авыру, *каранчка* — карачкы.

Сорау кушымчасында: *кийасынма* — диал. койасыңмы (сибәсеңме), *барасызма* — барасызмы, *сывыкма* — суыкмы һ. б.

Мордва-каратай сөйләше өчен -ыр/-ер кушымчалы фигыльләрдә тар һәм киң вариантларның чиратлашуы характерлы: *сатырлар* — сатарлар, *катырлар* — катарлар, *тытырлар* — тотарлар, *сизерләр* — сизәрләр; шулай ук: *пирәрләр* — бирерләр, *илтәрәм* — илтермен, *ишетәрсез* — ишетерсез, *тишерсез* — тишәрсез һ. б.

ә~э (е) тәңгәллегә кайбер сүзләрдә дә күзәтелә: *эрләү* — эрләү, *шәмбә* — диал. *шәмбе* (шамбы) һ. б.

ы~а, э (е)~ә тәңгәллекләре -ганчы/-гәнче кушымчасында даими: *баргынчы* — барганчы, *жазгынчы* — йазганчы, *килгенче* — килгәнче, *эрәнгенче* — өйрәнгәнче һ. б.

ы~а кайбер сүзләрдә дә очрый: *сындык* — сандык, *сакыр* < рус. сахар.

Сөйләштә ы авазы тагын о, у сузыкларына тәңгәл килә: *ыл* — ул (сын), *ыклау* — уклау, *мынча* — мунча, *мынчак* < *муенчак* — муенса.

о~у. Бер төркем сүзләрдә әдәби телдәге у урынына о сузыгы яки аның иренсез варианты ы тәңгәлләшә: *орлау/ырлау* — урлау, *осак/ысак* — усак, *ол/ыл* — ул (сын), *олау/ылау* — улау һ. б.

у~о: *куйрык* — койрык, *бутка* — ботка, *уйыткы* — ойыткы (оеткы), *пукул* — бокал, *укран* < рус. охрана һ. б.

ү~ө тәңгәллегә аеруча түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *жүткерү* — йөткерү, *үмә* — өмә, *мүгез* — мөгез, *үмер* — гөмер (гомер), *үнәр/әнәр* < *өнәр* — һөнәр.

Мордва-каратай сөйләшенә, мишәр диалектының күпчелек сөйләшләрәндәге кебек үк, иренсезләштерү хас, ягъни о—ө иренләшкән авазларга иренсезләшкән ы—е сузыклары тәңгәл килә: *кыры* — коры, *тыра* — тора, *мыңа* — моңа, *келә* — көлә, *кен* — көн, *терле* — төрле, *тен* — төн һ. б. Шуны аерым күрсәтеп үтәргә кирәк, ө авазын иренсезләштерү — системалы характерда, о авазы исә үзе дә әйтелә: *осак/ысак* — усак, *о́йа/ыйа* — оя, *тормыш/тырмыш* — тормыш һ. б. Әдәби телдәге *кырык* (40) сүзе даими рәвештә *корк* дип әйтелә.

Сөйләштә бер төркем сүзләрдә әдәби телдәге *и* авазына *э* авазы тәңгәл килә: *мәләш* — миләш, *бәк* — бик, *зәрәт* — зират, *пәтрау* — питрау (Петров день), *пәчән* < печеный *h. б.* *Кайнагач* сүзендә дә шушы ук тәңгәллек чагылган: *кайын*+*эгәч* — каенигәч — иренәң яки хатынының апасы. Түбәндәге сүзләрдә, киресенчә, *и~э*: *ирлән* — әрлән, *биртәс* — бәртәс, *пир* — пәри, *пирмин* — пилмән *h. б.*

Мордва-каратай сөйләшендә бер төркем сүзләрдә әдәби *ү* сузыгына *и* авазы тәңгәл килә: *тигел/тийел* — түгел, *жигән* — диал. жүгән — йөгән, *кичерү* — күчерү *h. б.* Киресенчә, ягъни *ү~и* тәңгәллегә түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *күзләү* (борынгырак форма, чөнки ул *күз* — глаз сүзеннән) — чишмә, *күсәү* — кисәү, *күгәвен* — кигәвен.

Аерым сүзләрдә генә очрый торган тәңгәллекләр. *и~ө*: *жигән* — йөгән; *э (е)~и*: *энде* — инде; *и~э(е)*: *инди* — инде, *әйбир* — әйбер; *э (е)~ә*: *күгерчен* — күгәрчен (чагышт.: перм. күгерчин), *күчтәнеч* — күчтәнәч; *э (е)~ү*: *беген* — бүген, *кеңел* — күңел (шулай ук мишәр диалектының күпчелек сөйләшләрәндә дә); *у~w/в* (алынмаларда): *удава* — вдова, *унучонок* — внучонок *h. б.*

Алгы рәт сузыклары урынына арткы рәт сузыклары куллану: *жыгыру/жогыру* — йөгерү, *мачы* — мәче, *кочык* — көчек (мишәр диалекты сөйләшләрәндә дә шулай ук); *сирак* — сирәк, *сирак-мирак* — сирәк-мирәк, *жанаша* — йәнәшә (янәшә), *кайнагач* — каенигәч, *салам* — сәлам, *сот* — сөт, *сидык* — сидек *h. б.* Соңгы төркем мисаллар бисермәннәр телендәге калынайту (*анкасы* — әнкәсе, *сот* — сөт *h. б.*) күренеше белән аваздаш.

Түбәндәге сүзләрдә, киресенчә, арткы рәт сузыклары урынына алгы рәт сузыклары әйтелә: *чепчек* — чыпчык, *чәйкәү* — чайкау, *жәйдәк* — жайдак, *нәчәр* — начар, *зәрәт* — зират, *шәмбе* — шамбы, *үмер* — гомер *h. б.*

А в а з ө с т ә л ү: *тары* — тар.

Протеза, нигездә, алынма сүзләрдә актив: *ыстулба* — столб, *ыстакан* — стакан, *ыступка* — стопка; *ылатлап* — яхшылап, *ыризык* — ризык, *эрәһәт* — рәхәт; *кершәнә* — крещение, *тыруйсын* — троицын.

Сузыклар кыскару һәм төшү. Кыска әйтелешле *ы—е* сузыклары кыскара һәм төшә. Сөйләштә бу үзенчәлек бик актив һәм аеруча түбәндәге очракларда күзәтелә:

тартым кушымчаларында: *битнә* — битенә, *жактысна* — йактысына (яктысына), *буйнан* — буйыннан (буеннан), *тәтәснә* — диал. тәтәсенә (әтисенә), *башнан* — башыннан *h. б.*;

к тартык авазына тәмамланган сүзләрдә тартым кушымчасы (*ы*) кыскару нәтижәсендә *э* авазы яңадан саңгыраулашырга мөмкин: *айагна/айакна* — аягына (аягына), *күлмәгнә/күлмәкнә* — күлмәгенә, *пычагна/пычакна* — пычагына, *сөйәгнә/сөйәкнә* — сөйәгенә (сөягенә) *h. б.* Мәсәлән: *ү жусыкна* (диал. жусыгына) (өй янына) *килгәнә дә йук*;

-асы/-әсе кушымчасында: *ашийс килә* — ашыйсы килә, *күрәс килә* — күрәсе килә *h. б.*;

З нче зат күплек сандагы билгеле үткән заман хикәя фигыль кушымчасында: *алдлар/алтлар* — алдылар, *килдәр/килтләр* — килделәр, *бирдләр/биртләр* — бирделәр, *кийендләр* — киенделәр *h. б.* Мисаллардан күренгәнчә, бу күренеш *-ды/-де* кушымчасы сонор авазлардан соң килгәндә күзәтелә;

иялек килеш кушымчасында: *безнн* — безнең, *сезнн* — сезнең, *үзебезнн* — үзебезнең, *авылнн* — авылның, *мүгезнн* — мөгезнең һ. б.

сонор авазлар янында килгәндә, *ы—е* сузыклары аерым сүзләрдә дә төшә: *корк* — кырык, *сийр* — сыйыр һ. б.

Китерелгән материаллар *ы—е* сузыкларының аеруча сонорлар янәшәсендә яки ябык иҗектә тотрыксыз булуын күрсәтәләр.

Дифтонглар. Мишәр диалектындагы кебек үк, *-өй* дифтонгына ү авазы тәңгәлләшә: *ү* — өй, *үрә* — өйрә, *түмә* — төймә, *кү* — көй, *үләнү* — өйләнү, *жүләү* — диал. жөйләү — тегү.

Сузыклар алдындагы позициядә *-өй > ү > -ев*: *кевәндә* — көйәнтә (көянтә), *севәк* — сөйәк (сөяк), *эвә* — өйә (өя), *кевә* — көйә (көя), *кевәз* — көйәз (көяз) һ. б.; шулай ук: *үләнү/ийләнү* — өйләнү, *тийәгән/тевәгән* — төйәгән (төягән), *сүләшү/сийләшү* — сөйләшү, *нийәт* — бөйәт (бөят) һ. б.

-ий~ -өй тәңгәллегә сузыклар алдында да, тартыклар алдында да булырга мөмкин.

-өй дифтонгына ү яки *-ий* тәңгәлләшү катнаш сөйләшләргә (мәсәлән, стәрлетамак, чистай, волгоград) хас һәм мордва-каратай сөйләшәндә мишәр һәм урта диалектларга хас үзенчәлекләр системаларының үзара тәэсир итешүе турында сөйли.

э~өй: *эрәнү* — өйрәнү.

-уш, -ыш кушыклары сузыклар алдындагы позициядә *-ыш* булып әйтеләләр: *сывык* — сувык (суык), *йыва* — йува (юа), *тывар* — тувар (туар), *сывы* — сувы (суы), *кывыш* — кувыш (куыш), *шыва* — шува (шуа) һ. б.

-ай/-әй, -ой, -уй дифтонгларын монофтонглаштыру очраклары бар: *әтә* — әйтә, *мун'чак/муйынчак* — муенса, *бәли* — бәйли, *ун'ату* — уйнату, *курик* — койрык, *кат'ты* — кайтты һ. б.

Шул ук вакытта фигыльдә *-ай* (*-ый*) дифтонгын куллану очрагы теркәлгән: *Иртән биртын ашайбыз* — Иртәдән бирле ашыйбыз.

Сүз башындагы яки *к* авазыннан соң килгән *-ой* кушыгы урынына *-ий* дифтонгы әйтү: *кийма* — койма, *киймак* — коймак, *кийаш* — койаш (кояш), *ийок* — ойык (оек), *ийа* — ояа (оя), *ийала* — ойала (ояла) һ. б. Соңгы төркем мисаллар казан арты сөйләшләрәндә дә күзәтелә, Урал тирәсе сөйләшләрәндәге *-уй > -ий* күренеше белән аваздаш (*бийына* — буена, *тийына* — туена һ. б.).

Сөйләштә *-ий* дифтонгоиды хәзерге заман хикәя фигыльдә әдәби *-ый* кушымчасына да тәңгәлләшә: *былгий* — болгый, *карий* — карый, *джасий* — йасый (ясый), *сийлий* — сыйлый, *баскылий* — баскалый, *ашалий* — ашалый, *ачмий* — ачмый һ. б. Шулай ук: *кыдагий* — кодагый, *абий* — абый.

Тартыклар. Мордва-каратай сөйләшәндә тартык авазларның әйтелеше белән бәйле мондый үзенчәлекләр бар.

Сөйләш өчен характерлы үзенчәлекләрнең берсе — *ж*-ләштерү, төгәлрәк әйткәндә, сүз башындагы позициядә әдәби телдәге *й* сонанты урынына да *дж* кушыгы кулланыла. *ж* авазы көчле шартлау элементы булган кушык аваз булып әйтелә, язуда *дж* дип билгеләргә була: *джиләк* — жыләк, *джәйәү* — жәйәү (жәяү), *джил* — жыл, *джусыгында* — янында һ. б.

Бу авазның бик нечкә әйтелүе игътибарга лаек: *д'ж''* (мондый типтагы йомшарту, мәсәлән, тагын чистай сөйләшәндә дә күзәтелә:

д'з'). Сөйләм барышында өрелмәле элемент (ж'') бөтенләй югалырга мөмкин, шулай итеп сөйләштә й сонантына шартлаулы д' авазы да тәңгәл килә: д'ука — йука (юка), д'ж'ырак/дырак — йырак (ерак), д'ж'аулык/даулык — йаулык (яулык), д'ж'әйдәк — жайдак һ. б.

Мордва-каратай сөйләшендә ж-ләштерү сүз уртасында да күзәтелә: кулжаулык — кулйаулык (кулъяулык), пичинже — печенье, хужәйке — хужа хатын. Сүз азагында: витрас/витраж — күәс төбе камырыннан пешерелгән икмәк, выраз/выраж — жиңгә.

Әдәби телдәге өрелмәле ч авазы да сөйләштә кушык аваз булып әйтелә. Яңгырау пары д'ж' кебек үк, бу аваз да нечкәртелә: т'ч'. Сөйләү барышында еш кына ч' элементы югала һәм ч урынына т' ишетелә: ырт'ч'ык/ырт''ык — орчык, акт'ч''а/акт'а — акча, т'ч''әт'ч''әк/т'әт'әк (чагышт.: перм. т'ит'и) — чәчәк, мат'ч'ы/мат'ы — мәче һ. б.

ч кушык авазы — шулай ук мишәр диалектының характерлы билгеләреннән берсе.

Мордва-каратай сөйләшенә мишәр диалектының тагын бер төп дифференциаль үзенчәлеге хас: к, г авазлары тел арты авазлары итеп әйтеләләр. Билгеле булганча, бу үзенчәлек мишәр диалектының төп билгеләреннән берсе һәм, мордва-каратай сөйләшенең татар диалектлары системасындагы урынын билгеләгәндә, хәлиткеч роль уйный торган факт булып тора.

х сонор авазы да алгырак урында ясала һәм әйтелеш үзенчәлеге белән әдәби эквивалентыннан берәз аерыла. Сөйләштә ул, нигездә, рус теленнән керткән сүзләрдә чикләнгән күләмдә генә күзәтелә.

Билгеле булганча, мордва-каратай сөйләшендә йомшак т', д', з', с' авазлары кулланыла. Л. Ш. Арсланов фикеренчә, бу үзенчәлек йотылган мордва теленнән калган күренеш булып тора [1991: 15]. Мордвалар белән тыгыз бәйләнештә яшәп килгән мишәр диалектында да йомшак л', н', р' һ. б. авазлар бар, һәм Л. Т. Мәхмүтова аларны мордва теле йогынтысы нәтижәсе дип күрсәтә [1978: 57—56].

Башка тартык авазларның әйтелеше белән мордва-каратай сөйләше әдәби телдән аерылмый. Сөйләшкә хас үзенчәлекләр төрле позицион һәм комбинатор күренешләргә кайтып кала.

п~ф тәңгәллегә ике төрле күренеш белән бәйле. Бер төркем сүзләрдә борынгы п/б авазлары саклана: керпек — керфек, калпак — калфак, тупрак — туфрак, джапрак — йафрак (яфрак), джебәк — йефәк (ефәк).

Алынмаларда исә ирен-ирен п тартык авазы ф авазына тәңгәл килә: прансуз күлмәк — юка ситсы күлмәкнең бер төре, шипер — шифер, ыш-кап — шкаф, пара — фара, пеләгә (< фляга) — стакан, ваза, лапка (в > б/п или ф > п) < лавка — кибет, зипа — зифа, кәләмпер — канәфер һ. б.

Шулай да ферма, фабрика, форма кебек очраklar күзәтелә. Иренең өченче энесен белдерә торган мордва алынмасында да ф авазы үзе әйтелә: кифтай.

Бер төркем сүзләрдә әдәби ш сонорына б авазы тәңгәл килә: чыбан — чуван (чуан), чыбар — чувар (чуар), чыбалту — чувалту (чуалту).

б~w тәңгәллегә Урал төбәге сөйләшләрендә, мишәр һәм себер диалектларында билгеле; кыпчак һәм алтай телләренә хас.

Бу үзенчәлек шулай ук кайбер алынмаларда да күзәтелә: *багым/вагым* — *вакыт* (вакыт). Чагышт.: крш. — шулай ук.

Шушында ук *в~б* тәңгәллеген дә күрсәтеп үтәргә кирәк: *вәке* — бәке.

Сүз башында протетик *в* авазы кулланыла: *выргым* — ыргыт, *вырт* (чагышт.: әд. урт) — иреннәрнең тоташкан урыны. Бу сүзләр мишәр диалектының темников, ләмбрә, кузнецк һ. б. сөйләшләрендә бар. Чагышт.: сөйләштә тагын *вәңке*, тау ягы керәшеннәрндә *бәнке* — өяңке.

Кайбер сүзләрдә әдәби телдәге *п* тартык авазына аның яңгырау пары булган *б* авазы тәңгәл килә: *кирбес* — кирпич, *бәрәвес* — пәрәвез, *бич* — диал. пич (мич) һ. б.

Кайбер очракларда, киресенчә, *п~б*: *пирәрләр* — бирерләр, *пукул* — бокал.

Сөйләштә кайбер алынмалардагы *б* авазына *м* соноры тәңгәл килә: *бирма* — рус. верба (чагышт.: керәшен сөйләшләрендә — *бәрмәнчек*), *мулата* — саз, пычрак (кама тамагы сөйләшендә дә шулай ук), *минчитләү* (< венчать) — чиркәүдә никахлаштыру һ. б.

Сүз яки ижек азагында *т'ч'* урынына йомшак *с'* авазы әйтелә: *т'ч'әс'* — чәч, *агас'* — агач, *эс'* — эч, *кес'кенә* — кечкенә; шулай ук тагын *эс'сен* — өчен кебек очраклар да теркәлгән.

Шундый ук позициядә *ч > с* күренеше касыйм, өлешчә норлат, пермь (боларда: *-гас/-гәс*) сөйләшләренә хас, мишәр сөйләшләрендә дә төрле сүзләрдә һәм төрле шартларда *с~ч* тәңгәллегә теркәлгән. Сүз уңаенда, чуваш телендә *ч* урынына даими рәвештә *с* авазы кулланылуны да күрсәтергә кирәк.

Рус алынмаларында *ч~с*: *пачиба* — спасибо, *Ычтапан* — Степан, *саучим* — совсем. *с* авазы шулай ук алынмаларда *ц* авазына да тәңгәл килә: *үчакай* < мокш. *оцю* + төрк. *акай* — әбинең кыз туганы, *тырускай* < рус. троицын день һ. б.

Әдәби телдән һәм татар теленең башка сөйләшләреннән аермалы буларак, йөкләтү юнәлеше кушымчасындагы *з* урынына *ст* кушык авазы кулланыла: *кабыст* — кабыз, *кергест* — кергез — керт, *жаткыст* — йаткыр (яткыр) яки йаткыз (яткыз) һ. б.

Сөйләштә *ш//ч* параллельлегә очрый: *ыланчак/ыланшак* — балачага, *пача* — патша һ. б.

Бер төркем сүзләрдә сүз уртасындагы *ж* авазына *з* тәңгәл килә: *баз'а* — бажа, *әнз'е* — энже, *мәрз'ән* — мәржән, *мырз'а* — моржа, *әз'әл* — әжәл һ. б.

Мишәр сөйләшләрендә, аеруча ике сузык арасындагы позициядә, *з* белән *ж* арасында торган аваз әйтелә, аны *з'* яки *ж'* билгеләре белән күрсәтеләр: *киж'е* — кижә, *Аж'иж'әкәй* — Газизәкәй һ. б.

Сөйләшнәң тагын бер үзенчәлекле ягы шунда, анда билгеле бер төркем сүзләрдә әдәби телдәге *й* урынына да *з'* авазы кулланыла: *без'ек* — бийек (биек), *без'ү* — бийү (бию), *әз'нә* — энә/инә.

Татар теленең башка сөйләшләрендә бу сүзләрдә *з'~й* билгеләнмәгән. Әмма ул гомумтөрки характерда булган *т > д > д > з > й* чылбырының бер этабы — борынгырак этабы булып тора.

з~й: *эз'нә* — энә, чагышт.: үзб. *игна*, азерб. *ийнә*, *ийне*, казах. *ине/ийне*, төрек. *игне*. Галимнәр бу сүзне *иг* тамырыннан дип санылар [Махмутова, 1978; Арсланов, 1966 һ. б.].

Л. Ш. Арсланов хаклы рәвештә *эзнә* сүзендәге *з* авазын *й* сонанының *з* авазына үзгәрүе нәтижәсе итеп карый: *игнә* > *ийнә* > *эжнә* > *эзнә* [шулай ук: Махмутова, 1978: 81].

Шушы ук хезмәтләрдә *эт* сүзенең мордва-каратай сөйләшендәге *эст* варианты да тулысынча анализлана: бор.-төрки *ит*, тат. *эт*, кас. *эйт* (ног.: шулай ук), м.-кар. *эжт/эзт*, *эст*.

д~т: *дәмле* — тәмле, *абдырау* — диал. аптырау (ашыгу), *каралды* — каралты, *кийәндә* — көйәнтә (көянтә) һ. б.

Билгеле бер төркем сүзләрдә борынгы *г* авазы саклана: *белгүче* — белүче яки белекче, *когыш* — кош.

Татар теленең үз сүзләрендә этимологик *к* саклана: *кан* — хан, *катын* — хатын, *калпак* — калфак һ. б.

Алынма сүзләрдә *х* авазы шактый системалы рәвештә татар теленең үз авазы (*к*) белән алмашына: *калат* — халат, *укран* — охрана, *кат* — хат, *Искак* — Исхак, *кәтер* — хәтер, *калык* — халык, *кабәр* — хәбәр, *кыдай* — ходай, *китрый* — хитрый һ. б. Чагышт.: күрше кама тамагы сөйләшендәге *к/к~х* тәңгәллегә шулай ук даими төстә. Күчешнең аермасы *к/қ* авазларының әйтелешендә генә табыла, чөнки мордва-каратай сөйләшендә тел арты *к* авазы гына әйтелә, ә кама тамагы сөйләшендә тирән тел арты *қ* һәм тел арты *к* икесе дә кулланыла.

ң авазының кулланылышы биң чикле, сөйләштә аңа еш кына тел очы *н* авазы тәңгәл килә: *кин* — киң, *кынырау* — кыңгырау, *тавышын* — тавышың, *безни* — безнең; *анн* — аның; *узушын* — узуың, *торсан иде* — торсаң иде, *куркытмасан* — куркытмасаң һ. б.

Фарингаль *һ* авазы сөйләштә сүз башында кулланылмый: *аһа* — һава, *әр* — һәр; сүз уртасында төшә яки аңа *г* авазы тәңгәл килә: *шәгәр* — шәһәр һ. б. Аның интервокаль позициядәге *к*, *х* урынына әйтелү очраклары бар: *бәрәһәт* (< *х* < *к*) — бәрәкәт, *рәһәт* — рәхәт һ. б.

Сөйләшнеләң характерлы үзенчәлекләреннән берсе — 3 нче зат күплек сандагы хәзерге заман хикәя фигыльләрдә әдәби телдәге *т* авазы урынына бугазда ясала торган саңгырау ['] авазын куллану: *бара'лар* — диал. баратлар (әд. баралар), *китә'ләр* — диал. китәтләр (әд. китәләр). Кайбер мисаллар: *Жүле* (күлмәкнең бер төре) *ак*, *кара жеп белән тегә'ләр* (тегәләр). *Винич кигестә'ләр башларына*, *анан сын жегет жортына илтә'ләр* — Башына таң кидертәләр, аннан соң егет йортына илтәләр.

Бу очракта ['] авазы *т* авазына тәңгәл килә. Соңгысы исә борынгы төрки телдәге *торыр* ярдәмче фигыльнән үзгәрәп килеп чыккан: *торур* > *тор/тыр* > *ты/те* > *т*. Татар сөйләшләрендә бу күчешнеләң төрле этаплары чагылган: мишәр диалектында хәбәрлек составындагы *-дыр/-дер* (3 нче зат), әдәби телдә һәм урта диалектта дәвамлы үткән заман кушымчасында (*барадыр идек*), себер диалектларында: *-ты/-те* (мәсәлән, 3 нче зат хәзерге заман хикәя фигыль: *бараты*). Мордва-каратай сөйләшендә күрсәтелгән позициядә *т* авазын үзен куллану очраклары да еш очрый: *Балыкны да сәллитләр* (кыздыралар). *Жәш киләнне алда китәр дигән кендә мунчадан жылатып китерәтләр*.

Безнең күзәтүләр сөйләштә ['] авазының башка очракларда да әйтелүен күрсәтте: *Аджи йа'нын* (йакның) *икенче туганыбыз* — Без — әни ягыннан туганнан туган. *Киндерә кебе'тән* (кебектән) *йасыйлар иде чунине* (башмакны). *Жусы'на* (диал. жусыкна — янына) *килгәне дә йук* (жусыгына > жусыкна > жусы'на...). *Пинжа'* — пиджак. *Бермәле чикмән, пинжа' жуғ иде. Тепче' ылым* — төпчек улым.

Бу авазны *т* яки *к* тартыклары урынына әйтү сөйләшләрдә (аеруча, нократ, керәшен, темников һ. б.) шактый киң таралган. Касыйм сөйләшендә ул даими рәвештә *к*, *г* авазларына тәңгәл килә. ['] авазының килеп чыгышы турында төрлечәрәк фикерләр әйтелгән.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. *б~м*: *бис* — мич; *п~б*: *кәпестә* (чагышт.: миш. диал. капыста) — кәбестә; *м~н*: *кашым* — кашын — кабак; *д~з*: *әдерләү* — әзерләү; *з~с*: *зырлау* — сырлау; *з~н*: *эрезни* — эренли; *ж~з*: *пушужник* — повозник; шул ук позициядә *й~г*: *тийел/тигел* — түгел; *ң~з*: *үңгә* — үзгә; *ж~д*: *жәшү* — диал. дәшү — эндәшү; *р~л*: *пирмин* — пилмән; *рб~лп*: *шурба* — шулпа; *лд~л*: *үлдүкләр* — үлекләр; *к~т*: *келәү* — теләү; *к~н*: *искәү* — иснәү; *ңл~ңг*: *маңлай* — маңгай; *к~w*: *аркак* — аркаw (аркау).

Ассимиляция һәм диссимиляция күренешләре. Тел уртасы *й* сонанты һәм башка яңгырау авазлар алдында туры килгәндә, сүз азагындагы *т*, *ч*, *ш*, *п* саңгыраулары, мишәр диалектындагы кебек үк, яңгыраулашалар: *кыж буйы* — кыш буйе, *эж бар* — эш бар, *биж бала* — биш бала, *ад бар* — ат бар, *ад жигү* — ат жигү, *чәж баш* — (чәч башы) — толым очы, *киж белән* — кич белән, *биж йага* — мич йага — мичкә яга һ. б.

Өлешчә охшашлану тагын яңгыраулашу күренешләрендә чагыла.

Ике сузык арасындагы саңгырау *к* тартыгы яңгыраулаша: *бүтәгә* — бүтәкә, *багыт* — вакыт, *чыгыр* — чокыр, *игенче* — икенче, *чугынган* — чукуынган, *тугу* — туку (чабата ясау турында), *жага* — йака (яка), *тыгырык* — тыкрык һ. б.

Түбәндәге сүзләрдә кире ассимиляция күренеше чагыла: *чече* — төче (чагышт.: миш. диал., себ. диал., Урал төбәге сөйләшләрендә дә шулай ук).

Мордва-каратай сөйләшендә *л* авазына башланган кушымчалар, әдәби телдән аермалы буларак, борын авазларына тәмамланган сүзләргә ялганганда, охшашланмау очраклары күзәтелә: *баланлар* — баланнар, *исәнләшү* — татар теленең орфоэпик кагыйдәләре буенча: *исәннәшү* (исәнләшү) һ. б.

Диссимиляция (охшашсызлану) сөйләштә түбәндәге сүзләрдә теркәлгән: *чушлай* — шушылай, *чушы* — шушы.

Алынмалардагы янәшә торган тел очы тартыклары берьюлы уңай һәм кире ассимиляция яки диссимиляция күренешенә дучар булалар: *гыччинкә* < *гост'инка* < гостинка, *куссор* < *кост'ор* — әрдәнә, *машча* < мощщи, *гыружжа* < *гырузж'а* < грузди, *заштулка* < *заш'т'улка* < *защущулка* — защелка һ. б.

Шунда ук: *нисси* < *нинз'и* < *нинд'и* — нинди һ. б.

Аваз төшү. Сөйләштә *ң* авазы янәшәсендәге *г* авазы төшә: *дҗаныр* — йаңгыр (яңгыр), *динез* — диңгез, *ынырчак* — ыңгырчак, *караны* — караңгы, *кынырау* — кыңгырау һ. б.

Мондый характердагы күренешләр урта диалектның казан арты, минзәлә сөйләшләрәндә, кайбер төрки (карачай) телләрдә бар.

Гарәп-фарсы алынмаларында, мишәр диалектындагы кебек, сүз яки иҗек башындагы *ғ, г* тартыклары төшә: *адат* — гадәт, *үмер* — гомер, *жәмәәт* < *жәмәгәт* — гаилә һ. б.

Авазлар төшү икеләтелгән тартыкларның кыскаруында да чагыла: *кулынан* — кулыннан, *карамасын* — карамассың һ. б.

Тамырларында *р* булган фигыльләрдән башка формалар ясалганда, ике *р* авазының берсе төшә: *биремен* — бирермен, *күрем* — күрермен, *калдырысын* — калдырырсың, *керем* — керермен һ. б. Шулай ук: *әрби* < *әрбир* < *әйбер*.

ч төшү: *би башы* — мич башы.

Кайбер сүзләрдә тулы иҗекләр дә төшә: *ишү* — ишетү, *ылдык* — ышылдык — уылдык, *тирмән* — тегермән, *тычкан* — кычыткан, *сир* — сыйыр.

Авазлар өстәлү. Бер төркем сүзләрдә *р* сонорыннан соң *т* авазы өстәлә: *жымыртка* — йомырка, *себертке* — себерке һ. б.

н: *каранчка* — карачкы.

Авазларның урыны алмашыну (метатеза) күренеше түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *азбар* — абзар, *күреш* — күрше, *карыш* — каршы, *кымырска* — кырмыска, *чырыш* — чыршы, *дҗегерем* — йегерме (егерме), *эстәкер* — эскәтер, *тычкан* — кычыткан (*'ычыткан* > *чыткан* > *тычкан*). *Әрбий* — әйбер, *ташыс* — савыт сүзләре дә, бәлки шушында ук, керәдер.

Морфологик үзенчәлекләр

Мордва-каратай сөйләшендә сүз төркемнәре һәм аларның төп категорияләре, нигездә, әдәби телдәгечә. Шунның белән бергә, сөйләштә борынгы, үзенчәлекле күренешләр дә табыла, аларның күпчелеге мишәр диалекты белән урта. Аермалы үзенчәлекләрнең бер өлеше урта диалект сөйләшләре белән бертөсле, кайберләре исә сөйләшнечә үзенә генә хас күренешләрен тәшкил итәләр.

Исемнәр. Исемнәрнең иркәләү-кечерәйтү формалары, әдәби телдәге кебек, *-кай/-кәй* кушымчалары белән ясала: *Безне ташлап жир куйнна китәрсен, адикай* (әнәкәй). *Жакты кийашны жактысын кетәр иден, адикай* (әнәкәй) (үле елату жырыннан). *Иртә тырып тышка чыктым: Куку* (күке) *кунган миләшкә; Жук бәбекәм* (бәбекәм), *жук жаныкам* (жаныкаем), *Кемгә барим кинәшкә* (халык жыры).

Күплек кушымчасы күбесенчә *-лар/-ләр* вариантларында кулланыла: *барганлар* — барганнар, *песәнләр* — печәннәр, *урамлар* — урамнар һ. б.

Тартымлы исемнәрнең төрләнешендә аерымлыклар, үзенчәлекле күренешләр бар. Аларның парадигмасына игътибар итик.

Баш к.	<i>кызым</i>	<i>кулың</i>
Иялек к.	<i>кызым(ы) // кызымың (кызымның)</i>	<i>кулыңы//кулыңын (кулыңның)</i>
Юнәлеш к.	<i>кызыма</i>	<i>кулыңа</i>
Төшем к.	<i>кызымы (кызымны)</i>	<i>кулыңы (кулыңны)</i>
Чыгыш к.	<i>кызыман (кызымнан)</i>	<i>кулыңан (кулыңнан)</i>
Урын-вакыт к.	<i>кызымда</i>	<i>кулыңда</i>

Мисаллар: *Мине артыман* (артымнан) *тагы бер тырактыр куды. Билемән* (билемнән) *жибәрминче тыра. Кулыман* (кулымнан) *тытып алып китәтләр. Тәтәңен* (әтиеңнең) *сүләгәнләре дересмә? Иремең* (иремнең) *әнкәсе бар иде, абай дибез, әтисен тәтәй дибез. Кызымың* (кызымның) *кызлары килде. Биж бала белән үдә тырдым, пусчайымы* (бабаемны) *бактым. Каратайны* (Каратайның) *жылгаларынан, Үргә таба ничек жезийем* (халык жыры). *Курыкмый гына тиреңе жәйеп* (тәнеңне күрсәтеп) *жерегә жук. Исемән* (исемнән) *китте инде бич. Кийәшеңән жазу* (хат) *киләмә? Әсемән* (әчемнән) *жылийм.*

Исемнәрнең һәм шулай ук алмашлыкларның, саннарның, исем функциясендәге башка сүз төркемнәренең иялек килеше төшем килеш формасында ясала: *Итыра* (менә) *безне* (безнең) *малайлар саучим белмиләр аны. Аны әңкәсе* (аның әнкәсе) *белән без икенче генә туган. Үчәләй — әтине* (әтинең) *абийсы. Кийәүне* (кияүнең) *нәселенә тезенешеп бара'лар. Актык чыгышым чачткакайны каралдысан чистле кыз булып — Әтекәемнең йортыннан актык чыгувым саф кыз булып* (кыз елату жырыннан). *Кайсы ычар кыштан сырарбыз сине* (синең) *татлы сүзеңне* (үле елату — мәет өстендә такмаклап елау жырларыннан). *Туйны* (туйның) *иләме* (матурлыгы) *жыр белән, үленең иләме жылату белән.*

Шундый ук күренеш тартымлашкан туганлык терминнарында да күзәтелә: *Верәжен* (верәженең, әд. жиңгәсенең) *сеңелесе. Кызын* (кызының) *кызы. Бабасын* (бабасының — әбисенең) *сеңелесе. Иреме әтийен быраты — Иремнең әтисенең браты* (энесе).

Мордва-каратай сөйләшенең специфик билгеләреннән тагын берсе — тартымлашкан исемнәрнең һәм үз алмашлыгының иялек килеше урынына төп килеш формасында кулланылуы: *Бусысы вынук, кызым ылы* (кызымның улы). *Аканы кызын кызы, бусы үзем малайны ылы — Апаның кызының кызы, бусы үземнең малайның улы. Кийәшем акасы* (киявемнең апасы) *шында тыра. Бәбкәм аяакна* (бәбкәмнең аягына) *бызау басты.*

Бу күренеш башка татар сөйләшләрендә билгеләнмәгән.

Алмашлыклар. Зат алмашлыклары. 1 нче һәм 2 нче зат алмашлыкларының юнәлеш килеше берлек санда *маңа* (миңа), *саңа* (сиңа) формаларында кулланыла: *Ул карындаш иде маңа — Ул миңа кардәш иде. Маңа ылларым кунакый килә — Миңа улларым кунакка килә. Саңа тәтәң сүләгәнне беләсендер — Сиңа әтиең сөйләгәнне... Ай, кайан килде саңа* (сиңа) *бу әжәл.*

Боларга фонетик яктан якын формалар татар теленең көнбатыш сөйләшләре төркемендә (Касыйм, Бастан, Рязань, Тамбов өлкәләрендәге мишәр сөйләшләре), шулай ук чүпрәле һәм сергач сөйләшләрендә күзәтелә [Махмутова, 1978: 124].

Зат алмашлыкларында да иялек килеше төшем килеше белән тәңгәл килә: *Инде сине кебек* (синең кебек) *мине кем кетәр. Терле үлән терле чәчәк атар, Сине* (синең) *үләнең чәчәк тә атмас, адикай* (әнкәй) (үле елату жырыннан). *Укыган чакта аны эстендәге* (аның өстендәге) *тергечләрен алатлар иде* (алалар иде). *Карга буйарга кирәк сине, ату житенн булмас сине* (синең), *дип әтәтләр. Жылама, әнкәй, мине* (минем) *эчен, Сине* (синең) *имгәгеңә* (бәхетсезлегенә) *мин тудым. Шулай ук: Үзене* (үзенең) *туганнарына жырлап бирә.*

Күрсәтү алмашлыклары: *итыра* — менә (чагышт. урта диал.: әнәтерә, менәтерә), *ика* — менә, *икан* — моннан, *чушы* — шушы, *чушлай* — шушылай, *бу*, *теге*, *ул* һ. б.

Мисаллар: *Чушның* (шушының) *киннеге бермәле чикмән*. *Итыра безне малайлар* — Менә безнең балалар. *Итыра чушнан жасаргама?* — Менә шуннан ясаргамы? *Утыр икан* (диал. утыр моннан) — Утыр монда.

Бу формалар мордва-каратай сөйләшенең специфик билгеләреннән берсен тәшкил итәләр.

Тартым кушымчалары алганда, *ул*, *бу* күрсәтү алмашлыкларының тамыр формалары сакланырга мөкин: *Бусы мынчак* — Монысы муенса. *Баба Дус'а* — әнкәсе, *улсы* (анысы) *бик карт*.

Тартым кушымчалары еш кына икеләтелгән булырга да мөкин: *Йалабугадан Лаишкә күчерделәр улсысын* (анысын). *Бусысын* (монысын) *кырыйларын зырлап-зырлап* (сырлап-сырлап) *уртасына алма салабыз* (алма паштетты турында). *Улсысы* (анысы) *ырчык атала*.

Сорау алмашлыклары. Аларның составы, нигездә, әдәби телдән аерылмый. Сөйләштә *нисси* сорау алмашлыгы бар: *Нисси жыр жырлийм саң саңа?* — Нинди жыр жырлийм соң сиңа? Бу вариант татар теленең бүтән сөйләшләрәндә дә, башка төрки телләрдә дә әлегә билгеләнмәгән.

Кайсы сорау алмашлыгы икеләтелгән тартым кушымчасы ала: *Кайсысы күлмәк тарата, жаулык туйда, кайсысы шәл бирә кызны адасына*.

Саннар. *Ун* сүзеннән чама саны, әдәби телдән аермалы буларак, -ча кушымчасы белән ясала: *Бер унча малай* (унлап бала) *булалар каникулда*.

Шушы ук кушымча, саннарга ялганганда, әдәби телдәге *тапкыр*, *мәртәбә* сүзләренә дә туры килә: *Икенчә килтләр сырап* — (Кызны) сорап икенче мәртәбә килделәр.

Төп сан ролендә жыю саны куллану: *Вынучонокларым да тугызаулар* (тугыз) *булдылар*. *Безне ашылда эчәүләр иде белгүче бабайлар* (әбилекләр).

Чама саны -*лата/-ләтә* кушымчасы белән ясала: *Бер йөзләтә* (йөзләп) *йырт иде бу урамда*. *Катырга йөзләтә акча кирәгә* — Кайтырга йөз сум чамасы акча кирәк була.

Рәвешләр. Әдәби телдә -*ча/-чә* кушымчасы белән ясала торган рәвешләр мордва-каратай сөйләшендә -*латча* кушымчасы белән ясала: *Безнелатча куку була* — Безнеңчә кәккүк була. *Итыра безне малайлар саучим белмиләр безнелатча* — Менә бит безнең балалар безнеңчә бөтенләй белмиләр. Аларның күбесе *үзләрелатча* (үзләренчә) *сүләшә*. *Сытны* (сөтне) *майлатча* (майлата) *да сатабыз*.

Безнең материалларда бу кушымчаның -*ача/-вача* вариантлары да теркәлгән: *Сезнеачадыр улсысы* — Анысы сезнеңчәдер. *Безневача белми ул* — Безнеңчә белми ул.

Дәвамлы вакыт рәвешләре, нигездә, әдәби телдәгечә ясала. Шунның белән бергә, аермалар да күзәтелә. Мәсәлән, *тәм буйлы*: *Тәм буйлы* (төн буена) *йыкламийм*, *кулымы*, *айакларымы ывам* (уам).

Сөйләш бер төркем лексик рәвешләр белән аерылып тора: *тыман* — күп, *ыртын* — яшертен (чагышт.: урынтын), *журап* — юри, *бәк* — нык (шуннан: бәгәйтә — ныгыта), *алда* — элгәре, *тенә* — кичә һ. б.

Фигыльләр. Аларның ясалышындагы бер кечкенә генә үзенчәлекне күрсәтеп үтми булмый. Фигыльләрне сыйфат яки башка кайбер сүзләрдән *-ай/-әй* кушымчасы ярдәмендә ясау активрак: *жугайу* — югалу, *начарайу* — начарлану, *жактырайа* — яктыра. *Жадау иде, тазарган, симезәйгән* — Бик ябык иде, тазарган, симергән, *Бәгәйтә* — бикли. Шунда ук: *тарыга* — тарая.

Затланышлы фигыль формалары. Хикәя фигыль. 3 нче зат хәзерге заман хикәя фигыль хәбәрлек составында *-дыр/-дер* кушымчалары ала: *Кем киләдер* (килә) *бу ат белән? Машина сирак тарийдыр* (туры килә). Мондый күренешнең халык аваз ижаты әсәрләрендә активрак булуы күзгә ташлана: *Сүләде исәм сүз генәм артадыр, Жан гынайым сезне тартадыр* (халык жыры). Бу үзенчәлек исем хәбәрләрдә дә актив: *Бу кемдер* (кем)? *Анда нидер* (ни)? *Карачы, ничә кулдыр* (кул)?

3 нче зат күплек санда *т* авазы яки аның бугазда ясала торган ['] тәңгәлен куллану: *тешә'ләр/тешәтләр* — төшәләр, *килә'ләр/киләтләр* — киләләр, *бара'лар/баратлар* — баралар һ. б. (тулырак итеп фонетик үзенчәлекләр бүлегендә кара).

Сөйләшнечә характерлы үзенчәлекләреннән берсе — сонорларга беткән билгеле үткән заман хикәя фигыльләрнең 3 нче зат күплек санында *-ы/-е* сузыклары кыскару: *бартлар//бардлар* < бардылар, *биртләр//бирдләр* < бирделәр; *кунаклий килтләр* (килделәр) һ. б.

Нәтижәле үткән заман, әдәби телдәге (*-ган/-гән*) формасы белән беррәттән, *-ып/-еп/-п* кушымчасы ярдәмендә дә ясала: *Бик агарыпсыз* (агаргансыз), *башыгызны әтәм. Син безгә бармапсын* (бармагансың). *Мин эшкә пузда калыпмын* (соңга калганмын). *Мин дә бер үләргә жийыныпмын икән дә, үлә алмапмын* (жыенганмын, алмаганмын). *Чеңләреме ынытыпмын* (үле елату жырларымны онытканмын).

Түбәндәге мисалда исә *-ып* кушымчасы билгеле (категорик) үткән заманны белдерә: *Чибәр аткынам, асыл буй гынам, Кайа китәргә жийыныптың болай* (үле елату жырыннан). Мондый күренеш көнчыгыш диалектларында да бар.

Күптән үткән заман сөйләштә билгеле (категорик) үткән заман формасы һәм *иде* ярдәмче фигыле белән ясала: *бардым иде* — барган идем. Мәсәлән: *Унберәү булдык иде* (булган идек). *Кетү сергенче үк тырдым иде* (торган идем). *Әйттем* (әйткән) *идем моңа. Чушны буйы жазу жибәртләр иде* — Шушының бие язучы жибәргәннәр иде. *Сугыш багытында эшләде иде* (эшләгән иде). *Мин кергәндә, булмада булмадың иде* (булмаган идең).

Бу күренеш Тау ягында таралган: норлат, тархан, кама тамагы, тау ягы керәшеннәре сөйләшләре, һәм шулай ук сергач сөйләше өчен характерлы, пермь сөйләшендә дә актив. Ул, нигездә, угуз телләренә хас. Л. Т. Мәхмүтова аны борынгы угуз формасы дип санып, аның тагын борынгы төрки телдә дә кулланылган булуы билгеле [Махмүтова, 1978: 158—159].

Дə в а м л ы ү т к ə н заманның мордва-каратай сөйлəшeндə өч формасы да кулланыла: -а/-ə + иде (мишəр диалектына хас) — төп форма. Мəсəлəн: *Кукушникка тəңкəлəр таккан була иде, тəңкəлəр, мунчаклар бəлилəр иде. Элек венчат итəлəр иде* — Элек (чиркəүдə) никахландыралар иде. *Тырускай кенне тəрəзəлəрне йафраклар белəн жабындыра идек.*

Шушы ук форманың урта диалектка хас борынгырак варианты да сөйлəштə актив кулланыла: *Кибеттəн аладыр идек пойас. Катынының лəлəсe (< мордв. абыйсы) бар иде, кайнага дип əйтəдeр ийe, ə (апасына) кайнагачым (каенигəчeм) дидер иде. Алда вед (элек бит) утыйдыр идек, күмəдeр идек, аладыр идек бəрəңгeнe. Шул багытта келəүлəр турында аукай (əби) сүлидeр иде.*

Мордва-каратай сөйлəшeндə əлeгe форманың синонимик -а/-ə + торган иде конструкциясe сирəк очрый: *Урыс чабаталарын уникадəн үрə торганнар иде.*

Билгесeз килəчəк заман формасының тулы һəм кыскартылган вариантлары күзəтелə: *Кийарны гына кийарым (койармын), үзгəсe тырыр.*

Тамырлары р авазына беткəн фигыльлəрдəн килəчəк заман яки инфинитив ясалган чакта, икелəтелгəн -р авазының берсe кыскара: *күрeмeн — күрeрeмeн, тырысын — торырсың, барыга — барырга* һ. б. Мəсəлəн: *Күрeм, күрсəм əйтeрeм* (күрeрeмeн, əйтeрeмeн). *Жəй бeздə тырысың* (торырсың). *Таңда барыбыз* (иртəгə барырбыз). *Казанларга барып мин кайыш алдым, Кайыш жигəнлəрe* (каеш йөгəннəрe) *үрeгə* (үрeргə). *Туй карага* (карарга) *жийыла'лар калык.*

Эчкe телəк əдəби телгə һəм урта диалектка хас -асы/-əсe + килə аналитик тeзeлмəсe белəн белдeрeлə, тик мордва-каратай сөйлəшeндə кыска ы—e сузыклары eш кына тeшeп тə кала: *мине ашийс. килə — минeм ашийсым килə, сине ашийс килə — синең ашийсың килə, аны ашийс килə — аның ашийсы килə* һ. б. (чагышт. мишəр диалектында: *ашақ кели*).

Əдəби телдəгe барасы бар тибындагы конструкция сөйлəштə -ырга/-eргə, -арга/-əргə + бар формасы белəн белдeрeлə: *Йимешлəр кийарга бар* (яшeлчəлəргə су сибəсe бар). *Тыварларны карарга бар* (карыйсы бар). *Эстəн бүлəргə бар əлe* — Эчтəн бүлəсe бар əлe (абзарны). *Мине сийыр саварга бар* — Минeм сыер савасым бар.

-ырга + бар формасы — мишəр диалектына хас билгeлəрнeң берсe.

Ният, нəрсə дə булса эшлəргə телəү, уйлау һəм жыeну сөйлəштə түбəндəгe формалар белəн белдeрeлə:

-ырга/-eргə + кeл-: *Мин таңда* (иртəгə) *китəргə келим. Пəтрау кeннəн алда* (элек) *Казанга барырга келибeз.*

-макчы/-мəкчe + иде яки бул- (əдəби форма): *Беген кипкəн алма илтмəкчe булган. Таңда балыкка бармакчы булдым иде* (булган идем).

-мак/-мəк + бул-: *Алар да китмəк булган, димə* (китмəкчe булган, димe)? *Жəшлəрнe куркытмак булган* (куркытмакчы булган). *Ат белəн бармак булдык иде* (бармакчы булган идек).

-макчы/-мəкчe: *Бeрəү жыртвага сарык суймакч + икə.*

Киңəш-телəк, мишəр диалектындагы кeбeк үк, бoерык фигыль һəм иде ярдəмчe фигыленнəн торган конструкция белəн белдeрeлə: *Жаңыны алгынчы кийeп тыр иде* (киeп торырга иде).

Ю н ә л е ш л ә р. Йөкләтү юнәлеше -кыст/-кест, -гыст/-гест кушымчалары ярдәмендә ясала: *Жегермещәр тарилка сашым кERGECTәләр* (кертәләр). *Чикмән кигесткән* (кидәргән). *Күзгә тигестә* (тидерә) дә «эст имчәге (күзгә чыккан арпа) бетсен» *дип эсткә* (эткә) *выргыта*. *Утны кабыстып* (кабызып) *карийм әле*. *Салам келтә таркатып кERGECTәсен* (кертәсең).

Йөкләтү юнәлеше ясый торган -гыст/-гест, -кыст/-кест формалары мишәр диалектына хас -гыз/-гез кушымчасының үзенчәлекле варианты булып торалар. Билгеле булганча, урта диалектта мондый очракларда күбесенчә -дыр/-дер һ. б. кушымчалар кулланыла.

Фигыль дәрәжәләре. Алар, мишәр диалектындагы кебек үк, -акла/-әклә, -гакла/-гәклә, -гылак/-геләк кушымчалары ярдәмендә ясалалар: *баргылаклим* — баргалыйм; *сыраклий* — сораштыра, *жерекләдек* — йөргәләдек һ. б. Мәсәлән: *Казанга үзем дә баргылаклийм* (баргалыйм). *Карачы, шуны сыраклийсың* (сораштырасың). *Әлек заманда күп шылай жерекләдек* (йөргәләдек). *Жимешләр бар, шуларны кыйгылаклийм* (су сибештерәм). Әдәби вариантны куллану очраklары бар: *Карындашларга баргылыйм кис белән*.

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив һәм башка формалар. Сөйләштә, мишәр диалектындагы кебек үк, инфинитив -ырга/-ергә кушымчасы белән ясала: *китергә* — китерергә, *безергә* — бийергә (биергә) һ. б. Мисаллар: *Нисек кенә күмеп кайтырга сине?* (үле елату жырыннан). *Жегет жагыннан пулисна* (вәгъдә билгесе, ризалык билгесе) *алырга киләтләр, тәтәсемә* (атасымы) *килә*. *Жимешен дә карарга кирәк, кийарга кирәк*.

Мордва-каратай сөйләшендә дә инфинитив ролендә -у/-ү формасын куллану очраklары да бар: *Тигенләй бирү* (бушлай бирергә) *кирәкмәс иде*. Аларны эстен карау *кирәгә* (карарга кирәк була). *Кайсысы чиркуга баратлар винчалауга* (никахлашырга)?

Хәл фигыльләр. Мордва-каратай сөйләшендә аларның ясалышы әдәби телдәге һәм башка сөйләшләрдәге кебек үк. Сөйләш кушымчаларның төрле вариантлары булу белән аерыла.

Икенче компоненты хәрәкәтне белдерә торган тезмә фигыльләрдә әдәби телдәге -ып/-еп (йөгереп бар) урынына -а/-ә, -ый/-и кушымчалы (йөгерә бар) хәл фигыль кулланыла: *Әдерләгән нәстәсен ала кит* (алып кит). *Мынчадан жылый чыга* (елап чыга) *жәш килен, кич энде күлмәк китерә киләтләр*. *Урамны үтә йеритләр* (үтеп йөриләр), *кермитләр*.

-ып/-еп кушымчалы хәл фигыльнең юклыгы, нигездә, әдәби телдәгечә, шуның белән бергә, -мап/-мәп формасы ярдәмендә дә белдерелергә мөмкин: *Ике көн узды Сүкигә бармап* (бармыйчы). *Килдем сезне эсен чыдамап* (чыдый алмыйча, сагынып).

-мый/-ми кушымчасының сөйләштә түбәндәге вариантлары теркәлгән.

Әдәби форма: *Фатаны ачмий* (ачмый) *керә эстәл артына*. *Жылама, әнкәй, ник жылийсың, Жыламый* (еламый) *сыра алладан*.

-мыйчы/-миче (-мыйча/-мичә): *Йәш килен утырмыйчы, эстәл артына утырмыйлар*. *Малай бит ул мутланмыйчы сүләшә* — Бала бит ул алдашмыйча сөйләшә.

-мийынчы/-мийенче: *Чыкмийынчы* (чыкмыйча) *цыланда тыра килен, кыда хатны керәдер, жәш киленне чыгара, күрендерә*.

-мыйнча/-минчә: Ай бер жырламам дип әйттем иде (әйткән идем), Жырламыйнча (жырламыйча) жаның түзәрмә? (халык жыры)

-мыйчан/-мичән: Ат акшлар булып (өс киемен алыштырып, кие-неп) жеритләр танытмаска, танытмийчан (танытмыйча) жериләр кершәнә (христианнарның дини бәйрәме) алдыннан.

Дип ярдәмче фигылен ди-ди формасында куллану очраklары бар: Шаршау астында тырган ди-ди сүлиләр (дип сөйлиләр) иде. Жастыклар бирәтләр иде әйбәт сүлисен ³ -ди (дип). Бу очрак күрше кама тамагы сөйләшәндә дә шулай ук күзәтелә.

-гач/-гәч кушымчасының -гас/-гәс варианты бик актив: Кетерт була (чирак була) йеп, крута (нык бөтереп) әрлэгәс (әрлэгәч). Урманларга баргас (баргач) ни карыйсың, Кайсы агаста асыл жапрак (халык жыры). Килгәс (килгәч) ызак тырмады.

Мордва-каратай сөйләшәндә -гач кушымчасының тагын -гасын/-гәсен, -гачын/-гәчен, -гачыннан/-гәченнән, -гачтын/-гәчтен вариантлары бар: Үлене күмгәчен (күмгәч) дә айаг ычка кр'ус' (тәре) утырта. Үле жанына кергәчен (кергәч) жылата (чеңли) башлийлар. Чугын-гачтын, кешеләрне озаткач, гүрләр эстенә бара. Кергәсен ат акшлар бежиләр — Кергәч уен ясап йөрүчеләр бииләр. Кызны (кызның) сындыгын ике-эч кен үткәннән сың (үткәч) барып алалар. Туй беткәсен (беткәч) тибенәләр йәшәргә (яши башлыйлар). Жәй житкәстен күрешербез, Жәй житәргә күб әле (халык жыры).

-гынчы/-генче: Утырдым кайын тебенә, Кайын жыләкләре пешкенче (халык жыры). Жаңыр жаугынчы (яуганчы) кайтты.

-ганчи/-гәнчи: Таң атканчи (атканчы) жериләр иде.

Бу вариант сөйләштә бик сирәк очрый, татар теленәң урта диалекты пермь сөйләшәндә генә билгеле.

Әдәби телдәге -ышлый/-ешли формасы урынына сөйләштә -уышлый/-үшешлий варианты яки -уышча/-үшенчә кушымчалы хәл фигыльләр кулланыла: Акасы китеп баруышлый керде иде — Апасы китеп барышлый кергән иде.

Сыйфат фигыльләр. Аларның формалары һәм куллану үзенчәлекләре әдәби телдәгечә. Кайбер мисаллар: Маткадан (матчадан) узмийлар икән димгә килүчеләр, безни узар жомош тегел, диләр икән. Алты атнадан сун ул ипиләрне ычар кышларга бирәтләр. Жыламаган кеннәремнән Жылаган кеннәрем күп (халык жыры).

Сөйләштә тагын -улы/-үле кушымчалы сыйфат фигыль бар. Бу форма аергыч ролендә дә, хәбәрлек составында да килә: Кисәк кенә кисәк күк жебәк (ефәк), лапкалар (лавка — кибет) алдында тагулы (тагылган); Кыз баласы имгәкле жан, Жиде жат кулында кагулы (халык жыры). Чыткыз (билбау) пуйас инде ул, тезүле (бизәлгән) чыткызлар.

Сыйфат фигыльнәң -улы/-үле формасы Урал төбәге сөйләшләрәндә (стәрлетамак, златоуст һ. б.), себер диалектларында хәбәрлек составында шактый актив кулланыла. Бер төркем кыпчак (казах, каракалпак) телләрәндә [Благова, 1976: 49], алабугатлар [Арсланов, 1988: 42]) телендә бар.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр. Сөйләш әдәби телдән сартын — өчен, тәре — хәтле, биртын — бирле, чиңле — хәтле, артынны — тикле, аркылы — аркада, аркасында, тәртен — алып бәйләкләре

белән аерыла. Мисаллар: *Бардым мин утын сартын* (утынга). *Сезне аркылы ишек бәкләнми калган* (аркада). *Кышка төре* (хәтле) *курмы китерә*. *Шуның тынны* (хәтле) *кар басты*. *Мыннан тәртен* (алып) *ничег итәсен* (илтәсең) *барын да*. *Утын сартын* (утын ягы) *начар мында*. *Иртән биртын ашайбыз* (иртәдән бирле). *Жүле безгә төре* *жереткәннәр* — *Жөйлене* (күлмәкнең бер төре) *безгә хәтле кигәннәр*. *Беренә тәкле* (тикле) *тытты тавыкларны*.

Теркәгечләр. Сөйләштә *кил... кил* — -са да теркәгече бар: *Кил сөтләп пешер, кил итләп пешер* — Сөтләп пешерсәң дә ярый, итләп пешерсәң дә ярый.

Исә теркәгече *-ды/-де* кушымчалы үткән заман формасы белән кулланыла һәм шарт фигыльгә туры килә: *Сүләде исәм* (сөйләсәм) *сүз генәм артадыр*. *Курумлардан тамчы тамадыр, Матур кызлар үтеп барадыр; Карад + исәм* (карасам) *эшем каладыр, Карамасам, жерәгем жанадыр* (халык җырлары).

Кисәкчәләр. Сорау кисәкчәсен фигыльгә зат кушымчаларыннан алда ялгау: *Килеремсез таңда* (иртәгә килерсезме)? *Пуссай, ашарга тешмимсен* (бабай, ашарга төшмисеңме)?

Сорау кисәкчәсен киң вариантта куллану да мордва-каратай сөйләшенең үзенчәлекле билгеләреннән берсе: *Нихәл тырасын, ылында-сынма* (улындамы)? *Иң әвәле пулиснасын* (ризалык билгесен) *алатлар жегет җыртына, бер әйбер бирәләр, селгемә, эстәкермә бирәтләр*.

Сөйләштә *-чы/-че* кисәкчәсенәң активлыгы күзгә ташлана: *Бирче* (бир әле) *берне*. *Ырчыгым сынды, жасачы* (яса әле). *Карачы* (кара әле), *жаныр жава*.

Сөйләштә *әйе* раслау сүзе кулланылмый, аның урынына *саң* сүзе әйтелә: — *Син беген сыңга калыпсын вед?* — *Саң* (әйе).

Кирәк сүзе, мишәр диалектындагыча, фигыль кебек төрләнә: *кирәгә* — *кирәк була, кирәксә* — *кирәк булса* һ. б. Мәсәлән: *Күп акча кирәгер* (кирәк булыр). *Лапкага бару кирәгә* (барырга кирәк була).

Синтаксик үзенчәлекләр

Мордва-каратай сөйләшендә изафәнең кушымчасыз варианты да очрый: *Ызба тирәләрне* (өй җиһазларын) *алган*. *Без чакта* (безнең заманда) *булмады, безни әниләр киткәндә кыз мунчасы жагалар икән*.

Сөйләштә кушма жөмлөләрнең аналитик төре дә шактый актив кулланыла: *Алты атнасына хадәр кайа ул* (үлгән кеше тур.) *булган тере багытында, шул җирләрдән жеретә'ләр аны*. *Кайсы капка аркылы итек ыргыта икән, кайсы жүнгә карап төшә, анда китә* (кияүгә).

Лексик үзенчәлекләр

Мордва-каратай сөйләшенең бай һәм фән өчен бик кызыклы лексик-семантик системасы формалашкан. Анда татар теле тарихы күзлегеннән караганда да, гомумтөрки планда да зур кызыксыну уята торган диалекталь сүzlәр табыла. Генетик яктан аларның зур күпчелеген, әлбәттә, гомумтөрки сүzlәр яки тамырлар тәшкил итә. Шуның белән бергә рус, гарәп-фарсы телләреннән кергән яисә мордва теле белән уртақ булган сүzlәр дә бар.

Башка сөйләшләр белән чагыштырганда, биредә мишәр диалекты белән уртак диалектизмнарның күп булуы күзгә ташлана: *песү* — *кисү*, *жебенү* — *юешләнү*, *кырмалау* — *тигәнәк*, *жәйәк* — *яңак*, *күркә* — *чүмеч*, *үңгә* — *башка*, *салма* — *токмач*, *тывар* — *мал*, *мал-туар*, *выргыту* — *ыргыту*, *ташлау*, *кисәртке* — *кәлтә*, *карагай* — *кара шәүлә*, *кара нәрсә*, *камакыш* — *азау теш* (миш. д.: *аңкау*), *күсү/күчү* — *кичү* (суны) һ. б. Көн исемнәре дә мишәр сөйләшләрәндәгечә: *баш кен* (дүшәмбе), *буш кен* (сишәмбе), *кан кен* (чәршәмбе), *кесатна* (пәнжешәмбе), *атна кен* (жомга), *ара кен* (шимбә), *урыс атна* (якшәмбе).

Бер төркем сүзләр Тау ягы төбәге сөйләшләре белән уртак: *малай* — *бала*, *тәртешкә* — *кисәү агачы*, *чыгыш* — *чишмә*, *читнәү* — *үлү*, *безәрәк* — *бераз*, *кымбакты* — *көнбагыш* һ. б.

Сөйләштә урта диалектка хас диалектизмнар да күп: *чәсенмә* (лш. чәчелмә) — *тармаклы башлы*, *иңлек* (дөб.) — *койма*, *чулыгу* — *туңу*, *бөрешү* (каз. ар. — *терлекнең ябыгуы*), *жимеш* — *яшелчә*, пермь сөйләшендә, XVIII—XIX гасыр сүзлекләрендә һ. б. да шулай. Керәшен сөйләшләре белән уртак сүзләр төркеме аерылып чыга: *карыш* — *каршы*, *тычкан* — *кычыткан*, *жиңгесез* — *тыңлаусыз*, *тиктормас* һ. б.

Сөйләшнәң үзенә генә хас сүзләр: *ачис* — *ач эт* (< *ач* + *эст* — *эт*), *үшелдерек* — *чөөлдерек*, *шәлдәремәс* (чагышт.: *шөлдәр*) — *бала уенчыгы*, *шалтыравык*, *шәлләү/сәлләү* — *кыздыру*, *салкытма* — *бишпек сиртмәсе*, *кагу* — *киптерү*, *әби* — *чуерташ*, *куркындык* — *курку*, *ат сыйдык* — *ат кузгалагы* һ. б.

Мордва-каратай сөйләшендә бер төркем борынгы төрки сүзләр сакланып килә, алар татар сөйләшләрендә һәм башка төрки телләрдә дә сирәк очрыйлар, тормыш-көнкүреш лексикасына карыйлар: *кызан/кыжан* — *буран* (бу сүз *казан* арты сөйләшендә *буран-кызан* парлы сүзә составында саклана), *курум* (< *кору*) — *лапас*, *миңел* — *аңкау* (чагышт.: *аңгы-миңге*), *сары* — *сандугач*, *калта* — *акча янчыгы*, *байрак* — *тау*, *таулы жир* (рус. сөйләшләренә дә *көргән*, мәс. *буерак*), *ашак* — *тәбәнәк* (шулай ук себер диалектларында, *төрөк*, *эзәрб.* һ. б. телләрдә), *чара* — *жилпуч* [бу турыда *кара: Хайрутдинова, 1990*], *чәрик* — *чүәк* (татар сөйләшләрендә төрле мәгънәләрдә таралган; фарсы сүзә) һ. б.

Рус алынмаларының составы ягыннан да сөйләш берникадәр аерымлык күрсәтә. Аларның бер өлеше мишәр диалекты белән уртак: *ызба* — *өй*, *курник* — *ит бөлеше*, *путалак* — *түшәм*, *запун* — *альъяпкыч*, *лад* — *рәт*, *жай*, *пузда* — *соң*, *пирут* — *башта*, *частакыл* — *читән* һ. б. Бер төркем рус алынмалары сөйләшнәң спецификасын формалаштыралар: *гөржә* — *бүсер*, *закун* — *законлы ир*, *гурйа* — *тау*, *зурйа* — *үлән исеме* һ. б.

Христиан дине белән бәйлә сүзләр кулланыла һәм мордва-каратай сөйләшенәң үзенчәлелеген баета: *кершәнә* — *крещение*, *кыстинийа* (рус. диал. *кститъ* < *крестить*) — *чукындыру*, *кр'ус'* — *тәре*, *раштва* — *рождество*, *манино* — *туган көн* (чагышт.: *чст.-крш. мәнинник* < *имениник*) һ. б.

Гарәп-фарсы алынмалары, башка сөйләшләр белән чагыштырганда, берникадәр чикле. Шулай да алар шактый табыла һәм әйтешләре белән мишәр диалектындагы эквивалентларына бик якин. Бу факт та мордва-каратайларның формалашуында борынгы мишәр компонентының роле булу турындагы фикерне яңадан бер кабат раслый. Тагын

шунысы мөһим, алар үзенчәлекле мәгънә күчешләре кичергән. Икенчедән, алар мордва-каратайларның кайчандыр мөселман булганлыктарына ишарә итәләр: *мазарка* — зират, *гона* — гөнаһ (чагышт.: крш. язык), *жәмәәт* — гаилә, *әнәр* — һөнәр, *үмер* — гомер, *адат* — гадәт, *гүр* — кабер, *рыскал* — бәхет һ. б. Попның *укуын* мордва-каратайлар намаз уку дип атыйлар.

Мишәр диалектына да, урта диалектка да хас гарәп-фарсы алынмаларын күрсәтеп үтик: *жәвер* — нәсел, *кандика* — балчык савыт (чагышт.: кәнди), *шәкер* (*сәхәр*) — кояш батканнан соңгы вакыт, *пийала* — тәрәзә (әд. пыяла, тепекәй: *пиала* — шешә һ. б.), *чынжыр* — чылбыр һ. б.

Мордва телләре белән уртак катламга кергән сүзләрнең кайберләрен карап үтик: *пупмар* — өйнең кухня өлешендәге кечкенә шкаф, өстәл итеп файдаланыла, миш. *путмар* — шулай ук, стрл. *путмар* — берәүнең гел кереп йөри торган җире (кешесе); *ләпәнә* — пупмарның өске киштәсе; *улий* — уңа, төсе китә; *чыткыз* — чуклы башлы билбау, *үченбаш* — дога, теләк теләү, *кумадун* — чуан.

Иң күп санлы мордва сүзләре туганлык терминнары системасында сакланып килә: *ләлә* — абый, эти яки әнинең абыйлары, *л'ал'какай* — эндәшү формасы. *Үчәләй* — әтинең абыйсы, әбинең ир туганы, шуларга эндәшү формасы (< *оцю* — *зур* + *алә* — мукш. эти, эрз. абый, ир кеше); *баба* — эти ягыннан әби, *бабай* — аңа эндәшү сүзе; *аука* — әни ягыннан әби, *аукай* — аңа эндәшү формасы; *пуща/пущай* — бабай (һәм әни, һәм эти ягыннан); *эщценә* — әнисенең олы абыйсы; каенатаның олы яки теләсә нинди ир туганы, *эщценәй* — эндәшү формасы; *ыщцаба* — әнисенең олы абыйсының хатыны; *аба* — каенана, *абай* — аңа эндәшү формасы; *акыл'и* — иренең бертуган апасы һәм җиңгәсе; *аван'и* — иренең (иң кечкенә) сеңлесе; *эстернәч* — иренең сеңелләренең иң олысы; *пәндервә* — каенананың кыз туганы; *ал'а* — иренең абыйсы, *ал'ай* — аңа эндәшү формасы; *мазнас'/мазнач* — иренең иң олы әнесе; *кытсас/кыцач/кыцай* — иренең әнеләренең яшь ягыннан икенчесе; *кифтай* — иренең иң кече әнесе; *верәж/верәш* (сирәк: *верәж/верәч*) — җиңгә, җиңги; *тәтә* — ата, *тәтәй* — эти (татар теле сөйләшләрендә: *тәтә* — апа, өлкән хатын-кыз туган); *ака* — апа, *акай* — аңа эндәшү формасы.

Мордва-каратай сөйләшүдә кан туганлыкны белдерә торган *уйа* (өлкән хатын-кыз туган), *уку* (мәгънәсе ачык түгел, чеңләү җырларында гына сакланып калган), *бәбә* (адашка мөрәҗҗәгать итү формасы) сүзләре бар, алар — шулай ук борынгы сүзләр, татар сөйләшләрендә индә очрамыйлар.

Йола терминологиясе. *Димче, жаучы* — яучы, *димгә килү//кыз димләргә килү* — яучы булып килү, *киләшү*; *пулисна* — ризалык билгесе (гадәттә, сөлге, эскәтер, ягъни әйберләрнең комплекты башка сөйләшләрдәге кебек), *акча салу, сүз белергә бару* — туй көнен билгеләргә бару, *селге тезү* — кияү йортын килен әйберләре белән җиһазландыру, бизәү; *винчалау, винчит итү, минчитләү* — чиркәүдә яшъләрне никахландыру, *кыз мунчасы* — кияүгә китәсе көннән алдагы көндә кызны мунча кертү, *күлмәк китерү* — өйләнешәсе көннән алдагы көндә кияүгә күлмәк илтү (кияү чиркәүгә никахлашырга шул күлмәкне киеп бара), *кыз йулдашлары//кыдачалар* — кызны озата

баручы кызлар (кызның якын туганнары яки дуслары), *йегет йулдашлары* — кияү егетләре, *пушузник/пушужник* — кучер булып килүче кияү егете, *кыда катын/кыда катны* — кызны озата килүче хатын-кыз, гадәттә кызның чукуындырган анасы; *пушузник күмәче* — кияү йортының ишек алдына кергәч тапшыру өчен кыз ягыннан алып килгән күмәч, *жылату/кыз жылату* — чеңләү (гадәттә, кыз мунчасынан чыкканда башлылар, кызны әтисе өеннән алып чыкканда да башкарыла), *туй әчү* — егет ягындагы туй мәжлесе уздыру, *килен тезү//баш бәйләү* — чиркәүдә яш киленнең башына махсус баш киеме — кокошник кидерү (бу баш киеме ука, мәржәннәр белән бизәлгән була, аны күрше рус авылынан вакытлыча гына алып торалар), *йәш киленне күрендерү* — яш киленне туй кунаклары каршына чыгару, *су жулы күрсәтү* — һ. б.

Тормыш-көн күреш йолаларын белдерә торган сүzlәр: *ат акышлар жерү* — киём алыштырып, уен ясап өй саен кереп, жырлап-биеп йөрү, *кершәнә чабушы* — масленница көннәрендә атка утырып йөрү, *олы кен* — пасха, *вирманы келәү итү* — тал чыбыгы белән келәү итү, *үлдүкләр келәше* — үлеләрне искә алу, *балык келәше* — балык пешереп келәү итү, *ак алаша келәше*, *урыс уйыны*, *үле жылату*; *йазу* — хат, *бат'ушка* — поп, *сашым* — киленгә бәхет юрап бирелгән бүләк, *жәла/жылы* — үлеләрнең рухлары жыела торган урын, *жыйын-чу* (чагышт.: *аяк-чу*, *урын-чу* — т. я.) — покраудагы бәйрәм, *тәйре* — тәңре, алла һ. б.

Кеше белән бәйлә сүzlәр: *жәйәк* — яңак (миш. д. — шулай ук), *кымакыш* — урт теш, *дуңыз шырты* — кәчеркә, *миңел* — аңкау, *шым* — бизгәк (миш. д., крш. — шулай ук), *эст имчәге* — арпа (күзгә чыккан), *куркындык* — курку, *рәнз'ү* — азаплану, *жәфа чигү*, *абдрау* — ашыгу, *бәтрәк* — кыю, *чая*, *имгәкле* — бәхетсез, *комарынып* — караңгы чырай белән, *кашны-күзне жимереп*, *кылыз* — холык, *укуу/угуу* — колак салу, *тыңлау* (чагышт.: себер диалектларында *ыгу* — шулай ук), *уйылу* — йоклау (перм.: уйкау) һ. б.

Каралты-кура һәм хужалык эшләрен белдерә торган сүzlәр: *паз'ма* — йорт урыны, утар, *нүгәдәк* — өсте ябулы арба (миш. д.: *мәдәк*), *иңлек* — койма (чагышт.: дөб. — шулай ук), *кулос* — тәгәрмәч, *путалак* — түшәм, *чылан* — кухня, *салкытма* — бишек, бишек сиртмәсе, *кагу* — киптерү, *кунык* — ишек төбөндәге сәке, *чукут* — чигә чөй (чагышт.: кузн. *чака*), *матка* — матча, *квашна* — күәс, *клыст* — кармак, *тупса* — нигез, *себерке* — тырма (жир тырмалау өчен), *калта* — кечкенә капчык, сумка; *чара* — жылпуч, *күркә* — су чүмече (лмб., кузн. — *кур'ка*), *ташыс* — савыт, *тыгынчык* — бөке, *пелисә* — күмер соскычы, *кабакчы* — сатучы, *шәнчек* — агачтан, кабыктан эшлängән кечкенә тартма (чагышт.: минз. *шәнчек/өшәнчек* — кызның сандыктагы бирнәсе), *ызбалды* — өй алды, *лауса/лауча* — кухня ягындагы шкафың өске киштәсе, *тозләңгәч* — тоз савыты һ. б.

Аш-су: *салма* — йорт токмачы (миш. диал. — шулай ук), *шәлләү/сәлләү* — кыздыру (балык, бәрәңге һ. б.), *курник* — итле пирог, *пәрәпәч* — пәрәмәч, *витраж/битырач* — калган камырдан пешерелгән кечкенә икмәк, *кывырма* — кыздырылган ит, *чакан'а* — чөгөндер яфрагынан пешерелгән ашамлык, *калжа* — йомырка тәбәсе.

Киём-салым атамаларыннан кайберләренә тукталыйк: *чәрик* — чүәк (татар сөйләшләрендә *чарык* — төрле күн аяк киёмнәре), *чиба* — киндердән тегелгән, чигүле хатын-кыз өс киеме, *малакай* — колаклы бүрек, *запун* — алъяпкыч, *камчау бүрек* — камчат бүрек, *сурука* — хатын-кыз баш киеме.

Хайваннар дөньясы белән бәйлә сүзләр: *кырымзау* — чуар таракан, *кисәртке* — кәлтә, *кукы/куку* — кәккүк, *билтә* — ябага йон (чагышт.: мам. *билтәләнү* — киеләнү — чәч, йон һ.б. турында), *тывар* — мал, *шырт* — кыл, *талау* — өрү (эт турында), *мул* — вак балык, *сары* — сандугач, *пакарас* — тукмакбаш һ.б.

Үсемлекләр дөньясына караган атамалар: *кырмалау* — тигәнәк (миш. диал. — кырмалау, кырмавык), *тычкан* — кычыткан (чагышт.: крш. — шулай ук), *туйыра* — имән (т. я. — шулай ук), *ат сыйдык* — ат кузгалагы, *грузжа* — гөрөждә, *опийумка* — рус. опята, *алсын/алысын* — курпы, *кашын* — кабак һ.б.

Рельеф, жир-су атамалары: *күзләү*, *чыгыш* — чишмә, *әби* — чуерташ, *мулата* — сазлык, *астыр* — уйсулык, *чалу* — болын, *комак* — комлы, *карамык* — болытлы, *таң сугу* — таң ату һ.б.

Сөйләү үрнәкләре

ат'акышлар джәриләр иде// ин әвәл джәретә (кия) тырган джүле диләр иде/ тегә'ләр иде/ шайтан булып та джәридер иде// айгыр тези'ләр иде/ әллә нигә дә тезенә'ләр иде// салдатка тезенәтләр иде// берәү тезенгән айуга/ бер буйка катын кийенә айуга// май арасы диләр иде// авыл ике арт'ил'гә айырыла/ сугым буладыр иде// турускай тирәләрендә урыс уйыны ун'илар иде оло кенебезне илленче кенендә// кершәнәдә чаба ат белән тезенеп джырылап/ кершәнә тчабувы дип әйтәләр// оло кендә пушкалар йасийлар/ хыристус васкерис дип әйткән чакта голт итеп аталар иде// унике часта тибенә (башлана) гоң-гоң-гоң итеп// келәү итү иде/ бик йакшы пуб иде// укынган чакта джылата икән/ жалыбны ыслужит итә// вирма кене була иде// вирманы келәү итәләр чиркауга алып барып суга манып// вирманчи/ вирманчи дип вирма белә суктыралар күп джөклаган кешене// былавыш-шинья кене// капка аркылы ыргыталар/ кайа таба итеге тешә/ шунда бара кийәүгә//

Әвәле жыртвага малайларын (балаларны) суйатлар икән// берәү жыртывага ылын суймактчикән// ылы әткән/ аяк/ кулымы бәлә/ зийан китерәм// тәкә килеп тчыккан бәә дип//шуннан тәкә суйа башлаганнар//

джүле булган/ безгә төре (хәтле) джәреткәннәр// джүле ак була/ кара джәп белән тегәләр иде итәген дә// күкрәк// джиңе ызын була/ эчтән күлмәк кийәләр/ капламалы була//тчыбасы улсысы капламалы була халат кебек// сугып ак киндердән// тчикмәнән карадан суга/басалар иде чушлай/ тчикмән тегәләр иде// урыс күлмәк астан кийә/ джүлесен эстән кийә/ джүле ыскывоз була// анн итәген/ джиң башларын кара белән тегәтләр// мыннан да тешерәләр буй-буй//

Сөйләүче: Трифонова А. Н., 78 яшь

Татарстан, Кама Тамагы районы, Мордва-Каратай авылы
1986 ел. Язып алучылар: Т. Х. Хәйретдинова, Д. Б. Рамазанова

кызны димлиләр// сугласна булгач пулисн'а (киленнең бүлгәге) алырга баралар// ин әвәле пулисн'асын алатлар// джәгет джыртына бер әйбер бирәләр инде/ селгемә/ эскәтермә бирәләр// джәгет джагында тыра// туй

узгатч кызны үзенә кайта// барып килешәтләр/ килешергә бара тәт'асе/
ад'асы// туйны сүләшәләр/ актча сала'лар// сүз белергә бара'лар/ актыгы
инде/ иртәгә туй була дигән кенне// эчә'ләр/ ашийлар/ратн'алары сийлий//
кыз йулдашлары китә селге тезергә йегет йыртына// джәш киленне ызат-
канда да кыз йулдашлары бара// кыдатчалар диләр инде// пууузник (килен
төшергәндә ат башында утыручы кияү егете) күмәтче була/ кыз джыртнан
кийәү джыртна джибәрәләр// пууузник кергәтч каралдыга ыргытып джи-
бәрә аны/ әйбәт булсын дип// бер күмәтч кенә джасыйтлар// кыда катын
утыра пууужник та шулай// джәш киленне алда/ китәр дигән кендә мун-
тчадан джылатып (чеңнәп) китерәтләр// мытча джага'лар мытчадан джылап
тчыга джәш килен// китч энде күлмәк китерә киләтләр/ кыз иптәшләре бара
фата диләр/ беркәнәтләр// ә тегендә туй этчәләр/ сийлийлар// алырга кил-
гәндә джылатырга тытынатлар// джәш килен тчыланда тыра/ тчыкмый//
киткән тчакта джылап тчыга// джырын аны әтүтче бар// ике кеше күтәрәп
тчыгаратлар// джәш киленне кулында джаулыклар// трантаска утыртатлар
да чиркауга илтәтләр// кийәүне маткасы пууужник белән бара// джегет
белән бара кр'уснәттәсе// маткасы (чукындырган әнисе) шул кыда катын
була// чиркауга кергестәтләр//винчитлар (никахлаштыралар)// винич кигес-
тәтләр башларына// аннан сың джегет джыртына илтәтләр// джәш киленнәр
тчыланда тыра/ атчыкка тчыкмый// ул тезегән (бизәнгән) була/ киң
сарафаннар/ куфтылар ширст'ануй// линтытчка муйында әллә нитчә терле
джүләп куйалар// и кукушник кигестәләр// каты ул// аны Тчүкидән
(Сюкеево — авыл исеме) китерәтләр иде// безне шавылда йук та иде ул//
укалы/ джап-джакты (ялтыравыклы) була ул// кукушник бик тезү була
ул// мынтчаклы (муенсалы)// джәш килен утыра шыны белә// мүгезле иде/
мында вис мынтчаклы// сурука улсы икентче терле/ безгә төре (хәтле) бул-
ды/ катыннар да бәлидер иде// кайнаңасы күрендерә/ бүләк бирә йәш
киленгә//

Сөйләүче: Буракова О. Д., 83 яшь
Татарстан, Кама Тамагы районы, Мордва-
Каратай авылы
1986 ел. Язып алучылар: Т. Х. Хәйретдинова,
Д. Б. Рамазанова

Кыз елату (чеңләү)

Үзем нитчек джылатып тчыктым, шуны джылаттым аңа да.
Пажи дуги, мажи дуги,
Ана киләтләр башыңы ашарга,
Ана киләтләр каныңны этчәргә.
Актык утырышым т'ат'какайны (әтекәйнең) түрендә
Тчисле (намуслы) кыз булып.
Пачиба, вераж (жиңги), эшкә эрәткәнең,
Пачиба, верәж, татлы йыкыман уятканың.
Ыспасибагыз, л'ал'какайлар (абыкайлар), мине этчен
Артык буразна джардырганыгызга.
Пачиба, ад'икай (әнекәй), ак сетеңе имезеп үстергәнең.
Пачиба, т'ат'какай, мага асыл кийем кидергәнең.
Ыспасибагыз, ад'и, т'әт'әй.
Мин утырган урынга алтын ыстулбасы кийылсын (кою — лить).
Мин утырган урынга джаңгыр булып дәүләт джаусын.
Актык тчыгышым т'ат'какайны түрнән чичтле кыз булып.
Ки, тчатчакай, алтын ризыңы, ал кулыңа алтын тәңреңе (тәреңе?),
Былгаславит ит имгәкле бәбекәңне кен итәргә, кен күрергә.

Ки, аджыкай, алтын ризыңны, ал кулыңа икмәк-тызыңны,
Былгаславит ит имгәкле бәбекәңне кен итәргә, кен күрергә.

(кызны тчыгаралар кәзер)

Актык тчыгышым чачткакайны түрнән чичтле кыз булып,
(Л'ал'какайлары күтәреп алып тчыгалар кызны)

Пачиба, л'ал'какайлар, мине этчен ак беләгегезне

талдырганыгызга.

Пачиба, каралды атасна, каралды анасна (йорт ияләренә)

Куркытмаганыңа, эркетмәгәңеңә.

Актык тчыгышым чачткакайны каралдыснан чичтле кыз булып.

Актык узышым тар урамны киң итеп, чичтле кыз булып.

Үле елату (чеңләү)

Тчибәр аткынам, асыл буйгынам,

Кайа китәргә жийыныптың былай.

Нитчек илтеп куйык джир куйынына,

Нитчек калдырып китәрбез сине.

Кайан карарбыз сине, асыл буй гынаны,

Кайсы агатчан карарбыз сине, асыл буйгынам.

Кайсы+чар кыштан тыңнарбыз сине татлы сүзеңне.

Ишексез, тәрәзәсез джортка илтеп куйарга тырабыз.

Карар идең тәрәзәсе булмаз, чыгар идең ишеге булмаз,

Ничек тчыдарсың караңгы джир куйынында.

Баш ытчыңы күмми калдырыр идем,

Йакты кийашны йактысы саңа тийәсе булса.

Баш ытчыңы ут джактырып куйар идек,

Гүреңе джактырып тырасы булса.

Сөйләүче: Школькина Е. С., 66 яшь

Татарстан, Кама Тамагы районы, Мордва-
Каратай авылы

1986 ел. Язып алучылар: Т. Х. Хәйретдинова,
Д. Б. Рамазанова

МӘЛӘКӘС СӨЙЛӘШЕ

Сөйләш Ульяновск һәм Самара өлкәләренең төньяк районнарында таралган. Бу территориягә татарларның (темников мишәрләренең токымнары) күпләп күчеп утырулары XVII гасыр урталарында Сембер һәм Самара ныгытылган хәрби линияләрен төзү эше белән бәйләнгән. Хөкүмәт колонизациясеннән тыш, бирегә мишәрләр ирекле күчү юлы белән дә килеп утырганнар.

Легендаларга караганда, бу җирләргә күчеп килүләр XVIII гасырда да дәвам иткән. Хәзерге Карсун районы регионннан килүчеләр дә булган.

1957—1960 елларда Самара өлкәсенең төньяк районнарына, 1961—1963 елларда Ульяновск өлкәсенең татар авылларына Г. К. Якупова җитәкчелегендә диалектологик экспедицияләр оештырылып, тел үзенчәлекләре өйрәнелгән. 1962 елда Г. К. Якупованың «Некоторые морфо-

логические особенности говора татар Куйбышевской области» [МТД, 2, 1962] мәкаләсе басылып чыкты.

1975 елда Ульяновск өлкәсе авылларында, 1989 елда Самара өлкәсенең төньяк районнарында бу юллар авторы З. Р. Садыйкова үзе дә, экспедицияләр уздырып, аларның сөйләшен өйрәнгән иде.

1978 елда Г. К. Якупова һәм Д. Б. Рамазанова, Самара өлкәсе авылларына контроль экспедицияләргә чыгып, программа нигезендә лингвистик география методы белән материал тупладылар.

Мәләкәс сөйләшен тасвирлаганда З. Р. Садыйкова югарыда күрсәтелгән материалларга нигезләнә һәм Л. Т. Мәхмүтованың «Опыт исследования тюркских диалектов» (М., 1978) исемле монографиясен файдаланды.

Фонетик үзенчәлекләр

Мәләкәс сөйләше фонетик үзенчәлекләре ягыннан мишәр диалектының башка сөйләшләре белән уртаклык күрсәтә. Шуның белән бергә, сөйләшкә билгели торган аерымлыklar да бар. Алар, башлыча, кайбер авазларның әйтелешендә, аваз тәңгәллекләрендә һ. б. да чагыла.

Сузыклар. Сөйләштәге сузык авазлар, бигрәк тә *а, ә, ү* авазлары, башка мишәр сөйләшләрендәге кебек үк, алгырак позициядә ясалалар.

а сузыгы — иренсезләшкән, арткы рәт авазы: *бал, карт, баралар.*

о—ө ирен сузыклары, иренсезләшәп, *ы—е* булып әйтеләләр: *сылы* — *солы*, *тырмыш* — *тормыш*, *тезелеш* — *төзелеш*. Башка мишәр сөйләшләрендәге кебек, бер төркем сүзләрдә *о* авазы үзе дә әйтелә: *осак* — *усак*, *орлау* — *урлау*, *корчак* — *курчак*, *йогорык* — *йөгереk* һ. б.

Сузыклар өлкәсендәге башка үзенчәлекләр аваз тәңгәллекләренә, төрле фонетик күренешләргә кайтып кала.

Сузыклар тәңгәллегә. *ы~а, ә (е)~э* аерым сүзләрдә күзәтелә: *йаңы* — *йаңа* (яңа), *кагыз/кәгыз* — *кәгазь*, *малый* — *малай*, *мәктәп//мәктәк* — *мәктәп*, *сыйндык* — *сандык*.

ы~а, ә (е)~э күренешә кушымчаларда да чагыла: а) хәл фигыл формаларында: *баргынчы(к)/баргынча(к)* — *барганчы, килгенче(к)/килгенчә(к)* — *килгәнчә*; ә) *-ар/-әр* кушымчалы фигыл формаларында: *табыр* — *табар*, *йашыр* — *йаһар* (явар), *үлер* — *үләр*, *келер* — *көләр*, *белер* — *бөләр*, *сатырга* — *сатарга*, *кабырга* — *кабарга*, *йөзәргә* — *йөзәргә*, *үсәргә* — *үсәргә*.

ә~и. Бер төркем сүзләрдә сүзнең беренче иҗегендә әдәби телдәге тар *и* сузыгына киң *ә* сузыгы тәңгәлләшә: *шәкәр* — *шикәр*, *мәләш* — *миләш*, *нәшләргә* — *нишләргә*, *кәбән* — *кибән*, *кәштә* — *киштә*, *кәртә* — *киртә*, *кәм* — *ким*, *нәк?* — *нигә?*, *әпәй* — *ипи*. Икенче иҗектә: *әнәй* — *әни*, *әтәй* — *әти*, *җиңгә* — *җиңги*.

и~ә берничә сүздә күзәтелә: *тирәзә/тирәз/тәрәз* — *тәрәзә, фирештә* — *фәрештә*, *типич* — *тәпәч*, *пике* — *пәке*, *кифен* — *кәфен*, *үри* — *үрә* (бәрәңге), *силәзин* — *диал. силәзән* — *ата үрдәк, әзерик* — *диал. әзрәк* — *азрак*.

о, ы~у: *монча/мынча* — *мунча*, *орлау/ырлау* — *урлау*, *осак/ысак* — *усак*, *корчак* — *курчак*, *олым* — *улым*, *Абдылла* — *Габдулла*.

у, ү~о, ө: *бутка* — ботка, *куңгыз* — коңгыз, *куңгырт* — коңгырт, *унык* — онык, *суң* — соң, соңыннан, *чугу* — чоку, *улагу* — олагу, *уйат* — оят, *үмә* — өмә, *үнәр* — һөнәр, *үмер/гумер* — гомер, *Үмәр* — Гомәр, *йүткерә* — йөткерә, *хурмәт* — хөрмәт.

ө, е~ү: *төгел/тегел* — түгел, *бөген/беген* — бүген, *кеңел* — күңел.

Сирәк очрый торган тәңгәллекләр. а~ы: *хайаллану* — хыйаллану (хыяллану); у~а: *субагач* — чабагач; ә~ү: *тәбәтәй* — түбәтәй.

Әдәби телдә алгы рәт сузыклары белән әйтелә торган бер төркем сүzlәр сөйләштә арткы рәт сузыклары белән әйтеләләр: *йанаша* — йәнәшә (янәшә), *кыдра* — көдрә, *чиклашык* — чикләвек, *кукай* — күкәй, *капыста* — кәбестә, *кукук* — күке, *корка* — күркә, *шопша* — шөпшә, *чаука* — чәүкә, *кыйык* — кийек (киек), *кычык* — көчек, *кын'д'ык* — кендек, *орохсат* — рөхсәт, *чиган* — чегән, *шиша* — шешә, *мый* — ми, *йогорык* — йөгерек, *лаука* — ләүкә.

Әдәби телдә арткы рәт сузыклары белән әйтелә торган бер төркем сүzlәр сөйләштә алгы рәт сузыклары белән әйтеләләр: *бәлчәк* — балчык, *кечеркән* — кычыткан, *чебелдек* — чыбылдык, *фәйдә* — файда, *кечи* — кычыта, *әлсәк* — алай исә, *тәрихый* — тарихи, *пежү* — диал. *пыжү* — шиңү, *йен* — йон, *чәндәр* — чандыр.

Сузыклар төшү. Сүз башында сонор авазлар алдыннан килгән о, у, и, ө, э (е) сузыклары төшә: *йалу* — ойалу (оялу), *йәрләү* — ийәрләү (иярләү), *ләктерү* — эләктерү, *йәрү* — ийәрү (иярү), *йәңке* — өйәңке (өяңке), *зату* — озату, *мурта* — умарта.

Кайбер күп иҗекле сүzlәрдә уртадагы яки ахырдагы сузык төшә: *иләшү* — ийәләшү (ияләшү), *йүш* — йүwеш (юеш), *куш* — куwыш (ку-ыш), *тәрәзә/тирәз* — тәрәзә, *кый* — койы (кое).

Ике сүз арасында килгән беренче сузык төшә: *кыраш* — коры аш (итсез аш), *балитәк* — балаитәк.

Күп иҗекле сүzlәрдә аерым иҗек тә төшәргә мөмкин: *кечи* — кычыта, *алисәк* — алай исә.

Сузыклар өстәлү. ы — э(е) авазлары өстәлә: *ылаука* — ләүкә, *эшешенгән* — шешенгән, *этермә* — төрмә, *этергән* — төргән, *ыстан-са* — станция, *ыриза* — риза.

Дифтонглар. Мәләкәс сөйләшендә, башка мишәр сөйләшләрәндәге кебек үк, дифтонглар монофтонглаша.

-өй дифтонгы, монофтонглашып, ү гә күчә: ү — өй, *сүлә* — сөйлә, *кү* — көй, *чү* — чөй, *түмә* — төймә.

-өй дифтонгы монофтонглашканда, күтәрелешләре төрле булган сузыклар арасында ирен-ирен *w* тартыгы барлыкка килә: *сүwәк* — сөйәк (сөяк), *сүwәл* — сөйәл (сөял), *күwәндә* — көйәнтә (көянтә), *күwә* — көйә (көя).

-өй, -әй, -уй, -ый дифтонглары монофтонглаша. Бу очракта ике сузык арасындагы тартыклар палатальләшә: *бар'ам* — бәйрәм, *кат'а* — кайта, *ад'а* — әйдә, *кар'ак* — кайрак, *кас'ы* — кайсы, *бәләү* — бәйләү, *ар'ан* — әйрән, *бун'* — муйын (муен), *кур'ик* — койрык, *ун'ий* — уйный, *кун* — куйын (куен).

-ой, -ый дифтонглары -ий дифтонгына күчә: *киймак* — коймак, *кийаш* — койаш (кояш), *кийар* — кыйар (кыяр), *сийыр* — сыйыр (сыер).

Тартыклар. Башка мишәр сөйләшләрәндәге кебек үк, *к, г, ң, х*, авазлары сөйләштә тел арты тартыклары булып әйтеләләр: *карга* — *карга*, *кабак* — *капка*, *кагыз* — *кәгазь*, *хазер* — *хәзер*.

Әдәби телдәге өрелмәле *ч* авазы сөйләштә кушык аваз *тч* булып әйтелә: *тчыбык* — *чыбык*, *тчачука* — *чәүкә*, *кытччиркан*//*кетчеркан* — *кычыткан*, *петчән* — *печән* һ. б. Сирәк очракта *ц*: *пиц* — *мич*, *цугынган* — *чукынган*, *баргацтан* — *баргач*, *канигәц* — *каенигәч*.

Сүз башында әдәби *ж* авазына *дж* кушык авазы, аерым очракларда *дз, з* авазлары тәңгәл килә: *дзил/зил* — *жил*, *дзийылыш/зийылыш* — *жыелыш*; сүз уртасында *з~ж*: *мердзә*//*мерзә* — *мөржә* — *моржа*, *пәзи* — *пәжи*, *кәзә* — *кәжә*, *баз'а* — *бажа*.

Тартыклар өлкәсендәге башка үзенчәлекләр авазлар тәңгәлләшүенә һәм төрле комбинатор үзгәрешләргә кайтып кала.

б~w. Билгеле бер төркем сүзләрдә ике сузык арасында килгән әдәби *w* авазына сөйләштә *б* тартыгы туры килә: *чыбар* — *чувар* (чуар), *чыбан* — *чуван* (чуан), *йыбату* — *йулату* (юату), *чыбалу* — *чувалу*.

б~м: *бун'ы* — *муйыны* (муены), *бучкы* — *мичкә*, *гарбун* — *гармонь*.

м~б түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *малан* — *балан*, *мере* — *бөре*, *мәчет машы* — *мәчет башы*, *күзмәләш* — *күз бәйләш* (уены).

п~б. Составында саңгырау *т* авазы булган сүзләрдә сүз башындагы яңгырау *б* авазы саңгыраулаша: *пыт* — *бот*, *пет* — *бет*, *пытак* — *ботак*, *пыт'пыл'дык* — *бытбылдык* (кош), *петәй* — *диал. бетәй* — *имчәк*, *патиңка* — *ботинка*.

м~н берничә сүздә күзәтелә: *үләм* — *үлән*, *жилем* — *жилен*, *патмус* — *поднос*, *чырмау* — *чорнау*, *кембагыш* — *көнбагыш*.

п~ф билгеле төркем сүзләрдә һәм кеше исемнәрәндә күзәтелә: *тупрак* — *туфрак*, *йапрак* — *йафрак* (яфрак), *калпак* — *калфак*, *керпек* — *керфек*, *Пакизә* — *Фахыйзә*, *Сапый* — *Сафый*, *Патыйма* — *Фатыйма*.

н~м: *нүшеш* — *диал. мөгеш* — *почмак*, *нүшек* — *мүк*, *нүгез* — *мөгез*, *калын* — *калым*, *тырнау* — *тырмау*, *түндәк* — *түмгәк*.

н~ң хәзерге һәм киләчәк заман хикәя фигыльләрдә, күрсәтү алмашлыкларында күзәтелә: *барасын* — *барасың*, *киләсен* — *киләсең*, *алырсын* — *алырсың*, *күрерсен* — *күрерсең*, *анарга* — *аңарга*, *шонарга* — *шуңа*, *тегенәргә* — *тегеңә*.

р, н~л берничә сүздә: *шауный* — *шаулый*, *йындыз* — *йолдыз*, *нар* — *лар*, *надван* — < рус. *рыдван* (арба төре), *шурба* — *шулпа*.

ң~н: *киңәнү* — *кинәнү*, *иңәлү* — *диал. инәлү* — *ялыну*.

д~т: *дустыган* — *диал. тустыган* — *аш чүмече*, *күшәндә* — *көйән-тә* (көянтә), *ибдәш* — *иптәш*, *абдырау* — *аптырау*, *үлемдек* — *үлемтек*.

т~ч. Билгеле бер төркем сүзләрдә әдәби телдәге *ч* авазына *т* тартыгы тәңгәл килә: *тишмә* — *чишмә*, *тиш* — *чиш*, *тишенү* — *чишенү*, *тигелдәк* — *диал. чигелдәк* — *бавырсақ*.

т~к: *читлашык* — *чикләвек*, *кыртмыш* — *кырыкмыш* (тай), *тәлләк* — *самовар конфоркасы*; *калфак* (баш киеме).

й~ж. Сөйләшкә сүз башында, нигездә, *й*-ләштерү хас: *йер* — *жир*, *йеп* — *жеп*, *йыр* — *жыр*, *йыма* — *жомга*, *йаза* — *жәза*, *йавап* — *жавап*.

г~к. Бер төркем сүзләрдә ике сузык арасында яки сүз башында саңгырау *к* авазы яңгыраулаша: *чигеркә* — *чикерткә*, *тыгырык* —

тыкрык, *тугу* — туку, *йага* — йака (яка), *чугынган* — чукынган, *чыгыр* — чокыр, *сигезэн/сиксэн* — сиксэн, *тугызан/туксан* — туксан, *гомбаһар* — көнбагыш, *игенче* — икенче һ. б.

к~г. Яңгырау *г* авазының саңгыраулашуы *сикез* (сигез), *тукыз* (тугыз), *кебе* (гөбе) сүзләрендә күзәтелә.

к~х. Бер төркем татар сүзләрендә һәм кайбер алынмаларда да әдәби телдәге *х* авазына сөйләштә *к* авазы тәңгәл килә: *катын* — хатын, *йакшы* — йахшы (яхшы), *маскар* — мәсхәрә, *каста* — хаста, *жымак* — оҗмах.

х~к берничә сүздә билгеле: *вакыт//вахыт* — вакыт, *кадәр//хадәр* — кадәр, *духтыр* — доктор, *тырахтыр* — трактор.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. **w~б:** *wәке* — бәке; **б~ф:** *йебәк* — йефәк (ефәк); **п~к:** *тыптымалга* — тиктомалга; **ф~п:** *фәри* — пәри, *зелфе* — зелпе; **м~н:** *бәдәм* — бәдән; **г~б:** *гылдыр* — диал. болдыр; **з~с:** *силүз* — силос; **з~ч:** *пиз башы* — мич башы; **с~ч:** *тыскан* — тычкан; **с~з:** *кистек* — кийез итек (киез итек); **н~д:** *ишегалны* — ишегалды; **р~й:** *әрбир* — әйбер; **ш~й:** *шымран* — йомран; **й~д:** *йәшү* — дәшү; **ч~т:** *ачлан май* — атлан май.

А с с и м и л я ц и я (авазлар охшашлануы). Кайбер сүзләрдә тел очы *н* тартыгы үзеннән соң килгән ирен-ирен *б* авазына охшашлана: *умбиш* — унбиш, *умбер* — унбер, *гомбагар* — көнбагыш.

л авазы үзеннән соң килгән *г* авазына өлешчә охшашлана: *йаңгыз* — йалгыз (ялгыз), *йаңгал* — йалган (ялган), *йаңлыш//йаңгылыш* — йалгыш (ялгыш), *аңгару* — аңлау.

Сүз ахырындагы *ч*, *ш* тартыклары, тел уртасы *й* һәм яңгырау тартыклар алдында килгәндә яңгыраулашалар: *биж йез* — биш йөз, *пиж башты* — мич башы, *таж арасы* — таш арасы, *алтмыж джиде* — алтмыш жиде.

Т а р т ы к л а р т ө ш ү. *лт* тезмәсендәге *л* төшә: *йугату* — йугалту (югалту), *итү* — илтү, *кузгату* — кузгалту.

Гарәп алынмаларында тирән тел арты *г* авазы төшә: *айып* — гайеп (гаеп), *аза* — әгъза, *сәәт* — сәгать, *Абдулла* — Габдулла, *Абделәхәт* — Габделәхәт, *Мәрифә* — Мәгърифә, *Нәймә* — Нәгыймә, *йыма* — жомга, *мәлүм* — мәгълүм; *т:* *кечеркән//кычыркан* — кычыткан, *чигеркә* — чикерткә, *тапату* — таптату; *ш:* *алма-тилмә* — алмаш-тилмәш; *р:* *пичәткә* — пирчәткә; *н:* *сыңыдан* — соңыннан, *анан* — аннан, *чәчә бармак* — чәнчә бармак; *белә* — белән; *с:* *ычыз* — очсыз.

Традицион сөйләшкә хас булмаган, гарәп-фарсы алынмалары аша кергән *һ* авазы төшә: *әр* — һәр, *ич* — һич, *әммәсе* — һәммәсе, *шәәр* — шәһәр, *Гөлҗийан* — Гөлҗиһан, *Майнур* — Маһинур, *Шийан* — Шиһап, *Фәймә* — Фәһимә.

И ж е к төшү очраклары: *кистек* — кийез (киез) итек; *ишкән* — ишеткән.

Т а р т ы к л а р ө с т ә л ү. *т:* *пиж башты* — мич башы; *й:* *йезү* — өзү.

И ж е к ө с т ә л ү: *алдалау* — алдау; *буша бушалау* — буа буу; *ниндийен* — нинди, *гелән* — гел.

М е т а т е з а: *азбар* — абзар, *бачкыз* — баскыч, *бүркә* — бүрек, *элкә* — элек, *күреш* — күрше, *кымрыска* — кырмыска, *әчәт* — әтәч, *каулау* — кушалау (куалау), *бырны* — борын, *жымак* — оҗмах.

Исемнәр. 1 нче һәм 2 нче зат берлек сандагы тартымлы исемнәр-нең төшем килеше кыскартылган *-ы/-е* кушымчалары белән, ягъни угыз тибында формалаша: *китабымы* — китабымны, *тешеме* — тешем-не. Мисаллар: *Шатлыгымы* (шатлыгымны) *уртаклашасы кеше йук*. *Этийеңе* (этиеңне) *бар алып кил әле*. *Бер сәләмә бир битеме* (битемне) *себерегә*. *Йазга чыккачтын йезгә саттым бер куйымы* (куемны).

3 нче зат берлек санда икеләтелгән тартым кушымчасы ялгану очраклары бар: *Сукранырлык урнысы* (урыны) *йук*. *Катнысы* (хатыны) *йырактан күрми торган иде*. *Шуларның берсесе* (берсе) *Жүрәйгә китә*.

-кай/-кәй иркәләү кушымчасы сөйләштә, әдәби телдәгегә караганда, активрак кулланыла. Ул туганлыкны белдергән исемнәргә ялгана: *бабакай, әбекәй, әтекай, анакай, тутакай, абзыкай, йаныкай*.

Кыскартылган кеше исемнәренә *-ай/-әй*, *-ук* кушымчалары ялганып килә. Бу очракта иркәләү мәгънәсе сакланмый диярлек: *Жәләй* — Жәләлетдин, *Исмай* — Исмагыйль, *Ибрай* — Ибраһим, *Марук* — Мәрьям, *Нәсрук* — Нәсретдин, *Латук* — Латифа һ. б.

Алмашлыклар. Зат алмашлыкларын куллану буенча сөйләштә үзенчәлекләр күзәтелми.

Күрсәтү алмашлыклары. Әдәби телдәге (*менә, әнә, бу, ул, шул, теге*) күрсәтү алмашлыклары белән беррәттән, сөйләштә *мына, муни, мыни, мынигынак, ана, ват, вата, ватә, ванә, ване* (< рус.) һәм тартым кушымчалы *бусы, улсы, шулсы* алмашлыклары актив кулланыла. Мисаллар: *Мени* (менә) *астыңа күпчәк сал*. *Муни* (менә) *буларны да йәшен китердем*. *Бусын* (монысын) *Кинтауга, атасының игәче алып китте*. *Улсын* (анысын) *алдый алмыйсын*. *Шулсы* (шунсы) *кыйын, йаңгыз калдым*. *Ванә* (әнә) *йарты баз бәрәңге калды*.

Шул күрсәтү алмашлыгыннан ясалган *шолай, шылай, шондый, шындый, шоңарга, шыңарга* сүзләре сөйләштә актив кулланыла.

Сорау алмашлыклары. Әдәби телдәге *нәрсә, ничек* сорау алмашлыклары урынына *нәстә* алмашлыгы йөри: *Нәстә* (нәрсә) *беләм, без күп белгән халык төгел*. *Йерәкләнсә, нәстә* (нәрсә) *әткәнән белми*. *Нәстә халләр?* — Хәлләр ничек? *Нәкыйәнең ыланнары нәстә* (ничек)?

Сыйфатлар. Сөйләштә сыйфатларның грамматик формалары, кулланышы әдәби телдәгечә. Үзенчәлек итеп түбәндәгеләргә күрсәтергә мөмкин: *зур* һәм *кече* асыл сыйфатларының чагыштыру дәрәжәсенең икеләтелгән (*-раг/-рәг + -рак/-рәк*) кушымча кушып ясау очраклары бар: *Бу кечерәгрәге* (кечерәге) *кызымның*. *Зурраграгы* (зуррагы) *йукмы халатның?*

Саннарның ясалышы һәм кулланылышы әдәби телдәгечә.

Рәвешләр. Лексик рәвешләргә куллану буенча сөйләш, нигездә, әдәби телгә якын тора. Диалекталь характердагы лексик рәвешләрдән түбәндәгеләргә күрсәтергә мөмкин: *батыр* — яхшы, *нык, шап-шактый* — әйбәт итеп, *берцәк/берцик* — берәз, *буйлата* — тоташтан, *гелән* — һаман, *әзерик* — азрак, *тептә* — бөтенләй, *тенә* — кичә, *тым ак* — чем ак, *үңгә/үзгә* — башка, *беткел* — бөтенесе, *дырук* — кинәт, *насила* — көч-хәл белән. Мисаллар: *Алма-тилмә эшлиләр чегендердә*. *Укырга бик батыр безнең балалар*. *Аның берцәк эче*

бушый, сүләсә. Без шап-шактый эшлi идек. Берцик мурталардан чактырырбыз. Гелән кызым йәшә, кил, бире тыр. Тептә ашамый алманы жук. Алар үңгә сүлиләр, безнеңчә төгөл. Аннан дырук бетте тугып кийү. Сез кичә дисез, без тенә дибез. Шолай гел буйлата пувариха булып эшләдем. Аларда гына төгөл, беткел (бөтен) кешедә булды алма.

Ясалма рәвешләр, нигездә, әдәби телдәге чаралар белән ясалалар. Аермалыклар да бар.

-лата/-ләтә кушымчалары белән рәвешләр ясалу шактый актив: *Әдә утыр, аша кан'арлата* (кайнар көе). *Кәлҗемәне салкынната* (салкын көе) *ашасаң да йарый*. *Бакча буйлата* (буйлап) *бара*. *Кисеп тырмыйм алманы, йымарлатук* (йомры килеш) *пешерәм*. *Әллә кырылата* (коры килеш), *әллә йүгешләтә чабына минек белән*. *Эч каз суйганната* (суйган килеш) *алдым, бик батыр* (яхшы) *булды*.

-лый/-лий: *Бу чечелиме* (төче камырданмы) *питрач?* — *Йук, ачылый* (ачы камырдан). *Әле кан'иштә тыра, кан'атасы йәшлий* (яшь килеш) *үлдә*. *Кан'арлый* (кайнар килеш) *йабып куйам алманы*.

Сөйләштә, кышын, жәйен, йазын, кезен вакыт рәвешләре белән беррәттән, кышлыгын, кышыкта, жәйлеген, жәйлектә, кезлеген, кезлектә, йазлыгын, йазлыкта рәвешләре дә кулланыла: *Быйыл кышлыгын* (кышын) *киттеләр гурытка*. *Бытыр кезлеген* (көзен) *салам булмады*. *Жәйлектә* (жәен) *шолай бер барып кат'ам*. *Кезлегендә* (көзен) *капыста пиругы пешерәм*.

Кен (тен) *буйы, кыш* (жәй) *буйы, йаз* (кез) *буйы* тезмәләре белән беррәттән, *тен ката, кыш ката, йаз ката, кез ката, кен сәтә* кебек катлаулы рәвешләр дә актив йөри: *Әлфийәсе аның кене буйы эштә*. *Тен ката* (төн буйы) *йаңгыр йауды*.

Фигыльләр. Затланышлы фигыль формалары. Хикәя фигыль. Сөйләштә хәзерге заман хикәя фигыльнең 1 нче зат берлек саны кыска (*барам, киләм*) һәм тулы (*барамын, киләмен*) вариантларда кулланыла: *Шәкәр кабып йебәрсәм, туксынам*. *Эшлимен, бернигә дә мохтанмыймын*. *Куй итен бик йаратып бетермимен*.

2 нче зат берлек санда хәбәрлек кушымчасының борынгырак -сын/-сен варианты сакланган: *Нәстә йасыйсын* (ясыйсың)? *И йерәк кенәм, бик матур йырлыйсын*.

Хәзерге заман хикәя фигыльнең 3 нче зат берлек саны, әдәби телдән аермалы буларак, еш кына -дыр/-дер хәбәрлек кушымчасы ялганып ясала: *Сүлидер дә* (сөйли дә) *үзе келәдер* (көлә). *Ул аннан катадыр да* (кайта да) *ашылда хызмәт итә*. *Нәҗип вит кызны сырыйдыр* (сорый) *ди*. *Камбайынның кул'асасы базга кадаладыр да* (кадала да) *айакка суга*.

Билгеле үткән заман, әдәби телдәге кебек, фигыль нигезенә -ды/-де кушымчасы ялганып ясала: *бар-ды-м, кил-де-м*. Мәсәлән: *Ашылга иректәм* (авылны сагындым). *Печәнеме чаптырдым*.

Нәтиҗәле үткән заман, әдәби телдәгечә, -ган/-гән кушымчасы ялганып ясала (*күр-гән-мен, күр-гән-сең*), аны зат һәм сан кушымчаларынан башка куллану очраклары да бар; *Мин шолай үдә йаткан* (ятканмын). *Син вит аны ийеңдә кундырган* (кундыргансың). *Сез әле бер нәстә күрмәгән* (күрмәгәнсез), *белмисез*.

Моннан тыш, сөйләштә нәтижәле үткән заманның *-ып/-еп/-п* + хәбәрлек кушымчасы белән ясалган формасы да актив йөри: *Ничә ашылга чыгыпсын* (чыккансың), *әйбәт туфли дә кимәпсен* (кимәгәнсең). *Үзебезнең кешегә китепсен* (баргансың) *икән, диб әтә ди. Тар калдырыпмын* (калдырганмын) *арасын*.

Дәвамлы үткән заман сөйләштә әдәби (*-а иде*) форма белән белдерелә: *Бу вакытта урамда утыралар иде карчыклар. Әшәле заманда сийырны калдыда* (терлек ябу урыны) *савалар иде. Ыйык кийә идек саплыны* (кунычлыны).

Билгесез киләчәк заманның, тулы (*-ыр-мын/-ер-мен*) формасы белән беррәттән, кыскартылган (*-ыр-ым/-ер-ем*) формасы да очрый. Нигезе *р* авазына беткән очракта, 1 нче һәм 2 нче зат берлектә һәм күплектә бер *р* төшәргә мөмкин: *Үземә алганны әнәңә падарит' итәр-мен. Терелсәм, кырбан чалырым* (чалырмын), *димен. Чыгарым* (чыгармын) *әле Сабантуйга. Аларга бирем* (бирермен), *аннан сезгә биремен*.

Билгеле киләчәк заман (*-ачак/-әчәк*) сөйләш өчен характерлы түгел. Бу форма сирәк кенә *йук* һәм *төгөл* сүزلәре белән кулланыла: *Анда барып, ызак тырачагым йук* (озак тормаячакмын).

Боерык фигыльнең ясалышы һәм кулланылышы әдәби телдәгечә: *уки, эшлә*. Мәсәлән: *Буш баллунымны нүшешкә куй. Йырлар йыргазы.*

Теләк фигыль. Эчке теләк (*-асы кил-*) сөйләштә *-гы/-ге, -кы/-ке* + *кел-* конструкциясе белән белдерелә: *Казанга бәк баргым кели* (барасым килә), *вакыт йуг әле хазер барыга. Йемешсез чәй эчкәм келәми* (эчәсем килми). *Үгә кат' кым кели* (кайтасым килә) *атә. Йылагым келәп* (елыйсым килеп) *китте*.

Максатны, теләкне белдерү өчен *-ма/-мә* формасы һәм *кели* (< те-ли) ярдәмче фигыле белән ясалган конструкция кулланыла (*барма кели, килмә кели*): *Мине ике балам белән шушы кеше алма келәде* (алырга теләде). *Шул кыз Рафайылга килмә келәде* (килергә теләде) *бит. Айытка барма келибез* (барырга телибез).

-ырга кели формасы сирәк кулланыла: *Тырырга келәми* (теләми) *ашылда. Йаңгыр йашырга кели* (тели) *ахырсы*.

Максатны, ниятне белдерү өчен инфинитивның *-мак/-мәк* кушымчалы архаик формасы һәм *келә-* ярдәмче фигыле белән ясалган конструкциясен куллану да очрый: *Ирләр чакырмак келибез* (чакырмакчы булабыз).

Фигыль юнәлешләре сөйләштә әдәби телдәгечә. Башка мишәр сөйләшләрәндәге кебек үк, йөкләтү юнәлешендә *-гыз/-гез, -кыз/-кез* кушымчалары актив кулланыла: *Буш баллунымны менгезеп* (менгереп) *бәр әле. Кагызыңа тигезмә* (тидермә) *пирукны. Санап күргәзим* (күрсәтим) *әле сиңа. Унында гына үткәздек* (үткәрдек) *йылын*.

Уртаклык юнәлеше урынына төп юнәлеш формасын куллану очраклары бар: *Катының белән йакшы сүлә* (сөйләш).

Төп юнәлеш урынына йөкләтү юнәлеше формасын куллану: *Йереп кенә үлдә, кешене дә азаплатмады* (азапламады).

Төп юнәлеш урынына кайтым юнәлешен куллану: *Йыртта та-йылып* (таеп) *йыгылдым. Йегетләр кергәндә селге астына качынып* (качып) *утыралар кызлар. Базынып* (базып) *әйтергә генә курыктым*.

Фигыль дәрәжәләре сөйләштә -гакла/-гәклә, -акла/-әклә, -ыкла/-еклә кушымчалары белән ясалалар: *Кыш кене йеремәде афтабуз, әле йерекли (йөрештерә) башлады. Эшләкләдем (эшлештердем) дә тирләдем. Укыклайбыз (укыштырабыз) инде гәҗитне. Соракласы (сораштырасы) иде ашылның ыстурийасын.*

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитивның мәләкәс сөйләшенә -ырга/-ергә формасы хас: *Миңа да кеше күрегә кирәк, ди. Ылан тугынча анасы нәстә келәсә, шоны ашарга кирәк.*

Исем фигыльнең сөйләштә -у/-ү кушымчалы формасы кулланыла: *Керне үдә чайкау йук. Хазер печән чабу вакыты. Хазер урманга йерү йук.*

Исем фигыльнең -ыш/-еш формасы да күзәтелә: *Әллә сезнең йакта дәшәни дийешме (дияләрме)? Кызларны элек сыратып биреш (бирү гадәте) иде. Бишекне куймыйбыз ызбага, аны куйыш (кую) йук хазер.*

Сыйфат фигыль. Хәзерге заман сыйфат фигыль, әдәби телдәге кебек үк, -а/-ә/-й + тырган (кийә торган күлмәк) һәм -учы/-үче (белүче кеше) формалары белән белдерелә: *Без эшли тырган ыстала-шайны йаптылар. Үземнең дә артымнан килүче кеше йук. Мин пешерүче төгөл, суйучы төгөл.*

Киләчәк заман сыйфат фигыль -ар/-әр, -ыр/-ер/-р кушымчалары белән формалаша: *барыр урын, әт'ыр сүз, йегәр алаша, күрер күз. Килер кеше килми калмас.*

-асы/-әсе, -ачак/-әчәк формалы сыйфат фигыльләр сирәк кулланыла: *Ыланым үгә кат'асы кендә алма шурбасы пешердем. Барачак йулың уңышлы булсын.*

Хәл фигыль. Сөйләштә -ып/-еп кушымчалы хәл фигыль киң кулланыла: *Куйларым бар, алар кез кене бәрәннәп куйалар. Ызбаларын сатып киттеләр. Шул ук функциядә -а/-ә, -ый/-ий кушымчалы хәл фигыльләр дә еш очрый: Татарлар электән эшли килгәннәр (эшләп килгәннәр). Йәчмин ыннары ала килдем (алып килдем) тирмәнгә бармас эчен. Хазер заман үңгә, машинага утыра да эшкә йырлый бара, йырлый кат'а (жырлап бара, жырлап кайта).*

-ып/-еп кушымчалы хәл фигыльнең юклыгы әдәби телдә -мый/-ми, -мыйча/-мичә формалары белән ясала. Сөйләштә, болардан тыш, -мыйнча(к)/-минчә(к), -мыйчы/-миче, -мыйынча/-мийенчә вариантлары да кулланыла: *Сырамыйнча (сорамыйча) имән кискәннәр канушнаның тебенә йарар, дип. Эшләмиче (эшләмичә) эш чыкмый. Афтабуз килмичәк (килмичә) китмәделәр. Шаунамича (шауламыйча) гына ашагыз әле. Кашыкны йумыйчак (юмыйча), ару гына себермичәк (сөртмичә) алып та капмый.*

-гач/-гәч, -кач/-кәч һәм -гачтан/-гәчтән кушымчалы хәл фигыльләр актив кулланылышта: *Кат'кач ук сийыр алдык. Ул чирләгәчтән (чирләгәч), Гөлдәрнең әнисе килде. Әрмийә күбәйгәчтән (күбәйгәч) мине асшабаждайт иттеләр. Аннан кат'качтан (кайткач) калхуз персидәтеле булып эшләде.*

-ганчы/-гәнче кушымчалы хәл фигыльнең сөйләштә -гынчы/-генче, -гынча(к)/-генчә(к) кушымчалы вариантлары да еш кулланыла: *Үтергенчә (үтергәнче) кинап килимме үзен, дир. Үзебез йасый идек чабатаны, кешегә баргынчы (барганчы). Бу урамда тырды анда тыргынча*

(торганга хэтле). *Кен дә пугр' апка тешкенчэк (төшкәнче) алманы күбрэк алып куйам. Тугып кийә идек денйага ситсылар чыккынча (чыкканчы).*

-мастан/-мәстән (-масын өчен) кушымчалы хэл фигыль төп эшнөң максатын белдерә: Туфырак кыйылмастан (коелмасын өчен) такта куйалар. Мында такталар шушып тешмәстән (төшмәсен өчен) уйып куйалар.

Хэл фигыльнөң *-сынга/-сенгә* формасы (-сен өчен) төп эшнөң максатын белдерә. *Чирәмнәргә су сиптерәләр йүшеш тырсынга (юеш торсын өчен).*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр. Сөйләштә, нигездә, әдәби телдәгә бәйлекләр кулланыла. Моннан тыш, аларның түбәндәгә вариантлары да бар: *белә/белән — белән. Мәсәлән: Икешәр пилә белә (белән) килеп утын кистеләр. Мин керләр күзим ике палка белә (белән).*

Хатле, хадәр/хадәре, чикле/чәкле, тикле/тәкле, тиңелте/тиңелтен (кадәр, хэтле): Кененә шоның хадәре (хэтле) капсаң да татымны арыш әпәйе. Хал'дән килгән тиңелтен (хэтле) йумарт булуйк. Мин сизгә хадәр (кадәр) йыклар идем, алар килмәсә. Безнөң ашылга йер шуннан тикле (хэтле) эләккән.

Сартын (өчен, хакында): Үлем сартын (хакында) сүләдек әле, ничек барырбыз. Шул ыланы сартын (өчен) китте.

Максат мөнәсәбәтен белдергәндә, өчен бәйлегенә *-гә* юнәлеш килеше кушымчасы ялгана: *Кышлык эченгә (өчен) ашлык чәчкәннәр.*

Ката, сәтә бәйлекләре, тәүлек һәм ел фасылларын белдерә торган сүзләр белән килеп, дәвамлы вакытны белдерә: *кыш ката (кыш бую), тен ката (төн бую), кенсәтә (көн бую).* Мәсәлән: *Ике катын кенсәтә ашлык сугабыз. Икешәр бызау үстерә, кенсәтә (көн бую) ашатып йери. Йаз ката (жәй бую) килеп йереде безнөң ашылга. Тен ката (төн бую) бийү, йырлау. Кыш ката (кыш бую) хатлары килеп тырды. Кен сәтә (көн бую) йыладым кызны заткачтын.*

Теркәгечләр. Сөйләштә әдәби телдәгә теркәгечләр кулланыла: *да/дә, та/тә, ни, әле, ә, тик, йә, әллә, әгәр, әгәр дә ки. Син әллә Гыйлмиләргә дә барып кат' тыңмы?*

Сөйләштә *ки* теркәгеченөң әдәби телдәгә караганда ешрак кулланылуы күзәтелә: *Хатта ки бездә кыр кечкенә булган. Димәк ки йетешсезлекләр күп булган.*

Кисәкчәләр. Мәләкәс сөйләшендә әдәби телдәгә кисәкчәләр (*бик, инде, гына, ук, -мы* һ. б.) актив кулланыла. Шулай да түбәндәгә үзенчәлекләренә билгеләп үтәргә мөмкин. *Бит, ич* раслау кисәкчәсе урынына *вет, вит* (<ведь) рус алынмасы еш очрый: *Анда пылан йук вет (бит), кайа итә ызбасын. Дерес вит (бит) инде.*

Мәгънәләре ягыннан күрсәтү алмашлыкларына якын торган *мени, мыни, мунн*, рус *вата, вана* кебек кисәкчәләр актив йөри: *Ваты (менә) миңа әтәләр иде, белеб эшләдең, диләр иде. Үзе киткәндер, кабагын ачык калдырган ваны (әнә). Инде хазер вана (әнә) савым ашарга бетен карчык-кырчыкны чакыралар.*

Әмән — охшату-чагыштыру кисәкчәсе: *Әмән ут (гүя ут), йыгыра гына.*

Сөйләштә *аша, тәки* (*бик, артык*) көчәйткеч кисәкчәләре кулланыла: *Аша (артык) матурны эзли-эзли, чак матурдан да калма. Тәки (бик) тәмне булсын дип суган салып пешердем.*

Синтаксик үзенчәлекләр

Бирле бәйлеге, *-ган* формалы фигыль белән килгәндә, төшем килешен таләп итә: *күргәнне бирле, киткәнне бирле. Кат канны бирле йаңгыр йауды. Хатыны киткәнне бирле (киткәннән бирле) сийырны үзе сава.*

Әдәби телдән аермалы буларак, *-лар/-ләр* күплек кушымчасы исем хәбәрләргә ялганып килә: *Киленнәр чегендердәләр (чөгендердә). Ыныкларым бар, эчәүләр (өчәү). Малайлары зур урындалар (урында).*

Сөйләштә сорау жөмлөләр түбәндәге чаралар белән белдерелә:

а) *әллә* сүзе ярдәмендә (сорау кушымчаларыннан башка да): *Әллә сарыкларга алма турыйсың (турыйсыңмы)? Әллә Алсу йанына килә (киләме)?*

ә) интонация ярдәмендә: *Син әле белеп тә бетерми торгансың (белеп тә бетермисеңдер)? Алай газлы булдың (булдыңмы)? Арый тыргансың (торгансыңдыр), кызым?*

Иярченле кушма жөмлөләрдә баш һәм иярчен жөмлөләр үзара *шонда, шонарга* күрә мөнәсәбәтле сүzlәре ярдәмендә бәйләнеләр: *Сийырыбыз картайды инде, шонарга күрә сатырбыз, дибез (сыерыбыз картайганга күрә...).* *Кайда бәрәңге карсак, шонда күп жук (бәрәңге тәбәнәгрәк урында корт күп).*

Сөйләшкә, башка мишәр сөйләшләрәндәге кебек үк, инверсия күренеше, ягъни жөмлә кисәкләренәң үзара бәйләнеш тәртибе ирекле булу хас: *Бер марта чакса да йарамый анарга* — Бер генә умарта корты чагу да аңа ярамый. *Урман тарттырырга йөргәннәр бабайлар* — Бабайлар урман тарттырырга йөргәннәр. *Кизләүгә тешсәм, учлап эчәм суны сыкланып* — Чишмәгә төшсәм, кызыгып, суны учлап эчәм.

Лексик үзенчәлекләр

Лексиканың зур өлешен гомумтатар сүzlәре һәм тамырлары тәшkil итә. Сөйләштәге диалекталь сүzlәрнең күбесе мишәр диалектының башка сөйләшләрә белән уртак. Мәләкәс сөйләшенә генә хас сүzlәр дә шактый. Рус, гарәп, фарсы, мордва телләрәннән кергән сүzlәр дә бар. Биредә диалекталь лексиканың кайбер тематик төркемнәрән күрсәтеп үтик.

Йолалар, бәйрәмнәр белән бәйләнешле сүzlәр һәм сүзтезмәләр: *савым* — туйга алып барыла торган күчтәнәч: гадәттә азык-төлек һәм 2 каз; *мәзәк* — яшьләр кичәсе, аулак өйдә үткәрелә торган кичә, *пашул* (< рус. пошел) *боткасы* — туй тәмамланганда соңгы мәжлес, *кыраш ашату* — мәжлес алдыннан кунакларга икмәк ашату, *күзмәләш* — күз бәйләш уены.

Туганлык-кардәшлекне белдерә торган сүzlәр: *әнәй//анай//анакай* — әни, *этәй//атай//атакай* — әти, *әбий//әбкәй//зур әнәй* — әби, әнисенәң яки әтисенәң әнисе, *бабай//бабакай* — бабай, әнисенәң яки әтисенәң әтисе, *абыстай//апа//тутай* — бертуган апа, *әзи//әбзәй//әзәй* — бертуган абый, *әптәй* — 1. үзеннән олы кардәш хатын-кыз; 2. олы яшьтәге хатын-кыз; *дәдәй* — әнисенәң яки әтисенәң абыйсы, *харендәш* — нәсел, *бырат* — ир туганы, *ылан* — бала, *нук, нука* —

онык, *тудыкай* — туганнан туган, *жиңгәчи* — абыйсының хатыны, *бертума* — бертуган, *тумачи* — каенсеңел белән жиңги тиндәш булган очракта, бер-берсенә эндәшү сүзе, *абыз-астай* — каенсеңелләренә эндәшү сүзе, *тайым* — үзеннән кечеләргә иркәләп эндәшү сүзе.

Кешенең тән төзелешен, сыйфатларын, халәтен белдерә торган сүзләр: *табан* — үкчә, *гузна* — тубык сөяге, ашык сөяге, *чәлтер* — сыйрак, *йамбыз* — янбаш, *йәйәк* — яңак, *петәй* — имчәк, *чәндер* — арык, ябык, *аухат* — куәт, *акыш-мәкыш* — аңгы-миңге, *йерәкләнү* — ачулану, ярсу, *күпшенү* — күбенү, *ирегү* — сагыну, тансыклау, *сагыну* — искә төшерү, *мохтану* — мохтажлык күрү, *каста* — авыру, *киңәнү* — шатлану, *тыну* — тынычлану, *дарылу* — омтылу, талпыну, *пукыл* (< рус. опухоль) — шеш һ. б.

Аш-су: *кәкәш* — өстенә бәрәңге яки эремчек ягып, ачы камырдан пешерелгән пәрәмәч, шәнгә, *кәлҗемә* — сумса, *пительач* — сөткә һәм күкәйгә генә басылган төче камырдан чынаяк зурлыгында әвәләп майлы табада пешерелгән кабартма, *как теше* — чәкчәк, *кырындык* — сөт кайнатканда, ботка пешергәндә казан төбенә утырган касмак, *эләкшә* — өйдә ясалган токмач, *кырай* — түгәрәк ипинең кибән башы яки кыерчыгы, *кыстырымбый* // *йакмыш* — кыстыбый, *кагыт* — как, *керчәмә* — чүпрә белән ясалган эчемлек, *чигелдәк* — бавырсак, *шәкәр пукыле* — шикәр шакмагы, *бавырсак* — чәкчәк.

Хуҗалык, тормыш-көн күреш белән бәйле диалекталь сүзләр: *ызба* — өй, йорт, *ишег алды* — өй алды, *йырт* — ишегалды, *пылан* — йорт урыны, *кара бура* — нигез баганалары арасына эшләнгән бура, *аран* — кыш өчен жылытылган мал өе, *пайыт* (< рус. поветь) *асты* — лапас, *синнек* — каралтыда терлек азыгы, сбруйлар, йорт кирәк-ярагы куя торган урын, *зәмәт* — койма, *кабак* — капка, *нәүрәп* (< рус. погреб) — кар базы, *баз* — идән асты, *гылдыр* — диал. *болдыр* — өй алды баскычы, *лаука* — кибет, *эргә кыйу* — нигез салу, *кыртыйш* (< рус. коротыш) — йорт бурасының тәрәзә яннарындагы кыска бүрәнәләре, *нүшеш* — почмак, *дустыган* — су чүмече, *латук* — күмер соскычы, *чиличке* (< рус. саночки) — кечкенә чана, *эленге* — тәрәзә пәрдәсе, *цәпә* — чүпрәк, тукуыма, *матига* — күмгеч һ. б.

Киём-салым: *тәбәтәй* // *түбәтәй* — түбәтәй, *ыйык* — киез итек, *запун* (< рус. запон) — элмәк, *зыбын* — чикмән, *чолка* — кижемамык оек, *арган* (< рус. варган) — оектагы сыр, *варига* (< рус. варига) — бияләй, *ыркача* (< рус. рукавица) — зур күн бияләй, *түмә* — муенса, *тастар* — кунаклар алдына сала торган озын тастымал, *алынийанма* // *алйанма* — алъяпкыч.

Үсемлекләр: *айбагар* — көнбагыш, *айу камыры* — гөлҗимеш, *киндераш* — киндер орлыгы, *кечеркән* — кычыткан, *элән* — җитен, *алма* — бәрәңге, *багалмасы* — алма, *таракан чиклашыгы* — кедр, эрбет чикләвеге, *туйыралык* — куаклык, *үгез бырчагы* — мәче борчагы, *бедерләнү* — бөреләнү, *шәбен* — күбә, *кәлшә* — коелган ашлыктан үсеп чыккан иген үсентеләре.

Хайваннар: *алаша* — ат, *тай* — колын, *куй* — сарык, *пиратук* (< рус. передок) // *йарка* — гадәттә, бәрәнләмәгән бер яшьлек сарык яки кәжә, *башмак* — бер яшьлек тана, *кычык* — эт, *былан сыйыры* — болан, *луч* — поши, *дәшә* — дөя, *мурта* — умарта, *әчәт* // *кучат* — этәч,

крыйса — күсе, *азман* — шөпшө, *йүшеш таракан*//*чи таракан* — кыргаяк, *беклән* — бөгөлчән һ. б.

Табигать күренеше, рельеф: *кизләү*//*тишмә* — чишмә, *уй* — чокыр, *йырынды* — ерганак, *кигәшен йәшене* — ажаган, *нүшек* — мүк, *зәрә йарылу* — таң ату, *горда* — кантар, оешып калган балчык, *дофан* (гар.) — ком бураны, өөрмә.

Сөйләү үрнәкләре

йаңы маклавышка алты йез йыллар бар диләр// безнең авыл пирвый иске маклавышка утырган/ урман йакын булган// катыннарыбызны айу ашар дип/ бу авылга күчкәннәр// маклавыш бабайлар заманында мыңлы кыш әтелгән// тау битләрендә арих урманнары иде/ кизләүләр кругум// иске маклавыштан тар йылга агып килә// таш кизү йылгасы урман авызыннан килә// алар кушылып маклавыш йылгасына тешә/ татарстанда сура йылгасына кушыла// терлек/ куй/ сийр асраганнар// хазер авылда дүрт йезләп хазәйства/ йартыдан эзрәге мукшы/ мардва// авылга карсун райуныннан да килгәннәр// татарлар электән эшли килгәннәр//

мин әрмийәдән кат'качтан калхуз персидәтеле булып эшләдем// безгә мурта иле бирделәр/ кем дә эшләми/ чагудан да куркалар// бал бәйә тыра/ калхузга машина алдык// чөчәкләр тулган/ муртага кен кирәк//

авылда кажи хазрәт кизләве бар/ ул казыган кизләү/ искак кизләве бар/чишмә сүзен дә аңышалар// ике тау арасы кирәмәт уйы/ йырындылар бар/ хахлаука кыры бар/ анда тужы кизләү чыга// элке бырчак/ йасмык/ бырай/ быдай/ киндераш/ элән чөчтеләр//

Сөйләүче: Мәрдиев Нәҗип Заретдинович, 55 яшь
Ульяновск өлкәсе, Майна районы, Яңа Макла-
выш авылы

1982 ел. Язып алучы: З. Р. Садыкова

денйага ситсылар чыккынчы тугып киделәр/ тугый идек/ эрли идек каба белән// үзөбез йүли идек// киндерашны бит эле тартасын да сугасын// черегәчтән киптерәсен// аннан түвәсен килегә салып/ пәзи дибез инде// бай кызлары йыннан тугып/ краскага манып// балалап/ балалап (бала итәк белән) кийәләр иде// аннан дырук бетте тугып кийү// тирәзәләрдә алай эленгеләр йуг иде// калынрак шәл бәлиләр иде/калпак кийәләр иде// такыйаның алны чиккән була иде//

Аккыш ычты/ аккыш ычты/
Аның йынын кем йыйды/
Сугыш кырларында кырбан булганнарның
Канлы гәүдәләрен кем йыйды//

Аккышкыйым/ кайа барасын/
Канат ычларыңны талдырып/
Кай җирләрдә вафат булдың/
Дүрт балаңны йәтим калдырып//

Сөйләүче: Фәхретдинова Камәр, 55 яшь
Ульяновск өлкәсе, Чардаклы районы, Калмаер
авылы

1975 ел. Язып алучы: З. Р. Садыкова

диңгез атавында бер кыш эч бала чыгарган// аны нишләсен/ бала вит жәл/кире йакка чыгарыга// берсен авызына капкан// диңгез уртасына җиткәчтән/ баласыннан асрарсыңмы/ бәбкәм/ дигән// баласы/ асырармын/

дигән// аны диңгез уртасына ташлаган// икенчесен дә ташлаган// эченчесен-
нән сыраган// анысы/ нәстә дип әтим/ асырармын дисәм/ бурычлы булыр-
мын/ үземнең балаларым булыр/ аларны асырасым булыр// син дересен
әттең/ дип кыш баласын теге йакка алып чыккан/ ди//

Сөйләүче: Галимова Галиябану, 64 яшь
Ульяновск өлкәсе, Чардаклы районы, Калмаер
авылы
1975 ел. Язып алучы: З. Р. Садыйкова

ЧИСТАЙ КЕРӘШЕННӘРЭ СӨЙЛӘШЕ

Татарстанның Чистай һәм Алексеевск районнарында ун авылда, Лениногорск районының Аланлык (Федотовка) авылында, Самара өлкәсенең Келәүле районы Урдалы (Назаровка) авылында яшәүче керәшеннәр биредәге татар-мишәрләр, чуваш, мордва һәм руслар арасында озак вакытлар янәшә яшәп, үзенчәлекле бер төркем булып формалашканнар. Сөйләүләренә караганда, мәсәлән, Керәшен Ялтаны (Крещ. Елтаны), Чуваш Ялтаны (Чув. Елтань), Ишәле (Ишалькино), Югары Кондрата (Верх. Кондрата) һ. б. авылларга нигез салучылар Тамбов, Саратов, Самара өлкәләреннән килгән мишәрләр булган, ә авылларның барлыкка килүе XVII гасырда патша хөкүмәте тарафыннан Кама аръягы линияләре төзү чоры белән бәйләп аңлатыла, бу хәрби сызыкларга татар-мишәрләр һ. б. халыклар күчәрелеп утыртылган.

Тел үзенчәлекләре ягыннан чистай керәшеннәре сөйләше мишәр диалектына якин тора, шул ук вакытта, бигрәк тә лексика өлкәсендә, казан арты һәм түбән кама керәшеннәре сөйләшләре белән дә уртаклык күрсәтә.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузык авазлар. *а* — иренләшмәгән ачык аваз: *ай, балалар, алты* һ. б. Ләкин кайбер кешеләр сөйләшкәндә җиңелчә иренләшкән *а* авазы да кулланыла. Бу исә биредәге керәшеннәрнең төрле катнаш төркемнәрдән оешкан булуын күрсәтә.

ә авазы — өлкән кешеләр сөйләшкәндә, әдәби телдәгегә караганда, алгырак позициядә ясала: *әйбер, әрпә* — гарәфә.

ү авазы — алгы рәт, югары күтәрелештә, ирен авазы. Чистай керәшеннәре сөйләшкәндә *ү* авазы әдәби телдәге эквивалентына караганда алгырак позициядә ясала, бу яктан ул мишәр диалекты сөйләшләре белән якыная: *бүлмә, күп, күз, күмер*.

Калган сузыкларның әйтелеше белән сөйләш әдәби телдән аерылмый. Үзенчәлекләр төрле фонетик күренешләргә, тәңгәллекләргә кайтып кала.

Кайбер сүзләрдә *ы, о, э (е)~у, ү* күзәтелә: *бетәнчәли* — бүтәнчә, *тегел* — түгел, *былды* — булды, *ыңгайында//оңгайында* — уңаенда, *нырлы//норлы* — нурлы, *шындый//шондый* — шундый.

Әдәби телдәге *о—ө* ирен сузыклары сөйләштә тулысынча яки өлешчә иренсезләшәләр, ягъни *ы, е~о, ө: кемешче* — көмешче, *эзелә* — өзелә, *җезек//йезек* — йөзек, *селге* — сөлге, *чей* — чөй, *тыз* — тоз, *ылы* — олы.

ә~и түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *бәк* — бик, *кәметә* — киметә, *кәртә* — киртә, *әпәй* — ипи.

и~ы—е аерым сүзләр өчен генә хас: *бачкич* — баскыч, *ачкич* — ачкыч, *шиша* — шешә, *чиган* — чегән, *кичатна* — кечатна (пәнжешәмбе).

Алгы һәм арткы рәт сузыклар тәңгәллеге: а) *эракмат* — рәхмәт, *казыр//хазыр//кажыр* — хәзер, *мона* — менә, *ана* — әнә, *мачы* — мәче; ә) *йен//жәен* — йон, *кечеткән* — кычиткан, *мержә* — моржа.

Дифтонглар. -ой, -ый, -өй, -уй, -әй, -ай төшерелмә дифтонглары, мишәр диалекты сөйләшләрәндәге кебек үк, монофтонглашалар яки башка дифтонгларга күчәләр: койалар (коялар) > *кийалар*; койаш (кояш) > *кыйаш//кийаш*; бойыктым (боектым) > *бийыктым//бийыктым*; койо (кое) > *кыйы//кийы*; коймак > *кимак//кыймак*; койрык > *курик*; жыйыла (жыела) > *жийыла*, укый > *укий*, такыйа (такыя) > *такийа*; көе (көе) > *кее//кийе*; төйәп (төяп) > *тейәп//тийәп*, көймә > *кеймә//кимә*, төймә > *теймә//тиймә*, сөйәк (сөяк) > *сейәк//сийәк*, өйдә > *эйдә//и̇дә*.

-уй > у (л, н тартыклары бу очракта палатальләшә, ягъни нечкәртеләп әйтелә): уйна > *ун'а*, муйын (муен) > *мун'*, куйын (куен) > *кун'*.

-ай// -әй дифтонглары тел алды *д, л, р, н, с, т, ч (ц)* тартыклары алдыннан килгәндә, *а—ә* авазларына күчә, ә тартыклар үзләре нечкәртеләләр: кайта > *кат'а*, кайна > *кан'а*, хәйлә/кал'ә, байтак > *бат'ак*, әйтә > *әтә*, кайнана > *кан'ана*, кайсы > *кас'ы*.

Тартык авазлар. Бу сөйләштә әдәби телгә хас тирән тел арты *қ, ғ, х* тартыклары кулланылмый. Алар урынына, мишәр диалектындагы кебек, тел арты *к, г, х* тартыклары әйтелә.

Кайбер сүзләр һәм ижеклар ахырында килгәндә, *к* авазы бугазда ясала торган йомык аваз ['] (хәмзә) белән алмаштырыла: *ни'* — ник, *чи'мән* — чикмән, *күлмә'* — күлмәк, *чүперә'* — чүпрәк, *куры'ма* — курыкма, *кирә'ми* — кирәкми.

Чистай керәшеннәре сөйләшенә сүз башында *ж*-ләштерү хас. *ж* авазы берникадәр шартлау элементы белән, кушык аваз булып әйтелә: *әжәп* — жәп, *әжаулык* — йаулык (яулык), *әжаңгыр* — йаңгыр (яңгыр).

Кайбер кешеләр сөйләшендә *ж* һәм *й* тартыкларының икесенә дә кулланылу очраклары күзәтелә: *йырак//жырак* — йырак (ерак), *жүн//йүн* — очсыз, *жәгет//йәгет* — йәгет (егет), *жәш//йәш* — йәш (яшь), *жыр//йыр* — жыр, *жөзөк//йөзөк* — йөзөк, *йан//жан* — жан.

Кайбер алынма сүзләрдә сүз уртасында *ж~й*: *денжә* — дөнья (донья), *баринжа* — варинье (варенье), *мәржә* — моржа, *Даржа* — Дарья (Дарья), *Маржа* — Марья (Мария); *ж~з*: *кажыр* — хәзер.

ч тартыгы берникадәр шартлау элементы белән, кушык аваз булып әйтелә: *чи^тчи^ткай тәлинка* — фарфор тәлинка, *кап^тчы'* — капчык, *бак^тчи* — күрчә, *ки^тч* — кич.

ч~т түбәндәге сүзләрдә: *тиш* — чиш, *тишен* — чишен, *тишмә* — чишмә; *т~ч*: *чикле//чәкле* — тикле, хәтле.

к~х күренеше алынма сүзләрдә дә, төрки сүзләрдә дә күзәтелә: *кат* — хат, *катын* — хатын, *катле//хәтле*, *казыр//хәзер*, *эракмат* — рәхмәт, *катер* — хәтер, *акык* — ахак. Сүз башында һәм ике сузык

арасында килгәндә, *к* авазы түбәндәге сүзләрдә яңгыраулаша: *гүчтинеч* — күчтәнәч, *тыгырык* — тыкрык.

Гарәп теленнән кергән сүзләрдә *г* авазы, мишәр диалекты сөйләшләрәндәге кебек, төшә: *зайип* — зәгыйфь, *айып* — гаеп, *үмер* — гомер.

Чистай керәшеннәре сөйләшәндә аерым сүзләрдә *т* тартыгының нечкәртелгән варианты да очрый, ул рус телендәге нечкә *т* тартыгына якын, берникадәр шартлау элементы белән әйтелә: *зунт'ик* — зонтик, *бут'инка* — ботинка, *инт'ирнат* — интернат, *Тат'и* — Татьяна, *Мут'и* — Матрена, *Ут'аганов* — Үтәганов.

Аваз һәм иҗекләр төшү: *л* тартыгы түбәндәге сүзләрдә төшә: *айса* — алайса, *буса* — булса; *х: әлем* — хәлем, *шәмир* — кәшемир.

Аваз һәм иҗек өстәлү: *кыстымбый* — кыстыбый, *келке-нечле* — көлкеле.

Морфологик үзенчәлекләр

Исемнәр. Рус теленнән кергән исемнәр бер иҗеккә калганчы кыскартылып, *-ук/-үк* кушымчалары ялгап әйтелә: *Барук* — Варвара, *Аудук* — Авдотья, *Марук* — Маруся, *Ибук* — Иван, *Санук* — Александр, *Мәтүк* — Матрена, *Татук* — Татьяна.

1 нче һәм 2 нче зат тартым белән төрләнгән исемнәр төшем килешендә, угыз телләрәндәге кебек, *-ы/-е* кушымчалары белән формалаша. Мисаллар: *Ий артыма гел утырттым*, *Багытымы* (бәхетемне) *сынарга* (халык жыры). *Печкәчәме* (печкәчәмне, ягъни иренең сеңлесен) *дә*, *жанагамы* (жанагамны, ягъни иренең энесен) *да үзем карап үстердем*. *Татуг әбей миңа жаулыгыңы* (яулыгыңны) *каты гына бәйләп жап та тишмә* (чишмә) *мәләчегеңе* (мәләнчегеңне) *дидерийе*, *бозылмый ул дидерийе*. *Хазер тектем алжапкычымы* (алъяпкычымны). *Бир әле чүмечеңе* (чүмечеңне).

3 нче зат берлек сандагы тартым кушымчалары кайбер очракларда кабатлана: *Ийартысында* (өй артында) *тырадырыйы машинасы*. *Катыннар жаулыгысы* (яулыгы) *гына булмады*. *Эчә тырганысы* (эчә торганы) *тәмне тегел су*. *Бәрән жыннарысы* (йоннары) *жепәк күк*.

Фигыльләр. Затланышлы фигыльләр. Хикәя фигыльләр. *-ган/-гән* формалы фигыльләр, зат кушымчаларыннан башка гына килгәндә, билгеле үткән заман мәгънәсен белдерергә мөмкин: *Кенәгәне сыраб алырга ыныткан мин*. *Ирерәк тәңкәләр була, инде ыныткан да мин аны*. *Карт мине әрли, син, ди, мыржаларны тыкмаган, ди*.

-ган/-гән формалы фигыльләр, *бар*, *йук* (юк) сүzlәре белән килеп, зат кушымчаларыннан башка гына кулланыла алалар. Мисаллар: *Әле мин аларны күргән дә, эшиткән дә йугыйы*. *Кетү сергәнне күргән бар*.

Боерык фигыль, нигездә, әдәби телдәгечә. Шул ук вакытта, кайбер авылларда (мәсәлән: Чуваш Ялтаны, Керәшен Ялтаны, Ишәле, Югары Кондрата, Чурабатыр, Кыр Баран) өлкән буын вәкилләре телендә 2 нче зат берлек сандагы боерык фигыльләрнең борынгы *-гын/-ген* кушымчасы ярдәмендә ясалу очраklары бар: *Чакырып жаз мамаңы, килеген диген*. *Бар, өйегезгә кайтыгын*. *Сет эчкен жәтрәк, салкын сет китердем баздан*. *Әйтеген кайткач, үз райуныбызга килеп жырласыннар жыруларымы*. *Теге өйгә кереп жазыгын*.

Теләк фигыльләр. *-ырга/-ергә + кели* аналитик формалары әдәби телдәге *-макчы/-мәкче + була* формасы урынына кулланыла: *Жырларга келим* (жырламакчы булам), *кийеме жаңгышам. Мин иртәгә барыга келим* (бармакчы булам) *Чистайга. Бер казны алып калырга кели* (калмакчы була) *үзенә.*

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Чистай керәшеннәре сөйләшәндә *-ырга/-ергә* формалы инфинитив актив кулланыла, күп очракта ул урта диалекттагы *-асы/-әсе* формасын да алмаштыра. Мисаллар: *Керләр дә жуарга әле, әллә нәстә эшләп бетергә кенезын. Бер утыргыч апчыгарга. Тәрәзәләрне алырга, тәрәзәләрне жуварга былай жылытса инде.*

Кайбер очракларда *-ырга/-ергә* формалы инфинитив юнәлеш килешәндәге *-у/-ү* формалы исем фигыль урынында да кулланыла. Мисаллар: *Син килергә самашыр куйганда кулымы пешердем. Мин кайтырга кимак пешергәч, эрәкмәт.*

-ырга/-ергә формасы бар, йук сүzlәре белән дә килергә мөмкин: *Күрегә дә жука чебеннәрне, кен сушык. Анда кеше керегә дә жуыгы туйга, күп былды үзләре.*

Хәл фигыль. Әдәби телдәге *-ганчы/-гәнче* (барганчы, килгәнче) формалы хәл фигыльләрнең *-гынчы/-генче* варианты актив кулланыла: *Тау астыннан кигәнче* (килгәнче), *тау өстеннән кисәңче* (килсәңче). *Кийаматлык булып кигәнче* (килгәнче) *мәләңчек алдыңы жусанчы* (халык жыры). *Ашылга кат ып житкәнче* (житкәнче) *йөгәрдем. Әбей, мин кат кынчы* (кайтканчы) *чыгып китмәген, дип кенә тора балам.*

Хәл фигыльләрнең әдәби телдәге *-гач/-гәч* формасы белән параллель *-гачын/-гәчен*, шулай ук *-гачыннан/-гәченнән* варианты да кулланыла: *Ишектән чыккачыннан* (чыккач) *да тайып жыгылган. Үзләренә ашырым ий бугачын* (булгач) *йамансылый тыргандыр. Каз бумагачын* (булмагач) *бибиләрне кырис алган. Күпергә житкәчен* (житкәч) *чеңнәгән дәдәсенә. Баланы чумылдыргачын* (чумылдыргач, ягъни чукундыргач) *кечтинә* (бәби туге) *йасыйлар.*

Лексик үзенчәлекләр

Йолаларга караган сүzlәр: *кыжжанныларысы* — туйда кәләшне озатып йөрүче иптәш кызлары, *булышлы туй* — зурлап, күп кеше катнашында үткәрелә торган туй, *чеңнәү* — туйда кызның елап жырлавы, *нардуган* — кышкы бәйрәм, *уйын эсте* — жәйге түгәрәк уеннар уздырыла торган вакыт, *иташар* (кен) — ураза беткән көн (христиан дине йоласы буенча).

Аш-сулар: *жымышак* — бодай ипи (Жымышак пешердем, чәй эчәргә утырыгын), *әпәй* — ипи (Әпәй кисеп куйдым эстәлгә), *калын келчә* — кабартма (Туйга калын келчә пешерәләр ийе, калын келчәне урталый жаралар ыйы да эстәлгә тезеп чыгалар ыйы), *жука* — күзикмәк (Калын келчә эстенә жуканы бекләп тезеп куйалар ыйы), *чегендер пирәмәче* — кабартма өстенә пешкән чегендерне кырып ягалар, бәрәңге пәрәмәче кебек пешерелә (Кыдаги булмакчыбыз чегендерне балландырып, чегендер пирәмәче пешереп килде туйга).

Киём-салым атамалары: *дәшәт* — хәситә (*Дәшәтне кикачлап куйалар*), *түшлек* — тәңкәләр тезеп ясалган изү (*Байыракларда түшлек булды*), *сүрәкә* — укалы баш киеме, *чигәчә* — ике як чигәгә киелә торган, тәңкәләр тагып эшләнгән бизәнү әйбере, *катыннар жаулыгы* — сүрәкә-чигәчәләр кигәч, өстән бөркәнәп куела торган яулык (*Катыннар жаулыгы чуклыйы*), *чәрик башмак/чәрик* — күн аяк киеме (*Ишәле урамын жери-жери Чуклы чәригеме туздырдым; Чуклы чәригеме туздырмадым, Йәшлек дәшереме уздырдым*), *мәләчлек* — мәләнчек, башны кысып бәйләп кую өчен чепчик формасында тегелгән баш киеме, *түгәрәк жаулык* — кырыена чачак тотылган, уртасы чигүле дүрт почмаклы яулык (*Түгәрәк жаулыкны нардуганда жуйдылар*).

Туганлык мөнәсәбәтен белдерә торган сүzlәр: *печкә* — каен-анага эндәшү сүзе, *печкәчә* — иренәң сөңдесе, *жанагай* — иренәң энесе, *урсай/урсана* — баланы чукундырганда «әни» итеп куелган хатын-кыз, *урсата* — баланы чукундырганда «әти» итеп куелган ир кеше.

Көн исемнәре: *баш кен* — дүшәмбе, *буш кен* — сишәмбе, *кичатна* — пәнжешәмбе, *татар атнасы* — жомга, *атна кич* — шимбә, *атна кен* — якшәмбе.

Сөйләү үрнәкләре

кунак килгәндә туйга калын келтчә пешерәләр ийе// калын келтчәне урталый джаралар ыйы да эстәлгә тезеп тчыгарлар ыйы// аның эстенә джука пешерәләр дә урталый бекләп шуның эстенә куйалар ыйы// май буса май куйа/ шулпалы аш китерә/ бутка/ бәрәңге жаркуйы куйалар/ аннары ит// пукырау тирәсе буса пешерәләр ийе пилмин дә// безнең кыдаги булмак-тчыбыз тчегендерне балландырып тчегендер пирәмәтче пешереп килде// джәшпи килең уң аягың салгыза кийәүнең//килешеп киткәтч алты атна утыра кыз анасы джанында// булышлап кына килеб алалар аны// джегет килеп джери кыз джанына// элгәре туй кызык булган/ калакуллар белән/ атлы тчана джигеп// джәй кене буса пелис камзул/пелис тун кирәк//туйда булышта кыз тчәңни инде// кийесе ничег сың әле// әтисенә джырлый инде//

башламам да дигән кибәнең/ башлайсыңмый әтекәй// ташламам да дигән бәбекәң/ ташлайсыңмый әтекәй//әтекәйем сәкәңә/ утыр дисәң дә утырмамын// инде казыр китеп барамын/ тыр дисәң дә тырмамын//

кыз анасы джырлай/ китәм генә/ дидей/ китәм/ дидей/ китәрдегез минем әлемне// белсәң иде балам калемне/ джарып бирер идем джанымны//

кийаматлыкка жырлайлар/ тау астыннан кигентче/ тау өстеннән кисәңтче// кийаматлык булып кигентче/мәләтчлеген джува белсәңтче//

кийаматлык жырлай/аргы джакта тчеметем/ бирге джакта тчеметем// бу кызларны алып киткәтч/бетән кызда эметем//

кызны иң элек кийаматлыкка алып кайталар// аңарга келкенетчле джырлар джырлилар// гүчтинәч тчыгарганда джырлап тчыгаралар/ күк күгәрченкәйләрнен сетен саудым/ казан күтчәнәтчләре джасарга// бу күтчәнәтчләр белән сезгә килдек/ кардәш/ ырыу белән ашарга//

Татарстан, Чистай районы, Керәшен Ялтаны
(Крещ. Елтаново) авылы

1978 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

кызлар бәйрәме/ кез кене казански бәйрәмдә кызлар джери ий сайын// бетен ашылның кызы бергә джыйылып джериләр// нуйабәрнең ундүртендә// кемнең кызы бар/ шунда эрәттән джериләр// шунда ике эстәл әзерләгән була// бер келкенеч булды бу джергәндә// шулай упрыч (Ефросинья) ашны каба да и ашыбыз да сушынып беткән/ и ызак тырдыгыз ди// теге гәверлә

(Гаврила) аннасы алды да/бер кашыкны тутырып капты да/ аш бик эсте булган// майлы аш/келештег инде//

кызлар кийен чыгарып булырмы// джырлап карибыз казыр// шыбыр гына шыбыр джаңгыр джава/ джегерийек тчаршаулар астына// тау ди ашыгызга/ тау сымыгызга ди/ джыгылыыйк айкай астына//

нардуганнар шулай була инде был// керәшеннәр тчываш күлмәкләре кийеп бийидерийе// күп джыйыладырыйы калык// аннары ий бырынтчы джеридерийег инде// бетәнтчәли джуг инде// бабай булып джериләр// искечә джаңа джыл китчәне джезек салалар инде// мында шулай джезек салалар/ кажныйы үз джезеген үзе сала/ бер кеше бутап тыра// берсе джырын әйтә// кәзер алай кылынмыйлар инде// ул беж джәшрәк тчакта гына буды// ак дәдәй джезек салдырган/ аңарга джыру тчыккан// аклы джаулык затлы джаулык/ джәйге кенне бәйлимен дий// ишәле дигән асыл илдә/ калдык джәйләреме джәйлимен дип джыру тчыкты нардуганда// мин шул джылны кийәүгә киттем// джезек салганда шулай әйттеләр//

үлене искә алган чакта пирбый таба исе чыгарабыз жука белә// кырык-бер жука жийәбез/ кырыкбер келчә жасыйбыз// килгән кешегә табакка салып жибәрәбез// бездә әрбине бер сандык эләшәп бетерәләр// зур ырулы буса кырыгар кеше жийыла// кайсы казый// хасы сүндәрә жасый// гыруп эстенә тупырак тешермиләр бездә// күтәрәп барган мужикларга кажныйына икешәр митыр бистәрлек бирәләр// күп кирәк әрби//

түгем/ тәбикмәк пешерәбез/ күкәй пешерәбез/ джука джәйәбез/ пирәмәч пешерәбез// бөтөн туганнарны тчакырабыз түгемдә// кастәрләгән кешене калдырмыйбыз// тийәберсе итәбез инде// джыллыг ашны болай үткәрәбез менә/ ололарга тавык суйабыз/ кетчеләргә күкәй сытабыз// такта тчабучыны тчакырабыз/ гүр аузы атчутчыны тчакырабыз/ казучыны тчакырабыз// сарыгы буган кеше сарык суйа инде// кан тчыгарышлы дибез менә// джырлыйбыз//

Татарстан, Чистай районы, Ишәле (Ишалькино) авылы
1978 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

ТАУ ЯГЫ (ПОДБЕРЕЗЬЕ) КЕРӘШЕННӘРЕ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Татарстанның Кайбыч (элекке Подберезье) районына карый торган сигез авылда таралган: Мәлки (Молькеево), Иске Кырбаш (Ст. Курбаш), Куясан (Хозесаново), Ырым Тәрбит (Старое Тябердино), Зур Тәрбит (Бол. Тябердино), Баймырза (Баймурзино), Иске Буа (Ст. Буа), Сыр авылы (Янсурино).

Алар Татарстан белән Чувашстан чигендә урнашканнар. Күрше булып торган татар һәм чуваш авыллары элек-электән бер-берсе белән нык аралашып, үзара йөрешәп яшиләр, бәйрәмнәр, кичке түгәрәк уеннарда чувашлар да, керәшеннәр дә бергәләп уйныйлар, уртак җырлар җырлыйлар. Бу төбәктәге татарлар һәм чувашлар арасында гаилә бәйләнешләре дә көчле булган, керәшеннәр киленнәрне чувашлардан (ягъни христианнардан) алырга тиеш булганнар. Әмма чуваштан килгән киленнәр керәшен гаиләсендә бик тиз генә татарча сөйләшүгә күчеп киткәннәр. Биредәге авылларда яшәүче татарларның күпчелеге ике телдә: чувашча да, татарча да яхшы сөйләшә.

Халык телендә сакланган истәлекләргә караганда, хәзерге керәшеннәр христиан динен XVI йөздә кабул иткәннәр. Авыл исемнәре, зиратлардагы кабер ташлары әлегә авылларга нигез салучыларның исемнәре

белән бәйле булса кирәк. Мәсәлән, Куясан авылы — Хужа Хәсән, Мәлки — Мәүликәй, Кырбаш — Корбангали, Тәрбит — Тәңребирде һ. б.

Ырым Тәрбит авылы янындагы иске зиратта (бу авыл кешеләре аны мазар, мазарлык дип атыйлар) язулы кабер ташлары сакланган, шуларның берсендә Тугаш улы Тәңребирде исеме һәм ташның 1550 елда язылган булуы турында мәгълүматлар бар.

Бу төркем керәшеннәрнең тел үзенчәлекләрен тикшергәндә, чуваш теле белән уртақ күренешләрне шактый күп табыла. Чуваш теленең йогынтысы бигрәк тә лексика өлкәсендә күзәтелә. Чувашлар белән уртақлыктар, христиан динен кабул иткәч, тагын да ныграк көчәеп киткән.

Тикшерә торган сөйләшнеләр урта диалект сөйләшләре белән охшашлыгы зур. Беренче чиратта, норлат сөйләше белән якынлыгы күзгә ташлана. Бу сөйләшләр арасындагы охшашлык, башлыча, морфология һәм, өлешчә, лексика өлкәсендә күзәтелә.

Болардан тыш, әлеге сөйләшнеләр мишәр диалекты сөйләшләре белән дә уртақлыгы бар. Бу бигрәк тә фонетика һәм лексика өлкәсендә ачык чагыла. Мәсәлән, тирән тел арты *к*, *г* авазларының булмавы, дифтонгларның монофтонглашуы һ. б.

Тау ягы керәшеннәре сөйләше Н. Б. Борханова (1955), Л. Ш. Арсланов (1965), Ф. С. Баязитова (1986, 1997), Д. Б. Рамазанова (1994), Т. Х. Хәйретдинова (1994) тарафыннан өйрәнелгән. Сөйләш авторның үз материаллары нигезендә тасвирлана.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. *а* авазы, мишәр диалекты сөйләшләрендәге кебек үк, иренләшү төсмере булмаган аваз: *ай, бара, бал, алма, шалай* — шулай.

ү сузыгы, *эд*. *ү* авазы белән чагыштырганда, алгырак позициядә ясала, аны әйткәндә иреннәр көчләрәк түгәрәкләнәләр; *ү* авазының артикуляциясе, мишәр диалекты сөйләшләрендәге кебек үк, *ү*зе белән *янәшә* торган тартыкның артикуляциясенә дә йогынты ясый. Бу тартык гадәттәгегә караганда йомшаграк итеп әйтелә: *күп, күпер, түшәк, үгез, күл*.

Калган сузыклар әйтелешләре ягыннан әдәби телдәге эквивалентларыннан аерылмыйлар.

Сөйләшнеләр сузыклар өлкәсендәге үзенчәлекләре, нигездә, авазларының *ү*зара тәңгәлләшүендә һәм башка күренешләрдә чагыла.

а~у: бигрәк тә *ул, шул* алмашлыклары һәм алар нигезендә ясалган сүзләрдә күзәтелә: *шалай, шал, шандый, шанчак, анчак*. Бу күренеш мишәр һәм себер диалектларында да билгеле.

Кайбер сүзләрдә *э~и, и~э (е)*: *энде* — *инде, ире* — *эре, инә* — *энә*.

Киң *а, э* сузыкларын тар *и* белән алмаштыру. Бу күренеш *баргин^тчы, килгин^тче, баргис, килгис* кебек грамматик формалар белән чикләнә.

Ирен-ирен сузыкларын иренләшмәгән сузыклар белән тәңгәлләштерүнең берничә күренеше бар.

ы~э (е)~о~ө: *былым* — *болын, сылы* — *солы, тетем* — *төтен, телке* — *төлке*.

э (е)~ү: *беген* — *бүген, тегел* — *түгел*.

Алгы рэт (нечкә) сузыкларны арткы рэт (калын) сузыклар белән (табанак — тәбәнәк, быйык — биек, тыш — төш (урын)) яки, киресенчә, арткы рэт (калын) сузыкларны алгы рэт (нечкә) сузыклар белән (кечтегән — кычыткан, ден^джә — дөнъя, джәйдәк — жайдак, чепчек — чыпчык һ. б.) алмаштыру күренеше дә урын ала.

Дифтонглар. -өй дифтонгы ү монофтонгына күчә: ү — өй, чү — чөй, түмә — төймә, үрәнү — өйрәнү. Сузыклар алдында ү монофтонгына ирен-ирен өрелмәле ш авазы өстәлә, ягъни үш дифтонгы барлыкка килә: сүшәк — сөйәк (сөяк), гүшәндә/гийәндә — көйәнтә (көянтә), сүшелү — сөйелү (сөөлү), түшен — төйен (төөн). Бу күренеш, нигездә, мишәр диалекты сөйләшләрәнә хас. Ләкин ул урта диалектның кайбер сөйләшләрәндә дә табыла.

ө~өй: өрәнгән — өйрәнгән.

Кайбер исемнәр һәм алмашлыкларда -ай/-әй дифтонглары тау ягы, пермь сөйләшләрәндәге кебек, -ый/-ий гә күчәләр: алый — алай, бый — болай, картыйа — карта я, бабый — бабай, бийатый — биатай, бийагый — биагай, сукуыйа — сукуяра.

Хәзерге заман хикәя фигыльләр һәм кайбер алмашлыкларда әдәби телдәге -ый/-ий дифтонгларына -ай/-әй туры килә: жылай — елый, бармай — бармый, шандай/шындай — шундый, ниндәй — нинди.

Әдәби телдәге -ау/-әү дифтонгына -оу/-ыу/-өү/-еү/-у/-ү туры килгән очраклар бар: бозоу — бозау, тоу — тау, соу бул — сау бул, жылоучы — елаучы, кангыроу — кыңгырау, тоушы — тавышы, чиркеү — чиркәү (чагышт.: шулай ук норлат, пермь, нократ сөйләшләрәндә).

Тартыклар. Әдәби телдәге урта диалект сөйләшләрәнә хас булган тирән тел арты к, Җ тартыклары урынына аларның тел арты вариантлары кулланыла. Бу үзенчәлек тау ягы керәшеннәре сөйләшен мишәр диалекты сөйләшләрәнә якынайта: катык, агач, камыр, кара, багана.

ч тартыгының сөйләштә ике варианты бар: кушык ^{тч}ч һәм өрелмәле ч. Сүз башында килгәндә һәр очракта да ч жиңелчә кушык аваз итеп әйтелә: ^{тч}чалгы, ^{тч}чебен, ^{тч}чәчәк, ^{тч}чылан, ^{тч}чап һ. б. Өрелмәле ч тартыгы күбрәк сүз ахырында кулланыла: агач, тыныч. Кушык ^{тч}ч авазының сүз уртасында килгән очраклары да бар: ^{тч}чә^{тч}чәк, быр^{тч}чак, баргин^{тч}чы. Ләкин сүз уртасында өрелмәле вариант активрак кулланыла.

^{тч}ч һәм ч вариантларының сүз уртасында әйтелүләрен нинди дә булса закончалык белән бәйләве кыен. Бер үк сүздә, мәсәлән, печән, пычак һ. б. сүзләрдә гади өрелмәле ч авазын да, ^{тч}ч кушыгын да күзәтергә мөмкин.

Кайбер сүзләр һәм ижеклар ахырында к авазы бугазда ясала торган «йомык» аваз ['] (хәмзә) белән алмаштырыла: ни' — ник, чи'мән — чикмән, ба'чи — бакчи, ту'ма' — тукмак.

Тел арты к авазы әдәби телдәге тел арты өрелмәле х тартыгына тәңгәлләшә: кәл — хәл, кутыр — хутор, акык — ахак, Куйасан — Хужахәсән — Хозесан, кәбәр — хәбәр һ. б. к~х тәңгәллегә татар теленә барлык диалектларына да төрле дәрәжәдә таралган, әмма керәшен, пермь сөйләшләрәндә ул — системалы рәвештә.

Сүз башында һәм ике сузык арасында килгәндә, к авазы кайбер сүзләрдә яңгыраулаша: гийәндә — көйәнтә (көянтә), тыгырык — тык-

рык, чыгыр — чокыр, бүргәнчек — бөркәнчек, гүргән — күргән, уга — ука, чагыра — чакыра.

Бу сөйләшнеч й~ж авазлары мөнәсәбәтендә дә үзенчәлегә бар. Беренчедән, бу сөйләшкә ж-ләштерү хас, ягъни сүз башында һәм хәтта сүз уртасында да й авазы урынына ж әйтелә. ж авазы кушык аваз булып әйтелә — *дж*: *джәшел* — йәшел (яшел), *джәнәшәр* — йәнәшә (янәшә), *джана* — йаңа (яңа), *джебәк* — йефәк (ефәк), *джапрак* — йафрак (яфрак).

Рус һәм гарәп-фарсы телләреннән кергән алынмаларда *дж* кушык авазы 3 авазын алмаштырып килергә мөмкин: *каджыр* — хәзер, *гаджит* — газета, *каджунный* — казенный.

Татар теленеч үз сүзләрендә ирен-ирен *ф* тартыгы, шулай ук рус һәм интернациональ алынмалардагы ирен-ирен *ф* тартыгы сөйләштә *п* авазы белән алмаштырыла: *тупрак* — туфрак, *кәрпек* — керфек, *джапрак* — йафрак (яфрак), *пирмы* — ферма, *пасун* — фасон һ. б.

ң авазына еш кына тел алды *н* тартыгы тәңгәл килә: *мина* — миңа, *сина* — сиңа, *синен* — сиңеч, *безнен* — безнеч, *джана* — йаңа (яңа), *джанак* — йаңак (яңак) һ. б. Ләкин Мәлки һәм Иске Корбаш авылларында *ң* авазы да бар. Бу авылларда, мәсәлән, шул ук сүзләргә *миңа, сиңа, сиңеч* дип тә сөйләләр.

Аерым сүзләрдә күзәтелә торган тәңгәллекләр. *м~н*: *тетем* — төтен, *үләм* — үлән, *балам* — балан, *джәшем* — йәшен (яшен); *м~б*: *кырман* — корбан; *б~м*: *биләш* — миләш; *п~б*: *пытак* — ботак, *пыт* — бот; *н~л, л~м, н~м* тәңгәллекләр: *джындыз* — йолдыз, *кымнак* — колмак, *кымнаксар* — колмаклык; *т~д*: *дән* — тән, *дургай* — тургай; *ч~т* (диссимиляция күренеше): *тиш* — чиш, *тишен* — чишен, *тушы* — шушы; *т~ч*: *ачлау* — атлау (*май ачлау* — май атлау).

Аваз һәм тулы иҗекләргә төшүе: *мчәмчкә* — чәнечкә, *мчәч* — чәнеч, *акат'ам* (< апкайтәм) — алып кайтам, *та да* — тагы да, *тә бер* — тагы бер, *у* — ул һ. б.

Аваз өстәлү: *шырпык* — шырпы, *эрәнтү* — өйрәнү, *тулдыр* — тутыр, *тыкырлык* — тыкырык.

Метатеза: *бүрке* — бүрек, *күреш* — күрше, *мчырыш* — чыршы, *күсәрт* — күрсәт.

Грамматик үзенчәлекләр

Исемнәр. Исем-исем сүзтезмәләр кайбер очракта кушымчасыз гына кулланылалар: *Кыр келәү чатта* (кыр келәве урынында) *уйын әйтәбез* (уйныйбыз). *Мазар эстә* (зират өстендә) *эч шәм жандырган*. Ләкин сөйләштә күпчелек очракта әдәби форма кулланыла: *кыр казлары, каз ойасы, арыш кыры* һ. б.

3нче зат берлек санда аерым очракларда икеләтелгән тартым кушымчалары ялганып киләләр: *-ы/-е + -сы/-се*: *Тау башысы* (башы) *бийек*. *Жегетләр күшесен* (көөн) *жырламаллымы сезгә*. *Жанаси күшесе* (туй көе) *жанрап* (яңгырап) *тора*. *Ызбалдысы* (өй алды) *эшләп жөри, идән астысы* (идән астын) *казый*. *-ныкы/-неке + -сы/-се*: *кизләүнекесе сушы* (чишмә суы).

-ныкы/-неке кушымчасы алган исемнәр һәм алмашлыклар, әдәби телдән аермалы буларак, аергыч ролендә дә киләләр: *кайынныкы*

чырасы — каен чырасы, ырымныкы кызлары — Ырым (ав. ис.) кызлары, безнеке урман — безнең урман.

Алмашлыктар. Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә алмашлыктарның диалекталь *шал* — шул, *шалый* — шулай, *шанда* — шунда, *анчак* — ул чак, *андай* — андый формалары кулланыла: *Анчак* (ул чагында) *жәш булгандыр син, искәрмисен аны. Мына шанын* (шуның) *жырын жырлап бирим әле. Шалай* (шулай) *тастар саргис жылыйс була энде киленгә.*

Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә иялек килеше кушымчасы алган алмашлыктарда *ы—е* сузыклары төшә: *Синн малай* — синең малай, *минн кыз* — минем кыз, *мынн белән* — моның белән. *Минн катта йәшәде, минн малай.*

Иялек килешәндә килгән *үзе, үзөбез, үзегез* алмашлыктарында *-нең* кушымчасы төшә: *Үзөбез* (үзөбезнең) *калык бара урманга гөмбәгә. Үзөбез* (үзөбезнең) *суган жуз әле. Үзегез* (үзегезнең) *жул. Үзе* (үзенең) *сушы чыга гына гөмбәнең.*

Фигыльләр. Затланышлы фигыльләр. Хикәя фигыльләр. Хәзерге заман хикәя фигыльләрдә әдәби телдәге *-ый/-и* формасы урынына *-ай/-әй* кушымчалы фигыльләр кулланыла: *Без ат'т'уны* (әтине) *кычаклап жылайбыз. Анчак* (ул чак) *күздән төртсән дә күренмәй. Кичкуйыннан кат'канда жегетләр, кызлар жырлайлар энде.*

-ган/-гән кушымчалы фигыльләр, *-дыр* кушымчасы алганда, категорик үткән заман мәгънәсен белдерә: *Үзем тудыргандыр, үзем карагандыр мин ул малайны, үзем катка кат'т'ы.*

Әдәби телдәге *-ган/-гән + иде* формасына *-ды/-де + иде* формасы туры килә, зат кушымчасы төп фигыльгә ялгана, *иде* фигыле сөйләү барышында *-ийе/-ий, -ый/-и* вариантларында кулланыла (чагышты.: шулай ук пермь сөйләшәндә дә). Мисаллар: *Эченче кен пешердем ий* (пешергән идем), *тенә пешермәдем. Тетем тесле мачы акайттым ыйы* (алып кайткан идем). *Мыны күрше бирдийе* (биргән иде) *суган, үзөбез суган жуз әле, сын утырттык бит. Ич жөрис килми, сина була гына килдемий* (килгән идем). Төрләнеш үрнәге: *мин бардым + -ый/-ыйы, без бардыг + -ый/-ыйы; син бардың + -ый/-ыйы, сез бардыгыз + -ый/-ыйы; ул барды + -йы, алар бардылар + -ый/-ыйы.*

Билгеле үткән заман (*-ды/-де, -те/-те*) мәгънәсендә *-ган/-гән, -кан/-кән* кушымчалы фигыльләргә куллану бу сөйләштә дә күзәтелә: *Казанда укыган* (укыдым) *мин. Киндерне суккан, тукмаклаган* (суктык, тукмакладык) *без. Тәләй* (бәхет) *эләшкән багытта жуз булган* (булмадым) *мин.*

Теләк фигыль. Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә теләк фигыль *барайым, барайык* тибында кулланыла: *Мына бу май күше энде, тушы күне йырлайык* (жырлыйк) *кәжер. Азбарны ачайым* (ачыйм) *дигәндә башым бәрелде.*

Эчке теләк тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә *-ас/-әс + килә* (*-асы/-әсе + килә*) формасы белән белдерелә: *Кичкуйынга чыгас* (чыгасы) *килә кызлар булып үсеп житкис. Алма ашис* (ашыйсы) *килә, алма* (бәрәңге) *пешерәс* (пешерәсе) *әле казан асып. Туй күләрен тыннис* (тынлыйк) *килә. Ашыйс* (ашыйсың) *килсә кер, чәй кан'атырбыз, ашаклап алырбыз. Диничне күрәс* (күрәсе) *килеп бетте. Чиләк-чиләк жир жыләк*

Эздем ашис (ашыйсым) килгэнгә. Тиңдәшләрем жаннарым шул, Чыктым күрәс (күрәсем) килгэнгә (халык жыры).

Әдәби телгә хас барырга телим, бармакчы булам, барырга иде формалары белән беррәттән, сөйләштә -ас/-әс + иде (диде, дидем) формалары да кулланыла: Урамга чыгас дигән (чыкмакчы) идем дә жангыр башлады. Кызына кунакка барас дип (бармакчы булып) тә жери ул. Мин дә киләс (килергә) дидем ий дә алма чүбе утадык бит. Кәттә әбейне апкиләс дигән (алып килергә теләгән) ийем әле сезгә, ул ыста сүләшә.

Сөйләштә ният -ма/-мә + кели конструкциясе белән дә белдерелә: Син нәстә, жуынма келисенме (юынырга телисеңме)? Кул'а (Коля) беген матурны сүтмә кели (сүтмәкче була).

Сирәк кенә булса да, теләк фигыльнең -мак/-мәк кушымчаларына беткән формасы да очрый. Мисал: Казанга бармак (бармакчы) булган. Итәккә утырмак (утырмакчы) була.

Фигыль юнәлешләре. Тау ягы керәшеннәре сөйләшендә йөкләтү юнәлешен ясауда -кыз/-кез, -гыз/-гез кушымчалары актив кулланыла: Бу печәнне кибезергә (киптерергә) куймаллы. Куркызып (куркытып) урманга алып китте малайны. Ызбалдына итек салгызып (салдырып) кертә. Марыч, идәнгә ^джаткызма (яткырма) баланы, сызык тимәлле. Икесен бергә менгезик (менгерик) әле мәшукны.

Йөкләтү юнәлеше кушымчаларының 3 вариантлары — мишәр диалекты сөйләшләрәнә, -гыр/-гер, -кыр/-кер вариантлары урта диалект сөйләшләре һәм әдәби тел өчен хас.

Ихтималлык, булу-булмауда ышанып бетмәү мәгънәсен, тархан, норлат сөйләшләрәндәге кебек үк, бара булыр, килә булыр формасы белән белдерү актив: Анда калык бер ызба булыр. Кә^джә кешедә жата булыр. Ул исемен дә белә булыр әле. Картайдым булыр акыр, сүләмәлле ынытам.

Фигыль дәрәжәләренә, әдәби телдәге -ыштыр/-ештер, -гала/-гәлә вариантлары белән бергә, -гакла/-гәклә, -акла/-әклә, -ыкла/-еклә кушымчаларына беткән вариантлары да кулланыла: Караклап (караштырып) тырам мин ашны, син йазып утыр шанда. Үзе араба йасаклаган (ясаштырган), кәй (начар) аны арабасы. Мәскәүгә йерекләдем (йөргәләдем) электә, кәзер үдә утырмаллы энде картайгис. Бу катын укыклап (укыштырып) йерде Казанда.

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Тау ягы керәшеннәре сөйләшендә түбәндәге инфинитив формалары бар:

-ырга/-ергә: ^дЖарамый жыртырга, пичәтләнгән бит. Менә тушы ай беткис кат'ырга тийеш үгә. Мине килеп ала кич кунырга. Тал тебендә тынык су, тастымаллар жышарга. Тырыс-тырыс сикерергә такты эстендә тегелбез. Көтү кушарга чыккан.

-мага/-мәгә Ырым Тәрбите авылында гына күзәтелә: Лаукага икмәк алмага (алырга) киткән. Кешеләр ^тчүлмәк алмага (алырга) ^джәгергәннәр. Беркенгесен агач утыртмага (утыртырга) барган. Печән чапмага (чабарга) барганда, жырлыйбыз ый бу күләрне. Утын тийә-мәгә (төяргә) кеше кирәк. Жир жыләге жимага (жыярга) барганда кызларныкы кәржинен апкалды. Идән жумага (юа) башлады Марыч (Маруся).

-ма/-мә: Сыра пешермә (пешерергә) жабышканнар, туй була булса. Чәй эчмә (эчәргә) утыр. Гәрги бабай көтү кума (куарга) киттейе.

-маллы/мәлле. Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә ул түбәндәге мәгънәләргә белдерә: а) инфинитив: Кыш кичмәлле (кичәргә) бит инде, утын кирәк. Элек шалай жирне чәчтермәлле (чәчәргә кирәк), ат жүк. Нишләмәлле (нишләргә), жыламаллымы (еларгамы). Сина сәгәт дүрттә тырмаллы (торырга). Урман аша гына тчыкмаллы (чыгарга); ә) сыйфат фигыль: Шаккатмаллы (шаккатарлык) эшләр булды элгәре. Жырламаллы (жырларлык) кү булды бу, жиңел жырламаллы (жырларлык); Самашыр казыр кан ап чыкмаллы (кайнап чыга); б) хәзерге заман сыйфат фигыль: Сийләштермәлле (сөйләштерә торган) катын бу, күнне күргән. Бер күзен күрмәлле (күрә торган) жасаган.

-малы/-мәле формасы (бер генә л авазы белән) татар теленең минзәлә һәм бөре сөйләшләрәндә сыйфат фигыль мәгънәсендә еш кулланыла. Бакалы керәшеннәре сөйләшәндә бу форма инфинитив функциясендә очрый: *Сыу өйдә, кыранттан алмалы.*

-ас/-әс (-асы/-әсе): Нәрсә бирәс (бирергә) сина? Иргә чыгас (чыгасы) булгач бар да кирәк. Симун дадуга тушы жулдан барас (барасы). Бу ыланнны балнискә илтәс (илтәсе). Ырым сушыныкы күперне кичәс (кичәсе). Шал урам белән алга таба барас (барасы).

Сөйләштә -ас/-әс/-ис формасы әдәби телдәге -у/-ү кушымчаларына беткән исем фигыльгә дә туры килә, килеш кушымчалары ала. Мисаллар: Минем күрмисне (күрмәүне) белгән энде син. Жулга чыгастан (чыгудан) куркамсың. ^дЖилдә шырпык кабызастан (кабызудан) гына куркам. Безне уйын уйнислар (уйнаулар) питырау ^джиткис туктидыр. Безни ничек жырлисны (жырлауны) эшиткәнең бармы?

Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә -ас/-әс формасы сыйфат фигыль буларак та актив: Бәрәннис (бәрәнләсе) сарыкларны карис кыйын. Мин утырас (утырасы) урынга куйма мамык мендәрне. Жир жыләге жийа-жийа Сашытларым тулдинде; Чыгас (чыгасы) кызлар чыктинде, Кайтас (кайтыр) багыт життинде (халык жыры).

-ас/-әс + йук формасы: Тал эстендә ал йаулык, Ал дисән дә алас (аласы) йук. Мыннан уйын узгистан Чык дисән дә чыгас (чыгасы) йук, Жатып жыкы киләс (киләсе) йук (уен жыры).

Хәл фигыль. Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә -гач/-гәч формалы хәл фигыльләргә -гис/-гистан, -кис/-кистан вариантлары кулланыла: Балалар ашыргистан (авыргач) балниска бармаллы. Ынны иләгис (иләгәч) сысылы (көрпәсе) кала. Зур үскис (үскәч) бийербез әле. Бергәнчеген ачкистан (ачкач) былай жырлай энде. Матур кызлар билең бугис (бугач) ничек атлап барала. Челтәр күпер булмагис (булмагач) Күпердән дә кичмибез; Уйнамагис-келмәгис (уйнамагач-көлмәгәч) Кыз булып та үсмибез (халык жыры).

-ганчы/-гәнче формасына -гинча/-гинчә, -кинча/-кинчә формасы туры килә: Туйгинча (туйганчы) ашагыз, кәкәй (ит) күп пешердем. Үзе күргинчә (күргәнче) шаммады. Жаныр жава башлагинча (башлаганчы) үгә кат'ып життек. Сине күргинчә (күргәнче) куркып тырдым, кемне

кертәләр икән патиргә дип. Аш пешкинчә (пешкәнче) чәй эчкәкләп ал. Пырдашис кат'кинча (кайтканчы) ылапка ачылмас.

Әлеге сөйләштә хәл фигыльнең тагын да борынгырак варианты — к авазы өстәлеп ясалган -гинчык/-гынчык/-ганчак формасы — кулланыла: Ашылга кат'ып житкенчек (житкәнче) машина чырамады. Жөн үлчәгенчек (үлчәгәнче) жанымда басып тордо. Урман чыкканчык (чыкканчы) жүгердем. Иртәгесен кунаклар торганчак (торганчы) чумар пешерә килен.

Бу сөйләштә тау ягы сөйләшләрәнә хас барышлый, барушышлый, барушынча формалары (барганда, килгәндә) сирәк әйтелә, аларга сөйләштә барганчак, килгәнчәк формалары туры килә: Мин киткәнчәк (киткәндә) ^джулга ^тчыгып тыр. Узганчак (узганда) кереп чыгарбыз әле. Килгәнчәк (килгәндә) безгә туктадылар.

-ып/-еп кушымчалы фигыльнең юклык формасы -мый/-ми, -мыйчы/-миче кушымчалары ялганып ясала. Тау ягы керәшеннәре сөйләшендә хәл фигыльләрнең бу төрен -мача/-мәчә, -мачыр/-мәчер кушымчалары ярдәмендә ясау үзенчәлекле: Бер дә күрмәчер (күрмичә) кызны ырлап кат'т'ылар Дарук тичуларга (апаларга). Караңгыда күрмәчер (күрмичә) йазасыңмы? Духтырга бармача (бармыйчы) булмас, эшкә жөрмәлле бит. Анчак үдән чыкмача (чыкмыйча) утырдым.

-мачыр/-мәчер формасын чуваш телендәге -масар/-месер (аффикс лишительного падежа) формасына бәйләп карарга мөмкин.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр һәм бәйлек сүзләр. Сөйләштә түбәндәге бәйләкләр һәм бәйлек сүзләр кулланыла.

тәрән: Иртәгә тәрән (хәтле) жырламаллы. Урманга тәрән (чаклы) жөгөрдөм.

тәкле: Белгән тәкле (хәтле) сүлим. Питрауга тәкле (хәтле) уйынга чыкканнар. Каладан тәкле (хәтле) килгән.

кат'ка: Синн кат'ка (синен яныча) киләм. Безнн кат'ка (безнен янга) ашамаллы кил. Үзебез (үзебезнен) малый, үзебез кат'ка (үзебезнен янга) кат'т'ы.

Лексик үзенчәлекләр

Тау ягы керәшеннәре сөйләшененң төп лексик фонды гомумтатар сүзләрәннән тора: алма — бәрәңге, алма сызу — бәрәңге арасын эшкәртү, багу — карау, багалма — алма, кизләү — чишмә, кечтигән — кычиткан, жапрак — кәбестә, кырка — күркә. Бары шушы сөйләштә генә табыла торган сүзләр дә бар: жегертмә — тәгәрмәч, кисрәнү — тетрәнү (Лапи-лапи басмагыз, жир кисрәнә дийерләр), асу — файда, мынгий — моңлы, чәчәк — яфрак (Урман жакта карама, ничек чәчәк жарала), өтү — кабартма, күзлек — көзгә, кабарту — калач — күмәч һ. б. Сөйләштә мишәр диалекты һәм урта диалект сөйләшләре белән уртак сүзләр: айбагар — көнбагыш, кучат — этәч, себерке — тырма, заман — хәзер, джәдәк — атка атланган (кеше), күчмә — шаулама, тибеш — тиз, үсем — яшьтәш, кәйлек — начарлык, чәй түбере — чәй чүбе, әнчек — эт, чапчак — кисмәк, киртләч — басма, баскыч, чыгыт — эремчек, чәрек — башмак һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

уйын әйтү (түгәрәк уен)/ мына казыр сами уйын багыты энде// питы-
рау дигән праҗник бактчи җитә// шуннан туктала ул/ кич булды джәшәләр
уйынга чыга// аякка сарган чабата/ джыннан бәйләгән тчулка кигәннәр/
ыйык энде// менә шулай тытышканнар кулларын// элек калык зур буган/
жәйрәкә буган// үрәтим әле сезне// джатка урыс атна кен киткән// чуваш-
лар белән бергә уйнадык// тчувашлар тчуваштча джырлый// без аларга
карышы татарча// бир әле лиза шаны джырлап// джырламаллымы кажәр//

әттем бит энде// джәш киләннәр тастар сарынган/ тчыбар джаулык
буган тастымал кебек// касылары кашбу кигән// тәңкә// такийаны кызлар
кигән// кылбу белән джасаган// бармы у кажәр дә// аны нагышлап джа-
саганнар// сырга диләр// такийаныкы нуграт тәңкә булган// кулларда
тәнкәле джезек/ беләзек/ бик тчаплә булган у//

унич/ тати джырлый кажыр/ шалар башлаган джырны/ тавыш кирәг
аларга/ шалай шу// без тыннарга тчыктык джырны// джал кеннәрендә инде
менә сүләшәләр/ сезнең асылга барабыз дип/ аларны карышы тчыгып алган/
затып джибәргән// уйынга тчыкмай кайа барсын/ элгәре кылуп джук бит//

элежеләрне белгән тәкле сүлим энде// питырауға тәрән тчыккан
уйынга// урыс атнас кенне йатка киткән/ күрше асылларга энде// ә питы-
рау кенне серән буган// шаннан уйыны да ташланган/ актык кен буган
энде// ике итә'ле киндер күмә' кигәннәр/ тчабата сарганнар/ аннан торгис-
торгис калыш кийә башлаганнар/ бутинкы/ каситәләр элгән/ тастарлар
сарынган/ кыруслы запун элгәннәр/ джаттан кигән йегетләр-кызлар энде//
менә шалай энде//

симек китче уйын тчыга/ кажный китч белән джәшләр-джегетләр
гарбун белә тчыга// кызлар уйын әйтә// тотышып-тотышып джырлап// мин
килгитчтин дә уйын тчыкты бездә// мин уйын көйләрен ыныткан// анук
катыш әле син дә//

тал тебендә тынык сыу/ тастымаллар джыварга//
әллә тиндәш курланамсын/ безне белән ун арга//
уйын/ уйын дидегез/ уйын этчен үлдегез//
без уйынга тчыккистан/ тчемел-тчемел келдегез//
тәнкә йука дийәсез/ йука буса кемеш ул//
кызны кәйә дийәсез/ кәйә буса йәшәлул//
урман джа'та карама/ нитчек тчәтчә' йарала//
матур кызлар бугис/ нитчек атлап барала//
кисәк/ кисәк күк былыт/ китте гебнә буйына//
кызларныкы кентчесе/ китте гүмер буйына//
атларымның дагасы/ шак/ шак итеп барас/ы///
былай тырып бумыйс(ы)/ уйын әйтеп багас/ы///
лапи/ лапи басмагыз/ джир кисрәнә дийерләр//
кыз күзенә басмагыз// кыз күзегә дийерләр//
кымнаксарда кетү джери/ ала сирлар катышмый//
без уйынга тчыккистан/ куштан кызлар катышмый//
тал эстендә ак джавлык/ ал дисән дә алас джук//
мыннан уйын узгистан/ тчык дисән дә тчыгас джук//

Татарстан, Кайбыч районы, Ырым Тәрбит (Ст.
Тябердино) авылы

1979 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

кыр келәве/ элек кыр келәве йасамаллы булган// сары' суйып/ бер
сары'мы/ икеме/ түлке сары'ны селкенмитче суймыйлар ыйы/ калтыран-
митчы// сары'ны тоталар/ селкенми// энде сыу сибеп карарга// давай
сынарга/ сыу сибәргә/ сыу сибәләр дә кариләр/ селкенәме// бу буйлы'

тегел/ селкенми дилэр// селкенсә/ калтырап китсә ансын суйарга дилэр//
казан асып пешерэлэр// башлап ашарга карт кешене джәшәлэр// ул
капкистан башкалар ашый/ шалай ыйы дей//

май чабу'/ май мына джәшләрнеке энде// кажный тча'лыкта жәш
кызлар тыра ушкын-ушкын// бу тча'лыкта бер/ теге тча'лыкта бер// иртә
белән джегетләр ат джигеп тчыгалар да үзене джараткан кызын утырта
атка// ана безнеке тегендә тыра// давай утыр дей// вун' минеке кыз тегендә
дей// бер асыл әйләнгистән шуш тча'лыкта кызларны тешереп калдыра
энде// ул ат кене белән күбеккә төшкентче джергән тчапкан// майда энде
катайса чабалар// кынгыроулар асалар/ селгелэр// дугага джебәк джау-
лы'лар асалар// ике джегет джәмшиккә утыра// берсе гарбунчы була// дүрт
кыз энде// анда май күше джырлап баралар//

карлыгачлар кара муйны ала/ ник мынгайа икән ди бу бала//
мынгаймасла иде лә бу бала/ анын эче тулы лай ут йана//

мына бу май күше энде/тушы күше джырлыйлар// кышкы кен
бит энде// тушыннан ызын калат буган бермәле-бермәле// ызур джебәк
джаулыклар бәлилэр// майда элек кызлар утырма джерешкәннэр// кунак
кызларын кунакка джерткәннэр// май узгис энде киндер суга башла-
ганнар//

жаңгыр боткасы: давай/ джаңгыр джаумый/ джангыр боткасы пешериг
әле дилэр// май энде// джарма джиган/ сет/ зур казан аскан энде/ шунда
бытка пешергән/ май сала идек// анда бөтөн кеше кашык таба' алып
тчыгып джиргә утырып ашаган/ джаңгыр джаусын дип// ашап туйгистан
бидыралар тотоп кем генә узып бара чаж сибәлэр/ куйындыралар/ таа бер
кешегә/ су койондыралар// аннан китәләр урамга/ джаңгыр джаусын өчен//
шылай киттек дарук (Дарья) джанына/ бу киндер сугып утыра// күлмә'лек//
барбер сибәрләр диде бу// тчы'ты да капка төбенә басты/ чаж-чаж кырык
бер бидыра// кенгел булды инде/ киттек/ сибәләнчек бер үләм бар// тушы
үләнне сыу төбенә ташлыйлар/ таки жаңгыр джава иде// картлар шулай
китланган энде//

Татарстан, Кайбыч районы, Мәлки авылы
1979 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

СТӘРЛЕТАМАК СӨЙЛӘШЕ

Мишәрләрнең Урал тирәсенә күчүе 300 ел буена дәвам иткән. Яңа
жирләрдә алар жирле халык һәм урта диалект вәкилләре белән тыгыз
мәдәни-икътисади һәм тел мөнәсәбәтләренә кәргәннәр. Бу үзара тәэсир
итешү процессында урта диалект төп һәм хәлиткеч рольне уйнаган.
Мишәр сөйләшләре, әйләнә-тирәдәге сөйләшләрнең йогынтысына дучар
булу белән бергә, үзләренең специфик үзенчәлекләрен дә саклап калган-
нар. Безнең күзәтүләр буенча, урта диалектка һәм мишәр диалектына
хас үзенчәлекләренә активлык дәрәжәсе төрле жирдә төрлечә. Бу исә
әлегә ике диалект вәкилләренең сан исәбе, аларның бирегә күчеп килү,
ягъни контактка керү вакыты белән турыдан-туры бәйләнгән.

Стәрлетамак сөйләше дигәндә, Башкортстанның көньяк-көнбаты-
шында таралган мишәр сөйләшләре күздә тотыла, Татарстанның көньяк-
көнчыгышындагы (Баулы районы) мишәр авыллары да шуңа ук керәләр.
Мишәр диалекты үзенчәлекләренә сакланыш дәрәжәсенә карап, әлегә тер-
риториядәге сөйләшне шартлы рәвештә өч типка бүлөп карарга мөмкин.

I тип.: *к, г, ү* авазларын мишәрчә әйтү, *-гынчы/-генче (-ганчы/-гәнче)* һ. б. очраклар күзәтелә, алар урта диалектка керә торган авыллар чолганышында аерым урнашканнар яки шул авылларның бер өлешен тәшкил итәләр (Мәксет, Имән-Күпер, Кәлшәле — Туймазы, Иске Сүлле, Гәпкәрим — Бәләбәй районы һ. б.).

II тип: XVIII—XIX гасырларда күчеп килгән, хәзер берничәшәр авылдан торган утрауларны тәшкил итә торган мишәр авыллары. Бу төбәкләрдә мишәр диалектына хас күренешләр шактый тулылык һәм тотрыклылык саклыйлар (Салих төбәге — Баулы, Слак төбәге — Әлшәй, Бузат төбәге — Стәрлебаш, Каргалы төбәге — Благовар, Бүздәк төбәге — Бүздәк, Өршәкбаш-Карамалы төбәге — Миякә районнарында һ. б.).

III тип: XVI гасыр азагында йомышлы татарлар катламы буларак күчерелгән мишәрләрнең дәвамчылары сөйләше (Чишмә, Авыргазы районнары). Бу тип сөйләш татар әдәби теленә якын, II тип төбәкләре белән чагыштырганда, стабильләшкән булу, бертөслелек белән аерыла.

Стәрлетамак сөйләше бу юлларның авторы Д. Б. Рамазанова тарафыннан татар теленең Урта Идел һәм Урал төбәге сөйләшләренен атласын төзү өчен материал җыйнау барышында ачылды. Аның үзенчәлекләре «Көнъяк-көнбатыш Башкортстандагы татар сөйләшләре формалашу» исемле хезмәттә [Рамазанова, 1984: 113—164] тасвирланды. Шушы ук хезмәттә стәрлетамак сөйләшеннән язып алынган сөйләү үрнәкләре дә (186—190 б.) урнаштырылган.

Стәрлетамак сөйләше мишәр диалектына хас күренешләрнең төрле дәрәжәдә сакланып килүе, минзәлә сөйләше белән урта үзенчәлекләр табылу һәм татар әдәби теленә якын булу белән характерлана.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Аларның составы белән сөйләш әдәби телдән аерылмый. Анда ун сузык аваз бар: *а, ә, ый, и, у, ү, о, ө, ы, е*. Стәрлетамак сөйләшенә хас үзенчәлекләр кайбер сузыкларның әйтелешендәге аерымлыкларга, тәңгәллекләргә һәм позицион үзгәрешләргә кайтып кала.

а авазының әйтелеше буенча мондый үзенчәлекләрне күрсәтеп үтәргә кирәк. I тип өчен ачык һәм иренләшкән вариантларның икесен дә куллану характерлы. II тип: *а* авазы мишәр диалектындагыча, тик кайбер авылларда (Бузат, Бүздәк, Хәлкәй, Карагыш, Яңа Муса һ. б.) көчле иренләшкән *а* (*о^а*) әйтелә. III тип: нигездә, иренләшкән *а* авазы әйтелә, ягъни *а* авазы әдәби телдәгечә.

ә авазын алдарак һәм нечкәртебрәк әйтү, ягъни аның мишәрчә варианты II тип авылларда сакланып килә.

ү авазын алгырак рәттә әйтү шулай ук II тип авылларда күзәтелә, Бузат, Каргалы, Бүздәк төбәкләрендә билгеле бер төркем сүзләрдә дифтонгоид *ү^ө* авазы кулланыла: *кү^өпер* — күпер, *кү^өп* — күп (кайбер очракларда *көп/күп* вариантлары да әйтелә), *дү^өрт* — дүрт һ. б.

Стәрлетамак сөйләшендә сузык авазларның түбәндәге тәңгәллекләре күзәтелә.

ә~и: сөйләш таралган территориянең көнбатышында: *мәләш/миләш* — миләш, *бәк/бик* — бик, *кәм/ким* — ким, *нәк* — ник. Ә көнчыгышына таба бу күренеш кинчрәк күләмдә күзәтелә: *кәбән* — кибән,

кәтмән — китмән, *кәштә* — киштә, *кәртә* — киртә. II тип авылларда тагын: *шәкәр/шикәр* — шикәр.

II тип авылларда рус алынмаларында да басымлы ижек алдындагы *э (е)* (диал. *и*) урынына *ә* әйтелә: *Гәрмән* — диал. *Гирман* — Германия, *әстәна* — диал. *әстина* — стена, *бәдовый* — рус. бедовый, *пәсук* — песок һ. б.

ү~и: *күгәшен* (сөйләш таралган территориянең көнчыгышына таба *кәгәшен*) — кигәвен сүзендә күзәтелә: мишәр диалектында — аеруча темников, сергач, кузнецк сөйләшләрәндә бу күренеш күбрәк мисалларда чагыла. Минз. *кигәшен*, көнчыгышка таба: *кәгәшен*.

и~ә: *сибәп* — сәбәп, *әлбиттә* — әлбәттә, *жйәү* — жәйәү (жәяү), *жилбизәк* — жилбәзәк.

э (е)~и күренеше: *әнеч* — инеч, Каргалыда тагын: *әнде/ынды* — инде, *чеңгерткә* — чикерткә. Бу күренеш *ж* авазына башланган бер төркем сүзләрдә дә күзәтелә: *йеде* — жиде, *йемеш/жимеш* — жимеш, *йекмеш/жикмеш* — житмеш, *йеһаз/йыһаз/жиһаз* — жиһаз, *жиңи/йеңә* — жиңги һ. б.

Күрше минзәлә һәм, гомумән, Урал тирәсе сөйләшләрәндәге кебек үк, билгеле бер төркем сүзләрдә һәм шулай ук *ч* авазы янәшәсендә дә *и~э(е)* тәңгәллегә күзәтелә: *тиге/теге* — теге, *Сибер/Себер* — Себер, *йигерме/йегерме* — йегерме, *жип* — жеп, *печән/пичән* — печән, *кичке-нә/кечкенә* — кечкенә, *кичерткән/кечерткән* — кычыткан, *чирегән* — чергән һ. б.

у/ү~о/ө. Билгеле бер төркем сүзләрдә әдәби телдәге *у* авазына *о* сузыгы тәңгәл килә: *осак* — уsak, *корчак* — курчак, *орлау* — урлау, *оным/ылым* — улым. Бу сүзләр мишәр диалектының башка сөйләшләрәндә дә шулай ук әйтелә. Болардан тыш, сөйләштә минзәлә һәм Урал тирәсе сөйләшләре белән уртақ мисалларда да *о~у* тәңгәллегә күзәтелә: *йобану* — йувану (юану), *сом* — сум, *йока/жока* — йука (юка), *молла* — мулла (төрле сөйләшләрәндә очрый).

ө~ү: *бөгән* — бүгән, *төгөл* — түгөл, *мөк* — мүк (мишәр диалектындагыча); *төбән* — түбән, *бөкән* — бүкән (ягъни күрше минзәлә сөйләшәндәге кебек).

у~о: *укшау* — охшау, *умер/гумер* — гомер (миш.: шулай ук).

Бер төркем сүзләрдә әдәби телдәге *у* сузыгына *ы* авазы тәңгәлләшә: *мынча* — мунча, *сырыгу* — сурыгу, *была/була* — була, *шынсы/шунысы* — шунысы, *намыс* — намус. Бу күренешләр күрше минзәлә сөйләшенә һәм Урал төбәгендәге башка татар сөйләшләрәненә хас.

Күрше минзәлә сөйләшендәге кебек үк, тел уртасы *й* авазы алдында килгән *у* авазына *ы* яки *и* тәңгәл килә: *бийына* — буйына (буена), *тийына/туйына* — туйына (туена), *мыйыл/муйыл* — диал. *муйыл* — шомырт, *Тиймазы* — Туймазы, *бийыл/бийыл* — быйыл (быел), *бийак* — бу йак (як).

Билгеле бер төркем сүзләрдә әдәби телдәге киң әйтелешле *а* авазына стәрлетамак сөйләшендә, мишәр диалектының башка сөйләшләрәндәге кебек үк, тар әйтелешле *ы* сузыгы тәңгәл килә: *кагыз* — кәгазь, *йаңы* — йаңа (яңа) (чагышт.: борынғы төрки язма истәлекләрдә дә *йаңы*).

Шундый ук үзенчәлек Шланлыкүл авылында *да-дә* теркәгечендә дә теркәлгән: *барды ды* — барды да һәм шулай ук *күренде де* — күренде дә.

Бу күренеш мишәр диалектының башка сөйләшләрәндә дә билгеле [Махмутова, 1978: 41].

Стәрлетамак сөйләшендә кайбер сүзләрдә әдәби телдәге *ә* авазына аның тар варианты *э(е)* туры килә: *мәктеп* — мәктәп, *мәрҗен* — мәрҗән (чагышт.: миш. диал. — шулай ук).

Түбәндәге сүзләрдә, киресенчә, *ә~е*: *ийәрчән* — ийәрчен (иярчен).

и—э(е)~а—ә тәңгәллегә төрле фигыль кушымчаларында да күзәтелә: *салгынчы* — салганчы, *баргынчы* — барганчы, *сүләгенче* — сөйләгәнче, *эшләгенче* — эшләгәнче, *теккенче* — теккәнче һ.б.; *йагырга/йагарга* — йагарга (ягарга), *кушырга/кушарга* — кушарга, *сатырга* — сатарга; *үлөргә/үләрә* — үлөргә, *эләр/эләр* — эләр, *өзәрбез/өзәрбез* — өзәрбез һ.б. Бу очракта, киресенчә, тар әйтелешле *ы—э(е)* авазларының киңәю очраklары да табыла: *ыргытарга* — ыргытырга, *төртәр/төртәр* — төртәр һ.б.

ы~а күренеше алынма сүзләргә үзлештерүдә дә чагыла: *рыстырата* — растрата, *сымувар* — самовар, *пыласа* — полоса, *тыракан* — таракан, *кылакул* — колокол, *кырандас* — тарантас (диал. калакул, карындас, паласа һ.б.).

Стәрлетамак сөйләшендә *ы—е* һәм *о—ө* сузыкларының үзара тәңгәллегә турында түбәндәгеләрне күрсәтергә мөмкин.

Билгеле булганча, мишәр диалектына, нигездә, иренсезлештерү, ягъни *о—ө* авазларына *ы—е* сузыклары тәңгәл килү хас. Стәрлетамак сөйләшендә исә бу күренеш зур үзгәреш кичергән. Әлегә үзенчәлек II тип авылларда берәз саклана, әмма анда да беренче иҗектәге *о—ө* сузыклары иренләшү төсмере белән әйтелә: *ы^озын* — озын, *ке^өлкә* — көлкә, *ты^оман* — томан, *ке^өн* — көн, *ты^ормыш* — тормыш, *ы^орлау* — сөйләштә *орлау* — урлау һ.б.

Сөйләштә, аеруча I һәм III типларга караган авылларда, *о—ө* сузыкларының кулланылышы, нигездә, татар әдәби теленең орфоэпик нормаларына туры килә, ягъни әлегә авазлар икенче иҗектә дә, хәтта өченче иҗектә дә әйтеләләр.

Сөйләш, нигездә, урта диалектка якын.

Бер төркем сүзләрдә, киресенчә, *ы—е* авазлары, күрше минзәлә сөйләшендәге кебек, даими рәвештә иренләшәләр: *дөбөт* — дебет, *мөң* — мең, *гөл* — гел, һаман; шулай ук: *тотош* — тоташ.

Калын әйтелешле сүзләргә алгы рәт сузыклары һәм, киресенчә, нечкә әйтелешле сүзләргә арткы рәт сузыклары белән әйтү минзәлә сөйләшенә хас мисалларда да (*әтлек* — *атлык* — ат кузгалагы, *йәбешү* — *йабышу* (ябышу), *теш/тыш* — (урын мәгънәсендә), мишәр диалектына хас мисалларда да (*йанаша* — *йәнәшә* (янәшә), *мый* — ми, *сыр* — сер, *хал* — хәл, *шыша/шишә* — шешә, *әлсә* — алайса, *сәленү* — салыну, *чәйкәү* — чайкау, *чепчек* — чыпчык, *чебелдек* — чыбылдык; *кишыр* — кишер, *чаука* — чәүкә, *йогора* — йөгәрә, *йурий* — юри, *кукай* — күкәй һ.б.) күзәтелә.

Протеза күренеше. Янәшә ике тартыкка яки татар теле өчен чит булган авазларга башланган сүзләрдә: *эрәт* — рәт, *эстәкер* — скатерть, *Ырай* < Раҗетдин, *эрахат* — рәхәт һ.б. Билгеле бер төркем татар сүзләрендә: *өтерү/этерү* — төрү, *өтөргәк* — төргәк, *өтөрмә* — төрмә, *эчерү* — черү һ.б.

Аваз өстөлү. Бер төркөм сүзлөрдө сүз уртасында тар эйтөлөшлөрү — *е* авазлары өстөлө: *карышы* — каршы, *күрөшө* — күрөшө, *чиреган* — чергөн, *шытыган* — шыткан, *йере* — йөр, *илетү* — илтү, *керетү* — кертү *h. б.* Түбөндөгө сүзлөрдө шул ук *ы—е* сузык авазлары сүз азагында: *тапы* — тап, *базы* — баз; шулай ук алынмаларда: *акты* — акт, *тылы* — тыл.

Сузыкларның төшүө. Түбөндөгө сүзлөрдө сузыклар сүз башында төшөлөр: *өйәнке//йәнке* — өйәнке (өянке), *жәрү/йәрү/ийәрү* — ийәрү (иярү). Чагышт.: *йалды* (< өйалды) минзэлә һәм казан арты сөйлөшлөрө төркемендә, *йәрчән /ийәрчән* — ийәрчән (иярчән), *лөкте* — элөкте, *зан* — ызан, *шаныч* — ышаныч, *кус* — рус. укус *h. б. ш.*; сүз азагында: *кой* — койо (кое).

Дифтонглар. Түбөндөгө сүзлөрдө, күрөшө бөлөбөй урынчылыгындагы кебек үк, даими рәвештә *-эй* дифтонгы эйтөлө: *үгэй* — үги, *песэй* — песи, *тәпэй* — тәпи.

Кайбер авылларның (Туктар-Эптерәшит, Балыклыкүл, Зәйпәкүл, Сәмән, Мостафа) сөйлөшөндә алмашлыкларда һәм фигыльлөрдә дә *-ай/-эй* дифтонгын куллану очраклары бар: *күрмәйенче* — күрмиче, *әнэй* — эни, *этэй* — эти, *мондый/мондай* — мондый, *андый/андай* — андый. Бу күрөнөшлөр тарих белән бөйлө: архив документларыннан күрөнгөнчә һәм шулай ук халык арасындагы риваятьлөргә караганда, элөгө авылларда башкорт, типтөр гаилөлөрө дә яшөгән.

Әдәби телдөгө *-ай/-эй* дифтонгына *-ый/-и(й)* кушыклары тәңгөл килү түбөндөгө очракларда күзөтөлө. Чагыштыру кушымчасында: *көрөктий* — көрөктөй (сакал), *бердей* — бердөй, *айудый* — айудай (аюдай); рәвеш кушымчаларында: *бушый* — бушлай, *урталый* — урталай, *тирөлий* — тирөли, *бүтәнчөлий* — диал. бүтәнчөлөй — башкача, *терөлий* — терөлөй; шулай ук: *булмастый* — булмастай *h. б.* Кайбер сүзлөрдө: *бийөлий* — бийөлөй (биялөй) (чагышт.: минз. — шулай ук), *малый* — малай (соңгысы тау ягы сөйлөшлөрөндө дә шулай ук эйтөлө).

Күбөсөнчә *к* авазына башланган һәм килөсө ижөклөрдә арткы рөт сузыклары булган сүзлөрдә **ый~и**: *кыйтап* — китап, *кыйндыраш* — диал. киндераш — киндер орлыгы, *кишер/кыйшыр* — кишер, *кыйна* — кино, *килы/кыйлы/койло* — кило, *кисаугач/кыйсаугач/кесәугач/кычаугач* — кисәү агачы, *кыйсап* — диал. кисап — килө сабы, *хыйсап* — хисап *h. б.*

Шушында ук тагын бер төркөм сүзлөрдөгө параллельлөрнө күрсөтү кирөк: *мый/ми* — ми, *пима/пыйма* — килөз итек, *тыкырыйк* — тыкрык *h. б.*

Түбөндөгө сүзлөрдә исә *с, ж, к* авазларыннан соң килгән *-ый* кушыгына еш кына *-ий/-и* тәңгөл килө: *кыйбат/кийбат* — кыйммөт, *кыйаш/кийаш* — койаш (көяш), *кийу* — кыйу (кыю), *сийыр* — сыйыр (сыер), *жый* — жый *h. б.*

Сүз яки ижөк азагындагы *-ый* кушыгы үзөнөң дифтонгоидлыгын югалтырга мөмкин: *Бары/Бари* — Барый, *кары* — карый, *кымылдау* — кыймылдау, *кынап/кийнап* — кыйнап, *кыбат/кийбат* — кыйммөт *h. б.*

-өй дифтонгын куллану үзөнчөлөклөрө белән стөрлөтамак сөйлөшө янөшөдөгө минзөлө сөйлөшөнө якын төрө.

Өйлөнү, сөйән — сөйөм (сөям) сүзлөрөндө *-өй* дифтонгы даими саклана. Билгелө бер төркөм сүзлөрдө, минзөлө сөйлөшөндөгө кебек,

-өй дифтонгына ү сузыгы тәңгәл килә: үрә — өйрә, сүрәү — сөйрә, күрәү — көйрәү.

II тип авылларда -өй//ү: сүшәк/сөйәк — сөйәк (сөяк), төймә/түмә — муенса, чөй//чү — чөй, көйәнтә/күшәнтә — көянтә һ. б.

Каргалы, Салих төбәкләрендә -ү~-өй тәңгәлләге шактый тотрыклылык саклый, әмма шул ук вакытта ү/уй/үш — өй, түмә/темә — төймә, сүли /сейли /сили — сөйли кебек күренешләр дә очрый.

III тип авылларда, үрә, сүрәү, күрәү һ. б. кайбер очракларны исәпкә алмаганда, -өй дифтонгы активрак кулланыла.

II тип авылларда -өй дифтонгы урынына, урта диалектның нократ, казан арты сөйләшләрәндәге кебек, -ий дифтонгоиды куллану күзәтелә. Мәсәлән, Бузат төбәгендә: өй/уй, сөйәк/сийәк — сөйәк (сөяк), кий — көй, чий — чөй һ. б. Былышлы төбәгендә: өй/уй/и (идән чыкты) — өй; төймә/түмә/тиймә — төймә, сөйли/сүли/сили; Слак төбәгендә: сүли/сөйли/сийли, көйөнә/кийенә һ. б. Аллагуват төбәгендә: тейәү — төйәү (төяү); сийәк — сөйәк (сөяк), тейәп — төйәп (төяп); Шланлыкүл төбәгендә: сүләп/силәп — сөйләп, тейәп/түшәп — төйәп (төяп), өй/уй/үш/ү — өй (дом). Нигматуллино төбәгендә: өй/уй — өй, көйө/кийе — көе, көйәнтә/күшәнтә/кийәнтә — көйәнтә (көянтә).

Өйрәнү: эрәнү (төп вариант)/үрәнү — өйрәнү.

Билгеле булганча, -ай, -әй, -уй, -үй, -ой дифтонгларының тел очы л, н, д, р, с, т, ч тартыклары алдындагы позициядә монофтонглашулары мишәр диалектының дифференциаль билгеләреннән берсе булып тора.

Стәрлетамак сөйләшендә бу күренеш тә әдәби тел нормаларына шактый якынайган, I, III тип авылларда ул бөтенләй беткән дияргә мөмкин.

II тип авылларда әлегә күренеш берникадәр саклана, еш кына дифтонг урынына дифтонгоидлар әйтелә. Мәсәлән: мун'/муйн/муйын/мыйын — муйын (муен); кун'/куйн/куйын — куйын (куен), ун'и/уйни/уйный — уйный, кан'ий/кайный/кайни/кайный — кайный; тагын: кырлачы — кырлайчы — кырыктартмачы, Фатима/Фатыйма, бат'ак/байтак — байтак һ. б. Алгы рәт сузыклары булган сүзләр: бәлә/бәйлә/бәйлә — бәйлә, әләнә — әйләнә, бәрәм/бәйрәм — бәйрәм; ат'ә/әтә/әйтә — әйтә һ. б. ш.

Ачык иҗектәге һәм сүз азагындагы у, ү авазлары урынына -ыш/-еш дифтонглары куллану очраклары бар: бару/барыш — бару, су/сыш — су, тегү/тегеш — тегү, сышык/сушык — сушык (суык), йешеш — йүшеш (юеш), кешәс — күәс, эшәм/үшәм — өйәм (өям), йушача/йышача — йушача (юача) һ. б.

Тартыклар. Стәрлетамак сөйләшендә тартык авазларның әйтәлешендә түбәндәге үзенчәлекләр күзәтелә.

к, г, х тел арты тартыкларының әдәби тирән тел арты қ, Ғ, х авазларына якынайган варианты кулланыла. Аны шартлы рәвештә к^к, г^Ғ, х^х дип билгеләргә мөмкин. Мәсәлән: к^карг^Ға — карга, чык^к-к^кан — чыккан, сарык^к — сарык, Г^Ғайшә — Гайшә һ. б.

Шушындый ук күренеш татар теленең ике диалект вәкилләре катнашлыгында формалашкан башка сөйләшләрәндә дә күзәтелә (мәсәлән, чистай, волгоград, байкыбаш һ. б.)

Гарәп-фарсы алынмаларында, әдәби телдәге кебек үк, тирән тел арты авазлары үзләре дә әйтелә: *қанәфер/канәфер* — канәфер, *сәгат/сәгәт* — сәгать, *қабер/кабер* — кабер, *Ғабдулла/Абдулла* — Габдулла һ. б.

Билгеле булганча, мишәр диалектына тел очы *ч* авазының шартлау элементы булган *тч* варианты хас. Стәрлетамак сөйләше исә *ч* авазының әйтелеше буенча әдәби телдән аерылмый. Тик Тукай авылының бер өлешендә һәм Аюхан авылында гына шартлау элементы булган вариантны әйтү очраклары теркәлгән: *мчага* — чага, *мчалгы*, *э^мчен^мче* — өченче һ. б. Бу авыллардагы мишәрләрне алатырлар дип атыйлар, сөйләүләренә караганда, алар XIX гасырның урталарында килгәннәр һәм, күрәсең, аларның тел үзенчәлекләре бөтенләй тигезләшеп бетмәгән.

Слак, Мостафа, Әврузтамак, Тукай авылларындагы «алатырлар» очында *ч* урынына *с*, *тс*, *ц* куллану очраклары да күзәтелә: *цашып* — чабып, *цыккынца* — чыкканчы, *пытсак* — пычак, *нисә* — ничә, *сак* — чак, *өс* — өч, *посмак* — почмак; шулай ук *сибагаш/чибагаш* — чабагач һ. б.

Тарихи әдәбияттан билгеле булганча, Алатыр өязе мишәрләре чыгышлары буенча Кадом өязеннән булганнар. Кадом өязендә һәм аңа күрше территорияләрдә (Рязань, Тамбов өлкәләре һәм Мордовия), хәзерге сергач сөйләшендәге кебек, *ц*-лаштырып сөйли торган авыллар бар [Махмутова, 1978: 5—6, 64]. Шулай итеп, чагыштырмача соңрак күчеп килгән төркем буларак, алатырларның сөйләшендә специфик үзенчәлекләр берникадәр тотрыклылык саклый.

Башка тартыкларның әйтелеше әдәби эквивалентларыннан, нигездә, аерылмый. Аерымлыклар төрле тәңгәллекләрдә һәм комбинатор үзгәрешләрдә табыла.

А в а з т ә н г ә л л е к л ә р е. п~б. Билгеле бер төркем сүзләрдә сүз башындагы яңгырау *б* авазы, әлеге сүзләр составындагы саңгырау тартыкларга охшашланып, *п* авазына күчә: *потак* — ботак, *пот* — бот, *пөтөрөлү* — бөтерелү, *петеренү* — бетеренү (ябыгу), *пет* — бет, *пөти* — бөти, *петәшү* — бетәшү. Шул ук вакытта тагын *сеперү/себерү* — сөртү, *Талпазы* — Толпазы, *пасма* — басма, *пумази* — бумазая һ. б.

Сөйләштә тагын Урал тирәсе сөйләшләре өчен характерлы булган **б~п** күренеше дә табыла: *эч бошу* — эч пошу, *йәшерен-бышырын* — яшерен-пошырын һ. б.

Күрше бәләбәй урынчылыгындагы кебек үк, сүз башындагы позициядә *б* авазының әйтелеше шартлау элементы белән башлана: *"бәйрәм* — бәйрәм, *"белми* — белми, *"бийә/пийә/бийә*, *"бала/пала/бала* — бала һ. б.

п~ф. Түбәндәге сүзләрдә борынгы *п/б* авазлары саклана: *керпек/керфек* — керфек, *калпак/калфак* — калфак, *тупырак/туфрак* — туфрак, *йапрак* — йафрак (яфрак). Татар теленең күп кенә сөйләшләрендә дә күзәтелә.

п авазы алынма сүзләрдә татар теленә хас булмаган *ф* авазына тәңгәл килә: *ит-пәлән* — ит-фәлән, *шипер* — шифер, *шупир* — шофер, *купты* — кофта һ. б.

Шул ук вакытта кайбер рус алынмаларындагы *п* авазы спирантлаша: *сифарат* — сепарат, *жимфер* — джемпер һ. б.

м~б бер төркем сүзләрдә күзәтелә: *малан* (Гөлем авылында: *балаң/палаң/малаң*) — балан, *корман* — корбан (балык), *мәндә* — бәндә һ. б. Бу үзенчәлек регрессив ассимиляция күренеше булып тора.

м~б башка кайбер сүзләрдә дә бар: *мышый* — поши, *мөрө* — бөре, *мәке* — бәке; тагын *мукча* — букча, *мөтлөк* — бөтнек, *матис* — батист һ. б. Искәрмә: II тип авылларда бу үзенчәлекнең кулланышында аерымлыклар бар: Шланлыкүл, Бүздәк, Байморза, Үрнәк: *бөрө*, *балан*, *бәке* (ягъни әдәби); Шабагиш: *балан*, *бөре*, ләкин *мәке*; Каргалы, Салих: *балан*, *бөрө*, ләкин *вәке*. Чагышт.: хвл., кузн., лмб. — *вәке*, чст. — *шәке* [Атласның № 66, 68 нче карталары].

в~w. Мишәр диалектына хас ирен-теш *в* авазын куллану стәрлетемак сөйләшәндә бик чикле. II тип авылларда мондый фактлар очрый: *ватан сугышы* — ватан (ватан), *Вәли* — Wәли (Вәли), *авыл* — ашыл (авыл), *вахыт* — вакыт (вакыт), *ватма* — ватма (ватма), *вәл* (диал. *шәл*) — ак өрфия, *бырач/вырач* — врач, *савит* (диал. *сабит/сәшит/сәшет*) — совет, *ваты* < рус. вот, *ваны* < рус. вон һ. б.

б~w. Интервокаль позициядә шартлаулы *б* спирантлаша яки сонор *w* га күчә: *кебек/кеб^wек/кешек* — кебек, *таб^wа* — таба һ. б.

Бу күренеш тамырлары *n* тартыгына тәмамлана торган бер төркем фигыльләрдә дә күзәтелә: *табып/таб^wып/ташып* — табып, *кабып/каб^wып/кашып* — кабып һ. б.

(ы, о) б~(у) w: *чобар/чыбар* — чувар (чуар), *чобан/чыбан/чубан* — чуван (чуан); *жобану/йобану* — йувану (юану), *чебәлү/чобалу/чыбалу* — чuwалу (чуалу). Мишәр диалектында, Урал төбәге сөйләшләрәндә дә шулай ук.

н~м: *сөйән/сийән* — сөйәм (сөям), *агын/агым* — агым, *йашын/йашым* — йавым (явым), *качтун* — костюм һ. б.

с~ч. Төрле характердагы бер төркем сүзләрдә тел очы *ч* тартыгына *с* авазы тәңгәл килә: *тыскан* (Салих) — тычкан, *итләс* — итләч, *жиденсе* (Каргалы) — жиденче, *этәс* (Салих төбәге; мишәр диалектында, минзәлә сөйләшәндә дә шулай ук) — этәч һ. б.

д~т: *каралды* — каралты, *сандый* — санный, *мандымау* — мантымау, *шылдырату* — шалтырату; *дустак/тустак* — касә.

Ике сузык арасындагы *nt* кушыгы яңгыраулаша: *Абдырахман* (чагышт.: урта диал. *Аптырахман/Аптери/Әптери* һ. б.), *абдырау* — аптырау.

Киресенчә, аерым сүзләрдә шундый ук позицияләрдә яңгырау *д* авазына аның саңгырау пары *т* авазы тәңгәл килә: *тулкын* — дулкын, *кинтерә* — киндерә, *Маматыш* — Мамадыш (соңгысында этимологик характердагы күренеш булуы мөмкин: *Мәмәт + иш*).

Кайбер авылларда *з* яки *д* урынына интерденталь *d* әйтелү яки *з~д* очраklары теркәлгән: *хәдер* — хәзер, *бодай* — бодай, *идән* — идән, *әдәпле* — әдәплә, *зөһйа/дөһйа/дөнйа* — дөнйа (дөнъя) һ. б. Болар, һичшиксез, күрше татар һәм башкорт сөйләшләре йогынтысы нәтижәсендә барлыкка килгәннәр.

з авазы тел очы *с* (*зәләмә* — сәләмә — тузган, иске) яки тел уртасы **ж** авазына тәңгәлләшә: *кәзә* — кәжә, Бүздәктә тагын: *зиде* — жиде. Соңгы очракта *з* саңгырау кушык *ц* тартыгының яңгырау пары *дз* белән бәйлә булса кирәк.

й~ж. Стәрлетемак сөйләше **ж** авазының кулланылышы ягыннан урта диалект сөйләшләрәнә якын тора.

Беренчедән, ул, урта диалекттагы кебек үк, өрелмәле аваз булып әйтелә. Икенчедән, әдәби телдә *й* белән башлана торган сүзләрдә *й//ж*

күренеше характерлы: *йалан/жалан* — йалан (ялан), *йәшел/жәшел* — йәшел (яшел). Кайбер (Каргалы, Сафар, Тимешкә, Әвруз Тамак төбәкләре) авылларда *ж* — сирәгрәк, ә Салих төбәгендә аеруча сирәк күзәтелә.

Әдәби телдә *ж* авазына башлана торган сүзләрдә *й*-лаштыру шулай ук пассив: *жәй, жәйәү* — *жәйү*, әмма: *жыр/йыр, жимеш/йемеш, житте/йетте* һ. б.

Сүз уртасында да *ж//й*: *кулжаулык/куйаулык* — кулъяулык (кулъяулык), *аржак//арйак* — арйак (аръяк), *бержулы/берйулы* — берйулы (берьюлы) һ. б. Алынмаларда да *ж//й*: *шаринжа/шаринья* — варенье, *фамилия/фамилжа* — фамилия, *милжын* — миллион, *фитжа* — фидия һ. б. II тип авылларда мондый очракларда *й* кулланыла: *ызданы, сабранйы, угашишнйы* — угощение, *зайавленйә* — заявление һ. б.

к~г тәңгәлләге дә — ике яклы күренеш. Сүз яки ижек башында һәм ике сузык арасындагы позицияләрдә даими рәвештә саңгыраулаштыру (*чикә* — чигә, *кәрәбә* — гәрәбә, *бәрәңке* — бәрәңге, *закыс* — загс, *көнжәлә* — гөнжәлә) яки яңгыраулаштыру (*тугу* — туку, *гәрәз* — кәрәз, *гөпшә/көпшә, гемән/гөмән* — көмән) күренешләре күзәтелә; тагын: *тыгырык* — тыкрык, *чигерткә* — чикерткә (күпчелек авылларда) һәм *чугыну/чукыну* (Бузат, Бүздәк, Шланлыкүл төбәкләрендә), *угып* — укып, *герез* — керез (Бүздәк төбәгендә) һ. б.

Түбәндәге сүзләрдә әдәби телдәге тел арты *к* авазы урынына тел очы *т* тартыгы кулланыла: *читлашык/чиртлашык/читләшек* — чикләшек, *итмәк* (сир.) — икмәк; киресенчә, *к~т*: *келәнче* — теләнче, *келәнү* — теләнү, *йекмеш* — житмеш.

Татар теленә үз сүзләрендә борынгы *к* авазы саклану очраklары бар: *катын* — хатын, *кан* — хан. Кайбер гарәп-фарсы алынмаларында *к//х*: *вахыт/шакыт* — вакыт, *хадәр/хәдәр/кадәр* — кадәр, *ахык/акык* — ахак.

Стәрлетамак сөйләшенә *һ~х* тәңгәлләге хас: *һалык* — халык, *һәтле* — хәтле, *һәзер* — хәзер, *һәрби* — хәрби; шул ук вакытта: *хәм* — һәм.

Түбәндәге очракларда әдәби телдәге *ң* урынына тел очы *н* авазы әйтелә:

н~ң: иялек килеше кушымчасында (*синен* — синең, *безнен* — безнең, *бәрәңгенен* — бәрәңгенең, *картларнын* — картларның) һ. б.; мондый күренеш II тип авылларда актив, мишәр диалекты өчен характерлы күренешләрнең берсе); хикәя фигыльнең 2 нче зат берлек сан кушымчасында факультатив характерда (*барасын* — барасың, *унисын* — уйныйсың) һ. б.) күзәтелә; билгеле бер төркем сүзләрдә системалы рәвештә: *ин* — иң (ширина: ә *иң* көчәйткеч кисәкчәсе әдәби вариантта гына әйтелә), *мин* — миң, Каргалы, Бүздәк төбәкләрендә тагын *йанак* — йаңак (яңак) һ. б.

к, г тартык авазлары урынына бугазда ясала торган ['] (хәмзә) авазы әйтелү очраklары төркәлгән: *бул'аннар* — булганнар, *чапча'* — чапчак һ. б.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. *п~м*: *чипкән/чикмән* — чикмән; *w~н*: *нәжәгәй/шажәгай* — ажаган (диал. нәжәгай); *н~д*: *алны* (миш. диал. — шулай ук) — алды; территориянең көнчыгышында тагын *ине* — иде (чагышт.: миш. диал. иде, урта диал. *ийе*; башк. *ине*); *з~с*: *жиләз* — жиләс; *р~н*: *үткер* — үткен; *к~w* яки *нуль*

аваз: *казнак* — казна (казнаw, урт. диал. казна; пермь h. б. — шулай ук); *д~г:* *билдәле* — билгеле (башк. билдәле); *й~н:* *чалкай* — чалкан; *ж~з:* *жирек* — зирек; *ч~ш:* *ач йаулыгы* — ашъяулык h. б.

Стәрлетамак сөйләше бу тәңгәллекләрнең күбесе белән Урал төбәге сөйләшләрәнә дә якын тора; *з~с*, *н~д* тәңгәллекләре мишәр диалекты өчен характерлы.

Тартык авазларның төшүе. Фарингаль *h* авазы даими рәвештә төшә: *уш* — һуш, *өнәр* — һөнәр, *аман* — һаман, *аwa* — һawa *Жаңгир* — Жаһангир h. б.

Сүз уртасында *h* авазы әйтелмәгән очракларда янәшәдәге сузык икеләтелерга (*Зөөрә* — *Зөһрә*), ике бертөрле сузыклар урынына озын сузык әйтелергә (*шәр/шээр* < шәһәр, *тәрәт/тээрәт* < *тәһәрәт* — тәһәрәт, *зәр/зээр* < зәһәр) мөмкин.

Төрле күтәрелешле сузыклар арасындагы *h* авазына *й* соноры тәңгәл килә: *зийен* — зиһен. Бу күренеш кеше исемнәрәндә дә бик актив: *Факийә* — Факиһә, *Майжамал* — Маһиҗамал, *Майрә* — Маһирә, *Майнур* — Маһинур, *Шаймуратов* — Шаһимуратов h. б.

Сүз башындагы *й* җилтерәтү сүзендә даими рәвештә кыскара: *өлтөрәтү*. *й* сонорының сүз башында төшүе факультатив характерда түбәндәге очракларда күзәтелә: *эләк/йеләк/желәк* — җиләк, *элгәрү/йелгәрү/желгәрү* — җилгәрү, *иңәчәй/йеңәчәй/жиңәчәй* — җиңгәчәй (үзеннән олы ир туганының хатынына эндәшү сүзе). Шланлыкүл, Салих төбәкләрәндә тагын *ир/йер/жир* — җир. Чагышт.: шулай ук мишәр диалектында да.

Тамырлары *-р* га беткән фигыльләрнең хәзерге һәм киләчәк заман, инфинитив формаларында *-р* авазларының берсе кыскара: *карага* — карарга, *керегә* — керергә, *чыгарыга* — чыгарырга, *биребез* — бирербез, *барыбыз* — барырбыз, *җыйыштырымын* — җийыштырырмын (җыештырырмын), *күресез* — күрерсез h. б.; тагын: *үлэгә* — үлөргә, *анага* — аңарга.

Билгеле бер төркем сүзләрдә ирен-ирен *w* авазы үзеннән соң килгән сузыклар белән бергә кыскарырга мөмкин: *күк/кук* — кувык (куык), *күш/куш* — кувыш (куыш), *йүш* — йүвеш (юеш), *жүлгы* — жувылгы (жуылгы) — нечкәрәк чыбык, *түн* — түвен (төөн), *үлә/үүлә/үшелә* — өйөлә (өөлә), *сүк/сук* — сувык (суык), *күрган/курган* — кувырган (куырган) h. б.

Шулай ук, *й* авазының да аннан соң килә торган кыска сузык белән бергә кыскару күренешләре очрый: *түн/тин* — тийен (тиен), *күм/ким* — кийем (кием), *зүнне/зинне* < зийенне < әд. зиһенле, *түш/тиш* — тийеш (тиеш) h. б.

Тел арты *г* авазы интервокаль позициядә редукцияләнә һәм төшә, бу вакытта янәшәдәге ике бертөрле авазлар шулай ук кыскара: *сәәт/сәт* — сәгать, *тее/те* — теге, *кааз* — кәгазь, *йома/жома* (< жомага) — жомга h. б.

Күтәрелешләре төрле булган авазлар арасында *г* тартыгына *w*, *й* сонорлары тәңгәл килә: *нийә* — нигә, *тийак* — теге як, *йушалган* — югалган, *түшел* — түгел, *дийең* — диген h. б.

Геминат авазлар да кыскаралар: *күлмәкә* — күлмәккә, *анан* — аннан, *ашыкмасың* — ашыкмассың, *маный* — маный, *имәнек* < *имән*.

нек — имәнлек, *Зинур* — Зиннур, *читән* — читтән, *йыгылгамын* < *йыгылгаммын* — йыгылганмын (егылганмын), *әлә* — әллә һ. б.

Кайбер сүзләрдә иҗекләр дә кыскара: *мәтәм* < мин әйтәм, *сунан* < *суннан* < *суңыннан* — соңыннан, *әләйләр* — әллә ниләр, *ишкәнем* *йук* — ишеткәнем юк, *иләшү* — ияләшү, *тасмал* — тастымал, *нишәтим* — ни эшләтим һ. б.

Аерым сүзләрдә *м* (*капа-каршы* — капма-каршы), *л* (*йугату* — йугалту (югалту)), *н* (*беткечәк* < *беткенчәк* — беткәнче, *муча* — мунча, *белә/белән* — белән), *ш* (*алма-тилмә* — алмаш-тилмәш) авазларының кыскару күренешләре даими күзәтелә.

А в а з ө с т ә л ү. Стәрлетамак сөйләшендә сүз азагында тел арты к авазы өстәлү шактый үзенчәлекле күренешләрнең берсе. Ул түбәндәге очракларда күзәтелә. Төрле сүзләрдә: *ичмасак* — ичмаса, *күрше-тирәк* — күрше-тирә, *байагынак* — бая, *лутчык* (лучше) — яхшырак һ. б. Бәйлекләр азагында: *хәтлек/хәтлеге* — хәтле, *кадәрлеге* — кадәрле, *чаклыгы* — чаклы, *тикlege* — тикле һ. б.; -*еп* кушымчалы хәл фигыльнең юклык формасында: *белмичәк* — белмичә, *эчмичәк* — эчмичә, *ашамийчак* — ашамыйча һ. б.; -*ганчы/-гәнче* кушымчалы хәл фигыльдә: *байыгынчык* — байыганчы (баеганчы), *белгенчек* — белгәнче һ. б.; сүз уртасында: *кунакча* — кунача.

Бу типтагы мисаллар татар теленең Урал төбәгендәге башка сөйләшләрәндә дә билгеле.

Сөйләштә ике сузык арасындагы *ң* авазыннан соң *г* өстәү күренеше табыла: *жиңгел* — жиңел, *жиңгеп кайт* — жиңеп кайт, *жиңгенә* — жиңенә, *шуңынча* — диал. шуңынчы — шуңарчы, *аңарту/аңгарту* — диал. аңгарту, әд. аңлату, *чеңерткә/чеңгерткә/чигерткә* — чикерткә, *моңынча* — диал. моңынчы — моңарчы, *шушыңынча* — диал. шушыңанчы — шушыңарчы һ. б.

т авазы өстәлү. *р* авазына тәмамлана торган сүзләр һәм иҗекләр азагында: *чыбырткы* — чыбыркы, *арткыры* — аркылы; *н* сонор авазына тәмамлана торган алынмаларның азагында: *нагант* — наган, *крант* — кран, *пылант* — план.

Бер төркем сүзләрдә *т* авазы алдында *р* өстәлү күзәтелә: *читлашык/чиртлашык* — чикләвек, *шартлык* — шатлык, *кычырткан* — кычыткан һ. б.

М е т а т е з а, ягъни авазларның сүзләрдә урыннары алмашыну күренешен ике төркемгә аерып карарга мөмкин.

Мишәр диалектына хас мисалларда: *бүрке* — бүрек, *борны* — борын, *урны* — урын, *ирне* (сирәк) — ирен, *элке* — элек, *азбар* — абзар, *үрмәкче* — үрмәкүч, *алын/алны* — ал(ды), *бүскә* — бүксә, *чипкән/чикмән* — чикмән һ. б. Шулай ук: *йегерембер* — йегерме бер (егерме бер), *йегерембиш* — йегерме биш (егермебиш) һ. б.; *чәчкә* — чәчәк (цветок), *чорау* — очрау һ. б. Шулай ук: *марана* — манара.

А с с и м и л я ц и я, д и с с и м и л я ц и я күренешләре. Бу типтагы үзенчәлекләр белән стәрлетамак сөйләше урта диалект сөйләшләренә һәм әдәби әйтөлеш нормаларына якын тора.

л авазына башланган кушымчалар *н*, *м*, *ң* борын авазларына беткән сүзләргә ялганганда, регрессив ассимиляция күренеше нәтижәсендә, *л* > *н*: *имәннек* — имәнлек, *йәмне* — йәмле (ямьле), *аңны* — аңлы һ. б.

Чыгыш килешендә дә тулы регрессив ассимиляция күзәтелә: *аннан/анан* — аннан, *миннән* — миннән *h. б.*, ягъни әдәби телдәгечә. Әмма өлкән буын сөйләшендә чыгыш килеш кушымчасындагы *ð* сакланьрга да мөмкин: *райундан* — районнан, *Казандан* — Казаннан, *мөңдән* — меңнән *h. б.*

h тартыгына тәмамланган формаларда да нәтижәле үткән заман кушымчасының башындагы *g* авазы регрессив ассимиляциягә дучар була, ә хасил булган икеләтелгән тартыклар тагын да кыскара. Мәсәлән: *мөрөләңән < мөрөләңңән < мөрөләңгән < әд. бөреләнгән, жаңңан* — йанган (янган) *h. б.*

1 нче зат хикәя фигыльләрдә *h, m, ñ* тартыкларына беткән нигезгә кушымча ялганган урында шулай ук төрле дәрәжәдәге охшашлану күзәтелә: *йыгылгамын < йыгылганмын < егылганмын, башлагамбыз* — башлаганбыз *h. б.*

II тип авылларда бу күренешләр сирәгрәк очрый.

Карап үткән ассимиляция күренешләре ике сүз арасында да күзәтелә: *ум бала* — ун бала, *унбер/умбер* — унбер, *гомбагыш* — көнбагыш, *йәшәгәм булган/йәшәгән булган* — яшәгән булган, *өрәңгәң кеше* — өйрәнгән кеше, *эш беләң ңенә* — эш белән генә, *шуньң ңына* — шуньңгына *h. б.*

Шул ук вакытта Каргалы, Салих *h. б.* кайбер төбәкләрдә: *йанбаш* — янбаш, *йуван быт* — юан бот, *көнбагыш* — көнбагыш, *унбиш* — унбиш, *бомба* — бомба *h. б.*

Шишмә (чишмә), *шишен* (чишен), *шаршау* (чаршау), *чүкеш* (чүкеш) сүзләрендә, урта диалекттагы һәм шулай ук эргәдәш булган минзәлә сөйләшендәге кебек ук, *ш~ч* тәңгәлләге күзәтелә. II тип авылларда аларның кайберләре еш кына мишәр диалектына хас вариантта кулланыла: *тишмә* — чишмә, *тишен* — чишен.

Аерым сүзләрдә, минзәлә сөйләшендәге кебек, бертөрлелектән качу, ягъни диссимиляция күренеше табыла: *чиша/шиша* — шешә, *чешү/шешү* — шешү.

Төче сүзе *чөчө/чөче/төче/төчө* вариантларында кулланыла. Чагышт.: миш. диал. *чече/цеце*, себ. диал. *цөцө*, перм. *чөчө*, злт. *сөсө h. б.*

й һәм яңгырау тартыкларга башланган сүз алдында килгән сүзнең ахырындагы саңгырау *ч, ш, с* авазларын яңгыраулаштыру очраклары II тип авылларда теркәлгән: *бижйыллык* — биш йыллык (бишьеллык), *пиж башы/пи башы/пич башы* — мич башы, *аж йасау < аш йасау* — аш уздыру, *эж йыл* — өч ел, *киж житсә/ки житсә* — кич житсә, *из дерес түгел* — ис (ягъни акыл) дөрес түгел, *житмеж биш йәш* — житмеш биш яшь *h. б.*

Беренче компоненты *-ып* кушымчасына тәмамланган, ә икенчесе яңгырау *б* тартыгына башланган сүзтезмәләрдә, регрессив ассимиляция нәтижәсендә, икеләтелгән *бб* барлыкка килә һәм, минзәлә сөйләшендәге кебек үк, ул тагын да кыскарырга мөмкин: *чере беткәнче < череб беткәнче* — череп беткәнче, *әче бетәр* — ачып бетәр *h. б.*

Стәрлетамак сөйләшендә тагын *берә йердә* (< башк. *берәй йердә*) — берәр жирдә, *тийәлми* — тия алмый, *беләлми* — белә алмый, *асты* (яки *өсте*) *кат* — аскы (яки өске) кат тибындагы сүзтезмәләр бар һәм бу яктан сөйләш күрше бәләбәй урынчылыгы белән бертөслелек күрсәтә.

Грамматик үзенчәлекләр

Төп грамматик категорияләр, аларның ясалышы һәм семантик функцияләре белән стәрлетамак сөйләше татар әдәби теленнән аерылмый. Әмма шуның белән бергә кайбер үзенчәлекләр дә табыла. Алар аерым урыннарда әле һаман да сакланып килә торган мишәр диалектына хас формаларга яки күрше минзәлә сөйләше белән уртак булган күренешләргә кайтып кала.

Исемнәр. 1 нче, 3 нче зат берлек сандагы тартымлы исемнәрнең юнәлеш килеше, әдәби телдән аермалы буларак, *-га/-гә* кушымчалары белән дә ясала: *Минем улымга* (улыма) *алтмыш тулды*. *Балаларымга тел очыга* (очына) *сала торган*. *Өченче йәшегә* (яшенә) *чыккач бозаулады*.

1 нче һәм 2 нче зат (берлек сан) тартымлы исемнәрнең төшем килеше факультатив рәвештә угыз телләренә хас кушымчалар белән дә ясалырга мөмкин: *нәселемне/нәселеме* — нәселемне, *чәйеңне/чәйеңе* — чәйеңне (чәеңне), *балаларымны/балаларымы* — балаларымны, *әйбиреңне/әйбиреңе* — әйбиреңне һ. б.

Чыгыш килеше кушымчасын тар вариантта формалаштыру очраклары бар: *баштин аяк* — баштанаяк, *табактын* — табактан һ. б.

Хәрәкәтне белдерә торган фигыльләр белән бәйле һәм юнәлеш пунктын белдерә торган исемнәр, бәләбәй урынчылыгы һәм Урал тирәсендә таралган башка кайбер сөйләшләрдәге кебек, баш килеш формасында киләләр: *Тәшкин* (Ташкентка) *китә бер энем*. *Талбазы* (Талбазыга) *барып кайткан ийе*. *Мин Бүздәк* (Бүздәккә) *китәм*. Шулай ук: *йалан йөрү* — урманга бару, *базар чабу* — базарга баргалау һ. б.

Кайбер фигыльләр исемнәрне, әдәби тел белән чагыштырганда, башка килештә башкаралар: *Моннан* (монда) *утыр*. *Утырыгыз сәке бездән* (сәкебезгә). Бу күренеш Урал тирәсе сөйләшләрендә таралган.

Артык сүзе белән оешкан конструкциядә чыгыш килеше урынына баш килеш кулланыла: *Йыл йарым* (ярымнан) *артыграк балниста йаттым*. *Йегерме* (егермедән) *артыграк йорт*.

Иркәләү-кечерәйтү *-кай/-кәй* кушымчалары белән белдерелә: *бозаукай, әбекәй, жизнәкәй, Хәлимәттәкәй* һ. б. II тип авылларда палаталь гармониянең бозылу очраклары бар: *жизнекам* — жизнәкәем/жизнәкәм, *атекам* — эткәм/этикәем, *Кинзекай* — Кинзәкәй, *Әминәттәкай* — Әминәттәкәй — Әминә апакай һ. б.

Кеше исемнәрен кыскарту аеруча II тип авылларда күзәтелә: *Кәлук* — Кәлимулла, *Шамшуг* — Шәмсетдин, *Гилмуш* — Гыйльмулла, *Исмай* — Исмагыйль, *Мөчти* — Мөхәммәдъяр һ. б.

Мишәр диалектындагы кебек, икеләтелгән тартым кушымчасы ялгану Каргалы, Салих, Өршәкбаш-Карамалы, Бузат һ. б. кайбер төбәкләрдә активрак: *самашыр парысы* (пары), *өйалдысы* — өйалды: *Сул кылагы бар, уңысы* (уңы) *йук, эшли*. *Үз алнысыннан* (үз алдына) *абзарлары йанды*. *Бер улысы* (улы) *бар*. *Кура жыләгесе* (жыләге) *ашады*. *Бозашысы* (бозавы) *үгез*. *Сыңарысы* (сыңары) *жөри, сыңарысы* (сыңары) *жугалды*. Бу йулысы ачмадым.

Сөйләшнәң характерлы үзенчәлекләреннән берсе — исем сүз төркемнәреннән торган хәбәрләрне зат кушымчалары белән формалаштыру: *Мона без әзбез* (аз). *Үзең кийәүсең, үзең улымсың*. *Жегермебер*

йәштәмен. Алтыны үстердем, читтәләр. Тугызбыз шушы ызбада. Сез укытучысыздыр.

Алмашлыклар. Аларның составы һәм төрләнеше буенча да стәрлетәмак сөйләше бер яктан — мишәр диалекты, икенче яктан, күрше минзәлә һәм Урал төбәгенәң башка сөйләшләре белән уртаклык күрсәтә.

Зат алмашлыклары: *мин, син, ул, без, сез, алар*. 1 нче зат берлек сандагы *мин* алмашлыгының иялек килеше төрле вариантта ясала: *минен/минен/минем*: *Минен* (минем) *баш тийә, ишекмени бу*. *Алты ул асыраган минен* (минем) *инәйем*.

II тип авылларда зат алмашлыкларының иялек килеше *-нын/-нен* кушымчасы белән ясала: *Синен* (синен) *бер йугалган быратың бар*. *Анын* (аның) *ире белән ике туган баласыбыз*.

Шланлыкүл төбәгендә 1 нче зат күплек сандагы *без* алмашлыгының иялек килеше түбәндәге вариантларда күзәтелә: *безнен/безен/безнең/безең*. Мәсәлән: *Пинзадан килгән безен* (безнең) *бабайлар*. *Безнең ашыл*. Анда *жамнар* (чокырлар) *бар безен* (безнең).

-ныкы/-неке кушымчалы алмашлыклар аергыч ролендә дә килә: *Безнеке сийыр* (безнең сыер) *кайа? Көндәдер синеке йал* (синен ял). *Инәсе үлдә аныкы* (аның әнисе).

1 нче һәм 2 нче зат алмашлыкларының юнәлеш килеше *миңа/миңә/мийә, сиңа/сиңә/сийә* вариантларында кулланыла: *Мийә хәдәр алтмыш дүрт йыл торган ул ызба*. *Сиңа да, миңа да сүләмәгән*. *Сийә кушамы, мийә кушамы*.

II тип авылларда *миңа, сиңа* вариантлары төп форма булып торалар.

3 нче зат алмашлыгының кыек килешләре, мишәр диалектындагы кебек, катлаулы кушымчалар белән ясала: *Чәккап куш куриклы* (койрыклы) *була, анарга* (аңа) *тәңкә тезәләр*. *Малай хәзер кайта, анага* (< анарга — аңа) *урын кирәк*. *Анарда* (анда) *күптер әле боронгы җырлар*.

Иялек килеш кушымчасының кыскару очраklары бар: *Мине белән* (минем белән) *генә киңәшен булмас*. *Белмим, безне йакта* (безнең якта) *бар микән*. *Аны үзенә* (аның үзенә) *йук*. *Мине җылгылар* (минем елгы) *гына инәләре*. *Безне белән* (безнең белән); *шуны белән* (шуның белән) *һ. б.*

Күрсәтү алмашлыклары: *бу, шул, теге/тиге/тийе/тее, ул, анау/анашу/анашы; монау/монашу/монашы*.

Бу алмашлыгы кыек килешләрдә дә б вариантында кулланылырга мөмкин: *Буның* (моның) *агасы бар*. *Боно* (моны) *әзерәг аңный ул*. *Бунысы* (монсы) *үземә охшаган*. *Бының* (моның) *улы Уфада*.

Күрсәтү алмашлыкларының да иялек килеше кыскарырга мөмкин: *шуны* (шуның) *төсле, ан + ише* — аның ише, *мон + ише* — моның ише, *шун + ише* — шуның ише *һ. б.*

Урын-ара килешләре, мишәр диалектындагы кебек үк, катлаулы кушымчалар (*-нарда/-нәрдә; -нарга/-нәргә, -нардан/-нәрдән*) белән ясала: *Шынарга* (шуңа) *башкыда йебәрийек*. *Аны монарга* (моңа) *күрсәтмә*. *Алабыз тегенәрдән* (тегеннән).

Анау, монау алмашлыклары сөйләш таралган территориянең көнбатышында күзәтелми. Әмма көнчыгышка таба алар активлашалар: *Монашы* (менә бу) *эстәл кәдәре*. *Монау* (менә бу) *күкәйләрен әпәй белә ашагыз*. *Анашы* (әнә ул) *суда катыкмы?*

Күрше минзәлә һәм башка сөйләшләрдәге кебек үк, *анау, монау* алмашлыклары килеш белән төрләнәләр, башка төрле кушымчалар да кабул итәләр: *Кичә монауның* (менә моның) *улы үлдә. Монаулайтеп* (менә болай итеп) *учмарлап көне буйына ур әле син. Анауда* (анда) *дилбегә калган. Монау арада* (бу арада).

Анау, монау алмашлыклары бәйләкләр белән баш килештә яраша: *анау кебек* — аның кебек, *монау төслә* — моның төсле, *анау хәдәрлеге* — аның кадәр (лек) һ. б.

Сорау алмашлыклары: *кем, ний* (ни), *нәрсә/нәстә, ниндий/нинди* — нинди, *кайсы/касы* — кайсы, *качан* — кайчан, *ничә, ничек, нихәлле* — ничек, *кайсылай* — ничек (итеп), *ник, нийә/нигә* һ. б.

Нәрсә алмашлыгының түбәндәге вариантлары бар: *нәстәкәй, нәсә, нәмәстә, нәмәстәкәй, нийәрсә/нийәрсәкәй*, шулардан *нәстә/нәмәстә* — төп вариантлар.

Кайсы/касы алмашлыклары икеләтелгән тартым кушымчасы да алырга мөмкин: *Касысы* (кайсысы) *йылый? Кайсысынарда* (кайсында) *ут бар.*

Нихәлле, кайсылай — ничек. Урал төбәге татар сөйләшләрендә таралган (тиешле бүлекләргә кара): *Кызы нихәлле* (ничек, нихәлдә) *икән соң? Кайсылай* (ничек) *йазарга да белмиләр.* Чагышт.: башк. *қайһылай* — шул ук мәгънәдә.

Билгесезлек алмашлыклары, әдәби телдәге кебек үк, *әллә* һәм *-дыр/-дер* кушымчалары ярдәмендә ясала. *Әллә + нәрсә* һәм *әллә + нинди* алмашлыклары төрле фонетик үзгәрешләр кичерәләр: *әләйди/әләйеди; әлләмәстә/әлмәстә/әләмәстә.*

II тип авылларда мишәр диалектына хас билгесезлек алмашлыклары да саклана: *кайа булса* — кайдадыр, *ни булса* — нәрсәдер, *кайчан-кайчан* — кайвакыт һ. б.

Юклык алмашлыкларының ясалышы һәм кулланылышы әдәби телдәге кебек үк: *беркем, ичкем* — һичкем һ. б.

Сорау алмашлыкларын юклык алмашлыклары функциясендә куллану очраклары бар: *Йуг аның кеме дә* (беркеме дә). *Ни* (берни) *дә әтәлми.* Чагышт.: миш. диал. шулай ук.

Саннар. Жыю саннарын микъдар санны ролендә куллану очраклары бар. Бу вакытта аларга тартым кушымчасы ялганган була: *Икәүсе* (икесе) *Салаватта. Бишәүсе* (бишесе) *исән әле, икәүсе* (икесе) *үлдә. Берәүсе* (берсе) *капчык күтәргән.*

Шушындый ук үзенчәлек янәшәдәге бәләбәй урынчылыгында, Урал төбәгендәге златоуст, тепекәй сөйләшләрендә дә билгеләнәп үтелгән. Ул борынгы төрки язма истәлекләрдә дә теркәлгән: *Андан соң учагүсү (өчәүсе) таң сарыга бардылар* [Щербак, 1959: 59].

Рәвешләр. Билге рәвешләре ясый торган *-лата/-ләтә* кушымчасы бик актив, ул исемнәргә генә (*акчалата түли; киндерне митерләтә сата*) түгел, сыйфатларга да ялгана: *Май әйрәне тәмне була чәчеләтә* (төче көе) *йазсак. Ипинекен ачылатага изәсен. Бөтеннәтә* (бөтен көе) *пешерикме күкәйне?*

Көйе бәйләге үзе дә актив кулланыла һәм төрле формаларда килә: *көйө/көйгә/кийе/кигә/көйөнә/кейенә/күшенә.* Мәсәлән: *Йәшел күшенә тызладым. Без үзебез шул кейгә ашыйбыз, каймаклата.*

Йәш, бөтен, кайнар, эссе, тере һәм башка кайбер сүзләрдән сыйфат рәвешләре -луй/-луй (мишәр диалектына хас вариант), -лай/-лэй (эд.), -ный/-ний (борын авазларынан соң) кушымчалары ярдәмендә ясала: *Әткәй йәшлий үлдә. Бик кайнарлуй ашамый ул. Башлуй алдым, йарты кила шикәр.*

-ча/-чә кушымчасы рәвешләргә ялганып, бу кушымча ялганган сүзнең мәгънәсен көчәйтә: *Башкорт үзләренекенчә сүләшә. Аннан абзыйныкынча эшләдем. Кодагый нәстә сүләсә дә аныкынча. Безнекенчә кәзәнкә (чолан) ул.*

Тәүлек һәм ел фасылларын белдерә торган сүзләрдән вакыт рәвешләре түбәндәге ысуллар белән ясала:

-ны/-не кушымчасы: *Кезне (көзен) бәрәннәгән. Аклар ничә рәт үтәп жәрделәр, кышны (кыш, кышын) үттеләр, йазны (яз, язын) үттеләр, кезне (көз, көзен) үттеләр. Тешне (төшен, төш вакытында) пешерсәгез, тешне ашарга булыр (өйлә вакыты). Лимма иртәне (иртән, иртә белән) ышкулга китте. Кыйар тураган ийем кичә кичне (кичен, кич белән).*

Көне сүзе белән (әдәби форма): *йаз көне. Шулай ук тагын: Кич көне (кич белән, кичен) керерсез безгә.*

Сөйләш өчен көн сүзен сингармонизм законына буйсындыру характерлы: *Кыш кыннарны (кыш көннәрендә) башын да алмый эшли ул. Жондан баскан пима була, кыш кыны (кыш көне) кийәләр.*

Лексик-семантик ысул: *Йазырак (яз көне) эрләгән ийем. Жәй (жәен) сушык була, кыш (кышын) йылы була тубалда.*

-кылык/-келек + юнәлеш, инструменталь килеш кушымчалары: *Жәйгелектә (жәен) шунда тора бәрәңге. Кышкылыкка (кыш көне) кийын, бураннарда су йук. Кичкелеген (кичен, кич белән) өйдә бул. Төңгелеген (төнлә) карашылда торабыз.*

Әдәби телдәге кебек, -ын/-ен кушымчасы белән: *Кышын эшләр беткәч барасың утырмага. Әле шул кат'ты йәйен (жәен кайтты).*

Дәвамлы вакытны белдерә торган рәвешләр, нигездә, әдәби телдәгечә ясала: *кышлар буйы(на), кышның буйы(на) һ. б. ш.*

Төрле лексик чаралар: *озон көнгә//көн(нең) ызынына//озон көн буйына һ. б.*

Диалекталь рәвешләрнең күпчелеге күрше минзәлә сөйләшәндәге кебек үк: *иртәнчәк (< иртәнге чак) — иртән, тәү//тәүбаш//тәшендә//тәүдә — башта, иртәгә суңа (соңга) — берсекөнгә, азак — аннан соң, соңыннан, жива — тиз генә һ. б. Кайбер мисаллар: Әнкәй, иртәнчәк уят, үзем су ташырмын. Иртәгә соңга Дәүләкән барасыңмы? Аша, азак йазарсың. Кул белә чәчәбез дә жива тырмап ташлыйбыз.*

Сөйләштә үзенчәлекле көчәйтү сүzlәре кулланыла: *Тәрәзә төбө кызу (бик) эштән чыккан. Тамаша (бик, искиткеч) кыйын заманнар булды бит. Кич белән дә һәлак (бик) кызу.*

Фигыль. Затланышлы формалар. Хикәя фигыль. Хәзерге заманның 1 нче зат берлек саны тулы һәм кыскарган вариантлардагы кушымчалар белән ясала: *барам /барамын.* Мондый үзенчәлек мишәр, себер диалектларына, Урал төбәге сөйләшләрөнә хас.

-ый/-и(й) кушымчалы хикәя фигыльнең 1 нче зат берлеге -ыйым/-ийем кушымчасы белән дә формалашырга мөмкин: *Мин ашны нин-*

дийен дә иписез ашыйым (ашыйм). Идән буйамыйым (буямыйм), мөржә генә агартам.

Билгеле булганча, мишәр диалектының үзенчәлекле билгеләреннән берсе — 3 нче зат хәзерге заман хикәя фигыльләрдә *-дыр/-дер* кушымчасы куллану, ул исем хәбәрләргә дә ялгана: *Киләдер дә әтәдер* (килә дә әйтә), *мин сиңа бармыйм. Әтәм, чәй пешмәгән әле, чәй йуктыр* (юк). *Сездә каралды күптердер* (күптер).

Үткән заман. Билгеле үткән заман мәгънәсен нәтижәле үткән заман формасы (*-ган*) белән белдерү. Бу очракта сүз кайчандыр (әллә кайчан яки әле күптән түгел) булып узган вакыйга турында бара, һәм ул эшнә сөйләүче үзе дә йә башкарган, йә башкаруда катнашкан була. Мәсәлән: *Тоз күберәк салгаммын* (салдым), *бозолмасын дип. О^ана* (әнә) *мин бит чыбык куйгаммын* (куйдым) *куркытырга. Кайан килгәнсез* (килдегез) *сез? Әч кеше нич эченә качканбыз* (качтык).

Тәмамланмаган үткән заман *-а+иде* конструкциясе ярдәмендә белдерелә, *иде* ярдәмче фигыле мишәр диалектындагыча да (*иде*), урта диалекттагыча да (*ийе*) әйтелә.

1 нче зат. *бара идем / барайым.*

2 нче зат. *бара + йдең / барайын.*

Мисаллар: *Көлтәнә күп бәли идем. Бәрәңге дә чәчә иделәр. Кәләмперне баш әләнгәнгә аши иделәр* һ. б.

-адыр/-әдер иде, -а/-ә торган иде формалары да сөйләштә актив кулланыла: *Арчига* (кызны озата баручы булып) *килә торганнар ийе өчәр-дүртәр пар* (бу форма мишәр диалектында сирәгрәк очрый). *Теге киленкәйне үзем жаратадыр ыйым.*

Урта диалект сөйләшләрәндәгечә, *-ыр/-ер иде* формасы актив: *Пажар дип куркыткачтын, авыру куркар иде дә бизгәк бетәйе. Бер дә өйдә тормасийе.* Семантик яктан бу форма әдәби телдәге *-а/-ә торган иде* формасына якын.

II тип авылларда мишәр диалектына хас булган үзенчәлекле форма да күзәтелә: *-а булган*. Мәсәлән: *Арпа, бодай бик ишелә булган йөктән* (ишелә торган булган). *Жиккән атлар арыса, менгән атларны жигеп китә булганнар* (китә торган булганнар).

Сәмән авылында бу функциядә *-ыр бул* конструкциясе кулланыла: *Аның ире базарларда чабата сатар булган* (сата торган булган). *Әтәсеннән соло сатыб алар* (ала торган) *булган. Чабата тугыйсың алама + йтеп дип теге көләр* (көлә торган) *булган.*

Киләчәк заман. 1 нче зат берлектә зат кушымчасы ике — тулы һәм кыска — вариантта күзәтелә: *барырман/барымын/барым, китәрмен/ китәрәм.*

1 нче зат күплектә, 2 нче зат берлектә һәм күплектә дә икеләтелгән *р* кыскарырга мөмкин: *барырың(н)/барысын(ң), барыбыз* (*барырбыз*), *барысыз* (*барырсыз*) һ. б.

Юклыкта: *бармам/бармамын* һ. б. Күрсәтелгән үзенчәлекләр татар теленең күп кенә сөйләшләрәндә билгеле.

Билгеле киләчәк заман стәрлетамак сөйләшендә дә пассив кулланыла. Ул, нигездә, *түгел, юк, булу* сүзләре белән күзәтелә: *Минә йөдәтәчәк булма. Теләсәгез нишләгез, мин куркачагым йук. Элекке заманны мактыйачак түгелмен.*

Бузат, Каргалы, Бүздәк төбәкләрендә башка фигыльләрдә дә -ачак/-әчәк формасын куллану очраклары күзәтелә: *Иртәгә аяз булачак, кыйаш аязга байый. Салам башлар бетәчәк.*

Боерык фигыль, нигездә, татар әдәби телендәгечә.

II тип авылларда 2 нче зат боерык фигыльнең -гын/-ген кушымчасы белән ясалыу очраклары бар: *Баргын (бар) тизерәк. Ашагын, ашагын (аша, аша). Укыгын (укы), аннан миңа биресең.* Бу форма мишәр диалектында, керәшен сөйләшләрендә билгеле.

Билгеле булганча, эчке теләк мишәр диалектында -гы/-ге/-кы/-ке/-к + кели (< тели) конструкциясе белән белдерелә һәм бу үзенчәлек әлегә диалектның төп специфик билгеләреннән берсе булып тора. Ул әдәби телдәгә һәм урта диалекттагы -асы/-әсе + килә тезмәсенә туры килә. Стәрлетамак сөйләшендә бу форма II, III тип авылларда берникадәр саклана әле. Мәсәлән: *Әни, ашак кели (ашыйсы килә). Ызбага салкын кереткесе келәми (кертәсе килми). Терле телне инде сезнең белгегезме кели (беләсегез киләме)? Йәшләрнең укыклары кели (укыйсылары килә).*

Шул ук вакытта, әдәби телгә һәм урта диалектка хас -асы/-әсе килә формасы да сөйләштә актив кулланыла: *Күрәсең килсә, алып бирәм. Йәшләр барасылары килә һ. б.*

Бу ике төрле теләк формасы бер-берсенә тәэсир итешәләр һәм катнаш сөйләшләрдә була торган контаминация күренешләре барлыкка килә.

-асы/-әсе + кели (юклыгы: келәми/келми): *Барасың келәсә (килсә) бар. Түбәтәй аласы келәгәндер (килгәндер). Алжапкычны бушасым келми (килми). Күрәсем келәми (килми).*

-асы/-әсе+кили: *Нәсел-ыруны күрәсе кили (килә). Минен кайтасым кили (килә). Йасыйм эчәсегез киләсә (килсә). Үзенең китәсе киләми (килми).*

-ыргасы/-ергәсе (чагышты.: -асы/-әсе) + кили: *Ишетергәсе (ишетәсе) килеп кетәбез инде.*

-ырга/-ергә +кили: *Мин барырга киләсәм (барырга теләсәм яки барасым килсә), йук, барма, диләр.*

-ырга/-ергә + кели: *Укырга кели (укыйсы килә).*

Моңа якын күренешләр шундый ук катнаш характерда булган чистай сөйләшендә күзәтелә.

-ма/-мә яки -мак/-мәк + кирәк (тиешлекне белдерә): *Чәй куйма (куярга) кирәк. Чийәне ашама (ашарга) кирәк. Элгәреге тормошны кайсылай (ничек) сүлә + бетмә (бетерергә) кирәк. Монау эсседә нишләп йөрмәк (йөрергә) кирәк.*

Юнәлешләрне куллануда әдәби телдән аермалы күренешләр бар. Теге яки бу юнәлеш функциясендәгә бер төркем фигыльләр төп юнәлеш формасында кулланыла: *Балны сүлиләр (сөйләшәләр), фәлән хадәре бал. Асылып (асылынып) үлдә. Көнөнә бер ситнир онно пешере бетәм (бетерәм). Баш балам быйыл унны бетте (бетерде).*

Кайбер фигыльләр, әдәби телдән аермалы буларак, киресенчә, теге яки бу юнәлеш формасында гына кулланыла: *Аның жирен алдатып (алдап) байлар сатып алган. Көннәр аязытып (аязып) китте. Алар ашаган жирдә дә йазышалар (язалар). Өч ситнирга тутырмыйчы*

итетмибез (итмибез). *Йил йыгыта* (ега) бал кортларын, *гыруз белә кайтканда*.

Пермь сөйләшендә һәм себер диалектларындагы кебек, стәрлетамак сөйләшендә дә кайтым юнәлеше активрак кулланыла. Мәсәлән: *Мин эшләнем* (эшләп, хезмәт түгеп) *алам акчаны*. *Уранып* (урап) *кайтам*. *Бу чиста су ичмаса, эрэхәтләнем тотонасың* (тотасың). *Әйбәт паласы бар, тотонмаган* (тотмаган).

Мисаллардан күренгәнчә, эшнең объекты юк һәм кайтым юнәлеше эшнең башкаручының үзе өчен башкарылуын белдерә.

Эшнең үтәлеш дәрәжәсен белдерү. Фигыль дәрәжәләре, әдәби телдәгечә, *-гала/-гәлә*, *-кала/-кәлә* һәм *-(ы)штыр/-(е)штер* кушымчалары белән ясала. II тип авылларда мишәр диалектына хас *-ыкла/-еклә* варианты да очрый: *Газитләр укыкыйбыз* (укыштырабыз). *Картлар сүләкли иде* (сөйләштергәли иде).

-ыңкыра/-еңкерә формасы, Урад төбәгендә таралган башка сөйләшләрдәге кебек, әдәби тел белән чагыштырганда, активрак кулланыла һәм түбәндәге мәгънә төсмерләрен белдерә:

а) эшнең кимрәк дәрәжәдә үтәлүен: *Менә әле аяклар ашыртыңкыри* (авырткалый). *Монау күмәч пешеңкырамаган* (пешеп житмәгән);

ә) эшнең яки хәлнең гадәти, давамлы булуын белдерә: *Ул кич белән әйрән эчеңкери* (гадәттә әйрән эчә);

б) эшнең артыграк дәрәжәдә үтәлүен белдерә: *Мин үзем самашырны йаратыңкырийм* (ярата төшәм, ныграк яратам). *Типтәрләр әй белә сүләшеңкериләр* (күбрәк әй белән сөйләшәләр). II тип авылларда бу форма бик сирәк очрый.

Затланышсыз формалар. Инфинитив. Стәрлетамак сөйләшенә аның *-ырга/-ергә* (ягъни әдәби) формасы хас: *Кайа нәрсә чәчәргә, кайа нәрсә алырга, бич белә. Кызны сорарга башкода килә*.

Белү, башлау фигыльләре белән килгәндә, инфинитив әдәби телдәге *-а/-ә* кушымчалы хәл фигыльгә туры килә: *Укырга башлагач* (укый башлагач) *тәртипләнер*. *Бәйләргә* (бәйли) *беләмен, тегәргә* (тегә) — *йук*.

Бар сүзе белән килгәндә, инфинитив әдәби телдәге һәм урта диалекттагы *-асы/-әсе* формасына туры килә: *Ике оя чыгарга бар ийе* (чыгасы бар). *Үләндерергә* (өйләндерәсе) *малай бар, малайга ү салдырыга бар* (салдырасы бар).

Мондый типтагы төзелмәләрдә зат кушымчалары да кулланылырга мөмкин, бу аеруча II тип авылларда очрый: *Кер йуваргам бар* (юасым бар). *Пиж бурларгабыз бар* (агартасыбыз бар).

Инфинитив тартым кушымчалары ала һәм бу вакытта ул үзе белдергән эшнең объекты исеменә әверелә: *Утыны, йагаргасы* (яга торганы, ягулыгы) *күп*. *Ашаргалары* (ашамлыклары) *күб + әле*. *Кийәргәсе* (кияр әйберсе, киеме) *бар, белмим, укымым, ди*. *Тартырған* (тарта торганың, тәмәкең) *беткән*.

Стәрлетамак сөйләшендә урта диалектның дифференциаль билгеләреннән берсе булган *-асы/-әсе* формасы да шактый актив кулланыла.

III тип авылларда ул инфинитив функциясендә дә очрый: *Әллә тиз генә көлчә чөчөгә пешереп илтәсе* (илтергә)? *Сөт базга төшөрөп куйасы* (куярга) *микән, ачыр бит*.

Бар, юк хәбәрлек сүзләре белән килгәндә, -асы/-әсе формасы эшне башкарырга (яки башкармаска) кирәклекне белдерә: Сыласыгыз жүк, бурлатасыгыз жүк, нинди рәхат, әтәм. Карсагырак (тәбәнәгрәк) булган, астына кыстырасы бар.

Үкенүне белдерә: Аш саласымын (саласы булган) икән сиңа. Моңау итне кисәс (кисәсе) булган икән. Ашамас борон барасыгыз (барасыгыз булган) икән.

Тиешлекне белдерә (-асы/-әсе// -ырга/-ергә): Бүздәккә барасы (барырга кирәк) булгач йуды тырактырын. Ырымбурга барып түләргә (түләсе) булган налукны.

Көчле теләк: Эй тыңнатасыйы сезне Фәриткә. Әдәби телдә дә шулай ук.

Исем фигыль, әдәби телдәге кебек, -у/-ү кушымчасы белән ясала: Син килүгә матурландым. Бәләшсез аш йасау йуг ийе безнең темәндә. Безнең картларның килүшенә дүрт йөз йыл.

Сөйләштә -у/-ү урынына -ыш/-еш кушымчасын куллану очраклары да бар. Бу үзенчәлек, нигездә, билгеле бер төркем фигыльләрдә күзәтелә (әйтү, курку һ. б.): Куркышыннан (куркуыннан) тәгәрәп китә. Жиде йөз йыллар диләр бу ашылның утырышына (утыруына). Әйтеш (әйтү) буйынча, безнең бабайлар Ука су буйыннан килгән. Бабайларның сүләше (сөйләве) буйынча...

Бу форма аеруча урта диалект сөйләшләренә хас, урта диалект тәэсире астында формалашкан мишәр сөйләшләрендә дә табыла һәм нугай теле йогынтысы белән бәйле булырга мөмкин [Махмутова, 1978: 199] дигән фикер чынбарлыкка туры килә булса кирәк. Ул тагын балкар, төрек телләрендә, башкорт сөйләшләрендә аерым очракларда күзәтелә.

-ыр/-ер/-р формасының исем фигыль ролендә килү очраклары да теркәлгән: Укырдан (укудан) кайткан. Чагышт.: керердән алда чыгарыңны уйла.

Бу форма, бар сүзе белән килгәндә, шикләнүне, хәвефләнүне (опасение) белдерә: Жангыш базга барып төшәрең (төшүең) бар. Мал чәйнәре (чәйнәве) бар, тегендәрәк эл.

-ыр/-ер һәм -у/-ү формалары өчен бәйлеге белән килгәндә дә уртаклык күрсәтеләр: Каттык-сәт утырту өчен кар базы йасый. Агартыр (агарту) өчен киндерне карга жәйәсен йазлыкта.

Аерым сүзтезмәләрдә, әйтемнәрдә -мак/-мәк формасы да күзәтелә: Тумактан калмаганны үлмәктән калмабыз. Мине сынамаг өчен әйтте микән? Безнең йак бик бай ашамак йагына.

Сыйфат фигыльләрдәге аерымлыклар түбәндәгеләр.

-ыр/-ер кушымчалы форма, әдәби мәгънәсенән тыш, тиешлекне, кирәклекне белдерә һәм әдәби телдәге -асы/-әсе кушымчалы сыйфат фигыльгә туры килә: Әрмийәгә китәр жылны (китәсе елны) камбайда эшләде.

Урта диалектка хас -асы/-әсе формасы да актив кулланыла: Ана шул киләсе улларыма наски бәйлим. Әллә тиз китәсе кунаклар сез?

Тиешлекне белдерә торган сыйфат фигыль функциясендә -ырга/-ергә инфинитив формасы да кулланыла: Туй килергә (киләсе) көннә әтәй аркамны сыйпап-сыйпап йылый.

-учан/-үчән формасы, байкыбаш сөйләшкәндәге кебек, даими билгене, ниндидер билгенең нәрсәгә яки кемгә дә булса хас булуын белдерә: *Ахирәтемнең сеңлесе беләзек кийүчән. Без ашны төшкә пешерүчәнбез. Анда жыланнар бала жанына бишеккә кереп жатучан булган.*

Бу форма, нигездә, Өршәк елгасының ике як бассейнында күзәтелә. Архив документларындагы мәгълүматларга караганда, бу тирәдәге авылларга Оса юлына китерелгән йомышлы мишәрләрнең дәвамчылары XVIII гасырда күчеп килеп утырган булган.

-улы/-үле: *Торуларына әпәй пешүле, мал караулы, чәй кайнаулы. Тәрәз корулы, кич утырсалар. Аергыч: тегүле (теккән) күлмәкләр саталар.*

Хәл ф и г ы л ь л ә р. Төрле формаларның кулланылышында минзәлә сөйләшкәнә һәм әдәби телгә дә, мишәр диалектына да хас булган күренешләр табыла.

-ып/-еп һәм -а/-ә, -ый/-и(й) кушымчалы хәл фигыльләрнең мәгънәләре әдәби телдәгечә. Мисаллар: *Калдырып китим сийә (сиңа). Каз өмәсендә белән ашыйлар ийе маньп. Келә-келә йыгырды. Агач китереб актардым (аудардым).*

Шуның белән бергә, бу формаларны кулланды мишәр диалектына хас үзенчәлекләр дә табыла. Мәсәлән, хәрәкәтне белдерә торган фигыльләр белән килгәндә, әдәби телдәгә -ып/-еп урынына -а/-ә формасы кулланыла: *Син сораша йер инде әләсә (сорашып йөр алайса). Кайа башкыдалый (яучы булып) барасың? Кулларын жуа (юып) керә, ахырысы. Шулай ук тагын: Кырыг эшең кырыла (кырылып) йата. Куна йатып эшлиләр.*

-ып/-еп/-п кушымчалы хәл фигыльнең юклык формасы төрле вариантларда кулланыла: әдәби -мый/-ми, -мыйча/-мичә вариантлары төп форма булып тора.

Болар белән беррәттән, сөйләштә -мыйчы/-миче/-мыйынчы/-минче, -мыйчак/-мичәк, -мыйчан/-мичән, -мыйынчы/-мийенче, -мастан/-мәстән формалары да кулланыла: *Самашырын утырткан ут салмыйынчы (салмыйча). Эстенә кимичәк (кимичә) чыккан. Мин курыкмыйчан (курыкмыйча) булышам. Төшкә кайтмыйынчы (кайтмыйча) урак урадырыйк. Бер нәстәмә алмастан (бернәрсәмне алмыйча) кайттым да киттем.*

-мастан/-мәстән + элек (//элгәре//әшәл) конструкциясе мәгънәсе ягыннан әдәби телдәгә -ганчы кушымчалы хәл фигыльгә туры килә: *Әбийегезне алмастан (алганчы) эч йыл элек... Мин тумастан элгәре (туганчы) чуаш булган бер-ике нәсел. Карт үлмәстән (үлгәнчә) бер йыл әшәл пажар булган иде.*

Мондый күренеш татар теленең күп кенә сөйләшләрненә хас.

-ганчы/-гәнче кушымчалы хәл фигыль мәгънә төсмерләре ягыннан әдәби телдән аерылмый. Ләкин кушымчаның берничә төрле варианты бар: -гынчы/-генче (төп вариант, иң киң кулланылышта), -ганчыга/-гәнчегә/-кынчыга/-кенчегә, -г(к)ынчык/-г(к)енчек, -г(к)ынчак/-г(к)енчәк, -г(к)ычак/-г(к)ечәк, -гынчыкка/-кынчыкка, -к(г)ынча/-к(г)енчә (шулай ук бик актив), -кинча/-гинча, -кинчы/-кинче/-гинчы/-гинче, -гынчыкка + бәйлек һ.б. Мәсәлән: *Утын кыш күчкенчегә (чыкканчы) житсә йарар ийе. Үлгенчек (үлгәнчә) акыл кирәк. Үлән*

чыккынчык (чыкканчы) тазартам йортны. Теге чичла беткечэк (беткәнче) жауды. Кеннәр суытканчыкка (суытканчы) хадәр кары була кар базының. Таң аткынча (атканчы) сүли ул. Теш авышкинча (авышканчы) да жерим, эж булганда. Магазин ачкинчы (ачканчы) тордом.

-кыйнча/-гыйнча тибындагы вариантлар мишәр диалектына хас.

-гач кушымчалы хэл фигыль дә, нигездә, төрле вариантлары булу белән генә әдәби формадан аерыла: -гач/-гәч, -гачтын/-гәчтен, -гачтан/-гәчтән, -гачтин/-гәчтин, -гачын/-гәчен, -гачыннан/-гәченнән. Түбәндәге мәгънәләргә күрсәтеп китәргә мөмкин:

а) Төп фигыльдән аңлашылган эшнең вакытын белдерә: *Кайткачтан бичә алдым. Кич булгачтын безне тезделәр дә алып киттеләр.* Бу мәгънә тагын -ган/-гән кушымчалы сыйфат фигыльнең чыгыш килеш формасы һәм соң бәйләгә белән дә белдерелә: *Кырык йыл эшлэгәннән соң (эшлэгәч) пинсийгә чыктым. Чимийә таралганның соңонда (таралгач) өчәү генә калдык.*

Бу формалар бигрәк тә казан арты сөйләшләрендә таралган.

ә) Төп фигыльдән аңлашылган эш яки хэлнең вакытын һәм сәбәбен белдерә: *Ушлары киткән, алама ат алынга килеп чыккач. Жыш барабыз кунакка, кызыбыз булгачтан. Үлән үсеп китә, машина кермәгәч йортка.*

б) Төп фигыльдән аңлашылган эш яки хэлнең шартын белдерә: *Мәләш кырау тешкәч тәмнеләнә.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр. Кайбер I тип авылларда өчөн/өчөнгә: *Күз чагылмасын өчөнгә абажур куйдык.* Чагышт.: шулай ук минзәлә сөйләшәндә дә.

Белән/белә/была (сирәк) бәйләгә ярдәмендә сәбәп белдерә торган төрле конструкцияләр ясала: *Бала-чагадан йәрдәм килүлек (килгәнгә күрә, килгәнлектән) белән әйбәт тордом. Су тирмәннәре бетү белә (беткәнгә күрә) йылгалар кәми. Тел әзерәг үзгәреш бит, шуның белән (шуңа күрә) алатыр атаганнар.*

Бары — бую: *Гумер бары (гомер бую) печән чаптык.*

Чагыштыру бәйләкләре: *төслә, ише, шикелле, сыман/сымак, сынны < сынлы* (соңгысы мишәр диалекты өчен характерлы), *сыйфатлы, мисалында* (болары күрше минзәлә сөйләшәндәге кебек), *кебек/кешек/күшек/күк/күбек/күүк.* Мәсәлән: *Житеннең киндере йомшак була, пәжинеке күшек булмый. Хастә (хәситә) була + йы, камыт күбег итеп кийә + йек. Безнең анда пайит* (лапас сыман каралты) *бар кухня сымак. Сәшәнәй сынны* (карачкы кебек) *йөрмә. Үзең белмәгәч әпә сынны* (телсез кебек) *тиг утырасын. Баса йомшак, йитен сыйфатлыраг ул. Тач пычак мисалында* (нәкъ пычак шикелле) *үзе, калын гына. Аның ише* (кебек) *утынны жагасың инде булса.*

Чагыштыру бәйләкләре төрле модаль мәгънә төсмерләре дә белдерә: *Ике йөз йыл чамасы бар шикелле безнең килгәнгә* (фараз итү). *Киндерне карга жәйеп агарталар төсле* (ахыры).

Күләм, үлчәм, сан ягыннан чагыштыру өчен *тике/тәки/тәке/тиңне/тиңке/тигелтен/тигетен, чикле/чәке/чик/чике/чиклеге/чаклыгы/чакы, хәтле/хәтлек/хәтлеге/хәтлем/хәдәрлеге/хәдәре/хәдәре* бәйләкләре кулланыла. Кайбер мисаллар: *Тее кыз менә шулай мәржә*

тәкле (хәтле). Корт анасы барыбер корт тәке (хәтле) генә шет. Бөгөлмәдә укыган кызым өрлөк тәки (хәтле). Пыдаукасы ике бидыра сийышлы, шуның гына чике (хәтле) тыткасы була иде. Амбар хәдәрлеге (кадәр) кәзәнкә (чолан). Кала хәтлем зур ашыл.

Шушы тике, чикле, хәтле һәм аларның вариантлары, юнәлеш килешен башкарганда, вакыт һәм урын ягыннан чикне белдерәләр: *Мин җиде бабага тиңне (хәтле) беләм. Балына чәке (хәтле) китерәләр иде туйга. Күпергә чиклеге (кадәр) Ваткы (Вятка)лар санала (авыл халкы). Шунда хатлеге (хәтле) барып йетә.*

Бу бәйләкләрнең, шул ук функциядә килсәләр дә, исемнәрне баш килештә башкару очраklары теркәлгән: *Тәрәз тиңке салалар эргәне тышкы яктан (нигезне тәрәзәгә кадәр). Йарты тигелтен (яртысына хәтле) агартасыңмы?*

Була/бола: Башлап бөгән калды әпәй салырга була (ипи салыр өчен). Сөтөнә была (сөте өчен) калдырасым кили кәжәне. Теге балага была (бала өчен) бәрәңге кыздырган ыйым.

Бу бәйлек барлык диалектларда да табыла, башкорт, казах, каракалпак телләрендә бар.

Бирле/бирлеге бәйлеге исемнәрне баш килештә дә башкарырга мөмкин: *Август бирлеге (августан бирле) җитмеш җиде белән барам.*

Бу бәйлек -ган кушымчалы фигыльләрне төшем килешендә башкара: *Калхуз чыкканны бирле (чыкканнан бирле) мал бырачы булыб эшләгән ул.* Мишәр диалектында да шундый ук үзенчәлек күзәтелә.

Арысы/ары — соң: *шуннан арысы (шуннан соң) җийылышканнар, сүләшкәннәр. Йал иткәннән ары соң (ял иткәч).*

Ала — алып: *Айагын кистеләр тездән ала (тездән алып). Эш турыннан килдегезме шуннан ала (шуннан алып).* Миш. диал. *әләп*, минз. *ала*; башкорт сөйләшләрәндә дә билгеләнәп үтелгән. Ясалышы белән ул югарыда карап узган *була* бәйлегенә охшаш; билгеле булганча, пермь сөйләшендә *була/бәлә* һ. б.

Түбән — соң: *Мин моннан түбән (соң) сине алып та төшмәм әбиләренә.* Минз., нгб. — шулай ук.

Теркәгечләр. Эш яки хәлләр арасындагы вакыт яки сәбәп-шарт мөнәсәбәтләрен белдерә торган -ды/-де (-ты/-те) + исә конструкциясен куллану исә теркәгеченә функциясен активлаштыра һәм төрлеләндерә: *Ыспас башландисә (башлангач), тотонабыз арыш чәчәргә. Агус (август) беттисә (беткәч тә) китәләр. Жаңңыр жаумадисә (яумаса) килегез.*

Бу вакытта зат кушымчалары гадәттә фигыльгә ялгана. Шуның белән бергә, алар еш кына исә теркәгеченә дә ялганырга мөмкин: *Чак кына чирләдисәм (чирләсәм) Тапазыга (Толбазыга) барам. Йараттисәгез (яратсагыз), әпекәйе белә ашагыз.*

Зат кушымчалары ике компонентка да ялгана ала: *Йаттың исәң (ятсаң) урын җәйүле. Аңа бирдем исәм (бирсәм) бийәләйеме, туңам.*

Кисәкчәләр. Стәрлетамак сөйләшендә аларның составы, функцияләре әдәби телдәгечә. Шуның белән бергә, кайбер аерымлыклар да теркәлгән.

II тип авылларда *бит* (< рус. *ведь*) кисәкчәсенә мишәр диалектына хас вариантлары да саклана: *вет/шет.* Мәсәлән: *Тубык ваты вет*

инде (менә бит). Безнең бабайлар Ука сушы буйыннан килгәннәр җет (бит).

Сөйләштә *әнә*, *менә* күрсәткеч кисәкчәләренең мондый вариантлары бар: *әнә/она/ана*, *менә/мона//шат/шәт*: *Мона* (менә) *безнең ашыл*. *Она* (әнә) *калын урман*.

II тип авылларда: *вуны/ваны/ване/ван'ы/ван'ы/ана*; *ваты/ваты/шәт/шәте/вәте/ватыкай*: *Ваны*, *ваны* (самолет) *болотка кереп китте*. *Вәте*, *вәте* (менә) *бабасы*. *Ване* (әнә) *балан*. *Әби*, *ватыкай* (менә) *пәке* һ. б.

II тип авылларда *-мы/-ме* сорау кисәкчәсен, мишәр диалектындагы кебек, *жөмләнең логик басым төшкән сүзенә* ялгау күренешләре күзәтелә: *Урамнан мени кайталар* (кайталармени)? *Салихта озакмы торасыз* (озак торасызмы)? *Шифыр беләнме йабасың* (белән ябасыңмы)?

Лексик үзенчәлекләр

Стәрлетамак сөйләшенең урта диалект (аеруча минзәлә) сөйләшләре йогынтысы астында, башкорт сөйләшләре белән дә үзара тәэсир итешеп формалашуы аның лексик үзенчәлекләрендә дә күренә. Бәләбәй урынчылыгы һәм стәрлетамак сөйләшенең төп сүзлек фонды үзара бик охшаш. Шунның белән бергә, тикшерелә торган сөйләштә мишәр диалекты өчен специфик булган сүзләр дә саклана әле. Аларның кайберләре күрше минзәлә сөйләшенә хас эквивалентлары белән параллель кулланыла.

Кардәш лекне белдерә торган сүзләр: *ана/әни/инә* — ана вариантлары арасында әдәби вариант иң активы, *ата*, *атай* — әти; *ана*, *анакай* — ана терминнары, нигездә, II тип авылларда күзәтелә. «Әби», «бабай» төшенчәләре, мишәр диалектыннан аермалы буларак, Урал тирәсе сөйләшләре өчен характерлы булган *картата*, *картәни* терминнары белән белдерелә. *Нәнәй//картәни* — әби.

Жирле *түти/тәтә* атамалары белән бергә, сөйләштә *абыстай* (< *абыз* + *тутай*, әд. апа) сүзә дә актив. Бу сүз шушы ук мәгънәдә нократ, камышлы, тау ягы төркеме сөйләшләрендә дә таралган. Мишәр диалекты өчен специфик булган *тудык(а)*, *тумачи* атамалары бик сирәк күзәтелә, аларны начар хәтерлиләр.

Үзеннән кечеләргә эндәшү өчен стәрлетамак сөйләшендә дә махсус сүз кулланыла: *туганым* (-ың, -ы), ә сөйләш таралган территориянең көньяк өлешендә — *иркәм* (-ң, -се).

Мишәр диалектындагы кебек үк, никах туганлыгы, гомумән алганда, *каен* сүзә белән белдерелә. Әмма ләкин III, кайбер II тип авылларда *кайната//бийата*, *кайнана//биана* яки *бийем*.

Гаилә йолалары, нигездә, бәләбәй урынчылыгындагыча: *аклашу* — кыз килешү (бу вакытта ризалык билгесе итеп сөлге, бияләй, кулъяулык һәм бавырсақ биреп җибәрелә), *өндәүгә бару* — кыз ягыннан егет ягын туйга чакырырга бару (туй йолалары белән бәйле тематикада *өндәү* сүзә бик актив кулланыла һәм төрле мәгънә төсмерләрен белдерә: тпк., перм., злт., байк., блт. һ. б.), *кыз тирәсе* — кызның бирнәсе, *бирнә* — кыз ягыннан егет ягына бирелә торган бүләкләр,

арчи — кызның аны егет йортына озата баручы парлы туганнары, *кыз йабу* — кыз куенына керү, *сандыг арбасы* — кызның әйберләре төялгән арба, *килен катыгы* — киленне каршы алганда балаларны һ. б. буяу өчен әзерләнгән катык, *тайанчык* — кыз арбадан төшкәндә, егет ягыннан яшьләргә бүләк ителә торган терлек.

Кайбер көн күреш йолалары һ. б. *Киртәгә тагу, урамга тагу* — гаепләнгән кешене урамда җәзалау (кыйнау), *кырлайчы* — кырык тартмачы, *урнаш* (< урын — яшертен + аш) — аулак өй, урал төбәге, шул исәптән Оренбург өлкәсендәге сөйләшләрдә дә шулай ук; хвалын сөйләшәндә исә *урнаш* — яңгыр теләү йоласы, *тәрәзәгә (тәрәзәдә, тәрәз буйында) йөрү* — кыз күзләү (тәрәзәдән карап), *сәшәнәйле уйнау* — яшьләр уены, анда өс киemen алыштырган кешеләр дә катнаша, *сәшәнәй сынны* — карачкы кебек һ. б.

Кешене тасвирлый торган сүzlәрдән аеруча стәрлетамак сөйләшәндә күзәтелә торганнарның кайберләре түбәндәгеләр: *лыкый/лакый* — тәбәнәк юан кеше (чагышт.: кмшл. *лақайу*, хвл. *лакайу* — җәелеп утыру), *челги* — сөял (миш. диал. — шулай ук), *сүлтәкә* — бөкре, *йарпач* — кыланчык (чагышт.: хвл., кузн., мәл., срг., шрл., чпр. *йарпайу* — яхшырып, матурланып китү, *җылы җарпайта*, *суык карттайта* — мәкаль), *җогортак* — 1) җиңел аяклы, хәрәкәтчән, 2) чит ирләр белән йөри торган, *пешти* — жебегән, *тәлти* — тел бистәсе, *ардаклы* — кадерле, хөрмәтле, иркә һ. б.

Каралты-кура белән бәйле өлкәдә дә шактый күп: *бума* — буа (лмб., кузн., хвл., чст., шрл. — шулай ук), *түрем энә* — камыт энәсе, миш. диал.: *түрем* — юан (җеп һәм энә тур.), *себертү* — тары чәчкәч, җирне ботаклы агач ярдәмендә тигезләп чыгу (миш. диал.: *себерү* — тырмалау (җирне)), *йырт/йорт* — ишегалды, *чәйкәндәк* — ашлы су, *битсебергеч* — сөлге (чагышт.: м.-кар., шрл. *битсебер* — шулай ук), *шаша* — зур агач яки металл табак һ. б.

Билгеле булганча, урта диалектта татар сүzlәре белән белдерелә торган төшенчәләр урынына мишәр диалектында рус һәм мордва алынмалары кулланыла. Стәрлетамак сөйләшәндә дә ул алынмаларның бер өлеше яшәп килә, алар күбесенчә каралты-кура, хужалык эшләре белән бәйле: *парн'а* — пар басуы, *парн'а пар'у* — парга сөрү; *митла* — себерке, *хут* — арбаның бер төре, *винек*, *винык* — бәрәннәр өчен бәйләгән яфрак, *чачтакул* — утыртма читән, *ызба/өү* — өй, *түр кыругы* — кашага, *кыруклау* — әйләндереп киртә тоту, *пыласкатин* — чынаяк тәлинкәсе, *кучарка* — кисәү агачы, *акулча* — авыл чите; авыл читен әйләндереп алган киртә; *бүлбе* — бәрәңге, *силизин* — ата үрдәк, *ыштоф* — тукума төре һ. б.

Путмар/путнәр/путмәр (< мордв.) — һаман керә торган җир: *Керә инде ул безгә, керә, аның путмары монда.*

Киём-салым: *буй* — күлмәкнең кысасы, өске өлеше (хвл. — шулай ук), *сакма изү* — изү (чагышт.: тмн. *сакма йага* — шулай ук), *кийенчәк* — киёмнән тыш һәртөрле бизәнү әйберләре: *Ир әйбәт булса, хатын кийенчәкле була* (чагышт.: хвл. *кийенчекле* — матур киёмнәре күп булган, уйг. *кинчек* — күлмәк һ. б.), *кәркеш* (< мордв.) — киндерә, *сылаугыч* — алды чигүле яки тәңкә һәм сәйлән белән бизәлгән, түбәтәй формалы хатын-кыз баш киеме, *мунтәңкә(се)*, *пөтөн*

тәңкә, мунса — тәңкәләр тезеп эшләнгән, муенга киелә торган бизәнү әйбере.

Ашамлык исемнәре: *пительас* — калган камырдан пешерелгән кечкенә икмәк, *йомшак* — бодай ипие, *мешке* — эремчек (тмн., лмб., кузн. — шулай ук), *жәймә* — яхшы он һәм күкәйдән генә эзерләнгән төче камырны, юка гына итеп жәеп, майда пешерелгән камыр ашы (ул — ритуаль ашларның берсе: 40 жәймәне махсус сандыкка тутырып, туйга кода күчтәнәче итеп алып барганнар, минзәлә сөйләшенең бәләбәй, әгерже урынч.: *күзикмәк* — шул ук), *жәймә//кыстыбый жәймәсе* — кыстыбый тышы. Жәймә сүзенең 1 нче мәгънәдәге синонимнары да бар, алар кечкенә төбәкләрдә, аерым авылларда очрый: *йока* (Чуенчы, Нагадак), *чәлпәк* (Карагыш, Халикәй) һ. б. Алар күрше минзәлә сөйләше авылларында да табыла. *Май ашы* сүзе, нигездә, сөйләшнелә төньяк-көнчыгыш өлешендә (Благовар, Кырмыскалы, Авыргазы районнарында) кулланыла, йомыркага гына изгән камырдан майда пешерелгән камыр ашларының — *башырсак, жәймә, чәкчәк, чәчкә, роза, нитырун* (< рус. не тронь, чөнки ул бик тиз уалучан) һ. б. ш. жыйма исемнә әверелеп бара, *уратма, уралма* — эченә киндер орлыгы, мәк, шомырт һ. б. тыгып пешерелгән камыр ашы (чагышт.: кмшл. *торбоча, шырпылы катлама* һ. б.), *урау* фиғыленнән ясалган, *торпыча//урама//уралган* — урама (камыр ашы), *тәкә* — кечкенә сумса, *күптермә* — борчак оныннан пешерелгән калынак коймак, *бүрәмәч/пүрәмәч* (минз. *пәрәмәч*) — пәрәмәч (ачы камыр өстенә бәрәңге, ботка ягып пешерелә), *ак//сийыр агы* — сөт һәм аның продуктлары (чагышт.: шулай ук минзәлә, нократ сөйләшләрелдә дә).

Хайваннар, үсемлекләре дөнъясы белән бәйле лексик-семантик төркемдә: *кагау* — карчыга (миш. диал. — тилгән), *коко* — кәккүк (чагышт.: минз. *кәккүк*, каз. арт. *күке*), *кормош* — шөпшә, *ак таракан* — кыргаяк һ. б., *абрахман/абдрахман* (минз. *әрекмән*) — әрекмән яфрагы, *кучан* — әрекмән (үсемлеге), *кырмашык, кырмалау* — тигәнәк, *киндераш* — киндер орлыгы; *мошко* (< мордв., чагышт.: хвл., кузн. — шулай ук), *пәжү* (< мордв., чагышт.: мәл., чст., байк.) — киндер (үсемлек). *Кара кура жиләге* — кара бөрлегән (чагышт.: чст. *қара қура*, нокр. *қара қура йиләк*, кузн., лмб. *кара малина* — шулай ук).

Стәрлетамак сөйләше гөлҗимеш атамаларының күптөрле булуы белән аерылып тора: *гөлҗимеш*, көньяк өлешендә: *этборон*. Болардан тыш, сөйләштә мондый атамалар теркәлгән: *айу камыры, камыр йеләге, нугыт чыбыгы, шипа, кәжә сакалы* һ. б. Кайбер авылларда берничә атама кулланыла: *кәзә сакал, айу камыры, мәмешкәк* (Сафар), *айу камыры, эт бороны, әлморон* (Иске Тимешкә), *камыр җимеше, кәжә камыры, гөлҗимеш, эт бороно* (Алга) һ. б.

Стәрлетамак сөйләшендә башка бер сөйләштә дә билгеләнмәгән *котол* (борчак кузагы) сүзе бар.

Стәрлетамак сөйләшенең үзенчәлекле билгеләре гарәп-фарсы алынмаларын кулланды да табыла. Аларның күләме ягыннан ул күрше бәләбәй урынчылыгыннан аз аерыла: *иганә* — 1) хәер, 2) мөфтигә җибәрелә торган хәер, *ушлы* — башлы, хәтерле, *хашәп/чабата хашәп* — башмак, *хыйтлык* — авырлык, *хыйтлану* — җәфалану, *ануз* — барыбер, *һайлак/һалак/һал'ак/һәләк* — бик, искиткеч һ. б.

Шулай итеп, стәрлетамак сөйләше татар теленең урта диалект сөйләшләренең көчле йогынтысы астында формалашкан. Шулай булса да, анда мишәр диалектына хас үзенчәлекләр дә шактый тотрыклылык саклыйлар, күрше минзәлә сөйләше белән зур уртаклык күрсәтә. Сөйләштә башкорт теле йогынтысы да сизелә.

Сөйләү үрнәкләре

безнең авылда читтән җыйылган халык// өч төрле/ типтәр/ алатыр/ мишәр// тәүдә бер акланга утырганнар/ үзәнбаш ибрай булган авылның исеме/ анарга бер өч йөз йыллар бар инде// без төмән халкыбыз/ улийәнески-дән суксу дигән җирдән картатайның этәсе килгән// йирсез куышып килгән халык// тормошлар бик хөрт ийе/ аламайы// җигерме йыл байда йөрөдем// берәз җирне тартып алганнар да байларга сатканнар// алатырның җире күберәк/ душка дүрт дисәтинә// типтәргә өч әчменник кенә// мишәр типтәр белән бергә булган инде// иң тәү килгән кеше бабайларның әйтешеннән икәү булганнар// казан йагыннан алтын урдадан килгән ике кеше// ибраһим/ йаңабай// икесе дә типтәрләр// җирләре төрөмбәт башкортларыныкы булган// шушы авылның утырышлары һәйбәт җәмне булгач/ андан күчеп утырганнар// ике йөз илле йыллар чамасы бар [бу] авылның башлап утырушына// казан нисендә алатыр дигән авылдан алатыр дигән халыклар килеп шушында утырыйк дип килеп кушылганнар// ике йөз йыл элек// саратофтан саратески мишәрләре булган/ соңгорак вахытларда килгәннәр//

Башкортстан, Авыргазы районы, Иске Ибрай авылы

1972 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

сембердән/чукындырудан качып килгән халыклар монда// башлап гаптулла бабай/ анарга ийәрәп килгәннәр бабайлар инде тагын да// килеп бер казаннан ашаб җатканнар/ шуннан бүрказан булып киткән// чукындыру башлангач казаннан килгәннәр// авыл башта асау йылгасы буйында булган// шушы турыда гына// анда җыланнар күп/ бала җанына бишеккә кереп җатучан булган// элекке зиратлары да бар// аннан хәзерге урынга күчкәннәр/ тав башына// чокорлар күп былган/ сазламыклар// җирләре райыфка башкортныкы//зимнәмир/йарып килгән дә/ энә урманыбыз бар/ шунда килеп туктаган//безнең халык балта алырга кайтып киткән// күчәрбәй бабай бер ийәрле айгыр биргән дә зимнәмир урманны читләтеп киткән// этәмбәй дип йөрөттеләр/ читтән килгән кеше дигән сүз// элек иркәм шул инде/ шав иген белән/ сука белән// игенче булганнар// дүрт бертуган булдык без// йүл йөрдек//

Сөйләүче: Латыпов Талиб, 77 яшь

Башкортстан, Стәрлетамак районы, Бүрказан авылы

1972 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

султанморат авылының килүвенә дүрт йөз йыл чамасы// бабайлар/ ике чакырым чамасы тав кырына/ су буйына утырганнар// аның үзенең агай-әнесе җиде-сигез хужалыктан торган// без белгәч (белгәндә) бар ийе анда ташлар// йазу-фәләне йук// кыргызлы тавы// кыргызлы зираты/ кыргызлы йылгасы дип сүлиләр әл дә-дә// уналты/ унҗиде йыл торганнан соң тагын бер кабилә татар килгән/алар фирма йанында утырган// алар килгәч кыргыз киткән// (ферма янында) тавның нәк түбәсендә утырганнар/ иске авыл тавы// күперне чыккач та элек шав урманлык булган// татар

бабайларының килешен бирескидан (ав. ис.) дип ишеткәләгән бар/ солтанморат исемле карт булган// алатырлар бакайлар (ав. ис.) белән бер чорда килгәннәр/ жирләре эз// асыл халкын башкортлар мишәр дип йөртәләр// метрикәләрдә мишәр// безнең бабайлар жирне сатып алып килеп утырмаган// ул вахытта бер кем дә булмаган/ буш булган// сатып алган дигәнне ишеткәнем йук/ паружга (буш жиргә) килеб утырганнар//

Сөйләүче: Латыпов Султан, 66 яшь
Башкортстан, Авыргазы районы, Солтанморат авылы
1972 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

баш кода килдинде// шуннан/баш кода килгәч/ хәдер мин бит йәш инде// баш кода килгәч/ хәдер мине сораталар инде/ шунда кәбәчкә// шуннан этәй бирә/ мин бармыйм дим инде// мин барыга димим әле жәшмен димен// мин сездән башка торалмыймын димен// шуннан хәдер башкода килде инде/ мине бирделәр// килешү билгесе биреп жибәрделәр/ эч күлмәк салдылар/ биш йөз тәңкә акча салдылар/ йарты пот бал/ бер пот ит бирделәр/ эч күлмәк/ бер эшәл/ йакшыдан бирделәр// аны ана шул соратып бу кайната булган кеше китерде// шул таварны китереб инде/ хәдер шуларны ашатыб эчертеп кайтарып жибәрделәр// шуннан кайтарып жибәргәч кийәү жортона хәзер өндәү килде// кыз жортоннан өндәү барды/ туйга барырга дип// монда (кияү өендә) дүрт кеше килеп әйтеп киттеләр көнөнә генә/ фәләнчә көннә барасыз дип// шушыннан матур итеп туй бард + инде/ жакш + атлар жигеп/ калакуллар белә/ туйга килделәр дә инде хәзер икенче кешегә төштөләр// туй килмәде безнең жортка// шушыннан туйны тигендә ашатыб эчереп хәдер кичкелеккә ник'ахка эзерләнәләр// ник'ах укыткач/ укы беткәч кенә кийәүн + апкиләләр/ кийәү белә кучер жегетләре килә/ жыртта тагы абзыйлар бар бит инде шулар белән киләләр бергәләшеп// кийәүне ул вахытта бит инде кышкы көннә келәткә йабалар// дүрт жиңгә ашатыб эчереп/ шулайтеп келәткә жауып чыып китәләр/ шуннан тийендә кәйнә/ кайнаталар өйдә// әле туй// өйдә утыралар инд + анда// малай жагыннан туйга килделәр кәйнә/ кайната килде/ кийәү жегете/ кийәү килде// шуннан башка кешеләр килмәде инде// шуннан хәзер туй йасап кайтып киттеләр дә инде// хәзер мине кийәү жегете алырга килде// өч'арчи артымнан килде/ үзем белә/ кийәү белән дүртәү булабыз инде/ дүрт ат// арчи белә килделәр ике туган абыстай жизни белә/ шушыннан туган абзый жиңи белә килделәр өчәү// шулай + теп килеб алар/ икене кунып/кунак булып кайтып китәләр// элгәре шулай ийе бит инде// мине алып чыгып киткәндә шәлләр жабындырып/ кийендереп/ йакшы шәлләрне жабынып/ бөркәндереп кенә алып килделәр дә/ шулай чыгарып утырттылар// ике йактан ике жиңгәй тытып кулымнан// чанага утырттылар инде// атка// артка каратмыйлар/ артка карарга түгел// артка карагач кир+әйләнөп кайта// бер дә каратмыйлар артка// карамыйча гына бардым инде// килдем// килгәч/ монда килеп төшкәч хәзер/ ишегалды тулы су// мин мартның унсигезендә килеп төштөм/ жаз көнө// әй моннан каршы киләләр инде// килен теште дә килен теште дип// берсенә дә тоттормадым// икесен ике йакка тийе килгән кешеләрне этәрөп жибәрдем дә кийәү булган кешегә дә тоттормадым/ сикереп үзем кердем дә киттем// кергәч тә бастырдылар мендәргә// мендәргә китереп бастырдылар да утырттылар почмакка каратып// китереп тороп каптырды кәйнәм бер калак май да бер калак бал/ тәмне татлы майлы/ жомшак бул балам дип//

Сөйләүче: Мулюкова Сабира, 61 яшь
Башкортстан, Авыргазы районы, Кәбәч авылы
1973 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

ШАРЛЫК СӨЙЛӘШЕ

Шарлык сөйләше Оренбург өлкәсендәге барлык мишәр авылларын эченә ала. Ул авыллар өлкәнең төрле районнарында утраучыклар булып утырганнар.

Биредә яшәүче мишәрләрнең тел үзенчәлекләре бу юлларның авторы З. Р. Садыкова тарафыннан 1964—1969 елларда махсус экспедицияләр оештырылып, татар теленең диалектологик атласын төзү программасы нигезендә өйрәнелде. Сөйләш шул материалларга таянып тасвирлана.

Мишәрләрнең Оренбург өлкәсе территориясенә күпләп күчеп утырулары XVIII гасырның уртасында башлана. Бу күчү хөкүмәтнең крайны халык белән тулыландыру гамәле нигезендә колонизацияләү һәм иреккә күчеш юллары белән бара.

1795 елгы халык санын алу материалларыннан күренгәнчә, Бозаулык округы Бәшир авылына Уфа казна палатасы Указы белән 1794 елда Сембер наместничествосы Буа округы Чапкас авылыннан йомышлы татарлар (ягъни мишәрләр) күчеп утыралар. Архив документларында Сынян волосте башкортлары жирләренең бер өлеше 1794 елда Сембер наместничествосыннан күчеп утырган йомышлы татарларга бүлеп бирелүе турында да әйтелә. Алар, 128 кеше, дүрт авылны — Мөлек, Бәшир, Биккол һәм Имангол авылларын нигезлиләр [ГАОО, 138 нче фонд, 1 нче тасвирлама, 14 нче саклану берәмлеге; ЦГА РБ, 2 нче фонд, 65 нче тасвирлама, 178 нче саклану берәмлеге]. Шул ук авылларга 1803 елда тагын Зөя өязе Буа округы Түбән Чәке, Шатыршан, Каракитән, Иске Чәке һәм Кушкувай авылларыннан 32 йомышлы татар күчерең утыртыла [ЦГА РБ, 2 нче фонд, 1 нче тасвирлама, 265 нче саклану берәмлеге]. Саналып киткән авыллар Татарстанның хәзерге Чүпрәле районына керәләр.

Өлкәнең төньягында Ык бассейнындагы Чаганлы һәм Абдрахман авыллары, легендаларга караганда, XVIII гасыр ахырында хәзерге Башкортстан территориясеннән күчеп килгән мишәрләр тарафыннан нигезләнгән.

Архив документлары буенча, Богрыслан өязе Чаганлы Тамак авылына Уфа казна палатасы указы белән 1792 елның беренче яртысында Эрәтамак, Ярмәкәй, Шах, Илмәт авылларыннан 52 ир, 43 хатын-кыз күчеп килгәннәр. 1795 елда бирегә Бөгелмә округы Турай авылыннан типтәрләр күчеп утырганнар [ГАОО, 98 нче фонд, 2 нче тасвирлама, 11 нче саклау берәмлеге].

Абдрахман авылы кешеләре үзләренең чыгышларын элекке Пенза губернасы Краснослободский өязе Богдан авылы (хәзерге Мордовия) белән бәйләләр. 1832 елда Абдрахман исемле кеше, 12 гаилә белән жир эзләп килеп, үз исемендәге авылны нигезли. 1850 елда бирегә хәзерге Башкортстан территориясеннән дә күчеп утыралар. Шул рәвешле, Ык бассейнындагы авылларда урта һәм мишәр диалектлары вәкилләре яшиләр. Бу хәл аларның сөйләшләрәндә дә чагыла.

Северный районының Ибрай авылы элеккегә Пенза губернасы Щербак авылы (хәзерге Мордовиянең Ләмбрә районы) мишәрләре тарафыннан нигезләнгән. Башта алар Бөгелмә өязе Тумбарлы волосте

Сөләйман авылына килгәннәр. Берничә елдан соң — 1872 елда — 62 йомышлы татарга Сөләйман авылыннан Ибрайга күчәргә Уфадан рөхсәт бирелә.

Ток елгасы кушылдыклары — Нит һәм Жегәннек бассейннарындагы мишәр авыллары (Шарлык һәм Александр районнары) XVIII гасырның 40 нчы елларында шулай ук Пенза губернасыннан чыккан мишәрләр тарафыннан нигезләнган.

Оренбург өлкәсенең көньяк-көнчыгышындагы Исләй авылына (Саракташ районы) мишәрләр XIX гасырның 60 нчы елларында күчеп утыралар.

Шулай итеп, Оренбург өлкәсендәге мишәр авылларының күпчелегенә XIX гасыр урталарына таба Пенза мишәрләре тарафыннан нигез салынган.

Мишәр авылларының оешкан бер төркеме Шарлык районында булганлыктан, өлкәдәге барлык мишәрләрнең сөйләшен шартлы рәвештә **шарлык сөйләше** дип атадык. Бу сөйләш мишәр диалектының төп фонетик, грамматик һәм лексик үзенчәлекләре белән характерлана. Ләкин ул үзенчәлекләр барлык төбәкләрдә дә бертигез сакланмаган. Шарлык сөйләше, мишәр диалекты үзенчәлекләренең саклану дәрәжәсенә карап, өч урынчылыкка бүленә:

а) Шарлык, өлешчә Абдуллин, Александр, Северный, Саракташ районнары мишәрләре (Пенза губернасыннан чагыштырмача соңрак килеп утыручылар) фонетикада, грамматикада һәм лексикада мишәр диалектының специфик үзенчәлекләрен тотрыклырак саклаганнар. Күрсәтелгән районнарда яшәүче мишәрләр сөйләшен без, зуррак авыл исеме белән, *яңа муса урынчылыгына* берләштерәбез;

ә) Бозаулык елгасы бассейнындагы Бәшир, Мөлек, Биккол, Имангол авыллары сөйләше шарлык сөйләшенең башка урынчылыкларынан кайбер специфик үзенчәлекләр белән аерыла, аларны, зуррак авыл исеме буенча, *бәшир урынчылыгы* дип билгеләдек;

б) Ык бассейнындагы Абдрахман һәм Чаганлы авыллары Пенза губернасы мишәрләре, шулай ук Бөгелмә һәм Бәләбәй өязләреннән күчкән татарлар тарафыннан нигезләнганнар. Ул авылларның сөйләше шарлык сөйләшенең *ык урынчылыгы* дип билгеләнә.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Шарлык сөйләшендә сузык авазлар — алгырак позициядә ясала торган, әдәби телдәгедән таррак әйтелешле авазлар.

а сузыгы сөйләштә ике вариантта әйтелә: а) иренсезләшкән *а* (басымлы рус *а* сына якын) яңа муса урынчылыгында системалырак сакланган: *бал* — ба^ол, *таба* — та^оба; ә) ык һәм бәшир урынчылыкларында *а* һәм *а^о* вариантлары параллель кулланыла: *баш*//ба^ош; *багана*//ба^огана. Мондый күренеш уртақ жирлектә мишәр һәм урта диалектларның үзара йогынтысы белән аңлатыла.

о—ө ирен сузыклары шарлык сөйләшенең яңа муса урынчылыгында тулысынча иренсезләшеп, *ы—е* булып әйтеләләр: *тырмыш* — тормыш, *тезелеш* — төзелеш һ. б.

Бәшир һәм ык урынчылыкларында сүзнең беренче иҗегендәге *о—ө* сузыклары *о^ы—ө^е* төсмерләре белән яки тулысынча иренсез-

лэштереп (o^b , θ^e //ы, е) әйтеләләр: $s\theta^e t$ //сет — сөт, $to^b rmysh$ //тырмыш — тормыш, $t\theta^e zelesh$ //тезелеш — төзелеш һ. б.

Сузыклар өлкәсендәге башка үзенчәлекләр аваз тәңгәллекләрендә һәм төрле фонетик күренешләрдә чагыла.

Сузыклар тәңгәллегә. **ы~а, э(е)~ә** аерым сүзләрдә: *йаңы* — йаңа (яңа), *кагыз/кийагыз* — кәгазь, *кылыну* — кылану, *малый* — малай, *сындык* — сандык, *кузгылдак* — кузгалак, *мәктәп* — мәктәп.

ы~а, э(е)~ә кушымчаларда да күзәтелә: а) хәл фигыльләрдә: *баргынчы(к)* — барганчы, *күргенче(к)* — күргәнче; ә) *-ар/-әр* формалы киләчәк заман фигыльләрдә: *табыр* — табар, *келер* — келәр, *үсер* — үсәр; в) инфинитивта: *сатырга* — сатарга, *китергә* — китәргә.

а~ы: *кыргай* — кыргый, *таша* — ташый.

а~у күрсәтү алмашлыкларында Саракташ районы Исләй авылы сөйләшендә күзәтелә: *шал* — шул, *шалай* — шулай, *шандый* — шундый. Бу үзенчәлек мишәр диалектының башка сөйләшләрендә дә һәм себер диалектларында билгеле.

ә~и аеруча яңа муса урынчылыгына хас: *бәк* — бик, *кәм* — ким, *кәбән* — кибән, *кәртә* — киртә, *кәштә* — киштә, *мәләш* — миләш, *шәкәр* — шикәр, *кәбәк* — кибәк, *кәрәк* — кирәк, *нәк* — ник, *телеңә тәлчә* — телеңә тилчә, *йеңә* — жиңги.

и~ә аерым сүзләрдә күзәтелә: *тирәз//тирәзә/тәрәзә* — тәрәзә, *фирештә* — фәрештә, *пирле* — пәриле, *пилмин* — пилмән, *мәрҗин* — мәрҗән, *әлбиттә* — әлбәттә.

э(е)~и, башка мишәр сөйләшләрендәге кебек үк, инде сүзендә һәм сүз башындагы *жи* авазлар кушылмасында күзәтелә: *эләк* — жи-ләк, *элек* — жилек, *энде* — инде.

у, ү~о, ө; о, ө~у, ү: *куңгыз* — коңгыз, *гумер* — гомер, *бутка* — ботка, *унык* — онык, *йүткерү* — йөткерү, *йүгер* — йөгер, *нөгөз/нүгез* — мөгез, *үнәр* — һөнәр; *топса* — тупса, *орман* — урман, *корчак* — курчак, *олым* — улым, *орылык* — угрылык, *йока* — йука (юка), *төбә* — түбә, *төбәкәй* — түбәтәй, *көзәтү* — күзәтү.

о, ы~у, ө, е~ү: *шолай/шылай* — шулай, *корка/кырка* — күркә, *көңөл/кеңел* — күңел, *төгел/тегел* — түгел, *бөгөн/беген* — бүген, *орлау/ырлау* — урлау, *монча/мынча* — мунча, *йомарт/йымарт* — йумарт (юмарт), *ыңгай* — уңай, *чобар/чыбар* — чувар (чуар), *чобан/чыбан* — чуван (чуан), *чобал/чыбал* — чувал (чуал).

Бу үзенчәлекләр сөйләшнеч ык һәм яңа муса урынчылыкларына хас.

ы~у: *намыс* — намус, *йамансы* — йамансу (ямансу), *Наурыз* — Науруз (ав. ис.), *пыхавай* — рус. пуховый, *фындамет* — рус. фундамент.

Сирәк очрый торган тәңгәллекләр. **а~у:** *барсык* — бурсык; **у~а:** *утамаң* — атамаң; **ү~и:** *күгәшен* — кигәвен.

Сузыклар гармониясе. Әдәби телдә арткы рәт сузыклары белән әйтелә торган бер төркем сүзләр сөйләштә алгы рәт сузыклары белән әйтелә: *бәлчәк* — балчык, *кечер(т)кән* — кычыткан, *йәр* — йар (яр), *йәнәк* — йаңак (яңак), *әрзән* — арзан, *сәлмәк* — салмак, *тенек* — тонык, *чәйкәү* — чайкау, *чөкердәү* — чыкырдау, *фәйдәләнү* — файдалану, *дәрү* — дару, *түмрән* — тумран, *селәвчен* — суалчан.

Әдәби телдә алгы рәт сузыклары белән әйтелә торган кайбер сүзләр сөйләштә арткы рәт сузыклары белән әйтелә: *анай* — әни, *атай* —

эти, *сыл'ык* — сөлек, *Магмура* — Мэгъмүрә, *кырка* — күркә, *кычык* — көчек, *мачы* — мәче, *какук/кукы* — күке, *чаука* — чәүкә, *чиклашык* — чикләвек, *чиган* — чегән, *чилата* — чиләтә, *шиша* — шешә, *капыста* — кәбестә, *йарашу* — йәрәшү (ярәшү), *ат'ышу* — әйтешү, *йыгыру* — йөгөрү; *мынан* — белән, *факыркай* — фәкыйрькәй, *мый* — ми, *хабар* — хәбәр.

Сузыклар төшү. Сүз башында сонор авазлар алдыннан килгән о, ө, и авазлары төшә: *зату* — озату, *йалу* — оялу (оялу), *йәңке* — өйәнке (өяңке), *йәрү* — ийәрү (иярү).

Аваз төшү сүз уртасында да, ахырында да очрый: *иләшү* — ийәләшү (ияләшү), *тәрәз/тирәз* — тәрәзә, *кой* — койы (кое).

Ике сүз арасында килгән беренче сузык төшә: *байук* — байа ук (бая ук), *баргачтук* — баргач та ук, *түргүк* — түргә үк, *тегечка* — теге очка, *килсап* — киле сабы.

Сузыклар өстәлү: *т, ч, з* авазлары алдыннан ө, э (е) сузыклары өстәлә: *эчерек* — черек, *өтерү* — төрү, *өтермә* — төрмә, *эзерә* — зерә — бик.

Рус алынмаларында сүз башындагы *л, р, ш, с* тартыклары алдыннан *ы-е* авазлары өстәлә: *ылампы* — лампа, *ырызинка* — резинка, *ырма-тиз* — ревматизм, *ыстарыста* — староста, *элән* — лен — житен, *эштәпел* — штапель, *эшлүн* — шлен (йонның бер сорты).

Дифтонглар. Шарлык сөйләшендә дә, башка мишәр сөйләшләрәндәге кебек, дифтонглар монофтонглаша. Яңа муса һәм бәшир урынчылыклыларында монофтонглашу системалы рәвештә диярлек сакланган.

-өй дифтонгына ү, и монофтонглары яисә -ий дифтонгы тәңгәл килә: *үлән/ийлән/илән* — өйлән, *кү/кий/ки* — көй, *үрә* — өйрә, *сүлә/сийлә/силә* — сөйлә, *үрән/ийрән* — өйрән; сузык авазлар арасында -өй дифтонгына -үш (сирәгрәк — -ев) дифтонгы тәңгәлләшә: *сүшәл* — сөйәл (сөял), *күшәнтә* — көйәнтә (көянтә), *севәк* — сөйәк (сөяк), *севенче* — сөйенче (сөенче).

ү, ө, э (е)~**өй:** *үрән/өрән/эрән* — өйрән, *түмә/темә* — төймә.

-ай, -әй, -уй дифтонглары монофтонглаша. Бу очракта, й тартыгы төшү нәтижәсендә, тел алды тартыклары палатальләшә: *ад'а* — әйдә, *ал'-ану/әләнү* — әйләнү, *ар'ан* — әйрән, *бар'ам* — бәйрәм, *кас'ы* — кайсы, *бун'* — муйын (муен), *кун'* — куйын (куен).

Бәшир урынчылыгында ә~**әй** күренеше *әтә, әдә* сүзләрендә генә сакланган. Калган очрактарда — *бәйлә, әйлән, кайта, кайный* һ. б.

-ой, -ый дифтонглары -ий дифтонгына күчә: *кийаш* — койаш (ко-яш), *киймак* — коймак, *кийар* — кыйар (кыяр), *сийыр* — сыйыр (сыер).

Ык урынчылыгында -ой, -уй, -өй, -ый һ. б.ш. дифтонглар урынына аларның төрле вариантлары (дифтонглар, дифтонгоидлар, монофтонглар) әйтелә: *кат'а//кайта//кайта, ат'а/этә/әйтә, ул'а//уйла//уйла, ү/өй/ий, үрәт/ийрәт/өрәт, кыйаш/кийаш, кыйма/кийма/койма* һ. б.

-әй~**и:** *песәй* — песи, *мәмәй* — мәми, *үгәй* — үги, *инәй/әнәй* — әни, *әтәй* — әти, *жиңгәй* — жиңги, *түтәй* — диал. *түти* — апа.

Тартыклар. Сөйләштә алар, башка мишәр сөйләшләрәндәге кебек, алгырак рәт авазлары булып әйтеләләр. Мишәр диалекты өчен характерлы булган тел арты *к, г, х, ң* авазлары шарлык сөйләшенә дә хас: *кар, йаңгыр, бәхыт'* — бәхет.

Ык урынчылыгында, Тукай һәм Иске Зубачи авылларында тел арты *к, г, х* авазлары белән параллель арткырак рәт артикуляцияле *к^к, г^г, х^х* вариантлары да кулланыла. Мондый хәл бер үк авылларда урта һәм мишәр диалектларының үзара тәэсир итешүе белән аңлатыла.

Сөйләшнеч бәшир урынчылыгында (чүпрәле сөйләше белән генетик бәйләнешле) шартлаулы *ᵀж, ᵀч* авазлары әйтелә, шул ук авыллардагы өлкән буын сөйләшкәндә алар урынына *ᵀз* һәм *ц* авазлары да кулланыла: *ᵀзиләк* — жыләк, *ᵀзыйлыш* — жылыш, *цабата* — чабата, *пецән* — печән.

Сөйләштә дифтонглар монофтонглашканда тел алды *ᵀ, т, з, с, л, н, р, ч* тартыклары палатальләшәләр һәм фонема ролен үтиләр: *сал'а* (выбирай), *сала* (кладет), *ат'а* (говорит), *ата* (стреляет), *кар'ау* (точить), *карау* (смотреть), *у'лау* (думать), *улау* (выть) и т.д.

Яңа муса урынчылыгында кайбер татар сүзләрендә һәм алынмаларда палатальләшкән тартыклар арткы рәт сузыклары белән күршеләктә дә очрый: *ᵀ'ару* — дару, *ад'ашу* — адашу, *кын'ᵀ'ык* — кендек, *сыл'ык* — сөлек, *баз'а* — бажа, *аз'даха* — аждаһа, *уз'ым* — ужым, *йугат'у* — йугалту (югалту), *кыт'ыклау* — кытыклау, *куз'н'ак* — кузна, *ᵀ'ырбыз'ык* — жылбәзәк, *тыс'кан* — тычкан, *Фат'их* — Фатыйх, *Мус'а* — Муса, *Л'атиф* — Латыйф.

Калган үзенчәлекләр аваз тәңгәллекләренә һәм башка комбинатор күренешләргә кайтып кала.

б~w. Әдәби телдәге ирен-ирен өрелмәле *w* авазына ике сузык арасында ирен-ирен йомык *б* авазы тәңгәлләшә: *чобар/чыбар* — чувар (чуар); *чобан/чыбан* — чуван (чуан); *чобалу/чыбалу* — чувалу (чуалу).

б~м: *бун'/мун'* — муйын (муен), *буйынса* — муйынса (муенса), *гарбун* — гармонь; **м~б** бер төркем сүзләрдә күзәтелә: *мынан/менән* — белән, *малан* — балан, *мере* — бөре, *чымылдык* — чыбылдык, *мәке* — бәке, *машак* — башак.

п~б. Составында саңгырау йомык *т* авазы булган бер төркем сүзләрдә ирен-ирен яңгырау *б* саңгыраулаша: *пот/пыт* — бот, *потак/пытак* — ботак, *пөтөн/петен* — бөтен.

п~ф: *тупрак* — туфрак, *йапрак* — йафрак (яфрак), *калпак* — калфак, *керпек* — керфек, *нәпсе* — нәфсе, *Сәпәр* — Сәфәр, *Йапар* — Жафар, *пурман* < *фурман* — фургон, *пирме//фирме* — ферма, *пилтә* — фитиль, *сапхуз* — совхоз, *ышкап* — шкаф. Башка сүзләрдә *ф* авазы саклана: *файда*, *куфайка*, *дәфтәр*, *кәйеф* (кәеф), *Рафик*, *Сафа* һ. б.

м~н: *тырмау* — тырнау, *чырмау* — чорнау, *үләм//үлән* — үлән, *мажгагай* — диал. нажагай — ажаган; **н~м:** *калын* — калым, *агынсу* — агым су, *нөгез/негез* — мөгез, *бердәнлек* — бердәмлек.

н~ң иялек килеш кушымчасында, хәзерге заман хикәя фигыльләрдә, күрсәтү алмашлыкларында күзәтелә: *безнен//безнең* — безнең, *әннисенен//әннисенең* — әнисенең, *аларнын//аларның* — аларның, *барасын//барасың* — барасың, *киләсен//киләсең* — киләсең, *шонарга* — шуңа, *анарга* — аңа, *тегенәргә* — тегеңә.

р~л берничә сүздә теркәлгән: *арткыры* — аркылы, *шурпа* — шулпа, *йамансырау* — йамансулау (ямансулау), *сарфетка* — салфетка.

н~л бер төркем сүзләрдә очрый: *чатнама* — чатлама, *йындыз* — йолдыз, *шандыр-шондыр* — шалдыр-шолдыр, *калакун* — колокол.

з~ж: *кәзә//кәжә* — кәжә, *мәзлес* — мәжлес, *баз'а* — бажа, *аз'да-ха* — аждаһа, *зиләк-жимеш* — жиләк-жимеш, *куз'нак/куж'нак* — кузна, *уз'ым* — ужым, *наз'ум* — рус. назем — тирес.

з~р фигыльләрнең йөкләтү юнәлешендә әдәби телдәгегә караганда ешрак очрый: *үткәрү//үткәзү* — үткәрү, *йеткерү//йеткезү* — житкерү, *тигезү//тигерү* — тидерү, *кигезү//кидерү* — кидерү, *көргезү* — кертү, *тергезү* — терелтү, *йаткызу//йаткыру* — йаткыру (яткыру), *белгезү//белдерү* — белдерү, *менгезү//меңгерү* — мендерү.

т~ч: *тишү* — чишү, *тишен* — чишен, *тишмә* — чишмә. **ч~т**, Урал, Себер төбәкләре, мишәр диалектының башка сөйләшләрәндәгә кебек үк, *чөчө* сүзендә теркәлгән (төчө); шулай ук бәйләкләрдә дә бар, мәсәлән: *тикле//чикле*, *тиңке//чиңке*, *чикле*, *чиңне* (хәтле, кадәр).

с~ч. Яңа муса урынчылыгында *ч* авазы урынына *с* әйтелү очраklары бар: *суйырташ* — чуйырташ, *тескерү* — төчкерү, *сибагач* — чабагач, *сәнечке* — чәнечке, *питырас* — диал. *питырач* — төчө камырдан пешерелгән күмәч, *тыскан* — тычкан. **ч~с:** *чиртмәле* (кой) — сиртмәле, *чийенче* — сөйенче (сөөнче), *бачкыч* — баскыч, *ситча* — ситсы.

к~т: *түбәкәй* — түбәтәй, *йекмеш/йетмеш* — житмеш, *кырандас* — тарантас, *диктум* — детдом, *кизәк* — тизәк; *келәү* — теләү фигыльнән ясалган сүзләрдә: *келәнче* — теләнче; *алма кели* — алырга тели.

й~ж. Яңа муса һәм бәшир урынчылыкларына сүз башында, нигездә, *й*-ләштерү хас: *йер* — жир, *йеде* — жиде, *йебәрү* — жибәрү, *йәйәү* — жәйәү (жәяү), *йыр* — жыр, *йайсыз* — жайсыз. Ләкин аерым сүзләрнең башында, сирәгрәк сүз уртасында да, *ж* (яңа муса), *дж//дз* (бәшир) авазлары кулланыла: *жәйәү*, *джәйәү//дзәйәү* — жәяү, *көнжәлә//генжәлә* — көнжәлә, *мержә//мерйә*, *мерджә//мердзә* — моржа, *жөма/йөма*, *джөма* — жомга, *джыйылу//дзийылу* — жыелу.

Ык урынчылыгында сүз башында һәм сүз уртасында *ж* авазын ешрак куллану күзәтелә: *жул//йул* — йул (юл), *жон//йон* — йон, *дөн-жа* — дөнья (дөнья), *аржак//арйак* — арьак (арьяк).

г~к. Әдәби телдән аермалы буларак, бер төркем сүзләрдә ике сузык арасындагы саңгырау *к* авазы яңгыраулаша: *чигер(т)кә* — чикерткә, *чугыну* — чукуны, *тыг(ы)рык* — тыкрык, *чогыр/чыгыр* — чокыр, *игенче* — икенче, *тугу* — туку, *сиг(е)зән* — сиксән, *туг(ы)зан* — туксан.

Бу күренеш мишәр диалектының башка сөйләшләрәнә дә хас.

х~к төрле позициядә бер төркем сүзләрдә күзәтелә: *вахыт//шакыт* — вакыт (вакыт), *кадәр//хадәр* — кадәр, *дуктыр/духтыр* — доктор, *бахча* — бакча, *махтанчык* — мактанчык, *христич* — крестец, *тырахтыр* — трактор.

к~х: *катын* — хатын, *йакшы* — йахшы (яхшы), *кахул* — хохол.

Аерым сүзләрдә генә очрый торган тәңгәлләкләр. **п~г:** *сулапай* — сулагай, **д~г:** *билдәле* — билгеле; **р~н:** *үткер* — үткен; **н~д:** *ишек алны* — ишегалды; **д~т:** *дары* — тары; **т~к:** *читләшек* — чикләшек; **л~г:** *ликтар* — гектар; **л~д:** *липутат* — депутат; **ң~л:** *суң* — сул; **й~л:** *карайа* — карала; **й~д:** *сыйырылу* — сыдырылу; **ң~н:** *иңәлү* — инәлү; **г~б:** *гылдыр* — диал. болдыр — өйалды баскычы.

Тартыклар төшү: *лт* тезмәсендәге *л* авазы төшә: *йугату* — йугалту (югалту), *кузгату* — кузгалту, *итеп куй* — илтеп куй.

г авазы гарәп-фарсы алынмаларында төшә: *Арифә* — Гарифә, *Айшә* — Гайшә, *Абдырахим* — Габдерәхим, *Абдылла*//*Аптулла* — Габдулла, *Абдырахман* — Габдрахман, *әрләнү* — гарьләнү, *айеп* — гаеп; сүз уртасында: *йома/жома* — жомга; *тирмән* — тегермән, *нийә* — нигә, *йәреңә* — йәренгә (яренгә), *йеңә/йеңи* — жіңги, *тыйак* — теге йак, *оролык* — угрылык, *Бырыслан* — Богрыслан.

н авазы төшү сүз уртасында һәм сүз ахырында очрый: *муча* — мунча, *урдык* — урындык, *белә* — белән, *сушыды* — суынды, *сыңыдан* — соңыннан.

с авазы төшә: *очыс* — очсыз.

Татар теленә алынма сүзләр белән кергән фарингаль *һ* авазы сүз башында һәм интервокаль позициядә төшә: *ушсыз* — һушсыз, *әр* — һәр, *ичкем* — һичкем, *ава* — һава, *аман* — һаман, *үнәр* — һөнәр, *ич* — һич, *шәәр* — шәһәр, *каәрләү* — каһәрләү, *Майра* — Маһирә, *Зайра* — Заһирә, *Шәйдүк* — Шәһидулла, *Әдийә* — Һәдия.

т авазы төшә: *кечеркән/кечерткән* — кычыткан, *чигеркә* — чикерткә, *шау* — тышау, *шаулау* — тышаулау.

Тартыклар өстәлү. Сүз башындагы *и*, *ө*, *е* сузыклары алдыннан *й* авазы өстәлә: *йерен* — ирен, *йерләү* — эрләү, *йөзү* — өзү, *йөзгәләү* — өзгәләү.

Кайбер сүзләрдә интервокаль позициядә *ң* авазыннан соң *г* өстәлә: *жиңел/жиңгел* — жиңел, *күңгел/күңел* — күңел; *ыңгай/уңгай* — уңай, *миңга/миңа* — миңа, *куркыңгыч* — куркыныч.

Берничә сүздә *т* авазы алдыннан *р* өстәлә: *кыртлау* — котлау, *кечерткән* — кычыткан.

р, *н* авазларынан соң *т* өстәлә: *себертке* — себерке, *чыртсыз* — диал. чорсыз — чәүчәлэк, *арткылы* — аркылы, *кырант* — кран.

к тартыгы хәл фигыльләргә, бәйләкләргә, кисәкчәләргә өстәлә: *барганчык* — барганчы, *килгәнчек* — килгәнче; *әтмичәк* — әйтмичә; *кичәгенәк* — кичә генә, *байагынак* — байа гына (бая гына), *тагыдак* — тагы да; *менәгенәк* — менә генә.

Ижек өстәлү: *кагыт* — как, *тураклау* — турау, *каулау* — куу.

Ассимиляция (авазлар охшашлануы). Кире ассимиляциянең түбәндәге очраklары бар.

Интервокаль позициядә ике янәшә саңгырау авазлар яңгыраулаша: *абдырау* — аптырау, *ибдәш* — иптәш.

Ике сүз кушылган урында *ч*, *ш* тартыклары, тел уртасы *й* һәм яңгырау тартыклар алдында килгәндә, яңгыраулашалар: *пиж башы* — мич башы, *әж йөз* — өч йөз, *әж-дүрт* — өч-дүрт; *алтмыш жиде* — алтмыш жиде, *кыж буйы* — кыш буйы.

л авазы үзеннән соң килгән *г* авазына өлешчә охшашлана: *йаңгыз* — йалгыз (ялгыз), *йаңгыш/йаңгылыш* — йалгыш (ялгыш), *йаңгал* — йалган (ялган), *суңга* — сулга.

Метатеза: *азбар* — абзар, *бачкыз* — баскыч, *айлапкыч/ал'апкыч* — аляпкыч (альяпкыч), *каулады* — кувалады (куалады), *элке* — элек, *ыруза* — ураза, *бүркене* — бүрекне, *бырнылары* — борыннары, *урнысы* — урыны, *чәчкә* — чәчәк, *кылиндыр* — крендель.

Исемнәр. Кайбер сүзләргә икеләтелгән тартым кушымчасы ялгана: *Мун ысын* (муенын) *тыталмый*. *Правлинйа алнысында* (алдында) *бер йам бар, шанда тырганнар зимнәнкә кырып*. *Хатынысын* (хатынын) *сүмәгән*. *Аш урнысын* (урынын) *йыйыштыру таш казу тегел*. *Киленесе* (килене) *йагадан килгән*. *Әлегесе* (әлеге) *вахытта эшли сигез кеше*.

1 нче һәм 2 нче зат берлек сандагы тартымлы исемнәрнең төшем килеше угыз телләренә хас кушымча (-ы/-е) ярдәмендә дә формалаша: *Мә, серт ашызыңы* (авызыңны). *Әни, утырт чәйеңе* (чәеңне). *Йерәгеме* (йерәгемне) *әрнеткәчтен ат ыйым энде*. *Бийеп килеп басалар, шәлеңе* (шәлеңне) *куйасын да бийергә китәсен*.

Иркәләү-кечерәйтү мәгънәсе, әдәби телдәге кебек, -кай/-кәй кушымчасы белән белдерелә. Ул күбрәк туганлык мөнәсәбәтләрен белдерә торган сүзләргә ялгана: *әтекәй* (әти), *инәкәй* (әни), *әбкәй, бабакай, апакайым, ыланкай* һ. б.; күмәклек исемнәрдә: *йаныкай, балакай, сабыкайым, бәбекәйем, факыркай, бахыркай* һ. б.

Сөйләшнең яңа муса урынчылыгы күп иҗекле кеше исемнәрен (нигездә гарәп һәм фарсы алынмаларын) кыскартып куллану белән характерлана. Кыскартылган исемнәргә -ай, -әй, -ий, -уш, -ук, -ык кебек иркәләү-кечерәйтү кушымчалары ялгана: *Камай* — Камалетдин, *Йымай* — Жомабикә, *Әкмәй* — Әхмәдулла, *Рәхмәй* — Рәхмәтулла, *Эрәй* — Рәмилә, *Хубий* — Хупҗамал, *Габий* — Габидулла, *Фәткуш* — Фәтхулла, *Сәйфуш* — Сәйфулла, *Шәрук* — Шәрифулла, *Нурук* — Нурытдин, *Марык* — Марзия, *Хамык* — Хәмидулла һ. б.

Алмашлыклар. Зат алмашлыклары. Иялек килеше функциясендә -ныкы нисбәтлек кушымчасы кулланыла: *Айагына сәнәк тиде минеке* (минем сәнәк тиде). *Эш минеке* (минем эш), *әти, кыз ат а* (әкияттән). *Безнеке пулыкта* (безнең полкта) *эч пулимит иде*.

Күрсәтү алмашлыклары. Рус телендәге *вон, вот* алмашлыкларыннан ясалаган: *ват, ваты, вата, ватыкай, ватыгына(к), ван, ваны(к), вана, ваныкай, вәнә, ваныгына(к)* күрсәтү алмашлыклары мәгънәләре белән әдәби телдәге *менә, энә* сүзләренә туры килә: *Үрә ашыйсынмы, аша үрә ваты. Ике арба вана йыртта тыра вет. Менә урын бар мында ватыкай. Синен сәгат' вәнә тартма эчендә. Ватыгынак шул йергә йеткәч йыгылдым энде мин. Ван ана кылуп, баргыгыз келәсә*.

Шул күрсәтү алмашлыгыннан ясалган *шолай, шылай, шолайга, шылайга* сүзләре шарлык сөйләшенә дә хас: *Бу нәрсәдер сүли шолайга (шулай)*.

Саракташ районы Исләй авылы сөйләшендә *шул* алмашлыгының киң варианты — *шал* һәм *шалай, шансы, шандый* һ. б. актив: *Арифә шал малайын шуфирга укытмады. Тигез йердә ди Салават шәһәре шандый. Әллә шалай әтеп багыйыммы? Мәзлес кызганда гына кат ып китте, шансы начар булды*.

Бу, ул, шул, теге күрсәтү алмашлыклары юнәлеш, төшем, урын-вакыт килешләрендә икеләтелгән кушымча белән формалашалар: *мынарга* (моңа), *анарга* (аңа), *тегенәргә* (тегеңә), *шоңарга/шунарга*

(шуңа), мынардан, мынарда: Бу кыз мынарга абдырый. Тытынам тегенэргэ, йахшы хатын икәнсең, дигән булам. Ул ир балалар арасында үстө, шонарга күрә ут бырчасы кебек.

Сорау алмашлыклары. Әдәби телдәгә нәрсә сорау алмашлыгы урынына сөйләштә нәстә, нәстәкәй, нийәстә, нийәстәкәй, нийәрсәкәй алмашлыклары еш кулланыла: Элек нийәстә алып бара кыз, зур йеслекләр шолай тугылган. Нәстә эшлисез, шәл дә бәләмәгәч.

Яңа муса урынчылыгында, кайа сорау алмашлыгы белән беррәттән, кар'ы алмашлыгы актив йөри: Синекә анда тулгандыр эчең, кар'ы (кая) ашадың? Син мында ике йул буласын да китәсен ван кар'ы (кая)? Иренмичә киләсез ашарга кайаннан каре (кая).

Бу сүз кай тамырына борынгы юнәлеш килеше кушымчасы -ры/-ре кушылып ясалган (-ай/-әй дифтонгы монофтонглаша һәм р авазы палатальләшә).

Билгесезлек алмашлыклары. Кан' сүзә ярдәмендә ясалган алмашлыклар еш кулланыла: кан' качан? (әллә кайчан), кан' нинди? (ниндидер), кан' кайа? (кайдадыр, әллә кайда): Т' ут' ыш киткәнгә кан' кайчан (әллә кайчан) энде. Кан' нинди (ниндидер) кешеләр сүзенә ышанып йеремә. Кан' кайа (әллә кайда) калдырдылар үземне дә, йугалдылар үзләре. Кан' ни (нихәтле) элэк йыйдым.

Мондый билгесезлек алмашлыклары мишәр диалекты өчен характерлы.

Сыйфатлар. Яңа муса һәм ык урынчылыкларында зур сыйфатыннан чагыштыру дәрәжәсенәң икеләтелгән аффикс (-раграк) ярдәмендә ясалу очраklары бар: Түфлиләре зурраграк (зуррак). Бер кәстөрүл бир әле, хыт' бәләкәйрәк, хыт' зурраграк (зуррак). Синәң кыз безнең кече малайдан зурраграк.

Рәвешләр. Лексик рәвешләр. Шарлык сөйләшенәң яңа муса урынчылыгында мишәр диалекты өчен характерлы төрки чыгышлы түбәндәгә рәвешләр бар: ару — чиста, берчесе — барысы, зур — күп, бик, мыштым — акрын, элги — гел, бары тик, йәреңә — киләсе елга: Ару чәй ул. Мыштым сүлгәнне йаратмыйм. Берчесе акчага эшлиләр. Зур сүлэргә йарамый. Мин зур эчкәм келэгәндә генә эчәм чәйне. Wat мин үстем атасыз да, инәсез дә, элги байлар кулында.

Гарәп һәм рус теленнән кәргән алынма рәвешләр: замат//йәт — тиз, высе — бөтенләй, берни, эзерә — юкка, духым — бик тиз, ыздырук — бик тиз, латсыз — уңайсыз, насилә — көч-хәл белән һ. б.

Ясалма рәвешләр, нигездә, әдәби телдәгә чаралар белән ясалалар. -лата/-ләтә: Эчми, капмый да сөтләтә (сөт килеш). Тытыб ашарга йаратам чилата (чи көе) кишерне. Күп тудым баланы, йәшләтә (яшь килеш) тудым.

-лай/-ләй, -луй/-ли: Урман йагалый (кырыннан) барам. Ашагыз бәрәңгә кан' арлый (кайнар килеш), тәмне ул. Мин кан' арлый эчәм йымрыдан.

Ел яки тәүлек вакытларын белдәргән сүзләрдән -ны/-не кушымчалы вакыт рәвешләре ясала: Кичне (кичен) сәгат' жидедә була кина. Кен буйына эшли, тенне (төнлә) укый. Ал'бина жәйне (жәй көне, жәен) туды.

Әдәби телдәгә көн буйы, кыш буйы тезмәләре белән беррәттән, шарлык сөйләшендә көн(нең) озонына/кеннең ызынлыгында, кышның

кыш буйы кебек вакыт рәвешләре дә актив: Барганда тытынган инде ашыртырга, кат' кынчы ашыртты кене буйына. Кышның ызынына (кыш буге) менә шул жыл булды. Жәйнең жәй буйы кырдан бәрәңге ташыйбыз. Бол'ницага барып кергәч кеннең ызынына (көн буге) йыладым.

Фигыльләр. Затланышлы фигыль формалары. Хикәя фигыль. Хәзерге заман хикәя фигыльнең 1 нче зат берлек саны кыска (барам, киләм) һәм тулы (барамын, киләмен) вариантларда кулланыла: Әмән болай күңеләм дә шәп, ариймын. Тенне чәй эчеп йатам мин, чәйне күп эчәмен. Мин үзем дә йаман карчык, чәй белән чәйне айырамын. Эргәгә чыгам да утырам. Бармыйсын тык, йалынмыйм.

2 нче зат берлек санда -сын/-сен хәбәрлек кушымчасының борынгырак варианты сакланган (барасын, киләсен).

3 нче зат берлек саны яңа муса һәм өлешчә ык урынчылыгында йук сүзенә һәм сирәгрәк фигыльләргә -дыр/-дер хәбәрлек кушымчасы ялганып ясала: Безнең үдә андый ташыш йуктыр (юк). Кыш кене высе эш йуктыр (юк). Бер терле тыман тешәдер дә (төшә дә), йерне каплый. Әмә йасыйдыр (ясый), эмәсез эш эшләмидер (эшләми).

Үткән заман. Билгеле үткән заман, әдәби телдәге кебек, фигыль нигезенә -ды/-де кушымчасы ялганып ясала: бар-ды-м, кил-де-м.

Нәтижәле үткән заман, әдәби телдәгечә, фигыль нигезенә -ган/-гән кушымчасы ялганып ясала: күр-гән-мен, күр-гән-сең. Бу форманың зат һәм сан кушымчаларынан башка кулланылу очраklары да бар: Мин кызларга үрәнгән (өйрәнгәнмен). Мин Муса кызы, Мусада туган (туганмын), Мусада үскән (үскәнмен). Без Фәзулла белән пич йанында утырган (утырганбыз).

Дәвамлы үткән заманның, әдәби -а иде (бара иде) формасы белән беррәттән, сөйләштә -адыр иде, -а булган формалары да актив йөри: Кушартырга кергәч тә бәллүшен карыйдырыйым. Зур су ага булган Кылат (ав. ис.) буйында. Кайандыр йырактан мал куша булганнар.

Билгесез киләчәк заманның тулы (-ыр/-ер + -мын/-мен) һәм кыска (-ыр/-ер + -ым/-ем) формалары бар; нигезе р гә беткән 1 нче һәм 2 нче зат фигыльләренең берлек һәм күплек саннарында бер р төшә: Шолай әтсәң, мин сиңа кәмфит бирем, ди. Рима инде, шул афтабуз белән барым дип, калды. Кат' ып күремме туган илемне.

Билгеле киләчәк заман сөйләштә әдәби телдәгегә караганда ешрак кулланыла: Иртәгә Майнур кийәшен дә күрәчәкбез. Кийәү буре киләчәк, йырт тези буре. Юклык формасы, әдәби телдәгечә, -ма/-мә кушымчалары яки түгел модаль сүзе белән ясала: Мин сийа кийәүгә баракак түгел. Бүтән кайтмайачак энде.

Боерык фигыльнең ясалышы һәм кулланышы әдәби телдәгечә: укы, эшлә. Шунның белән беррәттән, яңа муса урынчылыгында -гын/-ген формасы да сакланган: Нәсимә, мин үлгәч килген (кил) инде. Ылан артыннан биреп йебәргән (жибәр). Суга баргын (бар).

Теләк фигыль. Эшне үтәүгә теләкне, өндәүне, чакыруны белдерү өчен 1 нче зат берлек һәм күплек санда -ыйым/-ыйм/-им, -ыйык/-ыйк/-ик формалары кулланыла: барыйым, барыйм, барыйык,

барыйк; эшлийем, эшлим, эшлийек, эшлик: Алайык эле шул тактаны. Ашыкмыйык. Эшемне эшлийем, ыланнар. Тешеп калыйк, диб этә, ди, берсе, икенчесе, барыйк, диб этә, ди. Әллә шалай этеп багыймымы? Түтәй, әдә алын алып кат'ыйык.

Сөйләштә борынгы -гай формасының инкаръяләү аспекты булган -магайы/-мәгәйе формасы сирәк булса да очрый. Ул искитмәү мәгънәсендә йөри: *Ишетсә хәтерә калыр, кычкырма — Калмагайы. Сүләнеб утыр, йазыб алырлар — Йазмагайы.*

Яңа муса урынчылыгында эчкә теләк -гы/-ге, -кы/-ке, -к + кели конструкциясе белән белдерелә: *Минем үземнең Казанга баргым кели (барасым килә). Баланы начар урынга йаткыргың келәми (яткырасың килми). Анарга кешедән йаман сүз ат'кергең келәми (әйттерәсең килми). Нәфисә аләнеп-аләнеп карый, быларны таныгысы кели (танийсы килә). Кендәз килегез сүләшкегез келәсә (сөйләшәсегез килсә).*

-гы/-ге келә формасы зат күрсәткеченнән башка да кулланыла ала: *Чыгып та киткә келәми (китәсе килми), нәк кердем? Укык кели мени (укыйсы килә мени) шалай? Йырлак келәмәгәндә (жырлыйсы килмәгәндә) йалкау ат кебек йырлап булмый.*

Шул ук урынчылыкта -гы/-ге килә, -асы/-әсе килә, -асы/-әсе кели тизмәләре дә очрый: *Син йерәкләнеп сүлисең, аннан сине тыңлыйсы да килми. Йәшләрнең тансышайт иткеселәре килә. Менә бәбәйнең йыкласы кели.*

Ык урынчылыгында -гы/-ге келә сирәк кулланыла. Биредә -асы/-әсе келә һәм -асы/-әсе килә активрак: *Кызушына баргы келәми, халем бетә. Аны үзеңнең дә ашыйсың кели. Кортлары бәг+әйбәт, сатасы да килми.*

Шарлык сөйләшенең бәшир урынчылыгында -гы/-ге келә формасы бөтенләй сакланмаган, әдәби формалар гына әйтелә: *Эшкә барасың килмәсә дә, ашыйсың килә бит.* Теләкне, ниятне белдерү өчен анда -ма/-мә формасы һәм кели (< тели) конструкциясе дә кулланыла: *Кайсы йакка кузгалма келисез? (кузгалмакчы буласыз). Әй, сине йугаттык бит, акырма келим (кычкырмакчы булам).* Бу урынчылык генетик бәйләнештәгә чүпрәле сөйләшенең үзенчәлеген саклаган.

-рга/-ргә келә- (телә-) формасы сөйләшнең яңа муса урынчылыгында таралган, ул әд. -макчы/-мәкче бул- тизмәсенә туры килә: *Күрше Фрунзегә китәргә кели (китмәкче була). Әкийәткә мени чыгарырга келисез (чыгармакчы буласызмы)? Малайлары шуны алырга келәгән иде (алмакчы булган иде).*

Сөйләштә теләк, максат мәгънәсендә -рга/-ргә ит- формасы да очрый: *Кызылча чыгарга итә (чыкмакчы була) микән? Укырга итә (укымакчы була).*

Ф и г ы л ь ю н ә л е ш л ә р е. Төп юнәлеш урынына еш кына кайтым юнәлеше кулланыла, бу вакытта объект күрсәтелми: *Керә дә, ашанып (ашап) чыгып китә пәсәйебез. Миннән инде качынмагыз (качмагыз). Китте ашылдан сатынып (әйберләрен сатып).*

Кайтым юнәлешен төп юнәлеш формасы алмаштыра: *Әни, чәй эчәр идең, сушыды (суынды) микән, сушыса тәме китә, аша йылы кийе.*

Уртаклык юнәлеше төп юнәлеш мәгънәсендә кулланыла: *Шул хәдәрә әрнешәм (әрним). Инде үлешсәм (үлсәм) дә анда бармыйм. Мының белән, кәнишне, чыгышып (чыгып) булыр иде.*

Йөкләтү юнәлеше мәгънәсендә төп юнәлеш килә: *Кунаклар килде, әле дә урынладым (урнаштырдым).*

Уртаклык юнәлеше формасы йөкләтү юнәлеше мәгънәсен белдерә: *Сәт белән как салсаң, эрештерә (эретә). Ваны утны кабыштыр (кабыз).*

Кайтым юнәлеше мәгънәсе йөкләтү юнәлеше формасы белән белдерелә: *Тамакны туклатырга (тукландырырга) иде.*

Фигыль дәрәжәләре шарлык сөйләшенең яңа муса, сирәгрәк ык урынчылыгында -гакла/-гәклә, -акла/-әклә, -ыкла/-еклә кушымчалары белән ясала: *Урлакладылар (урлаштырдылар) ул заманда пичтән бәлешләрне. Үзем каракласам (караштырсам) алам энде ул әйберне, үзем йерекләсәм (йөргәләсәм). Әти, шул йазуларыңны хыт' укыклар (укыштырыр) идең. Әллә нинди күләр дә йырлакладыг (жырлаштырдык) энде сезгә.*

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Шарлык сөйләшенә аның -ырга/-ергә формасы хас: *Караңгы капканчык кат'ырга энде. Вәләк эзлим кер чапарга.*

Исем фигыльнең сөйләштә -у/-ү кушымчалы формасы кулланыла: *Әлгәре вет хайер эстәү бар иде. Күптәнме Казаннан чыгып китүшегезгә?*

Исемләшкән фигыль мәгънәсендә -ыш/-еш формасы да очрый: *Мин тагы йерештән (йөрүдән) кат'тым, сез дә йерештән кат'тыгызмы? Малай куркышыннан (куркуыннан) чыгып качкан.*

Сыйфат фигыль. Хәзерге заман сыйфат фигыль, әдәби телдәге кебек үк, -а/-ә/-й + торган (белә торган кеше, укый торган китап) һәм учы/-үче (күрүче кеше) кушымчалары белән ясала.

Киләчәк заман сыйфат фигыль -ар/-әр, -ыр/-ер/-р кушымчалары белән формалаша: *Ат'ыр (әйтәсе) сүзең ат'ып кит.*

-асы/-әсе, -ыйсы/-исе формалы сыйфат фигыльләр сөйләштә сирәгрәк кулланылалар: *Күлмәгем дә бар тегәсе. Кил әле, сиңа ат'асы сүзем бар.*

-асы/-әсе сыйфат фигыле бул-, иде, икән, кал- ярдәмче фигыльләре белән дә кулланыла: *Кунак чакырасы булса, ләвәш пешерәбез. Барасы булган ит ашарга.*

Ык урынчылыгында -ышлы/-ешле формалы сыйфат фигыль (-ыш/-ш кушымчалы исем фигыльгә -лы/-ле аффиксы ялганып ясала) предметның дәвамлы билгесен белдерә: *Тиресне йаланга түгешле (гадәттә түгелә). Шәһәргә барган сайын кина карап кайтышлы (кайтыла).*

Бәшир урынчылыгында сыйфат фигыльнең борынгы булдач, булдакчы (бул- фигыленә -дач, -дакчы кушымчасы ялганып ясалган) формасы кулланыла: *Икенче кенне кийәү булдач (булырга тиешле) килә. Бер килен булдакчысы (булган) йәш килен йанында йери. Бу үзенчәлек генетик бәйләнештәге чүпрәле сөйләшендә (кийәү булдач, килен булдач) дә бар.*

Хәл фигыль. Сөйләштә -ып/-еп кушымчалы хәл фигыль киң кулланыла: *Йамансырап утырдым. Терлекләргә тураклаб ашатам. Шул ук функциядә яңа муса урынчылыгында -а/-ә, -ый/-ий кушымчалы хәл фигыльләр дә еш очрый: Песәйең йыгыра йери (йөгереп йөри). Барганда мин ашата бардым (ашатып бардым) чебиләрне. Хатыны мында ий жийыштыра (жыештырып) калган. Чакыра (чакырып) йеремим, үзегез киләсез. Нәстә сүләргә улий (уйлап) утырыгыз.*

-ып/-еп кушымчалы хэл фигыльнең юклыгы, нигездә, әдәби телдәгечә, ягъни -мый/-ми, -мыйча/-мичә кушымчалары ярдәмендә ясала. Моннан тыш, тагын -мыйнча(к)/-минчә(к), -мыйчы/-миче, -мыйынча/-мийенчә вариантлары да актив: *Тешәлмиче* (төшә алмыйча) *сыртка менеп китте мачы. Йыкламыйынча* (йокламый) *йатам теннең тен буйы.*

-мастан/-мәстән формалы хэл фигыль сөйләштә берничә мәгънә белдерә. Төп эшнең: а) башкарылу рәвешен: *Биздереп тә китәдер инде йазу, кен буйы туктамастан* (туктамыйча) *йазасыз бит; ә) вакытын: Кызының йәше йетмәстән* (житмәс борын) *кийәүгә бирсә, сутка бирә; б) максатын: Шолай-шолай гына ашый майны ачка үлмәстән* (үлмәс өчен). *Абый ат саклады карлыганга кертмәстән* (кертмәс өчен); в) сәбәбен: *Ул чыкырга бүтән исем табалмастан* (тапмаганга күрә), *Йафай иттереп кушканнар.*

-гач/-гәч, -кач/-кәч һәм -гачтын/-гәчтен, -качтын/-кәчтен формалары эшнең үтәлү вакытын, сәбәбен, урынын белдерә: *Мин кат качтын гына кар'ы китәсен ташлап.*

Шарлык сөйләшкәндә, әдәби телдәгә -ганчы/-гәнче формалары белән беррәттән, -ганчык/-гәнчек, -гынчык/-генчек, -гынчак/-генчәк/-гинчек вариантлары да актив. Мондый хэл фигыльләр түбәндәгә мәгънәләргә белдерә:

а) төп эш үтәлүнең вакыт ягыннан чиген: *Йаңы ү салабыз малай кат'кынчык* (кайтканчы). *Чәй кан'аганчык* (кайнаганчы) *әтисе китә сийырны эзләргә. Наилә, син минем кызым буласың инде Нәсимә апан кайткынчак. Миңа килгинчек дымайтканнар мамыкны.*

ә) төп эшнең башкарылу дәрәжәсен: *Тышта йере кич белән, диләр, арыгынчы.*

б) ике эшне чагыштыру: *Кунакны барып күргәнче чакырушы кушаныч.*

-ушышлый/-үшешлий. Әдәби телдәгә -ганда/-гәндә, -ышлый/-ешли формалары белән беррәттән, сөйләштә хэл фигыльнең -ушышлый/-үшешлий кушымчалары да кулланыла. Бу форма пространствода күчүне белдергән фигыльләрдән ясала. Ул бәшир урынчылыгында активрак: *Казанга кунакка барды, китүшешли безгә дә кереп чыкты. Кәримәләргә кердем кайтушышлый.*

Яңа муса урынчылыгында төп эшнең максатын белдерә торган -сенгә формасы да күзәтелә: *Бәрәңге үссенгә* (үссен өчен) *су сибәбез. Бернәрсә белмәсенгә* (белмәсен өчен) *илтеп куйган инде ул анда.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр. Сөйләштә, нигездә, әдәби телдәгә бәйләкләр кулланыла. Шуның белән беррәттән, аларның диалекталь вариантлары да бар.

Саракташ районының Исләй авылында *менән, мынан* (белән) вариантлары кулланыла: *Шапалак мынан* (белән) *ыйышканнарын йазасың дебетнең. Элке машина йук иде, ат менән* (белән) *эшләдек.*

Яңа муса урынчылыгында *сынны/сынлы* бәйләкләре актив: *Беләкләр, куллар эрдергән сынны* (шикелле). *Синең сынлы* (кебек) *сәнәк тытмый, каләм тыта ул. Минем сынны* (шикелле) *бер мытык энде ул.*

Сөйләштә мишәр диалектына хас *чәкле/чикле, тәкле/тәке/тик-ле/тике/тикем* вариантлары да теркәлгән: *Шолай утырабыз йыкы*

килмәдисә, төнгә чәкле (кадәр). Сигез класка тәкле (хәтле) укыды. Сәгат' сигезгә тикле (хәтле) эшли иде. Уникегә чәке (хәтле) йатканым йук. Мин үзем кырык йәшемә тәке (хәтле) тийатыр ун' адым.

Кисәкчәләр. Сөйләштә, нигездә, әдәби телдәге кисәкчәләр билгеле. Шуның белән бергә, яңа муса урынчылыгында бит кисәкчәсенә русча варианты *выт, вет* (< рус. *ведь*) таралган: *Ник әтмисен, зур вет* (бит) *син. Минем вет* (бит) *әни башкырт, әти мишәр. Ник йыгырыга бармадың, син вет* (бит) *йыгырчык.*

Охшату-чагыштыру кисәкчәсе *әмән* (кебек, *сыман, нәкъ*) яңа муса урынчылыгы өчен хас: *Ызбалар ыстасыйы, ызбасы корчак әмән* (*сыман*). *Әмән* (*нәкъ*) *гел үз туганыбыз.*

Шул ук урынчылыкта *ваты* (*менә*), *ваны* (*әнә*) күрсәтү алмашлыклары, чикләүче кисәкчәләр (*ваты гына, ваны гына*) яки иркәләү-кечерәйтү кушымчалары (*ватыкай, ваныкай*) белән кулланыла: *Безнеке ваты гына* (*менә*) *зәңгәр тәрәзәле ү. Ир кеше бушамый шул ваны гына* (*әнә*).

Әдәби телдәге *инде* кисәкчәсе белән параллель *энде* варианты да еш кулланыла: *Заманнар үзгәрде энде бәк, вет хазер йәшләр заманы. Шуннан тертке* (туйда кодаларны озату ашы) *йасыйсын энде.*

Синтаксик үзенчәлекләрдән түбәндәгеләрне күрсәтергә мөмкин.

Әдәби телдәге *йөр-, бар-, кит-* кебек хәрәкәт фигыльләре юнәлеш килешен таләп итәләр, ә сөйләштә алар белән килгән исемнәр баш килеш формасында кулланылалар: *Тирмән* (тирмәнгә) *барасым бар. Идән йушып та булмады Пиривалут* (Переволотка) *йереп. Ташкин* (Ташкентка) *да киттеләр инде, фирмыга да киттеләр унынчыны бетергән кызлар. Үгез белән Сарук* (Сорочинга) *ташый идек игенне. Безнең әни шолай калган энде, калганнары киткән Ырымбур* (Оренбургка).

Бирле бәйләге *-ган* формалы фигыль белән килгәндә, төшем килешен таләп итә: *Кат' кынны* (кайтканнан) *бирле трактырда эшләдем. Унны бетергәнне* (бетергәннән) *бирле сийыр сава.*

Яңа муса һәм ык урынчылыklarында *-ныкы/-неке* кушымчалы алмашлыклар һәм исемнәр жөмләдә аергыч функциясен үти, күп кенә очракта ул ачыкланучы сүздән соң да килә: *Биш бала минеке* (минем биш балам) *бар. Айак сызлый мыныкы* (моның аягы). *Күз карашларынан курка идек канишнәкәннән* (каенишнәң күз карашларынан). *Йаңгыр йаугач шылай үгә ычып керде безнекенә* (безнең өйгә).

Сөйләштә *-ырга* формалы инфинитив *йук* сүзе белән килеп: а) әдәби телдә *-ырга кирәкми* формасына туры килә: *Пинзесен бирә, игенен бирә, эзләп йерергә йук* (эзләп йерергә кирәкми); ә) категорик тыюны белдерә: *Аларга байан тыңнап утырыга йук* (утырасы түгел). *Береңнән берең келергә йук* (көләргә ярамый).

Сөйләшнәң яңа муса һәм ык урынчылыklarында *-мы/-ме* сорау кисәкчәсе логик басым төшкән сүзгә ялгана: *Кабак та пешердем, кат' качмы ашарсыз* (кайткач ашарсызмы)? *Иртәгәме мәктәпкә барасыз?* — Мәктәпкә иртәгә барасызмы? *Йәйәүме киттеләр?* — Жәяү киттеләрме?

Сөйләштә сорау жөмләләр түбәндәге чаралар белән формалаша:

а) *әллә, эрәзе, эрәже* (< рус. *разве*) сүзләре ярдәмендә (сорау кушымчаларынан башка да): *Әллә Ыруза йыкламый* (йокламыймы)? *Эрәзе аз* (азмыни) *умбиш йыл уку? Ашамыйсыз эрәже* (ашамыйсызмыни)?

ә) интонация ярдәмендә: *Аптулла абый, килеп йеттең* (килеп життеңме)? *Сораулар йук, тешендең* (төшендеңме)? *Анда синең эти-әниләрең бар, ыруларың бар* (бармы)?

Иярченле кушма жәмләләрдә баш һәм иярчен жәмләләр үзара аналитик юл белән бәйләнеләр: *Кас'ылары терле эштә эшли, аларны беркетеп китәрбез кукурузга* — Төрле эштә эшләгәннәрне кукурузга билгеләп үтәрбез. *Мишәрләр бар анда, кас'ыдыр ки мыннан киткән киленнәр* — Анда мишәрләр — моннан киткән киленнәр, бар.

Лексик үзенчәлекләр

Шарлык сөйләшәндә мишәр диалекты өчен специфик булган шактый зур катлам сүzlәр сакланган, алар гомумтөрки сүzlәр һәм алынмалардан тора. Диалекталь сүzlәр тормышның төрле өлкәләренә карый.

Йолалар, бәйрәмнәр белән бәйләнешле сүzlәр һәм сүзтөзмәләр: *билге мәзлесе/бәләкәй билге/билге куйу* — кызны егеткә ярәшү мәжлесе, *килешү билгесе* итеп бүләкләр бирешү, *йараш туй / зур билге / йарашу* — туй алды йоласы: кызны килешкәннән соң, егет ягыннан 2—3 пар кеше катнашында уздырылган кечкенә мәжлес, егетнең эти-әниләре киләләр, шунда туй үткәрү шартлары турында сөйләшенә, *кун'га керү* — кияүләп йөрү, *арчылый бару* — 2—3 парның кызны егет өенә озата барулары, *тертке* — туй азагында кодаларны озату алдыннан әзерләнгән табын, *сашым* — туйга кодалар тарафыннан алып барыла торган күчтәнәч, *урнаш* — аулак өйдә пешерелә торган ризык, *зилем* — уен, күңел ачу, *гүрелдәшле уйын* — качышлы уен, *пат'уклый* (< рус. пятак + -лый) — бишташлы уены.

Туганлык-кардәшлекне белдерә торган сүzlәр: *әни/инәй/анай* — әни, *этәй/эти* — эти, *картнәй/картәнәй/картәни* — әнисенең яки әтисенең әнисе, *карттәй/карттай* — әнинең яки әтинең әтисе, *апа/апай/тәтәй/түти* — бертуган апа; *т'ут'ыш* — 1) әтисе яки әнисенең апасы яки сеңлесе, 2) үзеннән өлкән хатын-кыз; *зурнәй* — әнисенең яки әтисенең апасына эндәшү сүзе, *зуртәй* — әнисенең яки әтисенең абыйсына эндәшү сүзе, *хәрәндәш* — сеңел, *бырат* — ир туганы, *дәдәй* — әтисе яки әнисе белән бертуган ир-ат, *ыланшак* — бала-чага, *нука* — онык, *кыртка/карчык* — карчык, *кан'ыш* — каене, *баз'а* — бажа.

Кешенең тән төзелешен, сыйфатларын, халәтен белдерә торган сүzlәр: *табан* — үкчә, *чәркә/чәлтер* — сыйрак, *чарык* — янбаш, *йәйәк* — яңак, *камакыш* — аңкау, *гурла* — тамак, *карсак* — тәбәнәк буйлы, *бырама* — биләмче, *галыш* — ялангач, *йарпач* — кызып китүчән, *мыштым* — тыныч холыклы, *мыштыра* — акрын кыймылдаучы, *д'ырбыз'ык* — җилбәзәк, *пыл'дырма (кебек)* — җиңел сөякле, *дастуйын* — таза гәүдәле, *тәтәби* — күп сөйләүчән, *факыркай* — бичара, мескен, *бырлыгу* — борчылу, *йерәкләнү* — кызып китү, *ярсу, йарпайу* — төзәлү, уңайлану, *рәнжү* (гар.) — авыру, чирләү, *тыну* — ял итү, *тәкмәч атылу* — мәтәлчек ату, *сереме кыйылу* — сөмсере коелу.

Аш-су: *катлама* — юка гына итеп җәелгән камырны тасмалар итеп кисеп, катлы-катлы төреп, майда пешерелгән ризык, *май ашы* —

бавырсақ, *питырач* — ачы камырдан пешерелгән вак күмәчләр, *самбуса/самса* — сумса (*Самсаның эченә ит, эремчек салып пешерәләр*), *чыкырса* — өсте ачык ит пәрәмәче, *чүрәк* — май, күкәй салып төче камырдан пешерелгән кабартма, *мешке* — эремчек, *кырындык* — ипи күәсен кырып жыйган камырдан пешерелгән вак ипиләр, *күмәч* — югары сортлы оннан пешерелгән зур, түгәрәк икмәк, *карга токмачы* — кыек токмач, *кагыз* — как, *пичуңка* — көлгә күмеп пешерелгән бәрәңге, *эркет* — эремчек суы, *кызыл эремчек* — корт, *ләшәш* — бәләш.

Хуҗалык, тормыш-көн күреш белән бәйле диалекталь сүzlәр: *ызба* — өй, йорт, *кухна* — алачык, *абзар/сарай* — саманнан эшләнгән, кыш өчен жылы мал урыны, *ваздуш* — саман кирпичләрдән төзелгән аерым аш өе яки мал урыны, *кәртә/киртә* — тактадан эшләнгән яки читәннән үрелгән жәй өчен мал урыны, *ишегалды(сы)* — өйалды, *йырт* — ишегалды, *мөйөш/мийеш* — почмак, *мержә* — мичнең корпусы, *путалак* — түшәм, *гөлбәч* — стена белән мич арасы, *урдык* — сәке, *пыл'тык* — сукуыр лампа, *утыргычлы ут* — утырмалы лампа, *элгечле ут* — асылмалы лампа, *йеслек//бит себергеч* — сөлге, *шава* — зур аш табагы, *бидрә* — чиләк, *винек* — идән себеркесе, *кучарка* — кисәү агачы, *куз* — утлы күмер, *ад'ур* — көлтә, салам, утын ташый торган арба, *сид'улка* — ыңгырчак, *кал'уса* — тәгәрмәч, *пәнүк* — умарта оясы, *нашыз* — тирес.

Киём-салым: *пыйма* — киез итек; *хәшәп* — 1) өсте юкәдән, сүстән үреп яки күннән ясалган агач табанлы башмак, 2) иске, начар аяк киеме; *түбәкәй* — түбәтәй, *дәшәт//чапук* — хәситә; *галича* — 1) күн бияләй, 2) тиредән тегелгән бияләй һ. б.

Үсемлекләр дөньясы: *кузгалдак* — кузгалак, *мышкы* — киндер, *киндераш* — киндер орлыгы, *элән* — житен, *песәй катлама-сы* — песи борчагы, *кучан* — эрекмән, *кырмалау//кырмашык* — тигәнәк, *ыргазымбай* — умырзая, *казнич* — кәжә сакалы, *йер алмасы* — бәрәңге, *шупин*, *камәрләк* — гөлжимеш, *паңгы* — гөмбә.

Хайван атамалары: *дувадак* — бала чыгармаган каз, *әнәч* — тавык буласы билгеле булган чеби, *кырка* — күркә, *үгез башмак* — бер яшьлек үгез бозау, *ыргач/тешекәй* — саулык, *дәшә* — дөя, *йарка* — бер яшьлек бәрәнләмәгән сарык, *умарта* — бал корты, *пырамыш* — төклетура.

Табигать: *күләккә//күләткә* — күләгә, *мәте* — үзле, кызыл балчык, *сеңгәлчек* — сазлык, баткаклык, *бума* — буа, *эләнмә* — чоңгыл, *ырашкы* — бозлы яңгыр, *нәжүм* — салам белән кушып изгән балчык.

Сөйләү үрнәкләре

туй була/ кыдалар килә// мында аш уздырасын да/ аннан агай-әнә ашка йеретә/ теге ала/ бу ала шолай энде// шуннан терткә йасыйсын/ сыңгы мәзлесне// әле вет килгән кунакны зату йыйып йасыйлар/ шоноң шикелле терткә була/ йә бутка пешерәсен дә/ кашыкларны тертеп чыгарасын/ шул терткә була/ шул ашны ашыйлар да энде шуннан ары сың таралалар// аннан ары килен булып төшә/ тегендә кунаг итәләр/ ашка йөриләр// аннан анда тужы сыңгы кенне шолай терткә йасыйлар/ сыңгы аш энде// шуннан беләләр энде// шуннан фәтиха кылып әркем үвенә кат'ып китә// бутка пешерәләр дә/ буткага кашыкларны тертеп чыгаралар

шолайга/ шул тертке булайды// элек нийәстә алып бара/ зур йеслекләр (сөлгеләр) шолай тугылган/ чүпләмне/ аннан ары сың ашаулыклар суккан теге/ син белә тыргансыңдыр энде/ элек вет өстәлләрдә ашау йук/ идәнгә йәйә/ ашаулыклар/ аннан салфитка/ ват шылайга вис иннәп табынны ала тырган/ ул да суккан/ аннан чалма урарга/ картлары булса бирәләр бирнәгә энде бабайга/ ату энде куйа намазлыгын/ анда күлмәгенме/ нийенме// аннан кийәүгә энде безнең заманнарда кижеле ыштан суккан/ кижеле ыштан бирә идек/ аннан сың ыйык/ пирчаткалар/ мамык пирчаткалар// кийәү йегетләре туйга баралар/ һәммәсенә пирчатка// аның агайәнесендә ничә кыз бар/ беләсен энде аны вис/ ниәрсәләр кирәк/ кас'ына алайпкыч тегеп// анналар сың малайларга пирчатка/ бәләкәйләргә бийәлиләр бәләп куйа идең// һәммәсенә ничәшәр кат бирә идең билгегә барган вахытта// бәләкәй билгедә тужы/ кызны сыарга бардылармы/ сүз бетте энде/ кызны бирәләр/ менә хазер билгегә шунда бирә йаулыгынмы или кулйаулыклар// шунда бер пирчатка куйа менә// башкыда алып кат'а/ менә ди кызның билгесе/ ыризалыгы/ сүз// аннан энде зур билгегә баралар/ йараш туй диләр иде// туйга баралар иды// ничә пар анда/ эч пармы/ ике пармы// аннан кыз анасы кийәү күрергә барайды/ йырт күрергә баралар аш-су белән// кас'ы кешеләрнең шолай үткеррәк кызларны йарашалар иды да/ шуннан ары сың тегеләр йырт күрергә баргач/ кызлары теге үзләренә йерәгән йегетенә качып чыгып китәләр иде// теге беләләр вет энде/ былар йырт күрергә киттеләр/ эргә буеннан йырлап баралар йегетләр/ исемдә калган шолай/ түшен кийереп пилмән ашарга килгән/ бырычы да суганы ди/ бигерәк тәмне бу пилмән/ кызы икенчегә киткән// тегене генә ишетәләр дә теге кыз анасы белән атасы пилмән ашап утырган йердән чыгалар да китәләр// кат'салар/ анда кыз икенчегә чыгып киткән// элек шолайга чыгып китүләр бар иды// теләмәгәч/ теге үткерләре// ә инде шондый ниткәннәре картка да йылый йылай бара/ бара/ нишләсен/ алтмыш йәшлеккә дә бирәләр// пилмән ашарга килгән дип йегетләр йырлап үткәннәр энде// тегеләр чыктылар да ат'а/ мыштым гына...

Сөйләүче: Исмагилова Ф., 65 яшь
Оренбург өлкәсе, Шарлык районы, Яңа Муса авылы
1974 ел. Язып алучы: З. Р. Садыкова

элек/ чәчә идек ырлыкны йергә// ананары йылкабыз инде аны// аннары йылкабыз да// сугабыз да/ суга салабыз бәләп инде/ шоның калыннык иттереп// аннан судан талкыда/ аннан килегә салып тийәбез үтергенчек/ йымшаргынчык// аннан эрлибез инде аны// аннан киндер итеп сугабыз/ шуны кийәбез инде// бер заман сугыш вакытында әлдә йаулыкка да киндер тугып бәләдек// шундый заманнар да бар иде// битйаулыкны сугасын инде//

Сөйләүче: Сайфутдинова М., 74 яшь
Оренбург өлкәсе, Северный районы, Крәҗле авылы
1971 ел. Язып алучы: З. Р. Садыкова

безнең былай/ чаганныга килеб утыра шагбан исемле кеше/ шаһбан айында туган/ алар килә пинзе губирнасыннан ләмберә ийәзеннән/ тула авылыннан// шагбан дүрт малай белән килә// ул мында рамазан/ рәгазе/ асан/ шамгун киләләр// дүрт малай белән килеб утыра менә шунда чаганныга// мына бер чыкыр бар чаганнының/ ну нинди исем бирегә асылга/ шагбан диб әйтсәгез мында айуханыфлар да килгән бабайлар// аннан сың усманыф дигән килгән// мына менә бу чыкырда чаган үсә/ чаганны исеме бирәбез// ват шуңа калган чаганны исеме// ват аннан мында әле килгән булганнар башкирийадан// алар килгән дүртиле райуныннан берничә йорт// аларның жире була суның теге йагында/ безнеке быякта/

мишәр дип йөртәләр безне/ шуннан килгән халык без/ мында кайынның чыкыры бар/ анда кайын үскән/ аннан ары сың радай йере бар/ ханбик нәселе килгән мында/ ханбикәфлар//

Сөйләүче: Рамазанов Л., 72 яшь
Оренбург өлкәсе, Абдуллин районы, Чаганлы авылы
1964 ел. Язып алучы: З. Р. Садыйкова

КОСТРОМА СӨЙЛӘШЕ

Кострома шәһәре читендә, аның Идел елгасына төшә торган сул як ярындагы берничә урамда татарлар яши. Алар яшәгән урамнарны Татар бистәсе (Татарская слобода) дип йөртәләр. Бу бистә Кострома шәһәреннән Черная дип аталган елга белән бүленеп тора, шуның өчен әлегә районны Черноречье дип тә атыйлар.

Тарихи әдәбиятта биредәге татар бистәсе турында байтак мәгълүматлар теркәлеп калган: Монда яшәүче татарларны *морзалар* дип йөрткәннәр [Костромская губерния. Список населенных мест по сведениям 1870—72 гг.— СПб., 1877.— С. 25].

Татар бистәсендә яшәүче өлкән кешеләрнең сөйләвенчә, Кострома татарлары элек Ярослав губернасына караган Романов шәһәрендә яшәгәннәр, ә XVIII гасырның беренче яртысында Кострома шәһәренә күчерелгәннәр [Описание Костромской губернии в историческом и географическом отношении.— СПб., 1871.— С. 16]. Архив документларына караганда, Романов татарларын *йомышлы* (служилый) татарлар дип йөрткәннәр [Дополнения к актам историческим.— Т. III.— 1848; История Татарии в документах и материалах.— М., 1937.— С. 180]. Билгеле булганча, патша хөкүмәте үзләренә буйсынган һәм хезмәт иткән феодал-морзаларга берникадәр өстенлекләр биргән. Югары катлау морзалар, рус дворяннары белән аралашып, патша хөкүмәтенең таянычы булып киткәннәр, ә түбән катлау йомышлы татарлар рус крестьяннары белән бер үк язмышны кичергәннәр.

1647 елда бу татарлар көчлөп христианлаштырудан коткаруны сорاپ патшага үтенеч язып жибергәннәр [История Татарии...— М., 1937.— С. 150]. Шулай да морзаларның күпчелек өлеше христиан динен кабул иткән, ә христиан диненә керергә теләмәгәннәре Кострома шәһәренә күчереп утыртылган. Кострома шәһәрендәге татар бистәсендә яшәүчеләр үзләрен атаклы морзалар нәселеннән дип исәплиләр: Мөхәммәтов, Бухатов, Жалмурзин, Билгельдеев һ.б. фамилияләр сакланган.

1767 елда Кострома шәһәренә императрица Екатерина II килә һәм биредәге татарларның тормыш-көнкүреш, яшәү тәртипләре белән кызыксына. Ул аларны бик ошаттып, власть кешеләренә биредә мәчет ачарга һәм татарларга һәртөрле игътибар күрсәтергә дип әмер биреп китә (Взгляд на историю Костромы, составленный трудами князя Александра Козловского.— М., 1840.— С. 182—184).

Кострома татарлары биек агач өйләрдә шактый дәрәжәдә бай яшәгәннәр. Алар пароход, судно төзү эшләре, сәүдә, игенчелек белән көн күргәннәр. Ә хатын-кызлар кул эшләре, жеп эрләү һәм жеп агарту, сөлге-тастымал сугу белән шөгыльләнгәннәр (Шунда ук, 185 б.).

XIX гасыр ахыры, XX гасыр башында Кострома шәһәренең татар бистәсенә төрле яклардан башка татарлар килеп утырган, аларның күпчелеге Чистай ягы мишәрләре булган. Бу соңгы килеп утырган татарлардан аермалы буларак, электән биредә яшәүче татарлар үзләрен *бистәнекеләр* (слободские) дип атап йөрткәннәр.

Инде 1767 елда ук тикшерүчеләр Кострома шәһәре татарларының гореф-гадәтләренә, динне сакласалар да, телне югалта барулары турында язып калдырганнар [Взгляд на историю Костромы... — С. 185]. 1984 елда Кострома шәһәренә баргач, безгә бик зур кыенлык белән генә элекке *бистә* татарларыннан татарча сөйләшә торган берничә кешене табарга мөмкинлек булды. 80 һәм аннан да өлкән яшьтәге берничә әбидән башкалар инде татарча сөйләшүне онытканнар булып чыкты, хәтта соңгырак чорда күченеп килгән чистай мишәрләренең теле дә бик көчле рус теле йогынтысына бирелгән. Бу — табигый, чөнки рус телендә укыйлар һәм эшлиләр, рус халкы чолганышында яшиләр.

Бистәнекеләр дип йөртелгән татарларның тел үзенчәлекләреннән кайберләрен язып үтәбез.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. *а* авазы бик ачык, бернинди очракта да иренләшми: *авыр, аби́ка* (әби).

Алгы рәт *ә* авазының сөйләштә аның ике варианты бар: әдәби телдәге кебек киң әйтелешле (*әдәмдән, миндәй, әбийем*) һәм рус телендәге *э* авазына охшаш тар әйтелеше варианты. Соңгысы төрле фонетик позицияләрдә күзәтелә: *ки³рә³к, ки³лгә³нлә³р, и³ртә³гә³*.

и авазы, татар әдәби теленнән аермалы буларак, киң әйтелешле *и³* булып ишетелә: *ки³скә³н, ши³лә³к* — чиләк, *ки³лен* — килең, *И³дыл* — Идел. Сүз һәм иҗек башында *э* һәм *и³*: *и³шкә* — эшкә, *и³чә* — эчә, *и³шләп кара* — эшләп кара, *ки³ше* — кеше.

ү — мишәр диалектындагы кебек, әйтелеше алгырак позициядә, таррак аваз итеп әйтелә: *күркле* — матур, *күп, күзлекле, күрдәнме* — күрдеңме.

Аваз тәңгәллекләре. Күпчелек очракларда *ә* авазы арткы рәт *а* авазы белән алмашына: *аби́ка* (әби), *ати́ка* (әти), *авал* (әвәле).

ү~и: *үпмәк* — икмәк.

у, ү~о, ө, ы: *курбан* — корбан, *улу* — олы, *уста* — оста, *каршу* — каршы, *сурадынма* — сорадыңмы, *жумга* — жомга, *кучук* — көчек, *йурум* — йөрмә, *йулдуз* — йолдыз, *мусулман* — мөселман, *йавлук* — яулык, *сүт* — сөт, *түрлү* — төрле, *түрмә* — төрмә, *күн дә* — көн дә.

ы~у: *шынди* — шундый, *шылай* — шулай.

Тартыклар. *к, г,* мишәр диалектындагы кебек үк, тел арты авазлары: *кар, агай*.

Гарәп-фарсы алынмаларында сүз һәм иҗек башында *г* авазы әйтелми: *Әйшә* — Гайшә, *заиб* — зәгыйфь.

ш~ч, с: *шалма* — чалма, *шамалүт* — самолет, *шугыш* — сугыш, *шийыр* — сыер, *шуган* — суган, *куршаклы* — корсаклы, *шаки* — саклый, *башмадылар* — басмадылар, *шамы* — самый (рус.).

ж~з, ж: *жур* — зур, *бужау* — бозау, *бужулган* — бозылган, *кәжә* — кәжә, *жарар* — зарар, *бажа* — бажа. Шулай ук: (*д > з > ж*) *нажан* —

надан. Чагышт., ног.: *кыжык* — кызык, *божык* — бөжөк, *ожаак* — учак, *бажа* — бажа h. б.

х~к сүз һәм ижек ахырында: *урух* — өрек, *ахрын* — акрын, *тухта* — тукта, *сахла* — сакла, *ахша* — акча, *жыхла* — йокла.

Грамматик үзенчәлекләр

Исемнәр. *-лар/-ләр* күплек кушымчасындагы *л* авазы борын авазына беткән нигезләргә ялганган очракта да саклана, охшашланмый: *туганлар* — туганнар, *хатынлар* — хатыннар, *килгәнләр* — килгәннәр, *барганлар* — барганнар, *хайванлар* — хайваннар.

-дан/-дән чыгыш килеш кушымчасы шулай ук борын авазыннан соң килгәндә дә ассимиляцияләнми: *күзларимдан* — күзләремнән, *кыжымдан* — кызымнан, *миндән* — миннән, *урамдан* — урамнан, *Кажан-дан* — Казаннан.

Лексик үзенчәлекләр

Туганлык-кардәшлекне белдерә торган сүzlәр: *ан'и*, *ан'ка* — әни, *ат'и* — *ат'ика* — әти, *аби́ка* — әби, *әптәй//апыти* — апа, *агай* — абый, *нутычкы*, *нук* — онык.

Киём-салым белән бәйлә сүzlәр: *кикча* — яулык, *тастар* — сөлгесыман баш яулыгы, *урама*, *битлык* — бөркәнчек, *калпак* — калфак.

Аш-су исемнәре: *живача* — кабартма, *үпмәк* — икмәк, *ал'ба* — әлбә, баллы боламык, *жайма* — жәймә, *парапач* — пәрәмәч.

йаз итү — искә алу: *Кем аны йаз итәр?*

Сөйләү үрнәкләре

камырга куймыйлар йумурка// сматанасын куйалар/ пәсук кынасын куйалар жаймага/ сут куйалар/ тузлыйлар// бик йахшы тамлы була// парапач ачыга ын кыйасын/ пәсук быраз кыйасын/ аннары сын сутта мисит итәсен/ тузлайсын/ күтәрелә//

Сөйләүче: Жанадарова Әйшә, 74 яшь

Кострома шәһәре

1984 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

ани ишкә китә/ а мин уйдә уланнарны карим/ кәжә/ сарык/ бужау/ кулун/ тай/алаша// су китырам идылдан// кайа идыл күрденмә?/ зур үстем/ кыз булдым/ бызнын слабадада татарча сүләшмиләр иды йашлар/ урычча//

Сөйләүче: Сиюшева-Маметова Әйшә, 80 яшь

Кострома шәһәре

1984 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

китаф йаздыра шулай// и туган тыл'/ и матур тыл'/ эткам/ ан'кам-нын тыли//дунйада күп нәрсә был'дым/ син туган тыл' аркыли/ ин ыл'ык бу тыл' были анкам бишектә күйләгән// аялары түнләр бүйи абкам хикайат суйл'аган//

Сөйләүче: Билгельдеева Марьям, 87 яшь

Кострома шәһәре

1984 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

ани хадича мухамет кызы/ быз йәшләр аларның балалары// бызнын бишәү кызлары/ алтынчы ике малай булган// атиныкы атасы иды мухамет// жәймә/ лапша ашарбыз хыт' ким ки'лсә// балишләр чәйгә куйалар// хадем-лар булса урухлар/кывас ичкәнләр/ аш пышыралар/ из'ум куйалар// из'ум

куйсалар йабалар/ абризат' итал'ар и пышыралар// ал'ба пышырсалар май куйалар ыскыварадага// пичка куйалар таган/ кым ни пышыра// ал'ба бик йахшы тамл'ы// авал' никах укилар// алашаларны алай тегел/ ран'шы туй узмас ыл'ык никах укилар// алашаларны куйалар// пастилләр/ падушкарларны китыра// нивиста ычын кил'алар// бәбәйләр туса хадым була// туйда жырлилар ий/ бийилар/ аракы ичмаганл'ар/ кайа гулат' итә туйда ысвадбыда// бик йахшы иды// урычча выд' йырладылар мусул'манча йок//ран'шы гармун' ун'и иды йахшы// битлык кийа/ вуал' кийа/ качып утыра// рәйсә апа ат'ам киленгә/ сфотографироваться бы иде/ памат' булгы иды// кан'анасына/ канатасына падаркы бирә// кым йаулык/

кым кул'мак/ кым мэйыт йыва// бирә падаркы// кабер казыдылар майлайлар//мин фарида апаны йәштым// мин күрмимын ужы// фытыра садагасы ыл'ашалар/ мусул'ман суйган ит/ жайма/ лапша/ бутка иды/ канфитлар йахшылар иды// йухтыр хазыр ишларга хадимлар//

Сөйләүче: Билгельдеева Марьям, 87 яшь
Кострома шәһәре

1984 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

ВОЛГОГРАД СӨЙЛӘШЕ

Бу исем астында Волгоград, Әстерхан, Ставрополь өлкәләрендәге төрле районнарда таралган авылларның сөйләшләре берләштерелде. Алар төрле чорларда, нигездә, мишәрләр яши торган регионнардан күчеп килгәннәр. Бу авылларның кайберләренә (мәсәлән, Малые Чапурники һ. б.) урта диалект вәкилләре дә килгән булган. Озак еллар бue бергә аралашып яшәү, җирле төрки халыклар — аеруча нугайлар белән үзара тәәсир итешү һ. б. кайбер сәбәпләр белән бәйле рәвештә, әлегә авылларның сөйләшендә үзенчәлекле күренешләр, өстәмә төсмерләр барлыкка килгән. Нәтиҗдә Волгоград сөйләше лятошинка, чапурники, яңа әскәр, ставрополь урынчылыкларына бүленеп карала. Волгоград сөйләше Л. Ш. Арсланов тарафыннан өйрәнелгән (Татары Нижнего Поволжья и Ставрополья.—1995).

Лятошинка урынчылыгы

Бу урынчылык Волгоград өлкәсе Ставрополь районы Лятошинка авылы сөйләшен чагылдыра. Ул үзенең төп үзенчәлекләре белән татар теленең мишәр диалектына карый. Бу авылга моннан 200 еллар элек элекке Саратов губернасының (хәзерге Пенза өлкәсенең Петровский һәм Кузнецкий районнары) Дөм (Демона), Колчура (Кунчерева), Карлыган, Яковлевка, Зимича (Зимницы) авылларыннан килеп утыручылар нигез салган. Урынчылык Л. Ш. Арсланов хезмәте нигезендә тасвирлана.

Фонетик үзенчәлекләр. Сузыклар. *а* — мишәр диалектындагы кебек үк, ачык, иренләшмәгән аваз: *ак, кара, бар.*

к, г — мишәр диалектындагыча, ягъни әдәби телгә караганда алгырак позициядә әйтелә: *күрә, күпер, күп, үзгә.*

о—ө сузыклары сүзнең беренче иҗегендә *о^и, ө^е* төсмере белән әйтелә, калган иҗекләрдә *о—ө > ы, е*, ягъни иренсезлэшү күренеше күзәтелә: *о^ин* — он, *сө^ет* — сөт, *о^иын* — озын, *тө^етен* — төтен.

Аваз тәңгәллекләре. **ы~а:** *йаңы* — йаңа (яңа); **и~ә:** *синәк* — сәнәк; **ү~и:** *күзләү* — кизләү (әд.чишмә), *күсәү* — кисәү; **ө~ү:** *төгел* — түгел, *бөген* — бүген; **ә~и:** *нәк* — ник, *кәттек* — киттек, *шәкәр* — шикәр, *әпәй* — ипи; **о~у:** *орлау* — урлау, *осак* — усак; **ы~у:** *шылай* — шулай, *шыңа* — шуңа, *шындый* — шундый; **э (е)~и:** *йебәр* — жибәр, *йемерә* — жимерә; **у, ү~о, ө:** *улагу* — олагу, *куңгыз* — коңгыз, *үмер* — гомер, *хүрмәт* — хөрмәт, *йүгән* — йөгән, *үмә* — өмә.

Рус телендәге *о, е* авазларына сөйләштә *у, э* авазлары тәңгәл килә: *кину* — кино, *пал'ту* — пальто, *мишук* — мешок, *курмы* — корм, *песук* — песок.

Дифтонглар. Әдәби телдәге *-ай/-әй* дифтонгларына *-а/-ә* авазлары тәңгәлләшә, алардан соң килгән тартык аваз нечкәртелеп әйтелә: *ат'а* — әйтә, *кас'ы* — кайсы, *кан'ата* — кайната (каената), *бар'ам* — бәйрәм, *ал'ана* — әйләнә, *ад'а* — әйдә, *кат'тык* — кайттык; алгы рәт сузыклар белән формалашкан сүзләрдә тартыклар үзләре әйтелә: *чәнәшү* — чәйнәшү.

Әдәби телдәге *-өй* дифтонгына *-үш, -ү* яки *-ев* тәңгәл килә: *үш* — өй, *севәк* — сөйәк (сөяк), *севәм* — сөйәм (сөям), *үләнү* — өйләнү, *чүш* — чөй, *тевү* — төйү (төйү).

Әдәби телдәге *-уш* дифтонгына *-ыв* дифтонгы тәңгәлләшә: *йыва* — йува (юа), *тывар* — тувар (туар), *сывы* — сувы (суы), *сывык* — сушык (суык), *кывып* — кушып (куып).

Арткы рәт сузыклары урынына алгы рәт сузыклары әйтелү: *чәпчәк* — диал. чапчак — кисмәк, *бәлчәк* — балчык, *дәрү* — дару, *чәйкәү* — чайкау, *кечеркән* — кычыткан.

Алгы рәт сузыклары урынына арткы рәт сузыклары әйтелү: *його-ру* — йөгөрү, *корка* — күркә, *кукы* — күке, *шопша* — шөпшә, *мачы* — мәче, *мый* — ми, *капыста* — кәбестә, *кочок* — көчек.

Тартыклар. *к, г, х* — мишәр диалекты сөйләшләрәнә хас булганча, тел арты тартыклары.

Ике сузык уртасында килгәндә, *к* авазы, мишәр диалектындагы кебек, яңгыраулаша: *йага* — йака (яка), *чигеркә* — чикерткә, *тыгырык* — тыкрык, *чугыну* — чукуны, *сигезән* — сиксән, *тугызан* — туксан.

к~х: *катын* — хатын, *йакшы* — йахшы (яхшы), *Искак* — Исхак, *каста* — хаста; **х~к:** *хыват* — куwәт (куәт), *тохом* — токым, *әхийәт* — әкийәт (әкият).

Гарәп һәм фарсы телләрәнән кергән сүзләрдә, кагыйдә буларак, сүз башындагы *г* авазы төшә: *айып* — гайеп (гаеп), *айыт* — гайет (га-ет), *адат* — гадәт, *Айшә* — Гайшә, *Ариф* — Гариф.

Сүз уртасындагы *г* авазы шулай ук төшә яки *й* тартыгы белән алмашына: *мәлүм* — мәгълүм, *сәәт* — сәгать, *Нәйим* — Нәгыйм.

Лятошинка урынчылыгына *й*-ләштерү хас, ягъни әдәби телдәге өрелмәле *ж* тартыгы урынына сүз башында, мишәр диалектындагы кебек, тел уртасы *й* кулланыла: *йәйәү* — жәйәү (жәяү), *йил* — жил, *йыр* — жыр, *йыйылу* — жыйылу (жыелу), *йома* — жомга, *йебәр* — жи-бәр; *жан*, *жаһап*, *мөржә* — моржа сүзләрәндә *ж* авазы саклана.

Әдәби телдә *ө, э(е)* белән башлана торган кайбер сүзләрдә сүз башында *й* өстәлә: *йезелә* — өзелә, *йезләдем* — эзләдем, *йерли* — эрли.

ж, ч тартыклары урынчылыкта эз генә шартлау элементы белән әйтеләләр: *дж, тч*.

Урынчылыкта, мишәр диалектына хас булганча, аерым авазларның нечкәртелүе күзәтелә: *Нәс'ук, Сан'ук, Нур'ук, Хас'ан, ад'ашу, Мус'а, ахыр'ы*.

ч~ц рус теленнән кергән сүзләрдә күзәтелә: *бал'нича* — больница, *крил'ча* — крыльцо, *чип* — цепь, *ударнича* — ударница, *гарчис* — горчица, *купич* — купец, *милча* — мельница.

п~ф: *тупрак* — туфрак, *йапрак* — йафрак (яфрак), *керпек* — керфек, *Сапа* — Сафа; **б~ф:** *йебәк* — йефәк (ефәк).

Рус теленнән кергән сүзләрдә *ф* авазы саклана: *ферма, фасон, фуражка*.

н~ң иялек килешендәге алмашлыкларда һәм 2 нче зат берлек сан хикәя фигыльләрдә: *безнен* — безнең, *сезнең* — сезнең: *Качан кирәккәндә ашамыйсын* — Кирәк булганда ашамыйсың.

ңг, ңл~нл, лг: *йаңгалау* — йалганлау (ялганлау), *аңгармау* — аңламау, *йаңгыз* — йалгыз (ялгыз), *йаңгыш* — йалгыш (ялгыш).

ч, ш тартыклары яңгырау авазлар алдыннан килгән очракларда, мишәр диалектындагы кебек, яңгырау *ж, ж* тартыклары белән тәңгәлләшәләр: *алтмыжбиш* — алтмыш биш, *пиж башы* — мич башы, *киж булды* — кич булды, *биж бала* — биш бала, *өж жөз* — өч йөз.

Алынма сүзләрдә сүз башындагы *h* тартыгы үзе әйтелә: *һәр, һәм*. Сүз уртасында бу аваз төшә яки *й* соноры белән алмашына: *Зәйдә* — Заһидә, *Майра* — Маһирә, *Зайдулла* — Заһидулла, *шәәр* — шәһәр.

Аерым сүзләрдә генә очрый торган тәңгәлләкләр. **т~ч:** *тиш* — чиш, *тишен* — чишен; **ч~т:** *чөчө* — төче; **т~д:** *тага* — дага; **д~т:** *абдырау* — аптырау, *ибдәш* — иптәш, *дөшү* — төшү, *дашлау* — ташлау, *далтирәк* — тал-тирәк; **м~б:** *мынан* — белән; **н~м:** *агын су* — агым су, *калын* — калым, *нөгез* — мөгез; **w~б:** *кашып* — кабып, *чашып* — чабып, *ташып* — табып; **б~w:** *чобар* — чувар (чуар), *чобан* — чуван (чуан); **с~ч, ч~с:** *бачкыс* — баскыч, *чырчагыз* — сагыз; **з~ч:** *ачкыз* — ачкыч; **с~ш:** *салаш* — шалаш; **л~н:** *шаунама* — шаулама.

Аваз төшү. *л* авазы төшә: *итү* — илтү.

Грамматик үзенчәлекләр. Исемнәр. Кеше исемнәре, кыскарып, *-кай/-кәй, -әй, -уш, -ук* иркәләү кушымчалары алалар: *Нурук* — Нурулла, *Халкай* — Халит, *Кашук* — Кашшаф, *Райсук* — Рәйсә, *Мархуш* — Мәрхәбә, *Нәймуш* — Нәгыймә, *Айнуш* — Айнулла — Гайнулла, *Фатук* — Фатыйма, *Рәмзийуш* — Рәмзия, *Зөләй* — Зөләйха.

Тартым кушымчасы алган исемнәрнең төшем килешен әдәби телдәге *-ны/-не* кушымчалары урынына, *-ы/-е* кушымчалары белән ясау күзәтелә: *Китабыңы бәр* (китабыңны ташла)! *Байлыкларымы ыргытып киттеләр* — Байлыкларымны ташлап киттеләр. *Шаунама, төннә тарттырыр ызбаңы* (өеңне).

Алмашлыклар. Күрсәтү алмашлыкларының түбәндәге формалары актив: *шыл* — шул, *ана* — энә, *вата*, *выт* — менә, *ваника*, *вонака*, *ватыкай* — менә: *Выта* (менә) *безнен күршеләр*. *Ватыкай* (менә бит) *недавно күрдем аларны*.

Әдәби телдәге *ансы, монсы* алмашлыклары урынына *улсы* алмашлыгы кулланыла: *Улсын* (анысын) *белмим, бабасы Казаннан чыккан*.

Урынчылыкта шулай ук әдәби телдә булмаган алмашлыклыр да кулланыла (*кем дә* — беркем дә, *берчесе* — барысы, барчасы, *нәстә* — нәрсә, *каре* — кая, *низатка* — ни өчен): *Кем дә йуктыр* (беркем дә йук). *Берчесенә* (барысының) *дә йартылаш урыс теле*. *Нәстә ала иде?* — Нәрсә ала иде. *Карә китәсен* (кая барасың)? *Әле инде бер зат та йук* (бернәрсә дә юк).

Бер сүзә икеләтелгән тартым кушымчасы ала: *Берсесе* (берсе) *Казанныкы иде*.

-ныкы/-неке кушымчалы алмашлыклыр һәм исемнәр аергыч ролендә кулланыла: *Пичнеке* (мичнең) *мөржәсе тар гына*, *торбалар куйганнар*. *Ул турбасыз тормый безнеке* (безнең). *Киленнеке* (киленнең) *йокысы келәми*.

р тартыгына беткән сыйфатларның чагыштыру дәрәжәсендә -рак/-рәк кушымчасы урынына -лак/-ләк кушымчалары ялгана: *Кайа теге зурлак* (зуррак) *киндер икән?* *Ал әле чашкаларны арлак* (арырак).

Бу урынчылыкта -лата/-ләтә/-лый/-ли кушымчалары белән ясалган **рәвешләр** актив кулланыла: *Акчалата алалар*, *игенләтә бирмиләр*. *Безнен ашыл ашалай китә автобус*. *Алтышар потка тике чыга*, *ите үтәли май*.

Диалекталь рәвешләрдән түбәндәгеләр билгеләнгән: *който* — начар, *хыват* — көчле, *беранча* — берәз, *тиха* — әкрән, *тирес* — кире, *акырт* — әкрән, *әле* — хәзер, *иртә эсте* — иртә белән, *мәңгедән* — күптән. Лятошинка урынчылыгында *кенозын* — көнозын, *кыш ката* — кыш буге, *йаз ката* — яз буге (*Кәзәсен бәләп тоткан кенозын*. *Кышката ашаттык*) тибындагы вакыт рәвешләре кулланыла.

Фигыльләр. Затланышлы фигыль формалары. 3 нче зат берлек сандагы хәзерге заман хикәя фигыльләргә -дыр/-дер, -тыр/-тер хәбәрлек кушымчасы ялгана: *Хәйдәр йуктыр* (юк), *килә кичкырын*, *ат' ты*. *Мал' айга* (ав. ис.) *безнен халык йөридер*.

Лятошинка урынчылыгында бу форманың шулай ук әдәби варианты да кулланыла: *Хәйдәр каршы кабакта тора*.

1 нче һәм 2 нче затларда тамыры яки нигезе -р/-ыр/-ер гә беткән берлек һәм күплек сандагы киләчәк заман хикәя фигыльләрдә р авазы төшәргә мөмкин: *барымын* — барырман, *чакырым* — чакырымман.

Әдәби телдәге *торган бул* яки *торган икән* конструкциясе урынына -а/-ә/-й + *булган* формалы фигыльләр кулланыла: *Шындый светта эшли булганнар* (эшли торган булганнар). *Ишектән генә чыга булган төтен* (чыга торган булган). *Охотадан килә булалар* — Аудан кайтып киләләр икән.

Бу сөйләштә *ди* фигыле юк, аның урынына *ат' а* сүзә кулланыла: *Бу малай төнлә дә эшләми*, *ат' а* (ди). *Карт ат' а* (ди): *мин кат' амын*. *Шыл көндә килерсез*, *ат' а* (ди), *ашата кодаларны* — Шул көнне килерсез, ди, ашата кодаларны.

-ырга/-ергә + *кели* — -ырга/-ергә + *тели* яки -макчы була: *Мин сезне күрергә келәгән идем* (күрергә теләгән идем). -ырга/-ергә + *тели* формасы да сирәк очракларда кулланыла: *Алла, яңгыр йауарга тели*.

Теләк фигыльләренең 1 нче зат берлек һәм күплек саны -ыйым/-ийем, -ыйык/-ийек кушымчалары белән ясала: *Йәймә йәйдем*, *шынардан салма тапыйым* (*тапыйм* — кисәм). *Беранча чәй эчеп алыйык* (чәй эчеп алайык).

-*магайы* формасы сагаю, шиклөнү һәм искизмәү мәгънәләрен белдерә. Сагаю мәгънәсе: *Тузан булмагайы, себерсәң иде*. Искизмәү мәгънәсе: *Алмагайы, алсаң соң, акчаң була*.

-*кыры/-кере*, юклык формасында -*магыры/-мәгере* шулай ук сагаю, саклануны белдерә: *Кочык сүрәмәгере үзеңне*. Аерым очракларда усал теләк мәгънәсендә дә килә: *Иршат, йогор, әй севәге чыкмагыры! Йаның чыккыры, кайа бәрдең күлмәкләреңне!*

Теләк мәгънәләре түбәндәге формалар белән белдерелә. Киңәшле теләк мәгънәсе -*ыр/-ер/-р* + *иде* ярдәмче фигыле белән ясала: *Монда да себер иде* (себерергә иде), *севәкләре бар*. *Равийә түтештән сорар иден* (сорарга иде).

-*гы/-ге* + *кели* формалы теләк формасы актив: *Алар икән артыбыздан баргылары келәми* (барасылары килми). *Минем Саратуга баргым келәмәгән иде* (барасым килмәгән иде). *Кас'ы бер йырлагысы кели* (жырлыйсы килә), *кас'ы бер тыңлагысы* (тыңлыйсы килә).

Фигыль юнәлешләре. Әдәби телдәге -*кыр/-кер/-гыр/-гер* йөкләтү юнәлеше кушымчаларының -*кыз/-кез/-гыз/-гез* варианты кулланыла: *Баланы йаткыз* (яткыр) *тиха гына*. *Баккыз* (күрсәт) *үзенә бу тетрадни*. *Кабакка шакысалар да белгезә* (белгерә — белдерә) *кочок*.

Фигыль дәрәжәләре -*акла/-әклә/-гакла/-гәклә/-гала/-гәлә/-кала/-кәлә* кушымчалары белән ясала: *Минем малай йырлаклый* (жырлаштыра) *иде*. *Анардан да сораclarга* (сораштырырга) *иде*. *Баккалый* (караштыргалап) *тор сыйырларны*.

Затланышсыз фигыль формалары. Әдәби телдәге -*ып/-еп/-п* кушымчалы хәл фигыльләр -*а/-ә* формасында кулланыла: *Бак, чаба бара* (чабып бара) *бу*. *Биш-алты помидор ала барырга иде* (алып барырга иде).

-*ып/-еп/-п* формалы хәл фигыльләрнең юклыгы -*мыйнчы/-минче/-мыйчы/-миче*, аерым очракларда -*мыйча* кушымчасы белән ясала: *Мине күрмичә китте*. *Бак, ашамыйча утыра*. *Сорамыйнчы ала да ашый*.

Әдәби телдәге -*ганчы/-гәнче* формалы хәл фигыльләрнең түбәндәге вариантлары кулланыла: -*гынчык/-генчек/-кынчык/-кенчек/-гынчык/-гинчек/-кинчык/-кинчек*: *Анда баргынчык* (барганчы), *мин үдә утырам*. *Караңгы төшкәнчек* (төшкәнче) *кил*.

-*ыр/-ер/-р* кушымчалы сыйфат фигыльнең чагыштыру кушымчасы ялганган формасы актив кулланыла: *Йарардый* (йарарлык) *булса ашармын*. *Шындый симезләр, ашардый* (ашарлык) *тегел итләре*.

Лятошинка урынчылыгында *мынан/менән* — белән, *тике, чәке, чәре* — хәтле, кадәр *бәйләкләре* кулланыла: *Кил кичкә тике* (хәтле). *Чирахман мынан* (белән) *каты йаңгыр китте*. *Уйатырым чәйгә чәке* (хәтле). *Өчен бәйлеге белән максатны белдерү күренеше актив: Карбыз өчен* (карбызга) *барган*.

-*мы/-ме* сорау *кисәкчәсе* жөмләнең теләсә кайсы сүзенә ялгана ала: *Кулаткы ашамы килә анда* — Анда Кулаткы аша киләме? *Кызым, сиңа чәйме йасыйм* — Кызым, сиңа чәй ясыйммы? *Барсын дамы йазасыз?* — Барысын да язасызмы?

Качан — кайчан *мөнәсәбәтле сүзенең* актив кулланылуы да бу урынчылыкның үзенчәлегенә булып тора: *Качан мин Ленинскига бардым, ул килми калды* — Мин Ленинскига барганда, ул килми калды.

Әнийем килер, качан караңгы төшә — Караңгы төшкәндә әнийем кайтыр.

Урынчылыкта рус теленнән кергән *матри* (< рус. смотри) сүзе әдәби телдәге *ахырысы модаль сүзе* урынына кулланыла: *Картукка китә, матри* — Бәрәңгегә китә, ахырысы. *Усман да, матри, картук казыган* — Ахырысы, Усман да бәрәңге казыган.

Кирәк модаль сүзенә, хәбәр функциясендә килгәндә, фигыль кушымчалары ялгана: *кирәккәндә* — кирәк булса, *кирәккәч* — кирәк булгач.

Лексик үзенчәлекләр. Сөйләшнәң диалекталь лексикасы мишәр диалекты сөйләшләре белән уртак.

Туганлык мөнәсәбәтен белдерә торган сүzlәр: *тутам* — апа, *тудыка* — туганнан туган сеңелләр, *тора йад* — дүртенче буын туганнар, *кода булгыч* — кода булган кеше, *игәч* — өлкән кыз туган, *оланшак* — бала-чага.

Көн исемнәре: *атна кич* — пәнжешәмбе, *атнарас* — шимбә, *урыс атна* — якшәмбе.

Хайваннар һәм кош-корт атамалары: *куй* — сарык, *этәч* — ата чебеш, *әнәч* — ана чебеш, *кочык* — эт, *корка* — күркә, *балык чага* — вак балык.

Үсемлек атамалары: *нәркәмәс* — әрем, *келәләнгеч* — көнбагыш, *орлык* — көнбагыш орлыгы, *айу камыры* — гөлҗимеш, *кечеркән* — кычткан.

Ашамлык атамалары: *салма* — токмач, *кыйыкча* — бавырсаk, *чигелдәк* — чәкчәк, *мөшке пәрәмәче* — эремчек пәрәмәче, *йымшак* — калач, ак икмәк, *көлчә* — кечкенә икмәк, *йакмыш* — кыстыбый, *чи май* — ак май.

Йорт-җир, каралты, савыт-саба атамалары: *калдыз* — ачык абзар, *аран* — жылы абзар, *коргоч* — пәрдә, *йөслек* — сөлге, *себерке* — тырма, *вәдәк* — туй көймәсе, *тигәнә* — тагарак, *кунача* — тавык кетәге, *баз* — чокыр.

Киём-салым атамалары: *чакчур* — күн аяк киеме, *күкрәкчә* — күкрәк кесәсе, *чолка* — оек, *кәпәч* — түбәтәй.

Ставрополь урынчылыгы

Ставрополь краеның далалы районнарында төркмәннәр, нугайлар, урыслар арасында берничә татар авылы урнашкан. Татарлар Ипатово районының Кече Барханчак авылында, Төрөкмән районының Куликовы Копани авылында (соңгысында татарлар һәм төрөкмәннәр катнаш) яшиләр. Төрөкмән районының Летняя Ставка, Чура, Маштак авылларында да аерым татар гаиләләре бар. Хәзерге Нефтекумск шәһәре составына кереп калган Камыш Борын авылында да татарлар яши.

Ставрополь краена татарлар XVIII гасырның икенче яртысында Пенза, Рязань, Саратов, Сембер һәм Казан губерналарынан килеп утырганнар. Югарыда күрсәтелгән авылларда, нигездә, татар теле-нең мишәр диалекты сөйләше таралган. Бу сөйләш Л. Ш. Арсланов

тарафыннан өйрәнелгән (Татары Нижнего Поволжья и Ставрополья, 1995).

Фонетик үзенчәлекләр. Ставрополь урынчылыгының фонетик системасы, нигездә, мишәр диалекты сөйләшләрәнә, шул исәптән лятошинка урынчылыгына да бик якын. Шунуң өчен биредә ставрополь урынчылыгының аерылып тора торган үзенчәлекләре генә күрсәтелә.

ә~и: *мәләш* — миләш; **ы~а:** *малый* — малай.

-өй дифтонгы монофтонглаша, ягъни **ү~-өй:** *сүшәк* — сөйәк (сөяк), *сүли* — сөйли, *үләнү* — өйләнү, *күгәндә* — көйәнтә (көянтә), *чү* — чөй, *сүшәлү* — сөйәлү (сөялү).

Әдәби телдәге *ж, ч* тартыклары шартлаулы кушык *дж, тч* авазлары булып әйтеләләр: *джил* — жыл, *джыйын* — жыйын (жыен), *ән-дже* — энже, *джан* — жан, *тчалгы* — чалгы, *пытчак* — пычак, *тчэй* — чэй, *петчән* — печән, *тчәтчәк* — чәчәк.

Грамматик үзенчәлекләр. Алмашлыклар. Ипатово районының Малый Барханчак авылында 1 нче һәм 2 нче зат алмашлыклары юнәлеш килешендә, әдәби *миңа, сиңа* формалары белән беррәттән, *миңан* — *миңа*, *сиңан* — *сиңа* вариантларында да кулланыла: *Китерче миңан* (миңа) *таракны. Китереп куйган сиңан* (сиңа) *өстәлеңә калач.*

Мин зат алмашлыгы иялек килешендә *минең* (минем) формасында кулланыла: *Ростовта укый малай минең* (минем). *Анда минең* (минем) *әбийем кызы бар.*

Камыш Борын авылында, башка авыллардан аермалы буларак, күрсәтү алмашлыкларының *монау* — бу, *анау* — ул, теге, *анашы* — энә теге вариантлары да күзәтелә: *Анау* (ул) *йыллarda мал белән килгәннәр. Монау сырага* (бу рәткә) *джимеш тирәге утыртырга кирәк.*

Ставрополь урынчылыгында *ни, нәрсә* сорау алмашлыклары мәгънәсендә *зат* сүзе кулланыла: *Ни зат* (нәрсә) *сүләшеп утырыйк? Зат, әни?* — Нәрсә, әни? *Бер жиреннән бер заты* (бер нәрсәсе) *китте дә, эшли, йахшы зат.*

Рәвешләр. Ставрополь урынчылыгында *кипта* рәвеш сүзе татар әдәби телендәге *рәвешчә, формада* мәгънәсендә, *кәрә* сүзе *тапкыр, кат* мәгънәсендә кулланыла: *Әгәр йаңгырлар булса, ике кәрә* (тапкыр) *сенохос була. Менә шыл кипта* (рәвештә) *бәйлиләр чабатаны. Татар календаре шул кипта* (рәвештә) *йазыла.*

Урынчылыкта нугай теленнән кергән *хилы* сүзе татар әдәби телендәге *күп, беркадәр, берәз* мәгънәсендә кулланыла: *Хилы* (күп) *жир йөрдек инде. Берхилы* (берәз) *йәшәделәр әле.*

Фигыльләр. Затланышлы фигыльләр. 3 нче зат берлек сандагы хәзерге заман хикәя фигыльләргә *-дыр/-дер* хәбәрлек кушымчалары ялгана: *Ул туктыйдыр да итеген калдырадыр* — *Ул туктый да итеген калдыра. Ул атылып эләгәдер* (эләгә) *дә, тартып чыгарасын* (балык турында).

Әдәби телдәге *-а/-ә/-ый/-и* + *башлау*, *белү* төзелмәсенә *-ып/-еп* + *башлау*, *белү* конструкциясе туры килә: *Аннан инде торып башладык* (тора башладык). *Агып башлагач* (ага башлагач), *крантны йабабыз. Хәзер киләм мин, ашап башлагыз* (ашый башлагыз). *Умбишкә* (кадәр) *санап белми* (саный белми).

Киләчәк заман хикәя фигыльләрдә әдәби телдәге -ыр/-ер, -ачак/-әчәк кушымчасына -айак/-әйәк формасы туры килә: *Укыган йирен белсә, ул табайак (табачак) аны. Бер сүз белмиләр, беләйәк (беләчәк) тә төгөл. Бөгөн оланнарда жыйын булайак (булачак). Әле Усманга керәйәкбез (керәчәкбез).*

Фигыль юнәлешләренәң, әдәби формалары белән беррәттән, архаик -кыз/-кез/-гыз/-гез кушымчалы вариантлары да актив кулланыла: *Путалакка (түшәмгә) менгезеп әкертен генә куйа. Ул туйгыза (туйдыра) жил искән сайын. Йаткыз (яткыр) капчыкны.*

Затланышсыз фигыль формалары. Сыйфат фигыльләренәң, әдәби телдән һәм татар теленәң башка диалектларыннан аермалы буларак, -айак/-әйәк кушымчалы формалары актив кулланыла. Ставрополь урынчылыгында аның берничә мәгънәсе бар:

-айак/-әйәк + бул- конструкциясе теләк-ният мәгънәсендә кулланыла һәм әдәби телдәге бармакчы булам, бармакчы идем конструкциясенә туры килә: *Ни зат эшләйәк буласын (эшләмәкче буласың). Сез инде монда киләйәк буласыз (килмәкче буласыз). Күптән алар бу әмирне алайак булганнар (алмакчы булганнар). Айып итмә, чәй йасайак идем (чәй ясамакчы идем).*

-айак/-әйәк кушымчалы фигыльләр әдәби телдәге -асы/-әсе, -ыр/-ер кушымчалы сыйфат фигыль функциясендә кулланылалар: *Әйтәйәк (әйтер) сүзем бар сиңан. Күрдәк күрәйәкне (күрәсене). Киләйәк (киләсе) кордашым бар Махачкаладан.*

-ган/-гән/-кан/-кән кушымчалы сыйфат фигыльгә -дый/-ди кушымчалары ялгана һәм әдәби телдәге йарарлык булса, йарый торган булса конструкциясенә туры килә: *Кинусын карагандыймы (карарлыкмы)? Үзе йуван, ишеккә сыйгандый тегел (сыярлык түгел). Йарагандый (ярарлык) бәйетләр булса йазарсын.*

-ырга/-ергә + бар, юк конструкциясе әдәби телдәге барасым бар, киләсем бар формасына туры килә: *Минем әле укыргам бар (укыйсым бар). Сыларга бар (сылыйсы бар), бийек йарамаган. Оланнарның брукларен (рус. брюки) үтүкләргә бар (үтүклисе бар).*

Хәл фигыльләренәң юклык формасында, әдәби телдәге -мыйча/-мичә кушымчалары белән беррәттән, -мыйнча/-минчә/-мыйчак/-мичәк формалары да кулланыла. Камыш Борын авылында -мыйчак/-мийчәк, Малый Барханчак авылында -мыйчан/-мийчән кушымчалары активрак: *Бу йакка күммичәк (күммиче) теге мазарга күмделәр. Йазганнар да куйганнар унжидене йазмыйчак (язмыйчы). Эшләмичәк (эшләмичә) булмый.*

Хәл фигыльләренәң -гынчы/-гинче/-гынчак/-гинчәк/-гынча/-гинчә кушымчалы формалары очрый: *Йандыргынчак (яндырганчы) малларны әйдәп чыгара. Нефтекум (шәһәр исеме) башлангынча (башланганчы) ике йөз йорт бар иде.*

-гач кушымчасының -гач/-гәч/-кач/-кәч һәм -гачтан/-гәчтән/-качтан/-кәчтән, -ган/-гән/-кан/-кән + сон вариантлары кулланыла: *Нугайга эшләгән сон (эшләгәннән соң, эшләгәч) жир биргән. Ул булган сон (булганнан соң, булгач) аш китерә. Йырлап булган сон (жырлагач, жырлаганнан соң) кийәүнен өстендә йаулык жәйәләр.*

Ярдәмлек сүзләр. Кисәкчәләр. Камыш Борын авылы сөйләшәндә әдәби телдәге *ич, бит* кисәкчәләре урынына *-чы/-че* (нугай телендә *-ша/-шә/-шы/-ше*) кисәкчәләре актив кулланыла. Ул жөмләнең логик басым төшкән теләсә кайсы сүзенә ялгана ала: *Мин йахшы идемче, кыдырып-кыдырып килә идем* — Мин яхшы идем бит, йөрөп-йөрөп килә идем. *Кайа да киткән заманда кочыгыңны карарга да кеше йукчы* — Кая да булса китсәң, этеңне карарга да кеше юк бит. *Уйлыймчы урысча, шылай кирәкче* — Урысча уйлыйм бит, шулай кирәк бит. *Бездә иркәкләр йукчы* — Бездә ирләр юк бит.

Бәйләкләр. Ставрополь урынчылыгында, әдәби телдән аермалы буларак, *хилы* — кадәр, *хатлем* — кадәр, *чикем* — кадәр, *мынан, мән* — белән бәйләкләре кулланыла: *Бездә помидорлар кышка чикем (кадәр) житә. Теге пар жирендә кырыкка чике бирде* — Теге пар жирендә (бодай) кырыкка (кырык центнерга) якын уңыш бирде.

Кереш сүзләр. Камыш Борын авылы сөйләшәндә әдәби телдәге *мәсәлән* кереш сүзе функциясендә *әйтмәгә* сүзе кулланыла: *Менә, әйтмәгә, мизгел әзерләрләр* — Менә, мәсәлән, төшкә аш әзерләрләр. *Әйтмәгә, чагыр күп эчәбез* — Мәсәлән, вино күп эчәбез.

Сүз тәртибе. Ставрополь урынчылыгында сүз тәртибенең ирекле формасы күзәтелә: *Укыталар иде безне татарча* — Безне татарча укыталар иде. *Бездә инде саз бармы?* — Бездә гармонь бармы инде? *Алдын без идек Төрөкмән районында.*

Кушма жөмләләр. Бу урынчылыкта аналитик типтагы иярченле кушма жөмләләр актив кулланыла: *Качак татарлар күп булды, жир бирмәде. Кайда поворот, шында тора идек без. Ничек салкын төшә башлый, үгә керәләр.*

Лексик үзенчәлекләр. Урынчылыкның лексикасы, нигездә, Волгоград, Пенза, Ульяновск өлкәләрендә таралган мишәр сөйләшләрәненке белән бер төрле. Ләкин, ике йөз еллар дәвамында күрше нугайлар белән аралашып яшәү нәтижәсендә, сөйләштә нугай сүзләре дә кулланылышка кереп киткән. Алар татар теленең фонетик закончалыкларына буйсындырылып, берникадәр үзгәртелеп кабул ителгәннәр, күбесенчә хужалык-көнкүреш белән бәйлә: *армыт* — груша (*Армыт тирәге күп тегел бездә*), *бадыржан* — помидор, *балчебен* — бал корты, *бау* — бакча (*Бауга әркем су агызгысы кели*), *дайану* — түзү (*Школа йана, маллар йана, тавышыңка дайанып булмый* — Мәктәп яна, маллар яна, тавышка түзеп булмый), *йусон* — әрем, *иркәк* — ир кеше (*Иркәкләре канау казыйлар*), *каты көн* — якшәмбе (*Каты көндә автобус тыгын була* — Якшәмбе көнне автобус тыгыз була), *казгыр* — көрәк (*Казгырны онытмагыз*), *каптал* — бишмәт (*Каптал кигәннәр*), *капы* (Куликовы Копани авылында *кабак* сүзе дә кулланыла) — капка, *коллык* — эш (*Дамир коллыкка китте*), *котару* — бетерү (*Бер малай бар, сизгез кылас котарды*), *куз* — чикләвек (*Куз да үсә бездә*), *куныш* — күрше (*Безнең кунышыбызда ике игезәк бала тора иде*), *купта* — ящик, тартма (*Аны да салган купта эченә*), *лак* — кәжә бәтие, *мазалы* — зур данлы, көчле (*Кызлар мазалы ул*), *маштак* (Куликовы Копани авылында *карсак*) — тәбәнәк, *тубан* — салам (*Тубан алып кайттылар*), *тыпшайу* — ял итү (*Тыпшай кереп үдә* — Өйгә кереп ял ит) һ. б.

Бу урынчылык Әстерхан өлкәсенең Нариман районы Яңа Эскәр авылы сөйләшен тәшкил итә.

Тарихи материаллар күрсәткәнчә, бу авылга нигез салучылар Пенза өлкәсенең «Алташыл» (Алты авыл) төркеме һәм Волгоград өлкәсеннән килеп утырган татарлар булганнар. Аның сөйләше мишәр диалектына карый, ләкин сөйләшкә Әстерхан өлкәсендә элек-электән яшәгән юрт татарларының йогынтысы да көчле булган. Шунның нәтижәсендә, бу авылның сөйләшендә мишәр диалекты сөйләшләрәнә хас үзенчәлекләрнең кайберләре юкка чыккан, яңа үзенчәлекләр дә барлыкка килгән. Шулай да ул көнбатыш диалектка карый, лятотинка урынчылыгы белән зур уртаклыгы бар. Шуңа күрә биредә урынчылыкның, нигездә, аерымлыклы күренешләре генә тасвирлана. Яңа Эскәр авылының сөйләшен Л. Ш. Арсланов өйрәнгән (Татары Нижнего Поволжья и Ставрополя, 1995). Урынчылык шушы хезмәткә һәм авторның үз күзәтүләренә (2000) таянып тасвирлана.

Фонетик үзенчәлекләр. Сузык авазлар.

ү~-өй, ягъни дифтонгның монофтонглашу күренеше, кайбер сүзләрдә генә күзәтелә: *сүли* — сөйли, *үләнү* — өйләнү, *күшәнтә* — көянтә, *кү* — көй, *тү* — төй; *сөйәл* (сөял), *сөйәк* (сөяк) сүзләре әдәби телдәгечә әйтелә.

Алгы яки арткы рәт сузыкларының алмашыну күренешләре бар: *шыпша* — шөпшә, *бәлчәк* — балчык, *кәтмәрле* — катмарлы — катлаулы.

Тартык авазлар. Яңа эскәр урынчылыгында, башка татар авыллары сөйләшләрәннән аермалы буларак, әдәби өрелмәле *ч*, *ж* тартыклары аз генә шартлау элементы булган *мч*, *дж* кушыклары булып әйтелә: *мчәй*, *мчакын* (камышның бер төре), *джыр*, *джашап*, *мөрджә* — моржа, *мөрджән*, *әндже*, *джан*, *джашап*.

Урынчылыкка й-ләштерү хас: *йебәр*.

Грамматик үзенчәлекләр. Күрсәтү алмашлыкларының *анау*, *монау* формалары кулланыла: *Монашысы* (монысы) *катырак булса*, *анашысы* (анысы) *ачы*. *Монау* (менә бу) *мамай йаткан йиреннән торды*. *Анау* (әнә ул, теге) *кыз йылап килә*. *Монау* (менә бу) *күршем чатыр корып туй йасады*.

Нихабар сүзе ни өчен сорау алмашлыгы мәгънәсендә кулланыла: Вот нихабар йазып алды — Менә ни өчен язып алды. *Нихабар* (ни өчен) *көргәннәр монау катыннар?*

Элке рәвешенең актив кулланылуы да яңа эскәр урынчылыгының үзенчәлегә булып тора: *Элке дә* (элек тә) *йомырка буйыйлар иде йаз башында*. *Элке* (элек) *урып аласын, аннан арчыйсын*.

Фигыльләр. Теләк фигыльләренең 1 нче зат берлек һәм күплек саны -ыйым/-ийем, -ыйык/-ийек кушымчалары белән ясала: *Надир бабаңнарга барып килийем* (барып килим). *Калага барыйым* (барыйм), *мадурлар сатыйым* (сатыйм).

Теләк мәгънәсе -гы/-ге, -кы/-ке + *кели* конструкциясе белән белдерелә: *Аларның баргылары келәми* (барасылары килми). *Калага*

баргың келәсә (барасың килсә), минем белән машинада китәрсез. Хат йазгың келәсә (язасың килсә), минем әдрисне ал.

-ачак/-әчәк + иде, бул формасы ният мәгънәсендә кулланыла: Болар моннан чыгачак булалар (чыкмакчы булалар). Без мадур (помидор) жыйып кайтачак булабыз (кайтмакчы булабыз). Бәлчәк булмаса, комга йебәрәчәк идем (жибәрмәкче идем).

Киңәшле теләк мәгънәсе түбәндәге формалар белән белдерелә:

а) -гай/-гәй + иде: Әйдә дигәй идең (дияр идең) син анарга. Чәй эчкәй идең (эчәр идең).

ә) -ырга/-ергә + иде: Әйтергә идең (әйтер идең) рәхмәт.

Бу урынчылыкта сыйфат фигуральләренең -асы/-әсе формасы бөтенләй кулланылмый, алар урынына -ачак/-әчәк кушымчалы формалар актив: Сиңа әйтәчәк (әйтәсе) сүзем бар. Кыз да белми кайа бара чагын (барасын). Базарга бара чагын (барасын) әйтмәде.

-ган/-гән + -дый/-ди формалары әдәби телдәге -ыр/-ер + -лык/-лек кушымчалы фигуральләр урынына кулланыла: Чапкандый (чабарлык) булса чаба, булмаса мал ашый инде. Сүлгәнди (сөйләрлек) булса, сүләрмен. Ашагандый (ашарлык) булса ашарсыз пылауны.

-ып/-еп/-п формалы хәл фигуральләренең юклык формасы -мыйчан/-мичән кушымчалары белән ясала: Ник аннан май китерәсез, үзегез бармыйчан (бармыйчы). Кулларың йумыйчан (йумыйчы) хәзер ашарсың. Минсаба тәтәне күрмичән (күрмиче) китмәгез.

Әдәби телдәге -ганчы/-гәнче кушымчалы хәл фигуральләр урынына сөйләштә -гынчык/-генчек, -канчык/-кәнчек варианты кулланыла: Кызлар китте, ай беткәнчек эшлиләр. Кайтып йиткенчек (житкәнче) атын чаптырды. Картайгынчык (картайганчы) мадур, кыйар үстерде.

Урынчылыкта бит бәйлек сүзенең кулланылуы еш очрый торган күренеш: Үр биттән (югары яктан) килгәннәр бабайлар. Кийәү биттә (ягында) чатыр корып туй йасадылар.

Лексик үзенчәлекләр. Биредә яңа әскәр урынчылыгында гына күзәтелә торган сүзләргә күрсәтеп үтәргә кирәк: ийәр-тармаң — ыңгырчак, көрәк басу — казу, таңкы — аз, күнтәф — күн туп.

Шулай ук, әстерхан сөйләшенең юрт урынчылыгы белән уртак сүзләр дә әлеге урынчылыкка үзенчәлекле яңгыраш өстиләр: кахам — абыем, бибәм — энем яки сеңлем, мамы — әби, иркәк — ир, әүлә — ишегалды, арата — тәртә, нәлбәк — тәлинкә, нәлбәкчә — савыт-саба шүрлеге, ачар — ачкыч, чикке — үлчәү, чапраш — баскыч, майшабак — сельд, бырыктыру — бутәу һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

Йомырка бәйрәме дип/ кызыл йомырка дип әвәлдән калган// табак-табак йомырка әзерләп куйа идек/ балалар йөрер дип// керәләр иде/ ни зат итәсең?// капка ачык булса өйгә керәләр/ капка йабык булса/ капканы шакилар// кызыл йомырканы ир балаларга бирә идек/ килмәгәннәргә илтәп бирә идек//кызыл буйакка буйый идек// йомырка буйагы дигән үлән үсә// йомырканы шуның суына кайнаталар// матур сары төс бирә/ кулга да йабышмый// ашык буйак дип тә әйтәләр йомырка буйагын//

«кызыл йомырка ашарга тийеш»/ ди// «ашамасаң, бөрчә тешләр»/ дигәннәр// «йаз буйына гүмерең әрәм үтәр»/ дигәннәр// «кызыл йомырка

кабыгы жиргә төшсә/ иген чәчәргә була»/ дигәннәр// качан йомырка бәйрәме була/ шуннан соң игенне чәчәргә тотыналар//

Йомырка буйагы ул эрелеп үсә йадын булса/ йар буйында үсә// йадын йауса зурайышалар гөлләр кебек// шуны жыйып-жыйып дарман дип ыздавайт итәләр//ул тамак авыртканга/ йөткөргәнә дә дарман була// кайсы сөткә сала/ кайсы суга// май айыныкы файдалы була/ диләр//

Әстерхан өлкәсе, Нариман районы, Яңа Әскәр авылы
2000 ел. Язып алучы: Ф.С. Баязитова

Чапурники урынчылыгы

Архив материаллары күрсәтүенчә, Светлояр районы Кече Чапурлы авылына татарлар XVIII гасыр ахырында Казан губернасының Тәтеш өязеннән һәм Пенза губернасы Чембар өязенә Кикино авылыннан килеп утырганнар. Шулай итеп, бу авылда урта диалект һәм мишәр диалекты вәкилләре яшәп калган. Биредә яшәүче урта диалект вәкилләрен керәшеннәр дип атап йөрткәннәр. Алар кайчандыр христианлаштырылган булганнар, ләкин 1905 еллар тирәсендә барысы да яңадан мөселман диненә кире чыкканнар. Ике диалект вәкилләренә бер үк авылда озак еллар бергә яшәве нәтижәсендә, аларның сөйләшләре бер-берсенә нык тәэсир итешкән. Урынчылык мишәр диалектына, шул исәптән лятошинка урынчылыгына да якын. Шулай да авылның сөйләшендә урта диалектка хас күренешләр дә берәз сакланган.

Фонетик үзенчәлекләр. Сузыклар. *о, ө* авазлары, әдәби телдән аермалы буларак, сүзнең беренче ижегендә генә очрый. Калган ижек-ләрдә *ы, е* әйтелә. Кайбер кешеләр сөйләшендә сүзнең беренче ижегендә дә *о—ө* авазларының да иренсезләнүе күзәтелә: *ын* — он, *тым* — тот, *сылы* — солы, *сет* — сөт, *тетен* — төтен.

Дифтонгларның монофтонглашуы, лятошинка урынчылыгындагы кебек, түбәндәге күренешләрдә чагыла:

ү~-өй: *сүрәлү* — сөйрәлү, *сүли* — сөйли.

-ев~-өй: *севәл* — сөйәл (сөял), *севәк* — сөйәк (сөяк), *кевәндә* — көйәнтә (көянтә).

Тартыклар. Чапурники урынчылыгында бабалары чыгышлары белән урта диалект вәкилләре булган кайбер кешеләр сөйләшендә сүз башында *ж*-ләштерү күзәтелә: *жәшел* — йәшел (яшел), *жакшы* — йахшы (яхшы), *жул* — йул (юл), *жаңгыр* — йаңгыр (яңгыр), *жака* — йака (яка).

к, г тартыклары артикуляция яктан мишәр диалектындагы авазларга якын, ләкин аларның ясалышы мишәр диалектындагы авазларга караганда артырак позициядә, ягъни тирән тел арты *к, г* һәм тел арты *к, г* урталыгында торалар (*к^к, г^г*). Аерым кешеләр сөйләшендә гарәп-фарсы алынмаларында тирән тел арты авазлары әйтелү очраклары да билгеләнгән: *сәгәт* — сәгать, *Сәғыйт*, *Нәғим*, *гәдәт* — гадәт.

Морфологик үзенчәлекләр. Бу урынчылыкта *әле* — хәзер, *төнә* — кичә, *хилы* — күп, яхшы **рәвешләре** кулланыла: *Әле* (хәзер) *ул жул*. *Мин кайтканда әз иде, әле хилы* (яхшы) *төзелде ашыл*.

Үзенчәлекләр күбрәк **фигыльләр** өлкәсендә күзәтелә.

Зичә заттагы хәзерге заман хикәя **фигыльләргә -дыр/-дер** хәбәрлек кушымчасы ялгана: *Хәзер керттермен, монда пычак жултыр* (юк). *Китә дә, кыш киләдер* (килә). *Марат комбайнером ашлилдер* (эшлел).

-ырга/-ергә + кели формасы теләк-ният мәгънәсен белдерә: *Менә мин жашып куйарга келим* (куймакчы булам). *Үзем инде берәз жылытырга келим* (жылытмакчы булам).

-ырга/-ергә + бар, йук (юк) конструкциясе, мишәр диалектындагы кебек, әдәби -асы/-әсе + бар, йук формасы урынына кулланыла: *Уқырга бар минеке* — Минем укыйсым бар. *Әрмийәдән бер малайы кайтырга бар* (кайтасы бар).

-ып/-еп формалы хәл фигыльләрнең юклык формасы -мыйчан/-мийчән/-мыйчак/-мийчәк кушымчалары ярдәмендә ясала: *Эшләмичән* (эшләмичә) *ике жыл утыра*. *Сүли ашықмыйчан* (ашыкмыйча). *Эчен йармыйчан* (ярмыйча) *тозлыйсын*. *Баралмыйчак* (баралмыйча) *сагынып утыра бу*.

Әдәби телдәге -ганчы/-гәнче кушымчалы хәл фигыльләр бу сөйләштә -гынчык/-генчек вариантында кулланыла: *Алар анарга биргенчек* (биргәнче) *миңа бирсәләр иде*. *Анда барганчык* (барганчы) *үдә жатып жоклыймын*. *Атай эштән килгенчек* (килгәнче) *мин урамга чыкмамын*.

Чапурники урынчылыгында түбәндәге бәйләкләр актив: *эмән* — кебек, *сыман*, *тиңле* — тиклек, *хилы* — кадәр, хәтле: *Сталинградқа хилы* (кадәр) *илтә идек*. *Шуннан тиңле* (бирле) *монда тора башлаганнар*. *Банкалар йарты тиклек* (яртысына хәтле) *суда тора*. *Эмән бәйләге билгесезлекне*, *фараз итүне дә белдерергә мөмкин: Эмән килгән бу* — Бу килгән ахыры.

Бу урынчылыкта *качан* мөнәсәбәтле сүзенең кулланылуы актив күзәтелә: *Үзе дә качан мин чыккан заманда чыкты* — Үзе дә мин чыккан вакытта чыкты. *Мин чыкмамын урамга, качан эшләмәм урокларымны* — Мин дәресләремне хәзерләми торып урамга чыкмыйм.

Сорау кисәкчәсе 2 нче затта берлек һәм күплек сандагы хәзерге заман хикәя фигыльләрдә сүзнең нигезенә ялгана: *Син әллә кинуларга төшерәмсең* (төшерәсеңме). *Әйдә, урамга барамсыз* (барасызмы)? *Үзезсезчә уки беләмсең* (беләсеңме)?

Мишәр диалекты сөйләшләрәндәге кебек үк, чапурники урынчылыгында да сорау кисәкчәсе жөмләдә логик басым төшкән сүзгә ялгана: *Мәктәптәме укыдың әллә?* — Әллә мәктәптә укыдыңмы? *Белмим инде, озакмы жерер?* — Белмим инде, озак йөрерме? *Күптәнме килдең?* — Күптән килдеңме?

Нәрсәне дә булса фараз итү, чамалау мәгънәсе әдәби телдә -дыр/-дер кушымчасы белән белдерелә, ә бу урынчылыкта *булыр* ярдәмче фигыле белән ясалган конструкция дә күзәтелә: *Иртә белән қамыр салам ди булыр* — Иртә белән ипи пешерәм дип әйтә торгандыр. *Сигездә килгәнә дүрттә килә булыр* — Сигездә килгән (пароход) дүрттә килә торгандыр.

Лексик үзенчәлекләр. Чапурники урынчылыгында тау ягы сөйләшләре белән уртак сүzlәр күзгә ташлана: *тырнашыч* — тырма, *кийаш орлыгы*, *гөмбәгәр* — көнбагыш, *кәжәнкә* — чолан, *кәнди* — савыт, *апти* — апа, *тиген* — бушлай, *нәүрәп* — баз, *алкоргоч* — алъяпкыч, *саплайак* — чүмеч, *каклашыч* — тигәнәк һ. б. Шулай ук: *тәтәй* — апа, *дәмән* — дөя, *әлдергеч* — каптырма, *майым* — жаным, *муйка* — ягымлы (Шундый муйка кеше) һ. б.

СЕРГАЧ СӨЙЛӘШЕ

Сергач сөйләше Түбән Новгород өлкәсендәге Краснооктябрь районында таралган. Бу сөйләш вәкилләре фәнни әдәбиятта «нижгар мишәрләре» исеме астында да мәгълүм. 1948—1949 елларда Р. Ф. Шакирова бу сөйләшне өйрәнә һәм 1950 елда «Особенности говора татар Краснооктябрьского района Горьковской области» исемендә кандидатлык диссертациясе яклай, мәкаләләр бастыра (1953; 1955) һ. б. Соңга таба бу төбәккә яңадан (төрле максатлардан чыгып) экспедицияләр оештырыла. 1989 елда Д. Б. Рамазанова, Т. Х. Хәйретдиновалар тарафыннан да диалектологик экспедицияләр үткәрелә.

Бу тасвирлама, нигездә, Р. Ф. Шакированың югарыда күрсәтелгән мәкаләләренә таянып язылды. Шунун белән бергә Л. Т. Мәхмүтованың «Опыт исследования тюркских диалектов (мишарский диалект татарского языка)» китабы [1978: 269] һәм бу бүлекне язучы авторның үз күзәтүләре дә файдаланылды.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Сергач сөйләшенең сузыклар системасында татар әдәби теленнән аермалы үзенчәлекле күренешләр күзәтелә.

а фонемасы сөйләштә, әдәби тел белән чагыштырганда, артикуляция яктан алгырак позициядә ясала һәм рус телендәге *а* авазының ясалышы белән туры килә. *а* авазы — иренләшмәгән, ачык аваз.

ә фонемасы әйтелешә ягыннан татар әдәби телендәгечә, тик акустик яктан әдәби телгә караганда йомшаграк, палатальләштерерәк әйтелү белән аерыла.

и авазы сөйләштә алгы рәт сузыклар һәм палаталь тартыклар гына түгел, арткы рәт сузыклары янында да килә: *кимак* — коймак, *тийа* — *тыйа*, *сийа* — *сыйа* (сыя) һ. б.

ый сузык авазы мөстәкыйль фонема түгел, бәлки *и* фонемасының варианты гына булып кулланыла.

Сүз ахырында сөйләштә *-ый* урынына киң *и* авазы әйтелә. Мәсәлән, *он'им* — уйныйм, *ол'им* — уйлыйм, *сал'им* — сайлыйм, *кан'и* — кайный, *кат'им* — кайтыйм, *кар'им* — карыйм.

ү авазы әдәби тел белән чагыштырганда нечкәрәк аваз, аны әйткәндә иреннәр көчле түгәрәкләнә һәм алга таба тартыла.: *күл*, *үзем*, *үгез*, *күн*, *күпер*, *күкерт*.

Сергач сөйләше дифтонгоид *ʏо*, *ʏө*, *ʏэ* сузык авазлары булу белән дә аерылып тора: *кʏөп* — күп, *кʏөмер* — күмер, *ʏэртә* — иртә, *ʏорам* — урам.

Сузыклар өлкәсендәге башка үзенчәлекләр аваз тәңгәллекләренә кайтып кала.

ы~а: *йаңы* — йаңа (яңа), *кагыз* — кәгазь, *йарамастый* — йарамастай (ярамастай), *самушыр* — самовар, *лампы* — лампа.

э(е)~ә: *күгерцен* — күгәрчен, *мәктеп* — мәктәп.

ә~и: *кәрәк* — кирәк, *шәкәр* — шикәр, *нәк* — ник, *тәк* — тик, *тәкле* — тикле, *мәләш* — миләш, *әпәй* — ипи.

и~ә: *синәк* — сәнәк, *пике* — пәке, *фирештә* — фәрештә, *кифен* — кәфен, *пилмин* — пилмән, *әлбиттә* — әлбәттә, *үлгинцәк* — үлгәнче.

Тамырдагы *и* сузыгы урынына аның киң әйтелешле *э* варианты әйтелә: *йэр* — жир, *эр* — ир, *цэр* — чир, *шэрбәт* — ширбәт, *эртә* — иртә, *тэре* — тире, *бэр* — бир, *эләк* — жиләк, *элек* — жилек.

э (е)~ү: *кемәц* — күмәч.

о~у актив күренешләрнең берсе: *он* — ун, *от* — ут (үлән), *орман* — урман, *орлау* — урлау, *окыту* — укыту, *оңгай* — уңай, *кол* — кул, *соң* — сул, *тойдыру* — туйдыру, *топрак* — туфрак.

у~о: *бутка* — ботка, *тукмац* — токмач, *куңгыз* — коңгыз, *суңыдан* — соңыннан.

ү~ө: *үмә* — өмә, *йүгән* — йөгән, *нүгез* — мөгез.

Сергач сөйләшәндә *ө~ү* күренеше дә актив күзәтелә: *өрдәк* — үрдәк, *өрмәли* — үрмәли, *өргән* — үргән, *бөре* — бүре, *бөрәнә* — бүрәнә, *дөрт* — дүрт, *бөген* — бүген, *төгел* — түгел, *көңел* — күңел, *бөрк* — бүрек.

ү~и: *үкмәк* — икмәк, *күсәү* — кисәү, *күгәшен* — кигәвен.

ы~у: *йыва* — йуа (юа) (үсемлек), *кышык* — куык, *шында* — шунда, *шылай* — шулай, *мынца* — мунча, *быйау* — буйау (буяу).

Сузыклар гармониясе. Аңкау гармониясе. Әдәби телдәге алгы рәт сузыкларына сөйләштә арткы рәт сузыклары тәңгәл килә: *ацы* — әче, *мацы* — мәче, *анакай* — әнкәй, *бар'ам* — бәйрәм, *ар'ан* — әйрән, *ат'а* — әйтә, *ад'а* — әйдә, *ал'ану* — әйләнү, *йогор* — йөгөр — йөгер, *кукы* — күке, *кәккүк*, *корка* — күркә, *кукай* — күкәй, *тутай* — түтәй, *мына* — менә, *йанаша* — йәнәшә (янәшә).

Бер төркем сүزلәрдә, киресенчә, әдәби телдәге арткы рәт сузыкларына алгы рәт сузыклары тәңгәл килә: *цәйкәү* — чайкау, *аз* — аз, *әкрен*, *әкерт* — акрын, *фәйда* — файда, *кецеркән* — кычыткан, *кецетә* — кычыта, *йәсәмиләр* — йасамыйлар (ясамыйлар).

Ирен гармониясе. Сергач сөйләшәндә беренче ижеккәге *о*, *ө* ирен сузыклары, әдәби телдәге кебек, үзләреннән соң килгән иренсез *ы*, *е* сузыкларын икенче, өченче, хәтта дүртенче ижеккәргә кадәр иренләштерәләр: *йогордом* — йөгердем, *кородомо* — корыдымы, *боролдомо* — борылдымы, *болон* — болын, *борон* — борын, *төтөн* — төтен, *бөтөн* — бөтен, *төзөлөш* — төзелеш һ. б.

Дифтонглар. Сөйләшнәң характерлы фонетик үзенчәлекләреннән берсе — әдәби телдәге *-ой*, *-ый* дифтонглары урынына сузык авазлар алдыннан *-ий*, тартык авазлар алдыннан *-и* әйтү. Бу күренеш тартык авазларның бигрәк тә сүз башында йомшаграк әйтелүе белән аңлатылырга мөмкин: *кимак* — коймак, *кийаш* — койаш (кояш), *кийыну* — койыну (коену), *кийы* — койы (кое), *кийар* — кыйар (кыяр), *зийан* — зыйан (зыян), *хийал* — хыйал (хыял), *кийык* — кыйык (кыек), *йийу* — йыйу (жыю), *сийа* — сыйа (сыя), *балкий* — балкый, *бийыл* — быйыл (быел), *ийа* — ояа (оя).

-ай, *-уй*, *-ой*, *-әй* дифтонглары сөйләштә *л*, *м*, *н*, *р*, *с*, *т*, *д* тартыклары алдында монофтонглашалар: *кан'ар* — кайнар, *кас'ы* — кайсы, *кар'им* — кайрыйм, *кар'ак* — кайрак, *бат'ак* — байтак, *кан'ады* — кайнады, *сал'ады* — сайлады, *фада* — файда, *өрәтә* — өйрәтә, *он'ама* — уйнама, *бар'ам* — бәйрәм, *ад'а* — әйдә, *ат'а* — әйтә, *бәлә* — бәйлә, *кан'на* — кайнана (каенана),

Әдәби телдәге *-өй* дифтонгларына сөйләштә сузык авазлар алдыннан *-уш*, *-үш* дифтонглары, ә тартык авазлар алдыннан *-у*, *-ү* авазлары тәңгәл килә: *сүшәк* — сөйәк (сөяк), *сүшәм* — сөйәм (сөям), *күшә* — көйә

(көя), *түшә* — төйә (төя), *түшен* — төйөн (төен), *түшер* — төйөр (төер), *сүшәл* — сөйәл (сөял), *сүләшү* — сөйләшү, *күләү* — көйләү, *түмә* — төймә, *үрә* — өйрә.

Авазлар төшү. *ә*: *вәләү* — әвәләү; *у*: *марта* — умарта, *руза* — ураза; *о*: *йат* — оят (оят), *гарабдай* — карабодай; *э (е)*: *бөрк* — бүрек, *иштем* — ишеттем, *сәлк* — селек; *ы*: *сийр* — сыйыр (сыер), *сийрчык* — сыйырчык (сыерчык); *йә*: *иләшү* — ийәләшү (ияләшү).

Тамырдагы *а—ә* сузык авазлары *-лар/-ләр* кушымчасы алдыннан төшә: *кешләр* — кешеләр, *алашлар* — алашалар, *тәрәзләр* — тәрәзәләр, *баллар* — балалар, *цабатлар* — чабаталар. Нигездә, басымсыз сузыклар төшә.

Ике сүз уртасындагы сузык шулай ук төшеп кала: *иккөн* — ике көн, *йакшат* — йахшы (яхшы) ат, *алмагац* — алма агачы, *болондиде* — болонда иде һ. б.

Аваз өстәлү. *э (е)*: *пеләгә* — фляга; *ы*: *ышкап* — шкаф, *ыстан* — стакан.

Метатеза: *күреш* — күрше, *жымак* — ожмах.

Тартыклар. Сөйләштә тартык авазлар, әдәби тел белән чагыштырганда, йомшаграк, нечкәрәк булып әйтеләләр. Бу күренеш сузык авазларның, әдәби телгә караганда, алгырак позициядә ясалулары белән аңлатыла ала.

Сергач сөйләшендә, мишәр диалектының башка сөйләшләрәндәге кебек, кыскартылган *й* авазы артыннан килгән тартык авазлар палатальләшә: *кат'т'ы* — кайтты, *кан'ар* — кайнар, *ат'т'ем* — әйттем, *ад'а* — әйдә, *бар'ам* — бәйрәм, *ул'ады* — уйлады һ. б.

Тартык авазларның палатальләшүе гарәп-фарсы алынмаларында да күзәтелә: *Садр'и* — Садрый, *Фат'эх* — Фатыйх, *Камал'* — Камал, *с'аат'* — сәгать, *әз'дакы* — аждаһа, *кал'ам* — кәлам, *аз'ап* — газап, *Сад'эк* — Садыйк, *Л'ал'ук* — Ләйлә.

Палатальләшкән тартыклар тагын әдәби телдә алгы рәт сузыклары белән әйтелә торган, сөйләштә исә калынайтылган сүзләрдә дә күзәтелә: *ал'лә* — әллә, *ан'а* — әнә, *мон'а* — менә, *кын'дык* — кендек.

Абзый сүзендәге *з*, *к'имак* — коймак, *к'ийар* — кыйар (кыяр) сүзләрендә *к'* авазлары, сүз ахырында *-ий* дифтонгы тәэсирендә палатальләшеп, йомшак әйтелә: *абз'и* — абзый.

ц-лаштыру сергач сөйләшенең характерлы үзенчәлекләренән санала. *ц* тартыгы сөйләштә әдәби телдәге *ч* авазы урынына килә һәм (аерым сүзләргә исәпкә алмаганда) сүздә төрле позицияләрдә очрый: *цана* — чана, *цәйнек* — чәйнек, *цыбыркы* — чыбыркы, *циләк* — чиләк, *цандыр* — чандыр, *цебен* — чебен, *цыгыр* — чыгыр, *церки* — черки, *цугынган* — чукуынган, *цәцү* — чәчү, *пыцак* — пычак, *пецән* — печән, *цабата* — чабата, *церү* — черү, *цапкы* — чапкы, *цебеш* — чебеш, *цылбыр* — чылбыр, *цәнцү* — чәнчү, *цигәлдәк* — чигелдәк һ. б.

Сөйләштә, шулай ук, *ч* авазын куллану очраклары да бар. Әдәби телдән аермалы буларак, *ч* авазы сөйләштә *тч* кушык авазы булып әйтелә: *котчок* — көчек, *тчара* — чара, *катчан* — кайчан, *тчашка* — чәүкә, *тчаршаш* — чаршау. Еш кына *тч* кушык авазы рус алынмаларында кулланыла: *тчашке* < чашка, *тчихул* < чехол, *тчәп* < цепь, *тчиптчи* < шипцы һ. б.

Сергач сөйләше — й-ләштерүче сөйләш: *йәй* — *жәй*, *йәйәү* (жәяү), *йома* — *жомга*, *йимеш* — *жимеш*, *йиде* — *жиде*, *йилкә* — *жилкә*, *йир* — *жир*, *йебегән* — *жебегән*.

Башка үзенчәлекләр авазлар тәңгәллегенә карый.

п~б: *петү* — бөти, *петерү* — бетерү, *пот* — бот, *капыста* — кәбестә.

б~п: *кирбетч* — кирпич, *кабак* — капка, *шурба* — шулпа, *йебәк* < *йепәк* < *йефәк* (ефәк).

п~ф: *керпек* — керфек, *топрак* — туфрак, *нәпкә* — нәфка, *Пәрида* — Фәрида, *Пәрика* — Фәриха, *партык* (< рус.) — фартук, *пеләгә* (< рус.) — фляга, *ышкап* — шкаф.

б~w, в: *бакыт* — вакыт (вакыт), *багон* (< рус.) — вагон, *бинек* (< рус.) — веник *h. б.*

д~т: *дустыган* — тустыган, сүз уртасында *л, н* борын авазларынан соң (*лт, нт*) түбәндәге сүзләрдә билгеләнгән: *селдәү* — селтәү, *йандар* — йантар (янтар), *былдыр* — былтыр.

Шулай ук, ике сузык уртасында **бд~пт:** *абдырау* — аптырау, *ибдәш* — иптәш.

т авазы сүз ахырында яңгырау тартыклар алдында яңгыраулаша: *хад + бар* — хат бар, *ад + башы* — ат башы, *йад + диде* — йат (ят) диде, *хад + зур* — хат зур.

з~ж: *пәзи* — пәжи — киндер, *әнзе* — әнже, *кизе* — кижә, *кәзә* — кәжә, *баз'а* — бажа, *узым* — ужым.

Аерым сүзләрдә күзәтелә торган тәңгәллекләр. **б~м:** *бун'* — муйын (муен); **т~д:** *тисбе* — дисбе; **т~к:** *үтмәк* — икмәк; **т~ч:** *тиш* — чиш, *тишен* — чишен; **д~н:** *урмандан* — урманнан; **н~д:** *пиц алны* — мич алды; **н~м:** *нөгез* — нүгез — мөгез, *мөнкин* — мөмкин; **й~д:** *йәшә* — дәшә; **дз~ж:** *дзиңә* — жиңги, *мөрдзә* — мөржә (моржа); **с~ч:** *ацкыс* — ачкыч, *төскөрә* — төчкерә, *тыскан* — тычкан; **ч~с:** *чимйә* — симйә (семья), *кәрәтчин* — керосин; **р~л:** *шурба* — шулпа, *арткыры* — аркылы; **л~р:** *зурлак* — зуррак, *бирләк* — бирерәк, *арлак* — арырак, *йогарлак* — йугарырак (югарырак).

дж~ш: сүз ахырында килгән *ш* тартыгы яңгырау тартыклар алдында яңгыраулаша: *аж бар* — аш бар, *пиж башы* — мич башы, *биж йәш* — биш йәш (яшь), *биж жыл* — биш йыл (ел).

Рус теленнән кергән түбәндәге сүзләрдә **ж~ж** билгеләнгән: *жәллим* < рус. жалею, *жилет* < рус. жилет.

Тел уртасы й тартыгы сөйләштә актив кулланыла, ул сүз башында да, сүз уртасында да килә: *йолдоз*, *йиде* (жиде), *йимеш* (жимеш), *йогор* — йөгөр.

Тел арты тартыклары *к, г, х*. Сергач сөйләшенә, башка мишәр сөйләшләрендәге кебек, тирән тел арты тартыклары характерлы түгел. Алар урынына тел арты тартыклары кулланыла: *карга*, *канат*, *казан*, *сакал*, *тага* — дага, *туган*, *бага* — карый, *Гани*, *хат*, *харап*, *халык*, *холык*.

Кайбер сүзләрдә *г* тартыгы урынына йомык аваз ['] (хәмзә) әйтелү очрый: *суй'ац* — суйгач, *бул'ысы келәми* — диал. булгысы — буласы килми.

Гарәп-фарсы сүзләрендә исә тирән тел арты *г* тартыгы төшә: *Үмәр* — Гомәр, *үмер* — гомер, *адәт* — гадәт, *йома* — жомга, *айып* — гаеп.

Тел арты тартыкларында түбәндәге аваз тәңгәллекләрен күрсәтергә мөмкин: *г~к: йага — йака, тугызан — туксан, сигезән — сиксэн, гараб-дай — карабодай, цугынган — чукынган, чогор — чокыр*. Киресенчә, *к~г: тукыс — тугыз, сикес — сигез, цыккыс — чыгыгыз*.

к~х: катын — хатын, каста — хаста, карактер — характер, бакыт — вакыт, курлык — хурлык, Касан — Хәсән, жымак — оҗмах.

х~к: нихак — никах.

к~т: келәү — теләү, келәнү — теләнү; киресенчә, т~к: үтмәк — икмәк.

Фарингаль *h* авазы, башка сөйләшләрдәге кебек, сүз башында, сүз уртасында төшә: *ава — һава, аман — һаман, өнәр — һөнәр, ушсыз — хушсыз, әләк — һәләк, зин, зийен — зиһен, мәэр — мәһәр, шәэр — шәһәр*.

Ләкин сөйләштә *h* авазының куллану очраклары да бар: *һәрбер, һәрбакыт — һәрвакыт, әһә*. Ымлыкларда, шулай ук, *h* авазы очрый: *һай, ай-һай*.

Аваз өстәлү: *йаңгызак — йалгыз (ялгыз), арткыры — аркылы, кецерткән — кычыткан*.

Аваз төшү. *л: йугатты — йугалтты (югалтты); й: эзем — йөзем; т: иштем — ишеттем; н: урдык — урындык; р: барымын — барырмын, күремен — күрермен*.

Метатеза: *кабак — капка, азбар — абзар, сымарау — самовар, күреш — күрше, нихак — никах, жымак — оҗмах*.

Морфологик үзенчәлекләр

Исемнәр. Сергач сөйләшендә исем ясалышы һәм аның төп грамматик категорияләре татар әдәби телендәге чаралар белән белдерелә. Кайбер аерымлыклар тартым категориясендә генә күзәтелә.

Тартым категориясен 1 нче һәм 2 нче затта морфологик юл белән түгел, синтаксик юл белән белдерү характерлы. Мисаллар:

Бу минем китап.

Бу безнең китап.

Бу синең китап.

Бу сезнең китап.

Бу аның китабы.

Бу аларның китабы.

Исем 3 нче затта гына тартым кушымчасы ала.

Минем китабым бар тибындагы сүзтезмәләрдә тартым категориясе морфологик юл белән дә, синтаксик юл белән дә белдерелә.

Минем китабым бар.

Безнең китабыбыз бар.

Синең китабың бар.

Сезнең китабыгыз бар.

Аның китабы бар.

Аларның китабы бар.

яки *минем китап бар* һ. б.

Хәбәрлек категориясе сөйләштә хәбәрлек кушымчаларыннан башка гына белдерелә:

барлык формасы

юклык формасы

Мин — окытуцы.

Мин окытуцы төгөл.

Син — окытуцы.

Син окытуцы төгөл.

Ул — окытуцы.

Ол окытуцы төгөл.

Кеше исемнәрен, бер яки ике ижеккә калганчы кыскартып, *-кай/-кәй*, *-ук/-үк* кушымчалары ялгап сөйләү актив: *Шамкай* — Шамил, *Зәйнүк* — Зәйнәп, *Найлук* — Найлә, *Апт'ук* — Габдрахман, *Хал'ук* — Халидә һ. б.

Иркәләү кушымчасы *-кай/-кәй* еш кына туганлык мөнәсәбәтен белдергән сүзләргә ялганып килә: *анакай, балакай, абзыкай*. Мәсәлән: *Анакай дип әтүнәң хакы олырак*.

Алмашлыклар. Зат алмашлыклары составы, төрләнеше ягыннан татар әдәби теленнән аерылмый диярлек. Тик сергач сөйләшәндә *мин* зат алмашлыгының иялек килешендә *минең* (минем) формасында әйтелүен генә күрсәтеп үтәргә кирәк: *Минең катын. Минең кыз*.

Күрсәтү алмашлыклары. Сергач сөйләше аларның күптөрле булуы белән аерылып тора: *бу, әнә, теге, мына* — *менә, шол* — *шул, ол* — *ул*: *Бу китапны миңа бир. Син, улым, кайан алдың акчаларны? Ол кызым минем бик йәмне иде. Мин дә шол сүзне сүлим. Минең шол эшләрдән башым тойган. Теге кеше кем соң ул? Әвәл син теге эшләреңне бетер*.

Шуның белән бергә, сөйләштә күрсәтү алмашлыкларының әдәби телдә булмаган күп кенә синонимнары, фонетик вариантлары да кулланыла: *тәнә* (әнә), *тәнәгенәк*, *анагынак* (әнә), *мынагынак* (менә), *бахшол* (шул, шушы), *бахшонта* (шунда), *бахындый* (шундый): *Мин мына бахшол (шушы) йортта торам. Мин бахшол (шул) кешене кайадыр күргәнем бар. Тәнә (әнә) кас'ы тау башында көтү йөри*.

Рус теленнән кергән күрсәтү алмашлыклары да сөйләштә шактый актив: *вата, ватагынак, вана, ваташол* (менә, менә ич, менә шул): *Без вата кас'ы йирдә эшлибез. Ват килсен братым белән кийәвем*.

Күрсәтү алмашлыкларына тартым кушымчасы турыдан-туры ялгана: *Бусы кимагы, сез кабартма ат'асез. Улсы (анысы) инде озон жиңле бишмәт*.

Билгесезлек алмашлыгын сорау алмашлыкларын кабатлау юлы белән дә ясау күзәтелә: *кас'ы-кас'ы* — *кайберәүләр: кас'ы-кас'ыгына бәли* — *кайберәүләр генә бәйли*.

Саннар. Әдәби телдән аермалы буларак, сергач сөйләшәндә *сигез*, *тугыз* саннарыннан ясалган *жыю* санын (*сигезәү, тугызау*) куллану актив: *Без анда тугызау бардык. Сигезәү цыгып киттеләр. Артистлар тугызау килгән*.

Рәвешләр. Сергач сөйләше рәвешләренең ясалышы, кулланылышы ягыннан башка мишәр сөйләшләрәннән аерылмый. *-ча/-чә* (сөйләштә *-ца/-цә*) кушымчасы исемнәргә, алмашлыкларга, сыйфатларга ялганып, рәвеш ясый: *Татарца әт'тем выт инде. Йаңыца вакыт хаз'ыр*.

Үзе билгеләү алмашлыгына *-ча/-чә* кушымчасының турыдан-туры нигезгә ялгану очраклары күзәтелә: *Укымыш инде үзецә (үзенчә)*.

-лата/-ләтә кушымчасы ярдәмендә рәвешләр исем, сыйфат сүз төркемнәреннән ясала: *Сөт алмыйлар, майлата бирәләр. Йомырканы циләтә эцеп булмый*.

Сөйләш өчен *-лый/-лий* кушымчасы сыйфатларга кушылып, рәвеш ясалу характерлы: *Кан'арлый* (кайнар көе) *тәмне була борцак белене. Кан'арлый аш та ашый алмыйм, цәй дә эцә алмыйм. Йылылый* (жылы көе) *ашагыз. Кырылый* (коры көе) *эцмә цәйне*.

-лый/-лий кушымчасы тагы ел фасылларын белдергән исемнәргә ялганып, вакыт рәвешләре ясый: *йазлый* — йазын, *кышлый* — кышын, *жәйли* — жәен, *көзли* — көзен.

Татар әдәби телендәге *бераз* рәвешен сергач сөйләшәндә *берцәк* формасында куллану актив: *Бу итне берцәк тозлап куйарбыз. Йан тарттыгызмы берцәк? Берцәк джүләдем. Укуруп салдым берцәк, бик запыхы әйбәт. Бытка берцәк аша.*

Фигыль формалары сергач сөйләшәндә, нигездә, татар әдәби телендәгечә кулланыла. Биредә кайбер үзенчәлекләргә генә тукталырбыз.

Затланышлы **фигыль** формалары. Хикәя **фигыль**. Хәзерге заман хикәя **фигыль**нәң сөйләштә 1 нче зат берлеге, татар әдәби телендәгечә, кыска һәм тулы формада килергә мөмкин: *мин барам, мин барамын.*

3 нче берлек сан *-дыр/-дер, -тыр/-тер* кушымчалары белән ясала: *Ол окидыр* — ул укый. *Мин, дир* (ди), *бер күл таптым, дир. Күреш керде, цебешләр килгән, дир.*

Билгеле үткән заман хикәя **фигыль**нәң 1 нче зат формасын сөйләштә *-ган/-гән* белән белдерү очраклары бар: *Мин ашаган* (ашадым), *бер чәшке чәй генә эчәм.*

Нәтижәле үткән заман хикәя **фигыль** сергач сөйләшәндә, сыйфат **фигыль**нәң *-ган* формасы белән беррәттән, *-ып/-еп* формалы хәл **фигыль**гә дә нигезләнә:

Мин барыпмын

Син барыпсын

Ул барган

Без барыпбыз

Сез барыпсыз

Алар барганнар

-ып/-еп формасы 1 нче һәм 2 нче затларда гына килә, ә 3 нче зат *-ган* формасы белән белдерелә. Бу форма юклык кушымчасы да ала.

Мин бармапмын

Син бармапсын

Ул бармаган

Без бармапбыз

Сез бармапсыз

Алар бармаганнар

Мисаллар: *Син өң йәшендә булыпсын* (булгансың). *Сез инде калхузда булыпсыз* (булгансыз), *йахшы апага урнашыпсыз* (урнашкансыз), *мин ишеттем. Бик йымшак басыпсын* (баскансың) *тышын. Йәшмәпсез* (яшмәгәнсез) *бит кунакка. Неңкә иттереп алдырыпсын* (алдыргансың) *кашыңны, Әрәм итепсең* (иткәнсең), *алтыным, бриллиантин башыңны* (халык жыры).

Юклык формасын (*бармап*) зат кушымчасыннан башка куллану очраклары бар. Бу вакытта *бармап* формасы *куй, бак* сүзләре белән килә: *Бармап бак* — бармый кара, *булмап куймасын* — булмый калмасын.

Күптән үткән заманның, әдәби *-ган иде/-гән иде* конструкциясе белән беррәттән, билгеле үткән заман (*-ды*) һәм *иде* ярдәмче **фигыль** белән ясалган диалекталь формасы актив кулланыла: *мин алдым иде, син алдың иде, ул алды иде, без алдык иде, сез алдыгыз иде, алар алдылар иде.*

Юклык формасы: *алмадым иде, алмадың иде, алмады иде* һ. б.

Кабатлаулы үткән заманның сергач сөйләшәндә, башка мишәр сөйләшләрәндәге кебек, *-а иде* формасы актив кулланыла:

Икмәкне пешерәләр иде пицтә әшәле, куйлар суйып саталар иде. Ар'анны эцәйдек, камыр изәйдек ар'аннан. Туртасы тешәйде май атлаганда. Балайакка куйа идек камырны икмәккә.

Билгеле киләчәк заман сөйләштә татар әдәби телендәге формалар белән белдерелә, юклык формасы сөйләштә *-ацак/-әцак (-ачак/-әчәк) + төгел* (түгел) конструкциясе рәвешендә ясала: *Мин сиңа барацак төгел. Ол миңа киләцәк төгел.*

Боерык фигыль әдәби телдәгечә ясала: *утыр, цәй эц — чәй эч, бар; барыгыз, килегез, китмәgez.*

Сөйләштә киңәш, киңәшле боерык мәгънәсендә *-гы/-ге* кушымчалы фигыль + *иде* конструкциясе кулланыла: *Эцкидең (эцке идең), нәк эцмәдең — эчәргә иде, ник эчмәдең.*

Киңәш, нәзәкәтьле кушу, теләк, үгет мәгънәсендә *-гай* кушымчалы фигыль + *иде* (*баргай иде*) тезмә формасы кулланыла: *калдырып киткәй идең — калдырып китәргә иде.*

-гай/-гәй формасы сергач сөйләшендә, башка татар сөйләшләрендәге кебек, *-ма/-мә* юклык кушымчасы белән дә әйтелә: *бармагайы, китмәгәйе, килмәгәйе.* Бу форма сөйләштә, башка мишәр сөйләшләрендәгечә, искитмәүне белдерә: *Китәм бит — Китмәгәйең, кит.*

Теләк фигыль. Сергач сөйләшендә теләк фигыль, татар әдәби телендәгечә, 1 нче затка гына карый, ул *-ыйм/-им* (берлектә), *-ыйк/-ик* (күплектә) кушымчалары белән ясала: *Түндәк цыгарыйм сиңа? Шурба пешерик сүшәге булса. Тчәшкеләр китерим әле.*

Сөйләштә эчке теләк *-гы кели* (*-асы килә*) төзелмәсе белән белдерелә: *баргым кели, баргың кели, баргысы кели, баргыбыз кели, баргыгыз кели, баргылары кели.* Мисаллар: *Бик күргем кели Казанны. Керәшен булгысы келәмәгәннәр, кацканнар. Үләңге кели. Ашагым кели, ашак кели.*

Заман, юклык күрсәткечләре ярдәмче фигыльгә ялгана: *баргым кели, баргым келәде, баргым кели иде, баргым келәми, баргым келәмәде* һ. б.

-ма кели төзелмәсе ниятне белдерә: *барма келим, барма келисең, барма кели, барма келибез, барма келисез, барма келиләр.*

Шарт фигыль. Шарт фигыльнең ясалышы сөйләштә әдәби телдәгечә. *Сийырың йахшы булса, угызы күп була. Сөт булса, каймак агызам.* Әмма, әдәби телдән аермалы буларак, сергач сөйләшендә *-гы иде* (*баргы иде — барса*) формасының шарт мәгънәсен белдергән очраклары бар: *Бикләп китке идем, ыспакуйны була идем — Бикләп китсәм, тыныч була идем.*

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Сергач сөйләшенә инфинитивның *-(ы)рга/-(е)ргә* формасы хас: *Кызым килә картуш эзәргә. Су жылынсын тәрилкәләрне цәйкәргә. Ашның хакы өц кабарга, ашны өц кабарга кирәк. Бинек тә бар цабынырга. Йәймә, әпәй булмаганда, тиз генә пешереп алалар цәй йанына куйарга. Бишендә кийар цәцәргә, унында памидур утыртырга.*

Исем фигыль сөйләштә әдәби телдәгечә *-у/-ү* кушымчалары белән ясала: *Паңгы ашау йук бездә, жыйу йук.*

Хәл фигыль сергач сөйләшендә, нигездә, әдәби телдәге кушымчаларның мишәр диалектына хас вариантлары ярдәмендә ясала:

-гац/-гәц (-гач/-гәч): Ит тозлангац тәмсезәйә. Хатын алгац, күп кирәк, көн дә батман ит кирәк. Төплә бәләш, куй суйгац, пешерәләр эц-карыннан йарма белән, кас'ы гарабдай йармадан, кас'ы беде (дөге) йармадан пешерәләр. Балцыга (умартачыга) кергәц, бал белән цәй эцәрәм инде үзегезне.

-гынцы/-гинце, -гынцак/-гинцәк (-ганчы/-гәнче): Картайгынцы эшләргә безгә. Туйгынцы ашагыз. Ызбаны сырлагынцы (буяганчы) кат'кан иде, үлгинцәк эшли.

-ушынца/-ушенцә: Уразовкага барушынца (барганда) бәрелеп үлдә матацкылга. Мында килүшенцә Сергацта туктадыгызмы? Кат'ушынца кер.

-ып/-еп формалы хәл фигыльнең юклыгы сергач сөйләшәндә -мыйца/-мицә, -мыйцак/-мицәк кушымчалары белән ясала: Аш капмыйца цәй кабарга кушмыйлар. Сүләшмицә кайа бара. Караватта йаттым бер нәстә ашамыйцак. Йәшелцә коймицак үсми. Ницек үлмицәк калыпбыз.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр. Татар әдәби телендә кулланылган бәйләкләр белән беррәттән, сергач сөйләшәндә аларның түбәндәге вариантлары да бар: *цаклы/цәке* — чаклы, *тәкле* — хәтле.

Ката, сәтә бәйләкләре вакыт аралыгын белдергән сүзләр янында килеп, дөвамлы вакытны белдерә. *Ката*, нигездә, *төн*, *кыш*, *йаз*, *көз* сүзләре, *сәтә* исә көн сүзе янында килә: *төн ката* — төн буге, *йаз ката* — йаз буйы, *көнсәтә* — көн буге.

Кисәкчәләр. Татар әдәби телендәге кисәкчәләр сергач сөйләшәндә дә актив кулланылалар. Шуның белән бергә, сергач сөйләшәндә тагы *тәнә* — *әнә*, *выт/вет* < рус. *ведь* — *бит*, *мона*, *вата*, *ватагынак* (< рус.) — *менә*, *менә ич*, *аллә* — *әллә* кисәкчәләре бар: *Тәнә* цыланда урын бар йаткыгыз келәсә. *Теге* йакларда *тәнә* йаңгыр йава. *Әни* йәшләрцә кийенә *тәнә*. *Тәнә*, *тәнә* былытлар. *Тәнә* зур ызба.

Синтаксик үзенчәлекләр

Сорау кисәкчәсе *-мы/-ме* сөйләштә, башка мишәр сөйләшләрәндәге кебек, кулланылыш ягыннан әдәби телдән аерыла. Ул зат һәм сан кушымчаларыннан алда, ягъни фигыль нигезенә, ялганә: *барамысын* — барасыңмы.

Моннан тыш, сорау кисәкчәсенең жөмләдәге урыны логик басым белән бәйләнгән. Ул сорау интонациясе төшкән теләсә нинди жөмлә кисәгенә ялганьрга мөмкин: *Сезме кердегез? Казангамы барасыз? Сугамы барасын? Озакмы торасыз бире? Нишләдең, цәйме эцтең?*

Лексик үзенчәлекләр

Сергач сөйләшенең төп сүзлек составы татар әдәби телендәгечә. Диалекталь сүзләрнең күбесе башка мишәр сөйләшләрә белән уртаклык күрсәтә. Сергач сөйләшенең үзенә генә хас лексик берәмлекләре дә аерылып чыга. Диалекталь лексиканы берничә лексик-семантик төркемгә бүлеп карарга мөмкин.

Туй йолалары белән бәйлә сүзләр: *башкыда* — яучы, *сүшенең* (сөөнеч): *кылак сүшенең* — ярашылган кыз өчен бирелә торган мәһәрнең яртысын алдан биреп кую йоласы.

Туганлык, нәсел-нәсәп, кардәшлекне белдерә торган сүзләр: *татарым* — ирем, иптәшем, *тутак* — туташ, *целбәй* — сөйгән егет яки кыз, *карт әни* — әнисенең яки әтисенең әнисе, *карт әти* — әнисенең яки әтисенең әтисе, *кан'иш* — каениш, *кан'игәц* — хатынның апасы, *түрәү: бала түрәү* — бала табу (*Минем кәләшем бала түрәмәде*), *кан'сенел* — каенсеңел.

Кеше белән бәйле сүзләр: *зийәк, йәйәк* — яңак, *цәлтер* — балтыр, *шом* — бизгәк (крш. — шулай ук), *цирак* — житез, өлгер, булдыклы (чагышт.: кузн., хвл., чст. *цирак*), *цулак* — булдыксыз, кулыннан эш килми торган кеше (чагышт.: м.-кар. *чулак* — шулай ук), *цутыр* — шадра (чпр. — шулай ук), *цобарай* — шадра, *титибаиш* — аңгыра, булдыксыз.

Йорт-жир, каралты-кура белән бәйле сүзләр: *пайыт* — лапас, *ызба* — өй, *азбар* — абзар, *аран* — терлекләр өчен бүрәнәдән, мүкләп эшләнгән жылы урын, *цылан* — өй алдында бүленеп алынган бүлмә, *ишегалды* — өйалды, *йорт* — ишегалды, *мил'чә* (< рус.) — тегермән.

Тормыш-көн күреш өлкәсенә караган лексика. Аш-су исемнәре: *цигелдәк* — бавырсақ (*Цигелдәк пешерәләр цөцө камырдан. Цигелдәкне майлы табада пешерәләр. Май эцендә төгөл, йәймә йәйәләр дә кискәлиләр. Кийәүне цигелдәк белән китерәләр*); *катлама* — кабартма (*Катлама пешерәләр, сездә кабартма әтәләр. Кийәү белә кызга катлама илтәбез*); *кәкәш* — эремчек яки бәрәңге пәрәмәче (*Туварук кәкәшә, картуш кәкәшә йасий идек*); *умак* — ачы камырдан вак-вак итеп пешерелгән кабартма, формасы сумса кебек (*Май эцендә умак пешерәләр. Умак камыры йомшак була*); *күптермә* — куге итеп тугланган төче камырдан табага салып, мичтә пешерелә торган камыр ашы (*Күптермәне кул белән басмисын, кашык белән атлыйсың гына*); *питырац* — вак-вак түгәрәк ипи (*Питырац кецерәк икмәк, йомро йөзлә, күмәц кебек*); *сеңәл* — сыек, *салма* — ракушка формасында ясалган өй токмачы: *игәрце салма, акца салма* (*Игәрце салма эшләрлек вакыт булды. Акца салма цумарга тартым, эзәсез бит инде, шул гына*); *сал'ник* — терлекның эч майы белән пешерелгән ризык (*Сал'ник йасыйлар, мәсәрупкыдан сеңәл цыга башыр белән йомырка, царшашын алалар куй суйганда, куйның царшашын табаның күләменә саласың да эценә башыр салып бәлисең, пешерәсең*); *үпмәк, үтмәк, үкмәк* — икмәк, *турпин* — пәрәмәч, *умалы* — умач, *сетләш* — өйрәле аш, *тозлык* — итсез аш, *кысыр аш, өзәм* — йөзем, *ачыткы* — чүпрә, *сугым* — ат ите, *беде* — дөгә (*Касы беде йармадан пешерәләр*); *суван* — итсез аш (*Суван пешерәсен ит булмаса, суган кыздырып саласын май белән*); *эцкец* — чәй эчә торган татлы әйберләр (конфет һ. б.) (*Эцкец бетте, магазинга барырга кирәк*); *шурба* — шулпа һ. б.

Савыт-саба, кухня кирәк-яраклары белән бәйле сүзләр: *купы* — аш чүмече, *гал'ник* — зур фарфор чәйнек, *балайак* — күәс чиләге (*Балайакка куйа иде камырны үтмәккә*), *куцарка* — кисәү агачы (чст. — шулай ук), *цуллы* — камыштан яки тал чыбыгыннан үрәп ясалган чүмеч, *шалгама* — уша; *цакма* — келә, *таган* — өчаяк, *цәбе* — чүпрәк һ. б.

Киём-салым, бизәнү әйберләрен белдергән сүзләр: *целенце* — вак сәдәп, *астан кигец* — эчке күлмәк, *басма* — ситса, *цолка/*

цылка — оек, *бөтү* — муенса, *фартык* — алъяпкыч, *сабак* — куныч, *балтыр*; *кәпәц* — кәләпүш, *целдерт* — чәч толымнары өстенә куела торган 2 тар тукыма кисәге, тасма; *церже* — киез, *цержитек* — киез итек һ.б.

Хайваннар дөнъясы белән бәйле сүзләр: *куй* — сарык, *куй баласы* — сарык бәрәне, *куцат* — этәч, *цаука* — чәүкә, *цыпур* — кызыл таракан, *цырцык* — сыерчык, *салускан* — саескан.

Үсемлек атамалары: *кыр эләге* — жир жиләге, *нәркәмәс* — әрем, *үгез күзе* — гөлжимеш, *вак борцак* — ясмык, *зим цәцәк* — алабай, *томарцык* — бөре (үсемлекләрдә), *өргә* — өрәңге, *от* — үлән, *гурл'ана* — какы (*Гурл'ана да бар иде йортта, картайган ницек*).

Төрле өлкәләргә караган сүзләрдән тагын түбәндәгеләрне китерергә мөмкин: *йүнәйү* — очсызлану, *берцәк* — берәз, *нүшеш* — почмак, *цәке* — кадәр, хәтле, *үзенчылата* — үзенчә, *шәйү* — савыт төбенә утырып көю, яну (сөт турында), *шилү* — кимү, кими төшү, *шиплау* — кадаклау, *тән куну* — тазару, *тибәрү* — төшерү — җаваплылык турында (*Эстеннән тибәрә инде*), *тел эләгү* — тел тотлыгу, тел көрмәкләнү, *сийру* — сыдыру, сую, *пыжу* — шиңү һ.б.

Сөйләү үрнәкләре

безнең заманда эти-әниләр йегетләр белән йөрөтмиләр иде/ кицкә калгац/ урамда ызак тотмийлар иде/ берцәк каз йолкырга бара идек/ кылуплар йуг иде// төмәләр салып ун'ий идек/ төмә джырлары итеп// әвәл булган ул йылатып бирү// әвәл эж бар иде/ пәдҗи эрләргә// тугисын/ киндерләр агартырга китәсен күлләргә/ джүвасын да джәйәсен// ызын эсләгеләргә куйып тукмаклайлар иде// кифеннәргә китә ул// ул табак белән бар'ам утыра идек// аш ашый торган табаклар зур/ бер табактан ашийлар/ хаз'ыр пасудалар үзгә инде// каа әвәл бу утлар/ лампы да йуг иде/ бишле кувыклы/ дүрт цитле агац цыра кыстырып/ мамыкны туң майга манып катырып куйалар// шәмдеккә дүрт багана/ бер цыраны тыгып утырталар/ борынын бу кецкенә вакытта сүндереп торабыз// бишле лампы кывыклы булган// самуыр китергәннәр дә бөтен авыл джыйылган багырга/ ыстиналарда тендек булган тетен цыгарга// әвен булган/ мил'чәсе булган// бу элкә ызбаның киштәсе китаплар куйарга/ түр тора/ бер карават тора// түрсез торалмисын/ түр кирәк// шул урдык буйдан буйга иде/ ничә кеше йата идек// зур пицкә икмәк салалар/ уникашәр икмәк/ борай катламалары/ борцак беленнәре пешердек// түшәк каз асырагац булды// әвәле церже суктыралар иде// кызларга да церже сугалар иде// матрас йук ул вакытта// торгын шәл цәцәкле/ калын шәл йабынып кунакка йөриләр// кушагы да бәләгецле// улсы инде ызын джиңле бишмәт// казан бәбецләре кийәләр/ баритка (ботинка) мәскәүгә йөргән кешеләр кийә// селге йахшы тугыдылар/ өстәл йапмалары/ кийәүгә китәргә булса кызларга салфит/ йапмалар тугилар// анарга нинди генә йип алмилар иде// ул да тугырга авыр булгандыр// салфит/ эскәтер/ патзор кул белә эшлиләр/ зур энә белә эшлиләр/ күзе ызын аның// эстинага эләргә зур селгеләр/ түргә эләргә// тчашкылар себерергә арткыры тугилар иде// салфит/ йапмалар/ цәбесе (чүпрәк) тоткан була иде салфитның// тчаршавлар алып бара/ түшәк/ йастык (мендәр)/ адийал мамык сырған/ бала туса да бер адийал китерә әнисе/ бер кецкенә йастык китерә//

икмәкне пешерәләр пицтә/ цәпе агац башына бәлиләр/ пумала/ шуның белән себерәләр/ ипине әвәләп көрәккә салалар да пицкә куйалар// ун-унике икмәк керә// бертерлеләр капыста йапырагы салып калдыра/ тәмне була ипи/ күбесе арыш ыныннан// кимакны бәрәмнәрдә генә ашийлар/ катлама диләр// кунак килгәндә/ айыт бәрәмнәрендә генә ашийлар// йымшак бодай ыныннан була/ пәрәмәч пешерәләр//

сугым итләре алып торалмыйбыз хаз'ыр// этиләре бар цагында сугым ите була иде/ сугым ат инде ул/ аны ашаталар/ ул сил'анә/ эцәк карын пиругы пешерәбез/ сарык эцәкләре белән/ йарма белән пешерәләр инде// суп эшлиләр ләкшә белән/ капыста булган вахытта эшли/ ыфтаруйга картуш белән ит/ пылау/ пылауны ит белән эшли/ касы эзем белән эшли/ йәшел суган/ йомырка белән пирашки пешерәләр/ пирук зур// күмәц цеце камырдан була аны/ дражжи белән аңытмилар/ майга/ йымыркага басалар// йәймә эпәй булмаганда/ тиз генә пешереп алалар цәй йанында куйарга// цигелдәк пешерәләр цеце камырдан/ фурмыда пешерәләр/ касы круглай/ касы дүрт поцмаклы/ цигелдәкне майлаган табада пешерәләр/ май эцендә тегел/ ул кыш теленнән калын була/ джәймә джәйәләр дә кисәклиләр кыш телен// алма пируклары пешерәләр/ өцпоцмак элек йуг иде/ сезнең йактан килде// бәләш пешерәләр сугым суйганда/ сугым суйалар/ итне тапап ару ит кенә пешерәләр зур цуйында/ шурпалы була/ камыр белән эшләпәнә йасыйлар/ төпле бәләш куй суйгац пешерәләр эц карыннан йарма белән/ касы карабдай йармасы/ касы беде (дөге) йармадан пешерәләр// катык эшлимен/ биримме әле берәр чогыр// ыйыткы салам кайнаган сеткә/ үзем ыйы-тып ашыйм/ тыварук йасарга була/ кортлар йасисын/ кайнатасын аңышкан сетне ызак кына// шәкәр саласын/ ул кызыл була// бездә бик прастуй ризыклар// мында пирут цәй эцәләр/ аш куйалар шурба сала/ аннан сетләп/ бутка инде/ аннан итен куйалар/ цәй йанында пируклар була/ бутканы суда пешерәләр/ сет сала/ йарма сала/ уртасына күз йасыйлар да май салалар// хазыр туй ашында пирут куйалар закускалар/ салатлар/ аннан куйалар суп// үле ашында цәйне куйа/ кимагын куйа/ өц кицен дә/ биш кицен дә уздыра/ дзиде кицен дә/ иллебер кицен дә уздыра/ аннан кырык кицен// джылын һәр джылыны паминат' итәләр// кор'ан укийлар/ кешеләр дә йәшәләр// корбан бар'амында корбан суйалар// ураза бар'амы була// кадер кице була/ кадер кицендә киймак пешерәләр// камырны аңытып куйалар да түгәрәк/ түгәрәк пешерәләр// цеце киймак суды салып була/ белән нәзек була таба зурлыгында/ цеце киймак нәзек була// сугым суйалар/ казы йасыйлар/ казысы джәй өцен әйбәт// ат ите шурбасына джитми инде/ без икешәр сугым суйа идек// хәйбәт итне аласын/ нецкә итеп кисәсен/ эцәккә саласын/ тозлап кына эшләгән бидж жылга джитә/ цардакка әлеп куйасын// корбанга суйалар сийр ите//

Сөйләүче: Алимжанова Зәйнәп, 85 яшь
Түбән Новгород өлкәсе, Краснооктябрьский р-ны,
Чембәли авылы
1989 ел. Язып алучы: Т. Х. Хәйретдинова

ЧҮПРӘЛЕ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш хәзерге Татарстанның Буа һәм Чүпрәле, Чувашстанның Батыр һәм Канаш районнарында (әлектә Сембер губернасы Сембер һәм Буа өязләре) яшәүче татар-мишәрләр сөйләшен үз эченә ала.

Бу төркем-мишәрләренә сөйләш үзенчәлектәре турында кайбер мәгълүматлар В. К. Магницкий (1896), Н. И. Золотницкий (1970) һәм Г. Ә. Әхмәров (1903) хезмәтләрендә китерелгән.

1962, 1963, 1964 елларда СССР Фәннәр Академиясенең Тел, әдәбият һәм тарих институты тарафыннан Л. Ш. Арсланов житәкчелегендә Иделнең уңъяк ярында урнашкан районнарда диалектологик экспедицияләр оештырылып, Атлас төзү өчен махсус программа нигезендә материал жыйнала. Сөйләшләрнең чикләре билгеләнә [Арсланов, 1964; 1965, 1966]. Чүпрәле сөйләше турындагы мәгълүматлар Л. Т. Мәхмүтованың мишәр диалектына багышланган монографиясендә дә чагылыш таба (1978). 1982, 1987 елларда бу юллар авторы З. Р. Садыкова

тарафыннан да Чүпрәле районына экспедицияләр оештырылган иде. Биредә сөйләш Л. Ш. Арсланов, Л. Т. Мәхмүтова хезмәтләренә һәм авторның үз күзәтүләренә таянып тасвирлана.

Архив материаллары буенча һәм риваятьләргә караганда, чүпрәле сөйләше вәкилләре хәзерге Түбән Новгород губернасыннан, Тамбов губернасы Темников өязеннән, Сембер губернасы Курмыш һәм Алатыр өязләреннән күчеп утырганнар. Аларның күчеп килүе Рус дәүләте тарихы белән бәйләнгән. Рус дәүләте XVI гасырның икенче яртысыннан башлап көньяк-көнчыгышка таба үзенә чикләрен киңәйтә һәм хәрби сызыклар төзи башлый. Мәсәлән, XVII гасыр башында «Карлы сызыгы» (Зөя кушылдыгы Карлы елгасы буйлап) төзелә, 1648 елда Сембер сызыгы төзелә башлый.

Бу хәрби сызыкларга Россиянең үзәк өлкәләреннән, шул исәптән Зөя өязеннән дә, күчереп утыртулар башлана. Бирегә, татар халкы белән беррәттән, Россиянең башка халыклары (руслар, мордвалар, чувашлар һәм марилар) да күчереп утыртыла. Бигрәк тә Түбән Новгород, Сембер, Тамбов һәм Пенза губерналарыннан йомышлы татарлар (мишәрләр) күпләп күчәләр. Бу фактлар татар теленең чүпрәле сөйләше формалашуда әһәмиятле роль уйнаган.

Яңа җирләргә күчеп утырганнан соң, татар-мишәрләр шул урынардагы һәм өязләрдәге татарлар белән мәдәни-иқтисади һәм сәяси мөнәсәбәтләргә керәләр. Шуның нәтижәсендә аларның сөйләше шактый дәрәжәдә урта диалект йогынтысына бирелгән.

Фонетик үзенчәлекләр

Чүпрәле сөйләше фонетик үзенчәлекләре ягыннан мишәр диалектының аеруча сергач һәм чистай сөйләшләре белән уртаклык күрсәтә. Шуның белән бергә, сөйләшне билгели торган аерымлыklar да бар. Башка мишәр сөйләшләре өчен характерлы булган кайбер архаик (мәсәлән, *о̄, ө̄, э̄* озын сузыклары, *ӯ, ү̄* дифтонгоидлары, сергач сөйләшендә аерым сүзләрдәге *ә~и* тәңгәллегә *h. б. ш.*) күренешләреннән бу сөйләштә күзәтелмәвен билгеләп үтми булмый.

Сөйләшнәң фонетик үзенчәлекләре, башлыча, кайбер авазларның артикуляциясе үзгәрүдә, аваз тәңгәллекләрендә, аваз өстәлү һәм аваз төшүдә чагыла.

Сузыклар. Чүпрәле сөйләшендә сузык авазлар — гомумән мишәр диалектындагы кебек үк, алгырак позициядә ясала торган, әдәби телдәгедән таррак булган авазлар.

а сузыгы — әдәби телдән һәм урта диалекттан аермалы буларак, иренләшү төсмере булмаган аваз: *арба, балалар*.

о — ө ирен сузыклары, мишәр диалектындагы һәм урта диалектның аерым сөйләшләрендәге кебек иренсезләшеп, *ы — е* булып әйтеләләр: *быдай* — бодай, *телке* — төлке, *ын* — он, *сет* — сөт, *сылы* — солы *h. б.*

Сузыклар өлкәсендәге башка үзенчәлекләр аваз тәңгәллекләренә, төрле фонетик күренешләргә кайтып кала.

Сузыклар тәңгәллегә. *ы~а, э (е)~ә* күренеше аерым сүзләрдә табыла: *йаңы* — йаңа (яңа), *кагыз* — кәгазь, *мәктәп* — мәктәп, *күгерчен* — күгәрчен, *тырбы* — торба, *сындык* — сандык, *башты* — башта.

ы~а, э (е)~э кушымчаларда да күзәтелә: а) хәл фигыль формаларында: *барганчы//баргынчы* — барганчы, *килгәнче//килгенче* — килгәнче; ә) -ыр/-ер кушымчалы фигыльләрдә: *табыр* — табар, *йапыр* — йапар (явар), *йазыр* — йазар (язар), *үлер* — үләр, *келер* — келәр, *үсер* — үсәр.

ә~и. Бер төркем сүзләрнең беренче иҗегендә әдәби телдәге тар и сузыгына киң ә сузыгы тәңгәлләшә: *шәкәр* — шикәр, *мәләш* — миләш, *нәшли* — нишли, *әпәй* — ипи, *әтәй* — әти, *әнәй* — әни, *әзәй* — диал. әзи — абзый, *бәбәй* — бәби, *песәй* — песи.

и/е/ө~ү бер төркем сүзләрдә сөйләшнәң характерлы үзенчәлегә булып тора: *биген/беген/бөген* — бүген, *тигел/тегел/төгел* — түгел, *киңел/кеңел/көңел* — күңел.

о/ы~у: *орлау/ырлау* — урлау, *осак/ысак* — усак, *шолай/шылай* — шулай, *шондый/шындый* — шундый.

у, ү~о, ө, ы: *бутка* — ботка, *куңгыз/куңгыр* — коңгыз, *гумер* — гомер, *карбуз* — карбыз, *йүгән* — йөгән, *йүткерә* — йөткерә.

Әдәби телдә алгы рәт сузыклары белән әйтелә торган бер төркем сүзләр сөйләштә арткы рәт сузыклары белән әйтеләләр: *йогору* — йөгерү, *котчык* — көчек, *корка* — күркә, *мачы* — мәче, *кукы* — күке, *чаука* — чәүкә, *капыста* — кәбестә, *шопшә* — шөпшә, *циклашык* — чикләвек, *шиша* — шешә, *йанаша* — йәнәшә (янәшә), *маскар* — мәсхәрә, *бар'ам* — бәйрәм.

Әдәби телдә арткы рәт сузыклары белән әйтелә торган бер төркем сүзләр сөйләштә алгы рәт сузыклары белән әйтеләләр: *кецёркән* — кычыткан, *бәлцек* — балчык, *кәрлегәч* — карлыгач.

Сузыклар төшү. Сүз башында сонор авазлар алдыннан килгән *о, у* сузыклары төшә: *йык* — ойык (оек), *лау* — олау, *йалу* — ойалу (оялу), *иләшү* — ийәләшү (ияләшү), *мурта* — умарта. Сузыклар төшү сүз уртасында һәм сүз ахырында да очрый: *баллый* — балалый, *кыркмыш* — кырыкмыш, *катны* — хатыны, *урны* — урыны, *бырны* — борыны, *тәрәз* — тәрәзә, *кой* — койы (кое).

Сузыклар өстәлү. *ы — е* авазлары өстәлә: *ылаука* — ләүкә, *түшеш* — түш, *кикерик* — кикрик, *элекә* — элек.

Дифтонглар. Чүпрәле сөйләшендә, башка мишәр сөйләшләрендәге кебек үк, дифтонглар монофтонглаша.

-*өй* дифтонгы монофтонглашып, *ү* гә күчә: *ү* — өй, *сүлә* — сөйлә, *кү* — көй, *цү* — чөй, *түмә* — төймә.

-*өй* дифтонгы, монофтонглашканда, күтәрелешләре төрле булган сузыклар арасында ирен-ирен *ш* тартыгы барлыкка килә: *сүшәк* — сөйәк (сөяк), *сүшәм* — сөйәм (сөям), *күшәндә* — көйәнтә (көянтә), *сүшәл* — сөйәл (сөял), *күшә* — көйә (көя).

-*ай, -әй, -уй, -ый* дифтонглары монофтонглаша, бу очракта ике сузык арасындагы тартыклар палатальләшә: *кат'а* — кайта, *ад'а* — әйдә, *катчан* — кайчан, *ар'ан* — әйрән, *бар'ам* — бәйрәм, *кас'ы* — кайсы, *кар'ак* — кайрак, *ал'әнә* — әйләнә, *кур'ик* — койрык, *бун'* — муен, *ун'и* — уйный.

-*ой, -ый* дифтонглары -*ий* дифтонгына күчә: *кийаш* — койаш (кояш), *киймак* — коймак, *тийак* — тояк (тояк), *кийар* — кыйар (кыяр), *сийыр* — сыйыр (сыер).

Тартыклар. Әдәби телдәгедән аермалы буларак, *к, г* авазлары сөйләштә тел арты тартыклары булып әйтеләләр: *кара* — кара, *кабак* — капка, *кар* — кар, *кагыз* — кәгазь, *йага* — йака (яка) һ. б.

х авазы, әдәби телдәге белән чагыштырганда, алгырак артикуляциядә әйтелә: *хазер* — хәзер, *хал'* — хәл, *хабәр* — хәбәр.

Әдәби телдәге өрелмәле ч урынына ц, кайбер очракларда тч кушыклары да кулланыла: *цалгы* — чалгы, *пыцак* — пычак, *бырцак* — борчак, *цыгып* — чыгып; *катчан* — кайчан, *тчаука* — чәүкә, *култча* — божра, *тчашкы* — чынаяк, *тчаршау* — чаршау, *тчыршы* — чыршы.

Сүз башындагы һәм сүз уртасындагы әдәби ж авазына й, з, дз, дж авазлары тәңгәл килә: *дзил/зил* — жыл, *дзиде//зиде* — жиде, *дзийылыш//зийылыш* — жыелыш, *кәзә/кәдзә/кәджә* — кәжә, *мердзә/мерджә* — мөржә, *эндзе/энзе/эндже* — энже, *мәрджән* — мәржән, *баджә* — бажа, *джома* — жомга, *джәйәү//дзәйәү//зәйәү* — жәйәү (жәяү), *эрәнджү//эрәндзү//эрәнзү* — рәнжү, *мәджлес//мәдзелес//мәзлес* — мәжлес, *зил* — жыл.

Тартыклар өлкәсендәге башка үзенчәлекләр авазлар тәңгәлләшүенә һәм төрле комбинатор үзгәрешләргә кайтып кала.

б~w. Ике сузык арасында килгәндә, әдәби телдәге w авазына сөйләштә б тартыгы туры килә: *цыбар* — чувар (чуар), *цыбан* — чуван (чуан), *йыбату* — йуwату (юату), *цыбалу* — чuwалу (чуалу).

м~б: *малан* — балан, *мере* — бөре, *мәке/бәке* — бәке; б~м: *бун'ы* — муйыны (муены), *бучкы* — мичкә, *гарбун* — гармонь.

п~б. Составында саңгырау т авазы булган бер төркем сүзләрдә сүз башында яңгырау б авазы саңгыраулаша: *пыт* — бот, *пытак* — ботак, *пeтeрү* — бетерү, *петеннәй* — бөтенләй, *пыт'пылдык* — бытбылдык (кош).

м~н берничә сүздә билгеле: *үләм* — үлән, *патмус* — поднос, *чырмау* — чорнау; н~м: *нүwеш* — диал. *мөгеш* — почмак, *newек* — мүк, *нүгез* — мөгез, *түндәк* — түмгәк, *калын* — калым.

н~ң хәзерге һәм киләчәк заман хикәя фигыльләрдә, күрсәтү алмашлыкларында күзәтелә: *барасын* — барасың, *киләсен* — киләсең, *алырсын* — алырсың, *килерсен* — килерсең; *анарга* — аңарга, *шонарга* — шуңа, *тегенәргә* — тегеңә.

д~т. Бер төркем сүзләрдә сүз башында һәм сүз уртасында т авазы яңгыраулаша: *дахи* — тәки, *дустыган* — диал. *тустыган* — су чүмече, *селдәү* — селтәү, *күwәндә* — көйәнтә (көянтә), *абдырау* — аптырау, *ибдәш* — иптәш.

т~д: *тәwә* — дөйә (дөя), *тиспе* — дисбе.

з~р фигыльләренең йөкләтү юнәлеше кушылмаларында күзәтелә: *менгез* — менгер, *кигез* — кидер, *үткәз* — үткәр, *йаткыз* — йаткыр (яткыр).

т~ч аерым сүзләрдә: *тишмә* — чишмә, *тишен* — чишен.

с~ч: *тыскан* — тычкан, *йәдәс* — йәдәч (ядәч).

й~ж. Чүпрәле сөйләше — нигездә й-ләштерүче сөйләш: *йир* — жир, *йибәр* — жибәр, *йыр* — жыр, *йәй* — жәй, *йил* — жыл, *йыйылу* — жыелу, *йәйәү* — жәяү, *йан* — жан.

г~к. Бер төркем сүзләрдә ике сузык арасында саңгырау к авазы яңгыраулаша: *цигеркә* — чикерткә, *йага* — йака (яка), *тыгырык* — тык-рык, *цыгыр* — чокыр, *цугынган* — чукынган, *тугырга* — тукырга, *сигезән* — сиксән, *тугызан* — туксан. Соңгы ике мисал күбрәк өлкән буын телендә күзәтелә.

к~г. *сикез* (сигез), *тукыз* (тугыз).

к~х. Бер төркем татар сүзләрендә һәм кайбер алынмаларда да

х авазына сөйләштә к авазы тәңгәл килә: *катын* — хатын, *каста* — хаста, *йакшы* — йахшы (яхшы), *дҗымак* — оҗмах, *маскар* — мәсхәрә.

х~к — берничә сүздә: *шакыт*//*шакыт* — вакыт, *духтыр* — доктор, *тырахтыр* — трактор.

Бер сүздә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. w~г: *тушару* — ту-гару; г~w: *сугалчан* — сувалчан (суалчан); т~к: *кыртмыш* — кырык-мыш; н~д: *ишек алны* — ишегалды; р~л: *түр* — түл; р~й: *әрбир* — әйбер; ш~й: *шомран* — йомран; й~д: *йәшү* — дәшү; ч~т: *чөчә* — төчә.

Тартыклар төшү: *лт* тезмәсендәге *л* төшә: *йугату* — йугалту (югалту), *итү* — илтү, *кузгату* — кузгалту.

г авазы төшә: *айып* — гаеп, *ажәп* — гажәп, *аләмәт* — галәмәт, *аза* — әгъза, *умер* — гомер, *сәәт* — сәгать, *асыр* — гасыр, *Атаулла* — Гатаулла, *Аптулла* — Габдулла, *дҗыма/дҗома* — жомга, *тирмән* — тегермән, *зеңи* — жиңги.

т: *кецеркән* — кычиткан, *цигеркә* — чикерткә, *тапау* — таптау.

ш: *алма-тилмә* — алмаш-тилмәш.

Традицион сөйләшкә хас булмаган, гарәп-фарсы алынмалары аша кергән *һ* авазы төшә: *аман* — һаман, *үнәр* — һөнәр, *Әдийә* — Һәдия, *Адий* — Һади, *йәт* — жәһәт.

Иҗек төшү очраklары: *кизитек* — кийез итек (киез итек), *ас-тай* — абыстай, *албут* — алпавыт, *кынный* — колынлый, *куш* — кушыш.

Тартыклар өстәлү: сүз азагында *н* авазыннан соң *т* өстәлә: *фылант* — план, *крант* — кран.

Иҗек өстәлү: *алдалау* — алдау, *буша бушалау* — буша (буа) буу, *пычырашык* — пычрак, *кыстырымбий* — кыстыбий.

Ассимиляция (авазлар охшашлануы). Кире ассимиляциянең түбәндәге очраklары бар.

Кайбер сүзләрдә тел очы *н* тартыгы, үзеннән соң килгән *б*, *л*, *г* авазларына өлешчә охшашлана: *умбиш* — унбиш, *умбер* — унбер, *гым-багар* — көнбагыш; *йаңгыз* — йалгыз (ялгыз), *йаңгал* — йалган (ялган), *йаңылыш/йаңгыш* — йалгыш (ялгыш).

Сүз ахырындагы *ч*, *ш* тартыклары тел уртасы *й* һәм яңгырау тар-тыклар алдында килгәндә яңгыраулашалар: *киж булды* — кич булды, *эдҗ-дүрт* — өч-дүрт, *биж йыл* — биш ел, *алтмыш дҗиде* — алтмыш жиде.

Метатеза: *азбар* — абзар, *бачкыз* — баскыч, *бүрке* — бүрек, *кү-реш* — күрше, *урныга* — урынга, *каулады* — кувалады (куалады), *коморычка/кымырыска* — кырмыска, *үрмәкцә* — үрмәкүч, *дҗымак* — оҗмах, *сыгыз* — сызык, *элкә* — элек.

Морфологик үзенчәлекләр

Исемнәр. 1 нче һәм 2 нче зат берлек сандагы тартымлы исемнәр-нең төшем килеше угыз телләренә хас кушымча (-ы/-е) ярдәмендә дә формалаша: *китабымы* — китабымны, *битеңе* — битеңне. Мәсәлән: *Капчыгымы* (капчыгымны) *тишеп әпәйеме* (ипиёмне) *бирдем*. *Ишег алны* (өйалды) *башымы* (башын) *йаптырыга кирәк*. *Кулыңы* (кулыңны) *йу да килеб утыр*.

Алмашлыктар. Күрсөтү алмашлыктары. Эдэби телдәге (менә, энә, бу, ул, шул) күрсөтү алмашлыктары белән беррәттән, сөйләштә *мына, мыни, мени, муни, ана, выт, вата, вана* (< рус.) һәм зат кушымчалы *бусы, улсы, шулсы* алмашлыктары актив кулланыла. Мисаллар: *Мыни* (менә) *кабак ачык, керергә була*. *Муни* (менә) *шолай кәшәрисен* (эвәлисең) *камырны*. *Вана* (энә) *шоннан апаңны йәшен кил*. *Бусы* (монысы) *Бегелмәдә эшләгән*. *Дүрт йыл эшләде улсы* (ансы) *да*. *Шулсын* (шунысын) *нәстә белән кат арырбыз*. *Улсына* (анысын) *аңылык кизләше дибез*.

Шул күрсөтү алмашлыгыннан ясалган *шолай, шылой, шондый, шындый, шонарга, шынарга* сүزلәре чүпрәле сөйләшенә дә хас: *Менә шолай* (шулай) *вит, Рушанийә тайым*. *Шондый* (шундый) *асыл кеше*.

Сорау алмашлыктары. Эдэби телдәге *нәрсә* сорау алмашлыгы урынына *нәстә, нәмәрсә* алмашлыктары йөри: *Нәстә* (нәрсә) *син керми тырасын? Ашамаса, нәмәрсә* (нәрсә) *эшләтәсен аны*. *Карашатта йаттым, бернәстә ашамадым*.

Нәстә алмашлыгы *ничек, нинди* сорау алмашлыктары урынында да кулланыла: *Адий абыйның халә нәстә* (ничек) *сың? Пецән нәстә* (нинди), *пецән менә шоноң бийеклеге*.

Билгеләү алмашлыгы үзәбез, гадәттә, иялек килеше кушымчасыннан башка кулланыла: *Үзәбез* (үзәбезнең) *иген бу, бергә эшлик*. *Үзәбез* (үзәбезнең) *капыста булмаса, Камсамулга* (ав. ис.) *барабыз*.

Сыйфатларның грамматик формалары, кулланылышы буенча сөйләш эдэби телдән аерылмый.

Саннарның ясалышы һәм кулланылышы сөйләштә эдэби телдәгечә.

Рәвешләр. Рәвешләргә куллану буенча сөйләш, нигездә, эдэби телгә якын тора. Шуның белән бергә, диалекталь характердагы лексик рәвешләр дә шактый: *ару* — саф; ачык, *атына* — үзенә башка; аерым, *батыр* — яхшы; *нык, бер буйли* — тоташтан, *йалан-йалан* — һаман саен, *насила* — көч-хәл белән, *нумай* — күптәнге, *маскар итеп* — кызык өчен; шаяртып, *токмаса* — бөтенләй, *тыптымат* — ныклап; *жигелеп, үзгә/үңгә* — башка төрле.

Мисаллар: *Бик ару сүлэгәннәрен аңгарып була*. *Цаба тырганны атына үстерәләр тайны*. *Тенә цыктык, шулкадәр асыл ките пецән*. *Беркет атына ул, тагы зур кыш, тилгән атына*. *Батыр йасаган бу ызбаны*. *Килене дә татарча белә берцәк*. *Бер буйли сүләүчеләр бар*. *Насила менәсен, тишмәбез йырак*. *Маскар итеп кенә этәм*. *Токмаса сукур*. *Тыптымат эшләргә кеше йук*. *Кучатлар урамы булган элеке*.

Ясалма, рәвешләр, нигездә, эдэби телдәгә чаралар белән ясалалар, кайбер аерымлыктар да бар:

-*лата/-ләтә*: *Мурта оядан буш күләтә* (буш көе) *чыгып китмиләр, бал белән чыгып китәләр*. *Цәйне кан арлата* (кайнар көе) *эцәм*. *Былайлата* (болай) *булмаса бик ашыр булыр иде*.

-*лый/-лий, -чалый/-чәлий*: *Шушы апама бардым кунакый* (кунак булып). *Ирем вайнада үлдә, башкалыйца* (башка) *иргә бармадым*. *Йәшлий* (яшь килеш) *агарды тчәтчем шоноң эцен*. *Гурыт дийә идек инде, бүтәнчәлий этмибез*.

Кышын, жэйен, кезен, йазын вакыт рәвешләре белән беррәттән, сирәгрәк *кышны, джэйне* рәвешләре дә кулланыла: *Кицен цэй эцәрбез. Кыска саплы батинкалар киделәр кышын, йэйен цабаталар, сандаллар кийәләр иде. Кышын йылгада су туңа. Тенне суйалар иде терлекне, таң аткынчы эше бетә.*

Кен (тен) буйы, кыш (жэй) буйы, йаз (кез) буйы тезмәләре белән беррәттән, *тен ката, кыш ката, йаз ката, кез ката, кен сәтә* кебек вакыт рәвешләре актив йөри: *Тен ката* (төн бую) *йыкламадык. Кара сыйыртчыклар йаз ката* (яз бую) *сайрилар. Кушыклы лампы тен ката* (төн бую) *йанып тыра.*

Фигыльләр. Затланышлы фигыль формалары. Хикәя фигыль. Хәзерге заман хикәя фигыльнең 1 нче зат берлек санда кыска (*барам, киләм*) һәм тулы (*барамын, киләмен*) вариантлары параллель кулланыла: *Астан тагы бер куфты кийәм, салкын булыр, дип. Эшлимен әле тагы, Алла теләсә. Казан астына ут кабызам. Йасама цэй, эцмимен, зайага китә.*

2 нче зат берлек санда хәбәрлек кушымчасының борынгырак *-сын/-сен* варианты сакланган: *барасын* (барасың), *киләсен* (киләсең).

Хәзерге заман хикәя фигыльнең 3 нче зат берлек саны, әдәби телдән аермалы буларак, *-дыр/-дер* хәбәрлек кушымчасы ялганып ясала: *Ул цабадыр* (чаба) *минем арттан, калгысы келәми. Безнең ызбабыз куригы белән тырадыр* (тора). *Барадыр* (бара) *да братына сүлидер* (сөйли).

Әдәби телдәге *ди* формасының сөйләштә *дир* варианты кулланыла: *Сиңа Казанга барырга, дир* (ди). *Саламга бардым, дир* (ди), *кицә.*

Билгеле үткән заман, әдәби телдәге кебек, фигыль нигезенә *-ды/-де* кушымчасы ялганып ясала: *бар-ды-м, кил-де-м: Гумергә акцага мохтанмадым. Мени шак-түшәк алдым.*

Шуның белән беррәттән, сөйләштә категорик үткән заман мәгънәсендә нәтижәле үткән заман формасы да кулланыла: *Аны без күрмәгән* (күрмәдек), *белмәгән* (белмәдек). *Мин гумер буйына ачки кимәгән* (кимәдем). *Без бер каа да цыкмаган* (чыкмадык). *Мин Норлатта булмаган* (булмадым). *Мин бер тен кушартирда кунмаган* (кунмадым).

Нәтижәле үткән заман, әдәби телдәгечә, *-ган/-гән* кушымчасы ялганып ясала (*күр-гән-мен, күр-гән-сең*), аны зат һәм сан кушымчаларыннан башка куллану очраklары да бар: *Син хат йазган* (язгансың), *әле дә салмаган* (салмагансың). *Аны без күрмәгән* (күрмәгәнбез), *беренце күрүшебез.*

2 нче зат берлек санда, тау ягы сөйләшләрәндәге кебек, шикләнүне белдерә торган *-дыр/-дер, -тыр/-тер* кушымчалары еш кына төшеп кала: *Пинсийгә чыккансың* (чыккансыңдыр) *инде син? Ашылга кат а тыргансыз* (кайта торгансыздыр)?

Күптән үткән заман сөйләштә, әдәби телдәгечә, *-гән иде* формасы белән белдерелә (*барган иде, килгән иде*). Моннан тыш, сергач һәм өлешчә чистай сөйләшләрәндәге кебек, *-ты/-те, -ды/-де* һәм *иде* формасы да кулланыла: *Тенә сүләшергә тытындык иде* (тотынган идек). *Мында йымырка хазерләү эше белән эшләдем иде* (эшләгән идем).

Дәвамлы үткән заман сөйләштә әдәби (*-а иде*) форма белән белдерелә: *Күрше катны ванә бишеген элә иде дә бун'ына, ыланнны тыта. Атлар белән ташый идек келтәне, эскәмийгә куйа идек.*

Билгесез киләчәк заман (-ыр-мын/-ер-мен) формасында, сүзнең нигезе *р* авазына беткән очракта, 1 нче һәм 2 нче зат берлектә һәм күплектә кушымчадагы *р* авазының берсе төшәргә мөмкин: *барымын — барыбыз, барысың — барысыз. Кышын аларга барымын* (барырмамын) *дип тырам. Йарый, газит китеремен* (китерермен) *хазер.*

Билгеле киләчәк заман (-ачак/-әчәк) сөйләш өчен характерлы түгел. Бу форма, күпчелек татар сөйләшләрендәге кебек үк, сирәк кенә *йук* һәм *төгөл* сүzlәре белән кулланыла: *Умердә дә анда баратчагым йук* (бармаячакмын), *теләдегез нишләгез, дир. Анда тыратчак төгөл* (тормаячак), *кат'ыр ул.*

Боерык фигыльнең 2 нче зат берлек саны, әдәби телдәгечә, фигыль нигезе белән тәңгәл килә: *укы, эшлә.*

Теләк фигыль. Эчке теләк (ашыйсы килә) сөйләштә -гы/-ге, -кы/-ке + кели конструкциясе белән белдерелә: *Бакчасына керсәң, цыккың келәмәс* (чыгасың килмәс). *Анда минем тыргым келәмәде* (торасым килмәде). *Киленнең кат'кысы келәмәс* (кайтасы килмәс).

Максатны, теләкне белдерү өчен инфинитивның кыскартылган -ма/-мә формасы һәм кели (< тели) ярдәмче фигыле белән ясалган конструкция кулланыла: *Заирны персидәтел куйма келәделәр* (куярга теләделәр). *Мында кат'ып та кан'ашма келисеңме?* (булышырга телесеңме?) *Туры йермә кели* (йөрергә тели) *дә, эше цыкмый. Мишәртчә сүләмә келиләр* (сөйләргә телиләр), *барып цыкмый.*

Ният, максатны белдерү өчен -рга/-ргә ит-, -рга/-ргә эт- формаларын куллану да очрый: *Хазер китәргә итте* (китмәкче булды) *инде кийәүгә. Теннә белә маталанырга этәм* (маташмакчы булам).

-асы/-әсе иде, -ыйсы/-ийсе иде, -рга/-ргә иде, -рга/-ргә булган формалары, әдәби телдәге кебек, теләкне, киңәшне, үтенечне белдерә: *Калай куйасы урынга улак куйасы иде. Суны аннан ташыйсы иде. Ул утынны ташыйсы иде. Сөзгә шоно берәр пешереб ашатырга иде. Башты ул'арга булган.*

Әдәби телдәге -асы/-әсе бар (юк) формасы урынына сөйләштә -ырга/-ергә бар (йук) формасы кулланыла: *Миңа тагы бер йыл укырга бар* (минем тагы бер ел укыйсым бар). *Минем пеңән үшәргә* (өйәсем) *бар.*

Фигыль юнәлешләре чүпрәле сөйләшкәндә әдәби телдәгедән аерылмый. Башка мишәр сөйләшләрендәге кебек үк, йөкләтү юнәлешкәндә -гыз/-гез, -кыз/-кез кушымчаларының актив кулланылуын билгеләп үтәргә мөмкин: *Йугары менгерсәң* (менгезсәң), *ашызы ачыла. Без үмерне белми үткәзгәнбез* (үткәргәнбез). *Зур ыштанын оланга кигезергә* (кигерергә) *булган.*

Төп юнәлеш урынына уртаклык юнәлешен куллану очраклары бар: *Сабан туйына атлар йебәрешәйек* (жибәрә идек).

Фигыль дәрәжәләре сөйләштә -гакла/-гәклә, -акла/-әклә, -ыкла/-еклә кушымчалары белән ясалалар: *Орлакладылар* (урлаштырдылар) *кызларны да, төшеп кацалар. Мының этәсе шылай йагада йерекли* (йөрештерә). *Казанга баргаклыйм* (баргалыйм) *мин. Суга цумырыр кабан дуңгызы, караклап* (караштырып) *тор.*

-гала/-гәлә, -кала/-кәлә кушымчасы фигыль нигезенә яңа мәгънә өстәми: *Бер малайым бар, ул да каста, шонда туңгалаган* (өшегән). *Ырашутканы берсен түбән, берсен йугары тоткаламагыз* (тотмагыз), *дир.*

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Чүп-рәле сөйләшкәндә -ырга/-ергә формасы төп форма булып тора (барырга, килергә): *Клатка гына үшәргә хазер пеңәнне. Үзләре дә теләмәгәндер мында калырга. Мәзелескә барсам да мин, әтәм, ашарга килгән.*

Тамыры *p* авазына тәмамланган фигыльләргә -ырга кушымчасы ялганганда, кушымчадагы *p* төшә: *барыга, күрегә.*

Мишәр диалектының чистай, сергач сөйләшләрәннән аермалы буларак, -ырга/-ергә формалы инфинитив тартым кушымчаларын кабул итми: *Мунца керергә бар* (керәсебез бар) *әле безнең. Миңа тагын бер йыл укырга* (укыйсым) *бар.*

Сөйләштә и сем фигыльнең әдәби телдәге -у/-ү кушымчалы формасы кулланыла: *Уклавның эзелеп тешә, кешегә керү йук. Бабайның сүләше буйынча, башта әтч йырт булган. Сүләмим дә инде, анда пеңән цабу, (иген) сугу. Керәк белән басу (жирне).*

Сыйфат фигыль. Сөйләштә сыйфат фигыльнең түбәндәге формалары бар: -ыр/-ер: сүләр сүз, тырыр урын; -асы/-әсе: бирәсе әйбер, суйасы каз; -ачак/-әчәк: барачак йер, күрәчәк күрмеш: *Безнең тыратчак йеребез шул инде.*

-уцы/-үце формалы сыйфат фигыль кешегә карата актив кулланыла: *Беркем дә ит сатмый, ит суйуцы йук. Минем белән эшләүцеләр бетенесе китеп беттеләр. Сөз йыклап йатуцылармы, дир.*

Сөйләштә сыйфат фигыльнең борынгы булдац (бул- фигыленә -дац кушымчасы ялганып ясалган) формасы кулланыла (кийәү булдац, килән булдац, кыда булдац): *Кийәү булдац белән бергә кат'тылар.*

Хәл фигыль. -ып/-еп кушымчалы хәл фигыльнең юклыгы әдәби телдә -мыйча/-мийчә формалары белән белдерелә. Сөйләштә бу функциядә тагын -минца/-минцә, -мица/-мицә вариантлары да актив: *Ике флаг, барабан бара алыннан шаунаминца* (шауламыйча). *Лаука алдына килминцә* (килмицә) *китми ул.*

-гац/-гәц, -гацтан/-гәцтән кушымчалы хәл фигыльләр актив кулланыла: *Сунның бу йагына цыгаргацтан* (чыгаргач), *ашыл кушат алган. Мына бак, бырылгацтан* (барылгач) *ук клуб. Джирләребез йанаша булгацтан* (булгач), *тчушашлар белән дус йәшәдек.*

-ганчы/-гәнче кушымчалы хәл фигыльнең -гынцы/-генце, -ганца/-гәнцә, -гинца/-гинцә, -гынцак/-генцәк кушымчалы вариантлары да киң таралган: *Иптәше үлгенце* (үлгәнче) *бергә йәшәделәр. Таң аткынцы* (атканчы) *кат'ып йетәрләр. Кийаш күтәрелгинцә йыкыйбыз. Син алмалар утырткинца* (утыртканчы) *таптыңмы бала?*

-ушышлый/-үшешли, -ушынца. Әдәби телдәге барганда, барышлый формалары белән беррәттән, сөйләштә хәл фигыльнең барушышлый, барушынца формалары да кулланыла: *Кат'ушышлый* (кайтышлый) *атка утырып кат'ырмын, диләр. Барушынца* (барганда) *сезгә кереп цыгармын әле. Килүшешли* (килешли) *үк безгә керде, диб әтә, дир.*

-мастан/-мәстән (-мас өчен) формалы хәл фигыльнең сөйләштә актив булуы күзәтелә: *Терлек кереп батмастан* (батмас өчен), *кыршап куйганнар. Идән астына пираклат куйалар идән бегелмәстән* (бөгелмәс өчен). *Быдайны кесәләренә тутыралар, ул бырылып тыра күрмәстән* (күрмәс өчен). *Шоны алып бирмәстән* (бирмәс өчен) *үземнекен бирдем.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр. Чүпрәле сөйләшәндә, нигездә, әдәби телдәгә бәйләкләр кулланыла. Шуның белән беррәттән, аларның түбәндәгә вариантлары да бар: *белә/белән* — белән: *Өстәл йапма белә* (белән) *йабалар тубалны*.

Хатлем, чикле, чәке, чәкле, тәке, тәкле, тике, тиңелте, тиңен-тен (кадәр, хәтле): *Цирта уйынында, бердән уникагә хатлем* (хәтле) *сикерәсен. Калхузга чәке* (хәтле) *арна цәцтек. Гумер бар тиңелте* (кадәр) *саулык бирсен. Тешкә тәкле* (хәтле) *йыклады. Казарма йарты ашыл тәке* (кадәр) *салынган инде. Уникагә тәкен* (кадәр) *бер сәәт бар.*

Ката, сәтә бәйләкләре, вакыт аралыкларын белдергән сүзләр белән килеп, дөвамлы вакытны белдерә: *кыш ката* (кыш бую), *тен ката* (төн бую), *кен сәтә* (көн бую): *Йан тартырсын кыш ката* (кыш бую). *Тен ката* (төн бую) *бардым. Кенсәтә* (көн бую) *бырцак суга идек цибагац белән.*

Теркәгечләр. Сөйләштә әдәби телдәгә теркәгечләр кулланыла: *да/дә, та/тә, ни, әле, ә, тик, йә, әллә, әгәр, әгәр дә ки: Йә калпак кийә-ләр туйда, йә йебәк шәл.*

Әгәр дә ки теркәгече, әдәби тел белән чагыштырганда, ешрак кулланыла: *Әгәр дә ки шакытында барса, күреп калыр иде. Әгәр дә ки акцам йетми икән, эшләдем.*

Кисәкчәләр. Чүпрәле сөйләшәндә әдәби телдәгә кисәкчәләр (*бик, инде, гына, ук, -мы/-ме* һ.б.) актив кулланылышта. Кайбер үзенчәлекләрне дә билгеләп үтәргә мөмкин.

Бит раслау кисәкчәсенең *вет* варианты актив. *Пецән шул кадәре асыл кипкән вет* (бит) *инде. Шолай вет ул.*

Мәгънәләре ягыннан күрсәтү алмашлыкларына якын торган *мени, мыни, мунни*, рус. *вана, вата* кисәкчәләре актив күзәтелә: *Мунни* (менә бит) *йаңгыр туктамый. Халыкны зийып кына цыгасын инде мыни* (менә) *эшкә. Ул вет вана* (әнә) *бала сүли башлагац та өрәтергә кирәк.*

Кайбер синтаксик үзенчәлекләр. Иярченле кушма жөмлөләрдә иярчен жөмлә баш жөмлөгә аналитик юл белән бәйләнергә мөмкин: *Йәделәрне* (ав. ис.) *шоноң белән беләм, йеде гиктар йере бар иде.*

Лексик үзенчәлекләр

Сөйләштә әдәби телдә булмаган сүзләр шактый күп. Мишәр диалекты өчен характерлы булган сүзләрнең күбесе чүпрәле сөйләшәндә дә бар.

Лексиканың иң зур өлешен гомумтатар сүзләр яки тамырлар тәшкил итә. Алардан тыш сөйләштә башка (рус, гарәп, фарсы, чуваш һәм мордва) телләрдән кергән сүзләр дә бар. Биредә диалекталь лексиканың кайбер тематик төркемнәрен кыскача күрсәтеп үтәбез.

Йолалар, бәйрәмнәр белән бәйләнешле сүзләр һәм сүзтезмәләр: *алаша йибәрү* — ат чабыштыру, *ара йөрү* — кодалау; яучылап йөрү, *бәби майы* — 1. балага исем кушу мәжлесе; 2. яңа туган балага беренче тапкыр каптырыла торган май, *мәзәк* — яшьләр кичәсе; аулак өйдә үткәрелә торган кичә, *мәзәк утырып йөрү* — яшьләр кичәсендә катнашу, *сашым* — туйга алып барыла торган күчтәнәчләр, *туй аулагы* — туй алдыннан кыз өендә үткәрелә торган яшьләр мәжлесе,

задатка — кызны килешкәч, егет ягыннан кыз ягына китерелә торган бал, чәй, акча.

Туганлык-кардәшлекне белдерә торган сүzlәр: *әнәй* — әни, *атай//этәй* — әти, *зур әнәй* — әби; әнисенең яки әтисенең әнисе, *зур әти* — бабай, әнисенең яки әтисенең әтисе, *алыс әби* — әнисенең әнисе, *игәч//игәц* — *тута* — бертуган апа, *абыти* — *аптый* — үзеннән олы кыз туганына эндәшү сүзе, *хәрәндәш* — сеңел, *тудыкай* — туганнан-туган хатын-кызга эндәшү сүзе, *әзәй* — абый; абзый, *ылан/олан* — бала, *нук* — онык, *оланшак* — бала-чага, *төп* — нәсел; токым, *бикәц* — кәләш, *бәбәй әбисе* — кендек әбисе, *апатем* — үзеннән яшәрәк кешеләргә иркәләп эндәшү сүзе, *тайым* — иркәләп, яратып эндәшү сүзе, *тудык* — бергә үскән якын дуска, ахирәт дуска эндәшү сүзе.

Кешенең тән төзелешен, сыйфатларын, халәтен белдерә торган диалекталь сүzlәр: *жаурын* — янбаш, *йәйәк* — яңак, *петәй* — түш, ими, *сын* — гәүдә, кыяфәт, *табан* — үкчә, *гузна* (< рус. козны) — тубык сөяге, *йадак* (< рус. едок) — җан, кеше саны, *акышмакыш* — аңкы-миңке, *аңкы-зиңке* — акылга җиңел, *ардаклы* — хөрмәтле, *дәртле* — кайгылы, хәсрәтле, *дебет* — чукрак, *дыдык* — тотлыгучан, *зәшыклы* — шат күңелле, *иркәк* — сөяркә, *карсак* — тәбәнәк, *салийәтле* — сәләтле, *цирак* — җитез, *тәләй* — бәхет, *шаукын* — паралич, *бекшенү* — күз тию, *ирегү* — сагыну, *илекмәү* — ошамау, килешмәү, *йөрәкләнү* — ачулану, *маскар итү* — шаярту, *нере ыцу* — чырае качу, *хыйт күрү* — интегү, *тарыгу* — мохтаж булу, зарлану, *эрәнжү* — авыру, *каушау* — кабалану, ашыгу.

Аш-су: *йымшак* — бодай оныннан пешерелгән ак ипи, *йакмыш//кыстырымбий* — кыстыбий, *катлама* — каймак, сөт, йомырка салып басылган ак он камырын юка гына жәеп, тар тасмалар кисеп, шуларны трубка формасында төреп, кайнап торган майга салып пешерелгән ризык, *йука* — бодай оныннан сөт, каймак, йомыркага гына басып, юка гына жәеп майда пешерелгән камыр ашы, *питырац* — күәсне кырып җыйган камырдан әвәләнгән кечкенә ипи, *кәлҗемә* — сумса, *цәлпәк/цәцәк* — кош теле, *цыгыт* — эремчекне йомырка белән туглап табада мичтә пешерелгән ризык, *эре* — көрпә, *сыгыз* — сызык, *кукыл* (< чув.) — пирог, *кагыт* — как, *ләкишә* — өйдә ясалган токмач, *кәкеш* — эремчек пәрәмәче.

Хуҗалык, тормыш-көн күреш белән бәйлә диалекталь сүzlәр: *аран* — кыш көне маллар ябар өчен җылы абзар, *болдыр* — өйалды баскычы, *ишегалды* — өй алды, *йорт* — ишегалды, *кабак* — капка, *нешеш* — почмак, *кура* — киртә, *зәмәт* — койма, *пуграп* — кар базы, *лаука* — кибет, *эргә* — тышкы нигез, *фылант* — йорт урыны, *пайыт* — лапас, *суллык* — киртәлек, *себерке* — ат тырмасы, *тәртешкә* — кисәү агачы, *сийау* — шөшле, *герәплә* — кул тырмасы, *урдык* — урындык, *тезмә урдык* — сәке, *эскәми* — артлы урындык, *мәдәк* — кул арбасы, *тратайкы* — ике тәгәрмәчле арба, *матик* — китмән, *церге* — киез, *пелпел/целцел* — сукуыр лампы, *дустыган* — су чүмече, *күпцек* — мөндәр, *шөлдөрмә* — ыргак, *балук* — бәләк, кер бәләгә һ. б.

Киём-салым: *дуплы* (< рус. дубленка) — тышсыз тун, кайры тун, *барига* — бияләй, *ыркача* — зур күн бияләй, *пәцәткә* — пирчәткә, *зыбын* — чикмән, *тәлпәк* — түбәтәй, *шалавар* — чалбар, *кәркеш* —

чабата киндерәсе, *кылак башы* — чабатада киндерә үткәрү өчен тишек, *әлце салу* — (баш киemen) кырын салу һ. б.

Үсемлекләр: *айбагар/гымбагар* — көнбагыш, *айукамыр* — гөл-жимеш, *алма* — бәрәңге, *кырмашык* — тигәнәк, *карагай* — нарат, *дыбраулык* — имәнлек, туйралык, *кушак* — агач, *карагат* — карлыган, *кәлшә* — коелган орлыктан яки камыл төбеннән үсеп чыккан солы, *ут* — үлән, *пәзи* — киндер, киндер сүсе, *цаукабаш* — тукранбаш, *тарақан циклашыгы* — эрбет чикләвеге, *элән* — житен, *цәпе* — нарат яки чыршы ботагы, *паңгы* — гөмбә, *нүшек* — мүк.

Хайваннар: *болан сийры* — болан, *сырка* — байбак, *алаша* — ат, *кәнәш* — яңа туган колын, *кыртмыш* — кырыкмыш, *йарка* — бер яшьлек теше бәрән, *котчык* — эт, *тәпә* — эт баласы; көчек, *кур* — сасы көзән, *кучат* — этәч, *кисеркә* — кәлтә еланы, *пивек* — бибек, *л'ил'ук/цебеш* — каз, үрдәк бәпкәсе, *үрмәкце* — үрмәкүч, *коморочка* — кырмыска, *йүшеш тарақан* — кыргаяк, *цигеркә* — чикерткә, *камка-тутка* — камка, чуар тарақан, *пугай* — кызыл тарақан, *кырмыш* — шөпшә.

Табигать күренеше, рельеф: *айаз йәшен* — арыш камчылау, аңаган, *зәрә йарылу* — таң ату, *зил калу* — жыл тыну, *дуйын* — үзле балчык, балчыкка салам кушып ясалган кирпеч, *кизләү* — чишмә, *атламыш* — авылда төрле агачлар үсә торган урын.

Сөйләү үрнәкләре

бабайның сүләве буйынца/ башта эц йырт татарлар килеб урнашкан/ ике йырт тчувашлар килгән/ ике йырт мардвалар// татарлар үрци башлаган// татарлар/ тчувашлар дус йәшәгәннәр/ мукшылар белән дус булмаганныр// аларны кушып джибәргәннәр// шуннан бирле бергә эшләгәннәр/ аннан кырлар айырылган/ авыллар айырылган// иске тчәке/ йаңы тчәке айырылып цыга/ иске тчәкедә тчувашлар/ йугары һәм түбән тчәкедә татарлар йәши//

Сөйләүче: Хисмәтов Хөсәен, 73 яшь

Татарстан, Чүпрәле районы, Түбән Чәке авылы
1982 ел. Язып алучы: З. Р. Садыкова

эшләдек мени вак-түвәк/ сүләмим дә инде/ анда пецән цабу/ (иген) сугу// аннары инде сугыш китте биж йыл// сугыш беткәц тә бригадир булыб эшләдем// халыкны зыйып кына цыгасын инде мыни эшкә инде// керәк белән басу// сыйр белән себерү/ ана тратайка белән йерү// тенката келтә бәли идек/ кенсәтә бырцак суга идек цибагац белән// и атакайым/ ураг уру гынамы// аптырамадык/ эшләдек без/ каа йәшәләр/ шонда бардык// күршенеке келтәсе йез булса/ минеке ике йез булсын// келтәне салдатка куйа идек/ зил киптереп кенә ала/ эскәмийгә куйа идек// әгәр келтә сирәгрәк булса/ йүшеш булса/ салдатка гына куйа идек// атлар белән ташый идек/ атлар белән цыгып зыйа идек кылатка/ дүрт-биш алаша// тенката келтә зыйа идек/ кылатка куйасын да/ камбайын йакшы гына суктыра// кукурузны үвә идек матика белән// әгәр үзеңнеке эзрәк булса/ кешедән күбрәк эшләргә тырышасын// күрше катны Банәт бишегән элә иде бун'ына/ ыланна тыта/ нәшлисен/ денйа ул// безнең малай йыр өрәнгән иде/ атасы вайнага китеб үлдә// шул сеңелемнең малайы йырлый// сары римин/ сары римин/ әлдә билемдә микән/ үлдә микән/ ранний микән әтийем/ әллә пелиндә микән// ырайуннан/ дир/ газит килгән/ ул нинди газит икән/ эти-абыйдан айырды/ дир/ гитлер паразит икән// әле ыланнарына этә/ без атадан калдык та кеңеркән йылкып йери идек/ дир// сезгә шоно берәр пешереб ашатырга иде/ дир// каз'онный ызбада тыра//

киленебез аш пешерә ишегалныда// ай/ апа/ бабай әллә нәшләде//
йыгырышып керәләр// зиратның ырашуткасын йакшы тытыгыз диб этә ди
бабай/ берсен йугары/ берсен түбән тыткаламагыз диб этә ди// безнең зират
эсте бик йакшы вет/ кругум кувак// безнең тырацак йер шул инде//
үләрбез инде карцыклар/ диләр// бер катын этә/ мин бармыйм/ теләдегез
нәшләгез/ умердә дә барацагым йук/ дир// син/ диләр/ калырсын/ диләр/
маскар иткәнне беләләр инде// кемнең үлгесе кели инде/ әләмәт вет//

Сөйләүче: Касимова Шәмсенур, 71 яшь
Татарстан, Чүпрәле районы, Түбән Чәке авылы
1982 ел. Язып алучы: З. Р. Садыкова

СЫРКЫДЫ АВЫЛЫ СӨЙЛӘШЕ

Мордовиянең Торбеево районындагы Сыркыды авылы (русча Сур-
годь) сөйләше мишәр диалектының *ц*-лаштыручы сөйләшләре төрке-
менә керә. Бу авылда татар халкының күренекле шагыйре Һ. Такташ
туып үскән. Сыркыды сөйләше Н. Б. Борханова тарафыннан өйрәнелгән
[МТД, 1962, 93—122] һәм аның үзенчәлекләре Мордовиядәге башка
сөйләшләр янәшәлегендә каралган. 1980 елда бу юлларның авторы
Ф. С. Баязитова тарафыннан да сыркыды сөйләшенә караган тел, фольк-
лор һәм этнография материаллары тупланган. Әлеге тасвирлама шушы
материалларга нигезләнә.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. *а* сузыгы — иренләшмәгән ачык аваз: *айак* (аяк), *алма*,
ата.

ә авазы үзенең әйтелеше һәм ясалышы ягыннан мишәр диалек-
тындагы *ә* авазыннан аерылмый: *идән*, *себерә*, *Әминә*.

у—*ү* ирен сузыкларының әйтелешендә әдәби тел белән чагыш-
тырганда берникадәр аерма бар. Бу авазлар сүзләрнең беренче иҗе-
гендә килгәндә, дифтонгоид *у^о*—*ү^о* аваз булып әйтеләләр: *йу^ок* — йук
(юк), *ту^ой* — туй, *кү^опер* — күпер, *кү^отәрә* — күтәрә.

Аваз тәңгәллекләре. *ә~и*: *мәләш* — миләш; *и~ә*: *пир* — пәри,
тирәз — тәрәзә, *синәк* — сәнәк, *кифентек* — кәфенлек.

Киң *а* һәм *ә* сузыкларын тар *ы* һәм *и*, *э(е)* сузыклары белән ал-
маштыру: *пике* — пәке, *синәк* — сәнәк, *кагыз* — кәгазь; *да/дә~ды/де*:
кат'т'ы ды, *китте де* — кайтты да, китте дә. Мәсәлән: *Кем де* (кем
дә) *йукмы үдә?* *Бу ды* (бу да) *сиңа ызын күлмәк*. *Бу ды* (бу да) *шылай*
сүли. *Әне де* (әнә дә) *күзли*. *Бел де* (дә) *тор*.

Аерым сүзләрдә *ү* (*ү^о*)~*и*: *үпмәк* — икмәк, *үпмәклек* — икмәклек
(ягъни икмәк камыры), *күсәү* — кисәү, *күзләү* — кизләү (чишмә).

ү~э(е): *беген* — бүген, *цепрәк* — чүпрәк, *тегел* — түгел.

ы~у: *йыка* — йука (юка), *цыбар* — чувар (чуар), *ырлый* — урлый,
ырынтын — урынтын (яшерен), *ылым* — улым, *шылан* — шулай.

Ирен гармониясе. *о*—*ө* ирен сузыклары, мишәр диалекты
сөйләшләрендәге кебек, иренсезләштереләләр: *сылы* — солы, *быгыл* —
богыл (кибән). Ләкин иренсезләшү дәрәжәсе төрлечә булырга да
мөмкин, ягъни *о^ы/ө^ө~о/ө*: *тө^өлке* — төлке, *ко^ырым* — корым.

Алгы рәт авазларының арткы рәт авазлары урынына кулланылуы: *сәленцәкле* — салынган, *берцә, берцәк* — берәз, *бәлцек* — балчык, *йөн* — йон, *йәбешә* — йабыша (ябыша), *дәру* — дару. Киресенчә: *цитлавык* — чикләвек.

А в а з т ө ш ү. Сүзләр уртасындагы *ы—е* кыска сузыкларын төшереп сөйләү: *тамаккызны* — тамагыгызны, *әтеп баккыз* — әйтеп багыгыз, *пычаккызны* — пычагыгызны; *килне* — килене, *катны* — хатыны, *кырк* — кырык, *урнысы* — урыны.

а авазы төшә: *цабат* — чабата, *алаш* — алаша.

Ике сүз арасында сузыклар кушылу нәтижәсендә дә кайбер сузыклар төшә: *мындук* — монда ук, *эстүк* — өстә үк, *оликмәк* — олы икмәк.

Дифтонглар. Әдәби телдәге *-ай/-әй* дифтонгларына сөйләштә *-а/-ә* авазлары туры килә: *бәли* — бәйли, *ба'рам* — бәйрәм, *кат'а* — кайта, *кан'и* — кайный, *кас'ы* — кайсы.

Кайбер исемнәр һәм алмашлыкларда *-ай/-әй* дифтонглары *-ый/-ий* гә күчәләр: *малый* — малай, *бабий* — бабай.

Хәзерге заман хикәя фигыльләрдә сирәк очракта *-ай/-әй~-ый/-ий*: *сырлай* — сырлый (буйый).

-о, -и, -у, -ы~-ой/-ий/-уй/-ый: *кийаш* — койаш (кояш), *кимак* — коймак, *курик* — койрык, *кун'* — куйын (куен).

-ү, -е~-өй: *ү* — өй, *үчек* — өйчек (ягъни кечкенә өй), *тешен//түшен* — төйен (төөн), *сешәм* — сөйәм (сөям), *түмә/темә* — төймә, *үз үре* — үз өйере (өере), *сүкемле* — сөйкемле. *Үз үре* (үзенәң өере) *белән кан'атам ырыша*. *Сүкемле кызларны кийәүгә алалар*.

Тартыклар. Тирән тел арты *қ, ғ* авазлары бу сөйләштә кулланылмый. Мишәр диалектының башка сөйләшләрәндәге кебек үк биредә *к—г* тел арты авазлары әйтелә: *кыз, кызыл, акца, кайгы* һ.б.

Кайбер сүзләр һәм иҗекләр ахырындагы *к* тартыгы урынына бугазда ясала торган йомык аваз ['] (хәмзә) әйтелә. Мисаллар: *ба'* — бак (кара), *а'ча* — акча, *айшы'* — гыйшык, *күлмә'* — күлмәк.

Гарәп теленнән кергән сүзләрдә сүз башында һәм сүз уртасында *ғ* авазы әйтелми: *Әйшә* — Гайшә, *Ариф* — Гариф, *Нәймә* — Нәгыймә, *Эрәбийә* — Рабига, *Азизә* — Газизә, *йома* — жомга, *сәйәт* — сәгать, *аләмәт* — галәмәт, *шәрийәт* — шәригать.

Мишәр диалектына хас булганча, кайбер тартыкларның палатальләшкән парлары бар: *л', р', н', җ*. Мәсәлән: *бар'ам* — бәйрәм, *кар'ак* — кайрак, *кан'ар* — кайнар, *ад'аша* — адаша.

Фарингаль *һ* авазы сөйләштә кулланылмый: *әр* — һәр, *әмән* — һаман, *тәрәт* — тәһарәт.

Сыркыды сөйләше — *ц*-лаштыручы сөйләш, ягъни *ц~ч*. Сирәк кенә *ч* белән сөйләү дә күзәтелә: *цеце* — төче, *цецеләнә* — төчеләнә, *чалгы/чалгы, цабата/чабата, цүги* — чүки, *цүп тә йук* — чүп тә (ягъни берни дә) юк, *эцә* — эчә, *айакцу* — аякчу (аякчу), *цыпцык/чыпчык*.

Аерым сүзләрдәгенә күзәтелә торган тәңгәллекләр. *м~б*: *кырман* — корбан, *малан* — балан, *ман* — белән; *бд~пт*: *абдырау* — аптырау, *ибдәш* — иптәш; *w~ф*: *булашка* — булафка (< рус. булавка); *з~с*: *зәләмә* — сәләмә; *к~т*: *кели* — тели; *х~к*: *махта* — макта, *хыватлы* — күәтле; *й~ж*: *йил* — җил, *йиңгә/жиңгә, йыр/жыр, йемеш/жимеш*; *ц~ж*: *цыназа* — җеназа (*ц < ч < ж*).

Ассимиляция һәм диссимиляция. Сүз ахырындагы яңгырау *ч, ш* тартыклары янәшә әйтелә торган сүзнең яки кушымчаның яңгырау авазы йогынтысында яңгыраулашалар, ягъни *ж* һәм *ж* тартыкларына алмашыналар: *баж йыва* — баш юа, *кыж буйы* — кыш буге, *пиж баш* — мич башы, *киж булды* — кич булды, *эж бетте* — эш бетте.

Ике сузык арасында килгән *п, к, т* тартыклары яңгыраулаша: *чугынсын* — чукынсын, *йебәк* — йефәк (ефәк), *чагрым* — чакрым. Ләкин: *сикез* — сигез, *тукыз* — тугыз.

Диссимиляция күренеше сыйфатларның чагыштыру дәрәжәсендә күзәтелә. Әгәр сүзнең тамырында *р* соноры булса, кушымчадагы *р* авазы *л* белән алмашына: *зурлак* — зуррак, *йугарлак* — югарырак, *арлак* — арырак.

А в а з ө с т ә л ү. Кайбер сүзләрдә сүз башында килгән *ы, е, и* авазлары алдыннан *й* өстәлә: *йындыр* — ындыр, *йерләү* — эрләү, *йертә* — иртә, *йерегү* — ирегү (сагыну), *йиренмә* — иренмә, *йире* — ире; *д*: *кузгулдак* — кузгалак: *ат кузгулдагы*, *кузгулдак йапырагы*; *в*: *выргыту* — ыргыту.

-лт авазлар тезмәсе булган сүзләрдә *л* авазын төшереп сөйләү күзәтелә: *йугаттым* — йугалттым (югалттым), *иттем* — илттем.

М е т а т е з а күренеше: *күреш* — күрше, *азбар* — абзар, *кабак* — капка.

Грамматик үзенчәлекләр

Исемнәр. Кеше исемнәре кыскаралар һәм аларга *-ук/-үк* кушымчасы ялгана: *Хан'ук* — Хәнифә, *Шәрүк* — Шәрифә, *Айнук* — Гайния, *Әйшүк* — Гайшә, *Аз'ук* — Газизә.

Исемле-исем сүзтезмәләр кайбер очракта кушымчасыз гына кулланыла: *Алма базга* (бәрәңге базына) *йыгылган*. *Марта кырт* (умарта корты) *цәнецте* (чакты). *Йералма бәләш* (бәрәңге бәләше), *кан'арли ашаккыз* (ашагыз). *Такта аска* (идән астына) *салабыз йералманы*. *Чабата башмак* (юкә башмак).

З нче затта икеләтелгән тартым кушымчасы ялгану очраклары бар (ягъни *-ы/-е + -сы/-се*): *Катнысы* (хатыны) *чәй эчми*. *Шар'укнеке пирбуй катнысы* (хатыны). *Килнесе* (килене) *бала түрәгән* (тудырган). *Киндер урнысы* (урыны).

Сыйфатлар. Әдәби телдән аерымлык чагыштыру дәрәжәсен ясауда гына күзәтелә. Тамырында *р* авазы булган сыйфатларның чагыштыру дәрәжәсе, әдәби телдәгечә *-рак/-рәк* белән түгел, бәлки *-лак/-ләк* кушымчасы белән ясала: *Зурлак* (зуррак) *оллары татарча сүләшә*. *Зурлак* (зуррак) *эшкә куйганнар*. *Элгәрләк* (элгәррәк) *килге идегез*. *Элгәрләк* (элгәрерәк) *гел татарча укыдык, хазер урычча укыталар*.

Алмашлыклар. Сөйләштә зат алмашлыкларының әдәби телдәге формалары кулланыла: *мин* — *без*, *син* — *сез*, *ул* — *алар*. Аның килешләр белән төрләнеше дә әдәби телдәгечә.

К ү р с ә т ү а л м а ш л ы к л а р ы н ы ң әдәби һәм диалекталь формалары бар: *ул, бе, теге, вын'ы, вын'* — *әнә, выта, вата, ватакай* (< рус. вот) — *менә, шыл, шал, шалай, шынди*. Мисаллар: *Вын шыл* (әнә шул) *күлмәкне ки*. *Вын'ы* (әнә) *кас'ын кидем*. *Выта* (менә) *артыңда калушлар*. *Выны выт* (менә бит) *үпмәкләр* (икмәкләр). *Вата* (менә) *кан'ар*

цәй эцегез утырып. Ватакай (менә) кылатта (келәттә) баллар тора. Тее (теге) катын үдәме? Әтми усал, әтми йакшы, ни пешерәм, шыны аши. Бармак белән тытынабыз шалай, үмерлеккә ташлашмаска. Буйга йиткән кызны син шылай (шулай) бел.

Сорау алмашлыкларының түбәндәге формалары кулланыла: кем, ни, ник, нинди, кай кайа, кас'ы, кар'е. Мисаллар: *Каре* (кая) китә. *Кем* ни белә, шыл уки әйт. *Кай кайа чике* (кая хәтле) бара озатып. *Тирәздән бак*, ни күрерсең. *Кас'ы* (кайсы) кызга башкыда килде. *Рушан каре* (кая) китте дип сурады.

Билгеләү алмашлыклары: (h)әр, (h)әммә, (h)әрбер, берцесе, берцә, берцәк, берсәк, выс'ы (< рус. *вовсе*), выс'ыгысы. Мисаллар: *Берцә* (бераз) торгац кицен керемән, ди. *Берцесен* (барчасын) ынытты. *Башыгыз выс'ы* (бөтенләй) эшләми. *Выс'ыгы* (бөтенләй) башка хазер туйлар. *Әрбер* (һәрбер) үгәме керәсез? *Выс'ы* (бөтенләй) йук сүз сүлисез.

Билгесезлек алмашлыклары: кан'кацан, кан'качан, аллә кана, кан'ни, кан'кайа. Мисаллар: *Кан'кайа* (әллә кая) килгән. *Кан'качан* (әллә кайчан) булган хал'ләрне сырый. *Кан'ни* (әллә никадәр) хезмәт бирделәр киленнәр элек.

Саннар. Сөйләштә микъдар саны урынына жыю санын куллану очраklары күзәтелә: *Берәүсе* (берсе) сүләде.

Рәвешләр. Кушымчалар ярдәмендә ясалган рәвешләр. -лый/-ли: *Бер кийәү кийәүли* (кияү булып) барган. *Башкыдалый* (башкода булып) килә бер ир мынан катыны. *Кыдалый* (кода булып) килгән кунаклар. *Кенли* (көнәндә) барып, *кенли* (көнәндә) кат'тым. *Йылыли* (жылы көнчә) эцтем сетне.

-ди: *Әвенди* (әвен кебек) ир килде башкыдалый. *Асабади* (асаба кебек, ягъни таза, көчле) быратым (абыем), йаклауцым бар, димен. *Айуди* (аю кебек) йегет, эшләгесе келәми.

-лата/-ләтә: *Көлтәләтә* (көлтә көе) сугалар. *Циллата* (рус. *цел(ый)*) + -лата — ягъни бөтенләй, тулысынча) татар ашылы бу. *Тереләтә* (тере көе) куй сатып алдылар.

ката бәйләге ярдәмендә *төн*, *кыш*, *йаз* сүзләреннән вакыт рәвешләре ясала: *Йазның йаз ката* (жәй буе) кырда эшләдек. *Төнката* (төн буе) йырылады.

-сәтә: *кен* + -сәтә (көн буе) формасы да бар: *Кенсәтәгә* (көн буена) йетте сүзе. *Кеннен кенсәтә* (көннең көн буе) йазасыз ды йазасыз.

Фигыльләр. Затланышлы фигыль формалары. Хикәя фигыльләр. Сөйләшнең үзенчәлегә итеп хәбәр булып килгән хәзерге заман хикәя фигыльләренең өченче зат берлегенә -дыр/-дер хәбәрлек кушымчалары ялгап сөйләүне күрсәтергә мөмкин. Мисаллар: *Минем пицтактам* (мич капкачы) йапкандыр. Әле инде алар йуктыр (юк). *Зәрәткә барып укидыр* (укий) да садака салып кат'адыр (кайта). *Тыныцлыгым йуктыр* (юк). *Йыладым-йыладым*, *йуктыр* (юк) *файда*. *Йорт анасы атны калудага сырты белән саладыр* (сала). *Минем сезгә сүзем бардыр* (бар). *Казанга барганыбыз йуктыр* (юк).

1 нче зат берлек сандагы хикәя фигыльләр -мын/-мен кушымчалары ялганып ясалу очраklары күзәтелә: *Акцамны цыгарамын* (чыгарам). *Иртүк торамын* (торам), *кийенәмен* (киенәм) *дә су китерәмен*

(китерәм), ызбага кергезәмен (кертәм). Балык йаратамын (яратам). Инәләмен (инәләм — ялынам), быратларым (туганнарым), атакайны ташламагыз. Мин сикереп тырамын (тора́м) ды, цыланга цыгып утырамын ды.

Билгеле үткән заман хикәя фигыльләр, әдәби телдәгечә, -ды/-де кушымчасы белән ясала: *Күреш малый кәрде*.

Сирәк кенә 1 нче һәм 2 нче заттагы нәтижәле үткән заман хикәя фигыльләр -ып/-еп формалы хәл фигыльгә хәбәрлек кушымчасы ялганып ясалалар (-ган/-гән + хәбәрлек кушымчалары): *Тиле булып без йогоропбыз (йөгөргәнбез) кийәүгә. Син бу үдән китепсең (киткәнсең), кан' үвенә керепсең (көргәнсең). Ницек цыдапбыз (чыдаганбыз). Матигымны йомарлапмын (йомарлаганмын) да буразнага ашыпмын (ауганмын). Тирләпмен (тирләгәнмен), йокога киттем. Бик калынайыпсың (калынайгансың — юанайгансын).*

-ган/-гән формалы фигыльләр, кайбер очракларда бар, йук сүзләре белән килеп, зат кушымчаларыннан башка гына кулланылалар: *Безнең урманга барган (барганыбыз) йук. Синең пеңән цапкан (чапканың) бармы?*

Дәвамлы үткән заман формасы хәзерге заман хикәя фигыль һәм иде, булган ярдәмче фигыльләре белән ясала. Мисаллар: *Кызларга куйа булганнар (куя торган булганнар) цигелдәкләр, бәлешләр. Йорт анасын күңерәләр иде (күңерә торганнар иде) алашлар (атлар) йигеп. Кызларны ырлап та ала булганнар (ала торган булганнар). Эти усал булган, анардан курка булганнар (курка торган булганнар). Кызныкы приданнарын (бирнәләрен) итә булганнар (илтә торган булганнар). Бырын башкыда йери булган (йөри торган булган). Эттийем булган кемешце, сыргалар (алкалар) йаси булган (ясыи торган булган).*

Бу сөйләштә киләчәк заманның -ыр/-ер формасы кулланыла. 1 нче һәм 2 нче затларда тамыры яки нигезе -ыр/-ер/-р га беткән берлек һәм күплек сандагы фигыльләрдә, инфинитивта р авазы төшә. Мисаллар: *Үзем дә күрем (күрермен) әле сезне. Киң утырыга барым (барырмын). Башкыда килгән, кийәүгә барысын (барырсың). Сезне күрегә (күрергә) киләләр.*

Бу сөйләштә билгеле киләчәк заманның -ачак/-әчәк (барачак, киләчәк) формасына бер генә мисал теркәлдә: *Узацак денйа бу.*

Боерык фигыльләр. 2 нче зат берлек сандагы боерык фигыльләрнең -гын/-ген, -кын/-кен кушымчасы белән ясалган борынгы формасы да сирәк кенә сакланып калган. Мисаллар: *Хат йазгын (яз). Аш пешерген (пешер). Цәй эңкен (эч). Эшкә үрәнген (өйрән). Бирген (бир) садака.*

Үтенечле боерык -цы/-це (-чы/-че) формасы белән белдерелә: *Күрце (күрче), күреш (күрше) кереп килә. Алып куйцы (куйчы) күзлегемне. Кәнфит алып бирце (бирче).*

Теләк, ният мәгънәсен белдерә торган фигыль формалары.

1 нче зат берлек һәм күплек сандагы теләк фигыльләр -ыйым/-ийем, -ыйык/-ийек кушымчалары белән ясала. Мисаллар: *Тизрәк эцийек тә (эчик) үзөбезгә сызыыйк. Күрийем (күрим) әле гурынцаңның*

эцен. Бер кәнфит алып кабыйым (кабийм) әле. Кунактарны күрийем (күрим) дип килгән. Цалгы цүкийем (чүким) дип килә бу бабай.

Теләк төшенчәсе -ырга/-ергә формалы инфинитив + кели (тели) сүзе белән ясала. Мисаллар: Йокларга келәгән (теләгән). Уцак йагарга келим (телим), казан асарга келим (телим).

-гы/-ге, -кы/-ке (сузыклардан соң -к) формалы фигыльләр + кели: Казанны күргем кели (күрәсем килә). Йебәк йаулык бәйләгем кели (бәйлисем килә). Урамга цыккым кели (чыгасым килә), казларны баккым кели (карыйсым килә). Ашаккыгыз келиме (ашыйсыгыз киләме)? Ашагысы келәсә (ашыйсы килсә) ашыймыштым гына.

Сирәк очракта: Нишләң кели (нишлисең килә), цәй эцкеңме кели (эчәсең киләме)?

Киңәшле-үтенүле, әдәпле теләк -ар/-әр, -ыр/-ер формалы фигыль + иде ярдәмче фигыле белән белдерелә. Бу форма 2 нче затта (берлек һәм күплектә) гына әйтелә. Зат кушымчасы иде ярдәмче фигыленә ялгана, төп фигыль исә үзгәрешсез кала. Мисаллар: Безгә де бәлеш пешереп бирер идегез. Үләнәр идең, кызлар күп. Авыз ачтырыр идең, руз'а айы выт'. Пецәнгә барыр идең, минем аяк таза тегел, йардам кирәк. Өстәлне себерер (сөртер) идең, су түгелгән. Халатым йезек (ертык), берцә (бераз) йомар идең.

-гы/-ге иде (баргы иде, килге иде) формасы боерулы теләк, киңәш-не белдерә: Бер эц кен тыргы идегез (торыр идегез). Алгы идең (алыр идең) пицтән бәлешне. Күрге идең (күрер идең) Парца (елга ис.) буйларын. Парцага су кийнырга баргы идең (барыр идең).

-гай/-гәй + иде төзелмәсе белән дә сирәк очракларда теләк-киңәш яки боерулы теләк мәгънәсе белдерелә. Мәсәлән: Бу ире бик кенели. Выт алмагай идең (алмаска иде) выты йакшы катын, алгы идең (алыр идең) кыйтыны (начарны), кенеләмәс иде. Әтмәгәй идең (әйтмәскә иде) йаратам дип. Биргәй идең (бирер идең) эткә ашарга.

-ырга/-ергә + иде (шул ук мәгънәдә): Цебелдек (чыбылдык) кырырга иде, цебен күп керде үгә. Бәлеш пешерергә иде, оның күп выт'. Кызыңны иргә бирергә иде, йәше бара.

Фигыль юнәлешләре. Сыркыды сөйләшәндә фигыльләрнең йөкләтү юнәлешен ясауда -кыз/-кез, -гыз/-гез кушымчалары актив кулланыла: Кызны кергезәләр (кертәләр), пиц каршына утызалар (утырта-лар). Кызны йегеткә күргәзмиләр (күрсәтмиләр), йегетне кызга күргәзмиләр (күрсәтмиләр). Кызны күмәгә (көймәгә) менгезәләр. Кийәүгә кижеле ыштан кигезәләр (кидертәләр), кара кәпәц кигезәләр (кидертәләр) кыз үшендә. Түшәк-йастыгын кергезә (кертә). Йәш киләннең шәлен салгызалар (салдыралар). Айагы аксакны белгезергә (белдерергә) келәми.

Фигыль дәрәжәләре. Сыркыды сөйләшәндә, мишәр диалектының башка сөйләшләрәндәге кебек, эшнең кабатлану мәгънәсе -гаклә/-гәклә кушымчасы белән ясала: Ашакла (ашаштыр) йиләкне. Мин Мескүгә (Мәскәүгә) баргаклыйм (баргалыйм). Сүләклә (сөйләштер) берцәк (бераз). Абызәни укыкый (укыштыра) хатем ашта. Мин үзем дә йырлаклим (жырлаштырам). Цийәне малылар ырлаклилар (урлаштыралар).

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Сөйләштә -ырга/-ергә формалы инфинитив бик актив кулланыла. Ул барлык һәм юклык формаларында әйтелә, жөмләдә хәл, хәбәр яки ия булып та

килэ ала. Нигезе *p* га беткән фигыльлэргә -ырга/-ергә кушымчалары ялганганда, аерым очракларда кушымчадагы *p* тартыгы төшэргә дә мөмкин. Мисаллар: *Үмәгә урак урыга* (уырга) *чакыралар*. *Кызлар утырыга* (утырырга) *бара иде ыруларына*. *Бер урынга йатырга йук*, *күзгә-күз карашырга йук* (ятырга ярамый, карашырга ярамый). *Кырга сукаларга барыга* (барырга) *кирәк*. *Әйтелгән йома көнне укырга намаз*. *Сатырга-ларыгыз* (сата торган әйберләрегез) *дамы бар?* *Уңай әтергә* (әйтәсе) *дә йук*. *Бибиайшаның атна кич туйы булырга*. *Хазер сир саварга киленгә*.

Хәл фигыльләр. -ып/-еп кушымчалы хәл фигыльләрнең юклык формасы -мый/-ми, -мыйнцы/-минце, -мыйынцы/-мийенце кушымчасы белән ясала. Мисаллар: *Кырдан килминце* (килмичә — кайтмыйча) *көннең көн буйы эшли идек*. *Ашаминцы* (ашамыйча), *эцминце* (эчмичә) *йөрдем эшләп*. *Цакырмыйынцы* (чакырмыйча) *нәк барасың*, *цакырмаган кунак — йунмаган тайак*, *бел де тор*. *Ызба йуминца* (юмыйча) *булмый*. *Килминцә* (килмичә) *түзмәде*. *Кызның битен күрсәтмийенце* (күрсәтмичә) *генә цебелдек астына утырталар*. *Тотынмыйынцы* (тотынмыйча) *тауга менә*. *Олан азминца* (азмыйча), *ун' аминца* (уйнамыйча) *тормый инде*.

Сөйләштә -а/-ә, -ый/-и кушымчалы хәл фигыльләр -ып/-еп формалы фигыльләр урынында кулланыла. Мисаллар: *Урам буйы йырлаша* (жырлашып) *килэләр*. *Бырын квашн' а куйа йери* (куеп йөри) *икән бер килен*. *Урамнан йогора* (йөгереп) *килә*. *Йәш килен цеце* (баллы) *цәй кийа* (коеп) *йөри*. *Севенце ат' а* (әйтеп) *килде*, *олың бар*, *дийр*, *татлы сүз ат' а килде*.

Хәл фигыльләрнең әдәби телдәге -ганчы/-гәнче кушымчасы урынына сөйләштә -гынцы/-генце, -гинца/-гинцә, -гынцык/-генцек формалары кулланыла. Мисаллар: *Келтэләрне суккынцы* (сукканчы) *быгылга* (кибәнгә) *эвэләр*. *Унны бетергенце* (бетергәнче) *укыттым ыланнарны*. *Таң аткынцык* (атканчы) *йырлап утырды*. *Аркам тирлэгәнцек* (тирлэгәнче) *цәй эцтем*. *Йаңгыр йашып беткенцек* (беткәнче) *кайын астында утырдым*. *Маңгайыңнан тир цыкканцык* (чыкканчы) *квашна басарга киленгә*.

Сыйфат фигыльләр. -ыр/-ер формалы фигыльгә -дый/-дий/-ди кушымчасы ялгап ясалган сыйфат фигыль күзәтелә: *Бу торорди йир тегел*. *Килерди кунаклар килделәр*.

Сирәк кенә булса да, сыйфат фигыльнең -мыш/-меш формасы да очрый: *Тумышым монда инде*. *Йәшли күрмешемне күрдәм*.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр: *тәке* — *кадәр*, *чаклы*: *Шуның тәке* (хәтле) *була иде башлары*. *Казан тәке* (кадәр) *йирдән килгән нәр*. *Иңсәгә тәке* (хәтле) *кемеш тәңкә*.

цәре — *хәтле*, *кадәр*: *Сезгә цәре* (кадәр) *бу адәтләр бетәр*, *кызым*. *Унга цәре* (хәтле) *йаулык санадым*. *Кезгә цәре* (кадәр) *эшләдем*.

ашалый — *аша*: *Бездән биш ү ашалый* (аша) *тырлар*. *Кен ашалый* (аша) *лавка ацыла*. *Урман ашалый* (аша) *барыга*.

үтә — *аша*: *Тәрәз үтә* (аша) *багалар*.

сартын — *өчен*: *Ни сартын* (өчен) *мин китергән сүрәп бу басманы* (ситсыны). *Ике кеше сартын* (өчен) *умбиш тәңкә акца алган*. *Ни сартын* (өчен) *сыраша йөриләр*. *Син йатмадың цәцең сартын* (өчен).

була — *өчен*: *Миңа була* (минем өчен) *калдырмагыз эшегезне*.

эцен — дип, өчен: *Сүз бызылмасын эцен кул билгесе бирәләр.*
ман, мынан — белән: *Урманда утыныбыз, тырактыр ман (белән) китерәләр. Улы ман (белән) килене арт ызбада йыкмыйлар.*

эмән — кебек: *Эмән таж бәләгәннәр аяагыма. Эмән кукла (курчак), бак күлмәген.*

йагалый — буйлап: *Йылга йагалый (буйлап) радник (чишмә) бар. Урам йагалый (буйлап) кунаклар килә.*

Лексик үзенчәлекләр

Йола сүзләре: йаңгыр ашы — яңгыр теләү йоласы, кырда корбан чалып аш яки ботка пешереп, бөтен авыл кешесе белән бергә теләк теләү; *кан' тыту* — киленнең әдәп йөзеннән кайната белән сөйләшмәве, тел яшерүе, *камау* — олыларны хөрмәтләү, *кызыл йомырка бар' амы* — язгы бәйрәм, *сыйга алу* — мәжлескә чакыру, *кыз келәтү* — кыз ярәшү, *кыз тезү* — кызга киём китерү, *әтелү* — нәзер әйтү, *бала түрәү* — бала тудыру.

Туганлык терминнары: атакай-анакый — әти-әни, *абзәни* — кайнатасының апасы, *кан'* — кайната, *кан' ага* — ирнең абыйсы, *тумаци* — икенче буын туганнар, *тораңи* — өченче буын туганнар, *абызлаңын* — ирнең сеңлесенә эндәшү сүзе.

Киём-салымнар һәм бизәнү әйберләре: кәмил шәл — ефәк шәл, *айакцу* — аяк чолгаулары, *түшендерек* — эчтән киелә торган күкрәкчә, *сырга* — алка, *кулбау* — беләзек, *кукыш бәләү* — яулыкны башның бер ягына төен чыгарып бәйләү, *пирта* — хаситә, *кәркеш* — чабата киндерәсе, *кушак* — күлмәк путасы, *йон итек* — киеш итек, *чолка* — оек.

Аш-сулар: ци май — ак май, *бәләш* — ак ипи, *ак күмәч*, *күпшәк* — арыш онына тары ярмасы кушып пешерелгән икмәк, *йылкы каз* — казылык, *кагайган ит* — каклаган ит, *үпмәк* — икмәк, *алма көрниге* — бәрәңге бәләше, *пычмак* — өчпочмак, *сетләш* — ботка, *беленчек* — белен, *коймак*, *питырац* — кечкенә күмәч, икмәк.

Сөйләү үрнәкләре

кас'ы йырт анасы туварларны (хайваннарны) сүми// йырт анасы сүмәсә/ суйасың сийрмы/ куймы// шының баш-аяагын кылатыңа (келәтеңә) тагасың// ул анда кибә де/ тыра ды// дажы үмер буйы ды тыра// әбекам белен пешерде де/ бер цеперәккә цырнады ды сарай башына цыгарып куйды// шыл беленнәрне цыгып бага идем/ ашаганмы// тыра урнысында// бер вахытны йуктыр шыл беленнәр//

бер малыйга кыз йарашалар// бер аяагы кыска була аныкы// биг инде багалар// кийәү аяагы аксакны белгезергә келәми// шыл адәт булган халыкта// без алашаны кылат йагали гына тарттырырбыз/ син таза аяагың белән бас ты кер де кит/ диләр// бу шулай итә// выс'ы йук сүз сүлиләр икән диләр халык/ карап тыралар выт' кийәүне// туйдан сын сийга алалар// выт сийга килгәндә багарбыз/ диләр// үмер серде кыз/ нишләгең кели// кийәү кызны/ кыз кийәүне күрмәде элеке// ике азбар (йорт) ашали гына күреш малайы/ анардан ды кацабыз// туйда урнысын китерәләр кызныкын// йаз (жәй) булса тарантас/ кыж булса сәнка (чана)// түшәген-урнысын кергезәләр дә күтәрәп куйалар шучка (шул төшкә)// кийәү йегетләрне багарга ике йеңгәне кергезәләр/ берсе алында/ берсе артында// йеңгәләр кызларны саклилар кийәү йегетләрдән//

кезге кенне кызым Нәфисәне йараштык// тумаци иде аның йире// ике
бырат ыланнарының ыланнары тумаци була// әле инде алай сүләү де йуктыр//

Мордовия, Торбеево районы, Сыркыды авылы
1984 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

ТАТАРЩИНО (КҮРШӘ) АВЫЛЫ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Тамбов өлкәсендәге ике татар авылында таралган: Янгураз (Уварово районы) һәм Татарщино (Күршә) (Рассказово районы).

Янгураз авылын халык телендә Крачан дип тә йөртәләр. Өлкән буын вәкилләренең сөйләвенчә, бу авыл моннан 150 еллар элек Темников өязенең Зур Янгураз авылыннан күченеп килгән (хәзер Мордовиянең Темников районы). Бу факт тел материаллары белән дә раслана. Сөйләш мишәр диалектының ч-лаштыручы сөйләшләрәндәге үзенчәлекләренә саклаган. Шунның өчен бу авылның сөйләшенә аерым тукталып тормыйбыз.

Татарщино авылын икенче төрле Күршә дип тә йөртәләр. Элекке вакытта бу авыл бик зур булган, анда 530 хужалык исәпләнгән. Хәзер исә анда 35 татар гаиләсе, шул чама рус гаиләсе яши. Авылның сөйләше рус теле йогынтысын кичергән, ләкин шулай да биредә шактый кызыклы үзенчәлекләр сакланган. Татарщино сөйләше — ч-лаштыручы сөйләш.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузык авазлар. *a* авазы арткы рәт, түбән күтәрелештә, татар әдәби теле белән чагыштырганда, бик ачык аваз итеп әйтелә: *ай, бал, кийаш* (кояш), *алаша*.

ə — алгы рәт, түбән күтәрелештә. Ул ике вариантта кулланыла. Әдәби телдәге кебек киң *ə*: *бәләшә* — бәйләшә, *мәләш* — миләш, *хәдәр* — кадәр, *сәттә* — сәгатътә. Тар, ябык *ə*, тамырында тар аваз булган сүздә, сүзнең беренче иҗегеннән кала, төрле позицияләрдә килә ала: *и³ртәгә, эшләмә кирәк, ки³герә*.

и — татар әдәби теленнән аермалы буларак, акустик яктан бик киң *и³* булып әйтелә: *ки³рбеч* — кирпеч, *и³ртәгә* — иртәгә, *ки³сәв* — кисәү, *ки³лен* — килен, *ни³* — ни, *ки³ткән* — киткән, *и³рләр* — ирләр.

Сүз ахырында *и* авазы дифтонгоид *и̣* булып әйтелә: *шунди̣// шынди̣, анди̣* — андый, *туги̣* — тугый, *әпи̣* // әпий — ипи.

и³~ə түбәндәге сүзләрдә: *си³нәк* — сәнәк, *ци³цәк* — чәчәк, *ми³цет* — мәчет, *ки³фен* — кәфен, *ти³рәз//ти³рәзә* — тәрәзә, *ки³вен* — кәбен.

ə~и: *мәләш* — миләш, *шәкәр* — шикәр, *әпий* — ипи.

ү~и: *үпмәк* — икмәк.

у авазы сөйләштә әдәби телдәгегә караганда киңрәк һәм озынрак, ул *у* һәм *о* авазлары урталыгында *у°* булып әйтелә: *у°л* — ул, *у°рман* — урман, *°зук* — юк, *ту°хта* — тукта, *ту°й* — туй, *у°тын* — утын, *бу°за* — буза.

ү — шулай ук әдәби телдәге *ү* һәм *ө* авазлары урталыгындагы кебек *ү°* булып әйтелә: *кү°р* — күр, *тү°р* — түр, *тү°* — тары, *ү°мер* — гомер, *ү°ке* — бәке, *үг°ез* — үгез.

Сөйләшкә иренсезләшү хас — **ы—е~о—ө**: *сылы* — *солы*, *тырмыш* — *тормыш*, *кырбан* — *корбан*, *тен* — *төн*, *сет* — *сөт*.

ы, е~у, ү: *мынца* — *мунча*, *тегел* — *түгел*, *беген* — *бүген*, *шылай* — *шулай*.

у~о рус теленнән кERGән сүзләрдә: *кину* — *кино*, *пәлту* — *пальто*, *пәсук* — *песок*.

ы^а~ы, е^о~е -*мы/-ме* сорау кисәкчәләрендә: *барамы^а* — *барамы*, *алдынмы^а* — *алдыңмы*, *килденме^ә* — *килдеңме*, *күрдеңме^ә* — *күрдеңме*.

Дифтонглар. ү~-өй: *сүрә* — *сөйрә*, *сүлә* — *сөйлә*, *үрән* — *өйрән*.

-ә(е)в~-өй: *тевен* — *төйен* (тиен), *севәк* — *сөйәк* (сөяк), *севәл* — *сөйәл* (сөял).

-ав~-ау: *шавна* — *шаула*, *сав* — *сау*.

-әв ~-әү: *ки^әсәв* — *кисәү*, *икәв* — *икәү*.

-ыв~-у: *кывыр* — *кувыр* (куыр), *зывыр* — *йувар* (юар), *сывы* — *сувы* (суы), *цывар* — *чувар* (чуар), *цыван* — *чуван* (чуан).

-ый~-ай: *малый* — *малай*.

Тартык авазлар. *к, г*, мишәр диалектының башка сөйләшләрәндәге кебек үк, тел арты авазлары: *кар*, *кийаш* — *кояш*, *Камук* — *Камилә*.

Гарәп-фарсы алынмаларындагы *г* авазы сүз башында һәм сүз уртасында әйтелми:

а) ялгызлык исемнәрәндә: *Үмәр* — *Гомәр*, *Әйшә* — *Гайшә*, *Айнуш* — *Гайнийә* (Гайния), *Әфифә* — *Гафифә*, *Әрифә* — *Гарифә*, *Нәймә* — *Нәгыймә*.

ә) күмәклек исемнәрәндә: *сәәт* — *сәгать*, *заиб* — *зәгыйфь*, *йома* — *жомга*, *Алла тәлә* — *Аллаһы тәгалә*.

Ижәк ахырында **х~к**: *махта* — *макта*, *ту^охта* — *тукта*, *ту^охсан* — *туксан*, *мәхтәп* — *мәктәп*, *ахсак* — *аксак*.

Рус теленнән кERGән сүзләрдә: *су^оха* — *сука*, *сапух* — *сапог*, *пирух* — *пирог*, *насух* — *носок*.

Фарингаль *h* авазы сөйләштә кулланылмый: *әр* — *һәр*, *әмән* — *һаман*, *тәрәт* — *тәһарәт*.

Әдәби телдәге *ж* тартыгына сүз башында ^дз туры килә: ^дзил — *жил*, ^дзыр — *жыр*, ^дзан — *жан*, ^дзава — *жавап*, ^дзиләк — *жиләк*; сүз уртасында **з~ж**: *база* — *бажа*, *кәзә* — *кәжә*.

ц~ч: *царшав* — *чаршау*, *пыцак* — *пычак*, *цеце* — *төче*, *ацыли* — *ачылый*, *кецерткән* — *кычыткан*, *ахца* — *акча*.

ц~й, ж: *цыкы* — *йокы*, *цыхланыштых* — *йокладык*.

Рус алынмаларында **с~ц**: *балниса* — *больница*, *улиса* — *улица*, *әфисәр* — *офицер*. Ләкин аерым сүзләрдә *ц* тартыгы саклана: *гурынца* — *горница*, *белинца* — *блинцы* (белен), *пләмәнца* — *племянница*.

н~ң: *күнел* — *күңел*, *унай* — *уңай*, *дзаны* — *яңа*, *ун* — *уң*.

Аерым сүзләрдә очрый торган тәңгәллекләр. **лл~нн**: *кифеллек* — *кәфенлек*; **м~н**: *үләм* — *үлән*, ^дзилем — *жилен*; **б~ф**: ^дзиба — *зифа*, ^дзебәк — *ефәк*; **г~к, з~с**: *сигезән* — *сиксән*, *ту^огызан* — *туксан*; **д~т**: *дашламий* — *ташламый*, *дал* — *тал*, *дыква* — *тыква* — *кабак*; **з~ч**: *пиз* — *башы* — *пич башы*, *ацкыз* — *ачкыч*; **ж~ш**: *биж йез* — *биш йөз*; **п~б**: *петнек* — *бөтнек*, *петү* — *бөти*.

м авазы төшә: *күләк* — *күлмәк*.

Исемнәр. Кыскартылган кеше исемнәренә түбәндәге иркәләү-кечерәйтү кушымчалары ялгана: *-уш/-үш*: *Айнуш* — Гайния, *Әрүш* — Гарифә, *Ләтүш* — Латифа.

-ук/-үк: *Кәмүк* — Камилә, *Халук* — Хәлил, *Ибрук* — Ибраһим, *Афук* — Гафур, *Хасук* — Хөсәен.

-кай/-кәй кушымчалары күпчелек очракта туганлык мөнәсәбәт белдерә торган сүзләргә ялгана: *тәтәкам* — апам, *абкай* — әбекәй, *абыз мырзакай* — иренәң абыйсына эндәшү сүзе, *абыз ⁰зинкай* — абыйсының хатынына эндәшү сүзе (*Үгә килерсең, ыт тәтәкам әвәлгене белә. Ылангыналарым абкай, абкай кыцкырлар*).

Әдәби телдәге *-ы/-е* тартым кушымчасы урынына *-сы, -се* тартым кушымчасы килә: *малыйсы* — малайы (малае), *пәрисе* — пәрийе (пәрие), *кыдагисы* — кодагыйы (кодагые): *Малыйсы унең йәшендә шай. Аның пәрисе зери, үзе тегел. Килнесе кызы бән килмә кели. Кыдагисы белә туйны сүләмә.*

Алмашлыклар. Ул, мин зат алмашлыклары белән бәйләгә янәшә-легендә килгәндә, иялек килеш кушымчасы кыскара: *Мине бән* (минем белән) *барасын? Аны бән* (аның белән) *сүләшеп утырма кели.*

Зат алмашлыкларының юнәлеш килеш формалары: *мага* — миңа, *сага* — сиңа, *агары* — аңа: *Агары машина бирдәр. Сага кара урманны зырларым. Мага ун ⁰зәш, сага тугыз. Ниңек агары барма ки³рәк.*

Алмашлыкларның урын-вакыт килеш формалары: *агарды, быгарды.* *Үземде де кызым бар, агарды ды. Быгарды минеке грабл¹а.*

Шул күрсәтү алмашлыгының килеш формалары: шугары, шугырда, шугардан: Шугары (шуңа) *бик мастыр пләмәнцәм, балык тытма ⁰зери. Шугырда* (шунда) *бызылды кампут. Шугардан* (шуннан) *сун быраты ү⁰зен ырышты.*

Алмашлыкларда һәм исемнәрдә иялек килешендәге *-ның/-нең, -ым/-ем* кушымчасы урынына *-ныкы/-неке* кушымчасын ялгау күзәтелә: *Кәмүкныкы* (Камиләнең) *кыдагисы килә. Кен күрсен балам минеке* (минем). *Үдә дын⁰за эше кызымныкы* (кызымның). *Айнушныкы* (Гайниянең) *халаты капчык мага. Балам ды үземә ышый минеке* (минем).

Фигыльләр. Затланышлы формалар. Хикәя фигыль. Татарщино (Күршә) сөйләшкәндә фигыльләрнең бик үзенчәлекле формалары кулланыла.

Хәзерге заманның 2 нче зат берлек санында әдәби телдәге *-сың/-сең* кушымчасының борынгырак варианты *-сын/-сен* кулланыла: *Син цәй эцәсен? Этәсен нәк кыз бала таптын? Бирәсен күләкләр и ахца.*

3 нче зат берлек санда *-дыр/-дер* кушымчасы ялгана: *Әбигә.радр¹а буладыр* (була). *Марат, ыныттым инде мин, исемә тешмидер* (төшми). *Иртәгә туй дигәндә кыз йылидыр* (елый), *ата эвендә ⁰залсидем* (ялчы идем). *Бирнәне нивиста куйадыр* (куя), *барын куйадыр* (куя) *ни ки³рәк.* Әдәби телдәге кебек үк, *-дыр/-дер* кушымчасынан башкагына кулланылган очраклар да бар: *⁰Зәш килән эстәл артына цыга. Кан¹анасы айаг астка дзәй⁰ кавирмы, ⁰зурганмы, үпмәк-тыз бән цыга. Малайның анасы килә башкыдага.*

Билгеле үткән заман, әдәби телдәге кебек үк, -ды/-де кушымчасы белән ясала: *Мин кацтым ды, киттем де. Бызав эцердем, цэй генә кан'аттым, цэй генә эцтек.*

Татар теленәң башка сөйләшләрәннән аермалы буларак, 3 нче зат күплек кушымчасы кыскартып әйтелә: -дылар > -дар, -деләр > -дәр: *Инешкә кудар* (кудылар) *тенә үрдәкләрне*. *Тенә* ^дзахцы кину, бийедәр (биеделәр), *зырладар* (жырладылар), *бар ды бар*. *Әле* ^динде би^эре килдәр (килделәр). *Үстәр цебешләр*. *Циләкләр бән* ^дзидар малина. Алар мында ^даздар (яздылар) *да киттәр* (киттеләр), *кунмадар* (кунмадылар). *Урманга бардар* (бардылар), *зердәр* (йөрделәр), ^дзердәр (йөрделәр), *тапмадар* (тапмадылар) *кырутын*. *Мине йараштар кацан, әнийем мынца* ^дзага. *Белмим килдәр, белмим килмәдәр.*

Дәвамлы үткән заманның 3 нче зат күплек сан формасы: *баралар иде* > *барайдар, киләләр иде* > *киләйдәр*. *Цәцләрне үрәйдәр* (үрәләр иде). ^дЗийылайдар (жыелалар) *кызлар, зылидар* (елыйлар иде), *сүләшәйдәр* (сөйләшәләр иде), *тан куцат кыцкырайдар* (кычкыралар иде). *Санкаларда киләйдәр* (киләләр иде), *сун китәйдәр* (китәләр иде) *жинихка*. *Царшавлар ды сугайдар* (сугалар иде) *бик терле-терләр* (төрле-төрлеләр), *тамбыр басайдар* (басалар иде). *Сирны савайдар* (савалар иде) *ды ыланга эцерәйдәр* (эчерәләр иде). *Атайлар, апайлар утыртайдар* (утырталар иде) *кийар*.

1 нче һәм 2 нче заттагы киләчәк заман хикәя фигыльләрнең тулы (-мын/-мен) һәм кыска (-ым/-ем) формасы кулланыла: *Абидта картушка пешерем* (пешерермен). *Мин аны цахырым* (чакырырмын). *Кем нәзер этә, кырбан цалырмын*. *Ыланны күрсәтсәң, сине кинарым* (кыйнармын).

-ыр/-ер формалы киләчәк заман фигыльләрнең хәзерге заман мәгънәсендә кулланылу очраклары бар: *Кызым үземә ышый минеке, табар ды, зывар ды, тегәр де, кеше келмәс, кеңег эрмәс.*

Боерык фигыльнең әдәби (*бар, кил*) һәм диалекталь (-гын/-ген) формалары кулланыла: *Утыр берцәк, дзал ит*. ^дЗымак силәмә *утыр*. *Китеген* (кит) *аннан*. *Эчеген* (эч) *сет*. *Пиз башында куныгын* (кун). *Биреген* (бир) *Айнушны мага, этәдер*.

Кайбер очракларда бер үк жөмләдә боерыкның ике формасы да кулланыла: *Цык, утынны кергезеген* (керт) *азбарга*. *Безгә бакмагын* (карама), *аша*.

Фигыль нигезенә -кы кисәкчәсе ялганып, әдәпле боерык формасы ясала: *Тәтәкай, би^эре цыккы* (чыкчы). *Баккы* (карачы), *кашык дзухтыр өстәлдә*. *Ыланны баккы* (карачы). *Картушка утап баккы, кийарны утап баккы* (карачы).

Үтенү, киңәш, әдәпле боерык мәгънәсе -ыр/-ер + *иде* формасы белән белдерелә: *Урманны багар иден* (карасаң икән) *безнекен*. *Варинья ташты — Ташты?* — *Тындыра тешәр иден утны*. *Цакырыр иден мине*. *Каймак кына ашар иден, прәмәц кенәмне ашар иден*. *Цыхлар идегез дә цыхлар идегез*.

Күплек санда, әдәби телдәге кебек үк, -ыгыз/-егез кушымчалары ялгана: *Мәген селек* (сөлге), *себерегез* (сөртегез). *Кү^опшәген* (икмәген) *ашагыз, цәйен эцегез*. Нигезе -к авазына беткән фигыльләргә күплек санда -кыз кушымчасы ялгана: *Керген, баккыз* (карагыз) *ызбамны*.

Дзаккыз (ягыгыз) май үпмәккә (икмәккә). Ызбадан цыккыз (чыгыгыз). ⁰Зитмеш дзыл китте, тырып баккыз (карагыз) шул цәк.

Теләк формалары. Мишәр диалектындагы кебек үк, -гы/-ге + кели формасы актив: Ашагым ды келәми, эцкем де келәми, цуп те келәми. Баргым ды кели, баргым ды келәми. Мин аны эстенә баккым келәми. Үз иленә кат'кысы кели. ⁰Зиләккә баргым келәми. Сүләнеп утыргым кели.

-са/-сә + иде формасы, әдәби телдәге кебек үк, киңәшле теләк, әдәпле теләк мәгънәсен белдерә: Үгә килсә идегез, цәй генә куйар идем. Атасы исән булсиде кызымныкы. Вахыт булсиде, белсидем, иртәрәк килер идем. Теш ашырткынцы аяк авыртсайды.

Затланышсыз фигыль формалары. Сөйләшкә инфинитивның -ырга/-ергә формасы хас. -ма/-мә формалы инфинитив әдәби телдәге -ырга/-ергә һәм -асы/-әсе формалы фигыльләр урынында кулланыла: Кызына кунаклама баргали. ⁰Зиләк ⁰зума бирелдем, паңгы ⁰зума бирелдем. Әле сезгә кенсәтәгә йермә. Инде үрәнгән, сир саума, кетү кума. Смарудина ⁰зума бар. Биг ыста ⁰зырлама. Тиг утырма зук. Пецән әләндермә барам.

-ма/-мә + кели формасы әдәби телдәге -ырга/-ергә + тели яки -макчы/-мәкче + булу формаларына туры килә: Идән сындырма келәдем. Әллә ни кергезмә келәдем. ⁰Зыхлама кели шай ылан.

Сөйләш сыйфат фигыльнең -дацы кушымчасы белән аерыла, ул юу фигылендә генә кулланыла: ⁰зудацы (юучы): Бирәсен күлдәкләр и акца, дзудацыларга бирелә. Ике кеше цыбылдык тытма кирәк, тегендисен дзудацыларны (юучыларны).

-дачы/-дәче формалы фигыльләр мишәр диалекты сөйләшләрәндә билгеле, ул шулай ук борынгы төрки язма истәлекләрдә теркәлгән.

Хәл фигыльләрнең әдәби телдәге төшәп килә, йөгереп китте кебек формалары урынына бу сөйләштә төшә килә, зыгыра китте формалары кулланыла: Көнсәтә ⁰зыгыра ⁰зерисен (йөгереп йөрисен). Су⁰халарны ды сыраштыра ⁰зерде (сораштырып йөрде). Бызав эзли^и ⁰зерибез (эзләп йөрибез), бызавлар ⁰зухтыр. Без тизерәк үгә ⁰зыгырыша киттек (йөгерешеп киттек).

Әдәби телдәге -ганчы/-гәнче формалы хәл фигыльләр урынына аның -генцек/-гынцык варианты кулланыла: Эцә бир туйгынцык (туйганчы). Мин килгенцек (килгәнче) кенә ыланни баккы (карачы). Туй беткенцек (беткәнче) царшав астында утырды кызым. ⁰Заны ызбага кергенцек (көргәнче) алга мәце кундырасын.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр һәм бәйлек сүзләр. Сөйләштә түбәндәге бәйләкләр һәм бәйлек сүзләр кулланыла.

Сартын (өчен): Мин сартын (өчен) кайгырма. Аның сартын (өчен) пинсийә бирәләр.

Була (өчен): Сага була (синәң өчен) пешердем.

Ката (бүе): Зәй ката (жәй бүе) эшләдем. Кыш ката (кыш бүе) эрләдем.

Тәке, цәке (хәтле, кадәр): Урманга тәке (хәтле) терәлгән ашыл. Шул цәке (хәтле) укыма кирәкми. Биш сәткә тәке (биш сәгатькә хәтле) кетәләр кетүне. Жарга тәке (хәтле) петердек пецәнне. Кырк кенгә тәке (хәтле) мулла уки кабер эстендә.

Дзүгеннән (ягыннан): *Килә выт дзират дзүгеннән трапинка буйынцы.*

Кисәкчәләр. *гына/генә, кына/кенә* кисәкчәләре ярдәмендә иркәләү төшенчәсе белдерелә ала: *дзерәк кенәм эзелә. Кулгыналарымны, аяккыналарымны дзывам. Мага кийар гыналар биреген. Алма (бәрәңге) гына кывырым сезгә. Әле сирны савам, цәй куйабыз, эцәрбез цәй генә. Балага күләк кенә, иске генәләр китерәләр ат кушканда.*

Да/дә, та/тә кисәкчәләре *ды/де, ты/те* формасында кулланыла: *Урман ды бездә бар, инеш те. Аш ты элгерде, инде этийем-әнием кырдан килә. Алаша ды тытабыз, сир ды, куй ды, үрдәк те, канка ды (күркә дә). Була су анасы ды. Май атлим ды май сывын коцокка бирәм, ашидыр ды. Тегәр де, дзывар ды кызым, ызбасы йаккан, пешергән де, тешергән де.*

Синтаксик үзенчәлекләр. Бу сөйләштә сорауны интонация белән белдерү актив: *Сездә урман бар? Тәмәк кенә сездә утырталар? Этйен, әнийен тереләр? Зийанша кызын белмисен?*

Лексик үзенчәлекләр

Йорт-жир атамалары: *ызба, ү//эв, дзырт* — өй, *үчек* — кечкенә өй (*Үчекләре булган кечерәк кенә*), *азбар* — 1) хужалык (*Кыргыч азбар* (кырык өч хужалык) *татарлар авылда, кас'ы этә утыз биш*), 2) абзар (*Сир керми азбарга, урамда куна*), *кабак* — капка, *какра* — өйалды (*Какрада эшлиләр бер кумыт, шул буладыр чулан*).

Тормыш-көн күреш әйберләре: *тәрәз коргоч* — пәрдә, *йөзлек, селек* — сөлге, *чашка селеге* — тастымалы, *тасмал*: *кул тасмал* — кулъяулык (*Кул тасмал тотайдең битеңә, ыштубы күрмәсеннәр*), *сыр* — буюу (*Ызбасы зәңгәргә сырлаган*), *утлау* — уклау (*Утлау бән йәйәсен камырны*), *пичтакта* — мич капкачы (*Минем пичтактам йапкан, туйны инде ике-бер айдан ук эшлибез, ызакламибыз, миңа кирәк үләнәргә*).

Хайван атамалары: *айван* — хайван (*Айваным акыллы, белә ул Шарик*), *тывар-кара* — хайван (*Тывар-караны йакшы тытканнар, йир күп булган*), *алаша* — ат (*Алаша йигәм. Алаша тайлаган*), *конишка* — колын, *куй* — сарык, *кучкар* — тәкә (*Карт кучкарныкы йарамый ите ашарга*), *йарка* — ана сарык, *куцат* — этәч, *ку^ок* — күке (*Ку^ок кыцкыра урманда*), *канка* — күркә, *коцок* — көчек, *эт* (*Бер коцокны занына зибәрми, барын эзгәли*), *голыкай* — күгәрчен (*Гол'ыкайлар ды килгән тавыклар йанына*).

Үсемлек атамалары: *элән* — житен, *тү* — тары, *пыдсалнуца* — көнбагыш, *алма//картушка* — бәрәңге, *чирумха//муйыл* — шомырт, *исле петнек* — бөтнек, *мәләш* — миләш, *алаша купыры* — ат кузгалагы, *үгез күзе* — гөлҗимеш, *нәркәмәс* — эрем, *пәнге* — гөмбә (*Урманда пәнгеке кирәк, дзиләкме кирәк, бар ды бар*), *коцок теле* — бака яфрагы, *дыква* — кабак, *дыква бертеге* — кабак орлыгы.

Туганлык терминнары: *әбкәй* — әби, *агай, агакай, дәдәй* — абый, абый, *тәтә, тәтәка, тәтәкай, түткам, түтеш* — апа, *сенел//сенгел* — сеңел, *кан'ата* — каената, *кан'ана* — каенана, *ынык, нука* — онык; *пләмәнца* — туганнан туган, *абыз мырзакай* — иренең энесе,

абыз туташ — иренѣ сеңлесе, *йиңкай*/^д*зиңкәй* — жиңги, *радн'а*, *кардәш* — туган тиешле.

Ашамлык атамалары: *алма* — бәрәңге; *кывырган алма* — кыздырган бәрәңге, *сад алмасы* — алма, *кү^опшәк* — бодай күмәче, *калач* — бодай күмәче, *цигелдәк* — чәкчәк, *нәүмәт* — азык, ризык, *ире*, *ирендек* — көрпә, *кораж* — камыр ашлары, *буза* — өй сырасы, *чи май* — ак май, *май сывы* — май әйрәне.

Сөйләү үрнәкләре

кас'ы туварны дзарата/ шуны ласкат' итә ул бабай/ хазәйенгә ышашлы/ тучны выт хазәйен// безгә кара сийыр/ кара алаша кулга барми (килешми) иде// әтийем цыга/ ул аны калуда астына башы бән тыккан// безгә кызыл булсын// бер кат әнкәй этә/ тырдым/ түрдән ацкызлар алды цыктыды/ китте де// кас'ы тиварны севә/ ул курм бирә агары/ бертектән бирә// келәттән барыб алды/ алашага бирде// ә кас'ы тиварны сүми/ ул аны үтерә//

әнийем этә/ цыктым выт кетү сердем/ килә выт дзират дзүгеннән (ягыннан) трапинка буйынцы/ сөләйман килә// тухта/ мин алгарак керәм ызбага/ мин аны каршы алырмын// йук булды// ул аны сартын (өчен) кайгыра иде/ выт агары күренде де// кердем/ этә/ азбарда ды эзлим/ йук булды// анын пәрисе дзеридер/ үзе түгел// кайгыра/ дзыли/ дзыли// үгә кайтмады/ үтердәр үзен//

була су анасы ды// мин бер кат барам инешкә/ эштән килдем// зират артында инеш/ зур тегел генә// сәстрама этәм/ әдә инешкә// барам мин дзывынма/ син дзанымда тырырсын// киләм инеш кийысына/ анда утырган аякларын сузган кап кара дзөнле сыв анасы/ кыригынан (итәгеннән) тартам үзен/ әдә тиз/ и қацтых та дзыгра// аякларын шай сузган// ә бер кат бызавлар эзли дзерибез/ бызавлар дзугалды// килдек бире авылга/ йухтыр бызавлар/ выт киләбез/ ивалар дзаныннан ак хатын цыкты/ урта буйлы и киләдер де// тәтәй кыцакли аны// әдәгез/ мин куркам// йук/ бара бирегез// мин куркам// кызлар/ малыйлар килдер/ аны алып киттер/ ә без тизерәг инде эвгә дзөгөрөшә киттек/ ак коцок озата// чыгайды алга пәриләр// күккә терәлгән/ киләдер де кап кара// әле йухтыр шунди ниләр// алар бардар утын кисмә ары цыкты/ килә машина// актардык// этәм/ утынны кергезеген азбарга// ул цыга азбарга кертмә утынны//

Сөйләүче: Милушева Әфифә, 80 яшь

Тамбов өлкәсе, Рассказово районы, Татарцино (Күршә) авылы

1983 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

үлгәц ницек күмәләр/ бер киц кундыралар/ ә инде икенце кенне күмәләр// эц кен узгац хатемен кылалар// сун дзидесен күтәрәләр дзиде кен узгац// кырыгын күтәрәләр кырк кен узгац// кырк кенгә тәке мулла уки кәбер эстендә әр кен зирәттә мәйет эстендә// бер дзыл була и дзылын күтәрәләр// икенце дзылны ды күтәрәләр/ куй суйалар/ кан цыгаралар// үлгән кешене алып киткәц/ барын дзывабыз// эценце кенне дзийалар хатемгә// дзидесенә кирәк куй суйма/ күбрәк кан цыгарма кирәк/ күләкләр куйасын/ насавый цеперәкләр/дзывганда ике кеше цыбылдык тытар/ бер кеше сыв сала/ севәк тә тытма кирәк// тегәндисен дзудацыларны/ бирәсен күләкләр и акца/ рәнземәсен/ севәк тытты дисен/ эц кенендә алга кимаклар пешерәсен/ шуны сун дзиде азбарга өләштермә кирәк дзидесендә/ ә сун инде хатеме була// халк' дзийабыз// шул кенне үк суйма/ кан цыгарма// таба исе цыгарасын/ бер азбарга илтәсез/ ике азбарга// ике сәттә зур хатемен эшлисен// дзидесендә дзиде дзиргә эләшәсен шашкаларны цырнап бирәсен күпшәкләрне күләкләргә цырнап//

эрлим/ тугим/ алар [күрше хатыннар] дзанымда утыра/ дзумак//уни-
кегә тәке утырайдек// тывар азбарда/ ызба дзылы/ кыдаца килә мага/ кай
нигә тәке утырабыз/ эрлим/ тугим/ уникадә дзата идем цыклама//эш бетте//

Сөйләүче: Сакаева Халимә, 70 яшь
Тамбов өлкәсе, Рассказово районы, Татарщино
(Күршә) авылы
1983 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

ЧИСТАЙ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Татарстанның Чистай, Аксубай, Октябрь, Алексеевск, Яңа Чишмә һәм шуларга күрше булган башка (шул исәптән Самара өлкәсенең төньягындагы) районнарда булган мишәр авылларын эченә ала. Революциягә кадәрге бүленеш буенча бу төбәк Чистай өязенә кергән, халыкта Чистай ягы, Чистай мишәрләре дигән тәгъбирләр билгеле. Менә шулардан чыгып, сөйләшнечә исемә чистай сөйләше дип алынды.

Мишәрләрнең бу тирәләргә килеп урнашуы татар халкының тарихы, мишәрләрнең Рус дәүләте составындагы язмышы белән турыдан туры бәйләнгән. Кама аръягы җирләре X—XIV йөзләрдә Болгар дәүләте һәм аның дәвамчылары — башта Алтын Урда, аннан соң (XV—XVI йөзләрдә) Казан ханлыгы составында була. Монгол яуларынан соң әлегә төбәктәге халыкның бер өлеше көнчыгышка, төньякка таба күчә, ә бер өлеше исә үз урынында кала. Казан ханлыгы җимерелгәч, Рус дәүләте тарафыннан Кама аръягына төрле халыклар (руслар, татарлар, мордва-лар, чувашлар) да күчерелеп утыртыла. XVII йөздә Кама аръягында төзелгән Беренче һәм Икенче хәрби ныгытмалы сызыкларга, төрле халыклар белән бергә, Нижний Новгород, Рязань, Тамбов, Пенза, Сембер якларынан мишәрләр дә китерелеп утыртыла.

Болар белән бергә үзирекле рәвештә күчү процессы да бара: мишәрләр, казан татарлары һ. б. үзлекләреннән хәзерге Кама аръягына күчеп утыралар. Нәтижәдә, Чистай төбәгендә күп милләт вәкилләре яши башлый. Мишәр диалектының чистай сөйләше вәкилләрен төрле яклардан килеп катнашкан мишәрләр тәшкил итә. Алар исә җирле татар халкы һәм Казан ягынан күчкән урта диалект вәкилләре белән мәдәни-иқтисади бәйләнешкә керәләр, тормыш-көнкүреш һәм телләре ягынан бер-берсенә үзара тәэсир итешеп яши башлыйлар, чыгышлары буенча төрле яктан булган мишәрләрнең тел үзенчәлекләрендә дә аерымлыклар булган. Мәсәлән, алар арасында *ц*-лаштыручылар (алар сан ягынан күпчелекне тәшкил иткән) да һәм *ч* белән сөйләүчеләр дә булган. Шулай итеп, чистай сөйләше, нигездә, *ц*-лаштыра торганнар-дан саналса да, катнаш сөйләш булып формалашкан.

Сөйләш көньякта камышлы, көнбатышта — минзәлә, төньяктан мамадыш сөйләшләре белән чиктәш. Чистай сөйләше территориясендә түбән кама һәм чистай керәшеннәре сөйләшләренә караган авыллар да таралган.

Чистай сөйләше турында мәгълүматлар Г. Н. Әхмәров (1903), Л. Жә-
лэй (1947; 1952), Л. Т. Мәхмүтова (1978) хезмәтләреннән билгеле. 1962 елда
Р. Р. Мингулова (шул ук Шәмгунова: 1959; 1961; 1962; 1962—II) чистай

сөйләше турында кандидатлык диссертациясе яклый. Чистай ягына Г. К. Якупова, З. Р. Садыкова, Д. Б. Рамазанова, Т. Х. Хәйретдинова тарафыннан да экспедицияләр уздырылган. Биредә чистай сөйләшен тасвирлау күрсәтелгән хезмәтләргә таянып, авторның үз күзәтүләрен дә истә тотып языла.

Фонетик үзенчәлекләр

Катнаш сөйләш булганга күрә, чистай сөйләшенең фонетик үзенчәлекләр системасы шактый төрлелек күрсәтә. Ул урта диалект сөйләшләре һәм әдәби тел йогынтысы астында формалашкан.

Сузыклар. Аларның әйтелеше буенча түбәндәге үзенчәлекләргә күрсәтергә мөмкин.

а авазы — иренләшү төсмере булмаган аваз: *бала, алма, кара, бозау* һ. б.

ү сузыгы, мишәр диалектындагы кебек, алгырак позициядә һәм таррак әйтелә: *үрдәк, бүлмә, үлән* һ. б.

Башка сузыклар әйтелешләре ягыннан әдәби эквивалентларынан аерылмыйлар. Сөйләшнәң сузыклар өлкәсендәге үзенчәлекләре төрле тәңгәллекләргә һәм башка кайбер позицион үзгәрешләргә кайтып кала.

Билгеле бер төркем сүзләрдә әдәби телдәге *а* авазына даими рәвештә *ы* сузыгы тәңгәл килә: *кагыз/т'агыз* — кәгазь, *йаңы* — йаңа (яңа), *ажыган* — ажаган.

-ыр/-ер кушымчалы фигыль формаларында киң (*а—ә*) һәм тар (*ы—е*) әйтелешле авазларның үзара тәңгәллегә күзәтелә: *туйыр* — туйар (туяр), *кичер* — (елганы) кичәр, *йашыр* — йавар (явар), *табырга* — табарга, *китергә* — китәргә һ. б.

а~у: *каштан* — куштан.

а~о: *кашма* — рус. кошма — киез.

Сөйләштә кайбер сүзләрдә әдәби телдәге *и* авазы урынына киң әйтелешле *ә* авазы кулланыла: *әтә* — эти, *әпәй* — ипи, *кәм* — ким, *нәк* — ник, *селкә* — селки, *мәләш/миләш* — миләш, *кәзеки* — кизәк, *тәкле* — тикле һ. б.

и~ә: *нинә* — нәни, *пилмин* — пилмән.

о/ө~ы/э(е). Мишәр диалектына хас иренсезләштерү күренеше чистай сөйләшендә үзенә системалылыгын югалткан. Нигездә, иренсезләштерү (*сылы* — солы, *ын* — он, *тырмыш* — тормош, *былын* — болын, *дерес* — дөрес, *тезелеш* — төзелеш) характерлы булса да, әдәби телдәгечә һәм урта диалекттагыча иренләштереп сөйләү дә күзәтелә. Шунысы игътибарга лаек, бу күренешләр бер үк сөйләүченең сөйләмендә чагылырга мөмкин: *төтөн эчендә, сөңге белән кыраллану* һ. б.

Бер төркем сүзләрдә, мишәр диалектындагы кебек үк, әдәби телдәге *у* авазына *о/ы* авазлары тәңгәл килә: *осак/ысак* — усак, *орлау/ырлау* — урлау, *корка/кырка* — күркә, *шолай/шылай* — шулай, *шонда/шында* — шунда, *монча/мынча* — мунча, *тобал/тыбал* — тубал һ. б.

ө, э(е)~ү: *көңөл/кеңел* — күңел, *төгел/тегел* — түгел, *бөгөн/беген* — бүген, *метләк* — мүкләк, *кепчек* — күпчек — мөндәр һ. б.

ү~и: *бүлдәмә* — билдәмә, *чүрә* < тирә — әйләнә-тирә, *түбә чүлек/түбә чилек* — чөөлдәрәк һ. б.

Рус алынмаларындагы кайбер тәңгәллекләр. Басымлы иҗектәге о авазына сөйләштә у сузыгы тәңгәл килә: *акун* — окоп, *пучты* — почта.

Басымлы иҗектән алда килгән о авазы а белән алыштырыла: *пагун* — погон, *афисәр* — офицер һ. б. ә~а: *кәйлә* — кайло, *әрмийә* — армия һ. б.

Сузыклар гармониясенә караган үзенчәлекләр. Сүз башындагы х авазыннан соң әдәби телдәге ә урынына а әйтү: *Халим* — Хәлим, *хал* — хәл, *халәл* — хәләл, *хәйлә* — хәйлә, *хәтер* — хәтер, *хәбәр* — хәбәр, *Халиф* — Хәлиф һ. б. Мондый үзенчәлек мишәр диалектының барлык сөйләшләрәнә дә хас.

Арткы рәт сузыклары урынына алгы рәт сузыклары һәм, киресенчә, алгы рәт сузыклары урынына арткы рәт сузыклары әйтү: *бәлчәк* — балчык, *мержә* — моржа, *кечеткән /кецерткән/ кечеркән* — кычыткан, *кәрлегәц* — карлыгач, *йәнәдән* — йаңадан (яңадан), *әлесәк* — алайса, *чәйкәү* — чайкау һ. б.; *мачы* — мәче, *кычык* — көчек, *шыпша* — шөпшә, *чаука* — чәүкә, *ана* — әнә, *мына/мона* — менә, *муклак* — мүкләк, *йыгыру* — йүгерү (йөгерү), *кукы* — күке, *кукай* — күкәй, *кырка* — күркә, *йурый* — йүри (юри), *шиша* — шешә, *кушатлы* — куәтле һ. б.

Аваз өстәлү. Билгеле бер төркем сүзләрдә сүз алдында сузык аваз өстәү: *өтөр/этер* — төр, *өтөрмә/этермә* — төрмә; сүз азагында: *тапы* — тап, *макы* — мэк, *йөрө/йере* — йөр. Соңгысы тарихи яктан дөрөс вариант [Дмитриев, 1955: 284].

Алынмаларда янәшә ике тартык белән башланган яки беткән сүзләрдә авазлар өстәлү: *вырач* — врач, *ызначук* — значок, *эстина* — стена, *ыстакан* — стакан, *нифет /нифте* — нефть, *факыт/факты* — факт, *ышлага* — шляпа, *тырахтыр* — трактор, *кылуп* — клуб, *план* — план һ. б.

Сузык аваз төшү. ы: *кый* < кыйы — кое.

Дифтонглар. Чистай сөйләшендә тел алды л, д, н, р, с, т, ч, ц тартыклары алдында килгән -ай, -әй, -уй, -үй, -ой дифтонглары, башка мишәр сөйләшләрәндәге кебек үк, монофтонглаштырылалар, ә күрсәтелгән тартыклар йомшак әйтеләләр: *ул'а* — уйла, *сал'ык* — сайлык, *бал'ык* — байлык, *кат'* — кайт, *кач'ан* — кайчан, *кас'ы* — кайсы, *ан'ыды* — айныды, *кан'ар* — кайнар, *кан'ана* — кайнана (каенана), *кар'а* — кайра, *кар'ы* — кайры, *кур'ик* — койрык һ. б.

Алгы рәт сузыкларынан торган сүзләрдә дифтонг составындагы й авазы күбесенчә төшә (*әләнә* — әйләнә, *бәрәм* — бәйрәм, *әрән* — әйрән) яки кайбер очракларда сүзнең гармониясе бозыла (*ад'а/әдә* — әйдә, *бар ам'/бәрәм* — бәйрәм һ. б.).

Дифтонгларның үзләрен яки шуларга якын дифтонгоидлар әйтү очраклары да бар: *муйн/муйын/мун'* — муйын (муен), *ун'а/у'на/уйна* — уйна һ. б.

-өй дифтонгы, нигездә, монофтонглаша яки -ий дифтонгоидына күчә, бу күренеш тартыклар алдында да, сузыклар алдында да күзәтелә: *үләнә/ийләнә/иләнә* — өйләнә; *түмә/түймә/тимә* — төймә, *сүшәл/сийәл* — сөял, *түний/тиний* — төйни, *ү/ий* — өй (дом), *тү/тий/ти* — төй, *кү/кий/ки* — көй, *түшә/тийә/тийи* — төйи һ. б.

Өйрәнү сүзе *эрәнү/ирәнү/ийрәнү* вариантларында әйтелә.

-өй дифтонгына -ий/-и тәңгәл килү казан арты сөйләшләрәндә дә бар. -ү/-ий~-өй тәңгәллегә башка катнаш (стәрлетамак һ. б.) сөйләшләрәндә дә билгеләнгән.

Ике ижек яки ике сүз кушылудан барлыкка килгән -ой кушыгы да -ый/-ий вариантында әйтелә: *быйык/бийык* — бойык (боек), *кыйаш/кийаш* — койаш (кояш), *тыйак/тийак* — тойак (тояк) һ. б.

Әдәби телдәге -ый дифтонгына чистай сөйләшәндә -ий дифтонгоиды яки аның кыскарган -и варианты тәңгәл килә: *абый/абий/аби* — абый, *ун'ий/ун'и* — уйный, *бармыйм/бармийм/бармим* — бармыйм, *Бари* — Барый һ. б.

-ый дифтонгы алынма сүзләрдәге *ы* авазына тәңгәл килә: *бутыйлка/бутилкә* — бутылка, *криса/крыйса* — крыса, *кылимагы/кылыймагы* — колымага һ. б.

Тартыклар. Чистай сөйләшәндә тартыкларның әйтелеше буенча түбәндәге үзенчәлекләр бар.

Әдәби телдәге өрелмәле *ч* авазы — сөйләштә шартлау элементы булган кушык аваз. Сөйләшнәң күпчелек авылларында ул көчле шартлау элементы белән әйтелә. Мәсәлән: *тчбык* — чыбык, *тчалгы* — чалгы, *пытчак* — пычак, *тчыптчык* — чыпчык, *күмәтч* — күмәч, *тчәтчәк* — чәчәк һ. б.

Кайбер очракларда *ч* элементы аз гына ишетелә, яки бөтенләй югалырга мөмкин: *кеткенә* — кечкенә, *аткытч* — ачкыч һ. б.

Октябрь районында һәм тагын башка кайбер авылларда, киресенчә, шартлау элементы көчсезрәк булган вариант әйтелә: *тчалгы*, *тчәтчәк*, *тчиләк*, *тчаба* һ. б.

Чистай, Аксубай районнарында, Октябрь районының төньягындагы авылларда *ч* урынына даими рәвештә *ц* кушык авазы әйтелә: *цалгы* — чалгы, *цәцәк* — чәчәк, *пыцак* — пычак, *цәй* — чәй, *баргац* — баргач, *оца* — оча, *цат* — чат һ. б.

Әлки районында, аның белән күрше авылларда *тч* һәм *ц* авазлары параллель кулланыла: *китчә/кицә* — кичә, *бактча/бакца* — бакча, *цакыра/тчакыра* — чакыра һ. б.

ц кушык авазының да әйтелешәндә аерымлыктар бар: аның шартлау элементы көчсезләнәргә, хәтта бөтенләй әйтелмәскә дә мөмкин, ягъни *ц* урынына *с* кулланыла: *сыккансыга* — чыкканчы, *баргас* — баргач, *сәй* — чәй, *тыныс* — тыныч һ. б. Мисаллардан күренгәнчә, *ц/ч > с* күренеше төрле позициядә күзәтелә, ул *ч*-лаштыручы авылларда (мәсәлән, Чистай, Аксубай районнарында һәм аларга күрше булган авылларда) да теркәлгән, ягъни *ц*-лаштыруның таралыш ареалы башта кинрәк булган дияргә мөмкин. Хәзерге көндә урта диалектка караган авыллар һәм әдәби тел йогынтысында сөйләштә *ч*-лаштыру күренеше активлаша бара.

ч, *ц* авазларының кулланылышындагы мондый төрлелекләр чистай сөйләше вәкилләренәң бирегә төрле яклардан күчеп килүләре һәм аларның сөйләшәндә үк *ч* кушык авазының шартлау элементы төрле дәрәжәдә булуы белән бәйләнгән. *ч* авазының мишәр диалектындагы вариантлары турында кара: [Махмутова, 1978: 63—64].

Тел очы *ж* тартыгы шулай ук кушык аваз итеп әйтелә, аңа да шактый көчле шартлау элементы характерлы: *джир* — жир, *джәй* — жәй, *джырлый* — жырлый һ. б.

Күп кенә авылларда *ж* урынына палатальләшкән *д'з'* кушык авазы әйтелә: *д'з'иләк* — жыләк, *д'з'әй* — жәй, *д'з'айлы* — жайлы, *мерд'з'ә* — моржа һ. б.

Сөйләм агышында шартлау элементы көчәеп, *з'* элементы бик нык кыскарырга, хәтта бөтенләй юкка чыгарга мөмкин: *д'ул* — йул, *д'ир* — жир, *д'аза* — жәза, *д'ук* — йук һ. б.

д'з' > д' күренеше *ц*-лаштыручы башка сөйләшләрдә дә күзәтелә.

Күрше урта диалект сөйләшләре һәм әдәби тел йогынтысында булса кирәк, *д'з'* кушык авазының кулланылышы үзенең активлыгын киметә бара. Бу *д'з'* авазын гадиләштереп, өрелмәле (чагышт.: әд. *ж* — өрелмәле аваз) *з'* авазы итеп әйтү очракларында да чагыла: *з'айлы* — жайлы, *з'ийылыш* — жыйылыш, *з'ийам* — жыйам, *уз'ым* — ужым һ. б.

Билгеле булганча, мишәр диалекты урта диалекттан *й*-ләштерүче диалект буларак аерылып тора. Чистай сөйләшендә дә *й*-ләштерү бар, бер төркем *ч*-лаштыручы авылларда (Чистай, Аксубай, Әлки районнары) ул хәтта шактый системалы төс ала, шулай да *ж*-ләштерү күренешенең йогынтысы шактый көчле.

й-ләштерү әдәби телдә *ж* белән әйтелә торган сүзләрдә дә күзәтелә: *йаһап* — жаһап, *йыр* — жыр һ. б.

к, г, х, авазлары, мишәр диалектындагы кебек үк, тел арты авазлары булып әйтеләләр, ягъни алар әдәби телдәге тирән тел арты *қ, ғ* авазларына караганда алгырак рәттә ясалалар: *карга*, *кара*, *алган*, *багана*, *тайак* — таяк һ. б.

Калган тартыклар әйтелешләре белән әдәби эквивалентларыннан аерылмыйлар. Сөйләштәге башка үзенчәлекләр төрле тәңгәллекләргә, позицион үзгәрешләргә кайтып кала.

Составында саңгырау тартык булган сүзләрнең башындагы яңгырау *б* авазы саңгыраулаша: *пыт* — бот, *пет* — бет, *пытак* — ботак, *капыштыру* — кабызу һ. б. *б* авазының саңгыраулашуы тагын башка сүзләрдә дә, аеруча алынмаларда күзәтелә: *зыпын* — зыбын — чикмән, *герәплә* < грабля, *пылата* < болото һ. б.

Билгеле бер төркем фигыльләрдән *-ып* кушымчалы хәл фигыль ясалганда, тамырдагы *б* авазы *ш* сонорына күчә: тап > *табып* — *ташып*, кап > *кабып* — *кашып*, чап > *чабып* — *чашып*, йап > *йабып* — *йашып* һ. б.

п~ф. Әдәби телдәге *ф* авазына *п* саңгырау тартыгы тәңгәл килә. Бу үзенчәлек ике төрле күренешне чагылдыра. Билгеле бер төркем сүзләрдә этимологик *п/б* саклана: *тупрак* — туфрак, *керпек* — керфек, *йапрак* — йафрак (яфрак) һ. б.

Алынмалардагы татар теленә чит булган ирен-ирен *ф* авазының ясалу урыны буенча аңа якын торган *п* белән алмашынуы: *пураш* — фураж, *панар* — фонарь, *Патима* — Фатыйма, *Канип/Ханиф* — Хәниф.

Киресенчә, *ф* авазының *п* авазына тәңгәл килү очраклары да бар, тик алар сирәк: *фарта* — парта, *фәрдә/пәрдә* — пәрдә һ. б.

м~п/б. Аерым сүзләрдә сүз башындагы ирен-ирен *б/п* тартыкларына *м* соноры тәңгәл килә: *малан* — балан, *мөрләгән* — бөрләгән, *мөрә* — бөрә, *мыши/поши* — поши; *минек/миннек* — рус. веник (*в > б*).

м~н. Билгеле бер төркем сүзләрдә әдәби телдәге тел очы *н* урынына ирен-ирен *м* авазы әйтелә: *үләм* — үлән, *былым* — болын; шулай ук: *нифет/мифет* (охшашлану) — нефть.

н~м: *негез* — *мөгез*, *нүшек* — *мүк* **h. б.**

Сүз башында яки сонор белән сузык арасында килгән тел очы *t* тартыгы түбәндәге сүзләрдә яңгыраулаша: *күшәндә* — *көянтә*, *каралды* — *каралты*, *дустыган* — *тустыган*, *дуна* < *тупой* — *тиле*.

Интервокаль позициядә янәшә торган *nt* тартыгы да яңгыраулашырга мөмкин: *ибдәш* — *иптәш*, *абдырау* — *аптырау*. Мисаллардан күренгәнчә, мондый күренешнең билгеле тартыклар янәшәлегә белән (*nt*) чикләнүе мөмкин.

т~ч тәңгәллегә *тишмә* — *чишмә*, *тишен* — *чишен* сүзләрендә күзәтелә.

Киресенчә күренеш, ягъни **ч~т** тәңгәллегә мондый сүзләрдә теркәлгән: *чече* — *төче*, *чүрә* — *тирә*, *чагыз* (*к > т > ч*) — *кәгазь*.

Алынмалардагы *ц* авазына *ч* яки *с* тәңгәл килә: *гарчич*/*гарчитсы* — *горчица*, *сигелчә* — *сидельце* — *ыңгырчак*, *акатсийә/әкәчийә* — *акация* — *сәрви агачы*.

г~й. Билгеле бер төркем сүзләрдә, сүз башындагы позициядә, әдәби телдәге *й/ж* авазларына *г* авазы тәңгәл килә: *гәдәч* — *йәдәч* (*ядәч*), *гизни* < *йизни* — *жизни*, *гир* < *йир* — *жир*, *гөдәү* — *йөдәү* **h. б.** Чагышт.: әдәби телдә *гәүһәр* — *жәүһәр*.

Киресенчә күренеш, ягъни сүз башында **й~г** очраклары да теркәлгән: *йәпләшү* — *гәпләшү*, *йәүдә* — *гәүдә*, *йымбаһар* — *диал. гымбаһар* — *көнбагыш* **h. б.**

Аерым сүзләрдә ике сузык арасындагы позициядә *к* саңгырау тартыгы яңгыраулаша: *тыгырык* — *тыкрык*, *чыгыр* — *чокыр*, *игенче* — *икенче*.

к~х. Әдәби телдәге *х* урынына саңгырау *к* әйтү шулай ук ике төрле үзенчәлек белән бәйле. Түбәндәге сүзләрдә борынгы *к* авазы саклана: *катын* — *хатын*, *кан* — *хан* **h. б.** Алынма сүзләрдәге татар теле өчен чит булган *х* авазының ясалышы буенча аңа якын булган *к* авазы белән алмашынуы: *кадәр/хәдәр* — *кадәр*, *Кадитчә/Хадитча* — *Хәдичә*, *каста* — *хаста* — *авыру* **h. б.**

Татар теленең күпчелек сөйләшләрәндәге кебек, чистай сөйләшәндә дә *h* авазы әйтелми: *иц/ич* — *һич*, *аман* — *һаман*, *үнәр/әнәр* — *һөнәр* **h. б.**

Ул ике сузык арасында да төшә. Бу вакытта, ике бертөрле сузыклар кушылып озын, яки кыска сузык барлыкка килә: *дҗәт/йәт* < *жәһәт* — *тиз генә*, *тәлил* — *тәһлил*, *зәәр* — *зәһәр* **h. б.** Күтәрелешләре төрле булган сузыклар арасындагы *h* авазына *й* тәңгәл килә: *зийен* — *зиһен*, *Зайра* — *Заһирә* **h. б.**

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. **м~п:** *темсә* — *төпсә* (*киселгән агач төбе*); **н~д:** *алны* — *алды*; **н~л:** *чигендәк* < *чигелдәк* — *төш*, *вак бавырсақ*; **р~л:** *пирмән/пилмин* — *пилмән*; **ч~ш:** *кәкәш/кәкәч* — *пәрәмәч*; **ш~й:** *шомран/шырман* — *йомран*; **р~й:** *әрбир* — *әйбер*; **г~д:** *сигелчә* < *седёлка* — *ыңгырчак*; **й~д:** *йәшү* — *дәшү*, *әндәшү*.

Сүз азагындагы саңгырау *ш*, *ч* тартыклары, яңгырауга башланган икенче сүз алдында туры килсәләр, мишәр диалектындагы кебек үк, яңгыраулашалар: *биж йыллык* — *биш еллык*, *биж билгесе* — *биш билгесе*, *эд'з'-дүрт* — *өч-дүрт*, *пиз баш* — *мич башы* **h. б.**

Ассимиляция, диссимиляция күренешләре. *м, н, ң* борын авазларыннан соң килгән *л* тартыгы тел очы *н* авазына күчә: *кымны/комно* — комлы, *кымнык/комлок* — комлык, *уннап* — унлап, *бөтеннәй* — бөтенләй, *наданнык* — наданлык, *моңно/мыңны* — моңлы, *аңнадым* — аңладым һ. б. Бу күренеш татар әдәби теленең орфоэпик нормаларына туры килә.

н борын авазыннан соң ялганган чыгыш килеш кушымчасындагы *д* авазы охшашланмыйча сакланырга мөмкин: *мындан* — моннан, *Казандан* — Казаннан. Бу үзенчәлек бик сирәк очрый.

Алынмаларда охшашсызлану (диссимиляция) күренеше күзәтелә: *диликтыр* — директор, *пыркарул* — прокурор һ. б.

Аваз өстәлү. Чистай сөйләшенә, мишәр диалектындагы кебек, сүз башында *й* сонанты өстәлү хас: *йер* — ир, *йезә* — өзә, *йәләк* — әләк һ. б.

р: *шырту* — шыту, *кецеркән/кечеркән* < *кечеткән* — кычыткан һ. б.

Аваз төшү. *л*: *йугат* — югалт, *ит* — илт; *н*: *белә* — белән.

Тамыры *р* сонорына беткән фигыльләрдән *-ыр/-ер* кушымчалары ярдәмендә яңа формалар ясалганда, икеләтелгән *р* ның берсе кыскара: *биребез* — бирербез, *күресез* — күрерсез, *барыга* — барырга, *йебәрегә* — жиберергә, *тырыга* — торырга һ. б.

Киләчәк заман хикәя фигыльнең 1 нче зат берлек формасында зат кушымчасы да кыскара. Нәтижәдә: *барырым/барым* — барырым, *тырым* — торырым, *сыздырым* — сыздырырым һ. б. Бу күренешләр татар диалектларының барысында да төрле күләмдә табыла.

Метатеза. Янәшә тартыкларның урыннары алышыну: *азбар* — абзар, *айрак* — арыак (аръяк), *айлапкытч* — альяпкыч (алъяпкыч), *бүрке* — бүрек һ. б.

Янәшә булмаган тартыкларның урыннары алышыну: *кутчуш* — кушуч, *мәптек* — мәктәп, *әкермән* — эрекмән, *аграмун* — агроном, *шомран/шырман* — йомран, *сылама* — сумала һ. б. Шулай ук: *йулпыч* — жылпуч.

Морфологик үзенчәлекләр

Чистай сөйләшендә сүз төркемнәре, аларның төп категорияләре ясалышы һәм мәгънә функцияләре, нигездә, әдәби телдәгечә. Шунның белән бергә диалекталь формалар яки вариантлар да табыла. Сөйләштә аларның күпчелеге мишәр диалектының башка сөйләшләре белән уртак.

Исемнәр. Исемнәрнең иркәләү-кечерәйтү формалары сөйләштә, әдәби телдәгечә, *-кай/-кәй* кушымчасы белән ясала: *бәбекәйем* — бәбекәем, *балакай* һ. б.

Кеше исемнәренең иркәләү-кечерәйтү формалары исә, мишәр диалекты, урта диалектның керәшен, нократ, пермь сөйләшләренә, көнчыгыш диалектларына хас булганча, *-ук/-үк*, *-ый/-и(й)*, *-уш/-үш* кушымчалары ярдәмендә ясалалар. Бу вакыт кеше исемнәре кыска вариантта була. Мәсәлән: *Нурук* — Нурулла, *Габдук* — Габдулла, *Сөрүк* — Сөрүретдин, *Галук* — Галиулла; *Кирай* — Кираметдин, *Нәдзкәй* — Нәжметдин, *Исмай* — Исмагыйль һ. б. Бер ук исем төрле иркәләү-кечерәйтү кушымчалары белән йөрергә мөмкин: *Фәйзүк/Фәйзүш/Фәйзи* — Фәйзулла; *Хаби/Хабук/Хабуш* — Хәбибулла һ. б.

Алмашлыклар. Зат алмашлыкларының составы һәм төрләнеше әдәби телдәгечә. Тик иялек килешендә кушымчада *н~ң* тәңгәлләге

чагылуны гына күрсәтеп үтәргә кирәк: *безнен* — *безнең*, *сезнен* — *сезнең* һ. б.

Күрсәтү алмашлыкларының составы түбәндәгечә: *бу*, *шул*, *шушы*, *ул*, *теге/тее* — *теге*, *ана/аный/а* — *на/әнә/анагына/анагынак//тәнә//тәнәгенәк* — *әнә*; *мыни/мына//моный//мынигына/мынагынак* — *менә*, *андый/андий* — *андый*, *мындий/мындый* — *мондый* һ. б. Мисаллар: *Мыни* (менә) *безнең* *силсәшит*. *Мынагынак* (менә) *ашыл*. *Тәнә* (әнә) *тегендә* *утыр*.

Урын-ара килешләре, мишәр диалектындагы кебек үк, икеләтелгән кушымчалар ярдәмендә ясала: *Анарга* (аңа) *бүрәнәгә барырга*. *Анардан* (аннан) *сырап алыгыз*. *Шонарга* (шуңа) *да үпкәләп тырмилар*. *Биж йөз йыл бар мынарга* (моңа). *Тегенәрдән* (тегеннән) *сырадыңмы?* *Йылан сыраган мынардан* (моннан), *эй церки дус, әт әле, касы тәмне дигән* (әкияттән). *Бездә бер дийү бар, су бирми, патша мынарга* (моңа) *кызын бирә* (әкияттән).

Билгеле булганча, урта диалект сөйләшләрендә бу кушымчаларның *ң*-варианты (*-ңарда*, *-ңардан*, *-ңарда*) таралган. Чистай сөйләшәндә дә *ң*-варианты куллану очраklары теркәлгән, тик алар бик сирәк: *Йегет аңарга каршы ыңа керәшкә* (әкияттән).

Сорау алмашлыклары. Чистай сөйләше аларның составы белән әдәби телгә бик якын. Шул ук вакытта кайбер аерымлыklар да бар. Алар түбәндәгеләр.

Кайа — кая, кайда. Мәсәлән: *Кызың кайа эшли* (кайда)? *Суга кайа барасыз* (кая)?

Нәрсә/нәстә/нәмәрсә/нәмәстә: *Сиңа мына нәстә эшләргә?* *Нәмәрсәгә* (нәрсәгә) *кирәк ул?* *Теләде нәрсә сүләмәгез*. *Нәмәстә* (нәрсә) *диде ул?*

Кацан/качан/качанга/кацанга — кайчан? *Кацанга* (кайчан) *барасың*, *Чистайга?*

Кайсы сорау алмашлыгына икеләтелгән тартым кушымчасы ялгану очраklары теркәлгән: *Кайсысы сарык әтә кызга* (кияүгә чыкканда).

Билгеле булганча, мондый күренеш урта диалект сөйләшләрендә актив. Чистай сөйләшәндә ул урта диалект йогынтысы белән аңлатыла.

Рәвешләр. Чистай сөйләше өчен ел фасылларын белдерә торган сүзләргә *-лый/-ли(й)* кушымчасы ялгап дәвамлы вакыт белдерә торган рәвешләр ясау хас: *Бийыл жәйлий* (жәй буге) *йаңгыр йауды*. *Кышлый* (кыш буге) *ашырды*.

Моңгинча(ца), *аңгинча(ца)*, *шоңгинча(ца)* рәвешләренең активлыгын күрсәтеп үтми мөмкин түгел: *Шоңгинча* (шуңа кадәр) *кайа йерегәндер*. *Аңгинца* (аңа кадәр) *бер укый-йаза белүче булмаган*. Урта диалектның казан арты сөйләшләре төркемендә: *аңынчы*, *моңынчы*, *шуңынчы* һ. б.

Сөйләш өчен характерлы рәвешләр: *тенә* — кичә, *берашык* — берәз вакыт, берәз; *буйлый*, *бербуйдан* — өзлексез, туктаусыз; *йәт/жәт* — тиз, жәһәт; *замат* — бик тиз, хәзер үк; *дырук* — кисәк, көтмәгәндә; *насила/начила* — көчкә һ. б. Мисаллар: *Тенә* (кичә) *базарга бардым*. *Берашыктан* (берәздән) *төшәрмен*. *Тырактырлар бербуйдан* (бертуктаусыз) *эшләп тыралар*. *Буйлый* (һаман, өзлексез) *сүләп тыра*. *Йәт* (тиз) *кенә йазып бир әле*. *Замат* (бик тиз) *эшләп ыргыта ул*. *Насила* (көчкә) *килеп життем*.

Фигыльләр. Затланышлы фигыль формалары. Хикәя фигыль. Хәзерге заман хикәя фигыльнең 1 нче зат берлек саны ике (тулы һәм кыскартылган) вариантта кулланыла: *Мин сине кетеп утырам. Мин йал итеб утырамын. Бегелмәдә уким. Алтынчы класста укымын* һ. б.

Мондый күренеш, нигездә, мишәр диалектына һәм Урал төбәге сөйләшләренә хас. -*мын* зат кушымчасы этимологик *мин* алмашлыгына якынрак тора [Дмитриев, 1950: 45].

Хикәя фигыльнең 3 нче зат берлегенә, мишәр диалектындагы кебек үк, -*дыр/-дер/-тыр/-тер* (< торыр) кушымчасы ялгана: *Безнең бабай пажарный йанында утырадыр. Су китермәс идең дә, кисмәге кибәдер. Кызым укырга китә, баласын миндә калдырадыр. Чагышт.: әд. утыра, кибә, калдыра.*

Бу форма хәзер пассивлаша бара, ул аеруча өлкән буын кешеләре сөйләмендә күзәтелә.

Кайбер авылларда билгеле үткән заман хикәя фигыль функциясендә нәтижәле үткән заман формасы кулланыла. Мәсәлән: *Беген мин аны күрмәгән* (күрмәдем). *Син кичә дә батырган* (батырдың) *инде мине суга.*

Октябрь, Аксубай, Әлки районнарының кайбер авылларында нәтижәле үткән заман мәгънәсен -*ды/-де* + *иде* формасы белән белдерү очраклары бар. Мәсәлән: *Мин марталыкка бардымийе* (барган идем). *Син ул вахыт Казанга киттең ийе* (киткән идең). *Әхәт байарак кына киттейе* (киткән иде).

Билгеле киләчәк заман (-*ачак/-әчәк*) формасының кулланылышы, татар теленең башка сөйләшләрәндәге кебек, чистай сөйләшәндә дә бик чикле. Бу мәгънә түбәндәге чаралар белән белдерелә.

Хәзерге заман формасы: *Көрәштче була бу малай* (булачак). *Иртәгә ике машина буйлый сабан туйына халык таший* (ташыячак). *Виласипидны шатсаң, түлисен. Мының этчен джашап бирәсез* (бирәчәксез) *сез.*

Юклык формасын *йук* сүзе белән белдергәндә, -*ачак/-әчәк* формасы яки инфинитив (-*ырга/-ергә*) кулланыла. Мәсәлән: *Минем гүмергә кешегә зарар иткәнәм йук, итәчәгем йук. Мының кебек бала булачагы йук. Китте инде, мында килергә йук* (киләчәк түгел). *Мин аны ынытырга йук* (онытачагым юк).

Татар теленең күпчелек сөйләшләрәндәге кебек, чистай сөйләшәндә дә хәзерге -киләчәк заман формасында *р* авазы кыскара: *Ызын утын, ул йанар, мин тертеп тырымын* (торырмын). -*ыр/-ер* кушымчалы башка фигыль формаларында да ике *р* ның берсе кыскара: *Печәнгә йебәрегә* (жибәрергә) *кирәк рабутникны, ди. Каз кетүчесенә кызын бирегә* (бирергә) *була.*

Шарт фигыль. Аның ясалышы, функцияләре әдәби телдәгечә. Биредә бер үзенчәлекле күренешне генә күрсәтеп үтәргә кирәк. Әдәби телдәге *теләсәң, нишлә* конструкциясендә билгеле үткән заман формасын куллану: *Теләдең* (теләсәң) *нишлә, безгә килми калма. Сез теләде* (теләсәгез) *нәрсә уйлагыз, мин сезгә хезмәт көне бермә-бер йазып барам. Теләде* (теләсәң) *ни әйт, үземнекен итми калмыйм. Аны кем теләде* (теләсә), *шул алып чыга.*

Мондый күренеш башка фигыльләр дә очрый: *Ашылның тарихын кем ычрады (очраса), шул сүләр.*

Теләк белдерә торган формалар. Эчке теләк ике форма белән белдерелә:

а) мишәр диалектына хас *-гы/-ге + кели* формасы: *Аларның бай булгылары кели, малга цумгылары кели торгандыр* (буласылары килә, чумасылары килә). *Эшләгесе келәми, ашагысы кели* (эшлесе килми, ашыйсы килә). *Безнең кылупка керсәгез, цыккыгыз да келәмәс* (чыгасыгыз да килмәс).

Жәмләдә субъект билгеле булганда, зат кушымчасы төшеп тә кала: *Минем райунга баргы кели* (барасы килә). *Безнең кина карагы кели* (карыйсы килә). *Ашагы кели* (ашыйсы килә) *аның. Кат'ырбыз әле, ликсийә тыңнак кели* (тыңлыйсы килә). Шулай ук: *Йырлаклар келәп* (жырлыйсы килеп) *китте.*

Шунысы характерлы, сузыкка тәмамланган нигезләргә дә *-к* түгел, ә *-гы/-ге* варианты ялганьрга мөмкин: *укыгы кели/укык кели; ашак кели/ашагы кели* һ. б.

ә) урта диалектка хас *-асы/-әсе + кели*: *Казанга барасы кели* (барасы килә). *Безнең заманда артта калган мәдрәсә генә иде бит, шуның белә укысы да келәми иде. Ашылыбыз бик матур, килгән кешенең китәсе дә келәми.*

Күргәнебезчә, *-асы/-әсе* формасы белән килгәндә дә ярдәмче фигыль үзенең мишәрчә вариантын саклай: *-асы/-әсе + кели.*

-ма/-мә + кели конструкциясе нинди дә булса эшне башкарырга ниятләүне белдерә: *Сийьрга салам апкат'ма келим* (алып кайтмакчы булам). *Былар бик эшчән халык булма кели ахыры* (эшчән халык булмакчы). *Ничек барып йетмә келисез* (житмәкче буласыз) *сез анда?*

Ният-теләк, әдәби телдәге кебек, инфинитив белән *кели* ярдәмче фигыле ярдәмендә дә белдерелә: *Калхуз персидәтелен күрергә келәгән идем. Пыраулинйга барыга келәп тырам. Керәшергә келиләрме бу малайлар.*

Октябрь, Аксубай, Чистай, Алексеевск районнарының кайбер авылларында *-ма/-мә + кели* формасы кулланылмый. Ният төшенчәсе *барырга кели (тели), бармакчы иде, бармакчы була* конструкцияләре ярдәмендә белдерелә: *Петчән апкат'ырга келибез. Бөгөн утауга барырга келим. Урак уру эшендә эшләргә тели. Гөлниса иртәгә кат'макчы була.*

Боерык фигыль һәм *иде* ярдәмче фигыле белән ясалган конструкция киңәш-теләк мәгънәсен белдерә, зат кушымчасы төп фигыльгә яки ярдәмче фигыльгә ялгана: *Марталыкка бар идегез* (барырга иде). *Аша идең тугинца* (туйганчы ашарга иде сиңа). *Сез дә теш идегез* (төшәргә иде) *рәсемгә, безгә дә калдырыр идегез. Йыклагыз ийе* (йокларга иде) *туйгинча.*

Боерык фигыль + *иде* конструкциясе мишәр диалектында актив, тагын пермь сөйләшендә дә билгеләнеп үтелгән [Махмутова, 1962; Рамазанова, 1996: 93], керәшен [Материалы, 1974: 67, 83], златоуст [Хайрутдинова, 1985: 75] сөйләшләрендә дә бар.

Фигыль юнәлешләре. Билгеле булганча, мишәр һәм урта диалектлар йөкләтү юнәлешен формалаштыруда берәз аерылалар: урта

диалекттагы -кыр/-кер, -гыр/-гер (яткыр, үткәр, кигер) кушымчаларына мишәр диалектында шуларның 3-вариантлары тәңгәл килә (яткыз, үткәз, кигез), гомумән, мишәр диалектында -гыз/-гез вариантлары киңрәк кулланыла, чөнки алар башка фигыльләргә дә ялганалар: белгез — белгерт, күргәз — күрсәт һ. б.

Чистай сөйләшәндә исә бу ике вариантның икесен дә куллану тенденциясе күзәтелә: кидер/кигез/кигер, белдер/белгез/белгерт, йаткыр/йаткыз, үткәр/үткәз, мендер/менгез/меңгер.

Бер юнәлеш урынына икенче юнәлеш формасын куллану.

Чигерү — чигенү: Чигерегез (әд.чигенегез), ибдәшләр, кырукны зурайтыгыз. Ун'ашу — уйнау: Ун'ашып (уйнап) йөрәмә инде. Орлану — урлау, яшерү: Ташык орланып (урлап) унике чебеш чыгарды. Куркыну — курку: Куркынып (куркып) киттем. Чәйкәтү — чайкау: Чашкаларны чәйкәтеп (чайкап) куйдым. Кайгыру — кайгырту: Безне кайгырма (кайгыртма). Бетү — бетерү: Карауник эшләп (сыер абзары эшләнеп) бетә (чагышт.: татар теленәң Урал төбәге сөйләшләрәндә — шулай ук).

Сөйләм телендә кайтым юнәлешендә булган рус алынмалары (интересоваться, готовиться) янында гадәттә итә ярдәмче фигылен кулланып сөйләү хас: интересоваться итәм һ. б. Чистай сөйләшәндә исә бу ярдәмче фигыль төшем юнәлешендә килә: Барырга булгач, готовитсә ителергә тийеш идегез. Минем аларга интирисашатса ителгәнәм йук.

Фигыль дәрәжәләре әдәби телдә -гала/-гәлә, -кала/-кәлә (сирәк очракларда -(ы)штыр/-(е)штер) кушымчалары белән ясала. Чистай сөйләшәндә шул ук кушымчаларның мишәр диалектына хас вариантларын куллану (-кла/-клә һ. б.) актив. Мәсәлән: Әкийәт тә сүләкли (сөйләштерә). Китаплар да укыкыйм (укыштырам). Безнең әйберләре караклагыз (караштырыгыз). Атны кинаклап (кыйнаштырып) та карим һ. б.

Болар белән беррәттән әдәби вариантлар да кулланыла: Утрауга да баргалыйм. Без телке балаларын бүлгәләдек.

Кирәк сүзенең фигыль кебек төрләнеше мишәр диалекты, шул исәптән чистай сөйләше өчен характерлы, Урал тирәсе сөйләшләрәндә дә табыла. Мәсәлән: Кирәксә (кирәк булса) тагын салырсыз тоз. Кирәккәңгә (кирәк булганга) әтәм мин мыны сиңа. Такталар да кирәгер (кирәк булыр).

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Мишәр диалектындагы кебек үк, чистай сөйләшәндә дә инфинитив -ырга/-ергә кушымчасы белән ясала. Мисаллар: Сиңа мына нәстә эшләргә, бүрәнә кат'арыга. Бегеннән хәл итәргә кирәк бу эшне. Самашырны биргән идем төзәтергә.

Инфинитив бар, юк хәбәрлек сүзләре, була ярдәмче фигыле белән дә кулланыла. Бу вакытта ул тиешлекне, кирәклекне, юк сүзе белән килгәндә, инкарь итүне белдерә һәм әдәби телдәге -асы/-әсе формасына туры килә. Мәсәлән: Тары утарга (утасы) бар, бәрәңге утарга бар. Китабымны укырга бар әле. Бу эшне эшләргә була бит аннары (эшләсе була).

Юк сүзе белән: Иртә белә килергә йук, барыбер май булмый. Кызларның матур джырлауларын сүләргә йук инде. Мине ирәтергә йук (өйрәтәсе юк) һ. б.

Билгеле булганча, урта диалектта инфинитивның -асы/-әсе формасы да бар һәм ул әлеге диалектның үзенчәлекле билгеләреннән берсе булып тора. Мишәр диалектының күпчелек сөйләшләрәндә дә ул кулланылмый. Чистай сөйләшәндә исә бу форма шактый актив күзәтелә һәм аның түбәндәге мәгънә төсмерләре бар.

Иде ярдәмче фигыле белән килгәндә теләкне белдерә: *Пецәннәрне алдыртасы иде бер-ике ат йебәрәп* (алдыртырга иде). *Камилне чакыртасы иде, килсен иде* (чакыртырга иде).

Әдәби телдәге кебек үк, *бар*, *юк* хәбәрлек сүzlәре белән кулланыла: *Идән йушасым бар бит минем. Аларның барасылары бар.*

Исем фигыль -у/-ү кушымчасы белән ясала: *Кыцкырып көлү матур түгел. Кат'ушыма йылы аш булса, миңа шул йеткән.*

Сыйфат фигыль. Чистай сөйләшәндә әдәби телгә хас формалар (-асы/-әсе, -ачак/-әчәк, -ыр/-ер) барысы да актив кулланыла.

-асы/-әсе: *Барасы йулыгыз йыракмы? Әтәсе сүзем шул гына.*

-ачак/-әчәк: *Сугыш ачылачак йылны мин Казанда идем. Нәфисгә бирәчәк акчам бар.*

Бу форма бик еш исемләшәп китә: *Мансур белә инде йаңы кешеләр киләчәген. Үзенә алацагы булса... Күрәчәк корка (күркә) китерә* (әйтәм) һ. б.

-ыр/-ер: *Әтер сүземе бар?*

Сөйләштә -дачы/-дәче, -дакчы/-дәкче кушымчалы сыйфат фигыль дә бар, тик аның кулланылышы бик чикле, нигездә, *бул*-тамыры белән генә күзәтелә: *Барыгыз, кан'на булдачысын да* (каенана булырга тиешлесен дә) *күрегез. Мына кийәү булдакчы кеше* (кияү булырга тиешле, кияү буласы кеше) *дә килде.*

Хәл фигыльләр. Хәрәкәтне белдерә торган фигыльләр белән килгәндә, әдәби телдәге -ып/-еп урынына -а/-ә/-ый/-и(й) кушымчалы хәл фигыльләрне куллану: *Йул буйы сүли килде* (сөйләп килде).

Әдәби телдәге *барганда*, *барышлый*, *китешли* тибындагы хәл фигыльләрнең чистай сөйләшәндә тагын мондый вариантлары һәм синонимнары бар: *барушышлый*, *барушынца*, *барушынтча*, *баруда*. Мәсәлән: *Хатны мәктәптән кат'ушышлый салармын. Са'ат бердә үдә тырсын, кат'уда* (кайтканда) *керебез. Казаннан кат'ушынца* (кайтышлый) *безгә дә керде.*

-гач/-гәч, -гац/-гәц кушымчалы хәл фигыльләргә чыгыш килеш кушымчасы ялгау актив: *Безнең ашылны чыккачтан* (чыккач) *ук күренеп тора. Бу тирәдә урман иде, аны әле без үскәчтән* (үскәч) *генә кистеләр. Ул килгәчтән* (килгәч) *сүләшербез. Кийәү игенче тапкыр баргацтан* (баргач) *бырцак буткасы пешереп куйганнар.*

Сөйләштә -гач формасының түбәндәге вариантлары һәм синонимнары бар.

-гачыннан/-гәченнән: *Урамга чыккачыннан газман* (башбаштак) *малайлар белә ун'амий.*

-ганнан сың/-гәннән сың: *Йегет бик каты керәшкәннән сың йанвар* (хайван) *мынарга бирелә.*

Әдәби телдәге -ганчы/-гәнче кушымчасының сөйләшкә мондый вариантлары хас: -гынца/-гинцә, -гынча/-гинчә, -ганца/-гәнцә, -гынцак/-генцәк, -ганчак/-гәнчәк, -ганча/-гәнчә, -гынча/-генчә, -гынцы/-генце,

-гынчы/-генче. Кайбер мисаллар: *Сүлэгинчә* (сөйлэгәнче) үк белеп тырам. *Тик тыргинца* (торганчы) эшлим. *Мин кат'канца* (кайтканчы) киң була. *Сез кат'канчак* (кайтканчы) самавар кан'аттым.

Бу формалардан соң чикләү бәйләкләре дә килә: *Чакыргинчага* кадәр (чакырганчы) үк килеп *джитәрсен син*. *Латин* булды, урыс *язушына күчкәнчегә* (күчкәнче) хатлек. *Мин тугинчакка* хатлек (туганчы) булган ул халлар.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр. Аларның составы белән чистай сөйләше әдәби телдән, нигездә, аерылмый: *кебек, шикелле, сыман, хатле, хадәр//хадәрлек, цикле/цаклы/чаклы; белән/белә, бирле, сайын* һ. б. Кайбер мисаллар: *Бикәцкә* (кыз куенына) *керергә баргац, ул хадәр ызак тырмыйлар иде*. *Шыннан бирле кәрлегәцнең кур'игы ике айырылы булып калган* (әкияттән). *Ул эзелер, эзелгән сайын мин йалгаб бәләрмен*.

Бирле бәйлеге, әдәби телдән аермалы буларак, *-ган/-гән* кушымчалы сыйфат фигыльне төшем килешендә башкара: *Унны бетергәнне* (бетергәннән) *бирле көрәшкән йук*. *Кыш кERGәнне* (кERGәннән) *бирле кар йаша*.

Өчен/эцен/эчен бәйлеге, әдәби телдән аермалы буларак, максатны, сәбәпне белдерә һәм юнәлеш килеше кушымчасына туры килә: *Чишмәгә су эцен* (суга) *килдем*. *Вакыт булмаган эчен* (булмаганга күрә) *килмәдем*.

Синтаксик үзенчәлекләр

Сүз тезмәләренең оешуында түбәндәге үзенчәлекләр бар.

Аксубай районының кайбер авылларында хәрәкәтнең юнәлеш яки чыгыш ноктасын белдерә торган исемнәр баш килештә кулланылалар: *Базар* (базардан) *кат'качтан йатып йыкладым*. *Беген базар* (базарга) *барма келәп тырам*. *Чирмешән* (Чирмешәнгә) *барырга ат дзигегез*. *Бөгөн генә Лашман* (Лашманнан) *кат'тым әле*.

Компонентлары үзара нисбәтлек мәгънәсе белән бәйле булган исем-исем сүзтезмәләрене тартым кушымчасыз куллану күзәтелә: *кый су* — кое суы, *силус баз* — силос базы, *Фум авылдан* — Фома авылынан, *фасул' бырчак* — фасоль борчагы, *имән утын* — имән утыны, *алма сат* — алма бакчасы, *тыкмач тәм* — токмач тәме һ. б.

Октябрь, Аксубай районнарының кайбер авылларында икеләтелгән тартым кушымчасы ялгау күренеше бар: *ашыл халкысы* — авыл халкы, *ишек алнысында* — ишек алдында һ. б.

Икеләтелгән тартым кушымчасы бу алмашлыгына һәм бер санына да ялганырга мөмкин: *Кызларның бусысы* (монысы) *күп йаза*. *Бусысы* (монысы) *чушаш ашыл, бусысы* (монысы) *бездән айырылып чыккан пас'улкы*. *Берсесе* (берсе) *хазерәт булып торган*. *Малайның берсесе* (берсе) *шактыда эшли*.

Үз билгеләү алмашлыгының 1 нче һәм 2 нче зат күплеген иялек килеш функциясендә дә куллану: *Үзебез кызлар* (үзебезнең кызлар) *бит сез*. *Бу мәктәптә үзебез* (үзебезнең) *мәктәпне бетергәннәр укыта*. *Мин үзебез* (үзебезнең) *мәдрәсәдә укыдым*. *Үзебез* (үзебезнең) *чалгыны саплат*. *Сезнең үзегез* (үзегезнең) *сүләү буйынча әлләни үзгәреш йук* һ. б.

Хәбәр функциясендәге *-ган/-гән* кушымчалы сыйфат фигыльләрдә зат кушымчасын төшерү, ягъни ия белән хәбәрнең грамматик яктан

ярашмавы: *Син йаңылыш ишег алынына чыгарып куйган (куйгансың) майны. Калын кийенгән мин. Без монда килгенче чукынган булган инде (булганбыз). Шундый ук үзенчәлек -ган кушымчалы фигыль һәм бар, юк сүزلәре белән формалашкан хәбәрдә дә еш кына күзәтелә: Мин аны күргән(күргәнем) йук. Син аны укыган бармы (укыганың бармы)?*

Дип ярдәмче сүзе белән бергә килеп, кушма хәбәр составына керткән *әйтү* сүзе кабатлана: *Мөслимнәр әтәккә кучат диб әтеб әтәләр. Үзегез кансирт була диб әтеб әтәсез, үзегез белдерү куймагансыз.*

Гади жөмлөләрдә сүз тәртибе. Инверсия. Төрле жөмлә кисәкләре инверсияләнә.

Ия инверсиясенә мисаллар: *Кисмәккә су тутырып куйабыз без. Хазер бетенний кәмеб бара су. Тузанны баст+әле йаңгыр.*

Тәмамлык инверсиясенә мисаллар: *Бөгәннән хәл итәргә кирәк бу эшне. Йебәрсен инде атын. Ул бер йәшкә кәм миннән.*

Хәл инверсиясенә мисаллар: *Машина кат'маган әле Әлмәттән. Тәрәзәләр туңган беген. Имән утын сүнә бик йәт. Су аша чыккан идем тишенеп.*

Аергычларның инверсияләнүе бик чикле. Иялек килешендәге исем яки алмашлыклар белән белдерелгән аергычларның инверсияләнү очраклары бар: *Ашыл зур безнең. Арбаңны китердем мин синең. Тирәсен тыттым бакчаның.*

Сорау жөмлөләрнең төзелеше, нигездә, әдәби телдәгечә. Шунның белән бергә аерымлыклар да күзәтелә.

Әллә, эрә/эрәзе (рус. разве), *әле, да бит* (рус. да ведь), *ә* сүзләре һәм сорау интонациясе ярдәмендә: *Әллә буран чыга? — Буран чыгамы әллә? Эрә мине чакырдың? — Мине чакырдыңмени? Син бармадың, эрәзе? — Син бармадыңмени? Килдегез, да? — Килдегезме? Син тенә кинага бардыңмы? — Син кичә кинога бардыңмы? Күп жөрөгә туры килә тыргандыр әле сезгә, ә?*

Әллә кисәкчәсе һәм сорау интонациясе белән сорау жөмлөләр оештыру минзәлә, пермь һәм башка кайбер сөйләшләрдә дә билгеләнеп үтелгән.

Сорау жөмләне бары интонация белән генә оештыру: *Урманга мендегез? — Урманга мендегезме? Иртәгә генә тырасың? — Иртәгә генә торасыңмы? Акъярда да булмадың? — Акъярда да булмадыңмы?*

Кушма жөмлөләр. Мишәр диалектындагыча, чистай сөйләшендә дә иярченле кушма жөмлөләрне аналитик юл, аеруча мөнәсәбәтләр сүзләр белән бәйләү актив.

Иярчен ия жөмлә: *Кем кайа эшләргә тийеш, шул иртәгә үз эшенә чыга. Кем теләгән, шул ахыран тырсын.*

Иярчен тәмамлык жөмлөләр: *Нәстә сүли, шыны аңнамича калам. Кем тырышыб эшли, шынарга бездә йакшы карилар.*

Иярчен аергыч жөмлөләр: *Бар шынди кешеләр, кас'ылары эшкә жашапсыз карилар. Бар шонди кеннәр, атлар, йарты кенне эрәм итеп, кире кат'тылар.*

Иярчен хәл жөмлөләр: *Кач'ан кен йылытыр, шында йулга чыгам. Кайа эшләргә теләсэн, шунда эшлисең. Сийыр чыкмасын эчен капканы йаптым. Ничек булган, шолай сүләб бирегә. Кем ни төсле кушса, шул төсле генә эшләргә.*

Югарыда әйтеп үткәнебезчә, чистай сөйләше — катнаш сөйләшләрнең берсе, аның формалашуында мишәр диалектының *ц*-лаштуручы, *ч*-лаштыручы сөйләшләрә, урта диалект вәкилләрә катнашкан. Бу факторлар лексика өлкәсендә дә чагыла.

Чистай сөйләшенең сүзлек составы мишәр диалектына хас лексика белән характерлана: *элән* — житен, *кәркеш* — киндерә, *кагау* — тилгән, *кырмашык* — тигәнәк, *карсак* — тәбәнәк һ. б. Мишәр диалекты белән уртаклык рус алынмаларында да чагыла: *кучарка* (рус. кочерга) — кисәү агачы, *пайыт* — лапас, *палка* — таяк, *гурла* — бугаз, *силәзин* — ата үрдәк һ. б. Кайбер рус алынмалары грамматик күрсәткечләр дә кабул итә: *жарлау* — орышу, ачулану, *нужалану* — азаплану, *лапаткалау* — янау (*лапатка* — яनावыч) һ. б.

Чистай, Аксубай, Алексеевск, Октябрь районнарының кайбер авылларында мишәр диалектына хас сүzlәр урынына аларның урта диалектка хас эквивалентлары кулланыла: *ыңгырчак* (миш.: сигелчә/сигелцә) — ыңгырчак, *лапас* (миш. пайыт), *тәгәрмәч* яки *көпчәк* (миш. куласа) — тәгәрмәч, *ишег алды* / *ишегалны* (миш. йырт) — ишегалды, *тырма* (миш. себерке), *себерке* (миш. минек, митла) — себерке һ. б.

Чистай сөйләшенең лексик-семантик системасының тематик төркемнәрен кыскача гына яктыртып үтәбез.

Кеше һәм ижтимагый тормыш белән бәйлә сүzlәр: *башлык* — йорт башы карчык (чагышт.: себ. диал. *пашлык* — шулай ук), *бирү* — салым, *йазу* — хат, *келәнче* — хәерче, саилче, *кизүләп* — чиратлап, *кушам* — кушамат, *мәйдан* — сабан туе.

Йолаларны белдерә торган диалектизмнардан кайберләрен күрсәтеп үтик: *йәш килен сөлгесе* — яңа төшкән килен тарафыннан сабан туйга бүләк итеп бирелә торган махсус эзерлängән яхшы сөлге, *баш бәләү* — кызны бирергә ризалык бирү, *бикәцкә керү* — кыз куенына керү, *ырын аш* — аулак өй, *утырма бару* — утырмага бару, *яңгыр теләге* — яңгыр боткасы (озак вакыт яңгыр яумый торса, кырда ботка пешереп ашау һәм су сибешеп уйнау), *пастаңгыр* — яшьләр кичәсе.

Туганлык терминнары, нигездә, әдәби телдәгечә. Шуның белән бергә: *әзи* (< абзый) — бертуган абый, әти яки әнинең әнесе, *зеңи* — жиңги, *зур әзи* — әтисенең абыйсы (хатыны: *зур зеңи*), *астай/абыстай//тәтә* (< абыз + тутай) — бертуган апа, әти яки әнинең бертуган сеңлесе, ә әти-әнинең олы кыз туганнары *олы астай* була, *алмазәй* — абый, *йер/ир* — ир, *нинә* — кечкенә бала, *ат кыцкырту* — исем кушу һ. б.

Кешене тасвирлый торган сүzlәр: *бит киселү* — оялу, *бакы* — сакау, *газман* — шук, *башбаштак*, *гузна* — шайтан сөяге, *дөрән* — чукрак, *дәртләнү* — хәсрәтләнү, борчылу, *ирекләү* — кыстау, *йашырна башы* — иңбаш, кулбаш, *йаштакай* — ялагай, *кираркан* — чалкан, *кисү* — тулгак, *корангыш* — бик ябык, *кытыр* — көяз, купшы, *мокий* — аңгыра, *мәт//пәрә* — сакау (*баласы мәт икән*) һ. б.

Йорт-жир, каралты-кура һәм хужалык эшләрә белән бәйлә диалектизмнар да шактый табыла (аларның кайберләре югарыда күрсәтелде): *мәдәк* — кечкенә бала арбасы, *бәрәңге тапау* —

китмәнләү, *каташлык* — сабан ашлыклары, *кура* — киртә (*урманга кура кисәргә барабыз*), *кисеркә* — кискә, *кутаз* — калай кыңгырау (*кутаз таккан үгез*), *ләкә* — чәчелми калган буразна, *мөгәлдәк* — көлтә арбасы, *парн'а* — пар басуы, *бастырма/сайгак* — лапас астына печән кую өчен эшләнгән урын, печәнлек; *тирәчи чана* — үрәчәле чана, *шәбен* — күбә, *ыңдыр* — бакча һ.б

Йорт кирәк-яраклары: *кадула* — мал улагы, *капыштыру* — кабызу (утны), *кепчек* — мендәр, *сәгат тукмагы* — сәгать гере, *тустыган* — су чүмече, *чемети/чел-чел* — сукыр лампа, *чөлди* — чирек литр, *шау* — шөшле, *эзелдек* — бер саплам жеп һ. б.

Аш-су белән бәйлә сүзләр: *питырац* — кечкенә икмәк (еш кына аны хәергә бирәләр), *йуаца/йыаца/зыаца* — яңа ел көннәрендә сарык бәрәннәре күп булсын дип мичтә пешерелә һәм балаларга өләшенә торган бавырсака (чагышт.: каз. ар — *шишара*), *алма кыймагы* — бәрәңгә табикмәге, *йакмыш* — кыстыбый, *кайганак* — сөткә изеп кыздырылган йомырка, омлет, *капкыч* — чәйгә конфет, шикәр һ. б. ш. тәм-төмнәр, *кәкәш/кәкәч* — пәрәмәч һ. б.

Киём-салым атамалары: *чеметен тегү* — кечкенә складкалар салып тегү, *йәүдәле ал'аппа* — алды да, арты да ябык альяпкыч, *туздырып бәйләү* — (яулыкны) жәеп, татарча бәйләү, *тәлпәк* — түбәтәй, *тупый* — бүрек, *калуш кистек* — киез ката, *циккән цитек* — каюлы читек, *барига* — бияләй, *тирәле* — камалы (бүрек), каймалы (яулык), *зыпын* — чикмән, *колагалка* — алка, *такта цулпы* — төп өлеше юка пластинкадан торган чулпы, *нөгөз* — кечкенә калфак (кадап кына куела) һ. б.

Терек һәм терек булмаган табигать белән бәйлә сүзләр дә сөйләшнең үзенчәлеген баetalар. Хайваннар дөньясына караган сүзләр: *качылы бака* — кысла, *сигезайак/йүшеш таракан* — кыргаяк, *кон* — колын, *моши* — поши, *черки/церки* — озынборын, *чага* — корт угы, *шыпша* — шөпшә һ. б.

Үсемлек атамалары: *йерәкчек/абчук* — солыча, *алма* — бәрәңгә, *агулы цәцәк* — казаяк, *айлы чәчәк* — ак чәчәк, ромашка, *баллыкai* — тукранбаш, *дармана/албидрә* — гөлбадран, *алтын йафрак* — бегония, *бадийан куагы* — сирень куагы, *бака кабыгы* — бака яфрагы, *бузан* — карга миләше, *йымбаһар/айбар* — көнбагыш, *кара кура* — кара бөрлегән, *куйан кынасы* — күкчәчәк, *сийыр куригы* — абага, *тукмак-баш* — мамык клевер, *ыргазымбай* — умырзая, *эт кукысы* — эт какысы, *йәшәшек* — курпы, *кымыз* — кагы, *кырка зиләк* — пешмәгән җиләк һ. б.

Жир өсте төзелеше, табигать күренешләре һ.б.: *арыш йәшене* — аҗаган, *караңгы кабу* — караңгы төшү, *тыба/тоба* — суның тирән җире, *цукрак* — балчык, пычрак, *шишара* — бозлы яңгыр һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

элеке кызны сыратканнар/ кан'ага тийеш килде// азилар бөртектәйиләр базарга/ сүлиләр ази белә/ ази әтәдер мин ириза сеңел уналты йәш// хәзер башкыда килде безгә/ бертуган ази тын да алминца базарга китте// ибдәше зиде йат килә башкыда/ без бик зур йымыш белә килдек ди әтигә/ айу (кушамат) зинәт ази булган/ бер сырап килүче// капкадан килеп керсә/ анын балагы да цыккан// цугын/ зинәт ази килә/ сыратыргадыр инде

диләр// эти сыраша мынардан/ кыз йәш/ биргесе келәми// әле фассал үдә йук/ беген кицкә кат'а// әни үгәй/ бир ди// мин урамда ун'ап йерим// ази риза икән/ чаршәмбе кен иде базар// биш йаулык алып кат'ты/ бирмәскә ул'адым ди/ йаулыкны берсен зеңигә бәләт/ ти// иртә белән сондык китерделәр/ анарда ит/ иртәгә туй/ әлке эцү йук// килешкәндә ит тә сырыйлар/ сарык аяагы/ дүрт кила бал/ цәй/ кызга күлмәк ситсы/ аяакка күн калуш/ кызга мәһәр булды бу// ул заманда ат белән киләләр/ дүрт әпәй/ сигез зәймә/ бер пешкән каз/ алтышар кеше парлы/ шулай булгац йегерме дүрт әпәй/ алты каз килешеп китәләр// туй була/ унзидешәр йары ашап йерибез/ бетен агайене алды// эц кен/ дүрт кен йерибез// вилдан ази үткен/ пайыт астында силий ирләрне// катыннар айырым/ ирләр айырым/ ирләр белән утырыш йуг анда// этиләр кыда белән түрдә утыралар/ пыцмакта гына ут/ сәндәрәдән тештем/ хазер цыктым/ кистек баса тырган ызбада царшау кырганнар матур иттереп/ эц тәрәзәле пәрдә/ цәце кыймак мал'ап куйганнар/ пицтә бәләш/ зеңи дә йук// зеңи керде// мулластай/ азийың кийәү алырга китте// кемне дим// ази килеп керде// кийәү дигәнне алыннан кертте ази/ кулында кымган/ мин әле кийәү икәнән белмим// сеңлем/ мына шыл кийәвең была синен// кийәү дигән кымганны миңа бирде// ашаулыгы белән миңа бирде әпәй түннәгән/ күцтәнәц ул// кымган тәһәрат төзөргә// зеңи цәй урны эзерләде/ цәй йасап эцерә/ цәй гурладан тешми// элек циклавык хазерләгәннәр/ йегет бикәцкә кергәцтән циклавык ашийлар икән бергә// мин мынарга күз тешереп-тешереп алам/ киштәкле күлмәк кигән/ турыга йака ул/ салдат кебек// ул миңа йәшми/ йуваш/ мин дә йәш/ сүссез/ комбагар булса да йарар иде/ утырып тырабыз// мин урын зәйдем/ ул миңа бәрелми/ мин аңа// абзи үләнмәгән/ тәрәзә тебендә тыңнап йериләр// арцига зийнау киттеләр/ ике ази парлылар/ ашка йерибез// арци алырга килгәц шалдыр-шалдыр калакуннар/ хуза әйбер-кара әтәлми/ мин йылым кыцкырып// унсигез йыл тырдык әни белән// дүрт кыз үстердек/ беренце бала тугац кырк сигез йирдән аш кына китерделәр// бырынгыца ит/ бәләш/ кыймак/ кевәнтәләп китерәләр бәбәй ашы//

белгәнеме сүлим мин/ абдул бабай килгән мында/ әлкедән булган асыл/ уйаз йердә утырганнар/ бустрә йылгасы буйында// вилдан абзи әтә иде/ ике кочокка алышып килеб утырганнар бу йиргә дип/ тыраташ бар анда йырак тегел/ тыраташ булгац тыра тырган таш инде ул// кыз бала булган ул/ матур булган ул/ пытилары булган// берәү аны ызбага нигез ташы итеп салган// былар чирли башлаганнар// дүрткә йарып салган булган/ аны кире илтеп куйганнар/ цәце бар/ таштан чыкып йасаган// аны орышканнар/ урнына кире куйган// кеше сыны бит/ ватырга йарамаган/ тыраташы асылга табарак/ шушмага каратып куйылган// бер рәт кенә асыл булган// татар зийарәте бар//

теләк дигән нәрсә бар/ шулай-шулай булса/ тавык суйарым дигән нәр// сыйыр теләге булган/ сыйыр суйганнар// теләкне үтәсә дә/ нигездә/ теләк булып барыбер кала/ нигез хузалары өметләнә// таш хузасы/ туфрак хузасы// шуларның рухларына суйган малыңны багышлайсың/ берәрсеннән сатып булса да алып сыйыр башын шул нигезгә күмәргә кирәк// хатем тулы кор'ән санала/ утыз парәле кор'әнне укып багышлау дигән сүз/ мәрх'ум-н'арыма/ әтигә/ әнигә дип багышлайсын/ багышлау барысына да кирәк/ хаслап соңгы мәйетне атайсың// зәңки бабайлар хайваннар/ бөтен малларның хузасы/ чулпан ат хузасы/ гамбәр әби сарык көтүве көткән/ көтү цыккан көнне шушыларны атап көтүцегә сәдәка бирәсең/ жир-су шәехләренең дә ырухларына ирештер дип/ иң йомшагы/ иң йумарты дзир булган/ аһа да эрерәк булган/ йел дә эрерәк булган// ары-бире ал'андереп салуцы булса/ ул йирдән рөхсәт сорарга тийеш/ ике рәк'агәт намаз укып// йир барысына да разый/ йир барысын да кабул итә/ кицерә//

Татарстан, Әлмәт районы, Түбән Абдул авылы
2000 ел. Язып алуцы: Д. Б. Рамазанова

БАЙКЫБАШ СӨЙЛӘШЕ

Байкыбаш сөйләше Башкортстанның Балтач (көнъяк-көнчыгыш өлеше), Байкыбаш (хәзерге Караидел) һәм Мишкә районының бер өлешендә таралган. Бу сөйләш беренче мәртәбә Л. Т. Мәхмүтова тарафыннан тасвирлана. Ул бу төбәккә 1954—1957 елларда диалектологик экспедицияләр оештыра һәм, тупланган бай материалларга нигезләнеп, тел үзенчәлекләренә анализ ясый, беренче булып байкыбаш сөйләшен аерып чыгара.

Халык арасында сакланып килә торган легендаларга караганда, бу территориягә мишәрләр моннан 300—400 еллар элек килеп утырганнар. Алар үзләрен Сембер ягыннан, Ука суы буеннан килгән халык дип саныйлар. Еш кына бабаларының бабалары Алатыр өязе, Пьяна елгасы буеннан килүләрен дә искә алалар. Кайберләре исә Оренбург ягыннан килеп утыруларын күрсәтәләр. Л. Т. Мәхмүтова тарафыннан язып алынган бу мәгълүматлар архив документлары һәм тарихи материаллар белән дә раслана. Архив документларының берсендә байкыбаш сөйләше вәкилләренең Алатыр, Курмыш, Арзамас өязләреннән килгән булулары билгеле [Махмүтова, 1962: 69—76].

Татар теленең диалектологик атласын төзү өчен материал туплау максатыннан чыгып, 1975, 1977—1979 елларда (Т. Х. Хәйретдинова җитәкчелегендә) һәм, шулай ук 1983 елда да (Т. Х. Хәйретдинова һәм Д. Б. Рамазанова катнашында) диалектологик экспедицияләр үткәрелә. Материал «Татар теленең диалектологик атласын төзү өчен материал җыйнау программасы» [1959: 428] нигезендә лингвистик география методы белән җыелды. Тупланган материалларга анализ Л. Т. Мәхмүтова нәтижәләренең дөреслеген раслады. Биредә байкыбаш сөйләше югарыда китерелгән материалларга таянып тасвирлана.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Сузык авазларның составы ягыннан байкыбаш сөйләше татар әдәби теленнән аерылмый.

а сузыгы, мишәр диалектының башка сөйләшләрендәге кебек, иренләшмәгән, ачык аваз.

у, ү ирен авазлары артикуляцион яктан мишәр диалектының шундый ук авазлары белән туры киләләр.

о, ө ирен сузыклары, темников, кузнецк, өлешчә сергач, хвалын сөйләшләрендәге кебек, өченче иҗеккә кадәр әйтелергә мөмкин: *төтөн* — төтөн (төтен), *төлкө* — төлкө (төлке), *соло* — соло (солы) һ. б.

Сузыклар өлкәсендәге үзенчәлекләр, нигездә, аваз тәңгәллекләренә кайтып кала.

ы~а, э (е)~ә: *йаңы* — йаңа (яңа), *кагыз//кагыз* — кәгазь, *мәктәп* — мәктәп, *бәләкәй* — бәләкәй.

а—ә авазларының тарау күренеше хәл фигыльнең *-ганчы/-гәнче* формасында да күзәтелә: *баргынчы* — барганчы, *килгенче* — килгәнче. Мондый күренеш мишәр диалектының башка сөйләшләрендә дә очрый.

ә~и: *бәк* — бик, *кәм* — ким, *кәбән* — кибән, *мәләш/миләш* — миләш, *тәкле* — тикле. Әмма: *кирәк, шикәр*.

и~э: *цицкэ* — чэчэк, *джийәү* — жәяү, *иний* — эни, *сике/сәке* — сәке, *фирештә* — фәрештә, *пилмин* — пилмән.

ү~и: *күгәшен* — кигәвен. Мишәр диалектының башка сөйләшләрәндә бу күренеш күбрәк сүзләргә үз эченә ала.

и~е: *джип* — жеп.

о—ы~у: *орлау* — урлау, *осак* — усак, *шыл* — шул, *шылай* — шулай, *йокак* — йука (юка).

ы~у күренеше тагын түбәндәге сүзләрдә билгеләнгән: *мынца* — мунча, *сым* — сум, *намыс* — намус, *мыйыл* — муйыл (муел), *был-/бул* — бул-.

ө~ү: *бөгән* — бүгән, *көңөл* — күңел, *цөпрәк/цүпрәк* — чүпрәк, *көмәц* — күмәч, *төбә* — түбә, *мөк* — мүк.

у~о, ү~ө түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *суңыдан* — соңыннан, *сурау/сорау* — сорау, *үмә* — өмә.

у~ы сөйләштә *карбуз* сүзендә очрый: *карбуз* — карбыз, миш. д. *арбуз*. Аерым сүзләрдә түбәндәге тәңгәлләкләр бар. **у~а:** *цирут* — чират; **и~ы:** *киңгырау* — кыңгырау.

Аңкау гармониясе. Алгы рәт сузыкларының арткы рәт сузыкларга тәңгәлләге түбәндәге сүзләрдә очрый: *йогора* — йөгәрә, *мый* — ми һәм, киресенчә, арткы рәт сузыкларының алгы рәт сузыклары булып әйтелүе билгеле: *йәбешү* — ябышу, *сәленү* — салыну, *цәйкәү* — чайкау.

Дифтонглар. Байкыбаш сөйләшендә, башка мишәр сөйләшләрәндәге кебек, *-ай/-әй*, *-уй/-ый* дифтонглары *т, д, л, н, с, ц* тартыклары алдындагы позициядә монофтонглаша.

-ай/-әй > а/ә: *әтә/әйтә* — әйтә, *кацан* — кайчан, *кас'ы* — кайсы, *кат'а* — кайта, *кан'ар* — кайнар, *кан'а/кан'на/кайнана* — кайнана (каенана), *кан'ий* — кайный, *бәл'и* — бәйли һ. б.

-уй > у: *мун'* — муйын (муен), *ул'ый/уйлый* — уйлый.

-ый > и: *кинау* — кыйнау, *сипау* — сыйпау.

-өй дифтонгы сүз яки иҗек ахырында монофтонглаша: *ү* — өй, *тчү/цү* — чөй, *түмә* — төймә, *сүрәү* — сөйрәү, *сүләү* — сөйләү, *күмә* — көймә, *күрәү* — көйрәү. *Өйрәнү* сүзе сөйләштә системалы рәвештә *өрәнү* формасында әйтелә.

Сүз уртасында ике сузык арасында *-өй* дифтонгына *-үw* тәңгәл килә: *күшәнтә* — көйәнтә (көянтә), *сүшәлү* — сөйәлү (сөялү), *сүшенү* — сөйөнү (сөөнү).

Башка мишәр сөйләшләрә белән чагыштырганда, *-ү~өй, -үw~өй* тәңгәлләге билгеле бер төркем сүзләрдә генә очрый.

Тартыклар. Тартык авазлар сөйләштә, мишәр диалектының башка сөйләшләрәндәге кебек, артикуляция яктан беркадәр алгырак позициядә ясала. Татар әдәби телендәге тирән тел арты *қ, ғ, х, ң* авазлары тел арты *к, г, х, ң* авазлары булып әйтеләләр.

Моннан тыш, байкыбаш сөйләше — мишәр диалектының *ц*-лаштыручы сөйләшләрәннән берсе, ягъни әдәби телдәге *ч* авазы урынына *ц* әйтелә: *цыбык* — чыбык, *цитән* — читән, *бакца* — бакча, *карцык* — карчык, *эц* — эч, *киц* — кич һ. б.

Әмма соңгы еллар (1975, 1977—1979) материаллары әдәби тел йогынтысы нигезендә яшьләр телендә *тч* кушык авазын әйтү дә активлаша баруын күрсәтә. Бу бигрәк тә Яүгилде, Тегермән, Иске Тимкә авыллары сөйләшендә күзәтелә.

й-ләштерү байкыбаш сөйләшенең характерлы үзенчәлегеннән санала. Ләкин сөйләштә сүз башында һәм сүз уртасында аерым сүзләрдә *дж* кушыгы да очрый: *йил//джил* — жыл, *йиләк//джиләк* — жыләк, *джийәү* — жийәү (жәяү), *йавап//джавап* — жавап, *мөрджә* — моржа. Ләкин: *йан* — жан, *йома* — жомга.

Аерым сүзләрдә сүз башында һәм сүз уртасында әдәби телдәге *ж* авазы урынына көчле палатальләшкән *дз'* кулланыла: *дз' әй* — жәй, *дз' иләк* — жыләк, *дз' иде* — жиде, *бадз' а* — бажа, *кидз' е* — кижә, *кәдз' ә* — кәжә, *мәдз' бүри* — мәжбүри һ. б.

Сөйләштә еш кына *з~ж* тәңгәллегә очрый: *зыйыла* — жыйыла, *зайына* — жайына.

Тартык авазлар өлкәсендәге башка үзенчәлекләр авазлар тәңгәллекләренә карый.

п~б тәңгәллегә түбәндәге сүзләрдә очрый: *пот* — бот, *потак* — ботак, *пет* — бет, *потарлау* — ботарлау, *петерү* — бетерү, *пөтен* — бөтен, *петү* — бетү.

п~ф татар теленең үз сүзләре өчен гомумдиалекталь үзенчәлек булып тора: *йапрак* — яфрак, *керпек* — керфек, *калпак* — калфак, *тупрак* — туфрак. Әмма яшьләр һәм интеллигенция телендә бу сүзләр һәм тагын кайбер башка сүзләрдә *ф* авазы үзе әйтелә. Әдәби телдәге *пәрдә* сүзендә, киресенчә, *ф~п*: *фәрдә* — пәрдә.

м~б: *малан* — балан, *мөрө* — бөрө, *цымылдык* — чыбылдык. Шулай ук: *миндек* < *биннек* < *веник*.

б~w: *цыбар* — чувар (чуар), *йыбану* — йувану (юану), *дибана* — диwana (дивана).

д~т: сүз башында: *дары//тары* — тары; сүз уртасында: *селдәү* — селтәү, *каралды* — каралты.

пт куңылмасының ике сузык арасында яңгыраулашуы *ибдәш* — иптәш сүзендә очрый. Мишәр диалектының башка сөйләшләрәндә *пт* > *бд* чагыштырмача күбрәк сүзләрдә табыла.

т~к: *цитлашык//цитләшек* — чикләшек.

к~т: *жикмеш* — житмеш.

г~к ике сузык аваз арасында күзәтелә: *цигерткә* — чикерткә, *тыгырык* — тыкрык.

к~х: *катын* — хатын (татар теленең башка сөйләшләрәндәге кебек этимологик *к* сакланган), *каста* — хаста.

х~к: *хадәр* — кадәр, *харендәш* — кардәш, *сухна* — сукно, *вахыт//шакыт* (вакыт).

Фарингаль *h* авазы сөйләш өчен, татар теленең башка сөйләшләрәндәге кебек, характерлы түгел. Гарәп-фарсы алынмаларында ул сүз башында төшә, сүз уртасында аңа *й* яисә *х* авазы тәңгәл килә: *ава* — һава, *иц* — кич, *зәәр* — зәһәр, *Миңлежыйан* — Миңлежиһан, *шәхәр* — шәһәр һ. б.

Сирәк очрый торган тәңгәллекләр. *т~ч*: *тишмә* — чишмә, *тишү* — чишү; *з~с*: *пинзе* — пенсия; *н~д*: *алны* — алды; *н~л*: *гырнау* — гырлау, *нәззәт* — ләззәт; *ңг~лг*: *йаңгыз* — йалгыз (ялгыз); *ңл~лг*: *йаң(ы)лыш* — йалгыш (ялгыш); *м~н*: *камфит* — конфет; *д~г*: *билдәле* — билгеле.

А в а з т ө ш ү. *л*: *йугату* — йугалту (югалту); *w*: *кук* — кушык (куык); *г*: *теә* — теге, *йома* — жомга, *тирмән* — тегермән, *хирур* — хирург.

р: нигезе *р* авазына беткән фигыль формаларында: *керемён* — керермен, *керебез* — керербез; *йандырыга* — яндырырга, *пешерегә* — пешерергә һ. б.

Аваз өстәлү. *к*: *казнак* — казна; *т*: *арткыры* — аркылы, *себертке/себерке* — себерке, *тискәртен* — тискәре; *р*: *кыцырткан/кецерткән* — кычыткан.

Грамматик үзенчәлекләр

Грамматик үзенчәлекләре ягыннан байкыбаш сөйләше татар әдәби теленә якын. Кайбер үзенчәлекләр *ц*-лаштыручы башка мишәр сөйләшләре өчен дә уртак.

Алмашлыклар сөйләштә, нигездә, татар әдәби телендәгечә кулланыла. Аерымлыклардан түбәндәгеләрне күрсәтергә мөмкин.

Зат алмашлыклары. 1 нче зат берлек сандагы алмашлыкның иялек килешендә борынгырак формасы сакланган: *минен* — минем: *Минен дә малай бар.*

Юнәлеш килешендә 1 нче һәм 2 нче зат алмашлыгының берлек саны төрле вариантларда кулланыла: *миңә/мийә/мийа, сиңә/сийә/сийа: Бу миңә ошаган. Мийә сигез йыл эшләргә туры килде. Мийа хат йаза. Сийә дә сөтсез цәйме? Нәрсә кирәк суң сийә?*

Моннан тыш, байкыбаш сөйләшендә зат алмашлыкларының берлек саны урын-ара килешләрендә, Башкортстан территориясендә таралган башка татар сөйләшләрендәгә кебек, икеләтелгән кушымча алалар. Юнәлеш килештә: *миңәргә/мийәргә, сиңәргә/сийәргә, аңарга/анарга: Миңәргә дә кададылар укул. Сиңәргә йетә инде.*

Чыгыш килешендә: *миңәрдән/мийәрдән, сиңәрдән/сийәрдән, аңардан/анардан: Мийәрдән кеңе бер апасы бар.*

Урын-вакыт килешендә: *миңәрдә/мийәрдә, сиңәрдә/сийәрдә, аңарда/анарда.*

Күрсәтү алмашлыклары. Байкыбаш сөйләшендә түбәндәгә күрсәтү алмашлыклары кулланыла: *бу, шул/шыл, теге/тее, шундый/шындый, мондый/мындай.* Сөйләштә, мишәр диалектының *ц*-лаштыручы башка сөйләшләрендәгә кебек, *анау, мынау/мынашы/менәшы* күрсәтү алмашлыклары да кулланыла. Бу алмашлыклар *әнә, менә* кисәкчәләре һәм *ул, бу* күрсәтү алмашлыкларыннан торалар. Мисаллар: *Мынашы мөгөштәге ызба. Менәшы күлмәгем балайтәкле минен. Мынашы күрше карт белергә тийеш. Мынашы йакка цыгар, балам.*

Мынау, анау алмашлыклары башка кушымчалар да ала алалар: *Мынашысы тәмне бугай балыкның. Безнең пункыт мынашындагына. Ул бит калтырап тора мынашылай.*

Бу, шул, теге күрсәтү алмашлыклары юнәлеш, чыгыш, урын-вакыт килешләрендә икеләтелгән кушымча белән төрләнәләр: *монарга, шуңарга/шыңарга, тегенәргә; моңардан, шуңардан/шыңардан; тегенәрдән; моңарда, шуңарда/шыңарда, тегенәрдә.*

Сорау алмашлыклары: *кем, нәрсә/нәстә/нәрсәкәй, кайсы/кас'ы, нийә, ниңек, ниңә.* Мисаллар: *Нәстә йазасыз? Тагы нәрсәкәйләр сорыйсыз? Кас'ы кеше матур итеп сүли.*

Саннар өлкәсендәгә үзенчәлекләрдән жыю санының активрак кулланылуын күрсәтергә мөмкин: *Без сигезәү (сигез) үстек. Иний*

үлде, алтау калдык балалар. Сигезәү жир астында. Тугызау (тугыз) иделәр алар.

Микъдар саны саналмыштан башка килгәндә исемләшә һәм икеләтелгән тартым кушымчасы ала: *Тугызысы да* (тугызы да) *йөри каз балаларының*.

Рәвешләр. Сөйләштә рәвеш ясауда түбәндәге кушымчалар актив кулланыла.

Әдәби телдәге кебек, исем, сыйфат сүз төркемнәреннән *-лата/-ләтә* ярдәмендә рәвеш ясала: *Дзиләкләтә сата. Циләтә ашыйлар.*

-лый/-лий кушымчалары сыйфатларга ялганып рәвешләр ясала: *Йәшлий китәләр кийәүгә. Ашаң әпәй белән, королай эчмәң.*

Сөйләштә *йазгы, көзгә* нисби сыйфатларына *-лык/-лек* һәм килеш кушымчалары ялганып ясалган вакыт рәвешләре актив кулланыла: *Ирле кешеләр дзәйгелеккә (жәйгә) кухна йасады. Капчыклап алалар бәрәңгә кышкылыкка (кышка). Кицкелектә (кичен) бар да килә.*

Әдәби телдәге *минемчә, синеңчә* рәвешләренә сөйләштә *минекенцә, синекенцә* формалары тәңгәл килә: *Без үзебезнекенцә (үзебезчә, үзебезнеңчә) йазабыз.*

Фигыльләр. Затланышлы фигыль формалары. Хикәя фигыль. Тәмамланмаган үткән заман байкыбаш сөйләшендә хәзерге заман нигезенә хәбәрлек кушымчасы ялганып *+ иде* ярдәмче фигыле белән ясала: *Киленне каршы алырга барабыз ийе* (бара идек). *Дүрт кыз утырабыз ийе* (утыра идек). *Киңә узып барасың ийе* (бара идең). *Балайтәкле күлмәк кийәбез ийе* (кия идек). *Әлгәре бик йырлыйм ыйы* (жырлый идем).

Кабатлаулы үткән заман *-а торган иде* формасы белән белдерелә. Әмма бу форма сөйләштә, башка мишәр сөйләшләрендәге кебек үк, сирәгрәк кулланыла. Мисаллар: *Әлек цикмән кийеб йөри торганнар ийе әтиләр. Абый сүли торган ыйы.*

-адыр иде формасы сөйләштә шулай ук сирәк очрый: *Ул күп беләдер ийе.*

Киләчәк заман хикәя фигыльнең нигезе *-р-* га тәмамланган булса, 1 нче һәм 2 нче затта бер *р* төшеп кала: *Кайта торомын* (торырмын). *Тагы кайтсалар, барымын* (барырмын). *Аңа барым* (барырмын) *дип йөрмәгән ийем.*

Билгеле киләчәк заманның *-ачак/-әчәк* формасы сирәк очрый, ул, нигездә, *түгел, йук* сүzlәре белән килә һәм юклыкны белдерә: *Кодагый каз алып киләчәк. Минем ашызыма да алацагым йук. Гумеремдә онытацак түгел.* Хикәя фигыль заманнарының башка формалары байкыбаш сөйләшендә татар әдәби телендәгечә.

Боерык фигыльнең 2 нче зат күплегә *-ың/-ең* кушымчасы ярдәмендә ясала: *Цәй эчәргә керен, кызлар* (кереgez). *Йатасыгыз килсә, йатыб алың* (ятып алыгыз). *Берәр пәке алың* (алыгыз).

Теләк фигыль формалары байкыбаш сөйләшендә шактый. инфинитив *+ иде*: *Син йаза барырга йы. Бөгөн кер йуварга йы.*

-ыр/-ер + ыйы/ийе (иде): *Әтәгез күрсәтеп бирер ийе йүкә апкатсагыз. Маланның шаринийәсен кайнатыр ыйым.*

-асы/-әсе килә/кели: *Картайгаң ашны ашыйсы килми. Миненң цәй эчәсе келәми.*

боерык фигыль формасы + *иде* (ыйы/-ийе) ярдәмче фигыле: *Әнкәй, үзегез апкайт ыйы. Тагын берне эц ийе. Сез дә барыгыз ыйы, күрегез ийе.*

3 нче зат берлек сандагы боерык фигыль формасы да актив кулланыла: *Санийәләргә барып килсен ийе. Инде йаңгыр йаумасын ийе.*

Теләк, ният мәгънәсе сөйләштә тагын, әдәби формалар (-макчы/-мәкче бул-, -макчы/-мәкче иде, -ырга/-ергә иде) белән беррәттән, -ырга/-ергә + *итә* төзелмәсе ярдәмендә дә белдерелә. *Миннән нәрсәләр сорарга итәсез* (сорамакчы буласыз). *Суңыдан акца бирергә итәләр* (бирмәкче булалар). *Теге хатын бирмәскә итә* (бирмәскә тели).

Эшнең үтелеш дәрәжәсен белдерә торган фигыльләр. Эш яки хәлнең дәвамлы рәвештә кабатланып торуы байкыбаш сөйләшендә, әдәби телдәге кебек үк, -гала/-гәлә, -гыла/-гелә, -кала/-кәлә, -кыла/-келә кушымчалары ярдәмендә белдерелә: *Быйыл кар йаугалады. Мийә килгеләде бер-ике кабат. Айаклар ашырткалап куйа кайцакта.*

-ыштыр/-ештер, -штыр/-штер сөйләштә, башка мишәр сөйләшләрәндәге кебек, йөрө-, кара-, сора- фигыльләренә нигезенә ялганып килә. Мисаллар: *Джиләккә йөрештерәм, машина булса. Күзлеген бирде, караштырып укырга.*

Фигыль юнәлешләре. Йөкләтү юнәлеше -кыз/-кез, -гыз/-гез һәм -кыр/-кер, -гыр/-гер кушымчалары белән ясала, алар бер үк фигыльгә ялгана алалар. Мәсәлән: *күргәз/күрсәт, йеткез/йеткер, йаткыз/йаткыр, тигез/тигер, үткәз/үткәр: Апиратсыга киткән, исән-сау үткәзсен* (үткәрсен) *инде. Ницек кенә күргәзим* (күрсәтим) *суң? Гумеремдә сабын тигезмәдем* (тидермәдем) *цәцәмә.*

Байкыбаш сөйләшендә, татар теленә башка сөйләшләрәндәге кебек, бер юнәлешне икенче юнәлеш мәгънәсендә куллану очраклары бар.

Төп юнәлеш: а) уртаклык юнәлеше формасы белән белдерелә: *Апаң йазыша* (яза) *бит. Йазыш* (яз), *тор.*

ә) кайтым юнәлеше белән: *Ашангац* (ашагач) *эшләрсез. Бернәрсә дә пешеренмәдем* (пешермәдем). *Тубылгыдан митла бәйли себеренергә* (себерергә). Кайтым юнәлеше төшем юнәлеше функциясендә килә ала: *Татар ашыллары төзенә* (төзелә).

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. -ырга/-ергә, -рга/-ргә — төп форма. Нигезе *р* га беткән *фигыльләргә -рга/-ргә* ялганганда, бер *р* төшә: *барыга* — барырга, *торыга* — торырга.

-ырга/-ергә формалы инфинитив белү, башлау ярдәмче фигыльләре белән килгәндә, әдәби телдәге -а/-ә, -ый/-ий формалы хәл фигыль мәгънәсен белдерә. Мисаллар: *Апасы йөртергә* (йөртә) *белә. Сүләшергә белмисең* (сөйләшә белмисең). *Кортны суңыдан асырарга башлаганнар* (асрый башлаганнар).

Инфинитивның -мак/-мәк формасы сөйләштә *кирәк* сүзе белән генә очрый: *Ницек саумак кирәк* (саварга кирәк). *Ницек кеше бакчасына кермәк кирәк* (керергә кирәк).

Исем фигыльнең -у/-ү формасы — төп форма: *Бала үстерү йеңел төгөл.*

Исем фигыльнең -ыш/-еш формасы чикләнгән күләмдәге фигыльләргә генә ялгана: *Аңа хадәр монда ашыл утырышы булмаган. Төп чыгыш Тамбоф өлкәсеннән.*

Сирәк кенә исем фигыль мәгънәсендә *-мыш/-меш* формалы сыйфат фигыль дә кулланыла: *Көн күрмеше бик әйбәт ийе. Тумышы моннан булсын.*

-мак формасы сирәк кенә юнәлеш килештә килеп, исем фигыль мәгънәсен белдерә: *Карамакка* (карап торуга) *йәш кебек. Болай карамакка кагыз.*

-мак/-мәк формасы парлы сүзләрдә очрый: *ашамак-эцмәк*. Мәсәлән: *Ашамак-эцмәкне* (ашау-эчүне) *алып баралар.*

Хәл фигыль. а) *-ып/-еп* формалы хәл фигыльнең юклыгы байкыбаш сөйләшендә *-мый/-ми, -мыйца/-мицә, -мыйынцы/-мийенце, -мыйцак/-мицәк* кушымчалары белән ясала: *Ун көн йаттылар цыкмыйцы. Йал итмицә йазышасыз да йазышасыз. Башыңа төшкәң өрәнмицәк булмый.*

ә) *-гац/-гәц, -гацтан/-гәцтән, -гацыннан/-гәценнән* формалы хәл фигыль: *Алар тырышкац, без тырышабыз. Урам бозола трактыр белән сүрәткәцтен. Йегерме йыл торгацыннан, бицә үлдә.*

-гац/-гәц формалы хәл фигыльнең юклыгы татар әдәби телендәге чаралар белән ясала: *эшләмәгәц, ашамагац* һ. б.

б) *-ганцы/-гәнче; -гынцы/-генце; -гынцак/-генцәк* — әд. *-ганчы/-гәнче*. Мисаллар: *Монда торыйм әле өй салганцы. Армийәгә киткенце калхузда эшләде. Үлгенцәк, гүмерләр беткенцәк, ашырмый йәшәргә булсын. Анда баргынцак, Хамматка бар.*

Сөйләштә татар әдәби телендәге кебек *-ганчы/-гәнче* мәгънәсендә еш кына *-мас борон* формасы кулланыла: *Без килмәс борон бер карт булган.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр. Байкыбаш сөйләшендә, нигездә, татар әдәби телендә кулланылган бәйләкләр актив. Тик аларның кайберләре фонетик үзгәрешләргә генә дучар булганнар. Мәсәлән, *тәкле* — *тикле, хатле* — *хәтле, хадәр* — *кадәр, цаклы* — *чаклы* һ. б.

Баш килешне таләп итә торган бәйләкләр: *кебек/күк, тәкле, шикелле, хәтле*: *Калац кебек әпей ашыйлар. Ызба тәкле таш.*

Юнәлеш килешен таләп итә торган бәйләкләр: *цикле, тикле/тәкле, хатле, хадәр, цаклы, циңне*: *Түшәмгә цикле матца салабыз. Йазга цаклы кийәүләп йөрдәм. Ришәлүтсийәгә циңне.*

Төркәгечләр. *Исә* төркәгече сөйләштә әдәби тел белән чагыштырганда активрак кулланыла: *Әзерәк ашыр күтәрдем исә, ашырта. Салкын су каптым исә, тамак төбен кырдырып тора.*

Кисәкчәләр. Сөйләштә татар әдәби теле белән уртақ кисәкчәләр кулланыла. Болардан *тыш, ласа/наса* (ләбаса) кисәкчәсе дә очрый. Мисаллар: *Алар йырак төгөл ласа. Эпи алып кермәгәнмен наса.*

Байкыбаш сөйләшенең төп морфологик үзенчәлекләре шушылардан гыйбарәт.

Лексик үзенчәлекләр

Байкыбаш сөйләшенең төп сүзлек составы татар әдәби теленнән аерылмый. Диалекталь лексиканың бер өлеше мишәр диалектының башка сөйләшләре белән уртақ. Шуның белән бергә байкыбаш сөйләшенә Урал төбәгендә таралган башка татар сөйләшләренең дә йогынтысы күзәтелә. Сөйләш өчен характерлы сүзләрнең кайбер тематик төркемнәрен карап үтик.

Йола сүзләре: *тайанцык* — киленне кияү йортына алып килгәч, арбадан яки чанадан төшкәндә бүлэк ителә торган аяклы мал, *куйынга керү* — кыз куенына керү.

Туганлыкны, кардәшлекне белдерә торган сүзләр: *инэй* — әни, *нәнэй* — әнигә эндәшү формасы, *тэтэй/түтэй* — апа, *йәш бабай* — әтисенен яки әнисенен абыйсы, *карт инэй/зур инэй* — әби, *картэтэй/зур этэй* — бабай, *этә-инэй* — ата-ана, *абый/абзый* — абый, *кайна* — иренен әтисе, *кайнә/кайна* — иренен әнисе, *балдыз* — хатынның сеңлесе, әнесе, *кан'игәтч* — хатынның апасы, *йезнэй* — җизни, *дҗиңгәй/йеңгәй* — җиңги, абыйсының хатыны.

Йорт-җир, каралты-кура, инвентарь белән бәйлә сүзләр: *кәберкә//кәбәркә* — мич белән стена арасындагы урын (бөре сөйләшәндә дә шулай), *уша* — мич буенда яки ишек ягы стена буенда комган, киез итек кебек әйберләр кую өчен җайланган тар такта (стәрлетамак сөйләшәндә дә шулай); *миндек* — мунча себеркесе, *кул'аса* — тәгәрмәч.

Тормыш-көн күреш өлкәсенә караган сүзләр. Савыт-саба: *куны* — аш савыты, *касә*, *кашырсы* — пластмасса (савыт). Өй җиһазлары: *тәрәзә царшавы* — пәрдә, *турпыша* — торыпша, *тасты-мал* — сөлге.

Аш-су атамалары: *ит пилмине* — ит пәрәмәче, *казан пилмине* — ит пилмәне, *тыш* — бавырсақ, *кәлземә//кәлҗемә* — черегән бәрәңге күмәче, *туй ашы* — алып килгән ашамлыктар (чагышт.: стрл. — шулай ук), *питырац* — ачы камырдан пешерелгән вак күмәч (срг. — шулай ук).

Киём-салым, бизәнү әйберләре белән бәйлә сүзләр: *сырга* — тар материягә тәңкәләр тезеп ясалган һәм муенга киелә торган бизәнү әйбере, *хәйкә* — тар материягә тәңкәләр тезелеп кыйгач киелә торган бизәнү әйбере, *хәситә*, *кушйаулык* — ике яулыкны кушып, тегеп ясалган бөркәнчек, *лампу* — юка материал, *туры ойок* — тула оек, *кәркеш* — чабата бавы, *целдермәкле беләзек* — тәңкәле беләзек, *цоба* — киндердән озын итеп тегелгән юка өс киеме, *кулса* — җиңсә, *кәрес* — төрле төстәге чигү җепләре, *маңгайца* — тәңкәләр белән бизәлгән түбәтәй.

Хайваннар дөньясы белән бәйлә сүзләр: *кормыш* — бал корты, *пәләк//пал'ак* — кызыл таракан, *этәмбәй бәрән* — җәй көне, көзгә таба туган бәрән, *теше* — саулык бәрән, *цуцка* — дуңгыз, *цебеш* — чеби, *кәкүк* — кәккүк.

Үсемлек дөньясы белән бәйлә сүзләр: *кымызлык* — урман какысы, *җибәләй* — кылган, *чәүкә үләнә* — тукранбаш, клевер, *чалмабаш* — ак чәчәк, ромашка, *пәҗи* — киндераш, киндер, *шомырт//мыйыл* — шомырт, *айу камыры* — гөлҗимеш, *мәләш* — миләш.

Сөйләү үрнәкләре

менә мондагы оло кешегә килдем өң бала өстөнә// менә моноң/ киленнең/ оло улы үги улы/ сигез йәштә/ аны караб үстердем/ икенче улым алты йәштә/ аны караб үстердем// кызым дүрт йәштә [и]йе/ өң бала өстөнә килеп төштем мин// ул цакта картларга бирәләр ийе кызларны//элең башкода сорап килә/соратыб алалар ийе/ мәһәр салалар ийе/ элеке ни барын да

бирэләр инде/ күлмәк/ эшәл/ сондоктыр/ кийем/ барын да бирэләр инде//
 ницә кабат күлмәк бирэләр кызга әтәләре инәләре// туйда бирэләр инде/
 башкода булган кешега сүлиләр/ башкода булган кеше теге кодага/ карт
 кодага// башкода булган кеше шунда була/ үзе генә булмый циттән килгән
 кеше// шунда сүләшәләр// бирэләр инде анда ике күлмәген сала/ эшәлен
 сала/ тула шәлен/ элеке зур эшәлләр бар ийе/ ана зур эшәлне йабынабыз
 иц// мин уника күлмәк белән генә төшкән идем монда/ ул ницә кат балитәк
 кенә салган эле// бюджет (вакыт, срок) куйалар/ вахыт куйалар инде/
 бюджет диләр инде аны// шул көннә килә никах укырга/ анда кийәү килсә
 килә/ килмәсә йуг инде// атасы килә йнде кийәүнең// шуннан туй йасыйлар
 инде// кунак дашәләр күб иттереп// кодагыйлар бүләк алып баралар/ бирнә
 диләр инде// туй ашы ашаталар/ бирэләр дә бирнәне күрсәтәләр кыз
 йагыныкын да/ кийәү йагыныкын да менә сиңә/ аны котлойсың// хазер
 аны алай ашатмыйлар инде туй ашында// ике киц куна да кайтып китә
 [кияү]// каз алып баралар/ майаш алып баралар/ барсын да алып баралар/
 берсе дә калмый инде ул вахытта/ май ашы пешереп катыралар балга//
 бирнәгә генә салалар акцаны/ бәлекий малайы бармы/ анда туган тумасына/
 ишшү (тагын) йакын туган тумаларына йә эшәлйәүлык була/ йә намазлык
 була элеке// кийәү килә инде// кайсысы бергә дә килә// кийәү килми бит
 әле никахка/ әтәсе была/йә инәсе белә әтәсе килә// алар кайтып китәләр/
 никах укыталар да// хадерге заманда бергә дә киләләр// шуннан ни/ кийәү
 тагын туй йасап туйга килә инде// анысында бик зур [туй] була инде/
 бишәр киц кунып китәләр// куйынга керү диләр инде бездә дә// анысы ни
 йаңгыз гына йабалар инде кыз белә малайны// цоланда йнде/ цыбылдык
 коралар ийе/ дүрт поцмакка дүрт кыз утырабыз ыйы/ бәлекий цакта без
 цыбылдык поцмагына// тәңкә бирэләр ийе// нийә белмәскә// син дә бар
 ыйың// мин төшкәндә син дә йеткән кыз булган ыйың инде/ йетеп килгән
 кыз ыйың// цыбылдык поцмагына кийәү бирә йинде/ кийәүләрнекен кыз-
 лар бирә инде шул йапкац// цоланга йабалар ийе кызларны// мыңцаны
 киленнәре/дҗеңгәләре йага// дҗеңгәләре цәй эцерә кийәүләрне/ аш аша-
 та// кыз дҗеңгәләре была йнде нәсел ыруыннан// кийәү кайтып китә әле
 бер киц куна да// аннан бер кайсысы дҗыллатып та ала аны// дҗыл тотоп
 та//баласы булгынцы да торганы да была// кеше элекке шылай иде дә бит
 без бәлекийрәк цакта// [килен үз өендә] торган инде/ бай былган мона/ менә
 кунак кунаг уйнаганнар// эшләр кешесе былган// хадер киленне кул'турнай
 төшөрәләр инде/ ак күлмәк тә/ ак йәүлык/ күзем күрмәгәц белмим инде//
 киленне каршы алырга барабыз ийе/ мендәр салабыз ийе/ май каптыралар
 ыйы// сарык былса сарык тотторалар/ тана былса тана/ тайанцык//
 тайанцыкка шәлйәүлык салам[ы] анда/ нәстә сала/ нәстәсе бар/ ситса
 саламы сарык өстөнә// әле дә тоторалар инде// былтыр минем өрөштәге [ав.
 ис.] кызым ике килен төшөрдә// берсенеке фирганәдән [шәһ. ис.] төштө/
 берсенеке уфа [шәһ. ис.] кызы/ бер улымныкы// бер улымныкы фирганәдән
 төштө/ берсен дҗомга көн төшөрдәк/ берсен сыбута (шимбә) көн/ икесе ике
 көн төштөләр/ ик[e] улымныкы// өрөштәге кызымның уллары берс[e] әле
 төмәндә [шәһ. ис.] [э]шли бер улы// тайанцык былды// минең уфа кийәүем
 бэйц (бөтен) мендәрләрне алып// ашарга тотоп/ каптырып тора// уфадагы
 кызларым да килде килен төшөрергә// ике пар килделәр уфадан// мине дә
 килеб алдылар өрөш кызларым// өрөш безгә йакын// утыз цакырыммы/
 йегерме биш цакырым гына// фәрит (ис.) биг оста мона/ калаклар да алып
 тчыкты/ икесенә ике кисәк эпәй дә алып цыкты/ мендәрне дә салдылар//
 бик матур менә шундый вахыт/ менә шул айда төштөләр// менә шул
 тчислада// ипине өц кенә кабарга// ике генә/ өц кенә кабалар/ ашап
 бетерәләр ди мени// май өстенә куйалар инде шында// горефе шылай
 былгац// төрлө урында төрлөцә// дҗирле дҗирендә/ дҗикән күлендә/ ди//
 киленне царшәүга утырталар/ иртән коймак майлаталар/ бер эш эшләт-
 миләр// элеке шылай иде// утырталар царшәү эценә/ үзенә урындык// мона

ашарга [э]цэргэ бергэ хатын кыз белэ утыра// [киленне] бер йактан арцый
йитэклэп керэ/ арцый хатыны/ бер йактан кийеу йитэклэб алып керэ/
мендэр салыб утырталар/ шынан күрәсе килгән кеше кереп/ килен күрергә
керәм/ дип керэ// сондокно аны шишкәнгә акца салалар/кем шишәр
сондокно// сондок бик каты бэйлиләр аны пәжи (сүс) дилбегәләр белэ//
күтәрәләр дә бидыраларны (чиләк) да алып керәләр// бидыра эценә туты-
ра...// сондокно бирмице этләшәләр әле// йегерме тәңкә/ утыз тәңкә акцаны
хадер алалар сатып// акцасын да алалар// килен бик кыйбатка төшә// эй/
ызбаны тутырып тастымалын/ анда джеңгәсе киләме/ апасы киләме/ энә эру-
залийә (ис.) пөтөн ызбасын тутырды әйбер короп// киленнең апасы бармы/
джеңгәсе бармы/ икеу коралар// берсе алып биреп тора/ өцөу дә булалар//
анан су йулы күрсәтергә алып баралар// киленнең алып килгән бидралары
была өстөн ашйаулык быламы/ кулйаулыкмы/ бэйли// кайсында мона ни
была йнде хадер/ перәнник// кайсында элеке он ийе// әпәй/ йыуаца (солы
оныннан пешерелгән кечкенә ипи) диләр ийе инде солодан// соло йывацала-
ры// мона шул була// шыны иртән кисә дә/ мона суга бара// кемдә койо
бар/ хадер безнең кырда су йук// элеке кырга алып барганнар/ кырда бар
ийе сулар/ хадер петте// джугары койога алып баралар// шунда килен бар-
ганда буш бара/ кайтканда күтәрәп кайта бидраны// арцый кунагы күтәр-
ми// суга шәлйаулык бирәләр/ акца бирәләр ик[e] өц тәңкә койосона барган
кешегә// элеке тастымал/ эләләр иде/ цүпләмле тастымал// мона ул тас-
тымаллар// тчаршавын кора// нәрсәсе бар барын да кора йнде// ишек
тчаршав бармы анда/ өстәлгә эскәтерен джәйә// цөй сайын сарфиткә (сөлге)
элә// элеке сугабыз ийе// сугып/ сугып// киндер урны была/ кылыцы
была// үзенә шүресе была/ бар да была аның// киләб агацы/ элеке орцог
эрлибез ий/ пәджи/ элән// пәжине (киндер)/ эләнне (житен)// пәджине
цәцәсең бакцага/ цыга ул/ аның бер төрле нисен/ баса диләр/ анысын
цүплисең// аны джәйәсең джиргә// джиргә мона шулай джиргә джәйгәц/
йарыла ул/ өц атна торамы// йауым булса ик[e] атнадан да йарый// аны
мынцага күтәрәп талкыйсың// хадер петт[e] инде/ туган// талкыйсың/
шуннан тәрәш// аннан ни килегә цыгып төйәсең кисап белә// тары
төйгәнегез бардыр әле// шыннан/ ни/ кабаң была/ орцогың была// каба
мона утыра торган/ джегерлэгәнегез бардыр инде// ана шундый каба/ аның
нийе бар тешле/ тешле/ көнджәлә тайагы// пәжийен суга батырасың// алып
джиргә джәйәсең// күб эшләдег инде аны// хадер петте бит инде/ цәцкән
кеше йук// котолдок/ башлар котолдо// хадер бар да эзер// күлмәге
теккән/ ыштаны теккән/ ыцкыры (штан бавы) тыккан/ паууфкасы (төй-
мәсе) кадаган// йаулыкка цикле сугып йабындылар// өцәр тапкыр кыш
көнә сугам ийе балалар өстөнә/ дүрт көрө итеп (дүрт төрле төстәге жептән
сугу)/ йөн атып дүрт көрө сугам ийе гел// сугабыз да// эрлибез дә/ көн
дә// кар төшү белән/ мона кар төшү белән утырабыз цыгырга// көн дә бер
бав йеб эрлим цыгыр белән// нийә без йитешкәмбез// уника бала асырадым
(таптым)//

Сөйләүчеләр: Хәсәнова Минжиһан, 89 яшь һәм
Хәсәнова Газимә, 84 яшь

Башкортстан, Караидел районы, Абуталип авылы
1983 ел. Язып алучы: Т. Х. Хәйретдинова

КӨНЧЫГЫШ ДИАЛЕКТЛАР

XX гасырның 70 нче елларына кадәр бу диалектлар көнчыгыш диалект дип исәпләнеп йөртелделәр. Бу термин беренче мәртәбә Л. Жәләй тарафыннан кертелгән [Жәләй, 1938] һәм анда Төмән, Омск, Томск, Новосибирск өлкәләрендә яшәүче себер татарларының теле күздә тотыла. Аларның сөйләм теле үзенчәлекләре буенча әһәмиятле күзәтүләр беренче башлап И. Гиганов (1804), В. В. Радлов (1872) тарафыннан фәнгә кертелгән. Тел, әдәбият һәм тарих институты тарафыннан сугыш алды елларында ук бу якларга экспедицияләр уздырыла. Бу экспедиция материалларын С. Әмиров (1941) эшкәртеп, гомумиләштереп, «Көнбатыш Себердәге татарларның сөйләш үзенчәлекләре (бараба, тары, тебриз һәм тобол татарлары буенча)» дигән хезмәт яза. Кызганыч, әмма ул кулъязма хәлендә кала [СССР Фәннәр академиясе Казан тел, әдәбият һәм тарих институты архивы, 1941. 52 фонд, 1 тасвирлама, 66 сакл. берәмлеге]. Әмма бу материаллар 40 нчы елларда чыккан хезмәтләрдә файдаланылган [Жәләй, 1947; ДС, 1948].

50 нче еллар башыннан көнчыгыш диалектлар А. П. Дульзон, Л. В. Дмитриева, Д. Г. Тумашева, М. А. Абдрахманов, Г. Х. Әхәтов, соңга таба Г. М. Сөнгатов (1991), Х. Ч. Алишина (1994), А. Р. Рәхимова (1998), 1993—2003 елларда Ф. С. Баязитова (2001 һ. б.), Д. Б. Рамазанова (1998, 2000, 2001), Т. Х. Хәйретдинова (2001—2005), Р. С. Барсукова (2000—2007), З. Р. Садыкова (2004—2007) тарафыннан өйрәнелә. Көнчыгыш диалектлар аеруча Д. Г. Тумашева тарафыннан җентекле тикшерелгән. Ул күпсанлы экспедицияләр уздырып, бай материал туплауга ирешә, әлеге диалектларның формалашу тарихын, үзенчәлекләр системасын фәнни-нәзари яктан югары дәрәжәдә анализлый, аларның составын, татар теленә мөнәсәбәтен, төрки телләр системасындагы урынын билгели. Себер татарлары сөйләшенең тубыл-иртыш, бараба һәм том диалектларына бүленүен, аларның татар теле диалектлар системасына каравын бай фактик материалга таянып, дәлилле исбат итә (1977).

1994—2007 елларда безнең тарафтан уздырылган экспедиция материаллары да әлеге нәтижеләрнең чынбарлыкка туры килүен раслады. Биредә көнчыгыш диалектлар күрсәтелгән хезмәтләрне истә тотып һәм бу юлларның авторы Д. Б. Рамазанова тарафыннан тупланган материалларга таянып бәян ителә.

Себер татарлары гаять зур территориягә таралып яшиләр. Бу исә төрле төркемнәр арасындагы аерымлыklarның саклануына, аерым төбәкләр эчендә яңа күренешләр барлыкка килүгә китерә. Әмма, шул ук вакытта, әлеге төбәкләрдә формалашкан сөйләшләрнең, нигездә, бертөсле булуын, бик күп уртақ күренешләр буенча берләшүләрен

ассызыклап үтми мөмкин түгел. Бердәйлек, уртаклык аларның күп кенә йолаларында, халык авыз ижаты әсәрләрендә дә чагылган. «Ак тәвәләр килә» жырын Төмән өлкәсеннән башлап Томск өлкәсендәге татар авылларында да ишәтергә мөмкин. Бу диалектларны С. Әмиров белән Л. Жәләй дә бербөтен итеп караганнар. Д. Г. Тумашева исә әлеге диалектларны берләштерә торган үзенчәлекләргә аерым күрсәтеп үтә, шул ук вакытта аларның һәркайсы өчен характерлы булган специфик күренешләргә бик җентекләп билгеләп бара. Территориаль-лингвистик принципка нигезләнеп, Д. Г. Тумашева себер диалектларының түбәндәге бүленешен фәнгә кертәп җибәрде: тубыл-иртыш диалекты зур территориягә эчә ала, һәм үзгә дә 5 сөйләшкә: төмән, тубыл, саз ягы, тевриз, тара сөйләшләргә бүленә. Том диалекты явештә-чат һәм калмак сөйләшләргә бүленә. Бараба диалекты бер компакт төркемнең сөйләшкән тәшкил итә.

Көнчыгыш диалектларының татар теле диалектларын тәшкил итүе чынбарлыкка туры килә, бу фикер фәндә урнашкан һәм аны инкарь итеп булмый. Монда иң әһәмиятле төп дәлил булып себер диалектларындагы сузык авазлар системасының татар әдәби теле вокализмына бик якын булуы тора.

Шуның белән бергә, әлеге диалектлар себер татарлары теленә хас төп үзенчәлекләргә төрлечәрәк чагылуы буенча бер-берсеннән аерылалар. Д. Г. Тумашева шундыйлардан төп алты үзенчәлеккә күрсәтә.

1. Билгеле булганча, Идел-Урал ареалында таралган төрки телләр, ягъни татар, башкорт һәм шулай ук чуваш телләре, сузыклар системасы буенча башка барлык төрки телләрдән дә аерылып тора. Тубыл-иртыш диалектына да сузыкларның шушы ук Идел-Урал шкаласы хас. Бу исә аны татар теле диалектлары системасына кертү өчен әһәмиятле күрсәткеч булып тора. Әмма себер диалектларында *ә, и, о, ө, у, ү* сузыкларының үзара күчешә әле төгәлләнеп җитмәгән, бер төркем сүзләрдә әлеге сузыклар борынгы төрки телдәгечә, ягъни хәзергә башка төрки телләрдәгечә кулланыла: *қол* — кул (рука), *тоң* — туң (мерзлый), *кет* — кит (уходи) һ. б. Тубыл-иртыш диалектында мондый үзгәлекләр азрак, билгеле бер төркем сүзләрдә генә күзәтелә. Ләкин, көнчыгышка күчә барган саен, алар арта баралар.

Бараба диалектына исә катнаш вокализм хас, алай гына да түгел, *ә, и, о, у, ө, ү* авазларын борынгы төрки телдәгечә әйтү күбрәк, активрак дияргә мөмкин: *әр* — ир, *сәбәти* — сибә + те, *тәмир* — тимер, *бәр* — бир, *сәксән* — сиксән һ. б.

Том диалекты вокализмына да катнашлык хас, әмма анда сузыкларның Идел-Урал шкаласы төп урынны алып тора. Бу явештә-чат сөйләшкәндә дә шулай. Калмак сөйләшкәндә исә сузыкларның борынгы төрки тел өчен характерлы булган системасы шактый тотрыклылык саклый әле: *бол* — бул, *сол* — сул, *мен* — мин, *сен* — син һ. б.

2. Көнчыгыш диалектларга хас саңгыраулаштыру күренешә дә әлеге диалектларда берникадәр үзенчәлекле.

Тубыл-иртыш диалектына яңгырауларны тулысынча саңгыраулаштыру хас һәм ул бернинди позицияләргә белән дә чикләнмәгән: *пес* — без, *саф* — рус. зав, *көске* — көзгә, *қысыпыс* — кызыбыз,

йекет — егет һ. б. *п, қ/к* саңгыраулары исә ике сузык арасындагы позициядә яңгыраулаша: *кийәү геше* — кияү кеше, *негә* — никах, *аба* — апа һ. б.

Бараба диалектында яңгырауларның саңгыраулашуы шундый ук характерда. Ә интервокаль позициядә яңгыраулаштыруга *п, қ/к* тартыклары гына түгел, *с, ш* авазлары да дучар булалар: *атазы* — атасы, *аралажып* — аралашып һ. б.

Том диалектында саңгыраулашу сүз башындагы позициядә генә күзәтелә. Интервокаль позициядә *п, қ/к, с, ш, ц, т* саңгырау тартыклары яңгыраулаша: *бозого* — бусага, *тадарца* — татарча, *цадзы* — чәче һ. б.

3. Кушымчалардагы сонор авазларның сонор булмаган тартыкларга күчүе том диалектында киң таралган: *қыстар* — кызлар, *алба* — алма, *эцпәде* — эчмәде, *кәптәр* — кәпләр — сүзләр һ. б.

Бараба диалектында бу күренеш сирәгрәк күзәтелә: *паштады* — башлады, *паштық* — башлык, ә тубыл-иртыш диалектында исә ул бөтенләй юк, ягъни бу диалект татар теленә якынлык күрсәтә.

4. Әлеге өч диалект хәзерге заман хикәя фигыльдәге *-ты* кушымчасының кулланылышы белән дә аерыла: тубыл-иртыш диалектында исә ул бары 3 нче зат берлек санда гына күзәтелә. Мәсәлән: *мин алам, син аласың/аласын, ул алаты*.

Бараба диалектында ул 3 затта да кулланыла: *мин алатым, син алатың, ул алаты*.

Том диалектында интервокаль позициядәге *т* авазының яңгыраулашканын күрсәткән идек. Ягъни: *мин аладим, син аласың, ул алади*.

Күргәнебезчә, бу диалектта хәзерге заман хикәя фигыльнен берлек санында катнаш төрләнеш күзәтелә.

5. *-ған/-гән* кушымчалы нәтижәле үткән заманның төрләнеше. Тубыл-иртыш диалектында ул кушымчалар алмый: *мин алған, син алған, ул алған*.

Бараба диалектында аның төрләнеше түбәндәгечә: *алғанмын/алғам, алғаның/алғаң, алған*.

Том диалектында: *алғанмын/алғам, алғансың, алған*.

6. Көнчыгыш диалектлар 2 нче зат күплектәге зат кушымчаларының кулланылышы белән дә аерылалар. Тубыл-иртыш: *-(ы)гыс/-(е)гес* (*парығыс, килегес*); бараба: *-(ы)ңыс/-е(ңес)* (*парыңыс, килеңес*); том: *-(ы)ңнар/-(е)ңнәр* (*парыңнар, килеңнәр*) (явештә-чат сөйләшәндә), *-(ы)ңар/-(и)ңер* (*парыңар, килиңер*) (калмак сөйләшәндә).

Санап үтелгән алты үзенчәлек көнчыгыш диалектларының дифференциаль билгеләрен тәшкил итә һәм, күрсәтеп үткәнебезчә, тубыл-иртыш, бараба, том диалектлары шушы үзенчәлекләрдәге тайпылышлар буенча бер-берсеннән аерылалар. Әмма ул диалектлар бик күп төп үзенчәлекләре белән үзара да, татар теле белән дә зур уртаклык күрсәтәләр.

ТУБЫЛ-ИРТЫШ ДИАЛЕКТЫ

ТӨМӘН СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Төмән өлкәсе Төмән, Ялутор, Түбән Тәүде, Яркәү районнарында таралган. Татар авыллары Тура, Тубыл елгасы бассейнында урнашканнар. Сөйләшкә тагын Екатеринбург өлкәсе Слободотуринск районы Ләң (русча: Ильинские юрты; Ница елгасы буенда), Тугулым районы Утрау (русча: Островные юрты; Пышма елгасы буенда) авыллары да керә. Сөйләш төньяктан — саз ягы, төньяк-көнбатышта тубыл сөйләшләре белән чикләнә.

Төмән сөйләше буенча мәгълүматлар себер диалектлары турындагы тикшеренүләрдә чагылган [Гиганов, 1802; Радлов һ. б.]. Сөйләшне, мөстәкыйль берәмлек буларак, себер диалектлары белгече Д. Г. Тумашева аерып чыгара (1961; 1977 һ. б.), тубыл-иртыш диалекты Х. Ч. Алишина (1994, 1999), А. Х. Насибуллина (2000; 2001) тарафыннан да өйрәнелгән. Төмән сөйләшенә Г. Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты телче галимнәре Ф. С. Баязитова (1991—2007), Д. Б. Рамазанова (1993—2007), Т. Х. Хәйретдинова (2002—2005) тарафыннан экспедицияләр уздырылган.

Сөйләш биредә Д. Г. Тумашева тикшеренүләренә һәм бу юллар авторы Д. Б. Рамазанованың материалларына таянып тасвирлана.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Төмән сөйләше сузыкларның әйтелеше һәм кулланылышы ягыннан әдәби телдән, нигездә, аерылмый. Гомумән, әлегә сөйләш тубыл-иртыш диалектының башка сөйләшләре белән чагыштырганда, әдәби телгә якынрак булуы белән аерылып тора.

Бу сөйләштә *a* авазының әйтелеше ике төрле: 1) әдәби телгә хас иренләшү төсмере булган *a°* авазы; 2) иренләшү төсмере булмаган ачык әйтелешле *a* авазы. Беренче вариант казанлылар компоненты белән килгән булса кирәк. Аның үзенчә берникадәр тотрыклылык саклавында татар әдәби теленең йогынтысы да роль уйнаган. Ачык *a*, нигездә, жирле традицион сөйләш вәкилләрендә күзәтелә.

Сузыклар өлкәсендәге төмән сөйләшенә хас башка үзенчәлекләр аваз тәңгәллекләренә, төрле комбинатор үзгәрешләргә кайтып кала.

Түбәндәге сүзләрдә *a~ы* тәңгәллегә күзәтелә: *тула* — тулы, *тура* — туры, *қыйақча* — кыйыкча (кыекча), *қомлақ* — комлык, *порнағы* — борынгы, *йышқа* — ышкы һ. б.

Сөйләштә әдәби телдәгечә *ә* авазына *э(е)* сузыгы тәңгәлләшү очраklары бар: *ийән/ийен/иген* — икән, *миген* — микән һ. б.

ә~э(е): *йәцкә* — нечкә, *кәмкә* — кемгә, *йегермә//йегерме* — йегерме (егерме) һ. б.

а—ә~ы—е күренеше төрле фигыль формаларында еш очрый: *күрәрсес* — күрерсез, *үскәрү* — үстерү, *сашырға* — саварга, *көтөргә* — көтөргә, *алысың* — аласың, *пирәрбес* — бирербез, *киләрем* — килермен, *пулғынцы* — булганчы, *сырап* — сырып (кар турында) һ. б.

Сөйләштә *ә~и* тәңгәлләге шактый актив күзәтелә. Мәсәлән: *кәрәк* — кирәк, *кәбән* — кибән, *кәтмән* — китмән, *кәбәк* — кибәк, *мәләш* — миләш, *йәңкә* — жиңги, *мән* — мин, *сән* — син, *әпи* — ипи, *тәгәнәк* — тигәнәк һ. б.

Бу тәңгәллек алынма сүзләргә үзләштерүдә дә чагыла: *йәнешәлит* — инвалид, *пәлмән/пәлмен* — пилмән, *сүгәрә* — сухари, *цәрәт* — чират, *биләт* — билет һ. б. Рус алынмаларындагы *ә~и* күренеше чыганак сөйләшләрдәге диалекталь үзенчәлекләр белән дә бәйле. Мәсәлән, *сәмйә* — сөйләшләрдә *симйа* (семья) — гаилә, *рәмән* — ремень, *ләнтә* — лента тибындагы әйтәлешләр күрше рус сөйләшләрендәге *я*-лаштыру (*пянок* — пенок, *сямяня* — семена — орлык, *сямья* — семья һ. б.) күренешенә чагылышы булып тора.

Шул ук вакытта беренче иҗектәге әдәби *и* урынына аның киң әйтәлешле варианты әйтелү очраklары күзәтелә (биредә аны шартлы рәвештә *э* хәрефе белән күрсәтәбез): *кәрәк* — кирәк, *йәр* — жир, *тәгәнәк/тәгәнәк* — тигәнәк, *пәрте* — бирде, *кәләте* — килә һ. б. Тик бу вариант шактый сирәк әйтелә.

Беренче иҗектә *ә~и* тәңгәлләге саз ягы сөйләшәндә аеруча актив (тиешле бүлеккә кара).

Киресенчә, ягъни *и~ә* тәңгәлләге түбәндәге сүзләрдә табыла: *чичәк/цицәк* — чәчәк, *ирлән* — әрлән, *түбәтий* — түбәтәй, *синәк* — сәнәк һ. б.

Түбәндәге сүзләрдә әдәби телдәге *и* сузыгына иренләшкән *ү* авазы тәңгәл килә: *күгәшен* — кигәвен, *түлгән* — тилгән һ. б.

Әдәби *у* авазына *о* сузыгы тәңгәлләшә: *олау* — улау (эт турында), *тоң* — туң (май), *тоңору* — тундыру, *оңайсыс* — уңайсыз, *йоҗа* — йука, *пой* — буй, *қуй/қой* — бит, *қол чөбөр* — кул чүпрәге, *албоҗа* — алабуга, *отрау* — утрау.

Алынмаларда: *колоп* — клуб, *боржинә* — пружина.

у~о: *урчык* — орчык, *суңқы* — соңгы, *сурау* — сорау, *пулар* — болар.

Алынмаларда: *убурка* — оборка, *путныс* — поднос һ. б.

ө~ү: *пөгән* — бүген, *төгөл* — түгел, *чөбөр/цөбөр* — чүпрәк; *мөк* — мүк, *көлбуҗа* — күлбуга (кош исеме) һ. б.

ү~ө: *үмер* — гөмер (гомер), *үнәр* — һөнәр, *йүк* — йөк, *йүкләү* — йөкләү — күтәрү һ. б.

ау~у: *аусақ* — усак, *шаулай* — шулай, *шаумыйлар* — шумыйлар, *ташып* — тушып (туып), *сашыну* — сушыну (суыну) һ. б.

оу~у: *соуғыр* — суқыр, *тоуған* — туган, *соуғыш/совыш* — сугыш.

Аерым сүзләрдә генә очрый торган тәңгәллекләр. *и~а*: *кирашат* — *карашат* (кровать); *и~о*: *питай* — бодай; *ә~ө*: *мөйәш* — мөйөш —

почмак; а~о: *маны* — *моны*; э (е)~и: *негә* — *никах*, *эшәтү* — *ишетү*; и~э (е): *инә* — *энә*; ө~и: *цөйә* — *чия*; ы~у: *бы/пы* — *бу*; о~а: *сондоқ* — *сандық*; э (е)~ү: *тәре* — *тәрү* — *дару*.

Кайбер сүзләрдә ы—е сузыкларына о—ө ирен авазлары тәңгәл килә: *йөрөк* — *йерек* — *зирек*, *қосқа* — *кыска*, *қочқыраты* — *кычкыра*, *төскен* — *тезген*, *мөң* — *мең*, *пөттө* — *бетте* һ. б.

Кама тамагы сөйләшәндәге кебек үк, икенче сүзе тар сузыкка башланган сүзтезмәләрдә беренче сүз азагындагы киң аваз төшә: *урамд + ишетеп қайтам* — *урамда ишетеп*, *йоқларғ + урныбыс йуқ* — *йокларга урыныбыз*, *калғуст + эшләтем* — *колхозда эшләдем*, *таб + ошлашыц* — *таба ошлавыч* (таба тоткыч) — *табагач*, *ашарғ + утырабыс* — *ашарга утырабыз*. *Мөйәштән игенц + үтә тораты* — Чаттан икенче өйдә тора.

Ирен гармониясе сүз башындагы иренләшкән о—ө авазларының алдагы иҗекләрдә килгән ы—э (е) сузыкларын иренләштерүендә чагыла: *көрөц* — *дөге*, *пөтөрө*^о — *бөтенесе*, *тормош* — *тормыш*, *төлгө/төлкө* — *төлке*, *өгө/өге* — *өке* — *ябалак*, *ғосоқ* — *көнбагыш* төше, *пөгөн* — *бөген* — *бүген*, *торос/төрөс* — *дөрөс*, *моғол* — *могыл* — *кибән*, *соло* — *солы*, *қотоқ* — *котык* — *кое*, *тоғры/тоғро* — *тугры*, *көртөк* — *көрт*, *қоңқорау* — *кыңгырау*, *көннөк* — *көнбагыш* үсемлеге, *өлөккө гөн* — *элекке көн* — *өченче көн* һ. б.

Д. Г. Тумашева күрсәткәнчә [1956: 109], ирен авазларының иренләштерү дәрәжәсе ябык иҗекләрдә системалы характерда. Китерелгән мисаллар да шуны раслый.

Татар теленең күпчелек сөйләшләрәндәге кебек үк, төмән сөйләшәндә дә кайбер сүзләрдә алгы рәт сузыклары урынына арткы рәт сузыклары кулланыла: *табалдырық* — *тәбәлдәрек*, *тулана* — *дүләнә*, *йоғора/йөгөрә* — *йөгерә*, *эшәнү* — *ышану*, *пайрам* — *бәйрәм*, *былан/белән* — *белән*, *туңқалақ* — *диал. түмгәләк* — *божра*, *цац* — *чәч*, *цацу* — *чәчү*, *айлац* — *әйләнгеч*, *торос* — *дөрөс*, *арцый* — *әрчи*, *қабыста* — *кәбестә* һ. б.

Киресенчә, ягъни арткы рәт сузыкларына алгы рәт сузыклары тәңгәл килергә мөмкин: *кецеткән* — *кычыткан*, *йөн* — *йон*, *әләйсә* — *алайса*, *тәрәгән* — *тарақан*, *пөрцә* — *борча*, *тәртү* — *тарту*, *сәленү* — *салыну*, *әшәп* — *авып*, *йәбешү* — *ябышу*, *тәре* — *дару*, *әцкец* — *ачкыч* һ. б.; алынмаларда: *мөшкәр* — *мошкара*, *липүшкә* — *лепешка*, *бөржинә* — *пружина*, *цәрәт* — *чират*, *тәкмәсә* — *такмаза* һ. б.

Бер төркем сүзләрдә ирен гармониясе бозылу очраклары күзәтелә: *Сәйбула* — *Сайфулла*, *қорбәннек* — *корбанлык*, *қәйшан* — *хайван* һ. б.

Сузыклар төшү. а, ы, ә: *албоға* — *алабуга*, *арақ* — *аракы*, *тәрәс* — *тәрәзә*.

Сузыклар өстәлү. а: *қыра* — *кыр*, *басу*.

Дифтонглар. -өй дифтонгы үзе әйтелә: *сөйрәп*, *өйләнә*, *көйәнтә* (көянтә), *сөйәк* — *сөяк* һ. б. Шуның белән бергә, сирәк кенә ү~өй, өй~ү очраклары теркәлгән: *үләнү* — *өйләнү*, *үрәнү* — *өйрәнү*, *сүләнү* — *сөйләнү*, ү — өй; *төйшәмпе* — *дүшәмбе*. Мондый күренешләр бик сирәк очрый.

-ай/-әй дифтонгы түбәндәге очракларда әдәби телдәге -ый/-и(й) белән тәңгәлләшә: *фигыль формаларында* (*эшләй* — *эшли*, *пармай-*

быс — бармыйбыз, *пелмәйен* — белмичә, *әйтәйен* — әйтим әле һ. б.), кайбер сүзләрдә (*үгәй* — үги, *цеггәй* — черки).

Шул ук вакытта бу дифтонгның әдәби телгә хас варианты да төмән сөйләшендә актив. Бу исә әдәби телнең көчле йогынтысы белән аңлатыла. Икенчедән, сөйләш вәкилләре арасында казанлылар компоненты көчле, чыгышлары белән аларның күбесе Тау ягыннан.

-и(й)~-әй очраklары: *пийәли* — *бийәләй*; рәвеш кушымчасында: *йәшлий* — *яшьләй* һ. б.

Кайбер очраklарда әдәби телдәге *у* сузыгына сөйләштә -*оу* дифтонгы тәңгәл килә: *тоуқта* — тукта, *йоуқ* — йук (юк) һ. б.

Ачык иҗек оештыра торган *у*, *ү* авазларына, барлык көнчыгыш диалектларга һәм касыйм, Урал төбәге сөйләшләренә хас булганча, -*ыш*/-*еш* дифтонгы тәңгәл килә: *тышган* — туган, *йыш* — йу (ю), *сыш* — су, *пышын* — буын һ. б.

Ачык иҗектә яки сүз азагында килгән *и* авазына шактый системалы рәвештә -*ей* дифтонгы тәңгәл килә: *тейте* — диде, *кейем* — *кийем* (кием), *цейә* — чия, әд. *жиләк*, *мейең* — мич, *пейек* — биек һ. б.

Тартыклар. Төмән сөйләше тартык авазларның ясалышы-әйтелеше белән дә әдәби телдән аерылмый. Сөйләшкә хас диалекталь үзенчәлекләр төрле фонетик күренешләргә, аваз тәңгәллекләренә һәм позиция үзгәрешләргә кайтып кала.

А в а з т ә н г ә л л е к л ә р е. Ирен-ирен *б* авазына аның саңгырау пары тәңгәл килә, мондый саңгыраулаштыру төмән сөйләшендә системалылыгын берникадәр югалткан: *пала/бала*, *пер/бер*, *пулаты/булаты* — була һ. б.

Ике сузык арасында *б* авазына өрелмәле *ш^в* авазы тәңгәл килү очраklары теркәлгән, ләкин бу күренеш сирәк: *табақ/таш^вақ* — табак, *әбә/әш^вә* — апа, *кибәте/киш^вәте* — кибә һ. б.

Тамырларында *п* авазы булган фигыльләрдән -*ып*/-*еп* кушымчалы хәл фигыль ясалганда *ш~п*: *қашып* — кабып, *ташып* — табып, *цашып* — чабып, *йашып* — йабып һ. б.

Сөйләшнәң характерлы үзенчәлегә шунда, китерелгән формаларда, пермь сөйләшендәге кебек, ирен-ирен *ш* соноры бөтенләй төшәргә мөмкин: *чаып* — чабып, *йаып* — йабып (ябып) һ. б.

Рус алынмаларында *б* авазы ирен-ирен *п*, ирен-теш *в* яки *ф* тартыкларына тәңгәл килә: *бибырал* — февраль, *бырагул* — прогул, *пәлмән/белмән* — пилмән, *бәстүк* — пастух, *бирмы* (*ф > п > б*) — ферма, *бинсийә* — пенсия, *шибер* — шифр, *сарабан* — сарафан, *былсукно* — полусукно, *бударка* — подарки, *нибет* — нефть, *байталы* — айдалы, *бирашатчик* — переводчик.

Билгеле бер төркем сүзләрдә *б~п*: *кирбең* — кирпич, *кәбәң* — кәпәч — түбәтәй, *цулбы* — чулпы һ. б.

Аерым сүзләрдә *м~б* тәңгәллегә күзәтелә: *түмән* — түбән, *мән* — белән, *мөрлөгән* — бөрлегән, *мөкөрө* — бөкре һ. б. Шулай ук: *кәнсиртмәлән* — концерт-фәлән (*ф > п > б > м*).

Киресенчә күренеш (ягъни *б~м*) түбәндәге сүзләрдә очрый: *бунтайын* — мондый, *буйынцақ* — муенчак — муенса.

Алынмаларда *п~ф* даими характерда: *пайта* — айда, *Пума* — Фома, *Патыйма* — Фатыйма, *Пәргый* — Фәхриҗамал һ. б.

Гомумсебер һәм мишәр диалектлары, урта диалектның нократ, златоуст, тепекәй сөйләшләрендәге кебек, төмән сөйләшенә дә й-ләштерү хас: *йемеш* — *жимеш*, *йеләк* — *жиләк*, *йер* — *жир*, *йел* — *жил*, *йома* — *жомга* һ. б.

Шул ук вакытта *ж* авазын саңгыраулаштыру очраклары да күзәтелә: *чавап* — *жавап*, *чан* — *жан*, *Чәмилә* — *Жәмилә*, *Қәчи* — *Хәжи*, *чисни* — *жизни*, *ченаза* (чагышт.: *кас*. — шулай ук) — *женаза*, *Тачәхмәт* — *Тажидәхмәт*, *Чәүдәт* — *Жәүдәт* һ. б. Мондый күренеш, берьяктан, әдәби телдә сөйләшергә омтылуны чагылдырса, икенче яктан исә, төмән сөйләше вәкилләре составында казанлыларның шактый зур өлешне тәшкил итүләре белән дә бәйләнгән.

Көнчыгыш диалектларга хас *ц*-лаштыру күренеше дә төмән сөйләшендә системалылыгын берникадәр югалткан. Бер үк сүзнең *ч* белән дә, *ц* белән дә әйтелү очраклары шул турыда сөйли: *чалгы/цалгы* — *чалгы*, *чай/цай* — *чәй*, *чач/цац* — *чәч*, *чыбыгымчык/цыбыгмыцык* — *сукыр* *тәкә* (уены) һ. б. Бу янәшәлек грамматик күрсәткечләрдә дә күзәтелә: *паргынчы/паргынцы* — *барганчы*, *алгач/алгац* — *алгач* һ. б. Алынмаларда: *цәрәт* — *чират*, *бицир/вичир* — *вечер*, *пицәт* — *печать* һ. б.

ц тартык авазы, *ч*-лаштыру аша, әдәби *ж* авазы белән дә тәңгәлләшә: *Цәлә* — *Жәләй*, *Айницамал* — *Гайнижамал*, *үцәт* — *үжәт*, *қуча/қуца* — *хужа*, *баца* — *бажа*.

ц-лаштыру татар теленең мишәр диалектында бер төркем сөйләшләргә хас.

Төмән сөйләшендә тирән тел арты *қ* һәм тел арты *к* авазларының кулланылышында түбәндәге үзенчәлекләргә билгеләп үтәргә кирәк.

Көнчыгыш диалектларга хас саңгыраулаштыру *қ/к* авазларының *ғ/г* авазларына тәңгәллегенә китерә һәм бу позицион яктан чикләнелмәгән: *көл* — *гөл*, *көләп* — *гөлжимеш*, *йаңқыр* — *йаңгыр* (яңгыр), *йомқа* — *жомга*, *пәрәңке* — *бәрәңге*, *үләңкән* — *өйләнгән*, *суңқы* — *соңгы* һ. б. Бу үзенчәлек рус алынмаларында да чагыла: *караш* — *гараж*, *кыратус* — *градус* һ. б.

Билгеле бер төркем сүзләрдә ике сузык арасындагы *қ/к* авазлары, киресенчә, яңгыраулашалар: *икенце/игенце* — *игенче*, *цағыра* — *чакыра*, *шикелле/шигелле* — *шикелле*, *уғыган* — *укуган*, *сатаға* — *сәдака*, *йоға* — *йука* (юка), *Мәгәмәтйәр* — *Мөхәммәдъяр*, *пағыр* — *бахыр* — *мескен*, *ирген* — *иркен*, *алға* — *алка*, *йылгы* — *йылкы* (елкы) һ. б.

Алынмаларда *қ~ж* тәңгәлlege актив: *қәсер* — *хәзер*, *қайшанцылык* — *хайванчылык*, *Митқәт* — *Мидхәт*, *Қыйсматула* — *Хисмәтулла*, *Қәсән* — *Хәсән* һ. б. Шул ук вакытта киресенчә күренешне (*х~к*) дә күрсәтеп үтми булмый: *дихий* — *дикий*, *хәтерле* — *кадерле*, *хәбер* — *кабер* һ. б. Гарәп-фарсы алынмаларында сүз башындагы *х* авазы төшү (*уча* — *хужа*) яки *ғ~ж* (*ағырысы* — *ахры*) очраклары күзәтелә.

й~г: *ийән/ийен* — *игән* — *икән*, *мөйөс* — *мөгез*, *мийен* — *микән* һ. б.

w~г: *совыш* — *сугыш*, *тушалық* — *догалык*, *түшәрәк* — *түгәрәк* һ. б.

ш тартык авазының алгы рәт сузыклары булган сүзләрдә йомшак варианты да күзәтелә: *иш'кәк* — *ишкәк*, *пиш'енце* — *бишенче*, *пәш'әкә* — *бәрән*, *ш'ибер* — *шифр* һ. б. Мондый күренеш көнчыгыш диалектларның башка сөйләшләрендә һәм урта диалектның златоуст, тепекәй сөйләшләрендә дә билгеле.

ң~н тәңгәллегә сүз азагында күзәтелә: *үләң* — *үлән*, *йалаңайақ* — *йаланайак* (яланаяк), *қалың* — *калын*, *иңәц* — *инеч*, *тирәң* — *тирән*, *йалаң* — *ялан* һ. б.

Татар теленең күпчелек сөйләшләрәндәге кебек үк, төмән сөйләшендә дә татар (шул исәптән күпчелек төрки) теле өчен ят булган фарингаль *h* авазы әйтелми. Сүз башында ул даими рәвештә төшә: *ицкем* — *һичкем*, *ава* — *һава*, *ицмә* < *һич нимә* — *һичнәрсә*, *Әтийә* — *Һәдия*, *әрқайсы* — *һәрқайсы*, *үнәр* — *һөнәр*, *әрбер* — *һәрбер* һ. б.; сүз уртасында: *Сөрә* — *Зөһрә* һ. б.; сүз азагында: *қона* — *гөнаһ* һ. б.

Ике сузык арасында *h* авазы төшкәч, ике бертөрле сузыклар кушылып, озын яки гадәти аваз хасил була: *шәәр/шәр* — *шәһәр*, *қәәр* — *каһәр*, *баа* — *бәһа* һ. б.

Төрле күтәрелештәге авазлар булганда, *w* яисә *й* сонорлары барлыкка килә: *Майсәрwәр* — *Маһисәрвәр*, *Миннурчан* — *Миңнуржиһан*, *Майрә* — *Маһирә*, *Шийап* — *Шиһап*, *Тайыр* — *Таһир*, *Йийанша* — *Жиһанша*, *сийенне* — *зиһенне*, *Майнур* — *Маһинур* һ. б.

h авазына *x*, *ғ* авазлары тәңгәл килү очраklarын күрсәтеп үтми мөмкин түгел: *әштәғы* — *аждаһа*, *сәхәр* < *зәһәр* — *агу* һ. б.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. *м~н*: *цормалу* — *чорналу*; *н~м*: *сашын* — *савым*; *н~л*: *тешнәү* — *тешләү*, *минесийә* — *милиция*; *т~д*: *Маматыш* — *Мамадыш* (шәһәр исеме); *w~й*: *сашысқан* — *саескан*; *й~н*: *йецкә* — *нечкә*; *к~т*: *қармақлы* — *тармаклы*; *т~к*: *итмәк* — *икмәк*; *ч~ш*: *келүч* (итәк) — *кеш* (итәк), *пәлеч* — *бәлеш*; *қ/к~һ*: *Сукрә* — *Зөһрә*, *Қәтийә* (*h > x > қ*) — *Һәдия*; *ң~г*: *түңәрәк* — *түгәрәк*, *мөңәтәк/мөгәтәк* — *өсте ябулы арба*.

А с с и м и л я ц и я (охшашлану). Тел очы *н* тартык авазы ирен-ирен *б* авазы алдында килгәндә, өлешчә кире ассимиляциягә дучар була: *пиргәмнес* — *биргәнбез*, *пәйшәмпе* — *пәнжешәмбе* һ. б.

Пачкыч — *баскыч* сүзендә кире ассимиляция очрагы чагылган.

Охшашсызлану *чүкеш* — *чүкеш* сүзендә теркәлгән.

Төмән сөйләшендә алтай телләренә хас ассимиляция күренешләре очрый: *пестеңке* — *безнеке*, *йултап* — *йуллап* (юллап), *эстәп* — *эзләп*.

А в а з л а р ө с т ә л ү. Тел очы *с*, *ц* тартыклары алдында *н*, *л* сонорлары өстәлә: *былцырақ* — *пычрак*.

ң авазы янында *ғ/г* тартыклары өстәлергә мөмкин. Бу күренеш системалы түгел, әмма төрле сүзләрдә һәм төрле грамматик формаларда күзәтелә: *йаңгыш/сир.*: *жаңғыш* — *йаңыш* — *йалгыш* (ялгыш), *йаса-шыңға* — *йасауыңа* (ясауына) һ. б.

Билгеле бер төркем сүзләрдә, Урал төбәгенең күпчелек сөйләшләрәндәге кебек, *рт* кушыгы күзәтелә. Ул *р* (*қыцыртқан* — *кычиткан*, *йомошарта* — *йомшата*) яки *т* (*йомортқа* — *йомырка*, *себертке* — *себерке*, *кисәрткә* — *кисәркә* — *кәлтә*) авазлары өстәлү нәтижәсендә барлыкка килә.

Сүз азагында *қ/к* өстәлә: *хәтлек/ғәтлек* — *хәтле*, *шийеллек* — *шикелле* һ. б.;

борынғы *қ* саклану: *цырақ/чырақ* — *чыра*. Бу диалекталь вариант Урал төбәге татар сөйләшләрәненң күпчелегендә күзәтелә.

й өстәлү: *пийәсөк* < *биле өзек* (ягъни *нечкә*) — *шөпшә*, *йослы* — *исле*, *йышқа* — *ышкы*.

Авазлар төшү. *ас(т)*, *өс(т)*, *ал(д)* сүзләренең кыек килешләрәндә *т*, *д* тел очы тартыклары төшә: *асынта* — астында, *өсөнә* — өстенә, *алында* — алдында һ. б.

Икеләтелгән тартыклар (геминатлар) кыскара: *тт > т*: *тартық* — тарттык; *нн > н*: *артынан* — артыннан, *анан* — аннан, *шунан* — шунан; *лл > л*: *Сәйбула* — Сәйфулла; *сс > с*: *эсе* — эссе; *пп > п*: *апара* < *аппара* — алып бара; *кк > к*: *элекә* — элекке.

Тел очы *н* тартыгы тел очы тартыклары алдында төшә: *ана сын* — аннан соң, *күптә төгөл* — күптән түгел, *укытқайты* — укыткан иде һ. б. Шулай ук: *перәр имә* < *берәр нимә* — берәр нәрсә. Сүз азагында: *икә* — икән (чагышт.: шулай ук пермь сөйләшендә дә).

-ып/-еп кушымчалы хәл фигыль һәм *й* авазына башланган фигыльдән торган аналитик төзелмәдә *й* соноры төшү очраклары теркәлгән: *эцәб аталар* — эчеп яталар һ. б.

Ике сүз арасындагы позицияләрдә *қ* (*йонно орт* — йонлы корт), *р* (*перә йыл* — берәр ел) тартыклары төшә.

Гарәп-фарсы алынмаларында сүз башындагы увуляр *г* авазы төшә: *Аптеләлим* — Габделгалим, *Ачилә* — Гаҗилә, *Атийә* — Гадия, *әтәт* — гадәт, *Тимерали* — Тимергали, *әләмәт* — галәмәт, *Айниҗамал* — Гайниҗамал, *Айшә* — Гайшә һ. б.

г төшү: *йома* — жомга; *х*: *негә* — никах; *й*: *қасы* — кайсы.

Аерым сүзләрдә сонор һәм сузыктан торган тулы иҗекләр төшә: *апара* — алып бара, *иләшү* — ийәләшү (ияләшү), *йәшенү* — йәшеренү (яшеренү), *шәй* — шулай, *пәйшәмпе* — пәнҗешәмбе һ. б.

Тамырларында *р* соноры булган фигыльләрдән төрле фигыль формалары ясалганда, ике *р* ның берсе төшә: *күресес* — күрерсез, *парымын* — барырман, *сикерем* — сикерермен һ. б.

Метатеза. Янәшә авазларның алмашынуы: *қомлақ* — колмак, *үрмәкче* — үрмәкүч, *аспар* — абзар, *айлапқыц* — аляпкыч (алъяпкыч), *сушырсы* — зурысы, *қымрысқа* — кырмыска, *эскәймә* — эскәмийә (эскәмия), *порнаҗы* — борынҗы, *түкмәк* < *түмгәк* — кул тегермәне ташы һ. б.

Арадаш метатеза: *ыртын* — ындыр, *писур* < *пузырь* — лампа куыгы. Рус алынмаларында метатеза протеза ролен башкарырга мөмкин: *бөржинә* — пружина, *колоп* — клуб һ. б.

Морфологик үзенчәлекләр

Сүз төркемнәре, аларның категорияләре буенча төмән сөйләше дә әдәби телдән, нигездә, аерылмый. Шулай да, көнчыгыш диалектларының башка сөйләшләре кебек үк, бу сөйләштә дә диалекталь вариантлар яки формалар шактый табыла.

Исемнәр. Иркәләү-кечерәйтү формалары әдәби *-қай/-кәй*, *-ц(ч)ық/-ц(ч)ек* һәм диалекталь *-ц(ч)ығац(ч)/-ц(ч)егәц(ч)* кушымчалары ярдәмендә ясала: *Ике қысцығацлары* (кызчыклары) *да бар үсләренең*. *Ай бәбекәм*, *син нық суғылған икәнсең йелгә*, *тите* — Ай бәбекәем, сиңа бик нык зәхмәт кагылган, диде. *Паланықы палацығы килте* — Улымның улкае (кечкенә улы) килде.

Татар теленең күпчелек сөйләшләрендәге кебек, төмән сөйләшендә дә ялгызлык исемнәре, кыскарып, *-к*, *-кәү/-кү*, *-ый/-ий*, *-ай/-әй*, *-ч*, *-ш* иркәләү-кечерәйтү кушымчалары алалар: *Сәбуч* — Сәйфетдин (+ *-ч*),

Айниш — Гайникамал (+ -ш), *Мәтәй* — Мөхәммәт (+ -й), *Тәбеш* — Тәфкил (+ -ш), *Магай* — Мөхәммәтша, *Мәтрәц* — Мөхәммәтрәхим (+ -ц < ч), *Бәхри* — Фәхретдин, *Пәрғый* — Фәхриҗамал, *Цәлә* — Жәләй, *Цибақ* — Сибгатулла, *Кәпцүк* — Хәбибҗамал һ. б.

Нисбәтлекне белдерә торган *-нықы/-неке* кушымчасы төмән сөйләшендә тарихи тулы вариантта кулланыла. Аның семантик функциясе дә үзенчәлекле, чөнки бу кушымча ялганган сүзләр (исемнәр һәм алмашлыклар), әдәби телдән аермалы буларак (билгеле булганча, алар хәбәрлек оештыралар), жөмләдә аергыч булып киләләр: *Сур малайымныңы* (улымның) *уйғысы* (бүрәнәне чокып эшләнгән көймә) *белән йөртәм*. *Дәүлатша бабай аныңқы баласы* (аның улы). *Инәсе Сасның* (ав. ис.) *иген киленцәгебеснеңке* — Киленебезнең әнисе Сазныкы икән.

Шулай итеп, төмән сөйләшендә *-ныңқы/-неңке* кушымчасы, көнчыгыш диалектларның башка сөйләшләре, пермь, нократ, подберезье, кузнецк һ. б. кайбер сөйләшләрдәге кебек үк, әдәби телдәге *-ның/-нең* кушымчасына тәңгәл килә.

Төмән сөйләшендә *-ныңқы/-неңке* кушымчалы алмашлыкларның тартым кушымчасы алу очраklары теркәлгән: *Үсемнеңкесенә тә куштанлы күлмәк теккән мин* — Үземнекенә дә (үземнең кызга да) балитәкле күлмәк тектем мин. *Саламныңқысы* (саламның) *кисәкләрен түрт цатлык сайын тегеп қуйалар*.

-ныңқы/-неңке кушымчалы 1 нче зат күплек сандагы без алмашлыгын алтай телләренә хас ассимиляцияләшкән вариантта куллану очрагы теркәлгән: *Пестеңке сур малай ғына тордо* — Безнең зур малай ғына яшәде.

Төмән сөйләшендә икеләтелгән тартым кушымчасы ялгану очраklары табыла: *Малай да бар, қысысы та* (кызы да) бар. *Әрғайсысын тәмнәп цай эцтек* — Һәркайсын авыз итеп чәй эчтек.

Исемнәрнең килеш белән төрләнеше, нигездә, әдәби телдәгечә. Шул ук вакытта кайбер аерымлыклар да табыла.

Иялек килешендә кушымчаның *н* авазы төшү: *Сеңнемең* (сеңлемнең) *қысына әйтәм, кабыста йабырақ ашамайым*.

1 нче һәм 2 нче зат тартымлы исемнәрнең төшем килешен *н* авазыннан башка да формалаштыру очраklары күзәтелә: *Малайымы беңән шахыт тапқан* — Баламны печән өстендә таптым. *Памилйәңе* (фамилияңне) *тә сураған кеше йуқ*.

Борынгы *-ғары* кушымчасын куллану очрагы теркәлгән: *Йаңқарыға цығармайтлар эшлэгән кешене* — Эшчән кешене янга (читкә) чыгармыйлар.

Тартымлашкан исемнәрнең төшем килеш кушымчасы төшәргә мөмкин: *Пыл айағым тоңортот* — Бу аягымны өшеттем. *Йәш цақта циккән цигешләрем* (чигешләремне) *таратып пөтөрдөм* (бетердем). *Өсөм-башым* (өс-башымны) *салам та йышыныб алам*.

Тартымлы исемнәрнең юнәлеш килеше *-ға/-гә* кушымчасы белән ясала: *Кемнекегә* (кемнекенә, ягъни кемнең алдына) *төшсә* (туп), *шаны алып қышып китергә тийеш*. *Йылан өстөгә йәбешмәгән* — Елан өскә ташланмаган. *Йар астыға килгән төмпәсе* — Уеп эшләнгән көймәсе яр астына килгән.

Урын-вакыт килешендә дә *н* авазының төшүе күзәтелә: *путьныс өстөтә* — поднос өстендә *н. б.*

Алмашлыктар. Сөйләштә аларның составы, төрләнеше, нигездә, әдәби телдәгечә. Шунуң белән бергә, кайбер аерымлыктар да табыла.

Зат алмашлыктары: *мин* (сирәк: мән), *син* (сирәк: сән), *ул*, *пес/бес*, *сес*, *алар*.

Мин алмашлыгы иялек килешендә төрле вариантта кулланыла: *минең/минем/мәйең/мийең*. Мәсәлән: *Мәйең цацым оссон була торганийе* — Минем чәчем озын иде. *Минең пелән пер йылныңқы ийән-тегес* — Минем белән бер елгылар икәнсез.

Сүзтезмә составында *-ң* кушымчасы төшәргә мөмкин (*-ны/-не < -ның/-нең*): *Мине (минең) қартым үсе тә пасаты пыйма. Инцеләгән (бүләк иткән) кешесе монта булмаса, аны итен (аның итен) пүлеп алып парадылар*.

1 нче һәм 2 нче зат алмашлыктары юнәлеш килешендә *миңа/миңә, сиңа/сиңә* формаларында әйтелә: *Персе миңә (миңа) булсын әле. Пес сиңә кереп бицер йасайбыс* — Без сиңа кереп (сезнең өегездә) кичә ясыйбыз. *Пы йер сиңә (сиңа) булсын*.

Сөйләштә тагын *минеңә* варианты да күзәтелә: *Минеңә пумык бирә* — Миңа ярдәм итә.

Чыгыш килешендә: *минән/миннән, синән/синнән*. Сирәк кенә: *мидән* (миннән).

-нықы/-неке кушымчалы алмашлыктарның кыска вариантларын куллану очрактары бар: *миңке* — минеке, *сиңке* — синеке, *аңқы* — аныкы: *Миңке ысташ кермәгән* — Минем стаж кермәгән. *Миңкеләр парып қараған* — Минекеләр барып карады.

Бу күренеш сирәк очрый, китерелгән мисаллар төмән сөйләшенең төньяк өлешендә, саз ягы сөйләше белән контактта булган авылларда теркәлгән. Мондый типтагы кыскартылган вариантлар пермь сөйләшендә дә билгеле.

Ул зат һәм күрсәтү алмашлыгының иялек килеше формасында *н* авазы төшә, ә аның урынында *а* авазы барлыкка килә: *Кәпләшкән қуй мин ааң ман* — Мин аның белән сөйләштем бит.

Күрсәтү алмашлыктары: *пы/пе/пыу/бы/пыл/ бул* — бу; *пулар* — болар, *ул/у/а* — ул; *шу/ша/шал* — шул; *ошо* — шушы; *ошлай* — шушылай, *анау/анашы* — әнә ул, *монау/ монашы* — менә ул, менә бу; *шантай/шантайын* — шундый, *антай/антайын* — андый, *монтай//монтайын/бунтайын* (сир.) — мондый *н. б.*

Мисаллар: *Ошонта тышып, ошонта үстек* — Шушында туып, шушында үстек. *Пыны (моны) миңә пүләг иттеләр. Эш шантайын (шундый). У йаққа барың сес* — Ул якка барыгыз сез. *Ул кеше йөртәк (чит хатыннар белән йөрүчән) булты. У бицәнеңке малайы бар. Посонноқ цацы йуқ* — Бу кадәр озынлыкта чәче юк. *Бысын та ацып торайық. Үсем тә шунтайын пулғац* (шундый (ятим) булгач). *Ша кемте?* — Шул кем соң? *Бул инте аларға керәте* — Бу инде аларга керә. *У йақны та пағың* — Ул якны да карагыз. *Шанықы* (шунуң) *иске өйөн алғаннар. Шанта* (шунда) *йығылып қаладылар. Антай гешләр тә бар қуй* — Андый кешеләр дә бар бит. *Бийақта түгел, шу яқтайте* — Бу якта түгел, шул якта иде. *У йақта туғаннарым бар*.

Ошо қыйсмадулла мулла бабабыс ман татыу булыпты — Шушы Хисмәтулла мулла бабабыз белән тату булган. Ана усы қысы сигесне пөтөрдә — Әнә ул кызы сигезне бетерде. Менә пы тирәңлек қасатылар хаберне — Менә мондый тирәнлектә казыйлар каберне. Ошо сүсем ошонда ғалсын, инәкәү, тейте — Шушы сүзем шушында калсын, әнекәм, диде. Монаусы (монысы) бармаған. Ошо көннәртә — Шушы көннәрдә.

Ул алмашлығы у вариантында да кулланыла: У ни кәпләйте? — Ул нәрсә сөйли? Мин у йақны пеләмен. Цүкмән кийәсен, қара булаты у? — Чикмән киясең, кара була ул.

Төмән сөйләшендә анау — анашы < әнә + ул, монау — монашы < менә + у алмашлыҡлары актив кулланыла: Анашы геше пелен оцлап тордоқ — Әнә ул кеше белән тотып тордык. Монауның айғыры анаунықытан та артығырақ ийен — Моның айғыры аныкыннан артыграк икән. Посауны суйатылар, анауны-монауны ашататылар — Бозауны суялар, тегесен-монысын сыйлылар.

Алмашлыҡларга һәм шулай ук бер сүзенә, урта диалектның күпчелек сөйләшләрәндәге кебек үк, икеләтелгән тартым кушымчалары ялғанырга мөмкин: Ансысы уғығалы керте — Анысы укырга керде. Берсесе тегенәте, берсесе тегенмәй — Берсе тегә, берсе тегү белән шөгылләнми.

Алмашлыҡларның юнәлеш килеше, нигездә, әдәби теләгечә: аңа, моңа, шаңа, ошоңа һ. б. Шуның белән бергә, -ңғар/-нғәр яки -нарға/-нәргә формасы да очрый: Моңғар алғапқычымны күрсәтәйен — Моңа алъяпкычымны күрсәтим әле. Шунарға (шуңа) кейәүгә ықытым.

Бу алмашлығы кыек килешләрдә а-вариантта да очрый: Маны пик шәлләтем — Моны бик жәлләдем.

Кыек килешләрдә аның б авазы сакланырга да мөмкин: Бынан тураға барың — Моннан турыға барығыз.

Сорау алмашлыҡлары: кем/кәм — кем, нимә/нәмә/нәрсә/нийәрсә/ни/ней/нәстә — нәрсә, ницә — ничә, қайсы//қайсысы — кайсы, қайта/қайты — кая; қайта — кайда, нинтәй/нинтәйен — нинди һ. б. Мәсәлән: Кәмкә пиртең? — Кемгә бирдең? Пы кемте? — Бу кем? Нинтәйен эштә эшләйте? — Нинди эштә эшли? Нимә тейте? — Нәрсә ди? Ницә йыл парғаныңа? — (Кияүгә) барғаныңа ничә ел?

Төмән сөйләше өчен характерлы үзенчәлекләрнең берсе — хәбәрлек оештырғанда сорау алмашлыҡларына -ты/-те (чагышт.: алаты, киләте, сурайты һ. б.) кушымчасы ялғану: Ша кемте? — Шул (кеше) кем ул? Ницек те? — тийем — Ничек? — дим. Қулымта нийте? — Кулымда нәрсә? Кәбәңең қайтыты? — Түбәтәң кайда?

Билгеләү алмашлыҡлары: әрбер — һәрбер, әрқайсы — һәрқайсы, пөтөрә — бөтенесе, кемесе — кайсы, кайберсе һ. б. Мәсәлән: Кемесе (кайсы) сәт китерәте, кемесе йомортқа, күк қорбәннең йасайтлар.

Юклык алмашлыҡлары, әдәби телдәге кебек үк, сорау алмашлыҡларының алдына пер (бер), иц (һич) сүзләре кушылып ясала: Ицқайта бармайым — Беркәя да бармайым. Ицнимә белмәйсең — Бернәрсә белмисең. Пер имә тә йасмаан — Бернәрсә дә язмаган.

Саннар. Гади сан урынына жыю саны куллану очрақлары бар: Өцәүбес тә үлеп қалмабыс — Өчебез дә үлеп китмәбез.

Рәвешләр. Сөйләштә -лай/-лэй кушымчасы һәм аның тар варианты -луй/-ли(й), көйө сүзе белән рәвешләр ясау күзәтелә, ул билгеле бер төркем сүзләрдә очрый: *Ирем пик яшьлэй үлгән. Маллай (тукыма килеш) сатылган, тегүшен мин тектем. Кийәүгә цыып киткән қуй (бит) йәш көйнә. Мамам пағыр үлгәнә паласы йегетлэй қалган* — Апам мескен үлгәндә улы егет көе калган. *Әйтә, цайны эчеп йебәрәң эселэй* — Әйдә, чәйне эссе көенчә эчеп жибәрегез.

-лата/-ләтә (бу кушымча сирәк очрый): *йәшләтә* — чи көенчә, *яшь көенчә, йылылата* — жылы көенчә һ. б.

Тәртип санына ялганып, -лай/-лэй кушымчасы әдәби телдәге *мәртәбә, тапкыр* сүзенә туры килә: *Игенцелэй ағаң пирмэй утыра* — Икенче тапкыр ағач бирмичә тора.

-н авазына тәмамланган күләм-чама рәвешләренәң чагыштыру дәрәжәсе -ндырак/-ндерәк кушымчасы белән ясалу очраклары бар: *Пешкән майны кәндерәк салсаң, сыр та тәмлерәк пулады* — Ак майны күбрәк салсаң, сыр да тәмнерәк була.

-тай/-тэй, -тайын/-тәйен кушымчасы ярдәмендә чагыштыру рәвешләре ясала: *Сестәйен уғытыуцы ул* — Сөзнәң кебек укытучы ул. *Меношо табатайын осор булаты* — Менә шушы таба кебек зур була. *Қурцақ қатын, қурцақ қатын, Табақтайын (табактай) питле катын* («Қурчак хатын» әкиятеннән). *Пестәй геһләр кән пулыпты* — Бөзнәң шикелле кешеләр күп булган.

Вақыт рәвешләре ел фасыллары һәм тәүлекнең төрле вакытларын белдерә торган сүзләрдән түбәндәге кушымчалар белән ясала:

-қылық/-келек: *Йәйгелек (жәй көне) монта қайтам, қышқылық (қыш көне яки қышын) Төмәндә торам. Йәйгелек қорбанны үткәрәделәр сыу чачышып* — Жәен яңгыр боткасы үткәрәләр су сибешеп. *Иртәгелек парабис* — Иртән барабыз.

-ғысын/-гесен: *Йәйгесен каршукларга тослап утысып қуйған* — Жәен чүлмәкләргә тозлап утыртып куялар. *Қышқысын иккә ай торада тороп килә* — Кышын 2 ай шәһәрдә торып кайта. *Йасқысын қуслаты қуй* — Сарык язын бәрәнләде.

Белән бәйлеге ярдәмендә: *Көс пелән қазасың та пәрәңке ғала ғуй* — Көз көне казыйсың да бәрәңге кала бит. Чагышт.: әд. *иртә белән, кич белән* һ. б.

Әдәби чаралар белән: *Үгесләре булса, сата қыш көннәре.*

Лексик-семантик ысул: *Йәй пеңән эшлэйбес* — Жәен печән эшлибес.

Дәвамлы вақыт рәвешләре, нигездә, әдәби телдәгечә ясала: Мәсәлән: *Қыш буйына аны күршеләр қараған. Көнозон эшләнәмен* — Көне бую эшлим (эш белән мәшгульмен). *Асапланасың көнө буйы. Қышның пуйына аураты қайнысы* — Каенатасы кыш бую авырды. *Төннөң пуйына у сийырны саһатитем* — Төне бую ул сыерны сава идем. *Төннөң пуйына йаңқыр пулты* — Төне бую яңгыр булды.

Фигыльләр. Затланышлы формалар. Хикәя фигыль. Хәзерге заман хикәя фигыль кушымчасының -ый/-и(й) һәм -ай/-әй вариантлары параллель кулланыла. Традицион сөйләшкә хас -ай/-әй формасының системалылыгы югалу төмән сөйләше вәкилләре арасында казанлыларның сан ягыннан зур урын алып торыуы һәм татар әдәби

теленен көчле йогынтысы белән аңлатыла. Икенчедән, бу заман формасы сөйләштә тулы һәм кыска вариантларда күзәтелә. Мисаллар: *Иртәтән кицкәцә нишләргә пелмәйем* — Иртәдән кичкә кадәр нишләргә белмим. *Утынны сатып аламын. Сурайтлар* (сорыйлар), *сес сураган шикелле. Пер нәрсә тә эшләмәйен йөрәйләр йәшләр* — Яшьләр бер нәрсә дә эшләмичә йөриләр. *Мин пармайым, йөрмәйем тә* — Мин бармыйм да, йөрмим дә. *Кәртүшкә шәңкәм пар, ашап қарайымсыс?* — Бәрәңге пәрәмәчем бар, ашап карыйсызмы? *Әйдәң, цай суыйды* — Әйдәгез, чәй суына.

2 нче зат күплектә зат кушымчасы кыскарырга мөмкин: *Сес песнеңке сүләшүне тә аңламайсс пуыр* — Сез безнең сөйләшүне дә аңламыйсыздыр.

2 нче зат берлектә зат кушымчасы *н* авазына тәмамланырга мөмкин: *Онаш итеп йәйәсен* — Токмач камыры кебек жәясең. *Шәңкә бешерәсен* — Пәрәмәч пешерәсең.

3 нче зат берлек һәм күплектә *-ты/-те (-ды/-де)* кушымчасы ялгана: *Килен килеп керсә тупсада чүпрәк йыртып йебәрәделәр, иккә ғыс йыртады* (жибәрәләр, ерта). *Киленцәккә қоймақ пешертәләр, ашайтылар* (ашыйлар), *тәмне тип, эрисықлы булсын тип. Кеңе палтысымныңы паллары пудышатылар. Қуцқар суйадылар қорбәннеккә* — Корбанга тәкә суялар. *Күрәцәктән қацып қотолоп пулмайды* (булмый). *Тослайтлар палықны* — Балыкны тозлыйлар. *Алаца турап пулаты, көйләк тегәтеләр* — Алача киндер була, күлмәк тегәләр.

-ты/-те кушымчасының кыскартылган варианты, нигездә, 3 нче зат күплектә күзәтелә. Бу яктан төмән сөйләше мишәр диалектының мордва-каратай сөйләше белән уртаклык күрсәтә.

Хәзерге заман хикәя фигыльнең юклыгы 1 нче затта төрле вариантларда булырга мөмкин: *алмам/алмайым*. Мәсәлән: *Пелмәм, сеснеңцә нимә ул?* — Белмим, сезнеңчә нәрсә ул?

Сүз уңаенда төмән сөйләшенә хас тагын бер үзенчәлекне күрсәтеп үтәргә кирәк: *-ты/-те* кушымчасы фигыль хәбәрләргә генә түгел, исем хәбәрләргә дә, гомумән хәбәр функциясендәге исем сүз төркемнәренә дә, модаль һәм башка сүзләргә дә ялганырга мөмкин: *Ша пицә қашақты* — Шул хатын суқыр. *Йаңқыр йауты, күк қорбәннек үткәрмәсәк тә йарарты* — Яңгыр яуды, яңгыр боткасы ясамасак та ярар.

Төмән сөйләшендә хәзерге заманның аналитик формалары да күзәтелә: *-ып/-еп + утыра*. Мәсәлән: *Көнозон килеб утырамын* — Көн буге киләм.

-а/-ә + дығын/-деген/-тығын/-теген, -а/-ә + торған: *Инәү йөрөтә деген песне ғунаққа* — Безне, гадәттә, әнибез кунакка йөртә. *Қурықып аның йоласы айыры қала торған* — Гадәттә, кеше курыкса, аның жаны (коты) аерылып кала.

Төмән сөйләшендә билгеле үткән заман, нигездә, ике форма белән белдерелә.

Татар теленен Тау ягы, Урал төбәге сөйләшләрәндәге һәм себер диалектларындагы кебек, *-ған/-гән* кушымчасы белән: *Этпоронма? Ике төп апқайтып утыртқан мин аны* — Гөлжимешме? Мин аны ике төп алып кайтып утырттым. *Мин аларны аңа пиргән* (бирдем). *Пергәшләп*

йөрөгән пес — Бергә эшләп йөрдек. *Үсепес сарнап, үсебес йырлаган* — Үзебез көй уйнап, үзебез жырладык. *Сөлгөнө дә үсем суққан* (суктым) мин. *Палам сигес, перәше машинага суғылып үлгән* — Балаларым сигез иде, берсе машинага тапталып үлде. *Сес шаны уғығанма?* — Сез аны укыдыгызмы? *Пес аның белән пергә эшләп йөрөгән* — Без аның белән бергә эшләп йөрдек.

Бу форманың зат белән төрләнү очраklары да теркәлгән: *Пес қота белән қотоца қушылғанпыс* — Без кода белән кодача кушылдык.

Әдәби телдәге кебек, *-ды/-де/-ты/-те* кушымчасы белән яңгырау вариантның кулланылышы берникадәр чикле. Кайбер очраklарда кушымча составындагы *ы/е* сузыклары кыскарырга мөмкин. Мисаллар: *Әкәм пелән умайып* (сөенеп) *йөрибес, аяқ пөтәйде. Йултап-йултап алтлар кешеләр сур бинсийә* — Юллап-юллап, зур пенсия алдылар кешеләр.

Нәтижәле үткән заман, әдәби телдән аермалы буларак, *-ып/-еп* кушымчасы белән ясала: *Йегермә иккенце йылны төшөпбес* — 22 нче елны төшкәнбес. *Онотопмын, кагас та пөткән* — Онытканмын, кәгазь дә беткән. *Игенце көннө аурып китеп мин* — Мин икенче көнне авырып киткәнмен. *Әйтепте, үсем парыб апқайтам* — Әйткән, үзем барып алып кайтам (дип). *Ағац сурай килепләр* — Агач сорап килгәннәр. *Син алай итепсең* — Син шулай иткәнсең.

Ул, аеруча 3 нче затта, *-ты/-те* кушымчасы да ала: *Гасит тә қуйып китептеләр* — Газета куеп киткәннәр. *Шандүлепте* — Шунда үлгән.

Бу форманың юклыгы *-ма/-мә* кушымчасы белән ясала: *Әй, аны әйтмәпмен* — Әй, аны әйтмәгәнмен. *Цацыпты, тишелмәпте* — Чәчкән, тишелмәгән. *Пал утыртмапмын* — Бал утыртмаганмын.

Төмән сөйләшәндә нәтижәле үткән заманның әдәби формасы (*-ған/-гән, -қан/-қән*) да кулланыла, ул, нигездә, зат кушымчалары алмый: *И, син тасарып қайтқан, титләр* — И, син тазарып кайткансың, диләр.

Зат кушымчасы алу очраklары да теркәлгән: *Үлеп умпер көн йатқанбын* (ятканмын). *Минен белән пер йылныңқы ийәнтегес* — Минем белән бер елгы икәнсез.

Бу форма тартым кушымчасы ала: *Минен тиңнәрәм мин кенә қалғаным* — Үз тиңнәрәмнән мин генә калганмын. *Әйбәт ойошторғаның* (оештыргансың). *Йақшы эш пашқарғаның* (башкаргансың).

Билгеле булганча, нәтижәле үткән заманны тартым кушымчалары белән ясау, себер диалектларыннан тыш, урта диалектның мамадыш һәм пермь сөйләшләрәндә күзәтелә, алтай телләрәндә дә бар.

Күптән үткән заман *-ған/-гән* кушымчасы + *ите* ярдәмче фиғыленнән торган конструкция һәм аның төрле фонетик вариантлары ярдәмендә белдерелә: *Уғытқайты* (укыткан иде), *кейәүгә алып киттеләр. Аңа сыйыр пиргәйтөк* (биргән идек). *Шанта шалай итеп йырлағайнтым* (жырлаган идем). *Көманлы қалғайным* — Авырлы калган идем. *Мин йетте йәшәр қалғайтым* — Мин жиде яшьлек (булып) калган идем. *Питйаулық қуйғайтым, эстәтем, эстәтем, тапмадым* — Сөлге куйган идем, эзләдем, эзләдем, тапмадым. *Мәктәптә эшләгәнтөм* (эшләгән идем). *Ул Қасанта уғанты* — Ул Казанда укыган иде. *Төскә парғайны* — Урманга барган иде.

Күптән үткән заманның, тау ягы һәм пермь сөйләшләрәндәге кебек, билгеле үткән заман кушымчасы һәм *иде* ярдәмче фигыле белән формалашу очраклары да теркәлгән: *Йасғысын чәчүлек ташыдымыйы* — Яз көне чәчүлек ташыган идем. *Ике ир тудыйы* — Ике ир бала тапкан иде. *Қыйрам килеп, монан қына апкертемийе* — Ялкауланып, (суны) моннан гына алып кергән идем.

Төмән сөйләшендә түбәндәге дәвамлы үткән заман формалары табыла:

-а *тығын/-ә теген/-а тыған/-ә тегән/-а торған/-ә тергән/-а дығын/-ә деген* һәм *ите/ит/ийе/ыйы* (< иде) ярдәмче фигыле: *Шиғырлар йаса торғантек* (яза торган идек). *Эшләмәсәң, пер уң та пирмәй торғаннар ите*. *Әшәл мамау титегәйтөк* — Элек мамау ди торган идек. *Пампаралы гөйләк мән пейеп-пейеп пийитегәннәр итөк* — Балитәкле күлмәк киөп тыпыр-тыпыр бии торган идек. *Сыр йасайтығайтым мин* — Мин сыр ясый торган идем. *Йәптөртәкле гөйләк, уғалы камсулларны кейөп төйөрөлөп уйнайтығайты* — Балитәкле күлмәк, укалы камзулларны киөп, әйлөнөп уйный торган идек. *Йастыққа та бастыратығыннар ите* — Мендәргә дә бастыра торганнар иде. *Әшәлгөсө кешөгә эшләйтөгәйтөләр, көннөкә цығатығайтылар* — Әвәле кешөгә эшли торганнар иде, көнлеккә чыга торганнар иде.

-адыр/-әдер + *ийе/ите/ит/ыйы* (< иде): *Сарный-сарный көчөм пөтөп китәдер ийө* — (Биючөләргә) көй әйтөп тора-тора арып бетә идем. *Күп май йийадырыйым*.

Бу форма сөйләшнөң көнбатыш өлөшөндә аөрүча актив. Төмән сөйләшөнөң бу өлөшөндә XX гасырда күчөп килгән казанлылар шактый күп таралган. Шунлыктан жирлө сөйләштә урта диалектка хас үзөнчөлөкләр өш күзөтөлә.

-а/-ә + *ите*. Бу очракта зат кушымчалары төп фигыльгә ялганырга мөмкин: *Сөңнөмә йөләк апарабыс ите* (алып бара идек). *Пөснөң саманта пулыш* (кызның әйбөрлөрөн тегөп бөтөрөргә булышу) *та була + йт + әлө* (була иде әлө). *Арағ эчмәйт + ите бөрт тә* (эчми иде). *Цыгып китәтег ите, қул пөлән көрәкләп қыраны, аш цацатығ ите* (чыгып китә идек, чәчә идек). *Инәкәм цикмән суғатыйты тураб урында* — Әниөм тула суга иде киндөр урынында.

Киләчөк заман, татар әдәби телөндәгө көбөк үк, -ыр/-өр кушымчасы белән ясала. Сөйләштә аның тулы (-ырымн/-өрмөн) һәм кыска (-ырымн/-өрмөн) вариантлары күзөтөлә, кушымчадагы сузыклар тар яки киң вариантларда була: *күрөрсөн/күрәрсөң* — күрөрсөң, *пирөрөм/пирәрөм* — бирөрмөн, *қырар/қырыр* — кырыр, *йығыларсыс/йығылырсыс* — өгылырсыз һ. б. Тамырлары *р* авазына бөткән фигыльлөрдән киләчөк заман формасы ясалганда, икө *р* ның бөрсө кыскара. Мисаллар: *Тәрө эцсәм йиңгөләйөп китөрөм* (китәрмөн). *Күрсәтөрөм, нимә булғантыр*. *Ақца та пирәрөм* (бирөрмөн). *Апқайтырым* (алып кайтырмын) *ашылға йәйгә цыққац, тиб әйтә қуй*. *Асрақ ашаныб алырсын*.

Билгөсөз киләчөк заманның юклык формасы 1 нчө зат бөрлөк санда -ман кушымчасы белән ясала: *Сөснөң мән мәңкө торман* — Сөзнөң белән мәңгө тормам.

Шуның белән бергә, *-мам* (берлектә), *-мабыс* (күплектә), кушымчалары да күзәтелә. Бу исә әдәби тел йогынтысы һәм казанлылар компонентының роле белән аңлатыла.

Юклык формасының *-мар/-мәр* кушымчасы белән ясалу очраклары табыла, тик бу вариант әдәби форма белән чагыштырганда сирәк: *Уйаққа барып йетә алмарбыс* — Ул якка барып житә алмабыз.

Боерык фигыль. Сөйләштә боерык фигыльнең 2 нче зат берлеге, нигездә, әдәби телдәгечә: *пар* — бар, *уғы* — укы, *кил*, *йас* — яз, *кәплә* — сөйлә һ. б.

Катгый кушуну, таләпне белдергәндә, 2 нче зат берлек сандагы боерык фигыльгә *-фын/-ген* кушымчасы ялганымга мөмкин. Әлеге күренеш ялутор урынчылыгында чагыштырмача активрак. Кайбер мисаллар: *Пирген миңа, үсем тотайын* — Бир миңа, үзем тотам. *Пәйләген, төшәте қый* — Бәйлә, төшә бит.

Төмән сөйләшендә 2 нче зат күплек сан боерык фигыль *-ың/-ең* кушымчасы белән ясала, шуның белән бергә әдәби форма да шактый актив: *Әйтәң, утырың, йасының* — Әйдәгез, утырыгыз, языгыз. *Қайтың, үсегеснеңке өйөгөстә йәшәң, тителәр* — Кайтыгыз, үзегезнең өегездә яшәгез, диделәр.

Боеруны, кушуну йомшаграк әйтү өчен *-цы/-це/-чы/-че* кисәкчәсе, *-са/-сә* кушымчасы ялгана: *Сес итән қыرارға парыңцы* — Сез идәнне кырып юарга барсагыз икән. *Уғысағыс* — Укыгызчы.

Сөйләштә теләк фигыльнең 1 нче заты көнчыгыш диалектларга хас *-айын/-әйен* (күплектә *-айық/-әйек*), әдәби телгә һәм урта диалектка хас *-ыйм/-ийем*, *-ыйқ/-ик*, мишәр диалектына хас *-ыйым/-ийем*, *-ыйық/-ийек* кушымчалары белән ясала. Мисаллар: *Йон ийереб алайын* (эрләп алым әле). *Бысын та ацып торайық* (торык әле). *Күмерен төшөрийем* (алым инде) *әле инте, мейеңем қысу. Қул тамырыңны ошлап бағайын* (тотып карым әле). *Цай эңеп алайық* (алык). *Мин керәйенмә* (керимме)? *Цықмайық пес, инәкәү пүлеңкәле күммәйте* — Чыкмык без, әнкәй бүленергә күнми.

Биредә тагын бер үзенчәлекле күренешне билгеләп үтәргә кирәк. 1 нче затның күплегә *-ың/-ең*, *-ығың/-егең* кушымчалары белән дә ясала: *Килце, ашанып алайың* (ашап алык). *Әйтәң; китәйегең ошо йертән* — Әйдәгез, китик бу жирдән.

Эчке теләк төмән сөйләшендә ике форма белән белдерелә. Традицион сөйләшкә хас *-фы/-ге килә*: *Ашығығыс килсә* (ашыйсыгыз килсә), *мин әйтәм, бешерегес үсегес. Порчақлап ит ашағыбыс килсә, утыртамын* — Борчак боткасы белән ит ашыйсыбыз килсә, утыртам. *Пешеренгесе килепте* — Пешеренәсе килгән. *Йасқығыс килсә алың* — Язасыгыз килсә алыгыз.

Әдәби *-асы/-әсе + килә*: *Сүләсәм йылыйсыларым киләте. Әлә йанаста гилмей утынның* — Утынның янасы да килми, ахыры.

Төмән сөйләшендә ният әдәби телдәге кебек үк, *-мақцы/-мәкце/-мақчы/-мәкче* кушымчасы белән ясала: *Пы қысым қайтмақцы була Төмәнкә* — Бу кызым Төмәнгә кайтмакчы була.

Бу функцияда инфинитив һәм *итә* ярдәмче фигыленнән торган конструкция дә кулланыла: *Йамқыр йауғалы итә* — Яңгыр яумакчы (яварга тора). *Тораға кәткәл + итәте* — Шәһәргә китмәкче була.

Тәрәстән қыцқырғалы иткәйтәм, усып киттегес — Тәрәзәдән кычкырмакчы булган идем, узып киттегез.

Ю н ә л е ш л ә р өлкәсендәге үзенчәлекләр. Йөкләтү юнәлеше ясый торган *-қыр/-кер* кушымчасының активрак булуы күзгә ташлана: *пасқыру* — бастыру, *үскерү* — үстерү, *усқару* — уздыру һ. б. Шулай ук *қастыру* — казыту һ. б.

Кайбер фигыльләрнең йөкләтү юнәлеше, әдәби тел белән чагыштырганда, башка кушымчалар белән ясала: *утыс* — утырт, *күргәс* — күрсәт һ. б.

Гомумән, көнчыгыш диалектларга хас булганча, төмән сөйләшәндә дә *-ғыр/-гер*, *-қыр/-кер*, *-ғыс/-гес*, *-қыс/-кес* кушымчалары, әдәби тел белән чагыштырганда, активрак кулланылалар: *көргес* — керт, *кигес* — кидер, *қуйғырт* — куйдыр, *йатқыс* — яткыр һ. б.

Бер юнәлеш урынына икенче юнәлеш куллану, Урал төбәге һәм көнчыгыш диалектлардагы кебек, шактый актив күзәтелә: *Асынып әйбер сатқалы киләтеләр қуй* — Асып, әйбер сатарга киләләр бит. *Әйдәң, ашанығыс әле* — Әйдәгез, ашагыз әле. *Тана тешәйде, ашана алмайды* — Тана теши, ашый алмый.

Кайтым юнәлеше ясый торган *-ын/-ен* кушымчасының төмән сөйләшәндә дә семантикасы киңрәк, ул көнчыгыш диалектларга [Тумашева, 1974], шулай ук пермь, златоуст, тепекәй сөйләшләрәнә хас булганча, конкрет объекты күрсәтелмәгән күчемле фигыльләргә ялганып килә һәм башкаручының гомуми шөгылен белдерә: *Әкертәннәп эшләнеб утырабыс* — Әкрәнләп эшләп утырабыз. *Қысы тегенә, өйтә әле* — Кызы тегү тегә, өйдә әле.

Фигыль дәрәжәләре, нигездә, әдәби телдәгечә, ягъни *-ғала/-гәлә*, *-ыштыр/-ештер* кушымчалары белән ясала: *Әткәйдән сураштырып пағабыс* — Әткәйдән сораштырып карыйбыз. *Оцрағылап қуйа* — Очраштырып куя.

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Көнчыгыш диалектларга хас булганча, төмән сөйләшәндә дә инфинитивның *-ғалы/-гәле* формасы кулланыла: *Оллапакүгә қунғы барадыр ыйым* — Әнинең апасына (олы апакаема) кунарга бара идем. *Сакийа мамаға утын йарғалы қушатлар* — Зәкия әбигә утын ярырга кушалар. *Танышқалы килтләр, сорап килделәр әтисе, әнисе* — Танышырга килделәр, сорап килделәр әтисе, әнисе.

Шуның белән бергә әдәби форма да очрый.

Инфинитивның юклык формасы *-ма/-мә* кушымчасы белән ясала: *Йебәргәлемә, йебәрмәгәлемә* — Жибәерергәме, жибәрмәскәме.

Инфинитив функциясендә *-у/-ү* формасы да кулланыла, ул аеруча *кәрәк* модаль сүзе белән килә: *Йәш пулсақ та эшләү гәрәк* — Яшь булсақ та эшләргә кирәк. *Мин Қасқара (ав. ис.) бару гәрәк* — Миңа Каскарага барырга кирәк. *Сыш аша цығу кирәк* — Су аша чыгарга кирәк.

Мондый үзенчәлек төмән сөйләшенең көнбатыш өлешендә активрак.

И с е м ф и г ы л ь. Төмән сөйләшәндә ул, әдәби телдәге һәм күпчелек сөйләшләрдәге кебек үк, *-у/-ү* яисә аның диалекталь варианты булган *-ыу/-еү* кушымчалары ярдәмендә ясала: *Үлешенә уникке йыл, суға чумды* (батты).

Шул ук вакытта исем фигыльнең -ыш/-еш формасын куллану очраклары да теркәлгән: *Қабақтан анары бәләш салыш бестә* — Аннан соң кабактан бәләш салу бездә.

Бу очраklar Төмән өлкәсенең көньяк өлешендә күзәтелә һәм Казан ягыннан күчеп килгән татарлар сөйләше йогынтысы белән аңлатыла. Төмән һәм Түбән Тәүде районнарында «казанлы» компоненты сөйләш вәкилләренең шактый зур өлешен алып тора.

Төмән сөйләшенең көнбатыш өлешендә әдәби телгә һәм урта диалектка хас -асы/-әсе формасы кулланыла. Ул түбәндәге очраklарда күзәтелә.

Бар, юк модаль сүзләре белән килә: Үтүклисе бар, эше күб аның-қы (аның). Газны элдерәсе (кабызасы) дә бар.

-асы/-әсе формасы, тау ягы сөйләшләрәндәге кебек үк, исем фигыль функциясендә дә кулланыла: *Йасғылык бата-бата барасы (баруы) қыйын. Өсөн-башын йышасы (юуы) қыйынрақ. Тыныц торасын йаратты* — Тыныч торуны яратты.

Кайбер сүзтезмәләрдә яки атамаларда -мақ/-мәк формасы чагылыш таба: *Озон алышмақ (уен исеме). Көнөсөңкә нишләб утырмақ кирәк! — Көне буге нишләп утырырга кирәк! Алты мең, аны ницек түләмәк кәрәк (ничек түләргә кирәк)?! Йарышмақтан эшләдек, устырышмақтан — Ярышып эшләдек, уздырыштан.*

-мыш/-меш: *Әйтмеш пелән сөйләйләр, күрмәгән пес.*

Сыйфат фигыль төмән сөйләшендә түбәндәге кушымчалар белән ясала. -ыр/-ер/-ар/-әр: *Торар (торыр) йерләре тә йуқ. Урақ урдық, көлтә пәйләдек, кийәр күлмәгебес тә пер генә булған. Керәр йеребес пулмаған.* -ыр/-ер формасы килеш кушымчалары да ала һәм төрле мәгънә төсмерләре белдерә: *Мим пеләртә пер пабай пар ите* — Мин белгәндә бер бабай бар иде.

-а тығын/-ә теген/-ә тегән/-а дығын/-ә деген/-а/-ә торған: *Арышны бешерә деген йәшен, эссе йәшен қуй* — Арышны житкерә торған яшен, эссе яшен бит. *Аш-сыуларны цертә тегән* (черетә торған) *йаңғыр, туқтамастан йава. Қотағыйға пирә теген әйберләребес пар.*

-ған/-гән : *Қыртау йасап китәсең кипкән пецәнне* — Киштә ясап китәсең кипкән печәнне. -ған/-гән кушымчалы сыйфат фигыль зат кушымчалары ала: *Пабайта торғанымта* (торганда) *да эремчек йасаматым. Тәүдәдә* (ав. ис.) *торғанымда* (торганда) *килә итем. Йетенце кыласта уқығанынта микән йалғыс қалған.*

-малы/-мәле: *Қунмалы эшкә барабыс, тип керте* — Кунып эшли торған эшкә барабыз, дип керде. *Күкрәкчәле саппун, пилтән пәйләмәле саппун пулаты* — Күкрәкчәле алъяпкыч, билдән бәйли торған алъяпкыч була. *Йапмалы йаға* — Ябык яка.

-ып/-еп кушымчалы хәл фигыль -су/-сү кушымчасы ала һәм эшнең кимрәк башкарылуын белдерә: *Картайыпсу* (картыбрак) *киттем. Ашырыпсу* (бераз авырып) *тораты.*

Хәл фигыльнең юклыгы түбәндәге вариантларда күзәтелә.

-май/-мәй (-мый/-ми(й)): *Палам тумай қалып* (тумыйча калған).

-майын/-мәйен: *Ицмә күрмәйен йөрәй* — Ёичнәрсә күрмичә йөри. *Әйтмәйен* (әйтмичә) *киткәннәр.*

-ман/-мән (сирәк): *Паш алман* (баш алмыйча, ягъни күтәрмичә) *йөгөрәте*.

-минц(ч)а/-минц(ч)ә: *Күмер салминца* (салмыйча) *пулмас, әпейне қысартыр өцән*.

-майыңц(ч)ы/-мәйенц(ч)е: *Осақ та йөрмәйенце* (йөрмичә) *қушылған итек. Монта аңкиләлмәйенче* (алып килә алмыйча) *күмептеләр. Мин кермәйенце йырламаң* (кермичә *жырламағыз*).

-майц(ч)ан/-мәйц(ч)ән: *Уналты йәш пулмайчан* (тулмыйча) *килте*.

-ғач/-гәч кушымчасының төмән сөйләшәндә түбәндәге фонетик һәм аналитик эквивалентлары күзәтелә. -ғац(ч)/-гәц(ч): *Цуқмар-цуқмар* булып *қала иц қамыр исмәгәц*.

-ғацтын/-гәцтен, -қацтын/-қәцтен: *Анан қайтқацтын* (кайткач) *өй алтым анарсын. Пы ғысны асырағацтын күцеп қайтқан пәс* — Бу кызны тапкач күчеп кайттык без.

-ғацын/-гәцен, -қацын/-қәцен: *Киткәцен* (киткәч) *қат йасты. Парғацын та цийә йийаты, пецән цабаты* — Баргач та *жиләк жыя, печән чаба*.

-ғанчы/-гәнче, -қанчы/-қәнче формалы хәл фигыль әдәби телдән кушымчасының вариантлылығы белән аерыла: -ғынца/-генцә/-ғынча/-генчә: *Инәкәү әпийен тыққынца гәрәлкә бешереб аладыр ыйы* — Әнием, ипиен тыкканчы, ипи камырыннан көлчәләр пешереп ала иде. *Сөтө ағарғанца ошыс пулады* — (Бозаулаган сыерның) сөте агарғанчы уғыз була. *Үлгәненчә* (үлгәнче) *килте, үлгәц тә килте баласы*.

-ғынцы/-генце/-ғынчы/-генче, -қынчы/-қенче: *Пич булғынчы тутырыб алырмын пәрәңкене. Иге балалы пулғынцы йәшәтек* (булганчы). *Ары-бире ғарағынцы* (карағанчы), *палам үлеп тә қуйты*.

Бу форма төмән сөйләшәндә зат кушымчалары ала: *Үлгененце* (ул үлгәнче) *бергә бултық. Цабата тишкәләнеп петәдер ийе қайтқаны-бысцы* ((без) кайтканчы). *Пинсийгә чыққаннарынца эшләп* (чыкканчы эшләгән (алар)). *Үлгенемчә* (үлгәнче) *ақцам йитәр. У йаққа пашқа цыққанарынцы* (алар чыкканчы) *пергә йәшәпте. Үлгененце асан әйтеп* — Үлгәнче азан әйткән.

-ғынц(ч)ақ/-генц(ч)әк: *Унны бөтөргенцәг уғытым* (бетергәнче укыдым).

-ғанцы/-гәнче кушымчасы юклык формасында да кулланыла: *Әле аңа шахыт күп, әле бецәнкә төшмәгенце ғой* (печәнгә төшкәнче; печәнгә төшмәгән әле). *Қырығы чықмағанчы алырға кирәк малайларнықы цацың* — Балаларның чәчен 40 көне тулганчы алырға кирәк. *Мин қушмағанцы* (кушмас борын) *әйткән. Табун-табун атлар үстергән, қуратан сыймағанцы* (ишегалдына сыймас булганчы).

-мастан/-мәстән: *Уналты йәше тулмастан* (тулганчы, тулмас борын) *малайлы булып қуйт*.

-мастан/-мәстән формасы максатны да белдерергә мөмкин, бу очракта ул әдәби телдәге -мас(ын) өчен төзелмәсенә туры килә: *Әшәлерәк цебен кермәстән* (кермәсен өчен) *цыбылтық йашып йатқаннар*.

-мастан/-мәстән формасы мәгънә яғыннан -ып/-еп кушымчасының юклык формасына да туры килә: *Ун йыл эшләмәстән* (эшләмичә) *йаттым*.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр. Төмән сөйләше әдәби телгә хас кайбер бәйлекләрнең фонетик вариантлары белән аерыла: *пелән/*

пеэн/белән/пән/мән/ман — белән, ғәтлек/қәтле/қәдәр/қәтәрлек — кадәр, сайын/сайн/сай — саен, шикелле/шигелле/шилле (сирәк) — шикелле, цикле — хәтле һ. б. Мәсәлән: *Мән сеснең мән мәңке торман* — Мин сезнең белән мәңге яшәмәм. *Әбәт сайын палығ ашыйм. Йепкә теселгән шийелле қалтылар әтәләре үлгәч. Тырахтыр ман йийдылар кас балуннарны* — Трактор белән жыйдылар газ баллоннарын. *Йыл сай (ел саен) парабыс. У қәтлек (ул хәтле) шатылмаған. Посно сөймән пеэн тишәте* — Бозны сөймән белән тишә. *Аңа цикле тә аурап* — Аңа хәтле дә авырган.

Тәре — хәтле, кадәр: *Анарға тәре (хәтле) уғытқан укытучы тораты (яши).*

Була: Сийырны ашатқан сөтөнә була (сөт өчен).

Сөйләш бәйлек сүзләр составы белән үзенчәлекле. Анда, әдәби телдәге *ас(т), өс(т) ал(д), арт* һ. б. белән бергә, *итәк, төңәрәк, қабат* кебек диалекталь бәйлек сүзләр дә бар: *Пәүсийә колоп төңәрәктә (тирәсендә) тораты. Монта иге палам қабат тора* — Монда ике балам янымда (рәттән) яши. *Мейеңнеңке күмерен ашыз итәктә* (мич авызы янында) *қалтырабыс.*

Кисәкчәләр. Сорау кисәкчәсе әдәби (-мы/-ме) һәм диалекталь (-ма/-мә) вариантларда кулланыла: *Ташық палағыс сурма?* — Чебиегез зурмы?

2 нче һәм 3 нче зат хикәя фигыльләрдә сорау кисәкчәсе зат кушымчасыннан алда ялгана: *Пергә апкитәмсес* (алып китәсезме)? *Йа-саймылар, йасамаймылар?* — Ясыйлармы, ясамыйлармы? *Цымылтық-қа керәмеләр, перәр кеңкенә бұлмәгә керәмеләр, кейәү белән килеңцәк өстәлгә килмиләр кергәц тә.*

Билгеле булганча, мондый күренеш татар теленең мишәр, көнчыгыш диалектлары, урта диалектның лаеш, пермь һ. б. сөйләшләре өчен характерлы.

Төмән сөйләшендә *қуй/қой* раслау кисәкчәсе кулланыла: *Аран төңәрәкне тә сырлаты қой* — Өйалды тирәсен дә буяды бит.

ләсә: Суңнан пала-цағаға та гәрәк ләсә — Соңыннан бала-чагага да кирәк ләбаса. *Пергөн килеп киттем ләсә* (ләбаса). *Килеңең шалай әйткән нәсә* (ләбаса).

Синтаксик үзенчәлекләр

Сүзтезмәләр. Компонентлары нисбәтлек белән бәйләнгән исем-исем сүзтезмәләргә бернинди кушымчасыз куллану: *Йаңқыр ботқа* (боткасы) *йасайтылар йылға буйта* (буенда), *қайсы сөт китерә, он китерә, май китерә. Иске пыйма қуныцлартан* (кунычларыннан) *теккәннәр.*

Бу үзенчәлек исем һәм бәйлек сүздән торган төзелмәләрдә дә даими: *Инәй йаңға* (әни янына) *мин т + утырам* — Әни янына мин дә утырам. *Күл итәктә* (кырында) *тораты.*

Бер төркем фигыльләр, әдәби тел белән чагыштырганда, башка килешне башкаралар: *Қысцығацыма сағынамын* — Кызыкаемны сағынам. *Сағынып торам аларға та* (аларны да). *Көләтеләр миңа* — Көләләр миннән. *Инәкәүгә* (әниемне) *сағынам. Палалар миңә орошатылар*

(мине орышалар). *Миңә көләте* (миннән көлә). *Палама, иремә сықтап утырам* — Балам, ирем өчен елыйм.

Әдәби телдәге юнәлеш килеше урынына чыгыш килешен куллану: *Утырың санталатан* — Урындыкка утырыгыз. *Айақтан ақсайты* — Аягы аксый. *Ақылтан йеңел* — Акылга жиңел.

Кешене белдерә торган саналмышларны күплек санда куллану: *Икке савучлар монта* — Монда ике завуч.

Хәрәкәт ноктасын белдергән сүзләргә, әдәби телдәге юнәлеш килеш урынына, баш килештә башкару очраklары күзәтелә: *Көнө-төнө йылым* (жылымга) *йөргән*. *Қасқара* (ав. ис.) *барамсыс?* — Қаскарага барасызмы?

Фараз итү, чамалау, шикләнү, урта диалектның тау ягы төркеме сөйләшләрәндәге кебек, *бул- ярдәмче* фигыле белән белдерелә: *Қыт-күлдә* (ав. ис.) *дә йүкә бар булыр* (бар ахыры). *Ай-шай авырта торған булыр* — Ай-ай авырта торгандыр. *Йәймә белән сөлгә булмасын* — (Болар) жәймә белән сөлгә түгел микән. *Шықчада булғанығыс пар пулыр* (булғансыздыр).

Чамалау, фараз катыш сорау мәгънәсе бернинди кушымчасыз, интонация белән генә дә белдереләргә мөмкин: *Анта күпер бар, күргән-сес килгән-тә* (килгәндә күргәнсездер)?

Төмән сөйләшәндә сорау катыш раслауны белдерә торған *әбик* ки-сәкчәсә күзәтелә: *Қайта инде әбик* (әйеме), *эй улым, өйләнмисең, тим*. Бу күренеш сирәк очрый. Чагышт.: кама тамагы сөйләшәндә шундый ук мәгънәдә *әбитә* сүзе кулланыла.

Сорау жөмләләр бары интонация ярдәмендә генә дә белдереләргә мөмкин: *Салам чәй?* — Чәй салыйммы? *Син т + эйшеткәнсең сөйләүләрен?* — Син дә ишеттеңме сөйләүләрен? *Сийыр сауғалы киләрсес?* — Сыер саварга киләрсезме?

Сөйләштә аналитик төзелешле жөмләләр күзәтелә: *Қайта қуштылар, шунта урыннашып киттек*.

Лексик үзенчәлекләр

Төмән сөйләшәненең сүзлек составы татар теле белән уртак. Әлбәттә, сүзләргә әйтелешәндә әдәби телдән аерымлыklар күзәтелә, чөнки аларда жирле фонетик үзенчәлекләр чагыла.

Сөйләш диалекталь лексиканың бер өлеше белән көнчыгыш диалектлардан аерылмый. Диалекталь сүзләр тормыш-көнкүрешнең төрле өлкәләренә карый.

Туганлык атамалары: *инә* — әни, *инәкә/инәкәү/инәшкәү* — әнигә яратып мөрәжәгать итә торган формалар; *әкә* — абый, әти яки әнисенәң кече ир туганнары, *әкәү* — эндәшү формасы: *цәци баба* — әти яки әнинәң абыйсы, *цәцәкә* — әти яки әнинәң әнесенә эндәшү сүзе; *әб^шә/апа* — апа, *қуча/қуца* — абый, *апақа* — әнинәң олы кыз туганы, *цәцәбә* — әти яки әнинәң сеңлесе, әти яки әнинәң әнесенәң хатыны, *қартта//сурәтә/серәтәү* — бабай, *қартнә//сурәнәү/серәнәү* — әби, *қеңегә* — эне яки сеңел; *қайнана/қәйнә* — каенана, *қайната/қайны* — каената, *қуца* — иренәң абыйсы, *кинцә қуца* — иренәң

абыйларының иң кечесе, *пигә* — иренең апасы, *оло пигә* — иренең апаларының иң олысы, *кинцә пигә* — иренең апаларының иң кечесе, *йулташым*, *қуйғашым*, *солушым* — иренең сеңелләренә эндәшү формалары, *пицә* — хатын һ. б.

Йолалар, ышанулар һ. б. ны белдерә торган сүзләр: *ороқ* — өрәк, *үлек көтү* — мәет саклап төн куну, *сауцы* — яучы, *йарашу* — ярәшү, *билсә* — кыз әйберсе, *мүмәтәк* — яшь килен утырып килә торган, өсте ябулы арба, *нүгәр* — кияү егете, *тупса йырту* — килен тупсаны атлап керер алдыннан ситсы йырту, *килен чистарту* — егет өенә керер алдыннан киленне житен учмасы белән каккалау, *қалта йөрөтү* — егет яктан берәр кыз туганының кечкенә капчык белән булачак киленгә бүләкләр, күчтәнәчләр жыюы, ул «калта» яшь киленгә була, *күк қорбәннек* — яңгыр теләү йоласы, *өй қотлоққа* — өй котлап, *сарнау* — көй әйтеп тору, *таңатар* — су буенда яшьләр уйный торган урын, *цыбығымцық* — йөзек салыш уены, *қыс қацырмақ* — так каравыл уены, *руза уйыны* — наза уены, *күс күрмәшец* — күз бәйләш (суқыр тәкә) һ. б.

Кешене сурәтли торган сүзләр: *сырт* — арка, *тубық* — тез, *йелткә* — иңбаш, *йенчек/йенцек* — тубык тирәсе, *бәкәл*, *пууртақ* — бугаз, *үсәк*, *эц* — эч, *пығын* — бил, *цығанақ пармақ* — 1) чәнчә бармак, 2) терсәк, 3) ишек тупсасы һ. б., *ыспайы* — матур, *пуйцан//пейек//сур кәүтәле* — озын буйлы, *көлтөргөц* — көлдерә торган, *қалы* — миң, *қыптыр* — уңган, *көяз*, *соқ пармақ* — имән бармак һ. б.

Хужалык эшләре белән бәйле сүзләр: *аш* — ашлык, иген, *ашлық* — арпа, *көрөц* — дөге, *питай* — бодай, *тубан* — кибәк, *қашырсын* — камыл, *төс* — урман, *йалаң*, *қыр* — болын, кыр, ялан, *қыра* — басу, *моғол* — чүмәлә, *пишәм* — сослан, *сарай кәбән* — эскерт, *ыртын* — ындыр, *йаба* — сарай, *палка* — чүкеч, *аван//авансоқо* — киле, *қыпцушыр* — келәшчә, *тап* — йомычка, *цикмәр* — капчык, *асқар* — боз астыннан балык тоту жайланмасы, *қалқын/қалқашыц* — калкавыч, *көрөк* — кармак ыргагы, *төмпә*, *уйғы* — ағачны чокып ясаган көймә төрләре, *әрә//көрә/қул керә* — пычкы, *аш иләк* — жылгәргеч, *қултуқмақ* — чабагач һ. б.

Йорт, каралты-кура һ. б. белән бәйле сүзләр: *төп өй* — өйнең кунак ягы, *ацылма* — тәрәзә капкачы, *аран* — абзар, *итлек* — келәт, *қура* — ишегалды; *машыл* — колга (өйдәге), кунача; *тасқақ* — бозау абзары, *түпәлек* — лапас, *туңқалақ өй* — дүрт почмаклы өй, *өрлөк* — чорма, *цатырық* — чардуган һ. б.

Сөйләштә йорт жиһазларын белдерә торган лексикада да аерымлыктар бар: *сантала* — урындык, *урынтық* — сәке, *тарсымал* — үтүк, *йышқырғыц* — кисәү ағачы, *кул иске* — тастымал, *қус* — утлы күмер, *тартқы* — кисәү, *писур* — лампа куыгы, *питйаулық* — сөлге, *серәңке* — шырпы, *сәлтөп//цәңкелцәк* — бишек, *кәпрән* — сүрү, *йәйлек* — биләү, бала чүпрәге, *тәрәс қаш* — пәрдә, *әпи көрөк* — ипи көрәге һ. б.

Тормыш-көн күреш белән бәйле лексика төмән сөйләшендә дә бай төркемне тәшкил итә. Савыт-саба: *қайас* — туздан (балык салу өчен) ясалган табак, *таш табак* — тәлинкә, *шабала* — кашык, *шәкә*

цә — кәса, кер ашлау — тагарак, күсә — чәй кайната торган зур металл савыт, цәмпәр — кисмәк кыршавы, пәтрә — чиләк һ. б.

Аш - су: қаныт — шикәр, эретник — балык пирогы, әцегәй/қорт — корт, пәтер — төче күмәч, шырцай — шулпа, шөшпәрә — пил-мән, йемеш — конфет, нан/көлцә — ипи, қатырмақ/сүгәрә — сухари, сымрақ — имезлек һ. б.

Киём - салым: ату — читек, айлапқыч — алъяпкыч, 'айақ-тун — ыштан, қолақша — колаклы бүрек, кәбәц — түбәтәй, көйләк — күлмәк, томақ — озын колаклы бүлек, царық — күн аяк киеме, әцмәк — бияләй, тышмақ — тыштан кия торган бияләй, турап — киндер, мақмал — бәрхет, тәйрәшец — брошка, пилгәу — билбау, тебет — кәжә мамыгы, чумпыйма — чүчинкә (галош киерткән киез итек), пампара — балитәк һ. б.

Терек һәм терек булмаган табигать. Хайваннар дөньясы: ицке/кәчә — кәжә, қуй — сарык, қурас — этәч, мешәк — пәси, симәләк — кечкенә эт, көцөгәц — көчек, иләк — кыр кәжәсе, йүрүшә — көзән, күцмәкүц — камка, палцағуын — бал корты, цебен — озынборын, кисәрткә — кәлтә; қайыш — елан, ағушын — көртлек, кәптәр — күгәрчен, кәптүш — карабүрек, осан — сусар, пәкчергәй — чырайсыз ябалак, цорағай — чуртан һ. б.

Үсемлекләр дөньясы: урман — чыршы, ағацлык — урман, тал — ботак, қосоғағац — эрбет агачы, көрцөк — ылыс, мыцыр//мәләш — миләш, туқмақцық//тубырсық — күркә (агачта), қау — иске үлән, қырлык/қарүлән — алабута, қутарча//қутарца йапрақ//утарца йапрақ — бака яфрагы, йәтим цицәк — умырзая, мешәк күс — күгәрчен күзе, албороно//этпорон — гөлжिमеш, күк цийә — кара жиләк, тырнашыц цийә//мөк цийә — мүк жиләге, сөйрө йеләк — каен жиләге, туқмақ йеләк — жир жиләге, шар — пешмәгән жиләк, қысылғат — бөрлегән, көннөк — көнбагыш, қосоқ — көнбагыш орлыгы, қашын — кыяр, шәр қашын — кавын, қын — кузак, қысылца — чөгендер, нубыйа йем — ногыт борчагы, цергәй мәшкә — чебен гөмбәсе һ. б.

Жир өсте төзелешен, жир-суны һ. б. белдерә торган сүзләр: қашлык — кояшка караган калкулык, қырлац — ачык коры жир, қубақ — пычрак, балчык, ноу йер (чагышт.: кас. ноу — болын) — су баса торган болынлык, орцақ — чоқыр, тушан — буа, убы — калкулык, бүрән — елга ермагы, ирем — чоңгыл, царақ — кечкенә урманлык, цөй — вак агачлык, ләмкек — төпсез саз, ләгә — иңкү жир һ. б.

Табигать күренешләре: сәйел — ачык, кояшлы, матур (көн), йөнцү гөн — болытлы көн, күгерт күкрәү — күк күкрәү; көн — кояш, көн; йайғыр — салават күпере, тусқақ йамқыр — вак яңгыр, тымық — жилсез, тыныч (көн) һ. б.

Бу сөйләш, тубыл-иртыш диалектының башка сөйләшләре белән чагыштырганда, татар әдәби теле йогынтысына күбрәк дучар булган. Төмән шәһәре — инде күптәннән Себернең иң зур мәдәни үзәкләренән берсе. Төмән тирәләре географик яктан да Идел буе татарларына иң яқын урнашкан төбәк булып тора. Бу факторлар да төмән сөйләше формалашу процессында әһәмиятле роль уйнаган. Тара һәм тевриз сөйләшләре кебек үк, төмән сөйләшенең формалашуына бохаралылар компонентының да тәәсире көчле булган.

Сөйләү үрнәкләре

мине суратыб алтылар/ йөз тәңкә қалым/ порон булған қуй// унийете йәшәр генәйтем/ сур туй йасап/ күц күцереп/ ат суйып пиртеләр мине// сурагалы ша ғартымның цәцибабалары килгән/ атасының әкәсе// алар түрт бырат булыптылар/ ул иң кецкенәсе булыпты// пелешеп қайтқан// ул йақтан түртәу киләтләр йарашқалы/ ололар// үсененке йақыннарын алып киләте/ пер-икөц кеше — қоталар// килешеп/ йарашып қайтып китәде// у порон саман қотаға пиргән поронйаулық/ йә пийәләй// түрт қотаға түрт пийәләй аппаг итеп пәйләп қуйасың/ пер инәдән// шанта килешкәле килгәц сөйләшә/ ғартныңқы аға-эне-ләре гергән// шал ике ғабат/ ике гөйләк/ пашқа ике шәл/ персе ғалын шәл/ персе йоға шәл/ цанаға утырып йөритеген// ату кулаша [читек-кәвеш]/ пелән кейәм/ намас уғуға әсер/ шаның белән кигәле гәлүш бирәтләр// кәмсүлне үсепес тектерәбес/ алар маллай ғына бирәде// туйға ша гөнгә туй тип/ әйбәт итеп әсерләнеп/ йарақланып партылар/ пөтөн қашауыл партылар/ пер ат суйып қурада/ әйбәт/ йылы йәй гөнә// парғац қунақлатып/ тәсторған түшәп сыйғылық [табын] йасап// ирләргә пер өстәл/ қатыннарныңқы пер өстәл// у цақта арақ та эцү йуқ/ сыра эцереп// ағысын сур ағац мүцкәбес пар ыйы/ пал салып/ йөсөм саласын// йарты стакан полғап-полғап эцәрәсен// арыш ононнан ғына йасап үрттереп/ киптерәсен/ тартасын// пуса [сыра] йасайпыс қомнақтан// шаны ғайнатасын/ ацытапыс// шаны полғап қына арыш она/ сулат йасап мейецкә утысапыс/ пешереб ағысасын аны// иләк кенә ғаплап қуйасын тәмне/ татлы цөцә генә булаты// ғартым исән цақта мин әле утысып қуйатым// паллар таса үсә/ сау-таса үсәтләр// палам атасыннан ғара қағаз килгәц цығып китте суғышқа// пүлөккә йасаб әпкиләтләр сыраны циләкләр белән// ағылта туй булғац пулышыу гәрәк қуй/ йәртәмнәшү гәрәк// туған-қарынташ пары та циләк пелән йасап алып килә// цүгеннәргә ғуйып мейецкә утысып йебәрәсен/ қыш-қысыл булып бешәте/ көрцәкләр [чүлмәк] белән утысасын мейецкә// у цақта урыс мейецләр// ғырам йарамайты арақ/ ырызық/ игелек посолаты// әйбәт пулып көн күрсен// пала-цағалы пулсып тип пирә ғуй ғысны// пауырсақ/ цәгелтәк/ қош тел/ самсылар/ цәк-цәк/ тупырча суп-сур/ түңәрәк пулаты// ғантны [шикәр] йебетеп/ эретеп кенә пасасын сауған сөткә генә// қош телне гел йомортқаға ғына пасасын// йәшләр аның мәнесен пелмәйте/ қыйралары киләте (ялкаулық)/ мәшәқәтләңкеләре килмәйте// нүгәрләр пулаты/ түртәу параты// әбәсенәц/ әкәсенәц палалары параты нүгәр булып өйләңкән палаға// нүгәргә киленцәк бәйләгән бирцәткә пирә пүлөккә// негә [никах] пулаты гейәу бала/ киленцәк игебес пергә утырабыс// сурайтылар/ син бәлән кешенәц баласына хәләл йефетлеккә бартыңма; син бәлән кешенәц паласын алтыңма// алтым// пер ыстәкәнгә/ негә қыйғац/ уғып пөткәц ыстәкән белән биргән өсөм ашайсың/ өшкөрөп пиргәйтеләр// шаны эцәте кейәу белән гилән// өц көн қыс өйтә булаты// өц көн монта гилгәц йәнә туй// өц көн анта булыптылар/ өц көн монта сур туй/ әйбәт// мүвәтәктә [өсте ябулы арба] йегет аппаратлар моннан әйбәт түшәк// йастық салып/ йеңкәлекләр утысып йебәрәтләр// монта алып киләте үсөбеснәц йақыннар// пер ғабатымта гийәу/ бер ғабатымта үсөмнеке йақын қыстуған йеңкәлек// шалай утырып килтек// нүгәрләр персе арбада/ икәуе кучирда/ берәүсе атқа утыра/ перитан башқа цаната/ негә сантық/ үсөмнәңке сантық// негә сантықны йегет әпкилә қуй// негә сантықта кийим-салым/ пишмәт/ үсөмнеке гәрәк-йарақ/ негә қомқан/ негә тасайақ қосол ғойонқалы// аларны нийә тип тәйәп йөрткәннәр/ әле аны қуплағаннар порон// негә қомқан йуқ тип нацарсынғаннар// песнәц цақта шаны бер арбаға тәйәп алып килгәннәр/ ары-бире сөйрәтеп// көләпес/ ағылсыс пулғаннар/ тип// алып парып гүргәсеп/ пытта муллаға гүргәсеткәннәр/ мулла негә уғыйты/ нәсигат әйтепте/ ир ғақы алла ғақы/ иреңне тыңна/ тип// ғайынатаға гүренмәгән йәшенәп йөргән/ битне гүргәсмәгән/ йөрәкәйем/ питебес қаплаулы йөргән// гәпләшү йарамаған/ үс арацта ғына шыпшашып қына/ шыбы-шыбы ғына/ ипләп кенә сураған қайынананан// мин төшөр цақта әпкилеп ғуйтылар пер ат/

мүгәтәктән төшәсең/ шул атқа тайанып қына төшәсең// келәм йәйеп қуйыплар басқыцтан// өйгә ғайын атаңнан рәксәт сурайсың// рәксәт/ қысым/ цық утырайың// рәксәт алып беткәц мейеңне йышқырғыц йышлата тоғон/ әпи сала тоғон көрәкне тоттордо ғайын аңам// мейеңне себерә теген/ йүкәтән йасалған мейең себерткә тоттордо/ миннән төштә/ сиңә йетте тите// салават уғып шаларны тоттороп китте// апарып мейең итәккә сөйәтем// бер ғырават йасап ғуйыптылар/ түшәк/ йастық салып әсерләп қуйыплар миңә утырғалы// шалай гәwirтән (ковердан) йөрәп кенә/ йақшы йултан ғына йөрәп гүмер ит тип// утырғац әпкилеп пал/ май қаптырдылар шәлемне ацып қына өц мәртәбә бал/ өц мәртәбә май// иргеше қаптырса ир бала асырайсын [бала табу]/ қатын-қыс қаптырса ғыс бала асырайсын// миңа пер нүгәр гаптырған/ мин сәләйманнны асырадым пашлап/ төрәс пулты ақырысы// шәлеңне күтәр/ йеңкә/ тиде// мин күтәртем// өц эрәт әлеп-әлеп қаптырды// ғайынанам пер өц митыр мал ғуя/ ике ғыс шатыр итеп йыртыб алтылар икәү ике йақтан/ иге булып/ ир бала асырап иргәләп утыр/ тип// минең өйөмдә иц кем йуқ қысцығацлар// ғарцық, қортқалар гереп теләйте/ йыллар мәмер булсын/ ашлар уңсын/ бәғытле гилеңцәк пул/ тип теләйләр// ике әкәсе/ йорцом [иренең энесе] инте/ палтысым пулты//

Сөйләде: Мәхтүм Кучуковат, 90 яшь

Төмән өлкәсе, Ялутор районы, Аслана авылы
1993 ел. Язып алушы: Д. Б. Рамазанова

ул пескә йастықларға сөйәнеп тороп йәшләргә сөйләй теген ите/ мақтым сылуны өйеб ал дисәң/ аның цацы осон пулған/ шалай йертән сөрәләп йөргән// паласы булған// әкәй белән төкәй исеме/ ике// ул сағнууына түсә алмайын қацқан иренән тип әйткән// ул қаравыл белән анта йәшәгән// қәсер утырыш тиделәр/ ул шаны йасап иренә/ һәр қайсысы исерешеп йығылғац қацыпты// әлә нәрсәгә утырып оцыпты// шанан килеп төшөпте әлә нитәй йөргә// қауып (куып) йетептеләр моның артыннан// элек көйләп сөйләшкәннәр// ире көйләп қайтуын сораған// ул әйткән әкәй белән төкәйнең башын цап тигән/ шунан ары қайтам тигән// пы әкәй белән төкәйне цағыртқан та башын цаптыртқалы уйлап әйткән// цапқан ахыры// ой/ аның башын цапқац/ син минекен дә цабырсың тип ул қайтқалы теләмәгән/ қайтмаған// оцоп киткән// йулын шанта тибәйткән// пелмәйем мин пороң — қоларның сүсе/ цацы ыуралған/ ыуралған пер қайынға/ сықтап-сықтап/ шанта үлгән мақтым сылу// менә шаннан йулы үтә/ шаның цән мақтым сылу йулы тигәннәр// бийек кенә йертә сыуы бар/ анан сыу эцә күрмәң тигәннәр/ күз йәше тигәннәр мақтымныңқы// аны искә алып қалуцы пар былыр// чечкино авылынта мақтымныңқы қабере бар/ цитәннән қуйулы// өц сүкесе бар анта/ ша йөргә йитсәң сатаға биреп киткәле// сүкесе тимермә//

беснеңке себер татарларыныңқы суғыш пашлығы булған мақтым// исеме аның мақтым булған/ сылу булғанлықтан мақтым сылу тигәнәр// шул балаларны сыуға ырғытқац тайшын/ мақтым әйткән/ син балаларны жәлләмәгәц/ мине тә жәлләмәссәң дип кире киткән қайтып/ қацқан// шунда атқан аны тайшын// бер аяаққа ләккән мақтымға/ қацқан// киткән/ киткән тә теге/ менә песнең мақтым тигән йер бар/ шунда аларныңқы фрунтавай баласалары булған/ киткән ул себер татарларына// йараны ул вақытта личит итә алмағаннар// мақтым шуннан үсе мәжбүр булған үлгәле// аның қабере тиләр/ бер-ике киламитыр йердә убалы йер бар/ шунда мақтымның қабере тип йөрәтәләр// килеп эзләп тә қарадылар/ таба алмадылар байлықны// хасидә булған мақтым ирентә// алтынны таба алмадылар/ эстәп йөрәде (экспедиция)// мақтым шул татарларныңқы суғыш пашлығы булған// тайшын аны талаб алып қайтқан та/ татарларны йеңгеп/ қасып// ул аңарға қаршы цыққан// суғышқаннар алар// қацқан// қацып қотолған ул// ну тайшын аны итеп суның уң йағын та// ителне гицең өлгөргән мақтым/ тайшын сыуға ырғытқан/ андары әйткән/ син пәтерне ашадыңмы// ашатым// син миннән талақ тигән// инте син минең ирем түгел// син мине шәлләмәсәң тигән// бу

атып өлгөргөн// қамырдан йасаған пәтер/ имчәк сөтеннән эшләйткән//
тайшынын әби ашатқан// аларның бәйете күп булған// хәсинә/ алтын
пайлықлары булған аларныңқы//

Сөйләүчеләр: Рисагетдин Уразаев, 79 яшь
Хәлбичамал Уразаева, 71 яшь
Төмән өлкәсе, Яркәу районы, Тарган авылы
1994 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

ТУБЫЛ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Тубыл елгасы (Тәүде елгасы койган җирдән башлап тамагына хәтле), Иртыш елгасы (Тубылдан башлап Ишим тамагына хәтле) бассейнарында (хәзерге Төмән өлкәсе Тубыл, Вагай һәм Уват районнарында) таралган. Көнъяктан ул — төмән, төньяк-көнбатыштан — саз ягы, төньяк-көнчыгыштан тевриз сөйләшләре белән чикләнә.

Тубыл сөйләше беренче мәртәбә Д. Г. Тумашева тарафыннан тасвирлана (1961), соңга таба сөйләшнән үзенчәлекләр системасын ул тагын да киңрәк һәм тирәнрәк анализлый [Тумашева, 1977]. Вагай районы территориясендә берникадәр аерымлыктар булуыннан чыгып, Д. Г. Тумашева анда көнчыгыш тубыл урынчылыгын бүлеп чыгара. Бу бүленеш безнең материаллар белән дә расланды, без аны вагай урынчылыгы дип атадык. Биредә тубыл сөйләше Д. Г. Тумашева хезмәтләренә таянып, шулай ук бу юлларның авторы Д. Б. Рамазанова тарафыннан 1996—2007 елларда уздырылган экспедицияләр дәвамында тупланган материалларга нигезләнеп тасвирлана.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. *а* авазы — иренләшү төсмере булмаган ачык аваз: *ал-га* — алга, *пала* — бала, *ташыл* — давыл һ. б.

о, у, ү авазларыннан соң килгән *а, э* авазларын иренләштерү очраklары бар: *поса^оу* — бозау, *тойта^о* — туйда, *полга^он* — булган; *үрдә^ок* — үрдәк, *түрә^о* — түрә, *пүлә^ок* — бүләк һ. б. *э* авазының, кайбер керәшен сөйләшләрендәге кебек, тамырдагы *ө* ирен сузыгына тулысынча охшашлану очраklары теркәлгән: *өйдө* — өйдә, *төйгөн* — төйгән һ. б.

у, ү авазларын дифтонгоид *о^ү, ө^ү* итеп әйтү очраklары күзәтелә: *о^үтыс* — утыз, *о^үн* — он, *по^үлган* — булган, *по^үтала* — бутала, *то^үгыс* — тугыз, *цо^үлбо* — чулпы; *өүргән* — үргән, *өүпкә* — үпкә һ. б.

Калган авазларның әйтелеше, нигездә, әдәби телдәгечә. Сөйләшкә хас фонетик үзенчәлекләр аваз тәңгәллекләренә, төрле комбинатор үзгәрешләргә һәм башка күренешләргә кайтып кала.

Билгеле бер төркем сүзләрдә *а~ы*: *тула* — тулы, *арақа* — аракы. *ы~а*: *пылы* — була, *гыны* — гына, *олло-җары* — олы-кара һ. б.

ә~э (е): *йигермә* — йегерме (егерме), *цүбәк* — чүбек, *минәң* — минем, *игән* — иген, *мөйәшә* — диал. мөйөш — почмак һ. б.

э (е)~э: *мәрцен* — мәрҗән, *пәрәмец* — пәрәмәч, *йетем* — йәтим (ятим), *нәрсә* — нәрсә, *хәнчер* — хәнҗәр, *нәреситә* < нәрәситә — сабий, *әшгәрә/әшкәрә* — диал. әшкәрә — бик һ. б.

а~у: *шал* — шул, *шалай* — шулай, *шантай* — шундый, *алаба-тан* — алабута, *йак* — йук (юк) һ. б.

а~ы, ы~а, ә~э (е), э (е)~ә тәңгәллекләре фигыль кушымчаларында да күзәтелә: *парғынча* — барганчы, *торарсыс* — торырсыз, *пелгенче* — белгәнче, *партыңма* — бардыңмы, *йөргәнмә* — йөргәнме, *уғытарым* — укытырмын, *мин пеләртә* (белердә) — мин белгәндә, *сырап* — сырып (кар), *үскәргән* — үстергән, *эшләген* — эшләгән һ. б.

Вагай урынчылыгында: *йаңы* — йаңа (яңа) һ. б.

Тубыл сөйләшенә әдәби телдәге тар әйтелешле *и* авазына киң әйтелешле *ә* сузыгы тәңгәлләшү хас: *бәйек* — бийек (биек), *йөрәте* — йөри, *кәрәк* — кирәк, *кәстегез* — кистегез һ. б. Бу тәңгәллек алынмаларда да актив: *ләнә* — лента, *бәлмән/пелмән* — пилмән, *бәтрә* — диал. бидрә — чиләк, *пәйәс* — пийас (суган), *ләш* — лещ, *тәплә* — туфли һ. б.

Бер төркем сүзләрдә, киресенчә, **и~ә: синәк** — сәнәк, *тирәс* — тәрәзә, *йитем/итем* — йәтим (ятим) һ. б.

Кайбер очракларда *и* сузыгы кинрәк әйтелешле аваз булып яңгырый, ул *и* белән *ә* авазы арасында тора, аны шартлы рәвештә *и^ә* дип билгеләргә мөмкин: *баш и^әйеп* — баш ийеп (иеп), *и^әшектән* — ишектән, *өйдән/өйди^ән* — өйдән, *йи^әйде* — диал. йийде — жыйды һ. б.

э (е)~и: эшетү/ишетү — ишетү, *пелмән* — пилмән, *йеңкә* — жиңгә, *эйәк* — ийәк (ияк), *энеч* — инеч һ. б.

Бу күренеш сүз башындагы *й* авазыннан соң шактый системалы төс ала: *йете* — жиде, *йемеш* — жимеш, *йеңкә* — жиңгә, *йер* — жир һ. б.

и~э (е): йигермә — йегерме (егерме), *пәлиш/пәлич* — бәлеш, *мәчит* — мәчет.

Шулай ук, **ү~и: күгәшен** — кигәвен.

Иренләшмә *о—ө* һәм *у—ү* авазларының гомумтөрки күчешә тубыл сөйләшендә дә тәмамланып житмәгән, шуңа күрә аларның кулланышында әдәби телдән аермалы үзенчәлекләр күзәтелә. Сөйләшкә аларның түбәндәге тәңгәллекләре хас.

о~у: албога — алабуга, *осақ* — усак, *цолбо* — чулпы, *ол/ул* — ул һ. б.

у~о: урцық — орчык, *сурау* — сорау, *тушалық* — догалык, *Худай* — Ходай, *суң/соң* — соң һ. б.

ө~ү: цөбөр — чүпрәк, *төшәрәк* — түгәрәк, *тәплә* — туфли һ. б.

ү~ө: йүгерү — йөгерү, *үнәр* — һөнәр һ. б.

э(е)~ү сүз азагында: *тәре* — дәрү — дару.

ы~у сүз тамырында: *тышар/тушар* — мал-туар, терлек һ. б.

Иренләшү гармониясе *ы—е* авазларының тамырдагы *о—ө* иренләшмә сузыкларына охшашлануында чагыла: *осон* — озын, *по-роңқолар* — борынғылар, *өстәнә* — өстенә, *көмөш* — көмеш, *өцнө* — өчне, *йортцо* — йортчы — каениш (хатынының энесе) һ. б.

Бу күренеш татар әдәби теленең орфоэпик нормаларына туры килә.

ы—э(е) авазларын иренләштерү кайбер сүзләрдә, аеруча *б/п*, *м* авазлары күршеләгендә күзәтелә: *пәттө* — бетте, *пәлмәйем* — белмим, *пашлаган мөйтөм* — диал. башлаганма идем — башлаган идемме, *мөң* — мең һ. б.

Аңкау гармониясе кайбер алгы рәт сузыклары белән әйтелә торган сүзләрнең — арткы рәттә һәм, киресенчә, арткы рәт сузыклары урынына алгы рәт сузыклары әйтелүдә чагыла: *пайрам* — бәйрәм, *тулана* — дүләнә, *табалтырық* — тәбәлдерек, *айлана* — әйләнә, *кабыста* — кәбестә, *цац* — чәч, *чай* — чәй һ. б.; *қәйнә* — каенана, *кәймә* —

кайма (салу), *сәленү* — салыну, *пәребер* — барыбер, *йәбешү* — йабышу (ябышу), *йөн* — йон, *тәре* — дару, *әрсән* — арзан, *көрөх* — круг, *пәйәге* — баягы **h. б.**

Аңкау гармониясенәң бозылу очраклары күзәтелә: *қатем* — хәтем — коръән, *дога*, *атйәл* — одеяло, *кәмсул* — камзул, *куснәч* < кузнец — тимерче, *балтә/палтә* — пальто, *бәстүхтан* — көтүдән **h. б.**

Алу ярдәмче фигыле төп фигыль белән калынлык-нечкәлектә гармонияләшә: *бир + әләте* — бирә ала, *кил + әлмән* — килә алмам **h. б.**

Сузыклар өстәлү. *ә: мөйәшә* — диал. мөйөш — почмак, *мейә* — ми; *ө: өтөрмә* — төрмә.

Сузыклар төшөп калу. *э (е): әшәл* — әвәле, *ләгү* — әләгү, *тир* — тире; *ә: тирәс* — тәрәзә; *а: албоға* — алабуга, *паған* — багана; *и: атйәл* — адийал < одеяло.

Ике сүз арасында тар сузык алдында туры килгән киң әйтелешле сузык төшә. Төмән сөйләшәндә бик актив булган бу күренеш тубыл сөйләшәндә сирәк очрый: *үлән т + эчкән* — үлән дә эчкән, *атинә* — ата-инә — ата-ана **h. б.**

Кыска *ы/э(е)* сузыклары төшә: *питнә* — битенә, *титләр* — диделәр, *тиреснән* — тиресеннән, *порныйаулык* (< борын яулыгы) — кульяулык, *йарылат/йарлат* < йарылаты — ярыла **h. б.**

Дифтонглар. Түбәндәге очракларда әдәби *-ый/-и(й)* дифтонгына *-ай/-әй* туры килә: хәзерге заман хикәя фигыльләрдә: *сөйләй* — сөйли, *гәрәкмәй* — кирәкми, *әйтмәйбес* — әйтмибез, *турайсың* — турыйсың **h. б.**; теләк фигыльләрдә: *парайын* — барыйм, *йасайық* — йазыйк (языйк) **h. б.**; алмашлыкларда: *антай-монтай* — андый-мондый, *шантай* — шундый, *монтайын* — мондый, *нинтәй* — нинди **h. б.**; аерым сүзләрдә: *үгәй* — үги, *әтәй* — әти, *цәргәй* — черки — чебен **h. б.**; рус алынмаларында: *китрай* — хитрый, *синәй* — синий **h. б.**

-өй дифтонгы, барлык көнчыгыш диалектлардагы һәм урта диалектның казан арты һәм, өлешчә, Урал төбәге сөйләшләрәндәге кебек, үзе әйтелә: *төйәп* — төяп, *өйләнә*, *сөйәп* — сөяп, *сөймәсә*, *сөйәк* — сөяк, *өй*, *көйәнтә* — көянтә, *төймә* **h. б.**

Тартыклар алдында килгән *-өй* дифтонгының монофтонглашу очраклары күзәтелә: *сүрәп* — сөйрәп, *сүләп* — сөйләп, *үрәнү* — өйрәнү.

Ачык иҗек оештыра торган *у, ү* сузыкларына *-ыш/-еш* дифтонглары тәңгәл килә: *тышған* — туган, *сышық* — сушык (суык), *сыш* — су, *пышын* — бушын (буын), *ыштырыш* — утыру, *йыштым* — йудым (юдым) **h. б.**; *киләш* — килү, *йешгереү* — диал. йүгерү — йөгерү, *сешләү* — сүләү — сөйләү, *исеш* — изү **h. б.**

Кайбер очракларда *-ыш/-еш* дифтонгы иренләшкән вариантта да күзәтелә: *нош* — су баса торган болын, *тошан* — диал. туван — буа, *соу* — су, *йован* — йуван (юан) **h. б.** Бу күренеш вагай урынчылыгында аеруча актив: *соуғыш* — сугыш, *оутыту* — утырту, *йөүгерү* — йүгерү — йөгерү **h. б.**

Ачык иҗек оештыра торган *и* сузык авазына тубыл сөйләшәндә еш кына *-ей* дифтонгы тәңгәлләшә: *кейсәң* — кисәң, *цей* — чи — бөтенләй, *ней* — ни, *пейә* — бийә (бия), *кейтем* — кидем **h. б.** Тамырларында ө авазы булган сүзләрдә *-ей* дифтонгы иренләшә: *йөрөй* — йөрей — йөри, *сөйлөйтө* — сөйли **h. б.**

Тартыклар. Аларның составы һәм әйтелеше, нигездә, әдәби телдәгечә. Сөйләшкә хас үзенчәлекләр аваз тәңгәлләкләренә, позицион һәм башка төрлө үзгәрешләргә кайтып кала.

Ирен-ирен *б* авазы, барлык көнчыгыш диалектларга хас булганча, саңгыраулаша. Саңгыраулашу төрлө позицияләрдә — абсолют сүз башында да, сүз уртасында да, сонорлар янәшәсендә дә булырга мөмкин: *палта* — балта, *паш* — баш, *палық* — балык, *парты* — барды, *үсепес* — үзөбез, *пеләпес* — беләбез һ. б.

Шуның белән бергә, *б* авазы үзгәрешләр уң позицияләрдә кулланыла, ягъни аның саңгыраулашуы системалы түгел: *бар/пар* — бар, *перәшәбес* — берәшәбес, *алборон* — гөлҗимеш, *көлпуга/көлбуға* — ләкләк, *шөшбәрә/шөшпәрә* — пилмән, *пыйас/бийас* — суган һ. б. Билгеле бер төркем сүзләрдә сүз башында *б* авазы даими: *бешерү* — пешерү, *бецү* — диал. пычу — кисү.

Рус һәм кайбер башка алынмаларда системалы рәвештә *б~п*: *бот* — пуд, *бай* — пай, *бучта/бушта* — почта, *ламбы* — лампа, *бәлмән/пәлмән* — пилмән, *бәйел* (< *фигыль*) — холык (*бәйле йақшы* — *ашқа*, *бәйле йаман* — *орошқа* — әйтең), *шиба* — шифа, *бәрдә* — пәрде.

Ике сузык арасындагы *w~б*: *әwә* < *әбә* — *апа*, *йешәк* — *йебәк* — *ефәк*, *шарча* — *парча*, *тышық* — *тобок* — *тубык* һ. б.

Тубыл-иртыш диалектына хас бу үзенчәлек тубыл сөйләшкәндә дә күзәтелә, тик ул системалы түгел.

Түбәндәге сүзләрдә *б~м*: *Бусағит* — *Мөсәғыйть*, *бойон/пойон* — *муен*.

Бер төркем сүзләрдә, киресенчә, *м~б*: *мөйәт* — диал. *бөйәт* — *камыт*, *маса* — *баса* (киндер), *мөкрәйү* — *бөкрәю*, *мән/ман* — *белән*, *цымылтық* — *чыбылдык* (өйдә, яңа төшкән килең белән кияүне утыртыр өчен, чаршау белән бүлөп алынган махсус урын), *қомус* — *кубыз*, *йөстүмән* — *йөзтүбән* һ. б.

Шулай да бу күренеш тара сөйләше белән чагыштырганда, пассиврак.

Ирен-ирен *п* тартыгы алынмалардагы *ф* тартыгына даими рәвештә тәңгәлләшә: *қәләмпер* — *канәфер*, *кәртүпкә* < *картофка* — *бәрәңге*, *купты* — *кофта*, *сәтәп* — *сәдәф*, *төплә* — *туфли* һ. б. Кеше исемнәрендә: *Пәтқыйә* — *Фәтхия*, *Шәрипчәмәл* — *Шәрифҗәмәл*, *Пәғырниса* — *Фәхерниса*. Бу вакытта ике сузык яки сузык белән сонор арасында *п* авазы яңгыраулаша: *Арибә* — *Гарифә*, *қәләмбер* — *канәфер* һ. б.

Тубыл сөйләше дә, барлык көнчыгыш диалектлар һәм традицион мишәр сөйләшләре, урта диалектның нократ, златоуст, тепекәй сөйләшләре кебек үк, *й*-ләштерүче сөйләш. Биредә сүз башындагы *ж* авазына даими рәвештә *й* сонанты тәңгәлләшә: *йыр* — *жыр*, *йәйәү* — *жәйәү* (*жәяү*), *йеләк/йиләк* — *жиләк*, *йир/йер* — *жир*, *йете* — *жиде*, *йеңкә* — *жиңгә*.

Шуның белән бергә, гарәп-фарсы алынмаларында, ялгызлык исемнәрдә сүз яки иҗек башында *ж* авазы саңгыраулаша: *Қәйерчәмәл* — *Хәерҗәмәл*, *Сачита* — *Сажидә*, *Көлчийән* — *Гөлҗиһән*, *Нурчан* — *Нуржан*, *әчәл* — *әжәл*, *чәбер* — *жәбер*, *Чәүдәт* — *Жәүдәт*, *Чәқпәр* — диал. *Жәғфәр* — *Яғфәр*, *Кинчәбикә* — *Кинжәбикә*.

Тубыл урынчылыгында *ч* авазының кулланылу очраklары ешрак күзәтелә: *чафа* — *жәфа*, *чәңгелчәк* — *тарантас* һ. б.

Көнчыгыш диалектларның күпчелек сөйләшләрәндә, мишәр диалектына караган бер төркем сөйләшләрәдәге кебек, тубыл сөйләшендә дә әдәби телдәге *ч* авазына *ц* шартлаулы кушык авазы тәңгәл килә: *пицә* — диал. *бичә* — хатын, *өц* — өч, *цолбы* — чулпы, *церек* — черек — иске, искергән, *киткенце* — киткәнче, *алғац* — алгач, *эремцек* — эремчек, *цац* — чәч, *цай эцәте* — чәй эчә, *урцык* — орчык, *арцыу* — арчу, чистарту, *цыгарған* — чыгарган, *кәбәц* — кәпәч — түбәтәй һ. б.

ц авазы саңгыраулашкан *ж* (> *ч*) авазы белән дә тәңгәлләшә: *куца* < куча < хужа, *паца* < бача < бажа, *мәрцен* < мәрчен — мәржән. Мондый күренеш, нигездә, икенче ижек башында күзәтелә. Шул ук вакытта: *цеңкә* < чеңгә — жиңгә.

Рус алынмаларында *ц* авазына *ч* тәңгәлләшү очраклары бар: *ситча* — ситсы.

Барлык көнчыгыш диалектларга хас булганча, тубыл сөйләшендә дә *ҕ/г* авазларына, саңгыраулаштыру нәтижәсендә, *қ/к* тартыклары тәңгәл килә. Бу күренеш сүз башында, аеруча системалы характерда, алынмаларда да чагыла: *көл* — гөл, *келән* — гел, *һаман*, *көлән* — гөлжимеш, *цикара* — сигара һ. б. Киресенчә, *қ/к* тартыклары ике сузык яки сонор белән сузык арасында яңгыраулаша: *тоғом* — токым, *йаға* — йака, *сағал* — сакал, *пигә* — бикә, *уғыта* — укыта, *цағырым* — чакрым, *мағам* — мәкам, *йүгә* — йүкә (юкә), *игән* — жикән (камыш төре), *шигелле* — шикелле һ. б.; *алға* — алка, *йелгән* — диал. жылкән — балитәк, *арғалық* — аркалык — өрлек һ. б. Ике сүз арасында: *пер ғыс* — бер кыз, *йелгәнне гөйләк* — балитәкле күлмәк, *қысқа ғуцлы* — кыска кунычлы, *ул гәрәк* — ул кирәк һ. б.

Кайбер сүзләрдә ике сузык арасындагы *к* авазы, яңгыраулашып кына калмыйча, тагын да редукцияләнергә мөмкин. Мәсәлән: *тийән* — дигән, *ийән* — икән, *мийән* — микән һ. б.

Гарәп-фарсы һәм аерым очракларда рус алынмаларындагы *х* спирантына ясалы урыны ягыннан аңа якын торган увуляр *қ* тартыгы тәңгәлләшә: *қатем* — хатем (коръян, дога), *куца* — хужа, *қысмәт* — хезмәт, *пәрқыт/парқат* — бәрхет, *қөкүмәт* — хөкүмәт, *қором* — хром (итек), *Қәтирә* — Хәтирә, *ақшам* — ахшам, *қайшан* — хайван, *пәғыт* — бәхет һ. б.

Гарәп-фарсы алынмаларында ике сузык уртасындагы *х* спирантына *ҕ/г* авазлары тәңгәл килә: *ағын* — ахун, *рәғәт* — рәхәт, *Пәғырни-са* — Фәхерниса, *Поғара* — Бохара һ. б. Бу күренеш тә *қ~х* тәңгәлләге аша бара булса кирәк: *х* > *қ* > *ҕ*.

Фарингаль *һ* авазы төрки телләргә, шул исәптән татар теленә дә, хас түгел. Шуңа күрә ул тубыл сөйләшендә дә әйтелми. Сүз башында һәм ахырында *һ* авазы төшә: *әр* — һәр, *аһа* — һава, *ицмә* — һичнәрсә, *қона* — гөнаһ һ. б. Ике бертөсле сузык уртасындагы *һ* төшә, сузыклар исә кыскара: *шәәр/шәр* — шәһәр, *тәрәт* — тәһарәт һ. б. Күтәрелешләре төрле булган сузыклар уртасында *й~һ*: *Асылчийан* — Асылжиһан, *Майреш* — Маһирә, *мөйөрлө* — мөһерле һ. б.

н~ң: иялек килеше, 2 нче зат берлек сан хикәя һәм шарт фигыль кушымчаларында: *аһылнын* — аһылның, *айағымнын* — аяғымның һ. б.; *әшетепсен* — ишеткәнсең, *ашасан* — ашасаң, *апарысын* — алып барырысың, *қуйасын* — куясың, *ышасын* — уасың, *бешерәсен* — пешерәсең һ. б.

Аерым сүзлөрдө генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. *л~р*: *пилцәткә* — перчатка; *л~н*: *малып* — манып, *қәләмпер* — канәфер, *пүләк-салам* — бүләк-санак; *н~л*: *онторақ* — олтырак; *н~м*: *төркөн* — төркем; *л~з*: *пеләлек* — беләзек; *й~с*: *йүлбән* — сүлпән; *й~н*: *йецкә* — нечкә, *муйца* — мунча; *ш~қ*: *қыйыш* — кыйык; *ш~с*: *чишнәк* (< рус. чеснок) — суган; *ч~ш*: *пәлич/пәлец* — бәлеш; *ст~сн*: *пестеңке* — безнеке; *м~к*: *пүләк-салам* — бүләк-санак; *т~к*: *тырақмал* — крахмал (дөб., минз. — шулай ук).

Кайбер алынмаларның сөйләштәгә үзгәрешенә игътибар итик: *пәрсинт* — брезент, *шипләт* — штиблет, *печек* — псих, *корок* — круг һ. б.

Авазларның охшашлануы (ассимиляция). Тел очы *н* авазы ирен-ирен *п* алдында өлешчә кире ассимиляциягә дучар була: *умпиш* — унбиш, *йышам пот* — юан бот һ. б.

Сүз башындагы тел очы *т* тартык авазы, туры ассимиляция нәтижәсендә, (*ч*>) *ц* авазына күчә: *цөцө* — төче, *цыцқан* — тычкан. *Циценү* фигылендә исә кире һәм тулы ассимиляция күренеше чагылган — *чишенү*. Регрессив ассимиляция: *пиләлинка/пирәлинка* — балитәкле.

Ике сузык арасындагы *с* авазының яңгыраулашу очраklары теркәлгән: *изәннәшәбес* — исәнләшәбез, *үзәте* — үсә, *пазаты* — баса, *изерек* — исерек. Шушы ук позициядә *ш* авазын яңгыраулаштыру очраklары да бар: *аралажып* — аралашып, *қажып* — кашып. Мондый күренеш тубыл сөйләшендә, бараба, том диалектлары белән чагыштырганда, бик сирәк күзәтелә.

Вагай урынчылыгында абсолют сүз башында *т*, *қ* авазларын яңгыраулаштыру очраklары күзәтелә: *доман* — томан, *дөшә* — төшә, *ғыслар* — кызлар һ. б.

Тубыл сөйләшендә *сғ*, *сг*, *шғ*, *шг*, *цғ*, *цг* диссимилятив кушыклар кулланыла: *исге* — иске, *эцгән* — эчкән, *ташға* — ташка, *әшгәре* — әшкәрә — бик яхшы, *песгә* — безгә, *сесгә* — сезгә һ. б.

Тартыклар өстәлү. Бу күренеш ике сузык уртасындагы тартыкларның озынаюында, ягъни геминатлар барлыкка килүдә чагыла: *оссон* — озын, *олло тун* — олы тун — толып, *алтта* — алда, *йетте* — жиде, *йыллы* — жылы һ. б.

т: *йелткә* — жылкә, *күләтке* — күләгә, *алтйапқыц* — альяпкыч (альяпкыч), *йомортқа* — йомырка; *й*: *йенце* — энже, *йесле* — исле; *л*: *үлтерү* — үтерү; *қ*: *сарық* — сары (авыру исеме); *н*: *алабатан* — алабута.

Тартыклар төшү. Гарәп-фарсы алынмаларында, мишәр диалектындагы кебек, сүз башындагы увуляр *ғ* авазы төшә: *Айнеттин* — Гайнетдин, *Аптулла* — Гаптулла, *Айнулла* — Гайнулла.

Тартыклар төшү икеләтелгән авазларның кыскаруында да чагыла: *сыны* — сынны (бәйлек), *эсү* — эссе һ. б.

Сүз башындагы *й* сонанты төшү очраklары бар: *имеш* — диал. йимеш — жимеш, *итен* — йитен — житен, *итем* — йитем — йәтим (ятим), *им* — йим (төш, мәселән: *Имнән кинтер үсә* — Орлыктан киндер үсә), *игән* — йикән — жикән (камыш төре), *ис* — йиз — жиз (*ис самашыр*), *үтәләү* — йүтәлләү (ютәлләү). *Ите төрле сапук тек, ибе тә пулмасын, иге тә пулмасын* — Жиде төрле итек тек, жебе дә булмасын, жеге дә булмасын (әкияттән).

Бу күренеш вагай урынчылыгында аеруча актив.

н авазы сүз азагында (*белә — белән*), ике сузык уртасында (*Сөй-өчпигә — Сөйенечбикә — Сөенечбикә*), *-ган соң* конструкциясендә (*картайғасын — диал. картайган соң — картайгач, булмағасын — булмагач*), *нимә* сорау алмашлыгында (*пәтән имә — бөтән нимә — бөтен нәрсә, пер имә — бер нәрсә*) төшә.

Тамырлары *-р* авазына беткән фигыльләргә *-ыр/-ер, -ар/-әр* кушымчалары ялганып ясалган фигыль формаларында бер *р* төшә: *апарысын — алып барырсың, барысын — барырсың, кересез — керерсез*.

Ике сузык арасындагы *Ғ/г* авазы редукцияләнә: *теә/те/ти — теге, цыып — чыгып*. Күтәрелешләре төрле булган авазлар уртасында *Ғ/г* тартыгына *й, ш* сонорлары тәңгәл килә: *тийе < тиге — теге, тушалық — догалық, төшәрәк — түгәрәк, тийән — дигән, бәйел < фигыль — холық, нийә — нигә*.

Авазлар төшүнең тагын түбәндәге аерым очраklarын күрсәтергә кирәк: *в: ағус — август; ɔ: тушыру — тудыру; х: некә — никах; р: утыту — утырту*.

Сөйләм барышында ижеклар дә төшәргә мөмкин: *ишмәдем — ишетмәдем* һ. б.

Авазларның урыны алмашыну (метатеза): *қымлақ — колмак, цүмләк — чүлмәк; пәрсинт — брезент, үрмәцәк — үрмәкүч*.

Морфологик үзенчәлекләр

Нисбәтлекнең белдерелүе. Әдәби телдәге *-нықы/-неке* кушымчасының тубыл сөйләшендә дә борынгы тулы варианты сакланып килә, һәм ул — шактый системалы характерда: *Палтыс пулаты, иреңнеңке (иреңнең) сеңнеләре булса. Инәмнеңке (әниемнең) пиш бырат пулған. Пәтқийә палтызымныңқы қалбақ пулған — Иремнең Фәтхия исемле сеңлесенең калфагы булған*.

Абстракт нисбәтлекне белдерә торган кушымчаның *-ныңқы/-неңке* варианты алмашлыктарда да күзәтелә: *Миңенке (минем) түрт пала та, пер ғыс пулты. Йеңкәм минеңке (минем) тегенце ите, қысы белән пертәйен гөйләкләр тегеп қуйаты. Ойаң қуй аныңқы паласы — Аның улы оялчан бит*.

Билгеле булганча, *-нықы/-неке* кушымчалы сүзләр әдәби телдә хәбәрлек оештыралар. Тубыл сөйләшендә исә алар, барлык көнчыгыш диалектларда, пермь, нократ, подберезье, кузнецк һәм башка кайбер татар сөйләшләрәндәгечә, аергыч булып киләләр һәм әдәби *-ның/-нең* кушымчалы аергычка тәңгәлләр: *Минеңке (минем) тоғом йағым мулла булған. Кәртүпкәнеке (бәрәңгенең) үләннәрен ал*.

-ныңқы/-неңке формалы алмашлыктарга тартым кушымчалары ялгана: *Йеңкәсе, пы паламныңқысы бицәсе, шашай қылып (шулай итеп) торт алып киләде*.

-ныңқы/-неңке кушымчалы сүзләр бернинди килеш кушымчалары алмыйча кулланылырга мөмкин: *Энә тә сабақлай алмайым, йетмешнеңке цыққасын — Энә дә саплай алмайым, житмешкә чыккач. Пер кирбец цай, аныңқы түрткә пүләпес — Бер такта чәй, аны дүрткә бүләбез*.

Исемнәр. Көнчыгыш диалектларның башка сөйләшләрендәге кебек, тубыл сөйләшндә дә исемнәрнең иркәләү-кечерәйтү формасы *-цық/-цек, -цығац/-цегәц* кушымчалары ярдәмендә ясала: *Җысымныңқы қысцығацы бар* — Җысымның кечкенә кызчыгы бар. Жырларда исә бу функциядә әдәби *-қай/-кәй* кушымчасы актив: *Утларға йанмайды, суларға батмай. Асыл йегеткәйләрнең сөйәге. Бийекәй генә тауларның пашынта, дусқайым. Килгән кейекәйләрнең тойағы. Ашқазарқай йар буйыларынта Ақбүз атқай торадыр тибенеп* һ. б.

Сөйләштә бу форма сирәк очрый: *Ой, қәрәп* (бичара), *аурып кейтепте күршекәйем*.

Тубыл сөйләшндә дә кеше исемнәрен кыскарту актив булган, кыскарған вариантларга *-ч, -ш, -и/-й, -кәй, -шкә/-шка* кебек иркәләү-кечерәйтү кушымчалары ялгана: *Әқмәди* — Әхмәдулла, *Парый, Тәүли* — Дәүләтжан, *Моғай* — Моғаймин, *Қалбай* — Калыбай, *Әйтпигә* — Гаэтбикә, *Нигмәч* — Нигъмәтулла, *Майреш* — Маһира, *Әйтмәшкә* — Гаәтмөхәммәт һ. б. Кыскарған исемнәр бернинди кушымчасыз да булырга мөмкин: *Көл әптә* — Гөлминур апа һ. б.

Исемнәргә *-шка/-шкә* кушымчасы да ялгана, ул берникадәр түбәнрәк стиль белән, сөйләү теле белән бәйлә кебек. Ләкин көнчыгыш диалектларда бу кушымча шактый табыла: *Қайбере пәрмәшкәле була қуй, элтереп қуйғалы моннан пау, пуйынға элгәле сапунны* — Кайберсенен бөрмәсе була бит, эләктереп куярга моннан бау, алъяпкычны муенга эләсе.

Сан категориясе. Борын (*м, н, ң*) авазларына беткән сүзләргә ялганганда, күплек кушымчасы, әдәби телдән аермалы буларак, ассимиляцияләнми: *ирәнләр* — ирәннәр — ирләр, *кейемләр* — киёмнәр һ. б.

Тартым кушымчалы туганлык атамаларына *-алар/-ар* кушымчасы ялгана, килеш кушымчалары алардан соң килә: *инәм+алар* — әниёмнәр яки әниләрәм һ. б. Кайбер мисаллар: *Инәмалардан ықты гуй* — Әниёмнәрдән чыкты бит. *Тәтәмалар пай пулғаннар* — Бабаларым бай булғаннар. *Пүген инәмартын килтем* — Бүген әниләрдән килдем. *Әтийемалар суң ықты қутырға* — Әтиёмнәр хутор булып соң чыктылар. *Инәмаларға барғым киләте* — Әниёмнәргә барасым килә. *Инәмаларға қунаққа китеп* — Әниләренә кунакка киткән. *Инәмасына барыпты* — Әнисенә барған. *Қайнымалар та аураб үлеп китте* — Каената-каенанам да авырып үлеп китте.

Исемнәрнең килеш белән төрләнешендә дә кайбер үзенчәлекләр табыла.

Кайбер очрақларда борынғы *-қары/-кәре* (чагышт.: әд. эчкәре үтү, югары менү һ. б.) кушымчасы күзәтелә: *Түрт қысым йаңқарта*. — Дүрт кызым янда (читтә).

Тартымлы исемнәрнең төшем килеше баш килеш формасында да кулланылырга мөмкин: *Йөгрөп кертәм өйләргә, Кийемем* (киёмемне) *әлдем чөйләргә* (халык жыры). *Қәрәп* (харап) *инте мичең* (мичеңне) *сыласаң*.

Бу күренеш сүз азагындагы тар һәм кыска *ы—е* авазларының кыскаруы белән дә бәйләнгән булса кирәк, чөнки сөйләштә тартымлы исемнәрнең төшем килешен сирәк кенә уғыз тибында формалаштыру очрақлары күзәтелә: *Пер атошымы пигәмә саттым* — Бер читегемне иремнең апасына саттым.

Тартымлы исемнәрдә урын-ара килешләренәң -ға/-гә, -та/-тә кушымчалары белән ясалу очраклары бар: *Татар телегә* (теленә) *күчеп киттем*. *Айақ астыға* (астына) *салып қуйатығаннар*. *Цолбо уртасы-та ағыйықлы, цитләрентә, түмгәләк қылып, манитлар асып* — Чулпы уртасында — ахак, кырыйларында, божра ясап, тәңкәләр таккан.

Мондый күренеш *асты, өстө* сүзләренәң урын-ара килешләрендә дә күзәтелә: *астыға, өстөгә; астытан, өстөтән; астыта, өстөтә*. Мәсәлән: *Боз өстөдән* (өстеннән) *йылым тартабыс*. *Цатыр* (чыбылдык) *астыға кеңкәләрне гертә теген булғаннар*. *Үстөгә* (бурычка) *алмайпыс, ашағалы бар, шөкөр*. *Суңны* (соңгылыкны) *йышып, идән астыға күмәте* (идән астына күмә).

Алмашлыклар. Зат алмашлыклары: *мин, син, ул/у, нес, сес/сс, алар / сирәк: улар*.

Татар теленәң көнчыгыш һәм мишәр диалектларына, Урал төбәге сөйләшләренә хас булганча, тубыл сөйләшәндә дә *мин* алмашлыгының иялек килеше *минәң* формасында була, һәм ул әдәби вариант белән параллель кулланыла: *Минәң пелә йәшлеләр, кеңгәләрен асрадылар* — *Минем* белән бер яшьтә (алар), эне-сеңелләрен карадылар. *Минәң олатам ағын булған* — *Минем* бабам ахун булған. *Минәң айағым йиңел* — *Минем* аяғым җиңел. *Минем цициләрем* (әтиемнәң абыйлары) *перәше* (берсе) *атыш, перәше әтей, исемнәре пертәй булғац, алай* (шулай) *әйтәләр*.

1 нче һәм 2 нче зат алмашлыклары юнәлеш килешендә *мага/миңа/миңә, саға/сиңа/сиңә* формаларында ясала: *Миңа қәртнәм гәпләйте, тәтәмалар бай булғаннар* — *Миңа* әбием сөйли иде, бабамнар бай булғаннар. *Мин сиңә* (сиңа) *май салғалы итәм* (салмакчы булам). *Үмөрө оцмаған, йаман пулып китте қуй миңа* — Гомеренә очмаған (кеше), миңа (самолетта) начар булды.

1 нче һәм 2 нче зат алмашлыкларының чыгыш килеше дә төрле вариантларда күзәтелә: *мийән/минән/миннән, сийән/синән/синнән*.

3 нче зат һәм күрсәтү алмашлыгы *ул* юнәлеш килешендә *р* авазыннан башка да формалаша: *Мин анаға* (анарга — аңа) *парған цағынта қыш ите*.

Шушы ук алмашлык кыек килешләрдә катлаулы кушымчалар ала: *Аңардан нийә оялғалы!* — Аннан нигә оялып торырга! Бу күренеш сирәк очрый.

Күрсәтү алмашлыкларының составы, нигездә, әдәби телдәгечә, тик алар төрле фонетик вариантларда күзәтелә: *по/пы/п/бы/бу* — *бу, пылар* — *болар, шал* — *шүл, шалай* — *шулай, теге/тее/те/ти/тийе* — *теге, ул/у/ол* — *ул, менә/менәкәй* — *менә, антай* — *андый, монтай* — *мондый, шантай* — *шундый* һ. б.

Мисаллар: *Қартым та п + ашылнын* (бу авылныкы) *пулған. Монтай ғына, тубықнаштан қына көртәләр* (бишмәтләр) *кимәйделәр. Пылар булған ике генә қыс. Иремнеңке* (иремнәң) *икетән туған әбәсе* (апасы) *бы, пигә* (каенигәч) *була. Шалай йөрөб утырдық қәртнәле-балалы. Антайны қортқайақлар кийә тегеннәр, ыспайы* — *Андыйны, гадәттә, карчыклар кияләр, матур. Олло энебес үлте, тее* — *кеңе энем. Порноғоларны беләте* (белә) *у* (ул). *Бы ғысым эшләде үсенә бинсийәгә цыққылық* (чыгарлык). *Ул бицә* (хатын) *минәң қысым пелә абысыннар*

(килендәшләр). *Ол қыз қатықты (буй житте), олғайып қуйты. Менәкәй, киленнәр төште. По (бу) ғартыма килгән (килдем), аугусның уны қушылған (кушылдык) нес.*

Тубыл сөйләшәндә *шул* һәм аның нигезендә ясалған *шулай, шундый* һ. б. алмашлыклар, башлыча, үзләре кулланыла, тик аларда *а~у* тәңгәлләге чагылыш таба (югарыдагы мисалларны кара): *шаннан* — *шуннан*, *шал қатлем* — *шул хәтле* һ. б. Билгеле булганча, мондый үзенчәлек мишәр диалектының ләмбрә, сергач, карсун сөйләшләрәндә, урта диалектның норлат сөйләшәндә дә күзәтелә.

Шул ук вакытта, саз ягы, тевриз сөйләшәндәге һәм бараба диалектындагы кебек, *шул* алмашлыгы урынына *ул, алай* алмашлыгы кулланылу күзәтелә; тик бу күренеш чагыштырмача сирәк очрый: *Атламаған паланы алай ғылғаннар...* (шулай эшлэгәннәр). *Алай (шулай) мин монта тороп қалтым. Ул ук кешеләр* — *Шул ук кешеләр. Сестә дә алай эшләй тығынма?* — Сездә дә шулай эшлиләрме?

Андый, мондый, шундый тибындагы алмашлыклар *антайын, монтайын, шантайын* һ. б. рәвешендә әйтелә: *антайын сүс* — андый сүз, *шантайын қәлләр пулған* — шундый хәлләр булған: *Паламның қысцығацы бар мондайын, әле нәнәсе мән пергә төшөп киткән урамға* — Улымның мондый кечкенә кызы бар, әле әбисе белән... *Пы нентәйен ашыл?* — Бу нинди авыл? *Нәбәрәм монтайын лиш тотқан* — Оныгым мондый корбан балыгы тоткан.

Мондый алмашлыкларга *-ын* кушып сөйләү урта диалектның минзәлә, тепекәй сөйләшләрәндә билгеле, тик монда аларга экспрессив мәгънә (соклану, шаккату) йөкләтелгән: *Шундайын матур жыр!* — *Шундый матур жыр!* һ. б.

Сорау алмашлыклары. Бу төркемнең составы белән дә тубыл сөйләше әдәби телдән, нигездә, аерылмый. Үзенчәлекләр кайбер алмашлыкларның фонетик-морфологик вариантларында чагыла.

Нимә/ней/ни/нәрсә/нәрсә — нәрсә, кем, қайта — кайда, қайсы/кемесе — кайсы, қалай — ничек, нинтәй — нинди: *Қәйнәгә* (каенанага) *ирең нимә* (нәрсә) *тиб әйтте, шаны әйтәсең ғуй* (бит), *әткәбесне әткәбес тиб әйтәсең. Қалай қыласың көпәтийәне?* — Гөбәдияне ничек ясыйсың? *Сурайтылар, аның тоғомон айыратлар, нинтәй тоғомо* — Сорыйлар, аның нәселен ачыкыйлар, тоқымы нинди. *Көйләктә йылқылтақ нәрсә була, суқма тиләр. Мин сес үскенце нимә гүрмәдем. Томардай нәрсәләр булса баш астына йастығ асқа паланыңқы йел-кусдан (зәхмәттән) қуйатылар. Қырығын цыққантә китәрсәләр, цац китәргән кешегә берәр нәстә бирәләр цацы ашырлық. Нимәшлэгән?* — Нәрсә эшлэгән?

Билгеләү алмашлыклары: *әр* — *һәр*, *әрбер* — *һәрбер*, *әркемесе* — *һәрберсе*, *бөтөрә/пөтөрә* — *бөтенләй*, *пөтөрәсе* — *бөтөрә(се)* — *бөтенесе*, *кем кеше* — *кайбер*, *әркемесе* — *һәрберсе* һ. б.: *Ул бөтөрә беләте* (белә). *Пөтөн әбәләре әтей тип йөрөй аны, исеме әтиләрәненке төслө булған. Тешләрем пөтөрә* (бөтенләй) *беткән. Кем кеше* (кайберсе) *қайшанына эцерә көбө сөтнө, кем кеше қамыр қыла. Бөтөрәсен әйтәм: қарағай, пайлан, урман үсәте, урман цытамнырағ өйгә* — *Бөтенесен әйтәм: нарат, ак чыршы, кара чыршы үсә, кара чыршы өй* (салырга) *чыдамлырак. Аусақтан көймә цабатылар, әркемесе*

(һәрберсе) эшләмә көймә белән йөргәннәр. Алласы таупиң пирсен әр икесенә тә.

Тубыл сөйләшәндә дә билгесезлек алмашлыклары, әдәби телдәге кебек, сорау алмашлыкларына *әллә* (алдан килә) сүзе ялганып яки *-дыр/-дер* (ахырга ялгана) кисәкчәсе ярдәмендә ясала: *әллә нимә//нимәдер* — әллә нәрсә, *әләғайсы/қайсыдыр*, *әлә ницә/ницәдер*, *әллә нейцек//ницектер*, *әллә ғайа/қайадыр*: *Қулғапқағыма әл нимә булып қуйған* — Калак сөягемә әллә нәрсә булды. Тупланган материаллар бу синонимик парларның *-дыр/-дер* варианты сирәгрәк кулланылуын күрсәтә.

Юклык алмашлыклары да сөйләштә, нигездә, әдәби телдәгечә ясала: сорау алмашлыкларының алдына *һич* яисә *бер* сүзләре кушыла: *Иц мә кәпләмәйте* — Һичнәрсә сөйләми. *Иц қайа да бармағампыс* — Беркая да бармадык. *Ицкеме* (беркеме дә) *булмаған*. *Ицкайдан* (һичкайдан) *ишмәдем*. *Ицкемкә әйтмәйен китеп қалыпты* — Беркемгә әйтмичә китеп барған. Күзәтүләр аеруча *һич* сүзе белән ясалган вариантларының актив булуын күрсәтте.

Саннар. Жыю саны микъдар саны урынына кулланыла: *Өцәше цеби, перәше қурас* — Өчесе тавык, берсе әтәч. *Царықныңқы өстөн, төбөн пашқа* (аерым) *бецәтеләр*, *аннары икәшен қушырып*, *кинтер йеп пелән икәшен тегәтеләр*. *Мин өцәүне* (өчне) *таптым*, *өцөсе тә ир пала*.

Тубыл сөйләшәндә аергыч ролендәге микъдар санына тартым кушымчасы ялгану очрақлары теркәлгән: *Персе улым* (бер улым) *күц әле пескә тип тораты*.

Рәвешләр. Сөйләштә түбәндәге рәвеш ясагыч кушымчалар күзәтелә: *-лайын/-ләйен*, *-лай/-ләй* (*тереләй* — тере көе): *Өйнө әсерләйен алтым* (әзер көе алдым). *Итек күннән ите*, *ул йаңылай* (яңа көе) *тордо*. *Сөтләй генә сатыпты* — Сөт көе саткан. *Үскән мәлемдә атам йәшләй* (яшь көе) *үлгән*. *Пескә онлай* (онлай) *пиреп тораты*. *Йәшләй ашаб йейәте* — Чи көе ашап бетерә.

Рәвешләрнең кимлек дәрәжәсе *-су/-сү* кушымчасы дә ясала: *Мән кецерәк су пулыпмын* (кечкенәрәк булганмын).

Сөйләштә *-тай/-тәй*, *-тайын/-тәйен* (*-дай/-дәй*) кушымчасы, әдәби тел белән чагыштырганда, активрак: *Пестәйләр* — безнең кебекләр. *Йәш шахытта ирем тә кешетәй ите*. *Пу төһйақайларны өц айлантым*, *һай*. *Табалматым синтәйен* (синең кебек) *сылышны* (халык жыры). *Үс қысын инәү тип йөри*, *исемнәре бертәй* (бертөсле). *Қысы белән пертәйен* (бертөсле, пардан) *кейенәте*.

Рәвеш ясагыч *-ча/-чә* кушымчасы абстракт нисбәтлек кушымчасына ялгана: *минекенцә* — минемчә, *сеснекенцә* — сезнеңчә һ.б. Мәсәлән: *Песнекенцә сапун қату* — Безнеңчә алъяпкыч кию.

Бу кушымча урын яки вакыт ягыннан чикләүне белдерү өчен актив кулланыла һәм әдәби телдәге *хәтле*, *чаклы*, *кадәр* бәйлегенә туры килә: *Тартас сасның йегенәцә партық* — Туртас сазының читенә кадәр бардык.

Вакыт рәвешләре ел фасылларын һәм тәүлек вакытларын белдерә торган сүзләрдән түбәндәге кушымчалар ярдәмендә ясала:

-қылық/-келек: *Қышқылық* (кышын) *цана тун кейеп йөргәннәр цаната*. *Йәйгелек эштә бултым*. *Кицкелек пы барыпты песнең*

ашылға — Кичен бу барган безнең авылға. Тырақмалны қасып ашаған йас пашы, көскөлөк қалаты қуй — Чергән бәрәңгене казып ашадык яз көне, көзең кала бит.

-қысын/-кесен: Қышқысын ыштын кән кәрәк — Кышын утын күп кирәк.

-ын/-ен (әдәби форма): Кицен ақца биргәле йарамай.

-ны/-не: Йәйне (жәен) палықны ашағылық (ашарлық) қына тартқаннар.

-та/-тә: Палам парып килте йаста (язын).

Семантик ысул: Йәй отпуска киләделәр — Жәен ялга киләләр.

Дәвамлы вакыт рәвешләренәң ясалышы белән дә тубыл сөйләше әдәби телдән, нигездә, аерылмый: Қышы-йәйе үсем кенә. Йегермә өң йәшемәң ат пелән аш суқтыртым, көнө-төнө эшләтем. Эңе ашырды, төн пуйына умпиш цағырым партым. Көн пуйына пеңәңгә йөргән (йөрдек), көлтә пуған (бәйләдек).

Фигыльләр. Затланышлы фигыль формалары. Хикәя фигыль. Хәзерге заман хикәя фигыльнәң синтетик формасы, әдәби телдәге кебек, -а/-ә, -ый/-и(й) кушымчасы ялганып ясала. Шуның белән бергә, сөйләштә заман күрсәткеченәң борынғы -ай/-әй варианты активрак булуын билгеләп үтәргә кирәк: Пулса та, пулмаса та пармайым (бармыйм). Кинтертән ийреп килеп йылымны пәйләйсең — Киндерне эрләп торып жылым бәйлисең. Осон қуцлы йышым, пес әйтмәйбес ойоқ тип — Озын кунычлы йон оек, без оек дип әйтмибез.

-ай/-әй варианты әдәби -а/-ә урынына да кулланылырга мөмкин: Сипарат порайбыс (< борабыз) (әйләндерәбез). Өгә (тубыл сөйләшенәң төньягы) авылында 3 нче затның -й формасын куллану очрақлары активрак: әйтәй — әйтә, киләй — килә, торай — тора һ. б.

Шундый ук форма том диалектының яуштә-чат сөйләшенә хас.

Тубыл сөйләшендә дә, тубыл-иртыш диалектындагы кебек, хәзерге заман хикәя фигыльнәң 3 нче затына -ты/-те (< бор.-төрк. торур) кушымчасы ялгана, сөйләштә аның кыска (-т) варианты да күзәтелә: Эшләгәнә тирләр көрләп (гөрләп) агаты (ага). Йабынцықлар тегәтләр ыспай (матур) итеп, цигеп-цигеп, көл (чәчәк) төшөрөп қуйатлар (куялар) түгәрәкне. Күнне салатылар, царық қылып тегәтеләр — Тирене эшлиләр, ботинка шикелле итеп тегәләр.

Хәзерге заман хикәя фигыльнәң 3 нче заты -ды/-де (гомумсебер -ты/-те) вариантында да әйтелергә мөмкин: Мийә тайлыға имеш, йүкә тастымалны пәйләйделәр, (бәйләгән сөлгене) онағаң пелән порайдылар... — Ми селкенә имеш, башны юкә мунчаласы белән урап бәйлиләр, уклау белән боралар (баш авыртуын имләгәндә). Аның өстөнә көмөш манит (тәңкә) тегеп қуйадылар (куялар). Тубызада (ав. ис.) пертуған әбәм йәшәйде (апам яши).

1 нче зат берлек сан хәзерге заман хикәя фигыль кыска (-м) һәм тулы (-мын) вариантларда килә: Үсемне пик қыйра (ялкау) тотам. Сөлбанийәптә тимен мин, әти-әнидән кеңе пулғанны әптә, әкә тибес қуй. Буцта йөртәмен — Почта йөртәм.

Хәзерге заман хикәя фигыльнәң 1 нче заты -айын/-әйен һәм -ан/-ән кушымчалары белән дә ясала: Бер тә әкийәт пелмәйен мин. Мин

аларны бикләп тотан (тотам). -айын/... формасы теләк фигыль (-айын/-әйен) белән шәкли яктан тәңгәл килеп чыга. -ан/... формасы исә М. Кашгарыйда да теркәлгән: *ман баран* — мин барам, *ман туран* — мин торам [Тенишев, Указатель..., 191].

Сөйләшкә хәзерге заман хикәя фигыльнең түбәндәге аналитик формалары хас:

-а/-ә, -ый/-и(й) формалы хәл фигыль + *торган* (сөйләштә: -тығын/-теген, -тыган/-тегән, вагай урынчылыгында тагын -тқан/-ткән, -тын/-тен) ярдәмче фигыленнән торган конструкция. Ул эш яки хәлнең гадәтилеген, даимилеген белдерә: *Килнем тә уғыта тығын* (уқыта). *Ул шахытны қара каст'ум, ақ йелгәнне* (балитәкле) *гөйләк кейә тегеннәр* (кияләр), *итек кийә тегеннәр*. *Порноғо мәрценне белә тегенсес* (беләсездер).

Вагай урынчылыгында: *Қойаш цыққынца қыра башта торатқан, песнеңке паштан үткән* — Кояш чыкканчы басу түрендә торабыз, безнең баштан үтте. *Көн қунғанға киләткән пес* — Кояш батканда кайтабыз без.

Бу форма дәвамлы үткән заман функциясендә дә кулланыла: *Ашны* (ашлыкны) *көлтә белән убинда киптергәннәр, эценә мейең йағатығаннар* (яга торган булғаннар).

Хәзерге заман хикәя фигыльнең -ып/-еп формалы хәл фигыль һәм *утыра, йата* ярдәмче фигыльләреннән торган аналитик формасы эш яки хәлнең нәкъ сөйләү моментында башкарылуын хәбәр итә: *Қартайғансын паштан ағыл цығыб утырады* (чыга). *Игенце бицәсе мән* (белән) *йәшәп йататы* (яши).

Бу үзенчәлек, көнчыгыш диалектлардан тыш, урта диалектның казан арты төркеме, златоуст, тепекәй һ. б. сөйләшләрәндә дә теркәлгән.

Билгеле үткән заман мәгънәсе сөйләштә -ған/-гән, -кан/-кән формасы белән белдерелә, ул зат кушымчалары алмый, эш яки хәлнең кайсы затка караганлыгы — зат алмашлыклары, 3 нче затта исә исемнәр белән белдерелә: *Сес аны күргәнме* (күрдегезме)? *Пес йарбашта* (кичке уен була торган жирдә) *пергә уйнап йөргән* (йөрдек). *Минен пер пала тотқонға ләгеп қуйған* (кулга алынды). *Пес аны онтоп қуйған қуй* (жибәрдек бит). *Кәчә мамығын сатып алаты, аны мин ийергән* (эрләдем). *Эшләмәйен ыутырыуны сөймәгән мин* — Эшләмичә утыруны яратмадым мин. *Пы мақмалны* (плюш тукуманы) *син қайдан алған* (алдың)? *Пецән үсепес цапқан* (чаптык).

Билгеле булганча, мондый үзенчәлек, көнчыгыш диалектлардан кала, урта диалектның тау ягы төркеме, златоуст, пермь сөйләшләрәндә, мишәр диалектында да мәгълүм.

Сөйләштә билгеле үткән заманның әдәби формасы да күзәтелә, тик аның кулланылышы бик чикле: *Олло әбәм үлеп қуйды* — Олы апам үлеп китте.

Нәтижәле үткән заман, әдәби телдән аермалы буларак, -ып/-еп кушымчасы белән ясала, аңа -ты/-те кушымчасы да ялганырга мөмкин, ул зат белән төрләнә: *Қалбақ тийән сүсләрне тә ишетепсен, күрепсен* (ишеткәнсең, күргәнсең). *Йақшы сукмалары* (укалары) *көйләктә дә булыпты* (булган). *Қәсер алтама мәрцен, йағып қына қуйыпты* — Хәзер ясалма мәржән, буяп қына куйган. *Кем сүләпте* (сөйләгән)? *Моңа кейем қалтырмапты* (калдырмаган). *Йуша тақыя*

кийеп килепте — Болаң бүрек киеп килгән. *Аптырап төшөптөм* — Аптырап киттем. *Олло ғылмапты, сап-сары көлцә* — Зур итмәгән, сап-сары күмәчләр. *Йырақ йердән килепсес* (килгәнсез). *Йеснәм минеңке эшмәгәр булыпты эшкәрә* — Минем җизнәм бик булдыклы булган.

3 нче затның күплек саны *-лар/-ләр* кушымчасы белән ясала: *Энемнең паллары килепләр, аҗаңны төшөрөпләр* (килгәннәр, төшергәннәр). *Йомақтағы шомпай шигелле булыптылар* — Әкияттәге Шомбай шикелле булганнар.

-ып/-еп (Д. Г. Тумашева аны субъектив үткән заман дип атый) формасы тубыл сөйләшенең вагай урынчылыгында һәм төньяк өлешендә аеруча актив кулланылуын ассызыклап үтәргә кирәк: *Урыс йомасында инәмасынә барыпты* — Якшәмбе көнне әниләренә барган. *Мин тың идем, өй салтым, ил үтәде, сеңелемнең паласы, ратнуй энемнең паласы килепләр, пөтөрөпләр өйнә* — Мин нык идем, өй салдым, салкын тиде (җил үттә), сеңелемнең малае, бертуган энемнең малае килгәннәр, өйнә бетергәннәр. *Аны сүләп қуйыпты* — Аны сөйләп куйган.

-ып/-еп кушымчалы нәтиҗәле үткән заманның юклык формасы *-ма/-мә* (ул зат кушымчасыннан алда килә) кушымчасы яисә юк сүзе белән ясала: *Аптырап тормапты* (тормаган), *кийәүгә барыпты*. *Пүген кермәпте* (кермәгән). *Моңа кейем қалдырмаптым* (калдырмаганмын).

Сөйләшнәң төньяк өлешендә бу форманың төрләнеш үрнәге: *алыптым, алыптың, алыпты; алыптық, алыптығыс, алыптылар*. Вагай урынчылыгында: *алыпмын, алыпсың, алыпты; алыппыс, алыпсыс, алыптылар* [Тумашева, 1977: 164]. Билгеле булганча, бу форма татар теленең мишәр диалектында, урта диалектның нократ сөйләшендә дә таралган, алардагы төрләнеш парадигмасы да вагай урынчылыгындагыча.

Сөйләштә нәтиҗәле үткән заманның әдәби телгә хас формасы да кулланыла, ул, нигездә, 3 нче зат күплек санда күзәтелә: *Инәмне теләп* (сорап) *парғаннар, эшеткәннәр, пер қыс пар, әткәм күрмәгән қуй* (бит) *инәмне*. *Торйа* (әдрәс) *туннар була қуй, быцқақ* (вак тиреләрдән яки тиен тиреләреннән тегелгән) *туннарға тыш қуйғаннар, қаты мал* (тукуыма) *булған, үспәкләрнеке сынны, қатысы тун тышы булған*.

Тубыл сөйләшендә күптән үткән заман, әдәби телдәге кебек үк, *-ган* формасы һәм *иде* ярдәмче фигыленнән торган аналитик конструкция белән ясала, тик бу конструкция фонетик үзгәрешләргә дучар була: *-ғайны/-гәйне, -ғайдым/-гәйдем* һ. б. Мәсәлән: *Пәйге ашылына* (килен булып) *төшкән идем*. *Алмаштырып утысып паққалы иткәйнем* — Алмаштырып утыртып карамакчы булган идем. *Ишеткәйдем* — Ишеткән идем. *Киткәйдем тораға* — Шәһәргә киткән идем...

Дәвамлы үткән заман сөйләштә түбәндәге формалар белән белдерелә:

-а/-ә + -тқан/-ткән + ите, -а/-ә + -тығанты/-тегәнте, -а/-ә, и + тыған/тегән + ите, -а/-ә теген + ите (сирәк): *Көлтә буғалы йөри тегән итек* (бәйләргә йөри торган идек). *Шабала белән пүләткән итек, перәр күс, икешәр күс палық пирә* — Кашык белән бүлә торган идек, берәр бөртек, икешәр бөртек балык бирәләр. *Қәртнәм игән суға тыған ите* — Әбием җикәннән маты суга торган иде. *Ул шахытны ақ йелгәнне көйләк кийәтегәнте* — Ул вакытта ақ балитәкле күлмәк кия

торганнар иде. *Қар шигелле қыраулар төшөткән ите* (төшә торган иде). *Йараштығыннар ыйы қысны — Ярәшә торганнар иде кызны.*

Тубыл сөйләшенең вагай урынчылыгында бу форманың *-а/-ә + -ты-гайты/-тегәйте*, *-а/-ә + тоғайны/тегәйне* вариантлары активрак күзәтелә: *Инәмнеңке қуллары сызлайтығайты* (сызлый торган иде). *Үсәкләрен сылайты, қотларын қойатығайты — Эчен сылай, кот коя торган иде. Гөйләк тың (нык) пулыр, инең салу гәрәк тип әйтә торғайны* (торган иде).

-а/-ә + ите (сирәк): *Пала-бақраға наски пәйләйте ите — Балачагага носки бәйли иде. Элек цикмән сынны шәлләр була + йты йөnnән суғылған.*

Сөйләштә дәвамлы үткән заман функциясендә *-адығ/-әдег + -ыйы/-ийе* формасы теркәлгән: *Пес барадығыйы, қатыны илем, қунақцыл — Без бара идек (аларга), хатыны яғымлы, кунакчыл. Бу күренеш ике (-а/-ә + иде һәм -ды/-де + иде) форманың контаминацияләнгән варианты булса кирәк, чөнки сөйләш вәкилләре арасында Татарстанның Тау яғыннан күчеп килгән татарлар шактый күп. Икенчедән, әдәби тел йогынтысын да, һичшиксез, истә тотарга кирәк.*

Киләчәк заман хикәя фигыль, әдәби телдәге кебек үк, *-ыр/-ер/-р/-ар/-әр* кушымчасы ялганып ясала һәм, күпчелек сөйләшләрдәге кебек, тулы һәм қыска вариантларда күзәтелә. Мәсәлән: *Сапун* (алъяпкыч) *тектәрәб алырмын. Арытырбыс палықны — Балыкны чистартырбыз. Сиңә кәстрүләне бирәрем* (бирермен). *Иртән апарысын* (алып барырсың). *Булар инте — Булыр (житәр) инде. Қайсы баланың қулына қалырым* (калырмын). *Күргәсерем қағас — Кәгазь күрсәтермен.*

Киләчәк заман хикәя фигыльнең юклыгы 1 нче зат берлек санда *-ман/-мән (-мам/-мәм)* кушымчасы ала: *Пер тә онотман* (онытмам). *Синең йәшенә йетеб алсам, ақцаны айаман* (аямам — кызганмам) *аннан. Мин цейәгә барман* (бармам). *Ат басман* (басмам) *тигән йергә басаты.*

Кайбер очрақларда бу юклык формасы 1 нче затта *-масмын/-мәсмен* (күплектә: *-маспыс/-мәспес*) кушымчасы белән дә ясалырга мөмкин: *Пес йуқны кәпләмәспес — Без булмаганны сөйләшмәбез. Онотмасмын, пиререм — Онытмам, бирермен.*

Вагай урынчылыгында бу кушымчаның тағын мондый варианты да бар: *алмасым — алмам, йөрмәсем — йөрмәм: Мин тораға пармасым* (бармам).

Боерык фигыль. 2 нче зат берлек санда ул, күбесенчә, әдәби телдәгечә ясала: *палықла — балык тот, пар — бар, қара — кара, эшлә һ. б.*

Шуның белән бергә, 2 нче затның *-ғын/-ген* кушымчасы ярдәмендә ясалу очрақлары да күзәтелә, ул, нигездә, қатгый боеруны белдерә: *Йөрмә, қайтқын! — Йөрмә, кайт! Йалға эшләүге тапқын тип ақца йебәрәте — Яллап эшләтергә кеше тап, дип акча жиберә. Пөтөрәтеген түгел сөйләп, сурамағын — Сорама, сөйләп бетерә торган түгел.*

Тикшерә торган сөйләш *-ғын/-ген* кушымчалы форманың, тубыл-иртыш диалектының башка сөйләшләрәнә караганда, активрак кулланылуы белән берникадәр аерыла.

2 нче зат күплектә боерык фигыль, әдәби телдән (*-гыз/-гез*) аермалы буларак, *-ың/-ең/-ң* кушымчасы белән ясала: *Қысығысны гергесең*

(кертегез), тиләр. *Эй, нүгәрләр, керең, қысым Алийә цумар қылған* — *Эй, кияү егетләре, керегез, кызым Алиә чумар пешергән. Кеңкенә тур-цай (ат) паласына сигереплә менмәң (менмәгез), пиле аурыр. Қыс пала сескә, әй, қунақтыр. Ашыр сүсләр әйтмәң (әйтмәгез), йәне аурыр* (халық жыры).

Әйдә, йә, мә кебек сүзләргә дә күплектә -ың/-ең кушымчасы ялгана: *Әйтәң, цай эцәпес қарағат пелә* — *Әйдәгез, чәй эчәбез карлы-ган белән. Әйтәң, палацықларым* — *Әйдәгез, балакайларым.*

Теләк фигыль. Ул берлектә фигыльнең нигезенә *-айын/-әйен*, кайбер очрақларда *-айым/-әйем*, күплектә *-айық/-әйек* кушымчалары ялганып ясала: *Пирәлинка көйләк пар минтә, күркәсәйенмә қунтырлы йең?* — *Балитәкле күлмәк бар миндә, күрсәтимме, жиңе беләзекле? Пулмаса, эшләп пағайын (карыйм). Палық аңтып (тотып) пирәйек үсләренә. Мин сиңа бер имә әйтәйен* — *Мин сиңа бернәрсә әйтим әле. Орош ишетмәйен (ишетмим) тиб эшләдем.*

Эчке теләк фигыльдән -ғы/-ге, -қы/-ке кушымчасы ярдәмендә ясалған исемнәр һәм *кил-* ярдәмче фигыленнән торған конструкция белән белдерелә (чагышт.: урт. диал. *-асы/-әсе + кил-*; миш. диал. *-ак/-ык/-к + кел-*); *-ғы* формасы, әдәби телдәге кебек, тартым кушымчалары ала, заман кушымчалары ярдәмче фигыльгә ялгана: *Палларым өйләнмәгән, өйләндергем киләде* (өйләндерәсем килә). *Үсепеснең тә пелгебес киләте* (беләсебез килә). *Пицәсенең торғосы килепте* (торасы килгән). *Урғыларым килә мин урақны, Поролоп та уңған та солоны* (халық жыры). *Йатсам йатқым килмәйде, утырсам утырғы килмәйде* — *Ятсам, ятасым килми, утырсам, утырасым килми.*

Ният итү мәгънәсе тубыл сөйләшәндә *-маңқы/-мәкце* кушымчасы белән белдерелә, ләкин ул чагыштырмача сирәк очрый (*әйтмәкче* сүзе *әйтмешли* сүзенә туры килә: *Бес, урысца әйтмәкце, ни кумикай* — *Без, русча әйтмешли, аңламаганбыз. Ният мәгънәсендә инфинитив + итә* төзелмәсе актив: *Ул қайтқалы итте* (кайтмакчы булды).

Фигыль дәрәжәләре тубыл сөйләшәндә дә әдәби телдәгечә ясала; тик беренче иҗектәге сузыкка аның тар әйтелешле пары тәңгәл килә. Мондый күренеш, барлык көнчыгыш диалектларга гына түгел, бәлки Урал төбәге сөйләшләрәнә дә хас. Кайбер мисаллар: *Тәс (алан) қуйаннықы пашын қоротасын та паланыңқы үсәген (эчен) төрткөләп (төрткөләп) қарайтылар, урап йатқысатлар. Қайтқылайты* — *Кайткалый.*

Юнәлешләр. Әдәби телдә теге яки бу юнәлеш формасында урнашып калған фигыльләр тубыл сөйләшәндә тамыр формасында кулланылалар: *суу* — *суыну*, *пөтү* — *бетерү* һ. б.

Йөкләтү юнәлешен, мишәр диалектындагы кебек, -ғыз/-гез (һәм урта диал.: *-кыр/-кер/-тыр/-тер* һ. б.) кушымчасы белән ясау активрак: *Әшәл килен төшөргәнтә ишекләрне пасқаннар, кийәүне кергесмәгәннәр* (кертмәгәннәр). *Пала йеткесеп қысым* — *Кызым егет үстерде. Қунтырлы йеңен күргәсәте* — *Беләзекле жиңен күрсәтә. Картушка утысабыс* — *Бәрәңге утыртабыз. Алла күргәсмәсен қуй. Мин палаларны муйныма меңкезеп йәшәтмәтем. Урап йатқыса* — *Төрөп ятқыра. Турап пубайка кигесә* — *Киндердән кыска киём кидертә. Қатемнәр (коръян) уғытып, ашлар үткәсеп пиртеләр әбәмне (апамны). Тушырған әткәм*

асыраған, хәткә (буй) йеткесен өйләнтәргән. Тоугыс пала үскәрте (үстерде).

-ң авазына беткән фигыльләрдән йөкләтү юнәлеше -ыр/-ер кушымчасы белән ясала: *Кәрешне йәшләй туңырып ашайбыс* — Чөгәне чи көе туңдырып ашыйбыз.

Аеруча уртаклык юнәлешенәң активлыгын билгеләп үтәргә кирәк: *Сапмалы царық тайыша қуй, сағыс белән йышып қуйамын* — Кунычлы күн ботинка тая бит, сагыз сөртеп куям. *Қунақ* (чәчәк — авыру ис.) *цыққантә, қысылца* (кызамык) *цыққантә да йышыштырмайсың* (юмыйсың), *йышыштырсаң қашақ* (суқыр) *пулаты, күрмәйте. Урған айманнарыбыста* (кишәрлекләребездә) *көлтәне цәнцешеп-цәнцешеп* (чәнчеп, ягъни утыртып) *цығабыс. Йышышсам* (юынсам), *алғамны төрәм тә гуйам.*

Тубыл сөйләшендә дә, башка себер сөйләшләрендәге, пермь, стәрлетамак һ. б. кайбер сөйләшләрдәге кебек, төшем юнәлеше кинрәк күләмдә күзәтелә, бу вакытта эш объекты конкрет аталмаган була: *Ашанығыс, аннан йасынырсыс* — Ашагыз, аннан язарсыз. *Мин эшләнтем әле* — Мин әле эш белән мәшгуль булдым. *Сыйыр сақлайбыс, посау ашантырабыс* (ашатабыз). *Йомортқа бешерәсен, төстә ашанқалы гәрәк қуй* (яланда туенырга кирәк бит). *Килен бешеренмәте, картун өйдөләр алар. Өйләрендә эшләнеп йатадылар* (эшлиләр).

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив һәм башка формалар. Көнчыгыш диалектларның күпчелек сөйләшләрендәге кебек, тубыл сөйләшендә дә инфинитивның диалекталь -ғалы/-гәле/-қалы/-кәле формасы актив кулланыла: *Қыс пелән кейәү гәпләшеп қуйаты, бәлән көнгә килгәле теләгәле* — Кыз белән егет сөйләшеп куя, фәлән көнгә сорарга килергә. *Туй йасағалы* (ясарга) *пилгеләп қуйтылар. Цатырта утырғач, күргәле гәрәк қуй ақца биреп* — Чыбылдыкта утырғач, (киленне) күрергә кирәк бит акча биреп. *Кеше артыннан көл сипкәле* (сибәргә) *йарамайты. Сапун теккәле мал алтым* — Алъяпкыч тегәргә тукуыма алдым. *Қарын цацын китәрәп йебәртем қысымныңқы, ул қақсыс китәргәле йарамайты* — Кызымның беренче чәчен (тугандагы чәчен) алдым, аны түләүсез алдырырга ярамый.

Сөйләштә әдәби телгә хас -ырға/-ергә кушымчалы инфинитив та кулланыла: *Қысны алырға йекет килеп қуйса, йултан устырмағаннар, пүләк сорап пүрәнә сала тығыннар.*

Ике форманың да юклыгы -масқа/-мәскә кушымчасы белән ясала: *Йома шахыт қысмәт қылмасқа, пәйшәмпе кер йумасқа.*

Сөйләштә инфинитив функциясендә -у/-ү формасы да кулланыла, аның гәрәк — кирәк сүзе белән булган төзелмәсә аеруча актив: *Монта килгәц қысмәт қылу гәрәк қуй* (хезмәт итәргә кирәк бит). *Эт пороннары йыйу гәрәк қуй* — Гөлжәмешне жыйарга кирәк бит. *Ансына пирү гәрәк, монсона пирү гәрәк* (бирергә кирәк). *Үлгән кешегә тунның тегү гәрәк* (кәфен тегәргә кирәк). *Тың (нык) пулыр өцен энец салу* (салырга) *гәрәк.*

Әдәби телдәге кебек, билгеле бер төркем фигыльләр белән -мыш/-меш формасы кулланыла: *Монта кәбәц* (түбәтәй) *шигелле гейеп қуйа-тығайтылар манитлы* (тәңкәле), *эшетмеш пуйынца ғына беләмен. Ишетмешем буйынча ғына сөйләйем, пецән эшкәцә китеп, қайтушынаца үлгән.*

-малы/-мәле: *Аңардан нийә ойалмалы! Бу бик сирәк.*

Исем фигыль. Әдәби телдәге һәм башка сөйләшләрдәге кебек, тубыл сөйләшендә дә исем фигыль -у/-ү кушымчасы белән ясала: *Теләп килү хәсер тә бар қуй, қапчықлы кейем сурағаннар, туп-тула тәйәп апкилгәннәр* — Сорап килү хәзер дә бар бит, (кыз өчен) капчык-капчык киём сорағаннар, туп-тулы тутырып алып килгәннәр. *Күн салу эшкәрә азаплы* — Тире эшләү бик авыр. *Кийәүне гергесмәйен* (кертмиңә) ишек басып алатлар, берәр нимә бирсен тип кийәү, *қәсер тә бар қуй ишек пасу* (ишек бавы тоту).

Тубыл сөйләшендә -ыш/-еш формасы да күзәтелә, тик ул күбесенчә урын-вакыт килешендә кулланыла һәм мәгънәсә белән әд. -ганда/-гәндә кушымчасына туры килә: *Китеп парышта йел суққан, қойонға* (өермәгә) *суғылған, оңороп алып китеп қалған, алабатанға йәбешеп кенә қалған*.

Сыйфат фигыль формалары, нигездә, әдәби телдәгечә. Хәзерге заман сыйфат фигыль: -а/-ә торған (сөйләштә: -атығын/-әтеген): *Паратын йулың қуй, шал машинаға утырсаң* (бара торған юлың бит, шул...). *Суқалайтын йер* — Сукалый торған жир. *Май эшләй тыган поулған, сыу тирмән сыу айландыра тығын* — Май чыгара торған (тегермән) булған, су белән әйләндерә торған су тегермәнә булған. *Муйцата йышынатын тастымал* — Мунчада сөртенә торған сөлге.

-уцы/-үце: *Сурап килүце кешенең тоғомын айыратлар* (ачыккыйлар) *қысның ат + инәсе* (ата-анасы).

Үткән заман сыйфат фигыль. -ған/-гән: *Соло ашаған қуйнықы йоно йомшақ була мамық сыңны. Әпкилгән кейемнәрне сип* (бирнә) *тигәннәр. Эшләгән эшне кәпләсәң* (сөйләсәң), *моғол* (кибән) *булып цығар*.

Тартым кушымчалы -ған формасы урын-вакыт килешендә әдәби телдәге -ған + вакытында/чағында конструкциясенә тәңгәл килә: *Ашырып йатқанымта* (яткан чагымда) *Сәйтүнәгә икмәк салтыртым. Төшәнмәтем быйыл ашырғанымта* — Төш күрмәдем быел авырган чагымда. *Утыс алтынцы йылта барғанымта* (барганда) *күргәнем пар*.

-ыр/-ер/-р: *Пер тә атлар қәлем йуқ. Үскәнтә ицкем тыйар геше булмаған аны*.

Бу форма еш кына исемләшеп, төрлө мәгънә төсмерләре белдерә. Урын-вакыт килешендә килеп, иярчен вакыт жәмлә оештыра һәм әдәби телдәге -ган/-гән/-кан/-кән чакта формасына туры килә: *Паланыңқы, тышырта, башы айланаты* — Туган чакта баланың башы борыла. *Килен китерендә* (киткән чакта) *ыспайы кийенәте, палитәләр кийенеп* (киенгән), *мамық шәлләр салып* (салган), *цимәйле атулар* (каелган читекләр) *кейеп* (кигән).

-ыр/-ер формасының юклыгы даими билгене, даими үзенчәлекне белдерә һәм хәзерге заманга туры килә: *Мин сықтауны белмәсмән* (белмим).

Чыгыш килеше кушымчасы алгач, бу форма -ып/-еп кушымчалы хәл фигыльнең юклык формасына тәңгәл килә: *Пер гәннә қалмастан йөрәте* (калмыйча йөри).

Шушы ук форма, *алтта* (алда) бәйлек сүзе белән килгәндә, әд. -ганчы/-гәнче кушымчалы хәл фигыль мәгънәсен белдерә: *Қыс ишегалқа кермәстән алтта мылтықтан аталар, йел-қус* (зәхмәт, жән-пәри) *булса, қалсын тип*.

Вагай урынчылыгында -ыр/-ер/-р яки аның юклыгы — -мас кушымчалы сыйфат фигыльләр еш кына исемләшеп, зат, сан, килеш кушымчалары да алалар: *Бал ыцарны арб^вуын тиләр* — Бал эшли торган бөжәкне арб^вуын диләр. *Өй қарарлары пулмағаннар пецән эшләмәйтеләр* — Өйләрендә торыр кешеләре булмағаннар печән эшләмиләр. *Сөйләмәсләре бар кешенең* — Сөйләми торганнары бар кешенең. *Кейәр алып эйәте* — Кием ала.

Әдәби телдәге -арлык/-әрлек формасына тубыл сөйләшәндә -ғылык/-гелек формасы тәңгәл килә: *Тышқа ыцқылык түгел, утырғылык* (чыгарлык, утырырлык) *түгел*.

-улы/-үле: *Ик+айыры манитлар* (тәңкә тезеп эшләнгән чәчтезмә) *булған йелткәләрендә, осон цац булған, ыспай ишүле* (ишелгән — үрелгән). *Әлек кешеләрнеңке пөтөн кейемнәре элүле генә торған, ыайағацта мейең йағында элүле торған*.

Хәл фигыльләр, татар әдәби телендәге кебек, берничә форма белән белдерелә, алар төп фигыльдән аңлашылган эш яки хәлнең үтәлүенә мөнәсәбәтле рәвештә аерылалар.

-ып/-еп/-п кушымчалы хәл фигыльләр эш яки хәлнең үтәлү рәвешен төрле яклап сурәтлиләр: *Килен ут аша атлап керәте. Инәмне теләп* (сорап) *парғаннар*.

-ып/-еп/-п формасының юклыгы түбәндәге кушымчалар һәм аналитик төзелмәләр белән белдерелә.

-майын/-мәйен: *Әшәл килен төшөргәнтә ишекләре пасқаннар кийәүне кергесмәйен* (кертмичә). *Табулыскиға йитмәйен* (житмичә) *йул үтәде. Иц мәләрен алмайын қайтқаннар* — Бернәрсәләрен алмыйча киткәннәр.

-мағынцы/-мәгенце: *Йеренә йетмәгенце кер йума кешенең артыннан* — Кеше (барасы) жиренә житмичә, аның артыннан кер юма. *Өстө тешне суртырмағынцы* (суырттырмыйча) *булмас, инәйем. Кәсерге саманта уғымағынцы* (укымыйча) *йәшәп пулмайты*.

-май/-мәй: *Таң йарылғанцы йоқламай* (йокламыйча) *йатасың. Әлек саманта, йаулықларын пөргәнәп, питләрен күрсәтмәй йөргәннәр*.

-ып/-еп кушымчалы фигыльләргә кимлек дәрәжәсен белдерә торган -су/-сү кушымчасы ялганып килергә мөмкин, мондый формалар шул тамырдан аңлашылган эшнең үтәлү дәрәжәсен — эшнең тулысынча түгел, бәлки өлешчә генә, кимрәк башкарылуын белдерәләр: *Ақсапсу йөрийте* — Бераз гына аксап (яки: аксабрак) йөри. *Йоқлапсу қалыпыс* — Бераз йоклабрак калганбыз. *Тотопсу тор* — Әз генә тотып тор.

Мондый күренеш тубыл сөйләшәненң үзенчәлеген тәшкил итә (төмән сөйләшәндә дә күзәтелә).

-ғач/-гәч кушымчалы хәл фигыльнең тубыл сөйләшәндә түбәндәге вариантлары һәм төрле эквивалентлары бар:

-ғац/-гәц, -кац/-кәц: *Мәйетне апцығып киткәц, итәнне тупсатан йушып пашлау гәрәк*.

-ғацын/-гәцен: *Мин шай дигәцен, пы «күсем суғыр, қулым қулақма» тейте* — Мин шулай дигәч, бу «күзем суқыр, кулым чулакмы», диде.

-ған сун//соң/-гән сун//соң/-ғансын/-гәнсен: *Йете йәше тулған сун* (тулгач) *тораға* (калаға) *китте. Қартайғансын баштан ағыл ығыб утырады. Мин киткән сун пөттө турап суғулар* — Мин киткәч киндер суғулар бетте. *Палам пулғансын* (булгач), *паламның йәше тулмайын*

(туганчы), (ирем) *әрмийәгә китте. Эштән қайтқан соң, қушағым, мин әйтәм, цацың қайа?* — Эштән кайткач, каененем, мин әйтәм, чәчең кайда? *Кеңетән үрәтмәгәнсен, пелмәйте* — Кечкенәдән өйрәтмәгәч, белми.

-ғасын/-гәсен: Пинсийәсе булмағасын (булмагач) эшләйте. Қартайғасын йаман. Сороп килгәсен пиреп йебәртем.

Төп фигыльдән аңлашылған эш яки хәлнең вакыт яғыннан чиген белдерә торған *-ғанчы/-гәнче* кушымчалы хәл фигыльнең сөйләштә түбәндәге вариантлары һәм лексик-грамматик эквивалентлары бар:

-ға(ы)ңы/-гә(е)ңе: Таң йарылғанчы эшләнтем — Таң атканчы эш белән мәшгуль булдым. *Күс ташым цыққынчы эшләп утырып қуйдым.*

-ғынча/-генцә, -қынча/-кенцә: Кеше торғонча (торганчы) пөтөн имәне эшләтем. Мин йонцу қәсер, ашырғынча тулырағ итем. Қараның ацушы цыққынча, сарының үте йарылат (ярыла) (әйтем).

Бу форма тартым кушымчалары да ала, тик әлеге күренеш, төмән сөйләше белән чагыштырганда, шактый чикле: *Киткененце* (киткәнче) *самокат алып сөйәп қуйтым. Бинсийәгә цыққанымца* (чыкканчы) *кер йышдым.*

-ғанца/-гәнцә: Қартайғанца (картайганчы) *түшерт (дүрт) өй салтық.*

-мастан/-мәстән (алда): Кийәү кермәстән алта кийәү цайы эңерәтләр, кийәү бәлмән (пилмәне) тип.

-ғанчы/-гәнче кушымчалы хәл фигыльләрнең юклыгы *-мағанчы/-мәгәнче* кушымчалары белән ясала: *Ашамағанчы-эңенмәгәнче цейә йыйдық* — Ашаганчы-эчкәнче *жыләк жыйдык. Қысның йанынта пер қыс палтыс утыраты, кийәү перәй имә пирмәгәнче* (биргәнче) *утыраты, сабынма, йесле май шешәмә оцлатса, урын пирәде.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр. Тубыл сөйләшендә дә аларның составы, нигездә, әдәби телдәгечә: *белән/белә/пелән/пелә/ман/мән* — белән, аша, шикелле/шигелле — шикелле, кебек/кешек — кебек һ.б. Мисаллар: *Игенце бицәсе мән йәшәп йататы. Пәғырниса қотарғыйым өй аша. Ул бицә минең қысым пелә абысыннар* (килендәшләр).

Белән бәйлегенең *м*-варианты (*ман/мән*) тубыл сөйләшенең вагай урынчылыгында аеруча актив: *Мамык шәлләр мән цанаға утырып паратыған әлке* — Мамык шәлләр белән чанаға утырып бара торганнар иде әлек. *Уғынады қул ман суғып-суғып, шал мине кеше итеп пирде, өч литерлек үләннән қылған тәре бирде* — Укынып, кулы белән суғып-суғып, шул мине кеше итте, үләннәрдән ясаган өч литр дару бирде.

Диалекталь бәйлекләр. *Сынны/сыны* (чагышт.: миш. диал. — *сынны*) — төсле, шикелле: *Йабынчыклар йаға сыны булаты, түлке қалын пулаты* — Ябынчыклар яка шикелле була, тик калын була. *Қара йақшы йәктәләр* (камзуллар) *кийеп йөргән мулла қыслары, итәкләренә суқмалар* (ука) *салып, алтын сынны* (кебек) *йанып тора.*

Аша бәйлеге чыгыш килешен башкара: *Кәпләшмәгән* (сөйләшмәгән) *паланы башыннан аша аш цацқаннар, йә пулмаса йаңа бешкән икмәк сындырғаннар түбәсентә.*

Ашу — артык: *Палалар мең ашу* (меңнән артык).

Шикелле, сынны, кебек чагыштыру бәйлекләре алмашлыктарны да баш килештә таләп итәләр: *Сесләр шикелле ысбайы ғысларны алып қала торған монта* — Сезнең шикелле матур кызларны... *Сес сынны*

ғыслар килепте, канцирт қуйыпты — Сездең сыман... Пес шигелле гәпләйтеләр — Бездең шикелле сөйләшәләр.

Сөйләштә, әдәби телгә хас бәйлек сүзләрдән (ас, өс, ян, ал, арт/сырт, эч, тыш, баш һ. б.) тыш, бу функцияда тагын *итәк*, *қабат* кебек сүзләр дә актив кулланыла: *Йул итәктә ите өйөбөс* — Өебез юл кырында иде. *Игән күл итәктә үсә* — Жикән күл буенда үсә. *Сипне кейәүнеңке әтисе әпкиләте, пер йеснәсемә була тағы ғабатынта* (янында) *бергә, йә перәр тыуғаны, парлы булып киләләр*. Олло гешенәң *қабатыннан* (яныннан) *китәлмайым, әле тәре* (дару) *бирү гәрәк*.

Итәк бәйлек сүзе урын-ара гына түгел, вакыт мәгънәсендә дә кулланыла: *Әрмийәгә китте, қайта тығын йыл итәгентә* (кайта торган елында, яки ел азагында) *суғыш цығып китте*. *Пала тышымқа килсә, тышар итәктә* (туар вакытта) *тис-тис киләте тулғақ*.

Кисәкчәләр. *Қуй/ғуй* (бит, ич) раслау кисәкчәсе актив кулланыла: *Туйтан алта некә* (никах) *булаты, алтта некәне қылалар қуй* (бит).

Сөйләштә сорау кисәкчәсе тар (-*мы/-ме*, ягъни әдәби) һәм киң (-*ма/-мә*; ягъни диалекталь) вариантларда кулланыла. 2 нче зат хәзерге һәм киләчәк заман хикәя фигыльләрдә ул зат кушымчаларыннан алда ялгана: *Ышанамасыз* (ышанасызмы)?

Модаль сүзләр. Тубыл сөйләшендә дә аларның составы, нигездә, әдәби телдәгечә: *бар, йуқ* — юк, *түгел, кәрәк* — кирәк, *тиәйеш* — тиеш һ. б.

Сөйләштә диалекталь модаль сүзләр дә күзәтелә. *Әмән* — ахрысы: *Қысцығацына әле өң айы йуғ әмән* — Кечкенә кызына әле өң ай юк, ахрысы.

Синтаксик үзенчәлекләр. Сүзтезмәләр. Компонентлары нисбәтлек мөнәсәбәтендә торган исем-исем сүзтезмәләренең кушымчасыз төре актив: *Қуй тиреләртән тә, тик малтан та тегәтеләр тақыяны* — Бүрекне сарык тиреләреннән дә, тукуымадан гына да тегәләр. *Пестә тә тора қартымныңқы олло туны, цана тун* (чана туны — толып), *цанаға утырсаң, ул гәрәк*. *Цацын қырық көнтә алғаннар, цац туй йасағаннар, тыуғантағы цацын қарын цац тейтләр* — (Баланың) чәчен кырық көн тулгач алғаннар, чәч туге ясағаннар, тугандагы чәчен карын чәче диләр. *Қалтаның* (махсус кечкенә капчык) *эценә кийәү юсоқ* (кияү чикләвеге) *салып әпкиләтләр*.

Бу үзенчәлек исем һәм бәйлек сүздән торган төзелмәләрдә дә чагыла: *Цатыр эңтә* (чыбылдык эчендә) *генә күргән әткәм инәмне*. *Қысның аяқ асқа* (аяк астына) *утлы турун* (кисәү) *ташлап атлалар, килән аша басып цықсын*.

Исем-фигыль сүзтезмәләре. Тубыл сөйләшендә кайбер фигыльләр, әдәби тел белән чагыштырганда, башка килешне башкара.

Көлү: *Қортқайақларға* (карчыклардан) *көләм, тыштан олло йаулық пәйләйбес тип*.

Сағыну: *Сескә сағынып күргәле кертем* — Сезде сағынып күрергә кердем.

Орышу: *Мин орошмайым аңа* — Мин орышмыйм аны.

Грамматик күрсәткече булмаган туры тәмамлыкны ачыклап килә торган аергычлар, инверсияләнгән очракта, юнәлеш килеш кушымчасы алалар: *Ыспай* (матур) *йепләр белән көл төшөрөп қуйатлар түгәрәкне* (түгәрәк чәчәкне). *Сапун тектереб алырмын перне* (бер альяпкыч).

Хәбәр. Исем хәбәрләр зат кушымчалары ала. Бу аеруча 3 нче затта күзәтелә: *Паллар эшгәре шуқларты* — Балалар бик шук.

Сорау, әдәби телдәге кебек, сорау алмашлыклары, сорау кисәкчәсе (-ма/-мә/-мы/-ме) ярдәмендә белдерелә: *Кийәү килсә, туйға некә уғытып саладылар, ихлас белән қабул булып партыңма?, қабул булып алтыңма?, тин сурайтылар. Кем күрепте?* — Кем күргән?

Хәзерге һәм киләчәк заман хикәя фигыльләрдә 2 нче затта сорау кисәкчәсе зат кушымчаларыннан алда ялгана: *Қасанта торамсың?* — Казанда торасыңмы?

Сорау катыш фараз -ған/-гән кушымчасы һәм түгел(мә) сүзе ярдәмендә белдерелә: *Әлек саманта полай йаулықларын пөргәнен, питләрен күрсәтмәй йөргәннәр түгелмә?*

Вагай урынчылыгында исә сорау кәрәк сүзе яки -маң/-мәң кисәкчәсе белән дә бирелергә мөмкин: *Йасасың кәрәк?* — Язасыңмы? *Сыу парма?* — Су бармы? *Китәтемәң?* — Китәме?

Фараз итү мәгънәсен белдерү өчен, урта диалектының тау ягы төркеме сөйләшләрәндәге кебек, булыр фигыле кулланыла: *Пилбау бәйләп киләте болай, қыс цицмәйте булыр* (чишми, ахрысы), *нүгәр цицәте булыр. Паласы эштә булыр* — Малае эштә, ахрысы.

Фараз итү, шикләненп әйтү мәгънәсен белдерү өчен, тубыл сөйләшендә *шикелле* (*шигелле/шикелле*) бәйлеген куллану актив (мондый күренеш пермь сөйләшендә дә билгеле): *Суқма пер йылқылтақ нәрсе шигелле* — Ука бер ялтыравык нәрсә, ахрысы.

Жәмлә төзелеше. Тубыл сөйләшендә аналитик төзелешле гади һәм кушма жәмләләр күзәтелә, алар аеруча мөнәсәбәтле сүзләр ярдәмендә оеша: *Итек кийә тегеннәр, аны шалай кигәннәр, йышымнары* (йон оеклары) *күренеп торсын.*

Тубыл сөйләше тубыл-иртыш диалекты системасында үзенчәлекле урын алып тора. Аның диалекталь үзенчәлекләргә бай булуы күзгә ташлана. Ул географик яктан да, социаль-икътисади яктан да урталыкта урнашкан, тарихи фактлар белән бәйле вакыйгалар барышында да үзәк урында торган, анда борынғы күренешләр күбрәк сакланган, бу аеруча чагыштырып тикшергәндә ачык күренә. Аның тара һәм төмән сөйләше белән уртақ яклары бик күп. Күрсәтелгән фактлар шушы өч диалект жирлегендә гомумуртак диалекталь койне формалашуга китергән [Тумашева, 1977: 165].

Лексик үзенчәлекләр

Тубыл сөйләшендә, барлык себер диалектлары (күс — бөртең, ноу — су баса торган болын (заливной луг), йорцо — иренең яки хатынының энесе, палтыс — иренең яки хатынының сеңлесе, қуцқар — тәкә, тақыя — бүрек, ату/атоу — читек, эртник — балык бәләше, тора — кала, китән — киндер, туқмақ йеләк — жир жыләге, кәбәц — түбәтәй, қован — өөрмә һ. б.), бөтен тубыл-иртыш диалекты (қушағац — иренең энесе, цици/цицата — этисенең абыйсы, тован — буа, йуша — боланның бер төре, туғац — кабартма, астыған — кура жыләге һ. б.) өчен хас булган гомум характердагы диалектизмнар белән бергә, специфик характердагы яки бер-ике сөйләш өчен генә хас булган сүзләр дә табыла. Тубыл сөйләшенә хас диалекталь лексиканың кайбер тематик төркемнәрен барлап үтик.

Рухи дөнъя һәм төрле йолалар белән бәйле сүзләр: *цым бәйрәме* — жәй башында уздырыла торган, үлеләрне искә алу көне: бөтен гаилә, бала-чагалар белән зиратка барып каберләрне рәтләү, шунда ашап-эчеп утыру, балаларга күчтәнәчләр өлөшү; *йоморқа суғыштыру* — цым бәйрәменнән кайткач, йомырка тәгәрәтеп уйнау, *утау басу* — йола: яшьләр тигез һәм бәхетле яшәсеннәр дип, тигез гомер иткән, бик абруйлы парны зөфаф кичәсенә жәелгән урында аунатып алу; *кийәү табақ* — туганнар тарафыннан егет йортына китерелгән сый ашамлыклары; *цац туй* — баланың тугандагы чәчен 40 көне тулганда алдыру уңае белән оештырылган мәжлес (ул ярышлар, кәмитләр белән бара торган булган); *атау аш* — үлене искә алу мәжлесе, *кусайтын цырақ* — берәр кеше ерак юлга чыкканда, матчага кыстырып киткән чыра (әлеге кеше әйләнеп кайту хөрмәтенә уздырылган мәжлесне — *кусайтынны* — әзерләгәндә шул чыраны да яндыралар); *ишек басу* — ишек бавы тоту, *мылтықтан ату* — яшь килең егет ишегалдына кәргәндә, имеш аны пакыләү, жәң-пәриләрен куу өчәң, мылтықтан ату йоласы; *теләп килү* — (кызны) сорап килү; *сип* — бирнә; *цатыр* — өйдә яшьләр өчәң чаршау белән бүлөп алынган урын; *тун биреп алу* — кыз өчәң киём биреп өйләнү; *йөлтө* — приз, *теркәү* (чагышт.: перм. *теркәү* — бирнә) — бирнәнең кыз үзә әзерләгән, сандықка тутырган өлөшә һ. б.

Туганлык терминнары: *олата/олтта* — бабай (әтисенәң яки әнисенәң әтисе), *өлнә/өннә/онна* — әби (әтисенәң яки әнисенәң әнисе) (шулар ук бараба диалектында да) (вагай урынчылыгында *қартнә, қартта*), *өннә ғыс* — әбисе исеме кушылган кыз балага әндәшү сүзә, *мулла бигә* — иренәң апасына яратып әндәшү сүзә, *нәнәм* — иркәләп әндәшү сүзә (шулай ук мишәр һәм урта диалектларның кайбер сөйләшләрәндә), *нәреситәләр* — сабыйлар, *қәрәп* — мескәң, бичара, *әйнә* — әтисенәң абыйсының хатыны, *әкә-йеңкә* — ага-жиңгә, *мулла әкә* — әтисенәң әнесә, *апай* — әнисенәң апасы, *әптәлә-сеңеллә* — апалы-сеңеллә, *муллатцым* — иренәң әнесенә иркәләп әндәшү сүзә, *мама* — өлкән хатын-кызлар (туганнар һәм ят хатын-кызлар, вагай урынчылыгында бик сирәк), *әбетә* — апа (шулай ук тархан сөйләшәндә дә) һ. б.

Кешенә сыйфатлы торган сүзләр: *төкәш булу* (мам. *түпи булу*) — яшь балага карата: егылып төшү, *кәрлә* — йогышлы, *қатыгу* — буйга житү, *цубыр* — сипкәл, *йонцу* — ябык, *сағау* — тотлыга торган, *саңғыр* — чукрак, *қулақ* — чулак, *қулғапқақ* — калак сөягә, *ырғақ* — аңкау, *паланайақ* — имән бармак, *кигертәк* — бугаз, *цүп* — соңгылык (мам. *чүп* — соңгылык — хайваннарда); *қағанак* — бала карыны (плацента), *шытыртай* — кәчеркә (кайбер яңа туган балаларның аркасында була торган чәч сыман каты төк), *осон ауру* — үпкә авыруы, *йүмкәк* — лепкә, *қыйра* — ялкау, *тымыш* — аз сүзлә, *печек* (псих) — холыксыз, кызу канлы, *масайу* — шатлану, *кәс* — юлә, *мурағай* — сәләмәтлөгә начар, *ойаң* — оялчан, *йапсақ оцлау* — эпилепсия, *томтоқ* — сакау һ. б.

Хужалык эшләре белән бәйле сүзләр: *айман* — ал, кишәрлек (урған айманыбыс), *пишәм* — көлтә чүмәләсә, *цәңкелцәк* — тарантас, *моғол ташлау* — кибән кую, *чуда булу* — чыгымлану, расходлану, *ықтырма* — балык сөзә торган жылым, *йемеш пақца* — яшелчә бакчасы, *тотқынға ләгү* — кулга алыну, *шешә* — пыяла, *йөб әйү* — жөп

озату; *цал* — елгага аркылы сузып куела торган челтәрле ау ятымәсе, *цыгырык* — жеп эрли/чолгый торган чыгыр һ. б.

Йорт-жир, жиһазлар: *пүберәк/пүкрәп* — кар базы, *түр* — сәке, *цайаҗац* — мич каршындагы колга, *ташайак* — касә, *миралык* — моржа, *пелмән сосқақ* — тишекле чүмеч, *тусайак* — туз савыт, *шығалай* — туздан эшләнган чүмеч, *төйөс* — капкачлы, цилиндр рәвешле туз савыт, *писә* — туздан, капкачлы кечкенә тубал, *челчек ламба* — сукуыр лампа, *қура* — абзар, *кәсәңкә* — чолан һ. б.

Аш-су белән бәйле сүзләр: *пәтераш* — клиндер, *қуғын май* — пешеренгәннән калган май, *шырцай* — суга он туглап әзерләгән сыек шулпа, *мушник* — бөккән, *күсле аш* — тартылмаган ашлык, *сөт қағы* — сөт кайнатканда казан төбенә утырган касмак, *цәлбәк* — юка көлчә, *цигелтәк* — юка кабартма (өсте чәнечке белән төртеп тишеп бизәлгән булса), *арыту* — чистарту (балык турында), *үтләү* — табан балыгының үтен алу, *цымрақ* — авызлык, имезлек, *кәсел* — кипкән балык һ. б.

Киём-салым исемнәре: *цана тун* — толып, *пирәлинкале көйләк* — балитәкле күлмәк, *мөршитә шәл* — кабарынкы бизәкле, озын чуклы, ак ефәк шәл, *әлхәп* — инеч, *пейек йаға* — утыртма яка, *цолбо* — чулпы, *сүкмән* — тула, *көллө мал* — чәчәкле тукуыма, *көртә* — бишмәт, *қолақша* — колакчын, *имцәк йәктә* — күкрәкчә, *аҗац төплө шипләтләр* — агач табанлы штиблетлар, *лампук* — тукуыма төре, *қунтыр* — жиң беләзеге, *церек* — иске, тузган (м.-кар. *черек* — шул ук мәгънәдә), *төрийа* (чагышт.: минз., стрл. *дөрийә*) — әдрәс, *цимәйләү* — бизәкләү, *турап* — киндер, *шабыр* — киндердән, астарлы, юка өс киеме һ. б.

Терек булмаган табигать: *қотоқ* — кое, *асқар* — су кырындагы чишмә, *тышан* — буа, *үрдән-ықтан* — елганың: түбән һәм югары агымнарыннан, *төс* — урман, *бүрән* — кечкенә күл, су жыелган чокыр, *таң йарылу* — таң ату, *қован* — өермә, давил, *қован йәшен* — аҗаган, *күкерт күкерәү* — күк күкрәү һ. б.

Хайваннар дөньясына караган сүзләр: *пәшәкә* — кәжә, сарык; *цорағай* — кечкенә чуртан, *мелек* — вак балыклар, *қонақай* — колын, *пайтал* — бия, *пишкә* — чәшке (норка), *чәнечкәк* — шөпшә, *йетейәшәр* — кыргый бал корты, *күмбалык* — маймыч, *әрге* — вак балыкның бер төре, *қыс посау/қысцыҗац* — тана бозау һ. б.

Үсемлекләр дөньясы белән бәйле кайбер сүзләр: *мәнцәк* — тәлгәш (*қарағат мәнцәкләре*), *торнагүс* — мүк жиләге, *рәкмән* — әрекмән, *алабатан* — алабута, *тырақмал* — черек бәрәңге, *кәртү(п)кә* — бәрәңге, *мишкәләк* — гөмбә, *қыр цийә* — нарат жиләге, *ләпләбел* — чөгендер, *тубырцык* — күркә, *маса* — баса; *нәп* — ылыслы агачларның ботак очындагы өлеше, *тубырцақ* — күркә (*Бер-бер нәбентә төүрт-пәш тубырцақ тейтеләр, потағоцонта нәп пула қуй*), *цишнәк* — суган һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

цулбы тақталы/ иге тақталы булаты/ манитлар/ пер бүлмәсендә өң манит булаты// күсе йалтырақ/ йанып тора/ йәшел күсләр/ цийәрән күсләр// пеләлек тә булып/ алга алтын пулып порон/ мәрwәр сырғалар булып сәленеп тора/ алга тип тәгәрәк пулғанны әйтәләр// ақ көйләк/ қара сапун кейеп// көрәк түш сапун/ йелгәнне сапун// йарымы кәймә салып қуйған итәгенә// қалбақ төп түгәрәк пулаты// пәтқыйа палтысымныңқы қалбақ пулған// қалбақ

тийән сүсләрне тә ишетепсен/ күрепсен// көртә кейептеләр// қалыннан күбеп
кисә ыспайы көртә// осон көртәләр булайы/ монтай ғына тубықпаштан ки-
мәйделәр/ пилләр полай өрөлөп тора тыған көртәләрнеңке// царық қылып те-
гәтеләр/ күнне салатылар/ эценнән йышымыңны гейеп қуйасың/ царық қысқа
ғуныцлы пулған// пойма элек пулмаған/ пулса та алалмаған// осон ғуныцлы
йышым/ пес әйтмәйбес ойоқ тип// песнең тел пашқарақ қуй// осон царық ир-
ләрнеңке/ үкцә салып теккәнне путыл тейгәннәр// қысқа тун/ олло тун//
пестә тә тора қартымның олло туны/ цанаға утырсаң ул гәрәк/ цана тун//

порон теләгәннәр// теләп килү қәсер тә бар қуй// қапцықлы кейем су-
рағаннар/ қапцықны туп-тулы тәйәп апкилгәннәр// йеңкәсеме/ әтисе-әнисе килә-
те теләп кийәүнеңке// қыс пелән кейәү гәпләшәп қуйаты/ бәлән көнгә килгәле
теләгәле// ишек төбәнә гереб утыра/ теләнцә қапцығымны элөп килтем тей/
пирәсесмә пестәйләргә тип// аннан гәпләшәп китәтләр// аның тоғомо антай-
монтай/ гәрәкмәй ти// тоғомо йаман булса пирмәй тә қуйатлар// ыриса пулса-
лар/ қыс атинәсе сурана пашлайты/ оцоннан пашына кейем/ сиб әйтәләр/ сип
кейем тип// паш ат сурайты/ суғым// мақмал йәктәләр/ кәшәмир йаулықлар/
көйләкләр// қәртнәмнеңке сип йәктәләрен мин беләм/ суқмалы йәктә/ уғалы/
сипне ацқан кешегә айырып салаты пер нимә/ шәлмә/ йаулықма// атоу булған
айағына// галуша белән кейгәннәр/ алашарақ үкцәле// кәшәмир шәлләр йуван
цацақлы/ мөршидә шәлләр булған/ осон цацақлы/ ақ/ күбеп-күбеп торған шикел-
ле/ күптермә шәл// мөршидә шәлләрнең қарасы да/ ағы да булған//

әwәл килен төшергәнтә ишекләрне пасқаннар кийәүне кергесмәйен// йә-
шерен кенә кереп киткән кийәү цатырға// йарашқанта туй йасағалы пилге-
ләп қуйатылар// туйтан алта некә булаты// алтта некәне қылалар қуй//

иң перенцә қысқа паратылар// аннан күц күцерәтеләр// күц киләте/
қоон цана белән/ атлары киләде/ сыйыры киләде// аның йеңкәлеге була/
кийәү йеңкә тә булаты/ қыс йеңкә тә пулаты// килеп кергәнтә ут салатлар/
ут аша атлап керәте йеңе белән килмәсен тип// цатыр қоролаты/ анта түшәк
пулаты/ йеңкә пелән әкәсе йатыб алаты//

миң қәртнәм кәпләйте// тәтәмалар бай булғаннар// инәмне теләп парғаннар/
әшеткәннәр пер қыс пар// әткәм күрмәгән қуй инәмне// тәтәм пелән нәнәм пе-
лүвенцә өйләнкән қуй әткәм// цатырта утырғац күргәле гәрәк қуй киленне/ ақца
биреп кенә күргән// питен пергәп цыққан/ йақшы мамық шәл// йақшы суқма-
лары көйләктә булыпты// қыс цағынтағы йәктәсе тора қуй// торйа туннар була
қуй/ быцқақ туннарға тыш қуйғаннар/ торйа тун/ қаты мал булған үспәкләрне-
ке сынны/ қатысы тун тышы булған// торйа тунны әкмәди әкәм пер атқа алыш-
тырып килгән// тун пиреб алғаннар қысқа/ поцқақ тун кецерәк-кецерәк кисәк-
ләртән/ тейеннекеннән қылғаннар// пигәмнеңке тә боцқақ туны булған// пигә
иремнеңке икетән тыуған әбәсе бы/ миңа пигә булаты/ ирен йеснә типес//

Сөйләүче: Булатова Сажидә Хисмә кызы, 62 яшь
Төмән өлкәсе, Тубыл районы, Вагай авылы
1994 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

САЗ ЯГЫ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Иртыш елгасы сулъяк кушылдыклары Алымка, Носкы-
баш, Носка елгалары бассейнында таралған. Күлле-сазлыклы булған бу
жирләрдә Ачир, Лайтамак жирле үзидарәләренә караган 15 ләп татар
авылы урнашкан. Тубыл сөйләшенең төньяк өлешендәге авылларның
(Өге, Әремзян һ. б.) сөйләшендә дә саз ягы сөйләше белән уртак
үзенчәлекләр табыла.

Сөйләш көнчыгыш яктан — тубыл, көньяктан төмән сөйләшләре
белән чикләнә. Бу сөйләш таралган территория көнбатышта — Екате-
ринбург өлкәсе, төньякта Ханты-Манси милли округы белән тоташа.

Саз ягы сөйләше вәкилләре себер татарларынан берникадәр аерымланып яшиләр, чөнки авыллар арасында юллар булмау аларның аралашу мөмкинлекләрен чикли, мәдәни яктан да берникадәр изоляцияләнүгә китерә. Нәтижәдә, саз ягы татарларының сөйләшендә аерымлыктар да формалашкан.

Тарихи әдәбиятта саз ягында татар авыллары барлыкка килү мәсьәләсенә карата төрле фикерләр әйтелгән. Аларны ханты-манси кабиләләре катнашында формалашкан яисә Күчем ханнан калган төркемнәр дип караучы галимнәр бар. Себер татарларының тарихын өйрәнүгә зур өлеш керткән Н. А. Томилов Күчем хан төркемнәренә кадәр үк әлегә жирләрдә, ханты-мансилар белән бергә, төрки кабиләләр дә булган дип күрсәтә [Томилов, 1981: 97].

Мөстәкыйль сөйләш буларак, саз ягы сөйләше беренче башлап Д. Г. Тумашева тарафыннан тасвирлана [1958: 149—182; 1961: 62—68]. Себер диалектларын өйрәнүгә зур көч куйган һәм күп хезмәтләр язган галимә Д. Г. Тумашева соңга таба да саз ягы сөйләше буенча күзәтүләрен үстерә бара [1977; 1992 һ. б.]. Бу сөйләш турында кайбер мәгълүматлар Г. Х. Әхәтов (1960), Г. Ф. Саттаров (1965) хезмәтләрендә дә чагылыш тапкан.

1988—1989 елларда Саз ягына Казан дәүләт университетыннан Г. Х. Сөнгатов житекчелегендә экспедицияләр уздырыла һәм саз ягы сөйләшенең фонетик системасы эксперименталь ысул белән тикшерелә [Сөнгатов, 1991].

Соңгы елларда себер диалектларының, шул исәптән саз ягы сөйләшенең дә, лексикасын өйрәнүгә багышланган хезмәтләр дөнья күрдә [Тумашева, 1992; Рахимова, 2001; Насибуллина, 2001 һ. б.]. Х. Ч. Алишинаның себер татарларының ономастикасын тикшерүгә багышланган хезмәтендә саз ягының топонимнарына күзәтү ясала [Алишина, 1999].

Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан да саз ягы сөйләшенә бу юлларның авторы Р. С. Барсукова житекчелегендә 1998—2002 елларда берничә экспедиция уздырылды, саз ягы сөйләшенең фонетик, морфологик, синтаксик һәм лексик үзенчәлекләрен тасвирлауга багышланган кандидатлык диссертациясе язып якланды (2002), китап дөнья күрдә (2004). Түбәндәге тасвирлама Д. Г. Тумашева һәм Р. С. Барсукова хезмәтләренә таянып язылды.

Фонетик үзенчәлекләр

Саз ягы сөйләшенең авазлар системасы, аларның әйтелешләре һәм ясалышлары, нигездә, татар әдәби телендәгечә. Шуның белән бергә, кайбер үзенчәлекләр дә күзәтелә.

Сузыклар. Аларның әйтелеше белән бәйле түбәндәге үзенчәлекне күрсәтеп үтәргә кирәк. Билгеле булганча, себер диалектларына *а* авазының, нигездә, иренләшү төсмере булмаган, ачык варианты хас. Саз ягы сөйләшендә исә, бу аваз, татар әдәби телендәге кебек, иренләшкән вариантта әйтелә: *қа^орга^о* — карга, *па^орга^олы* — барырга, *а^ошылта^он* — авылдан, *қа^от йасышма^охчы* — хат язышмакчы һ. б.

Сузыклар өлкәсенә караган башка үзенчәлекләр төрле тәңгәлләргә, комбинатор үзгәрешләргә кайтып кала.

Саз ягы сөйләшәндә **а~ы** тәңгәллеге бер төркем сүзләрдә (*тура — туры, тула — тулы*), сорау кисәкчәсендә (*ахцама — акчамы, паратма — барамы* **h. б.**) күзәтелә.

Сөйләш өчен характерлы үзенчәлекләрнең берсе — тамырдагы **ы** авызына киң әйтелешле **а** сузыгы тәңгәл килү (мондый күренеш тагын бараба диалектына хас): *йашым/йышым — йышым — оек, пайыл — быел* **h. б.** Сүз башында сузыклар киңәю тенденциясе башка тәңгәллекләрдә дә чагыла: *йама — йома — жомга*.

Сүз азагында ачык иҗектә **ы~а**: *ашысхы — авызга, ченасы — же-наза* **h. б.**

Сөйләштә **а** авазына **ы** сузыгы тәңгәл килү, нигездә, фигыль формаларында күзәтелә: *парғыла — баргала, қайтхыла — кайткала; уйласың — уйласаң* **h. б.**

а авазы рус алынмаларындагы басымсыз **о** сузыгына тәңгәлләшә: *ахутник — охотник, карманья — гармонь, панар — фонарь, ашифга — ошибка, лампаси — монпансье, патнус — поднос, сав^еранйы — собрание* **h. б.**

Саз ягы сөйләшәндә әдәби телдәге **ә** (**е**), **и** сузыкларына **ә** авазы тәңгәл килә. Бу күренеш сүз башында актив: *кәм — кем, пәртухтаусыс — бертуктаусыз, мәнә — менә, пәйен — белән, пәр — бер, пәс — без, тәл — тел, кәше — кеше, йәңсез — җиңсез, мәйең — мейең — мич, пәренце — беренче, кәрәх — кирәк, кәлгәле — килергә, кәйек — кийек (киек), сәңа — сиңа, мәңа — миңа, пәйек — бийек (биек), тәйеш — тиеш, шәмпе — шимбә, тәс^е — диал. дисбе — тәсбих, бәйеңке — минеке* **h. б.** Сүз башында киң **ә** авазы башка сузыклар белән дә тәңгәлләшә: *тәстә — төстә — урманда* **h. б.**

Сүз азагында **һәм**, **шул** исәптән, сорау кисәкчәсендә, кушымчаларда: *иллә — илле, йех'ермә — йегерме (егерме), исәнмә — исәнме, пирәтмә — бирәме, китәтмә — китәме, йеснә — җизни, пәпә — бәби* **h. б.**

Мондый үзенчәлек **а~ы** күренеше белән аваздаш, ул саз ягы сөйләшенең бараба диалекты белән аерым уртаклыгы бар икәннен күрсәтә.

ә (**е**)~**ә** тәңгәллеге төрле позициядә түбәндәге сүзләрдә теркәлгән: *пәрәмең — пәрәмәч, ишх'ех' — ишкәк, мәрцен — мәрҗән, әне — әнә, мене — менә, шәмпе — шимбә, цих'ертх'е — чикерткә, эшкәрә/эшкәрә — әшкәрә — ачык, эценте — эчендә, ине — инә — әни, ниме — нимә* **h. б.** Фигыль формаларында: *күрх'енце — күргәнче, пелгенце — белгәнче* **h. б.**

ә (**е**)~**и**: *әнте — инде, эштү — ишетү, эренү — иренү, әйә — ийә (ия), әйәх' — ийәк (ияк)* **h. б.** Бу күренеш Тау ягындагы норлат, тау ягы һәм чистай керәшеннәре сөйләшләрәндә билгеле.

Башка сөйләшләрдәге рус алынмаларында **и** сузыгы белән әйтелә торган сүзләр саз ягы сөйләшәндә **ә** авазы белән әйтелә: *сәфсәм — сәфсим/чәпчим — совсем, шиләткә — жилетка, әрәсинкә — резинка, пәтрә — бидрә — ведро, тәсних' — тес — юка такта, Цәмпирә — Земфира* **h. б.**

Сөйләштә, киресенчә, **ә** сузыгына **и** авазы тәңгәлләшү очраклары да бар: *синәх' — сәнәк, тирәс — тәрәзә, игәр — әгәр, цицәх' — чәчәк* **h. б.** Шулай ук: *әлинәрсә — әллә нәрсә*.

Аерым сүзләрдә **и~ә** (**е**): *тирмән — тегермән, китәх — кетәк*.

ә (**е**)~**и** тәңгәллеге сөйләштә аеруча **й** (< **ж**) авазыннан соң күзәтелә: *йел — җил, йер — җир, йеңел — җиңел, йең — җиң, йетәт — җитә*,

йем — жим, *йеләх'* — жиләк, *йете* — жиде, *йес* — жиз *h. б.* Бу үзенчәлек кайбер башка сүзләрдә дә теркәлгән: *тех'әнәх'* (< бор.-төрк. тек-; чагышт.: эд. тигәнәк) — гөлжимеш, *мерәс* — мирас, *йетем* — йитем — ятим.

Саз ягы сөйләшәндә *и* авазына иренләшмә *ө* сузыгы тәңгәл килү очраklары бар: *өйәк* — ийәк (ияк). Мондый күренеш башка сөйләшләрдә теркәлмәгән.

Шулай итеп, сөйләштә *ә~э (е)~и* күчешләре күп кенә тәңгәллекләрдә чагыла. Бу үзенчәлек гомумтөрки закончалыклар белән бәйле һәм татар теленең барлык сөйләшләрендә дә теге яки бу дәрәжәдә табыла.

Саз ягы сөйләшәндә иренләшмә авазларның мондый тәңгәллекләре табыла. *у~о*: *сурау* — сорау, *урцых* — орчык *h. б.*; *о~у*: *оңай* — уңай, *оң* — уң, *оңыш* — уңыш, *тоң* — туң, *омац* — умач, *охлау* — уклау, *полмаған* — булмаган, *пойон* — муйын (муен) *h. б.*; *ү~ө*: *үнәр* — һөнәр, *түх'ертх'е* — төкерек, *йүх'ерү* — йөгөрү *h. б.*; *ө~ү*: *көңөл* — күңел, *цөпрәх'* — чүпрәк, *пөгөн* — бүген, *төшәрәх* — түгәрәк, *төңкәх'* — түмгәк, *төңкәләх'* — түмгәләк — божра, *төш'ә*: *өй төш'ә* (түбә) — түшәм.

о, ө~у, ү тәңгәлlege *оташыц/уташыц* — бака яфрагы, *пулмаған/полмаған* — булмаган, *буйын/пойон* — муен кебек параллельләрдә дә чагылыш таба һәм *о, ө > у, ү*; *у, ү > о, ө* күчешләренә сөйләштә формалашып житмәвен күрсәтә.

Түбәндәге сүзләрдә *у* иренләшмә сузыгы әдәби телдәге *ы* авазына тәңгәлләшә: *атхуц* — ачкыч, *патхуц* — баскыч, *йаңгур* — яңгыр, *кумырсха* — кырмыска.

Саз ягы сөйләшәндә билгеле бер төркем сүзләрдә *е* авазы иренләшә: *төгө/төгөсө* — тегесе, *көчкөнә* — кечкенә *h. б.*

Иренсез *ы/е* сузыклары беренче иҗектәге иренләшмә *о/ө* авазларына охшашланалар: *қосох* — қосық — эрбет чикләвеге, *қолон* — колын, *қотохо* — котыгы — (аның) коесы, *олло* — олы, *қоро* — коры; *көцөх'* — көчек, *пөтөнөсө* — бөтенесе *h. б.* Бу үзенчәлек татар теленең күпчелек сөйләшләренә хас, әдәби телнең орфоэпик нормаларына туры килә.

Иренләшү гармониясенә икенче төре дә күзәтелә: *түгүн < түген* — ялган, *бүгүн* — бүген *h. б.* Мондый күренеш сирәк очрый. Билгеле булганча, бу төр иренләшү алтай телләренә хас.

Сөйләшнәң характерлы үзенчәлекләренән берсе — киң әйтелешле *а—ә* авазларының, тамырдагы *о—ө* авазларына охшашланып, өлешчә яки тулысынча иренләшүләре. Мәсәлән: *қолох* — колак, *торох* — торак, *посоу* — бозау, *қойош* — койаш (кояш), *томоу* — томау, *йоу* — йау (яу), *Қәмәр* — Гомәр, *көрөх'* — көрәк, *пөтх'өн* — *пөткән* — беткән, *көлөт* — келәт, *көчкөнө* — кечкенә, *төптөң* — төптән, *көйөү* — кийәү (кияү) *h. б.*

Сүз башында әдәби *ү* авазына тагын да таррак әйтелешле *и* сузыгы тәңгәл килү: *илөң* — үлән, *изөң* — үзәң, *илгөн* — үлгән *h. б.* Китерелгән мисалларда икенче иҗектә *ә* авазының тамырдагы иренләшмә *ү* авазына охшашлануы да чагылган.

Сөйләштә ирен гармониясе бозылу очраklары бар: *тисрах* — тизрәк, *исаф* — исәп, *инәмар* — әниемнәр, *пер ғына* — бер генә, *алты х'енә* — алты ғына *h. б.*

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. *ә~ү*: *үрмәкәц* — үрмәкүч; *ө~а*: *көнәгәт* — *қанәгәт* (канәгать); *ау~у*: *аусах* — усак, *аутысыф* — утызып — утыртып; шулай ук: *аурах < әүрәк < өрәк*;

әү~ү: *кәүшәү* — күшәү; оу~у: *ошоу* — уч; ү~и: *күгәшен* — кигәвен; а~и: *маңа* — миңа, *саңа* — сиңа *h. б.*

Бер төркем сүзләрдә арткы рәт сузыкларына алгы рәт сузыклары тәңгәл килә: *мерәс* — мирас, *эшәнеф* — ышанып, *кәшәх'* — кавык, *сиңә* — сиңа, *миңә* — миңа, *пәрш^{ер}* — барыбер, *тәртәр* — тартар, *питай* — бодай, *тим* (алу) — тын (алу), *рүсә* — ураза, *йөн* — йон, *тәмән* — таман, *нәх'* — нахак *h. б.*

Бу күренеш рус алынмаларын үзләштергәндә дә чагыла: *тәрәкән* — таракан, *шәфх'ә* — шапка, *силкә* — ссылка, *түрликә* — тарелка, *мүшт'* — может, *үцәрәт/үчәрәт* — очередь, *мүцх'ә* — бочка, *пүлниц* — больница *h. б.*

Кайбер сүзләрдә, киресенчә, алгы рәт сузыкларына арткы рәт сузыклары тәңгәл килә: *пайрам* — бәйрәм, *айлану* — әйләнү, *цац* — чәч, *цай* — чәй, *чаршампы* — чәршәмбе, *ацы* — әче, *каш^ыста* — кәбестә, *тумар* — түмәр, *усара* — үзара, *торс* — дөрес, *қағас* — кәгазь, *похта* — пөхтә, *усынца* — үзенчә *h. б.*

Авазлар өстәлү. Алынмаларда сүз башында янәшә тартыклар туры килсә протетик *ы—е*, шулай ук *у—ү* авазлары өстәлә: *ыскылат* — склад, *ысмұлла* — смола, *эш^{ит}* — свет, *эстәнә* — стена, *пурашка* — брошка, *көрөшх'ә* — кружка.

Кайбер очракларда протетик аваз тамырдагы сузыкка калынлык яки нечкәлек буенча охшаш була: *өлгәта* — льгота, *үш^{сә}* — все, *үш^{сә}кий* — всякий; *колыф* — клуб.

Сүз азагындагы янәшә тартыклар янында да төрле авазлар (*ы, е, а*) өстәлә, тик алар гадәттәгечә ике тартык арасында гына түгел, бәлки сүзнең ахырында да булалар: *шарыф* — шарф, *курна* — горн, *эсвитра* — свитер, *йоршы* — ёрш, *китрә* — кедр *h. б.*

Сузыклар төшү. Ике сүз арасында янәшә туры килгән сузык авазлар кушылып кыскара. Мондый очракта *ы—е* авазлары төшә: *йухмәллә* — йукмы (юкмы) әллә, *қары^и* — кара эш, *иккайырлы* — ике аерылы, *паралмайт* — бара алмый, *түләлә* — түлә әле *h. б.*

Гомумән, сөйләштә кыска әйтелешле сузыкларның кыскаруы, хәтта бөтенләй төшүе бик актив, һәм ул төрле позицияләрдә булырга мөмкин: *полт* — болыт, *кәртфх'ә* < *кәртефкә* — бәрәңге, *торф халтых* — торып калдык *h. б.*

ы—е авазлары төшү грамматик күрсәткечләрдә дә, аеруча 2 нче зат күплек кушымчасында актив: *күрмәйсс* — күрмисез, *парасс* — барасыз, *күсс* — күзсез, *парат* — параты — бара, *цымцырых йөритләр* (йөрителәр) — тып-тын йөриләр, *пелмәйт* — пелмәйте — белми, *күренмәйт* — күренмәйте — күренми *h. б.*

Дифтонглар. Әдәби телдәге *-ый/-и(й)* дифтонгына сөйләштә, урта диалектның күпчелек сөйләшләрәндәге кебек, *-ай/-әй* дифтонгы тәңгәл килә. Хәзерге заман хикәя фигыльләрдә: *пулмайт* — булмый, *қалмайсс* — калмыйсыз, *кәпләйт* — сөйләшә, *ашайт* — ашый *h. б.* Теләк фигыльләрдә: *киләйх'* — килик, *күрәйх'* — күрик, *пармайх* — бармыйк, *алайқ* — алыык *h. б.* *-ып/-еп* кушымчалы хәл фигыльнең юклык формасында: *пелмәйн кәпләйт* — белми сөйли, *тухтамай ашайт* — туктамыйча ашый, *пөтөрмәй қайтма* — бетермичә кайтма *h. б.* *-дый/-дий* кушымчалы алмашлыктарда: *нинтәй* — нинди, *антай* — андый, *мын-*

тай — мондый һ. б. Билгеле бер төркем сүзләрдә: *үх' әй* — үги, *цегәй/церкәй* < черки-чебен. Алынмаларда: *китрай* — хитрый, *маннай* — манный, *силнәй* — сильный, *самай* — самый, *кәшнәй* — каждый һ. б.

Билгеле булганча, *-ай/-әй~-ый/-и(й)* тәңгәллегә татар язма әдәби телендә XX гасыр башларына кадәр әдәби норма буларак яшәп килгән.

Ачык иҗектә яки сүз азагындагы *и* авазына *-ей* дифтонгы тәңгәл килә. Сөйләштә бу күренешнең, Урал төбәге татар сөйләшләре белән чагыштырганда, активрак булуы, кайбер очракларда хәтта системалы төс алуы күзгә ташлана: *кейем* — кийем (кием), *тейеш* — тийеш (тиеш), *шейелле* < *шийелле* — шикелле, *әтей* — әти, *ней* — ни, нәрсә, *сейшәмпе* — сишәмбе, *кейех'* — кийек (киек), *кейес* — кийез (киез), *мейә* — мийә — ми.

Сөйләштә *-өй* дифтонгы, урта диалектның казан арты төркеме һәм себер сөйләшләрендәге кебек, нигездә, үзе әйтелә: *өй*, *төйнәү*, *сөйәк* — сөяк һ. б.

Тартыклар алдында килгән *-өй* дифтонгына, мишәр диалектындагы һәм урта диалектның күпчелек сөйләшләрендәге кебек, *ү* сузыгы тәңгәл килү очраклары күзәтелә: *сүлә* (< *сүзлә*) — сөйлә, *үрән* (< бор.-төрк. *үгрән*) — өйрән һ. б. Кайбер сүзләрдә *-өй~ү*: *төйшәмпе* — дүшәмбе, *көйләх'* — күлмәк һ. б.

Ачык иҗектәге яисә сүз азагындагы *у—ү* авазларына еш кына *-ыш/-еш* дифтонглары тәңгәлләшә. Материаллардан күренгәнчә, бу вакытта дифтонгларның иренләшкән вариантлары аеруча актив күзәтелә: *килеш* — килү, *кешрәйт* — күрә; *сow* — су, *қow* — ку; *тошхан* — туган, *сowық* — *сушык* (суык), *owыс* — угыз, *сowару* — сугару һ. б.

Норлат, тау ягы керәшеннәре, нократ һәм пермь сөйләшләрендәге кебек, саз ягы сөйләшендә *-ау/-әү* дифтонглары иренләшмә авазлардан соң килгәндә тар вариантта кулланыла: *көйлөү* — көйләү, *түртөү* — дүртәү, *өцөү* — өчәү, *урлоу* — урлау, *олоу* — олау — тоташтыру, *сороу* — сорау һ. б. Шулай ук: *питай/питой* — бодай.

Тартыклар. Саз ягы сөйләшендә тартык авазларның әйтелеше әдәби телдәгечә. Бу өлкәдәге диалекталь күренешләр төрле тәңгәллекләргә, позицион үзгәрешләргә һ. б. шундый күренешләргә кайтып кала.

Тубыл-иртыш диалектындагы барлык сөйләшләргә хас булганча, *б* авазы саңгыраулаша: *пылтыр* — былтыр, *палых* — балык, *пармах* — бармак, *пелән* — белән, *пе* — бу, *палан* — балан һ. б. Ике сузык яки сонор һәм сузык арасында килгәндә, киресенчә, *w^в~п/б*, ягъни *п* авазы яңгыраулашып кына калмый, бәлки ирен-ирен *w^в* сонорына әверелә. Күзәтүләрдән күренгәнчә, аның әйтелешендә ирен-теш *в* элементы ачык сиземләнә: *төw^вә* — түбә, *қашw^ватла* — кабатла, *әw^вә* — әбә — апа, *үсешw^весх'ә* — үзебезгә, *шашw^вала* — диал. шабала — кашык; *цолw^вы* — цолбы — чулпы, *шурw^ва* — шулпа, *кән w^вулған* — диал. кән булган — күп булган, *пер w^ваш* — бер баш, *алар w^вийен* — алар белән һ. б.

Шуның белән бергә, сонор һәм сузык арасындагы позициядә (*б >*) *п* авазы сакланырга да мөмкин: *ааң пийен* — аның белән, *томпас* — болытлы (көн), *сейшәмпе* — сишәмбе, *қарап пах* — карап бак — карап кара, *көмпә* — гөмбә һ. б.

б һәм *п* авазларының үзара тәңгәллегә аларның рус алынмаларындагы эквивалентларын кулланды тәрле тирбәлешләр китереп

чыгара: *рапо́та* — рус. работа, *с то́пой* — с тобой; һәм шул ук вакытта: *бервы́й* — первый, *бойду́* — пойду һ. б.

п авазы иҗек яки сүз азагында спирантлаша һәм аңа *ф* авазы тәңгәл килә: *төф* — төп, *қафха* — капка, *туфса* — бусага, *тифх'ен-цәх'* — типкенчәк — таган, *кейеф* — киеп, *чаф* — чап, *утырф* — утырып, *қафхақ* — капкак — капкач, *кәфләф* — кәпләп — сөйләшеп, *қалф* — калып, *толоф* — толып, *шафға/щәфх'ә* — рус. шапка, *колыф* — клуб һ. б.

Кайбер сүзләрдә *м~б*: *мөх'рө* — бөкре, *түмән* — түбән, *қәмер* — кабер, *мүцх'ә* < бочка — мичкә, *кирмец* — кирпич, *моғол* — богол — чүмәлә, *манар* — фонарь (*ф > п >> б > м*) һ. б.

Киресенчә, *б~м*: *буйын/пойон* — муйын (муен), *бәйеңке* — минеке.

м~н: *тим* — тын, *цаш^вымнық* — чабынлык, *сумсыс* — диал. сынсыз — ямьсез гәүдәле, *тумрам* — тумран һ. б.

н~м: *ағын* — агым, *йашын* — йашым (явым), *нийәт* (м.кар.: шулай ук) (< *мийәт*) — бөйәт (бөят); *тырнашыц* (< тырмавыч) — тырма һ. б.

Сөйләштә ирен-ирен *ф* авазы актив кулланыла. Югарыда күрсәтеп узганча, ул билгеле позициядәге *б*, *п* авазларына тәңгәлләшә: *ипләф* — ипләп, *атлаф* — атлап, *таф* — тап һ. б. Алынмаларда, киресенчә, *п~ф*: *пара* — фара, *пуш^вайка* — фуфайка, *панир* — фанера, *пурашка* — фурашка, *партук* — фартук һ. б. Бу күренеш кеше исемнәрендә системалы характерда: *Пәүсийә* — Фәүзия, *Пәрсәнә* — Фәрзәнә, *Патиқа* — Фатыйха, *Панийа* — Фәния, *Пәйсрахман* — Фәйзерахман, *Пәйси* — Фәйзи һ. б. Ике сузык арасында *w^в~ф* (ягъни *ф > п > w^в*): *Нәш^вилә* — Нәфилә, *Саш^вийулла* — Сафиулла, *Нәш^висә* — Нәфисә һ. б. Шулай ук: *керш^вех'* — керфек, *йеш^вәх'* — йефәк һ. б.

Тел очы *т* авазы әдәби телдәге *д* авазына да тәңгәл килә: *түрт* — дүрт, *тилш^вегә* — дилбегә, *тин* — дин, *анта* — анда, *килте* — килде, *Мәтинә* — Мәдинә, *нинтәй* — нинди һ. б. Кайбер сүзләрдә, рус алынмаларында аның *т* белән *ч* арасында тора торган йомшак варианты да очрый, ул, нигездә, сүз яки иҗек башында сузыклар алдында күзәтелә: *т'иш^вана* — дивана, *инт'ирнат* — интернат, *туртат'ин* — трудодень һ. б.

с~з: *асых* — азык, *сағыс* — сагыз, *пес* — без, *сес* — сез, *саман* — заман, *қайтасс* — кайтасыз, *пеләсс* — беләсез һ. б. Бу күренеш, гомумән тубыл-иртыш диалектына хас булганча, системалы характерда. *т* яки *ц* тартыкларыннан соң килгән *с* авазына *ц* кушыгы тәңгәл килә: *ситца* — ситсы, *китцәх'* — китсәк, *эццәх'* — эчсәк, *ашатцах* — ашатсак, *патцах* — батсак, *киц цайын* — кич саен һ. б.; ялгызлык исемнәрендә: *Цөлцә* — Зөлчә (< иркәләү-кечерәйтү формасы; Зөлхия), *Цәүце* — Зәйтүнүр, *Ципа* — Сибагатулла һ. б.

Аерым сүзләрдә *с* авазын яңгыраулаштыру очраklары күзәтелә: *мазайтым* — масайдым — шатландым, *зәптех* — сәптек — пычрак, балчык.

Әдәби телдәге *ш* тартыгына аның өрелмәле йомшак варианты *ш'* тәңгәл килә. Ул аеруча алгы рәт сузыклары янында күзәтелә: *үчәш'ү* — сүзгә килү, *пәш'х'ә* — пәшкә — сарык, *ш'әф* — шәп, *ш'еңкән* — сыек, *кеш'е* — кеше һ. б. Бу үзенчәлек Урал төбегендәге татар сөйләшләре (златоуст, тепекәй һ. б.) белән уртақ.

Сөйләштә *ш* авазының тел очы с авазына тәңгәл килү очраклары теркәлгән: *шур* — сүл, *шуғыш* — сугыш, *Шәмшебану* — Шәмсебану (соңгылары — охшашлану нәтижәсе).

л авазының кулланылышы әдәби телдәгечә. Тик аерым очракларда ул, пермь сөйләшендәге кебек, апикаль вариантта әйтелә: *уйл'а* — уйла, *л'әшәт* — үшән, салмак хәрәкәтле, *Л'әңче* — авыл исеме, *Л'өңкүл* — күл исеме. Беренче мисалда *л* авазының йомшаруы *й* соноры тәэсирендә булырга мөмкин, чагышт.: *ул'а* — уйла (мишәр диалектында). Калган мисаллар исә жирле топонимнар һәм диалекталь сүзләрне тәшкил итәләр.

Түбәндәге сүзләрдә *н~л*: *антын* — алтын, *онтрах* — олтырак һ. б.

Билгеле бер төркем сүзләрдә *р~л*: *шурw^а* — шулпа, *шур* — сүл һ. б. Киресенчә, *л~р*: *пер ләт* — бер рәт (диссимиляция күренеше).

Себер диалектларының күпчелек һәм мишәр диалектының бер төркем сөйләшләре кебек үк, саз ягы сөйләше дә *ц*-лаштыручы сөйләш, ягъни анда әдәби *ч* авазына барлык позицияләрдә дә *ц* кушык авазы тәңгәл килә: *циләх'* — чиләк, *цырай* — чырай, *кицен* — кичен, *көрөц* — гөрөч — дөгә, *пахцар* — бакчар — сыерчык. Билгеле бер төркем сүзләрдә *ц~т*: *цөцө* — төче, *цыцхан* — тычкан, *цөцкөрү* — төчкерү, *цөцкөлт* — төчкөлт, *цемцем* — чеметем, шулай ук: *цымцырых* < тынычрак һ. б. Кайбер сүзләрдә *ц* авазы әдәби телдәге *ж* авазына туры килә, бу күренеш *ж* авазының саңгыраулашуы аша бара (*ж* > *ч* > *ц*): *үцәт* — үжәт, *цумарт* — юмарт, *мәрцен* — мәржән. Л. Т. Мәхмүтова *ц*-лаштыру кайбер төрки кабиләләр өчен характерлы булган, соңга таба алар төрле территорияләргә таралып калганнар, дип күрсәтә [Махмутова, 1978: 65—66].

Саз ягы сөйләшендә *ч* авазы — кушык аваз, аның үзен дә куллану очраклары күзәтелә: *начар*, *пычрах* — пычрак, *көчх'өнә* — кечкенә, *тирчәх'* — тире, *қочы* — балыкта була торган суалчан һ. б. Ул еш кына әдәби телдәге *ж* авазына тәңгәл килә: *чан* — жан, *чен* — жән, *чаваф* — жавап, *Чәмилә* — Жәмилә, *кәчә* — кәжә, *әчәф* — гажәп һ. б.

Түбәндәге сүзләрдә *т~ч*: *атхуц* — ачкыч, *патхуц* — бачкыч — баскыч.

ғ/г авазлары сөйләштә, тубыл-иртыш диалектындагы кебек, теләсә нинди позициядә дә саңгыраулашалар: *көләп* — гөләп — гөлҗимеш, *келән* — гел, *көл* — гөл, *қәтәт* — гадәт, *қәйеф* — гаеп, *қөмер* — гомер; *Қәлимә* — Галимә, *Қәли* — Гали һ. б.

Гарәп-фарсы алынмаларында, мишәр һәм себер диалектларындагы кебек үк, *ғ/г* авазлары еш кына төшә: *әчәф* — гажәп, *Аптулла* — Габдулла, *Әйшә* — Гайшә, *әйт* — гает һ. б.; шулай ук: *йома* — жомга.

Сүз уртасындагы *ғ/г* авазлары, саңгыраулашып, спирантлашалар: *йәйх'е* — жәйге, *сөйх'әле* — сөйгәле — сөяргә, *кейх'әле* — кияргә һ. б.

Ике сузык яки сонор һәм сузык арасындагы *ғ/г* авазлары әдәби телдәге *қ/к* саңгырау тартыкларына тәңгәл киләләр: *йаға* — йака (яка), *уғыған* — укыган, *пағыр* — бакыр (шулай ук пермь сөйләшендә дә), *төлгө* — төлке һ. б.; *парғалы гәрәк* — барырга кирәк, *алаша геше* — тәбәнәк кеше һ. б.

Ике сузык яки сонор һәм сузык уртасындагы *х* авазына *ғ/г* тартыклары тәңгәлләшә, бу күренеш *х* > *қ/к* > *ғ/г* күчешләре юнәлешендә бара: *мәргүм* — мәрхүм, *Сөлайға* — Зөләйха, *ағун* — ахун һ. б.

Мондый үзенчәлек татар теленең башка сөйләшләрәндә билгеләнмәгән.

Сүз яки иҗек азагында саңгырау авазлар алдында *қ/к* саңгырау тартыклары системалы рәвештә саңгыраулаша, ягъни *х~қ, х'~к*: *ахтару* — актару — аудару, *ахца* — акча, *сыхта* — сықтақ — елак, *кахчых* — қақчық — ябык, *арых* — арык, *қапцых* — капчык, *йастых* — йастык (ястык) — мендәр, *урынтых* — урынтык — сәке, *қайттых* — кайттык; *их'мәх'* — икмәк, *түшәх'* — түшәк, *килтех'* — килдек *h. б.* Бу күренеш саңгырау тартыклардан соң килгән иҗек яки сүз башында да күзәтелә: *тырышхан* — тырышкан, *китх'ән* — киткән, *сөйләшх'ән* — сөйләшкән, *үтх'ер* — үткен *h. б.*; шулай ук: *хахшату* — какшату, *әйтеф халтырған* кебек очраklar да теркәлгән.

Тирән тел арты *қ* авазы, пермь, керәшен, кама тамагы сөйләшләрәндәге кебек үк, системалы рәвештә алынмалардагы *х* авазына тәңгәл килә: *қәл* — хәл, *қалых* — халык, *қәрәф* — хәрәф *h. б.* Кеше исемнәрәндә: *Қәлит* — Хәлит, *Қәтимә* — Хәтимә, *Қәтичә* — Хәдичә, *Қәлим* — Хәлим *h. б.*

Билгеле бер төркем сүзләрдә, татар теленең күпчелек сөйләшләрәндәге кебек үк, борынгы *қ* авазы саклана: *қан* — хан, *қатын* — хатын *h. б.*

Фарингаль *h* авазы, күпчелек сөйләшләрәдәгечә, саз ягы сөйләшендә дә әйтелми. Гарәп-фарсы алынмалары аша кергән бу аваз сүз башында төшә: *ицх'ем* — һичкем, *ицхайта* — һичкайда, *әм* — һәм, *ава* — һава, *өнәр* — һөнәр, *әләх'ләү* — һәлак итү *h. б.*

Сузыклар арасындагы *h* авазы төшкәч, ике бертөрле аваз кыскара: *шәәр/шәр* — шәһәр, *тәрәт* — тәһарәт, *сәәр/сәр* — зәһәр *h. б.*

Күтәрелешләрә төрле булган сузыклар арасында *h* авазы урынына *w, й* сонорлары барлыкка килә: *Сөйрә* — Зөһрә, *сийен* — зиһен, *Майра* — Маһирә, *Сайта* — Заһидә, *Иw^врайм* — Ибраһим, *Сайт* — Заһид *h. б.*

г~h очраklары теркәлгән: *әштәгә* — аждаһа.

Саз ягы сөйләшендә сүз азагында *ң~н* тәңгәллегә шактый актив: *иләң* — үлән, *қалың* — калын, *тусаң* — тузан, *полоң* — болын, *келәң* — гел, *йалаң айах* — йаланайак (яланаяк) *h. б.*

Шулай ук: *ң~м*: *тәңкәх'* — түмгәк.

2 нче зат хикәя фигыльләрдә *н~ң*: *кейәсен* — киясең, *парасын* — барасың *h. б.* Бу күренеш сирәк очрый.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. *н, л~г*: *маңнай/маңлай* — маңгай; *ч~ш*: *пат'ча* — патша; *ц~ш*: *пәлең* — бөлеш; *с~ч*: *йәтәс* — йәдәч (ядәч); *й~н*: *йеңкә* — нечкә; *н~д*: *кәшнәй* — кәждый; *л~н*: *йыслау* — иснәү, *мунца/мулца* — мунча; *ғ~ң*: *моғайу* — моңаю.

Ассимиляция күренешләрә. Аларның бер өлеше (*ң~т, м~б*, яңгыраулаштыру-саңгыраулаштыру *h. б.*) югарыда күрсәтелде.

Тел очы *н* авазы, урта диалект сөйләшләрәндәге кебек үк, *б* һәм *ғ/г* авазлары алдында — өлешчә, *м* соноры алдында тулысынча кире ассимиляциягә дучар була: *тоуғампыс* — туганбыз, *умпер* — унбер, *умпиш* — унбиш, *йампаш* — йанбаш (янбаш), *симме* — синме *h. б.*; *йалаңаң* — йалангач (ялангач) *h. б.*

Сүз азагындагы яңгыраулар саңгыраулашканга күрә, грамматик күрсәткечләр дә саңгырау вариантта ялгана: *саста* — сазда, *тирәстән* — тәрәзәдән, *сүстә* — сүздә *h. б.* Саңгырау варианттагы кушымчалар

сонорлардан соң да кулланыла: *парты* — барды, *өстәлтә* — өстәлдә, *қарайғанты* — карайган — каралган, *урамта* — урамда, *күлтән* — күлдән, *тиртән* — тиредән, *көлтән* — гөлдән һ. б. Шулай ук: *алтыта* — алтыда һ. б.

Юнәлеш килеш кушымчалары сонорлардан соң гына түгел, кайбер саңгыраулардан соң да яңгырау вариантта килергә мөмкин: *әргемгә* — һәркемгә, *шуғышға* — сугышка, *ағацға* — агачка, *кицгә* — кичкә һ. б.

Кушымчаларның башында *л* соноры, татар әдәби телендәге һәм сөйләшләрәндәге кебек, борын авазларга беткән сүзләргә ялганганда туры ассимиляциягә дучар була: *кейемнәр* — киемнәр, *ғайынның* — каенлык, *төnnә* — төнлә, *уннаф* — унлап, *кәннәф* — кәнләп — күпләп, *онно* — онлы һ. б.

Кайбер сүзләрдә *с* тартыгы *ш* авазына тулысынча охшашлана, бу охшашлану уңайга да, кирегә дә булырга мөмкин: *шуғыш* — сугыш, *Шәмшийә* — Шәмсия, *Шәмшебану* — Шәмсебану һ. б.

Түбәндәге сүзләрдә *л*, *н* авазлары кире ассимиляциягә дучар була: *антын* — алтын, *латан* — надан.

Уңай ассимиляция: *тумрам* — тумран, *нәнишних* (< наличник) — йөзлек (тәрәзә турында).

-*тыш*/-*тиц* — авазлар тезмәсенең *ч* авазына әйләнүе дә охшашлану белән бәйле: *қачханнар* < катышканнар (туңганнар, өшегәннәр), *ачханнар* < атышканнар. Бу күренеш сөйләш өчен хас булган йомшак *т'*, *ш'* вариантларының роле белән аңлатыла булса кирәк. Шулай ук: *усқан* < утызган — утырткан.

Тартык авазлар өстәлү. Бер төркем сүзләрдә тамырдагы *л* авазы саклана: *килтерү* — китерү, *үлтерү* — үтерү, *ултырту* — утырту. Шулай ук: *ултын* — утын.

Татар теленең күпчелек сөйләшләрәндәге кебек, түбәндәге сүзләрдә *т* авазы өстәлә: *йомыртха* — йомырка, *күләтх'ә* — күләгә, *сеш'ертх'е* — себерке, *кисәртхе* — диал. кисәркә — кәлтә, *түх'ертх'е* — төкерек, *алт* — ал (*алтхы* — алгы, *алтта* — алда һ. б.), *көлтх'е* — көлке һ. б.

Чагыштыру дәрәжәсе ясалганда, -*рак* кушымчасы алдына -*мты*/-*мте* өстәлә: *қарамтырах* — карарак һ. б. Чагышт.: миш. диал. *матурдырак*, чув. *чипертерех* һ. б.

Сүз азагында *н* өстәлү: *көлцән пала* (татар телендә һәм сөйләшләрәндә *көлчә*) — калган камырдан мич төбендә пешерелгән кечкенә икмәк.

Саз ягы сөйләшенә тартыкларның ике аваз булып әйтелүе (геминация) хас, бу үзенчәлек көнчыгыш диалектлар өчен уртақ күренеш.

к авазының икеләтелүе: *әккә* — әкә — абый, *пәккә* — пәке, *иккә* — ике, *саккун* — закон һ. б.; *т*: *алтты* — алты, *йетте* — йете — жиде, *қатты* — каты — бик, *ашылтта* — авылда, *алартта* — аларда, *антта* — анда, *атта* — ата (отец), *алтта* — алда һ. б.; *л*: *олло* — олы, *келләң* — гелән — гел, *йыллы* — жылы һ. б.; *с*: *оссон* — озын һ. б.; *п*: *саппун* < запон һ. б.; *н*: *иннәү* — инәү — әни һ. б.; чагышт.: урта диалектның мамадыш, каргалы сөйләшләрәндә — *әннә*, балкар телендә — *инна* һ. б. Геминация чуваш һәм кумык телләренә хас.

Тартыклар төшү. Ике сузык арасында ирен-ирен *б* авазы төшү, аеруча түбәндәге сүзләрдә, күзәтелә: *қаат* — кабат, *паам* — бабам, *тааф* < *ташып* — табып, *цааф* — чабып, *йааф* — йабып (ябып) һ. б.

Тел очы л авазы ике сузык арасында (*пийән/пийен/пин* — белән, *паах/пах* — балык, *Вайула* — Вәлиулла, *матчана* < молодчина), тел очы т авазы алдында (*йугату* — йугалту (югалту), *йыгыту* — йыгылту (егылту) төшә. Күргәнебезчә, бу күренеш сөйләштә тарихи төп формаларның сакланып килүе белән аңлатыла. Ул татар теленең мишәр диалектында һәм Урал төбәге сөйләшләрендә таралган. Шулай ук: *сөрөнү* — сөртөнү.

Тамырларында р авазы булган фигыльләрнең төрле формаларында р төшү актив: *паарм* — барырмын, *күүрм* — күрермен, *қаарлар* — карарлар, *йийыштырыга* — жыештырырга, *пөтөөрс* — бетерерсез һ. б. Шулай ук: *пәсе* — берәрсе һ. б.

н төшү: *Мисәлә* — Минзәлә, *ишалла* — иншалла, *пәйшәмпе* — пәнжешәмбе, *цинтер* — центнер һ. б.

Җ/з авазлары, татар теленең күпчелек сөйләшләрендәге кебек, редукцияләнеләр һәм төшәләр. Бу күренеш, нигездә, ике сузык арасындагы позициядә күзәтелә: *чыыф* — чыгып, *полмаан* — булмаган, *эшләән* — эшләгән, *тирмән* — тегермән, *Әсән* — Әгъзәм, *сәәт* — сәгать һ. б. Күтәрелешләре төрле булган сузыклар уртасында исә Җ/з авазларына *ш*, *й* сонорлары тәңгәл килә: *ош* (< *ау*) — агу, *пүшен* — бүген, *мүйөс* — мөгез, *суварған* — сугарган, *Сайыт* — Сәгыйть, *түшәрәх* — түгәрәк, *түшел* — түгел. Шулай ук: *уры* < *угры* — карак.

Кайбер сүзләрдә ике сузык арасындагы қ/к авазлары да яңгыраулашып (*қ/к* > *Җ/з*), редукцияләнәргә яки төшәргә мөмкин: *шикелле* > *шийелле* > *шилле*, *икән* > *игән* > *ийән*, *микән* > *мийән*, *әллә кайдан* > *әлләйтән*, *әллә кайда* > *әлләйтә*, *әллә кем* > *әләәм* һ. б.

ш, *й* сонорлары үзләреннән соң килгән *ы/е* авазлары белән төшәләр: *ултых* — усылтык (уылдык); *пин* < *пийен* — белән, *сиин* — синең, *миин* < *минең* — минем, *шиле* < *шийелле* — шикелле һ. б.

х төшү: *нәх* — нахак һ. б. Бу күренеш *һ~х* тәңгәллегә нәтижәсе булса кирәк.

л төшү: *пәтрээр* < *пәтрәләр* — чиләкләр, *аар* — алар һ. б.; кайбер сүзләрдә: *цуварат* (< *цувал арт*) — мич артындагы урын.

-сыз/-сез кушымчасындагы көнчыгыш диалектларга хас саңгыраулаштыру нәтижәсендә барлыкка килгән икеләтелгән *с* авазының берсе төшә: *парас* (< *парасыс*) — барасыз, *киләс* — киләсез, *ашарс* — ашарсыз, *килмәрс* (< *килмәрсес*) — килмәссез һ. б.; *йәмес* < *йәмсес* — йәмсез (ямьсез), *ағылс* — акылсыз, *қолахс* — колаксыз — чукрак, *айахс* — аяксыз, *өйс* — өйсез һ. б.

Гомумән, көнчыгыш диалектлар, Урал төбәге сөйләшләре кебек үк, саз ягы сөйләшенә дә икеләтелгән тартыкларның кыскаруы хас: *минән* — миннән, *мынан/монан* — моннан һ. б.

Авазлар төшү ялгызлык исемнәрендә актив. Кеше исемнәрендә авазларның бөтен бер комплексы төшәргә һәм исем танымаслык булып үзгәрергә мөмкин: *Әхмә* — Әхмәдулла, *Ципа* — Сибагатулла, *Нурә* — Нурулла, *Пәйцә* — Фәйзерахман, *Мөхмәт* — Мөхәммәт яки Нурмөхәммәт, *Шәмә* — Шәмсебану, *Нәшә* — Нәфилә, *Сәйтә* — Заһидулла, *Әлмүх* — Әлмөхәммәт, *Кәчә* — Хәҗиәхсә һ. б.

Кыскартылган исемнәр төрле иркәләү-кечерәйтү, эндәшү (-*ау/-әү*) кушымчалары ала: *Тимәү* — Тимергали, *Тәчәү* — Таштимер, *Вәкә/Вәләү* — Вәлиулла, *Нәқәү* — Нәгыйм, *Рапау* — Рафаэль һ. б.

Мондый күренешләр татар теленең барлык сөйләшләрендә дә (аеруча керәшен, мишәр, пермь һ. б.) күзәтелә.

Авазларның урыны алмашыну (метатеза).

Янәшә авазларның урыны алмашыну: *күреш* — күрше, *тәсфилләф* — тәфсилләп, *туртайт'ин* — трудовень, *қомлах* — колмак, *айрах* < арыак, *үрмәцәх'* — үрмәкүч, *цуварат* (< цуваларт) — мич артындагы буш урын һ. б.

Арадаш метатеза: *қыпцыру* — *кыпсуыр* — каргаборын, *пиршал* — фельдшер, *қумырсах* — кырмыска, *цыңқыру* — кычкыру һ. б.

Б а с ы м. Саз ягы сөйләшәндә басымның урыны белән бәйләү үзенчәлекләр бар: ул сүзнең беренче яки икенче ижекләренә дә төшәргә мөмкин. Бу күренеш сөйләү процессында күзәтелә һәм сөйләү темпы белән дә бәйләү булырга тиеш. Мәсәлән: *Кицә үх' әйтх' әле х' әрәх' ш'ул-ған* — Кичә үк әйтергә кирәк булган. *Олло кәшәмйр шәлләр пулайт-хайнт* — Зур кәшемир шәлләр була торган иде. *Пәрш'ер пе тәрмошоң пульф* — Барыбер бу тормышың булыр. *Йөхөрф цыыф пәрат* — Йөгерең чыгып бара. *Катты кәцөм пөттө* — Бик нык көчем бетте.

Себер диалектларын өйрәнүче галимнәр бу фактка игътибар иткәннәр, аны ханты диалектларындагы басымның урыны белән бәйләп карыйлар [Тумашева, 1977: 171]. Г. Х. Әхәтов борынгы төрки телдә басым беренче ижеккә төшкән дип күрсәтә [Әхәтов, 1960: 66]. Тюркологлар башка төрки телләрдә дә мондый үзенчәлекне билгеләп үткәннәр.

Морфологик үзенчәлекләр

Сүз төркемнәре, аларның ясалышы, лексик-грамматик категорияләре һәм функцияләре белән саз ягы сөйләше, нигездә, татар әдәби теленнән аерылмый. Шулай да сөйләштәге аерымлыкларны күрсәтеп үтми булмый.

Исемнәр. Аларның күплек формасы, әдәби телдәге кебек үк, *-лар/-ләр* кушымчасы белән ясала: *қартлар, палықлар, шәкәчәләр* — касәләр, *палалар, сийырлар* һ. б.

Сөйләштә борын авазларына беткән сүзләргә дә *-лар/-ләр* кушымчасы ялгана, хәзерге вакытта ул әдәби *-нар/-нәр* варианты белән параллель кулланыла: *урамлар//урамнар, аранлар//араннар* — өй аллары, *көнләр//көннәр, кейемләр//кейемнәр* — киёмнәр һ. б.

1 нче һәм 2 нче зат тартым кушымчалы туганлык атамаларына һәм туган тиешле кешеләргә белдергән ялгызлык исемнәренә күплек кушымчасы *-алар/-әләр* яки аның кыскартылган *-ар/-әр* вариантлары ялгана: *әш'әмәләр/әш'әмәр* — апаларым (апам һәм аның гаиләсе), *әкәңәләр/әкәңәр* — абыйларың (абыең һәм аның гаиләсе), *атаңалар/атаңар* — әтиләрең һ. б. *Мөх'нисамалар/Мөх'нисамар* — Мөхнисә апаларым, *Раш'иғаңалар/Раш'иғаңар* — Рабига апаларың һ. б.

Исемнәрнең иркәләү-кечерәйтү формалары *-қай/-кәй*, аеруча *-ц(ч)ых/-ц(ч)ех* кушымчалары белән ясала: *иннәкәү* — энекәй, *қыс-цых* — кызчык, *китапцых* — китапчык һ. б.

Исемнәрнең тартым белән төрләнеше әдәби телдәгечә, тик күплек кушымчаларының фонетик яңгырашында гына аермалар бар: *-ыш'с/-еш'с/-ыш'ыс/-еш'ес/-ш'с; -ығыс/-егес/-ыыс/-еес/-с; -лары/-ләре/-аары/-әәре*. Мәсәлән: *күлеш'с* — күлебез, *қулыш'ыс* — кулыбыз, *күлеес/күлс* —

күлегез, *қулыыс/қулыс/қулс* — кулыгыз, *атаары* — аталары, *паллары/палалары* — балалары һ. б.

Абстракт нисбәтлек кушымчасы тарихи тулы вариантта кулланыла: *Инәмнеңке тахйасы ыс^вайрах* — Әниемнең бүреге матуррак. *Ашылныңқы йәшләре* (авыл яшьләре) *Қасанта уғыйтылар*.

Алмашлыктарда, сузыкка тәмамланган исемнәрдә бу кушымча, пермь сөйләшәндәге кебек, кыскартылган вариантта кулланыла: *Миңке кейем* (минәңке киём) *аңа йарамас*. *Аңқы тоуғаннары кән пушыр* (күптер). *Кешәңке* (кешенәңке) *күңелен пәтәрәф них' әйтәсең* — Кешенәң күңелен төшереп ник әйтәсең. Мисаллардан күренгәнчә, саз ягы сөйләшәндә *-ныңқы/-неңке* кушымчалы сүзләр жөмләдә аергыч функциясендә киләләр. Әдәби телдә исә алар хәбәрлек оештыралар: *китап минеке, шәл әнинеке* һ. б.

Баш килеш формасы әдәби телдәге урын-вакыт килешенә тәңгәл килергә мөмкин: *Мин нойәш^вернең унөцө* (унөчендә) *ш^варған*. *Асафланыф цацхан йерләр* (жирләрдә) *ағац үсеф утырат*.

Тартымлы һәм тартымсыз исемнәрнең баш килеш формасы төшем килешенә туры килә: *Авысың ац, күсең йом* — Авызыңны ач, күзеңне йом. *Қулың йоу* — Кулыңны ю. *Қотохтан алған соу* (суны) *йаратмайым*. *Тәәрсәң әсерлә* — Дәресеңне әзерлә.

Иялек килешә кушымчасына күпвариантлылык хас: *-ның/-нең/-оң/-өң/-ң/-нын/-нен*, *-ны/-не*, бу — *н* авазының тотрыксызлыгы һәм башка фонетик күренешләр белән аңлатыла: *Йылған сошы пәтәф* — Елганың суы беткән. *Йортоң эченә керх' есеф* — Йортның эченә керткән. *Атны өстенә утырат* — Атның өстенә утыра (атлана).

Иялек килешен *-ны/-не* кушымчасы белән формалаштыру мишәр диалектының мордва-каратай [Арсланов, 1966: 2] һәм башка кайбер [Махмутова, 1978: 111] сөйләшләрәндә билгеле, комык, карачай-балкар телләрендә, үзбәк теле диалектларында бар [Дмитриев, 1940: 55—57].

Тартымлашкан исемнәрнең иялек килешә кушымчасыз да булырга мөмкин: *Перенцетә көйөшем атасына цыхқан мин* — Башта киявемнең атасына чыктым мин. *Палларм паллары үсеф йетте* — Балаларымның балалары үсеп житте. *Әтийем палтасы үтх'ер* — Әтиемнең балтасы үткен.

Чыгыш килешә кушымчасы борын авазларына беткән исемнәргә ялганганда да ассимиляцияләнмичә саклана: *Итәнтән қайыр соуых цыхат ийән* — Идәннән хәйран суык чыга икән. *Антан қайтқансын* — Аннан кайткач. *Йангутумтан алыс түшел* — Янгутумнан (ав. ис.) ерак түгел.

Чыгыш килеш кушымчасы тар вариантта да әйтелә: *алартын* — алардан, *инәмартын* — әниемнәрдән һ. б.

Күпчелек себер сөйләшләрәндәге кебек үк, *ас*, *өс* сүзләренәң урын-вакыт килешә *астыта*, *өстөтә* рәвешендә ясала: *Астыта сас гуй* — Астында саз бит. *Онно мин өстәл өстөтә йәйәтх'ән* — Токмач камырын мин, гадәттә, өстәл өстендә жәям.

Сыйфатлар. Саз ягы сөйләшәндә кайбер сыйфат ясагыч кушымчаларның әдәби тел белән чагыштырганда активрак булуы күзгә ташлана.

-хыр/-х'ер/-қыр/-кер: *йөскөр* — йөзәргә оста, йөзүчән; *мамышқыр* — мавыгучан, *үткер* — үткен;

-цах/-цэх'/-цых/-цех': *лымцых* — иске, ертык, *тынцых* — тынчу, *төмчөх'* — кыска буйлы, *кахчых* — чандыр;

-аң: *қартаң* — өлкән, *ойаң* — оялчан һ. б.

Чагыштыру дәрәжәсе икеләтелгән кушымча алырга мөмкин: *олло-рах//оллорахрах* — олырак, *көчх'өнәрәх'//көчх'өнәрәх'рәх* — кечкенәрәк, *алысрахрах* — ераграк, *йовохрахрах* — якынак һ. б. Мондый үзенчәлек мишәр сөйләшләрәндә таралган.

Чагыштыру кушымчасы аергыч ролендә килгән исемнәргә дә ялганьрга мөмкин, бу вакытта аергыч -лы/-ле кушымчалы исемгә тәңгәл килә: *ағацрах йер* — ағачлырак жир, *цейәрәх' сас* — жиләклерәк саз, *палыхрах урын* — балыклырак урын (күлдә) һ. б.

Сөйләштә көчәйткеч кисәкчәләр ролендә тагын түбәндәге сүзләр кулланыла: *аша/әшә, әшх'әрә, тың* — бик, *цей, шыр, пран, төм* — бөтенләй һ. б.; *әшх'әрә йаман* — бик яман, *төм йәтим* — бөтенләй ятим, *тың кахчых* — бик ябык, *пран көчхәнә* — бик кечкенә һ. б.

Кайбер очракларда икешәр көчәйткеч кисәкчә яки сүз бер-бер артлы килергә мөмкин, шулай итеп фикернең экспрессивлыгы арта: *цей қап-қара* — бөтенләй кап-кара, *пран йоп-йован* — бөтенләй юп-юан, *пран шыр йалаңқаң қалтлар өйләре көйөф* — өйләре янып, бөтенләй шыр ялангач калдылар, *әшх'әрә тың йаман* — бик тә, бик тә начар, *пран цей йалған* — чеп-чи ялган һ. б.

Сөйләштә артыклык дәрәжәсен яхшыдан яхшы, яхшының яхшысы тибындагы аналитик төзелмә белән белдерү дә актив: *оллотан-олло* — бик зур, *ирмәх'тән-ирмәх'* — бик кызык, *йаманның йаманы* — бик начар, начардан да начар, *сирәх'нең сирәге* — бик зирәк һ. б.

Кимлек дәрәжәсен ясый торган кушымчалар әдәби телдәге эквивалентларыннан фонетик яңгырашлары белән генә аерылалар: *йәш-х'елт* — яшькелт, *қысхылт* — кызгылт, *цөцхөлт* — төчкелт, *ацхыл-тым* — ачкылтым һ. б.

Шуның белән бергә: *қарамты* — кара кучкыл, *йуванцах* — йувантык (юантык), *көчкөнтех'* — азсыман, *қоңғортых* — қоңгыртсу, *күх-сү* — күксел һ. б.

Саннар. Аларның лексик составы, ясалышы, төркемчәләре әдәби телдәгечә. Шуның белән бергә кайбер аерымлыкларны да күрсәтеп үтми мөмкин түгел.

Түбәндәге саннарның фонетик яңгырашлары үзенчәлекле: *икке* — ике, *алтты* — алты, *йете/йетте* — жиде, *йегермә* — егерме, *мөң* — мең.

Бүлү саны, әдәби телдән аермалы буларак, -ар/-әр, -шар/-шәр, -ла-ған/-ләгән/-лаан/-ләән кушымчалары белән ясала: *Йөсләән тонна палых оцратхайнтых* — Йөзәр тонна балык жибәрә торган идек (вертолетта). *Йегермәләгән* (егермешәр) *кеше йәшәгән пер өйтө*. *Ацлыхта қырыхлаган* (кырыгар) *кеше үлгән көнөнә*.

Төп сан урынына жыю санын куллану: *Перәү* (бер) *қысы бар*. *Өцәү алтым* — Өчнә алдым. *Иккәүнең перәше* (икесенәң берсе) *пәршер килер*.

Бу күренеш Урал төбәге татар сөйләшләре өчен гомуми характердагы үзенчәлекләрдән санала [Рамазанова, 1998: 89].

Алмашлыклар. Аларның лексик составы, әйтелеше һәм төрләнеше белән бәйле түбәндәге үзенчәлекләргә кирәк.

Зат алмашлыклары: *мән/мейн/мин* — мин, *сән/сейн/сиң/син* — син, *ул/у/ол* — ул, *пәс/пес/шес* — без, *сес/сс* — сез, *аар/ар/алар* — алар. Мәсәлән: *Сән гәм?* — Син кем? *Мән* (мин) *әйтәм, қайтма инте*. *Ол олло гуй инте* — Ул өлкән бит инде. *Аар йахта инәмар торат* — Алар ягында әниемнәр яши.

Берлек сандагы зат алмашлыкларының иялек килеше саз ягы сөйләшәндә төрле фонетик вариантларда күзәтелә: *минен/миң/мәйнен/бәйен/мейен/мейнен/мине/мийң, синен/сийң/сийен/сийен/сиин; аң//ааң*. Мисаллар: *Мийң кәф йух* — Минем (сөйләр) сүзем юк. *Мейен пер балам* — Минем бер балам. *По миң йелтх'ә қырта утырыф хуйты* — Бу минем артыма утырды. *Сийң палаң өйләнкәнмә?* — Синен улың өйләнгәнме? *Ааң көйләге қыйбат* — Аның күлмәге қыйбат.

Зат алмашлыкларының юнәлеш килеше дә төрле фонетик вариантларда күзәтелә: *маңа/мәңә/миңә/мийә* сирәк: *миңа, саңа/сәңа/сиңә/сийә/саға/саа; аңа/аа; песх'ә/песә/пескә; сескә/сесх'ә/сесгә; аларға/аарға/арға*. Мисаллар: *Сәң + қыйнте сик'сән пиш* — Сиңа инде сиксән биш. *Мәңа тоша қылырсс* — Миңа дога қылырсыз. *Тәсфем сәңа ш'улсын, қысым* — Тәсбихым сиңа булсын, кызым. *Маңа қота килте, киттем тә қалтым* — Миңа яучы килде, бардым да куйдым.

Чагышт.: дөб., нгб. *мийа, сийа*; кас., баст., крш. *маға, саға* һ. б.; Урал төбәге татар сөйләшләрендә *миңә, сиңә* очрақлары билгеле.

Чыгыш килеше: *мийән/миннән /минән/мийенән; сийән/синән/синнән/сийенән; анан/аннан/аан; пестән/пәстән/пестәң; сестән/сәстән; алартан/аартан/алартын/аартын*: Анан *суң шуғышха*. *Сийән олло қат алтым* — Синнән зур хат алдым. *Сестән күрмәх' қыйланат* — Сездән күрмәкче қылана. *Үсе ш'естән алғалы йаратат* — Үзе бездән алырга ярата. *Аартан ш'ашха пөтөнөсө йыйылхан* — Алардан кала бөтенесе жыелган. Чагышт.: перм., злт. *мийән, сийән* һ. б.

Күрсәтү алмашлыклары: *пе/пы/пи* — бу; *ул/у/ол* — ул; *төгө/төгөсө/төөсө* — теге; *эне/энекә (әнә + афф. -кә)* — әнә; *әнәгуй/әнәкәгуй (әнә, әнәкә + гуй)* — әнә бит; *мене/менә/менәкә* — менә; *алай/аллай* — шулай; *пылар* — болар; *песе* — монысы; *антай/антайын/антайсын* — андый; *мынтай/мынтайын/монтайсын* — мондый. Сөйләштә шул алмашлыгы юк. Мисаллар: *Пы йахта өң х'енә ашыл* — Бу якта өң кенә авыл. *Төгө өйтә* — Теге өйдә. *Пы йас килтех'* — Бу яз килдек. *Эне ул өйтә йәшәйтләр* — Әнә ул өйдә яшиләр. *Энеке гуй цыыф киләт* — Әнә бит чыгып килә. *Менәкә йатат гуй* — Менә бит ята. *Антайын х'ешләр ш'улат х'әрәх'?* — Шундый кешеләр була микәнни? *Қәйнәм тә алай кәпләйт ит* — Каенанам да шулай сөйли иде. *Пуйайсын та алай кейәсен* — Буйыйсың да шулай киясең.

Пе, төгө алмашлыклары еш кына *ш'өрөү (берәү)* сүзе белән бергә килә: *Пе ш'өрөүгә әйтмәң* — Моңа әйтмәгез. *Төгө ш'өрөү қайтхан* — Теге кайткан.

Ул алмашлыгының *у* варианты, себер сөйләшләрендә генә түгел, башка татар сөйләшләрендә дә табыла.

Кайбер күрсәтү алмашлыклары урын-ара килешләрендә катлаулы кушымчалар алалар:

Б. к. *песе* — монысы, *төгөсө* — тегесе

И. к. *песең/песенең, төгөсөң/төгөсөнең*

Ю. к. *песеңңә/песеңә, төгөсөңңә/төгөсенә*

Т. к. *песеңне/песен, төгөсөңне/төгөсөн*

Ч. к. *песеңнән, төгөсөңнән/төгөсөннән*

У.-в.к. *песенеңтә/песеңтә/песентә, төгөсөнеңтә*

Мисаллар: *Төгөсөңңә йарамайтма?* — Тегесенә ярамыймы? *Песеңңә тос кушмааң куй* — Моңысына тоз кушмаган бит. *Песентә сөт сақларw^с*, *песентә* — *қаймах* — Моңысында сөт тотарбыз, моңысында — *каймак*. *Төгөсе цих' ле ашыр түшел* — Тегесе кадәр авыр түгел. *Төгөсөн кейф х' үрсәтце* — Тегесен киеп күрсәт әле. *Төгөсөңңә (тегесенә) сөт пиртеңмә?* *Төгөсөнеңнән алғалы уйлаф торам* — Тегесеннән алырга уйлап торам.

Күрсәтелгән катлаулы кушымчаларның беренче компоненты иялек килеше кушымчасының төрле вариантлары булып тора һәм саз ягы сөйләшенең пермь сөйләше белән зур уртаклыгы барлыгын күрсәтә [Рамазанова, 1974: 100]. Алмашлыкларны иялек килеше кушымчасы нигездә төрлөндөрү уйгыр диалектларында тулы парадигманы тәшkil итә.

Тартым кушымчалы күрсәтү алмашлыкларында, пермь сөйләшендәге кебек үк, нигездән соң *-ғы/-ге* кушымчасы килергә мөмкин: *қайсы/қайсығысы* — *кайсы*. Чагышт.: *тегесе*.

Сорау алмашлыклары: *кем/кәм* — *кем*, *нимә/ниме/нәмә/ни-йәрсә/мә* — *нәрсә*, *ницә/нейцә* — *ничә*, *ницех'* — *ничек*, *нейцах/ницах-лы* — *ничә*, *никадәр*, *қайсы/қайсысы/қайсығысы* — *кайсы*, *қалай//қайта* — *кая*, *нинтәй/нинтәйен* — *нинди*, *қайта* — *кайда*, *қайтан* — *кайдан*, *нимәгә/нимәә//мәә/мә* — *ни өчен*, *нимә ших' лех/ нимә шиге-лех'* — *нәрсә шикелле* һ. б.

Қалай алмашлыгы татар теленең Себер һәм Урал төбәкләре сөйләшләрәндә таралган кыпчак телләренә хас.

Мисаллар: *Сырганыңқы шешә шил мәсе йанып тораты* — Алканың пыяла шикелле нәрсәсә янып тора. *Нинтәйен эш пөтөрәсең?* — Ни эш бетерәсең? *Мылтыхны қалай күсләгәле пелмәйт* — Мылтыкны ничек төзәргә икәнән белми.

Билгеләү алмашлыклары, нигездә, әдәби телдәгечә, аерымлыклар аларның фонетик яңгырашларына гына кайтып кала: *әр/әрцә* — *һәр*, *әргем* — *һәркем*, *әрғайсы* — *һәркайсы*, *әрw^сер* — *һәрбер*, *әрнәрсә* — *һәрнәрсә*, *үсе/үс* — *үз*, *пөтөнөсе*, *пөтрә/пөтөрә/пөтөрөсө* — *бөтенесе*, *нейw^сары* — *барысы*, *тулай/тулайы/тулайсы/тулайлары* — *бөтенләй*, барлык һ. б. ш.: *Тулайлары w^селән йөритләр* — Бөтенесе бергә йөриләр. *Тулай геше йыйылышхан ит* — Бар кеше жылышкан иде. Чагышт.: *тат. тулаем*.

Билгесезлек алмашлыклары сорау алмашлыклары алдына *пер/перәй* — *бер*, *әл/әли/әллә/ ал/аллай/ ал ай* — *әллә сүзләре ялганып ясала*: *әлнимә* — *нәрсәдер*, *алхайсы* — *әллә кайсы*, *перәй ғайцан* — *кайчандыр*, *әллә ғалай* — *каядыр*, *әлимәгә* — *ни өчендер*, *перәйсе* — *кемдер*, *пер нәрсә* — *нәрсәдер* һ. б. Мәселән: *Әлимәших' йатыф хал-тых* — Ничектер ятып калдык. *Пер ницех' уғыф пөтөртө* — Ничектер укып бетерде. *Перәй қалай парғалы итсәң, ул саңнан қалмайт* — Каядыр барырга уйласаң, ул синнән калмый. Чагышт.: *злт. берәй*, *тпк. перәй* — шул ук мәгънәдә; башкорт телендә дә билгеле.

Юклык алмашлыклары да, әдәби телдәге кебек үк, сорау алмашлыкларының алдына *пер* — бер, *иц* — һич сүзләре кушылып ясала: *ицх'ем* — һичкем, *пергем* — беркем, *ицмә* — һичнәрсә, *пернимә* — бернәрсә, *ицхайт* — һичкая, *пергайцан* — беркайчан, *пернинтәйен* — бернинди, *иц нинтәйен* — һич нинди, *пергем/пергәм* — беркем һ. б. Мисаллар: *Ицхалай пушатмайм сине* — Сине беркая да жибәрмим. *Ицw^верәүләре күренмәте* — Аларның һичберсе күренмәде. *Песнең эш перницех' w^вармайт* — Безнең эш берничек тә бармый. *Ицw^вер геймс халтым* — Бер киёмсез калдым. *Сас тоңманцы ашылтан ицхайта цыгу йух* — Саз туңмыйча, асылдан һичкая чыгу юк.

Рәвешләр. Татар телендә һәм аның сөйләшләрендәге кебек үк, саз ягы сөйләшендә дә башка сүз төркемнәреннән, аның төрле синтетик һәм аналитик формаларыннан ясалган рәвешләр күп: *атай/атайын* — махсус, *пайа/пейә/пейәнә* — бая(гынак), *кән* — күп, *келләң/клән/келән* — һәрвакыт, *гел*, *ирү* — әкрән, *тылцам* — әкрән, *тыныч*, *пәстә* — кайвакыт, *алыс* — ерак, *қаты/қатты* — бик, *тың* — бик, *қатрац* — яхшы (гына), *тейен* — һәрвакыт, *цала* — әз генә, *мәмер* — күп, *цаққан* — тиз һ. б.

Сөйләштә төп рәвеш ясагыч кушымчалардан түбәндәгеләрне күрсәтергә мөмкин:

-лай/-ләй: *Пәлмәнне тоңлай қайнаан соуга w^вушатаw^с* — Пилмәнне туң көенә кайнап торган суга салабыз. *Ашны йыллылый ицма* — Ашны жылы килеш утыртма. *Итне пешермәй, қатылай алған* — Итне пешермичә, каты көе алган. *Эреләй йотат* — Эре көе (чәйнәмичә) йота. *Аар кецеләй йәтимә пулф халтылар* — Алар кечкенәдән ятим булып калдылар. *Ахцалай түләрем* — Акчалата түләрем. *Йоморлай тәмле w^вулат* — Йомры көе тәмне була. *Керлеләй кимә геи'е көлтөрф* — Кеше көлдәрәп, керле көе кимә.

Тәртип саннарына ялганып килгәндә, бу кушымча әдәби телдәге *мәртәбә*, *тапкыр* сүзләренә туры килә: *Игенцеләй килх'әнестә онотмаң* — Икенче мәртәбә килгәндә онытмагыз. *Перенцеләй керх'әнтә құрғыллат* — Беренче тапкыр кергәндә куркыта.

-лайын/-ләйен: *Ашны соухлайын ницех'әцмәх?* — Ашны суык килеш ничек ашыйсың? *Их'мәх'не эсселәйен* (эссе килеш) *ашау тәмле*.

-ца/-цә кушымчасы белән, әдәби телдәге кебек үк, исем алмашлык сүз төркемнәреннән рәвешләр ясала: *Урысца та w^веләт* — Русча да белә. *Кеше нимә кыйланса, анца* (аныңча) *қылану*. *Келән синцә w^вулмайтхан* — Гел синеңчә булмый.

-тай/-тәй, -тайын/-тәйен кушымчалары ярдәмендә исем алмашлык сүз төркемнәреннән чагыштыру рәвешләре формалаша: *Кештәй* (кешедәй) *гешләр w^вийен аралашмайтхан* (аралашмый торган) *алар*. *Антайн олло сыйырлар күргәәм йух* — Андый олы сыерлар күргәнем юк. *Сеснеңкетәйн өй салаw^с* — Сезнеке кебек өй салабыз. *Мунцатай өй* — Мунча кебек өй. *Атпаштайн кулаша* — Ат башы хәтле галош. *Тотхатайн гүс* — Чынаяк чокырыдай күз.

-га/-гә кушымчасы ярдәмендә тәртип саннарыннан санауны, кабатлануны белдерә торган рәвешләр ясала: *Өцөнцәә парф қайттым*, *әле w^вүх'ен тә қайтманнар* — Өченче тапкыр барып қайттым, әле бүген дә кайтмаганнар. *Их'енцех'ә цыхты қысым* — Кызым икенче мәртәбә кияүгә чыкты.

Вакыт рәвешләре. Алар, татар теленең башка сөйләшләрендәге кебек, ел фасылларын һәм тәүлек вакытын белдерә торган сүзләр нигезендә ясала. Бу вакытта түбәндәге грамматик һәм лексик чаралар кулланыла.

Нисбәтлек (-кы/-ке) + тартым (-сы/-се) һәм инструменталь килеш (-ын/-ен) кушымчалары: *Көсх' өсөн ахутаха китх' әле гәрәх' миңә* — Көзен ауга китәргә кирәк миңа. *Йасхысын түрт тәңкәх' ә төштө ш^әалх* — Язын балыкның бәясе 4 сумга төште. *Қышхысын ғына қалыхнықы тахут, палых фән* — Кыш көне генә халыкның табышы бар, балык белән. *Кицх' есен цах күрәсең* — Кичен чак күрәсең.

Мондый формалар, көнчыгыш диалектлардан тыш, пермь һәм башка сөйләшләрдә дә таралган, алтай телләрендә билгеле.

Кайбер очракларда әлегә катлаулы формага урын-вакыт килеше кушымчасы да ялгана: *Көсх' өсөнтә ағац йафрахлар пулмайт қуй* — Көзен агач яфраклары булмый бит.

Нисбәтлек һәм -лых/-лех' яки -ын/-ен кушымчалары белән: *Пыйыл йасхылыгын прас аңтынгайтым* — Быел язын берәз аулаган идем. *Порнағы йыл йәйх' елех' ен цафхан пецән* — Узган ел жәен чапкан печән. *Пыйыл йәйгесен цейә йыйуцылар кән пушыр* — Быел жәен жыләк жыючылар күп булыр. *Кицә иртәгелех' ен керф' цыхқайтым* — Кичә иртән кереп чыккан идем.

Бу формалар татар теленең барлык сөйләшләрендә дә таралган.

Тартым кушымчасы белән: *Иртәсе ш^әартых тағы перләт* — Иртән тагын бер тапкыр бардык. *Ул йылның йасы сау олло ш^әулгайт* — Ул ел язын су күп булган иде. *Ул гөннөң кице үх' күренх' әннәр* — Шул көнне кичен үк күренгәннәр. *Сес х' итх' ән көннөң иртәсе қарны қойто* — Сез киткән көнне иртән кар бик көчле яуды. *Мин көйәүх' ә сих' сәненце йылның йәйе цыхтым* — Мин кияүгә сиксәненче елның жәендә чыктым.

Лексик-семантик ысул белән: *Йәй эш тә пөтмәйт песнеңке* — Жәен безнең эш тә бетми. *Қыш йөриләр күрше авылларга, қәсер тә йәйәү йөрү* — Күрше авылларга кыш көне йөриләр, хәзер дә жәяү йөрү. *Йәй кейех' кә йөртөх'*, *қыш йылым тарттық* — Жәен болан ауларга йөрдек, жәен жылым тарттык.

Бу ысул да татар сөйләшләрендә киң таралган, әдәби телдә дә бар.

Дәвамлы вакыт рәвешләре пуйы бәйләк сүзе ярдәмендә ясала, ул төрле грамматик күрсәткечләр ала: *Мырах кән, қыш пуйныға ш^әүләх' өләштөх'* — Мырак жыләге күп (морозка), кыш буена күчтәнәчкә өләштек. *Йәй ш^әуйын эш ш^әөтмәйте* — Жәй буена эш бетми. *Төннөң пуйына әлләм йөртө* — Төн буена әллә кем йөрде. *Төн пийенә йөтх' өрте* — Төн буена йөткерде.

Белән бәйлегә ярдәмендә: *Төнө ш^әелән ахырат пала күс тейсә* — Күз тисә, бала төн буена елый.

Оссон (озын) сүзе белән: *Көн оссон саста ш^әулаш^әс* — Көн бую сазда булабыз. *Көн оссонға цертмә йаңқыр йауды* — Көнозын вак яңгыр яуды.

Әдәби телдә дә шулай ук.

Рәвешләрнең чагыштыру дәрәжәсе, әдәби телдәгечә, -рақ/-рәк кушымчалары белән ясала. Сөйләшкә хас булганча, ул спирантлашкан

вариантта кулланыла: *қысурах* — тизрэк, *қурғыныцрах* — куркыныч-
рак, *йәшләрәх* — яшь көенчәрэк һ. б.

-рах/-рәх кушымчасының кабатлану очрақлары күзәтелә: *оллорах-
рах* — өлкәнрэк, олырак, *пертәйрәх рәх* — бердәйрэк һ. б.

Сөйләштә рәвешләрнең артыклык дәрәжәсен ясый торган көчәйт-
кеч кисәкчәләрнең составы үзенчәлекле: *тың, қайыр, қаты, әшх' әрә,
таса/тасса* — бик: *тың, көңле ашырты* — бик нык авырды, *қаты
оло* — бик олы, *әшх' әрә йыш пайрам итәсс* — бик еш бәйрәм итәсез,
таса көңөм пөттө — бик нык арыдым һ. б.

Фигыльләр. Затланышлы фигыль формалары. Хикәя
фигыль. Саз ягы сөйләшендә дә хәзерге заманның синтетик
төрө *-а/-ә, -ый/-и(й)* формасына I төр зат кушымчалары ялганып, ягъни
әдәби телдәгечә ясала: *алам, аласың/аласын, алат/алаты; алаш^{ыс}/
алаш^с, аласыс/аласс/алас, алатлар*. Юклык формасы *-май/-мәй*
һәм зат кушымчалары белән ясала: *алмайм, алмайш^{ыс}: Сыйыр сах-
лайм, посашы ш^{ар} ш^{ерәү}* — Сыер тотам, бер бозавы бар. *Сиин танымай-
мын* — Сине танымыйм. *Ашлар үтх' әзәсен саулыхқа* — Саулык сорап
коръән ашы үткәрәсең. *Йарым йерен аңнаф пулмайты* — Кайбер
урыннарын аңлап булмый. *Китәйенмә тиф ш^{естән} сурайт, әтисе
ш^{ушат}майт* — Китимме әллә, дип бездән сорый, әтисе жиберми.

Китерелгән мисаллардан аңлашылганча, саз ягы сөйләшенә әдәби
телдәге *-ый/-и(й)* кушымчасының *-ай/-әй* варианты хас. Татар теленең
күпчелек сөйләшләрәндәге кебек, 2 нче затта *-сын/-сен* (< син) вари-
анты да күзәтелә. 3 нче затта, көнчыгыш диалектларның күпчелек
сөйләшләрәнә, мишәр диалектының мордва-каратай сөйләшенә хас
булганча, *-ты/-т* кушымчасы да өстәлә. Ул мишәр диалектында *-дыр/
-дер* (< бор. -төрк. *торур*) вариантында саклана (*ул аладыр*).

Саз ягы сөйләшендә хәзерге заманның аналитик формасы да бар,
ул *-п/-ф + утыра/ултыра, -п/-ф + йата* төзелмәсе белән белдерелә һәм
шушы мизгелдә башкарыла торган эшнә белдерә, зат кушымчалары
ярдәмче фигыльләргә ялгана: *алыф йатам* яки *утырам/ултырам,
алыф йатасың/йатасын* яки *у(л)тырасың/у(л)тырасын, алыф йатат/
йататы* яки *у(л)тырат/у(л)тыраты* һ. б. Мәсәлән: *Пәртухтаус тирем
ағыф утырат* — Бертуктаусыз тирем ага. *Прас ш^{ар}сам, ул қаршыма
килеф ултырат ийән* — Бераз барсам, каршыма ул килә икән. *Китаф
уғыф йатам* — Китап укыйм. *Күлтә ш^{алых} аңтыф йатат* — Күлдә
балык тота.

Шунысын ассызыклап үтәргә кирәк, казан арты сөйләшләре төр-
кемендә дә *әйбәт кенә йәшәп жатабыз, бер көйө эшләп жата* дип
сөйләү актив. Югарыда күрсәтелгән аналитик заман формасы татар
теленең Урал төбәгендә таралган сөйләшләрәндә дә билгеле.

Саз ягы сөйләшендә, себер диалектларының башка сөйләшләрән-
дәге кебек, хәзерге заманның *-а торған* аналитик формасы да актив
кулланыла. Ул даими, гадәти була торган, регуляр кабатланган эшләр-
нә белдерә, зат кушымчалары алмый, юклык кушымчасы төп фигыльгә
ялгана. Сөйләштә бу форма *-атхан/-әтх' ән/ -тыан/-теән* вариантла-
рында әйтелә. Шулардан *-тыан/-теән* (чагышт.: алт. *баратан*) вари-
анты сөйләшнәң үзенә генә хас булган үзенчәлеген тәшкил итә. Ми-
саллар: *Мин пылай йөрөштерәтх' ән* — Гадәттә мин болай йөрештерәм.

Мынта та у ших'елле ш^вулатх'ан — Монда да гадэттә шуның шикелле була. *Эцх'әле соуны күлтән алатхан* — Эчәргә суны күлдән алабыз. *Көз йетцә цейә йыйатхан* — Көз житсә мүк жиләге жыясың. *Ашылта ихмәх'-қаймах үсең, пулатыан* — Авылда икмәгең-каймагың үзеңнеке була.

Кыпчак телләрендә *баратагзан* (ног.), *баратугзун* (калп.) һ.б. вариантлар да билгеле.

Үткән заманның саз ягы сөйләшәндә дә синтетик һәм аналитик формалары бар.

Билгеле үткән заман, әдәби телдәге кебек үк, *-ты/-те* кушымчасы белән ясала: *Үлте алай ш^вер энем* — Бер энем шулай үлдә. *Аннан пирталйот төшөф йеш^вәрте, алай итеф оцоф х'итте* — Аннан соң вертолет төштә, шулай итеп очып китте. *Ыш^вай х'илтеес?* — Яхшы килеп життегезме?

Татар теленәң Тау ягы, Урал, Себер төбәкләре һәм мишәр сөйләшләрендәге кебек, шушы ук мәгънәдә *-ган/гән* (сөйләштә ул *-хан/-х'ән* дип әйтелә) кушымчасы да кулланыла, тик ул зат кушымчалары алмый: *Пес ш^верх'ә угыан* — Без бергә укыдык. *Тах'си ошлатык та Элмирәнеңке апиштийәсен эстәф х'итх'ән* — Такси алдык та, Элмираның тулай торагын эзләп киттек.

Әмма бу форманың мәгънә функциясе билгеле үткән заман белән тәңгәл килеп бетми. Мондый күренешкә тюркологлар күптән игътибар иткәннәр һәм *-ган* формасын үткән — хәзерге (прошедшее—настоящее: [Дмитриев, 1940: 106; Махмутова, 1978: 151]) заман дип атаганнар, мәгънәсе буенча билгеле үткән заманга тулысынча туры килеп бетми, дип күрсәткәннәр. Мәсәлән: *Пес умпер ш^вала ш^вулған, икке кецегәң* — Без унбер бала булганбыз, икесе миннән кече. *Монта тоуган, монт + үсх'ән, алартын қалған пес инт* — Монда туганбыз, монда үскәнбез, алардан соң без калганбыз инде. *Өлнәң пейән олтан ул өйнә сатып алғаннар*.

-ган/-гән кушымчалы үткән заманның юклык формасы *-ма/-мә* кушымчасы белән (*пармаған, килмәгән*) генә түгел, юк модаль сүзгә ярдәмендә дә ясала: *-ган/-гән йух, -хан/-х'ән йух: Шурш^ва бешергән йух* — Аш пешермәгән.

Нәтижәле үткән заман, әдәби телдән аермалы буларак, *-ып/-еп* формасы һәм зат кушымчалары ярдәмендә ясала: *парыпмын, парыппыс, парыпсың, парыпсыс; парып, парыплар*. Шунысы характерлы, *-ып* формасына барлык затларда да *-ты/-те* кушымчасы өстәлгә мөмкин: *парыптын/парыптым, парыптых; парыптың, парыптығыс, парыпты, парыптылар*. Күргәнебезчә, бу очракта төрләнеш билгеле үткән заман формасы төрләнеше белән бертөсле. Мисаллар: *Ул үләтх'ән йылны уникке гапцых сас цейә йыйыпты* — Үләсә елында ул унике капчык мүк жиләге жыйган. *Айахны тоңарғаннан соң пер йыл йәшәпте* — Аягын өшеткәннән соң бер ел яшәгән. *Иртәх йахта йохлап халыпмын* — Иртәнгә якта йоклап калганмын. *Син тораға парыптың* — Син шәһәргә баргансың. *Шәрипнең палаары, қыслары килептеләр* — Шәрипнең уллары, кызлары кайткан.

Аналитик үткән заманнар. Саз ягы сөйләшәндә тәмамланмаган үткән заманның *ике* формасы бар.

-ат(ы)/-эт(е) + ит (е) (-а/-э + иде), зат кушымчалары — ярдәмче фигыльгә, юклык кушымчасы төп фигыльгә ялгана (ягъни әдәби телдәгечә): алат итем, алмайт итем, алат итех', алат итең, алат итес, алат ит, алат итләр һ. б.

Мисаллар: Өйх' э қайтып парат итем (бара идем). Өстәл түртә қунах утырат ит (утыра иде), мин килеф х' ерх' әнтә. Мин пармасам, син тә пармайт итең (бармый идең). Мин көцлөф уғытмасам, уғымайт ит (укымый иде). Сорау кисәкчәсе ярдәмче фигыльгә ялгана: Кицә ул күлх' э парат итмә? — Кичә ул күлгә бара идеме?

-а/-э + ит(е), бу очракта исә зат кушымчалары (пермь, өлешчә бөре сөйләшләрәндәге кебек) төп фигыльгә ялгана: Пес қайтхантә сес қәш^әәрс пеңәән цаш^әас ит — Без кайтканда сез, бик мавыгып, печән чаба идегез. Атнасына ш^әер мәртәш^әә их' мәх' салам ит (сала идем). Йаңа йылға қайтсаң, ааң пин тә күршеф х' итәсең ит — Яңа ел бәйрәменә кайткан булсаң, аның белән күрешеп китә идең. Мин анта сырғый цығарам ит — Мин анда казыклык агач чыгара идем. Киләт ит тин әйтәт қуй — Килә иде дип әйтә бит. Икебес аралашапыс ит — Икебез аралаша идек. Нимешләп йөрөйс ит? — Ни эшләп йөри идегез? Почтата эшләйем ит — Почтада эшли идем.

Күптән үткән заман саз ягы сөйләшәндә дә әдәби телдәге кебек ясала, тик ул фонетик үзгәрешләр кичерә:

Берлек сан

- 1 з. йөргәйтөм/йөргәйтөм
- 2 з. йөргәйтөң/йөргәйтөң
- 3 з. йөргәйт(е)/йөргәйт(е)

Күплек сан

- 1 з. йөргәйтөх'/йөргәйтөх'
- 2 з. йөргәйтөс/йөргәйтөс
- 3 з. йөргәйтләр/йөргәйтләр.

Кайбер мисаллар: Сара мама (әби) иккә ш^әала ийәртеф афх' илгәйте (алып килгән иде). Пылтыр қунахқа килеф китгәйте (киткән иде). Сез аарға парганысма? — Сез аларга барган идегезме? Көчх' өнә цаанта ш^әер тораа апарғайтым — Кечкенә чагында бер мәртәбә шәһәргә алып барган идем.

Юклык формасы ике ысул белән ясала. Юк сүзе ярдәмендә, ул төп фигыль белән ярдәмче фигыль арасында була: Пе тиңкәңе күрх' әне йух ит — Моңа кадәр күргәнә юк иде. Әдәби телдә дә шулай ук.

-ма/-мә юклык кушымчасы ярдәмендә, ул төп фигыльгә ялгана: Ул йылны пеңән цафхалы йөрмәгәйтөх' — Ул елны печән чабарга йөрмәгән идек.

Дәвамлы үткән заман саз ягы сөйләшәндә -а/-э торган иде төзелмәсенәң шушы сөйләшкә хас -атыған/-атхан/-әтегән/-әтх' ән вариантлары ярдәмендә ясала. Зат кушымчалары, әдәби телдәге кебек үк, ярдәмче фигыльгә ялгана, бу вакытта әлегә төзелмә өстәмә фонетик үзгәрешләр кичерә:

Берлек сан:

- 1 з. паратхан итөм/паратхайтым
- 2 з. паратхан итең/паратхайтың
- 3 з. паратхан ит/паратхайт

Күплек сан:

- 1 з. паратхан итөх'/паратхайтых
- 2 з. паратхан итөс/паратхайтыс
- 3 з. паратхан итләр/паратхайтылар.

Мисаллар: Пес көчх' өнә ш^әақытта аях кейм пулмайтхайт (булмый торган иде). Йыйылышыф алсах, йырлайтхан, уйнайтхан итөх' (жырлый, уйный торган идек). Күрше ашыллар уғығалы киләтх' әйтләр

(уқырга килә торганнар иде). *Оллолар сарнайтхайтылар* — Өлкәннәр үзләре көйләп кыска жырлар жырлый торганнар иде. *Пес анта пай йәшәэн, сыйырлар, тавыхлар сахлайтхайнтых* — Без анда бай яшәдек, сыерлар, тавыклар тота торган идек. *Қуw^әах йөсөф йөрийтх'ән итех'* — Пычрак ерып йөри торган идек.

Киләчәк заман, әдәби телдәге кебек үк, *-ыр/-ер* кушымчалы (сөйләштә ул күбесенчә киң вариантта кулланыла: *-ар/-әр*) сыйфат фиғыль нигезендә һәм зат кушымчалары ярдәмендә ясала. Сөйләшнелә характерлы үзенчәлегә шунда, бу форманың юклыгы тубыл сөйләшнеләге кебек, *-мар/-мәр (-мас/-мәс)* кушымчасы белән ясала (аның аерымы очраклары пермь, тепекәй сөйләшләреләндә күрсәтеп үтелде; тиешле бүлекләргә кара).

Сөйләшкә хас фонетик үзенчәлекләргә бәйле рәвештә, киләчәк заманның төрләнешендә төрле вариантлар барлыкка килә, шуңа күрә бирелә аның төрләнеш парадигмасы китерелә:

Берлек сан	Күплек сан
1 з. <i>парарым / парарм/паарм</i>	1 з. <i>параw^әыс/парарw^әс/паарw^әс</i>
2 з. <i>парарсың/парарсын/паарсың/паарсын</i>	2 з. <i>парарсыс/парарс/паарс/парарыс</i>
3 з. <i>парар/паар/паыр/парр</i>	3 з. <i>парарлар/паарлар/паар</i>

Кайбер мисаллар: *Мин үсем ғарарым* (карармын) *сине. Асаф күрәрм* — Газап күрермен. *Мәңа туша қылырсс* — Миңа дога қылырсыз. *Них пармайс, пелерс, күрс, эш эшләрес* — Ник бармыйсыз, белерсез, күрерсез, эш эшләрсез.

Икеләтелгән *р* барлыкка килгәндә, татар теленелә күпчелек сөйләшләреләндәге кебек, аларның берсе төшә: *күрм* — күрермен, *керм* — керермен, *сикерм* — сикерермен, *утырм* — утырырмын, *қаар* — карар, *йаарс* — йарырысыз (ярырысыз) һ. б.

Юклык формасы

Берлек сан	Күплек сан
1 з. <i>алмарым/алмарм/алман</i>	1 з. <i>алмарw^әыс /алмарw^әс/алмарw^әс</i>
2 з. <i>алмарсың/алмарсын/алмассың</i>	2 з. <i>алмарсыс/алмарсс/алмарыс/алмассыс</i>
2 з. <i>алмар/алмас</i>	3 з. <i>алмарлар/алмар/алмаслар</i>

Мәселән: *Йахшылых уйлаған гешене онотман тийән* (онытмам дигән). *Пуйма алман, итех'ем пар* — Киез итек алмам, (күн) итегем бар. *Қәсер алмарыс, қыйw^әат* — Хәзер алмассыз, қыйбат. *Сес килмәрес, тейтем* — Сес килмәссез, дидем. *-мар* варианты аеруча уғыз телләренә хас.

Боерык фиғыль. 2 нче зат күплек формасы *-ың/-ең* кушымчасы белән ясала: *килең* — килегез, *ағырмаң* — қычқырмағыз, *ашаң* — ашағыз һ. б. Мәселән: *Тәфтәрләресне онотмаң* — Дәфтәрләрегезне онытмағыз. *Ысw^әай йөрөф қайтың* — Яхшы йөрөп қайтығыз. *Прас көң йыиың* — Бераз ял итегез. *Паламны қайтарың* — Улымны қайтарығыз.

Хөрмәтләп, олылап әндәшкәндә, бу кушымча 2 нче зат берлек санда да ялгана: *Миңа та керөф қығың, палам* — Улым, миңа да керөп чык. *Мирw^әайса мама, қунахқа килең* — Мирфайза апа, қунакка килегез.

-ың/-ең кушымчасы мөрәжәгать итүне һ. б. белдерә торган *йә, әйдә* кебек сүзләргә дә ялганып килә: *Мәң, күтәрәф алың* — Мәгез, күтәрәп алыгыз. *Йәң, алай w^вулғаң w^вармаң* — Ягез, алай булгач, бармагыз.

Боерык фигыльнең мондый формасы көнчыгыш диалектлар өчен уртак күренеш, ул Урал төбәге татар сөйләшләрәндә (пермь, бөрө, златоуст, эчкен) дә күзәтелә.

Сөйләштә боерык фигыль формасы боеруны, кушуны йомшарта яки катгыйлаштыра торган кисәкчәләр һәм башка сүзләр белән берлектә килергә мөмкин: *Пар, w^вар, w^вақыт үтәт қуй* — Бар инде, бар, вакыт үтә бит. *Кәртфх' ә қутарғалы цыыңцы* — Бәрәңге алырга чыгыгызчы. *Йырлаф алыңцы* — Жырлап алыгызчы. *Кәнә, килеф тор* — Я әле, кил әле. *Қайта, утырңцы* — Я инде, утырыгызчы.

Теләк фигыль 1 нче зат берлектә (-айын/-әйен, -айым/-әйем) һәм күплектә (-айых/-әйех') күзәтелә: *Күрх' әсеф алайын* — Күрсәтеп алайым әле. *Мин сине килеф алайым* — Мин сине килеп алайым. *Кеше йөрх' ән йертә йөрмәйех'* (йөрмик). *Өйнә йыйыштырғылайых* — Өйне жыештыргалыйк әле.

1 нче зат күплек санда өстәмә -ың кушымчасы ялгана: *угыйығың* (< *угыйық* + -ың) — укыйк әле, *киләйех' ең* — килик әле. *Олло гешене қомацауламайығың* — Өлкән кешегә комачауламыйк әле. *Үсепеснеңке пиргән эшне үтәйегең* — Үзебезгә биргән эшне үтик.

Сөйләм темпы белән бәйле рәвештә, бу форма кыскартырга мөмкин: *кәпләйең* < *кәпләйех' ең* — сөйлик әле, *парайың* < *парайыхың* — барыйк әле: *йома цайлап утырайың* — Жомга көнне чәйләп утырыйк әле.

-айығың/-әйегең/-айын/-әйен формалары төмән сөйләшендә, бараба диалектында да бар, хакас, шор телләренә хас.

-айым/-әйек вариантлары татар язма әдәби телендә К. Насыйрига кадәр кулланылып килгән; -айын/-әйен варианты исә, нигездә, татар теленәң көнчыгыш диалектларына хас, борынгы төрки язма истәлекләрдә дә табыла.

Эчке теләк (-асы/-әсе килә) саз ягы сөйләшендә, көнбатыш һәм көнчыгыш диалектлардагы кебек үк, -ғы/-ге + килә (миш.: *кели*) төзелмәсе белән белдерелә: *Миң килх' ем киләт* — Минем киләсем килә. *Пүшен алмы ашағым килх' ән ите әл нимәгә?* — Бүген никтер алма ашыйсым килгән иде. *Қысыма қайыр сағынтым, күрх' ем киләт* — Кызымны бик сагындым, күрәсем килә. *Сиң парғы киләтмә?* — Синең барасың киләме? *Ааң цейә йыйғы киләт* — Аның жыләк жыясы килә.

Сөйләштә ният, максат, әдәби телдәге кебек үк (-макчы/-мәкче), -махцы/-мәх' це кушымчасы ярдәмендә белдерелә: *Қат йасышмахцы w^вулыштых* — Хат язышмакчы булдык. *Пөтөрә эшен маңа өймәхце* — Бөтен эшен миңа өймәкче. *Эртних' салмахцыма?* — Балык бөлеше салмакчымы?

Бу кушымча еш кына сорау катыш гажәпләнүне, икеләнүне белдерә: *Ул институтха кермәх' це* (кермәкчемени)?! *Син концертта қатнашмахцы* (катнашмакчымыни)?!

-махцы/-мәхце формасы нинди дә булса эшне башкарып торуның кирәге юклыгын, каршы төшүне дә белдерә: *Мынтай церех' өйтә йәшәмәх' це!* — Шундый тузган өйдә яшәргәме! *Пе көләх' не кеймәх' це!* —

Бу күлмәкне киеп тормыйм эле! *Мынтай тәмес соуны эцмәх'це!* — Шундый тәмсез суны эчәргәме!

Кайбер очракларда бу форманың кушымчасыз варианты да күзәтелә: *Ул аш пешермәх'* (пешермәкче). *Алар өй сатыф алмах* (алмакчы) *w⁶улғаннар*. *Алар көскөә аңтыңмах* — Алар балыкны көзен тотмакчы. *Уғу турыта кәпләшмәх' ит* — Уку турында сөйләшмәкче иде.

Нинди дә булса бер эшне башкарырга теләү, ниятләү инфинитив һәм *итә* ярдәмче фигыле белән дә белдерелергә мөмкин. Татар теленең барлык сөйләшләрәндә дә таралган бу форма саз ягы сөйләшәндә шактый актив: *Пүшен их'мәх' салгалы итәм* (салмакчы булам). *Нимә әйтх'әле итх'ән итем қуй?* — Нәрсә әйтмәкче булган идем соң? *Йылға аша җыхқалы иттәтләрмә?* — Елга аша чыкмакчы булалармы? *Тухтағалы ит* — Тукталырга тырыш (тукталу максатында булырга тырыш)! Шулай ук: *Менә қунахқа килх'әле тораты* — Менә кунакка килергә тора (килмәкче).

Үткән заманга караган максат, ният, әдәби телдәге һәм күпчелек сөйләшләрдәге кебек, *-ыр/-ер + дигән идем* төзелмәсә белән белдерелә. Сөйләшнелә үзенчәлегә шунда, бу конструкция, пермь сөйләшәндәге кебек, үткән заманга караган ният-максатны белдерә торган төп форма булып тора, әдәби телдә һәм сөйләшләрдә, билгеле булганча, бу функциядә төп форма булып *-макчы/-мәкче иде*, *-макчы/-мәкче булган иде* һ. б. санала. Мисаллар: *Сиңа қунахқа паарым тийән итем* (барырмын дигән идем). *Алар уғырw⁶с тийәннәр ит* (укырбыз дигәннәр иде). *Перәр ашылта тухтарw⁶с тийән итләр* (туктарбыз дигәннәр иде). *Килерм тийән итмә?* — Килермен дигән идеме? *Паарw⁶с тийән итләрмә?* — Барырбыз дигәннәр идеме?

Шартлы теләк, әдәби телдәге кебек үк, нигездә, *-ыр/-ер + иде* төзелмәсә белән белдерелә, тик аның формалашуында аерымлыклар бар. Ул ике вариантта күзәтелә: 1. Грамматик күрсәткечләр төп фигыльгә ялгана: *алырым ит* — алыр идем, *алмарм ит* — алмас идем; *алырсың ит* — алыр идең, *алмарс ит?* — алмас идегез, *алырымма ит?* — алыр идемме? *алырсыңма ит?* — алыр идеңме? 2. Зат кушымчаларын, әдәби телдәгечә, ярдәмче фигыльгә ялгана: *пармар итем* — бармас идем, *парыр итеммә?* — барыр идемме? *парыр итew⁶есмә?* — барыр идекме?

Теләк-киңәш боерык фигыль һәм *ит* (иде) ярдәмче фигыле белән белдерелә: *Өйләнсен ит* — Өйләнсә иде. *Йыллырах кейен ит ғуй* — Жылырак киенергә иде бит. *Них әйтмәтең, алай тиф әйт ит* — Ник әйтмәдең, шулай дип әйтергә иде.

Фигыль юнәлешләре. Бу өлкәдәге үзенчәлекләр гомумән бөтен тубыл-иртыш диалектындагы кебек.

Тамырлары с авазына беткән фигыльләрдән йөкләтү юнәлеше *-қыр/-кер/-хыр/-х'ер* (*-дыр/-дер* һ. б.) кушымчалары белән ясала: *Пе w⁶аланы үсем үсх'ертөм* (үстөрдем). *Йаңа йылларны та усхырыф йew⁶әртех'* (уздырып жибердек).

Кайбер фигыльләргә әдәби *-тыр/-тер/-дыр/-дер*, *-ғыр/гер* һ. б. урынына *-ғыс/-гес/-хыс/-х'ес/ -хас/-х'әс* (чагышт.: миш. *-гыз/-гез*) кушымчасы ялгана: *Перенце w⁶ашыннан кейх'есү шәрәх'* — Беренче (бу) башыннан кидерергә кирәк. *Өстөңә әллимә тейх'есх'ән түшөл?* —

Өстеңә нидер тидергәнсең түгелме? *Нәрсәәрем ашыр ш^вулты, көңх^ә йетх^ә естем* — Әйберләрем авыр булды, көчкә (китереп) житкердем. *Палларны йохлатқалы йатхыстым* (йокларга яткырдым). *Әйт аш утх^ә эстех^ә* — Гает ашы үткәрдек. *Кеше күрх^ә әсеф йөрүтән ш^вашха эшләре йух* — Кешене күрсәтеп (әләкләп) йөрүдән башка эшләре юк. *Кәртфх^ә әне соң утыстых* — Бәрәңгене соң утырттык.

Кайбер очрақларда икешәр юнәлеш кушымчасы ялгана: *Аларға әйтеленгән* (әйтелгән) *ғуй* (бит) *ш^вармасха*. *Аңа ш^валаны күрх^ә әстермәйм* (күрсәттермим). *Латом пешерентертех^ә* — Күп (ризыклар) пешерттек.

Көнчыгыш диалектларга һәм пермь сөйләшенә хас булганча, саз ягы сөйләшендә дә кайтым юнәлеше активрак кулланыла. Бу форма башкаручының ниндидер эш белән мәшгуль икәнән белдерә, жөмләдә эш объекты күрсәтелми: *үтүкләнәм* (үтүклим), әмма: *кер үтүклим*. *Йасының, йасының* — Языгыз, языгыз. *Ахцасын ошланмайт* — Акчасын тотмый. *Палларын қотхарғыңцы түләнеф көңләре ш^вөттө* — Улларын коткарганчы түли-түли хәлдән тайдылар. *Аранта пешеренәм* — Аранда әзерлим (аш-суны).

Саз ягы сөйләшендә кайтым юнәлеше ясый торган *л* кушымчасын икеләтелгән вариантта куллану актив. Мондый форма иясе билгесез жөмләләрдә кулланыла: *йөгөрөлләт* — йөгерергә туры килә, *ашаллат* — ашарга туры килә, *қошыф йетелләт* — куып житәм, *тирәк қасыф уцыллат* — тирән казып утыртырга туры килә, *ацығыллатты* — ачыктырды, *ашығыллат* — ашыгырга туры килә, ашыктырта, *сөйөлләт* — сөйдерә, *кәпләлләт* — сөйләргә туры килә: *Көс йетцә күлх^ә ә кителләт* — Көз житсә, күлгә китәргә туры килә. *Нейх^ә әтле ағацлар йантырыллат!* — Күпме агачлар яндырыла! *Қалған палхны тослаллат* — Қалған балыкны тозларга тиеш булабыз. *Ут пулмаса та йәшәлләт* — Ут (электричество) булмаса да яшисең (яшәргә туры килә). *Сыйырны көннә иккә мәртәш^ә савыллат* — Сыерны көненә ике мәртәбә савасы (саварга туры килә). *Өс-паш, қарықлар нақар, өшелләт* — Өс-баш, тиредән теккән аяк киємнәре начар, туңдыра.

Бу күренеш себер диалектларының башка сөйләшләрәндә дә берникадәр билгеләнәп үтелгән [Тумашева, 1977: 111—112]. Саз ягы сөйләше исә бу күренешнең активлығы белән аерыла.

Бер юнәлеш мәгънәсендә икенче юнәлеш формасы куллану: *йығыту* — егу, *айасыту* — аязу, *сурану* — сорашу, *йетх^ә ләнү* — житәкләшү, *кәпләнү* — гапләшү, сөйләшү, *йушышу* — юыну һ. б.

Әдәби телдә теге яки бу юнәлеш формасында урнашкан фигыльләр саз ягы сөйләшендә төп юнәлештә саклана: *қыцу* — кычыту, *пычу* — пычрату, *суу* — суыну, *пөтү* — бетерү, *йыллыу* — жылыну һ. б.

Фигыль дәрәжәләре әдәби *-ғала/-гәлә* кушымчасының *-ғыла/-гелә/-қыла/-келә/-хыла/-х^әелә* варианты белән ясала: *Аппах кәшәмир шәлләр тә ш^вулғылаған*, әре көллө — Ап-ак кәшемир шәлләр дә булгалаған, әре чәчәкле. *Палх сатхылатых* — Балык саткаладык. *Өйне йелтәтх^ә еләгәле* (жилләткәләргә) *онотма*. *Утынны йарғылаф хуйаш^әс* (яргалап куябыз).

Мондый тар вариантның таралыш территориясә Урал төбәгә татар сөйләшләрә һәм көнчыгыш диалектларны эченә ала, башкорт, чуваш, каракалпак, шор һәм башка телләрдә дә бар.

Сөйләштә *-ыштыр/-ештер* формасы да кулланыла: *Мин әле йөрөштерәм. Өннәснә караштырғылаф хуйың — Әбиегезнә караштыргалагыз.*

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Көнчыгыш диалектларга хас булганча, саз ягы сөйләшендә дә инфинитив *-галы/-гәле/-қалы/-кәле* кушымчалары белән ясала. Сөйләштә, нигездә, спирантлашкан вариант *-халы/-х' әле* кулланыла. Аның грамматик үзенчәлектәре, мәгънә функцияләре дә әдәби телдәгечә: *Йастық тыш тех' кәле мал қарап пағырсың — Мендәр тышы тегәргә туқыма карап карарсың. Көн (кояш) қайсы йахтан цыхқалы тейеш (чыгарга тиеш)? Ашағалы (ашарга) йух, йылым тартхалы (тартырга) төшф х' итте. Прас ш^вулса та уғығалы (уқырга) гәрәх'. Тарматқа йөргәле йыйынаш^{вс} — Төнге ауга барырга жыенабыз. Ашылта йәшәгәле (яшәргә) ш^вулғаннар. Төф йахқа усхалы ш^вулатхан пушыр — Түр якка узарга буладыр.*

Юклык формасы *-мағалы/-мәгәле, -масқа/-мәскә* кушымчалары белән ясала: *Пүген эшләмәгәле уйлатысма? — Бүген эшләмәскә уйладыгызмы? Төсх' ә ш^вармасқа ш^вултым — Урманга бармаска булдым.*

-галы/-гәле формалы инфинитив, төрки телләрдә чагыштырмача сирәк очраса да, чөй язулы һәм уйгыр язулы борынгы ядкәрләрдә үк теркәлгән [Малов, 1951: 33, 173—174; Насилов, 1963: 50 һ. б.].

Саз ягы сөйләшендә инфинитивның әдәби формасы да күзәтелә: *Иккәү палых аңнарға (ауларга — әд. тотарга) төшөф китәш^{вс}. Аар цығарға йыйынатлар.*

Бу форма сирәк очрый.

Инфинитив ролендә *-у/-ү* формасын куллану очраklары бар: *Йәшә х' әң сыйырын та сахлау шәрәх' — Тормыш иткәч сыерын да тотарга кирәк. Пару ш^вулғаң, әсерләнү шәрәх' — Барырга булгач, әзерләнәргә кирәк.*

Мисаллардан күренгәнчә, *-у* формасы аеруча *кирәк, тиеш* кебек модаль сүзләр белән килгәндә инфинитив функциясен башкара.

Исем фигыль. Саз ягы сөйләшендә дә ул, әдәби телдәге кебек үк, *-у/-ү* кушымчасы һәм аның *-ыу/-еу* варианты ярдәмендә ясала: *Палх табу қыйынға х' итте. Ашаутан өсмәсх' ә тырыш. Пестә ш^весәнне тә гул ш^вийен (белән) цаш^ву. Қартлар ш^вийен йахшы сурашу йух (исәнләшү юк). Йас йетцә палх тослау, ултых йасау ш^вулатхан. Килеүләренә эссе йыллы ш^вешерәм (кайнар ризык пешерәм).*

Исем фигыльләр, хәбәр функциясендә килгәндә, билгесез затны белдерергә мөмкин: *Атны сурау та йух, пару та йегү — Атны сорап тору да юк, баралар да жигәләр. Иң қаңан тыңлау йух — Беркайчан да (сүз) тыңлау юк.*

Кайбер очраklарда исем фигыльгә *-ғаңы/-гәңе* чикләү кушымчасы ялгана: *Миңң паругаңы әсер ш^вулсын — Мин барып житкәнче әзер булсын. Сеснең қайтушығысхаңы килх' әле йәтләрем — Сезнең кайтуыгызга килергә тырышырмын. Соухлар пашлануғаңы (суыклар башланганчы) йылым тарттылар.*

Саз ягы сөйләшендә исем фигыльнең *-ыш/-еш* кушымчасы белән ясалуды да шактый актив: *Песнең цығышха (чыгуға) әсерләф хуйғаннар. Песнең йөрөш тә (йөрү дә) көчх' өнә ш^вала шийелле. Қәсер кината*

үлтереш (үтереш) кенә күрсәтәләр. Сеснең йөрөшөсх'ә (йөрешегезгә, йөрүегезгә) исем х'итәт.

Билгеле булганча, -ыш/-еш формасы татар теленең барлык диалектларында да бар, тик ул казан арты сөйләшләрәндә активрак.

Татар теленең башка сөйләшләрәндәге кебек үк, билгеле бер төркем фигыльләрдән -мыш/-меш кушымчалы исем фигыль ясала: *эшәтмеш* — ишетү, *күрмеш* — күргәннәр, *әйтмеш* (ли) — әйтү (буенча), *уғымыш* — белем, *тоумыш* — тумыш һ. б.: *Тоумыштан сәх'ифрәх' ит* — Тумыштан зәгыйфьрәк иде. *Эшәтмәмешх'ә салыша*, *күрмәмешх'ә салышты*. *Әйтмеш пуйынца пеләмен* — Әйтү буенча беләм һ. б.

-мах/-мәх': *Мин уғымах түшел, йаса та ш'елмәйем* — Мин уку түгел, яза да белмим. *Песнең пийен йарышмахтан цейә йыйат* — Безнең белән ярышмактан жиләк жыя.

Хәл фигыльләр. -ып/-еп кушымчалы хәл фигыльнең ясалышы һәм функцияләре буенча саз ягы сөйләше әдәби телдән аерылмый, тик азалтагы п авазының даими рәвештә спирантлашуы гына сөйләшнәң үзенчәлеген тәшкил итә: *Өйөф пөтөртөх' кәртөфх'әне* — Бәрәңгене өеп бетердек. *Иртәх'е йахта йохлаф халыпмын* (йоклап калганмын). *Цаңқа ш'елән парыф көцөм пөттө* (ардым), *ике әтем пар*. *Йылғаң сошы пөтөф қороф хуйхан, кимәтә ишеф йөрөп пулмайт*.

Бу форманың юклык кушымчасы сөйләштә түбәндәге вариантларда килә:

-май/-мәй (әдәби вариант): *Пармай* (бармый) *тороң*. *Кеше күрмәй* (күрми) *тә галты* — Кеше күрми дә калды.

-майын/-мәйен/-майн/-мәйн: *Әтиләре килмәйен* (килмичә) *қайтыф х'итте*. *Уналты йәше тулмайын* (тулмыйча) *эшли ш'ашлаты*. *Эшх'ә х'ермәйн килмә тийән* — Эшкә кермичә кайтма, дигән. *Паламның йәше тулмайын* (тулмыйча) *әрмийәгә китте*, *қайтатхын йыл итәгентә суғыш цығып китте*. *Ғысын, игенцесен, урамайын* (урамыйча, төрмичә) *салтық*. *Кийәүне гергезмәйен ишек басыб алатлар*, *перәр нимә бирсен туп кийәү*, *қәсер тә бар қуй ишек пасу* — Кияүне кертмичә, ишек бавы тоталар, кияү берәр нәрсә бирсен дип, хәзер дә ишек бавы тоту бар бит.

-майца/-мәйцә (-мыйча/-мичә): *Өйтән цыхмайца* (чыкмыйча) *ницех' йатхалы?* *Оллолар ш'елән йахшы сурашмайца усма* (исәнләшмичә узма).

Бу формалар параллель кулланыла, бер-берсен алыштырып килә.

-мағанцы/-мәгәнце/-маанцы/-мәәнце: *Цағыртылар қуй, пармаанцы* (бармыйча) *ш'улмас*. *Йерне йомшартыф цыхмаанцы* (чыкмыйча) *кәртфх'ә уцмайш'с*. *Паллар олғаймаанцы* (үсеп житмичә, олыгаймыйча), *ашылттан цыхматых*.

-ғац/-гәц/-хац/-х'әц (-гач/-гәч, -кач/-кәч) кушымчалы хәл фигыль төп фигыльдән аңлашыла торган эштән алда булган эш яки хәлне, аның сәбәбен яисә вакытын һ. б. белдерә һәм сөйләштә аның түбәндәге фонетик яки лексик-грамматик синонимнары бар:

-ғац/-гәц/-хац/-х'әц: *Паллары уғыф пөтөргәц* (бетөргәч), *тораға* (шөһәргә) *күцеф х'иттеләр*. *Рауш'утникларны ашатхац* (ашаткач), *өстәлеңне йыйыф алырсың*. *Аш уцхац* (утырткач) *ух*, *кәртфх'ә арцайм*. *Уңйете йәше тулғац ух* (тулгач ук) *көйәшх'ә ш'ирх'әннәр*.

-ғансын/-гәнсен/-хансын/-х'әнсен/-қанцын/-кәнсен: *Көн қунғансын, соу иңкәле йарамайт* — Кояш баткач, су керергә ярамай. *Пул нистән қайтхансын* (кайткач), *пер тә ашыртматы*. *Пер йыл йәшәте, үх'ес сөсх'әнсен* (сөзгәч).

Бу форма тубыл сөйләшендә дә таралған.

-ғанчы/-гәнче кушымчалы хәл фигыль, әдәби телдәге кебек үк, төп әшнәң үтәлү чиген, вакытын белдерә. Сөйләштә аның мондый вариантлары яки синонимнары бар:

-ғанцы/-гәнце/-ханцы/-х'әнце/-қанцы/-кәнце: *Алар йетх'әнце өлгөрсәм пулат. Өйләнгәнце өйлә ш'улғалы гәрәх'. Мәх'тәфх'ә х'ерх'әнце уғый-йаса ш'еләт ит. Қойош цыхқанцы йоқламай утартым*.

Сөйләштә бу форманың тартымлашкан варианты да актив, тартым күрсәткече -ған/-гән кушымчасынан соң килә: *Өлх'әнәнце эшләте* — Үлгәнче эшләде (ул). *Пес килх'әнеш'есце әсерләф хуйың* — Без килгәнче әзерләп куегыз. *Алар пецәннән қайтханнарыңцы* (кайтканчы), *өйтән цығыф х'итх'ән*. *Қартайғанмыңцы* (картайғанчы) *йәшләр арасынта ш'ултым* (мин). *Сес ашағанмыңсың, мин посоу ш'аланы қараф х'ерәйен* — Сез ашағанчы, мин бозауны карап керим әле.

-ғанцух/-гәнцүх'/-ханцух/-х'әнцүх' (< -ғанчы/-гәнче + ук/үк кисәкчәсе) формасының актив булуын да күрсәтеп үтми мөмкин түгел: *Йаңа өйгә цыққанцух* (чыкканчы ук) *итәннәрне сырлаф* (буяп) *хуйтых*. *Син килгәнцүх'* (килгәнче үк) *қәш'әр йетте* (хәбәр җитте). *Аар паллары тоуғанцух мыңнан күцеф х'иттеләр*.

Сөйләштә -ғанцы/-гәнце формасы әдәби -ганда кушымчалы хәл фигыльгә туры килергә мөмкин: *Йылғатан кицх'әнце соуға төшөф х'итх'ән* — Елғаны кичкәндә, суга төшеп киткән. *Цай эцеф утырғанцы х'илф х'ерте* — Чәй эчеп утырғанда килеп керде. *Қарап торғанцы күстән йуғалты* — Карап торғанда, күздән югалды.

-ғанчы/-гәнче формасы, әдәби телдәге кебек үк, чагыштыруны белдерә торған конструкция оештыра: *Аш пешерх'әнце, ш'алых пешерсәнце*. *Әй әттә, сумкаа салғанцы, қуйын кесәңә салсаңцы*. *Тиливисыр қарағанцы, тәәрсәң* (дәресеңне) *әсерлә*.

-ғыңцы/-генце кушымчалы хәл фигыльнәң юклыгы -мағыңцы/-мәгенце кушымчасы яки -мастан алтта аналитик конструкциясе ярдәмендә ясала: *Кийәү бәлмән* (пилмән) *титләр, кийәү* (кыз куенына) *көрмәстән алтта кийәү цайы эцерәтләр*. *Қыс палтыс, кийәү бер имә бирмәгәнцә* (биргәнче), *қыс қабатынта урынта утырат*.

-мастан/-мәстән + алтта: *Кейәүх'ә ш'армастан алтта* (барғанчы) *саһатта эшләән*. *Йаңқур йаумастан алтта пәтрәәр қуйғайтым* — Яңгыр яуганчы чиләкләр куйған идем.

Саз ягы сөйләшендә -ышын/-ешен кушымчалы хәл фигыльләр үзенчәлекле. Бу форма хәрәкәтне белдерә торған фигыльләрдән ясала һәм әдәби телдәге -ышлый/-ешли кушымчалы хәл фигыльләргә туры килә: *Күлх'ә ш'арышын тосах қороф хуйғайным* — Күлгә барышлый тозақ корып куйған идем. *Цийәтән қайтышын йал иткәле тухтатых* — Җиләктән кайтышлый ял итәргә туктадык. *Ишегалттан ушышын қалтырф усырсың* — Ишегалдыннан узышлый калдырып узарсың. *Сестән цығышын тухтатып сораты* — Сездән чыгышлый туктатып сорады.

Сыйфат фигыльләр. Аларның ясалышы һәм функцияләре белән саз ягы сөйләше әдәби телдән аерылмый. Үзенчәлекләр сыйфат фигыль кушымчаларының фонетик үзгәрешләргә дучар булуында чагылыш таба. Хәзерге заман сыйфат фигыльнең түбәндәге формалары бар:

-*тхан/-тхән/-*(а)*тыған/-*(ә)*тегән/-*(а)*тыан/-*(ә)*теән/-*(а)*тын/-*(ә)*тен/-*(а)*тан/-*(ә)*тән* (< әд. -а/-ә *торган*): *Туйта қыстайтхан* (кыстый *торган*) *х'еше гәрәх'*. *Паратхан* (бара *торган*) *йере йух*. *Кеше йөрйтхән* (йөри *торган*) *йул*. *Йырлайтын пицә пе* — Жырлый *торган* хатын бу. *Киләтән гешесе w^{ар} гуй* — Килә *торган* кешесе бар бит. *Эшләйтән машинасы посоқ* — Эшли *торган* машинасы ватык. *Кәпләйтән кәф йух* — Сөйли *торган* сүз(ем) юк.

Бу форма исемләшеп, төрле кушымчалар ала: *Йахшы йасатханын цағыр* — Яхшы яза *торганын* чакыр. *Тослай торғанын тосларw^с*, *пешерәтенен пешеерw^с* — Тозлый *торганын* тозларбыз, *пешерә торганын* пешерербез.

-*уцы/-үце* кешене белдерә *торган* сүзләргә генә аергыч була (шулай ук татар әдәби телендә һәм сөйләшләрдә дә): *күлтән килүце риш^ахлар* (балыкчылар), *палхка w^{аруцы} гешеләр* — балыкка баручы кешеләр, *өй салуцы осталар, цейә йыйуцы пицәәр* — жыләк жыючы хатыннар һ. б.

-*ғылых/-гелех'/-хылых/-х'елех'* формасы эшне башкарырга мөмкинлекне (түгел сүзгә белән килгәндә мөмкин түгеллекне) белдерә һәм әдәби телдәге -*гылык/-гелек* һәм -*арлык/-әрлек* формаларына туры килә: *ашағылых аш* — ашарлык аш, *кейгелех' көлөх'* — киярлек күлмәк. *Цебен қуй, күсне ацхылых түгел* — Черки бит, күзне ачарлык түгел. *Тосло, ашағылых түгел* — Тозлы, ашарлык түгел. *Пахцасыннан усхылык* (узарлык) *түгел ите*. Аларның өйләре *йәшәх'елех' ит* (яшәрлек иде).

Әлеге форма килеш кушымчалары да ала: *Кейх'елех'ен пирмә, қалтыр* — Киярлеген бирмә, калдыр. *Ашайтхылығын ғына йыйың* — Ашарлығын ғына жыегыз.

-*ғытай/-гетәй* — -*ырдай/-ердәй* (сирәк очрый): *Күсх'ә күренгетәй w^{улған}* — Күзгә күренердәй булган.

-*(ы)ртай/-(е)ртәй* (-*(ы)рдай/-(е)рдәй*): *өй салыртай ағацлар; йул усартай түгел; парыртайлары парсын; уғыртайлары уғырға керә* һ. б.

Киләчәк заман сыйфат фигыльнең сөйләштә -*ыр/-ер/-ар/-әр* формасы ғына күзәтелә: *Кәпләшер сүсем пәттә* — Сөйләр сүзем бетте. *Ашар ашлары та йух* — Ашар ризыклары да юк. *Таң атыр* (атар) *вақытта уйанам*.

-*ыр/-ер* формасы исем сүз төркеменә хас төрле грамматик күрсәткечләр ала: *Ашның пешәрен* (пешүен) *көтөф торам*. *Сес цығарығыста* (чыккан чакта) *исх'ә төшөрс* (төшерерсез). *Нимә кәпләрен пелмәй ултыра* — Нәрсә сөйләсен белми утыра. *Уғырына кән қалматы* — Укуы башланьрга күп калмады. *Ааң тораа парырырна әсерләйем* — Аның шәһәргә баруына әзерлим.

-*асы/-әсе* формасы саз ягы сөйләшендә күзәтелми.

Үткән заман сыйфат фигыль, әдәби телдәге кебек үк, -*ған/-гән/-қан/-кән* кушымчасы белән ясала. Сөйләштә аның спирантлашкан варианты (-*хан/-х'ән*) аеруча актив: *Килх'ән йулымны онттым*. *Син пиргән ахцаны тотонматым*. *Ауға эләх'кән үртәх'*. *Асылға соу w^{асхан} йыл ит* — Авылны су баскан ел иде.

Бу форма шулай ук исемләшә һәм килеш, тартым һ. б. кушымчалар ала: *Алар минсес эшләй алмайтлар, мин ошланганны (тотынганны) кәтәтләр. Парғанымә эшх' әрә кән (бик күп) пулты. Атинә әйтх' әнне тыңлау гәрәх'. Песнең килгәнәшәснә ошатмаған. Кансиртның ш'ашланғанна кән (күп) түгел әле.*

Урын-вакыт килешә кушымчасы алгач, хәл фигыль функциясен башкара: *Пешергәндә соу тейерх' әле онотма* — Пешергәндә су тидерергә онытма. *Уғыгант + аңлаф уғы* — Укыганда аңлап укы.

-ганда/-гәндә/-қанда/-кәндә формасы урынына сөйләштә шушы ук форманың тартымлашкан төре кулланыла, ул өстәмә -ча/-чә кушымчасы да ала: *Қайтқанынча үлеп киткән* — Кайтканда үлеп киткән. *Гешетә ш'ала ш'аққанымца иргә тотоп пиргәннәр* — Кешедә бала карап торганда, иргә тотып биргәннәр.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Теркәгечләр. Саз ягы сөйләшәндә аларның кулланылышы чикле.

Тезүче теркәгечләр: *та/тә* һәм *ней... ней* — әле, *пер... пер* — әле. Мәсәлән: *Мыны ул үсә тә кеймәйт, кицх' әсенә тә пирмәйт. Ней ашайм тит, ней эцәм тит. Пер қойаш цығат, пер йаңқур йашат* — Әле қояш чыга, әле яңгыр ява.

Каршы куючы теркәгечләр: *ә, тих'* — тик: *Мин тирәс йоутом, ә ул тих' йөртә. Байрам ышәай (матур) үтте, тих' көннәр сошыхрах ш'улды.*

Бүлүче теркәгечләр: *йә* — я, әллә. Мәсәлән: *Йә уғыйсың, йә өйләнәсең. Ишығалтынта кешеләр күрнәт, әллә ш'аллары килте мийән, әллә күршеләре йөрите мийән.*

Бәйләкләрнең составы саз ягы сөйләшәндә, нигездә, әдәби телдәгечә. Аерымлыклар аларның фонетик вариантлары кулланылу белән бәйле:

қәтле/кәтле/қәтлем/қәтлех' — хәтле: *Ней қәтлем йалнтым. Посау қәтле ш'үре.*

Цихле/цих' лем/цих' лех', цахлы/цахлых: *Сиң цахлы мин тә йүх' ерә аларм ит* — Синең чаклы мин дә йөгәрә алып идем. *Ааң цих' ле кәпләф х' илештерү йух* — Аның хәтле сөйләп булмый. *Байрамға цахлы (кадәр) һ. б.*

Тиңле /тиңлем/тиңлех' — хәтле: *Қысцығы ааң тиңле ш'ар ш'у-шыр* — Қызчыгы аның тикле бар ахыры. *Песнең тиңлех' қартлар асайды* — Безнең кордаш картлар азайды. *Мыың тиңле (моның хәтле) ш'ер қысым пар.*

Шигелле/шийелле/шийеллех' (шиллех') *шил/шиле/шийех'/ийх'* — кебек, шикелле: *Көчх' өнә бала шилле. Нимә ших' әтәмне үлтермәх'?! — Ничек итеп шуның шикелле кешене үтерергә мөмкин?! Алар шил пай кеше йух* — Алар кебек бай кеше юк.

Пермь, златоуст, стәрлетамак, сафакул сөйләшләрәндәге кебек, *шикелле* бәйлегә, җөмлә азагында килеп, икеләнү-шөбһәләнүне, фараз итүне белдерә: *Килмәсх' ә уйлатлар шигелле* — Килмәскә уйладылар, ахрысы. *Пиршаллар килх' ән шилле* — Фельдшерлар килгән, ахрысы.

Шайы/шайлы/шайлым — шикелле, кебек; хәтле, кадәр: *Йаңқур ааң шайлы йауматы* — Яңгыр аның хәтле яумады. *Пестә ацлых сеснең шайы ш'улмаан* — Бездә ачлык сездәге хәтле булмаған. *Синең шайлы (хәтле) пес тә эшләйш'с.*

Бу бәйлекнең кулланылышы буенча саз ягы сөйләше урта диалектның күп кенә сөйләшләре белән уртаклык күрсәтә.

Аша/ашалай — аша: *көн аша/көн ашата* — көн аша, *йылга ашалай* — елга аша һ. б. *Ашалай* формасы мишәр диалектында актив.

Ашу — артык. Сөйләштә ул баш килешне башкара: *Пиш йөс ашу пирәте* — Биш йөздән артык бирә. *Иккәү мөң ашу* (меңнән артык) *ахца алаш^с*.

Плән/пән/фән/пәйн/пейн/пийен/пин/ш^вин/ш^вийен — белән: *Сас пән йөсәш^с* — Саз белән йөзәбез. *Посно цәнцәш^с сүмән пәйн* — Бозны сөймән (бозтишкеч) белән тишәбез. *Иккә йөс сик^сән пән торам* — Иккә йөз сиксән (сум) белән яшим. *Қортхайахлар пин әйтләшеф йөрим* — Қарчыклар белән гает ашларына йөрим. *Йылга фән парф пулатма?* — Елга белән барып буламы? *Цейә фән кән йөргән* — Чия белән күп йөрдем мин (базарга). *Ирем шуғышха китх^с әйнт*, *қалтым түрт ш^вала ш^вийен* — Ирем сугышка киткән иде, түрт бала белән калдым.

Саз ягы сөйләшендә үзенчәлекле бәйлек сүзләр кулланылуын аерым күрсәтеп үтми булмый: *эрх^с ә/эргә*, *пит*, *төшәрәх*, *итәх*, *йаға*, *қашат*, *йантых* — *ян*, *чит*, *тиң* — *әйләнә-тирә*, *сырт* — *арт*, *қырый* һ. б. Мисаллар: *Күл эрхәсендә* — Күл янында. *Сиң эрхәңә нимешләп йыйылғаннар* — Синең яныңа нишләп жыелғаннар? *Өй итәх^с тә* (янында) *күсх^с ә цалынған ит*. *Әстәнә итәх^с тән ишех^с кәңе атлаты* — Стена яныннан ишеккә хәтле атлады (бала турында). *Миң қаш^ватта* (янда) *тор*, *алыс х^с итмә*. *Көн питентә* — Кояш яктысында. *Колоп төшәрәх^с тә* (тирәсендә) *тораты*. *Өстәл қаш^ватха утырф ийең* — Өстәл янында утырып ашагыз. *Арыш төфх^с ә йетх^с әң*, *ташышын эштем* — Елга буйлап үзәбезнең турыга җиткәч, тавышын ишеттем. *Пас төптә тырнах көл күренх^с ән* — Баскыч янында тырнак гөл тишелгән. *Мунца тиңтә пәтрә ултрат* — Мунча янында чиләк утыра. *Иртә тиңтә эшеесне пөтөрөң* — Иртәнге якта эшегезне бетереgez. *Шкаф сыртына йәшеннәт* — Шкаф артына яшеренә. *Күл өйнең сыртынта астығанлых ш^вулатхан* — Күл буендагы өй артында кура җиләклегә бар. *Күл йағата* (буенда) *ау салтых*. *Цағыт йантығына йетмәй* — Кечкенә елга буена җиткәнче. *Урман йантығынта* (янында) *йел асрах*.

Сөйләштә шулай ук әдәби телгә хас *ас(т)*, *өс(т)*, *ал(т)*, *арт*, *соң*, *әң*, *йан*, *йах*, *пуй*, *тыш*, *паш*, *төп*, *тора/тура* — *туры*, *урын*, *кыр* һ. б. бәйлек сүзләр дә актив кулланыла. *Инәләре соңоннан паллары қалмайт* — Инәләре артыннан балалары калмый.

Кисәкчәләр. Сөйләштә көнчыгыш диалектларга, Урал төбәгендәге кайбер сөйләшләргә хас *қуй/ғуй* раслау кисәкчәсе актив: *Киңә ш^валых таш^вханнар ғуй*, *йетмәймени?* — Кичә балык тотканнар бит, җитми-мени? *Көйәүгә цыхқан пулған ғуй* — Кияүгә чыккан булган бит.

Бу кисәкчә, гадәттә, көчле эмоция, экспрессивлыкны белдерә торган жөмләләрдә кулланыла: *Паллары ш^вый-ш^вый тәртифсес ғуй* — Балалары ай-яй тәртипсез. *Пе ш^вала тоңқан ғуй*, *күх^с әренәф халхан* — Бу бала шулкадәр туңган, күгәренеп беткән. *Қайсы кеше тың йаман ғуй* — Кайсыбер кеше бик яман бит.

Сорау кисәкчәсе тар (әдәби) һәм киң (-ма/-мә) вариантларда кулланыла. Соңгысы себер диалектлары өчен уртақ күренеш, ул тагын урта диалектның дөбъяз, бәрәңге сөйләшләре өчен дә характерлы.

Мисаллар: *Үлемә, теремә* (үлеме, тереме), *пелмәйш^с*. *Таан ашаума* (ашаумы)?

-*мыни/-мени* сорау кисәкчәсенең -*мәней/-маний/-мәнәй/-менәй* вариантлары бар: *Үс ш^саламны кешегә пирәммәнәй* (бирәммени)? *Күлх^с ә парғанманий* (барғанмыни)?

Әнә, менә күрсәтү кисәкчәләренең *энекә/энеке/әнәкә/ энәкәй, мәнәкә/менәкәй/мәнәкәй/менекә* (*әнә, менә + кәй*) формалары да актив: *Менәкә* (менә) *ш^сылай йығыллыф х^ситх^с әнем*. *Әнәкә таын кицх^с әсен үцех^с терәт* — *Әнә* тагын әнесен үчекли. *Менәкәй мынтайын палых ошлаф х^силх^с ән* — *Менә* мондый балык тотып килгән.

Кәнә — кая әле, әйдә әле, әле һ. б: *Кәнә, қац, аях арата путалма* — *Кит* әле, аяк арасында буталма. *Кәнә, төшцө манта* — *Я* әле, төш әле монда. *Кәнә, ахца пирф торцо* — *Кая*, акча биреп торчы.

Бу кисәкчә сөйләштә төрле модаль мәгънә төсмерләре дә белдерә: *Йохлағалы тиф йатыф пахқан, кәнә, ш^саллар пирмәйт қуй* — *Йокларга* дип ятып караган да бит, *әнә*, *балалар* (*йокларга*) бирмәгән бит. *Кәнә, мин нимә қылайын?* — *Я*, мин нәрсә эшлим соң? *Мыны них^с ийәртең?* *Сыхтайт х^с әнә* — *Нигә* моны иярттең? *Елый бит. Мин тә ш^сарған пушыр итем, кәнә, уцмайтлар* — *Мин* дә барган булыр идем дә, *әнә* бит, утыртмыйлар.

Бу кисәкчә мишәр диалектында (*каны*) да бар [Махмутова, 1978: 146], башка төрки телләрдә дә билгеле.

Әдәби телдәге *әйе* раслау сүзе урынына, сөйләштә *үстә* (< үзе дә) кисәкчәсе кулланыла: *Йаңқур йух, қыйын ш^султы. Үстә, қаты хы-йын* — *Яңгыр* юк, кыен. *Әйе*, бик кыен. *Қысың ш^серх^с ә х^серте х^с әрәх?* *Үстә, ш^серх^с ә х^серте* — *Қызың* бергә (беренче класска) керде булса кирәк? *Әйе*, беренчегә керде. *Инәңалар килх^с ән ит х^с әрәх?* *Үстә, килх^с әйнтләр* — *Әниләрең* килгәннәр иде булса кирәк? *Әйе*, килгәннәр иде.

Саз ягы сөйләшендә *әмән*, *пүттә* охшату-чагыштыру, фараз итү кисәкчәләре кулланыла: *Пылтыр ул ш^сулхайт әмән* — *Үткән* елны ул булган иде ахыры. *Пүттә геше ш^сулғаннар* — *Кеше* булганнар диярсең. *Пүттә ш^сес тора ғыслар* — *Әйтерсең*, без — *шәһәр* кызлары. *Кицә х^серх^с әннәр ит әмән* — *Кичә* кергәннәр иде ахрысы. Чагышт.: мишәр диалектында да шулай ук.

Әрсәм, әрсәм тә, әрцәм, әрцәм тә билгесезлекне, фараз итүне, шөбһәне белдерә: *Асрах ш^сар, әрсәм* — *Азрак* бар ахрысы. *Ире фән айырышхан, әрцәм тә* — *Ире* белән аерылышкан, күрәсең.

Синтаксик үзенчәлекләр

Сүзтезмәләр. Компонентлары нисби мөнәсәбәттә булган исем-исем сүзтезмәләр системалы рәвештә бернинди кушымчасыз кулланылалар. Бу үзенчәлек, көнчыгыш диалектлардан тыш, пермь, нократ сөйләшләрәндә дә шундый ук характерда. Татар теленең башка сөйләшләрәндә исә тартым кушымчасыз изафәнең кулланылышы чикле. Мисаллар: *лампы шешә* — лампы пыяласы, *йер йеләх^с* — жир җилгә, *өстәл аях* — өстәл аягы, *үт тәм* — үт тәме, *түбә тахта* — түбә тактасы, *тора гешләр* — шәһәр кешеләре һ. б. Бу күренеш исем белән бәйлек сүздән торган тезмәләрдә дә даими саклана: *тирәс төф* — тәрәзә төбе,

пармах ш^ааштан — бармак башыннан, *ағац ш^аашта* — агач башында, *тау оцтан* — тау башыннан, *ике өй арата* — ике өй арасында һ. б.

Шигелле, қәтле, цахлы, цихле бәйлекләре зат һәм күрсәтү алмашлыктарын, әдәби телдән аермалы буларак, баш килештә башкаралар: *Мин шийелле* — минем шикелле, *сез цих'ле* — сизнең шикелле, *син қәтле* — синең хәтле һ. б.

Нинди дә булса затның, шәхеснең кайдан булуы турында хәбәр иткәндә, әдәби телдәге чыгыш килеше урынына сөйләштә иялек килеше кулланыла: *Пахты пау^аай Үсү^аэх'естанның* (Үзбәкстаннан) *ш^аулған. Миң өннәм Йангутумның, ш^аулған* — Минем әбием Янгутумнан (авыл исеме) булган. *Пес тоумышыш^ас ш^аийен Вацирның* — Без — тумышыбыз белән Ачирдан.

Мондый үзенчәлек белән саз ягы сөйләше көнчыгыш диалектларга гына түгел, тагын пермь, нократ, златоуст сөйләшләренә дә якынлык күрсәтә.

Билгеле бер төркем фигыльләр, әдәби тел белән чагыштырганда, башка килешне таләп итәләр. Мәсәлән, *сағыну* фигыле — юнәлеш, *басу* — чыгыш, *тийү* — төшем, *суғу* — төшем килешләрен башкаралар: *Ашылға пран сағыныф халтым* — Авылны бик сагынып куйдым. *Айағыннан* (аягына) *пасалмайт. Мине* (миңа) *теймәте* — Миңа тимәде. *Кемне* (кемгә) *сухқалы ш^аелмәйт, қулы оцоф йөрит.*

Саз ягы сөйләше кайбер фразеологик берәмлекләрнең грамматик формалашуы белән дә әдәби телдән аерыла: *күсх'ә сәғыйф* — күзе зәгыйфь (чагышт.: перм., т. я.-крш. *күзгә зәгыйфь*), *ақылтан йеңел* — акылга жиңел һ. б.

Сорау жөмлөләр, әдәби телдәге кебек үк, сорау алмашлыктары яисә сорау кисәкчәсе белән белдерелә.

Сорау кисәкчәсе, мишәр диалектындагы кебек, жөмләнең логик басым төшкән кисәгенә ялганьрга мөмкин: *Көләң матур гуй, ситцатанмы тегелх'ән?* — Күлмәген матур, ситсыдан тегелгәнме? *Оллома ш^ааласы?* — Баласы зурмы? *Нешшәме киттеес?* — Нешшәгә (ав. ис) киттегезме? *Инәсенеңкеме олло тоуганы* — Әнисенең олы туганымы?

Сорау кисәкчәсе еш кына зат кушымчаларыннан алда ялгана: *Қасанта торамсың* (торасыңмы)? *Әсерләнәмнәр* (әзерләнәләрме)? *Пирталйот оцамты* (оцатымы)? — Вертолет очамы? *Күлх'ә ш^аарғалы йыйынамсс?* — Күлгә барьрга жыенасызмы? -*ма/-мә* сорау кисәкчәсе һәм *кәрәк* модаль сүзе бергә дә килә: *Утырасс, эшләф пөтх'әнмә х'ә рәх'* — Утырасыз, (эшегезне) эшләп бетердегезме әллә? *Тех'енә пелмәйсеңмә х'әрәх'* — Тегенә белмисеңме әллә?

Сорау жөмлә *кирәк, түх'ел/түшел* (түгел) модаль сүзләре белән дә формалаша, бу вакытта жөмләдә сорау фараз итү аша белдерелә: *Төн сыхтаты х'әрәх'?* — Төнлә еладымы әллә? *Әш^аңар килф х'итте х'әрәх'?* — Апаларың килеп киттеме әллә? *Кәримәтә тә ш^аар түшел?* — Кәримәдә дә бар түгелме? *Пе калхус миллианир ш^аулған түшел* (булган түгелме)?

Татар теленең башка күп кенә сөйләшләрендәге кебек, саз ягы сөйләшендә дә сорау интонация ярдәмендә генә дә белдерелә ала: *Қат йасат?* — Хат язамы? *Пахцалар совархан?* — Бакчаларга су сипкәнме? *Йетең?* — Ашадыңмы? *Латом цаптыыс?* — Күп чаптыгызмы?

Сорау интонациясе һәм *әллә* кисәкчәсе белән: *Әллә төсәлтең?* — Терелдеңме әллә? *Тораа йыйынасың әллә?* — Шәһәргә жыенасыңмы әллә? Чагышт.: касыйм, минзәлә, пермь һәм башка сөйләшлөрдә дә шулай ук.

И н в е р с и я (жөмлә кисәкләренен урыны алмашыну) саз ягы сөйләшөндә жөмләдә сүз тәртибе шактый ирекле. Биредә аеруча еш инверсиялөнгән жөмлә кисәкләрен яки формаларны берникадәр күрсәтеп үтик.

Инфинитив: *Тораа цыхыф х'иттех' угыгалы* — Шәһәргә укырга (дип) чыгып киттек. *Йаңа өйх'ә х'үцәләр, аш хылатлар, йәшәхәле* — Яңа өйгә күчсәләр, яшәргә (насып булсын дип) аш уздыралар. *Айахлар күнмәйте ш'аргалы* — Аяклар (барырга) атларга теләмиләр.

Асыл сыйфат белән белдерелгән аергычлар: *Цөпрәх' йандыратлар таса* — Чиста чүпрәк яндыралар. *Эртних' ләр йетерде тәмне* — Тәмле балык бөлешлөре ашатты. *Йаңкурхацы пецән цаптых йахшы* — Яңгырга кадәр яхшы печән чаптык.

Сан белән белдерелгән аергычлар: *Ул Сивиртә йәшәте қырых йыл* — Ул 40 ел төньякта яшәде. *Қысы пуй йетх'ән, уңйете йәшлех'.*

Иянең инверсиялөнүе аеруча актив: *Кече палларм плән пер йәшле муллаарш'с* — Муллаларыбыз кече балаларым белән бер яшәтә. *Шугыш вақытта палых цүф ашаған ш'ес* — Сугыш вакытында без балык чүбе күп ашадык. *Пелмәйем, өнтәшмәйтләр х'еше* — Белмим, кешеләр (аны-моны) әйтмиләр. *Ә инте урам йырлар йырлаганнар йырауцылар* — Ә инде җырчылар кыска җырлар (урам җырлары) җырлаганнар. *Тораа ш'артың әллә син?* — Син әллә шәһәргә бардыңмы?

Хәлләр инверсиясе: *Әттийем төңйа хуйхан соуга х'итеф* — Әтием суга батып үлгән. *Йылға ш'ашта утрат итех' төтөн салыф* — Елга буенда учак ягып утыра идек. *Үгәй инәсе оршат келәң* — Үги анасы гел орыша. *Соу йағата утырыша ш'с, анта йырлай ш'с, уйнай ш'с элех' саман* — Элек яр башында утырыша (идек), җырлый, уңный (идек). *Онха төрөп пешерәсең мейецтә* — Камыр эченә салып мичтә пешерәсең. *Туйға ш'артых Лайтамахқа* — Лайтамакка (ав. ис.) туйга бардык. *Тораа ш'арсам, кереп цыхам, исәнлехкә-саулыхқа* — Шәһәргә барсам, исәнлеген-саулыгын белергә кереп чыгам.

Тәмамлык инверсиясенә мисаллар: *Лайтамахқа парыф ухытым йетене* — Җиденче классны Лайтамакка барып укыдым. *Исемен ағыратлар қолагына* — (Исем кушканда) қолагына исемен кычкыралар. *Пестән кецеләр тә уйнағаннар уртах ашларны* — Бездән кечеләр дә аулак өй ясаганнар.

Синтетик иярченле кушма жөмлөлөрдә иярчен жөмлөләр баш жөмлөдән алда килә: *Мулла цағыратлар, пала ататсаар* — Балага исем кушсалар, мулла чакыралар. *Көннө йылытты, қойош цыхқац* — Кояш чыккач көн җылынды.

Мишәр диалектындагы кебек, аналитик иярченле кушма жөмлөләр күзәтелә: *Мин қалай ш'арсам, ул та анта ш'арат* — Ул да мин барган җиргә бара. *Пәртухтаусс тирем ахыф ултырат, аның өцөн йөтх'өрәм* — Бертуктаусыз тирем агып тора, шуңа күрә йөткерәм. *Ахцаң пөттө, срасу әйттеф* — Акчаң беттеме, шунда ук хәбәр ит. *Қайтан х'илттең, анта цыгыф х'ит* — Килгән җиреңә кит (яки: Кайдан килдең, шунда кит).

Көнчыгыш диалектларның башка сөйләшләре кебек үк, саз ягы сөйләшенә дә бай диалекталь лексика хас. Алар тормыш-көнкүрешнең төрле өлкәләренә карый.

Жәмгыять һәм кеше: *пайрам* — бәйрәм, *уртах аш* — урнаш, аулак өй, *әйт* — гает, *сарнау* — көйләп-уйнап җырлау, *айаҫ уйын* — бию, *өмә* — өй күтәргәндә җыелышып эшләү, *томар* — талисман, *ойалу* — тел яшерү.

Йолалар, мифология: *тех'е җашым* — җеннәр, шайтаннар һ. б.; *аурах* — өрәк, әрвах, *аурах йырту* — өрәкнең ак ябынчыгын ачу (сөйләүләренә караганда, өрәкнең ак бөркәнчеген ача алсаң, өрәкнең иясе, имеш, бик озын гомерле була), *йерсуяа* (< җир-су иясе) — җир иясе, су иясе һ. б.; *атсыс мамы* — хатын-кыз кыя-фәтендәге җен, *мәцх'әй* — убырлы карчык, *пицен* — бик ямьсез җен, пәри һ. б.

Туганлык терминнары составында үзенчәлекле диалектизмнар табыла: *инә/инйә* — әни, *әш'ә* — апа, шуннан *әш'әле-сеңелле* парлы сүзе ясалган; *әккә/әкә* — абый, *әккәле-әнеле* — абыйлы-әнеле, *пала* — бала; ул (ягъни, ир бала, малай), егет, *куца* (хужа) — абый, эти яки әнинең әнесе, *кецех'ә/кецх'ә* — үзеннән кече бертуганың (әне яки сеңел), *цөкәү* — бер-береңә яратып эндәшү сүзе, *өлнә/өнна* — әби, *олата/олта* — бабай, *қартөнна/қартнә* — әбинең (яки бабайның) әнисе, *қартолата/қартлата* — әбинең (яки бабайның) әтисе һ. б. Эти һәм әнидән олырак ир (*бабай, цицәй*) һәм хатын-кыз (*мамай, абай*) туганнарға карата аерым махсус термин кулланылу — сөйләш өчен үзенчәлекле күренеш. Болардан сөйләш өчен традицион *мамай* — хатын-кыз туган һәм *бабай* терминнары сирәгрәк кулланыла. *Кентех инә* — кендек әни, *имцәх' инйә* — сөт имезгән хатын һ. б.

Никахлашу нәтижәсендә барлыкка килгән туганнарны белдерү өчен түбәндәге диалекталь сүзләр яки вариантлар кулланыла: *аш'ышха* — өлкән яшьләрдәге иренә эндәшү сүзе (чагышт.: сөйләшләрдә *қартым*), *қәйнә/қәйнәнә* — каенана, *қота ш'ала* — яшь кода, *палтыс/палцы/палц* — балдыз, каенсеңел; *йор(т)цо* — каенене, хатынының әнесе, *пих'ә* — каенигәч, *аш'ысын* — киләндәшләр һ. б.

Саз ягы сөйләшендә кешене тышкы кыяфәте, тән төзелеше ягыннан характерлый торган диалектизмнар шактый табыла: *ыш'ай* — матур (чагышт.: пермь сөйләшендә *ыспайы* — шулай ук), *исле (бала)* — зур, акыл кәргән, *мех'це* — буйга кечкенә, *қахчых* — чандыр, *йонцу* — ябык, *төңрәйү* — иелү, *талтайу* — чайкалу (йөргән чагында) һ. б.

Кешенең эчке дөньясын һәм рухи халәтен сыйфатлай торган сүзләр: *йәтх'әр* — тырыш, *қатрац* — эшчән, *тыйрах* (чагышт.: т. я.-крш. *чирак*) — булдыклы, уңган, *ләшәт* — әкрән, җебегән, *вәте* — ялагай, *тырчых* — горур, *тәкәш'ер* — ярлы, теләнче, *мох* — томана, *ш'ар* — хәйләкәр, *сох* — көмсыз һ. б.

Йорт-җир, каралты-кура: *олло өй* — өй, *көчх'әнә өй* — җәйге кухня (ишегалдындагы кечкенә аерым каралты), *йорт* — урманда яки

күл буендагы кечкенә, вакытлы йорт, *қошыш* (Лайтамак авылында) — өй, *лаш^вылат/лаш^влат* — ләүкә, *мунца таш* — мунча миче, *мейең йатхы* — моржаның ятма өлеше, *қасанлых* — учак һәм казан икесе бергә, казан яны, *урам торш^ва* — моржа башы, *мөйөш* — почмак (шулай ук күп кенә башка сөйләшләрҙә дә), *машыл* — колга, *аран* — өй алды (бор.-төрк. *аран* — ишегалды, миш. *аран* — жылы абзар), *кәсәңкә* — чолан (күп кенә сөйләшләрҙә билгеле), *цуварат* — мич артындагы буш урын, *итлех* — амбар, келәт, *итлех^в ләш^вә* — амбарның югары өлеше яисә икенче каты, *күфх^вә* — жылы абзар, *тасхах* — ишегалдындагы савыт-саба өстәле, *цитән* — койма, *күсәнәх^в*, *күсәнәх^в ашыс* — иңлек, *қолац* — әрдәнә, *цапма* — ит чабу бүкәнә, *тәртнә* — чана, *цыханах* — тупса (ишектә), *цәмпәр* — коршау һ. б.

Эш кирәк-яраклары һәм йорт жиһазлары белән бәйле сүزلәр: *цәңкелцәх^в* — бишек, *цүмән/сүмән* — сөймән, *тырнашыц* — тырма, *қый теш* — тирес сәнәге, *мийәт* — камыт, *цөлцех лампа* — сукуыр лампа, *калашыс* — кечкенә капчык, сумка, *серәңкә* — шырпы, *сыр* — буяу, *моғол* — чүмәлә, *палта төңтә* — балта түтәсе, *әрә* — пычкы, *қырғыц/таша қырғыц* — табагач һ. б.

Савыт-саба: *тотха* — чокыр, *шаш^вала* — кашык, *пуста* (< посуда) — савыт: *тос ш^вуста* — тоз савыты, *саш^вын поста* — сабын савыты һ. б.; *кәфх^вер* — сөзгеч, тишекле чүмеч, *қайас* — туз савыт, *қомған/таңқан* — кувшин, *шешә банка* — пыяла банка (Codex Cumanicus: *шишә* — бутылка) һ. б.

Аш-су исемнәре: *қораш* — камыр ризыклары, *онаш* — вермишель, *йасалма онаш* — йорт токмачы, *қахқа ш^васылхан он* — төче камыр, *итмәх^в* — ипи, *көлцән пала* — кечкенә икмәк (калган камырдан, мич төбөндә пешерелә), *туғац/тухац* — уртасы тишекле кабартма (кырг. *токач*, үзб. *тукач* — күмәч), *ацытхы пашырсах* — ачы камырдан, уртасы тишекле бавырсақ, *мушних^в* — эченә жиләк салып пешерелгән сумса (златоуст сөйләшендә, тагын удмурт һәм коми-зырян телләрендә бар), *эртних^в* — балык пирогы, *пәтер* — өстен бизәп пешергән зур төче күмәч, *өлеш* — дини мәжлесләрҙә махсус пешерелә һәм кунакларга өлөшлөп бирелә торган бавырсақ, *тирәс пашырсах^в* — үлене искә алу мәжлесенә махсус пешерелә торган тишекле-тишекле юка төче күмәч, *мәшх^вә май* — ак май, *онцай* — он туглап пешерелгән балык шулпасы, *йәш ит* — чи ит, *цыта* — иттәге тамырлар, сеңерләр, *қаных* — шикәр, *цөцө* — баллы, баллы әйберләр һ. б.

Киём-салым һәм аның детальләрен белдерә торган сүزلәр: *тахйа* — бүрек, *кәш^вәц* — түбәтәй, *цана шәл* — шакмаклы зур калын шәл, кышын ерак юлга чыкканда бөркәнелгән (чагышт.: перм. *чана шәл*, злт., тпк. *сана шәле* — шулай ук), *мөршитә шәл* — озын чуклы, кабырчык кебек бизәге булган ефәк челтәр шәл, *йақы* — толып, *сарашыц* — электә: хатын-кызларның маңгайга бәйләп куя торган бизәнү әйберсе, *ымма көйләх^в* — бюстгальтер, *төпцөх^в* — кечкенә ыштан, *саппун* — алъяпкыч, *йәхтә* — пиджак, *көртә* — кыска пальто, *йышым* — оек, *пийәләй/эцмәх^в* — бияләй, *йарғых* — күн бияләй һ. б.

Үсемлекләр дөнъясы белән бәйле сүزلәр: *қосох ағац* — кедр, *муйыл* — шомырт, *терх^ве* — яшь нарат (гомумсеб., пермь, злт. — шулай ук), *керцех* — 1) чыршы, 2) ылыс; *тегәнәк* — гөлжимеш, *уташыц/*

оташыц — бака яфрагы, оцқолох' үлән — тукранбаш, қын пороц — кузаклы борыч, цийә — жыләк, тумарw^ааш йеләх' — жир жыләге, сас цийә — мүк жыләге, қарағай цийә — нарат жыләге һ. б.

Хайваннар дөнъясына караган сүзләр: пәшх'ә — сарык, қурас — әтәч, йуша — болан, поға — ата болан яки ата поши, инәх' — ана болан яки поши, туғыш — болан яки поши баласы, кейех'//аң — поши, йүршән — көзән, кеш мал — кеш, күссес цыцхан — суқыр тычкан, осан — урман тавыгы, кептәр — күгәрчен, пахцар (шулай ук алтай телендә дә) — сыерчык, целе — божыр, лыйлых — бибек, сандуғач — камка, цағушын — шөпшә, ух йылан — кара елан, қармах қорт — суалчан, церкәй — чебен һ. б.

Бу тематик төркемдә аеруча балыкчылык, аучылык белән бәйле сүзләр күп табыла, чөнки әлеге тармаклар саз ягы татарларының төп яшәү чыганагы булып тора: күх'әл — ата үрдәк, қәре үртәх' — кара үрдәк (чернец), цумға/цумғы — чумгалак, их'әү w^оорон (крохаль), қуғый, қысыл w^ааш, пеле, цыплай һ. б. — үрдәк төрләре; сыйыр — үрдәкнең күкрәк сөяге, теш^ен йөн — үрдәк мамыгы, алүкә йөн — үрдәкнең шыртылары һ. б.

Балыклар белән бәйле сүзләр: мелех' — вак балык, сымрый — кечкенә алабуга, мәшертх'е — кечкенә опты (балык), қара w^аалых — корбан балыгы, цорағай//цуртан пала — кечкенә чуртан, қасмах — балык тәңкәсе, ишх'әх' — йөзгеч, палых цүф — кылчык, ай холох' — саңак һ. б.

Терек булмаган табигать. Су исемнәре: цағыт — кечкенә елга, инеш, лағы — күлдән агып чыга торган кечкенә елга, пылтыр — елга тамагы (чагышт.: алт. белтир, тув. бельдир — елганың койган урыны), ирем — чоңгыл, қойо//йартан — бәке, қотох (бор.-төрк. қотоқ) — кое һ. б.

Табигать күренешләре: йарых — якты, сәйел — аяз (көн), церетмә йаңқыр — көзге вак яңгыр, күх'ерт — яшен, тоңқыс йаңқыр — бозлы яңгыр, томпат — сүрән, болытлы (көн), лыпчых қар — епшек кар, юеш кар һ. б.

Рельеф һ. б.: уйы — уйсу, уйсов — күлләвек, оро — чоқыр, қуфхы — сазлыктагы бата торган жир, қыра — басу, кыр, қырлац — сазлыктагы кечкенә коры жир, лемх'е — бата торган жир, йаға — яр (чагышт.: миш. йага — шулай ук), тех' /тек — калкулык, ағац төң — агачлык, урманлык, йантау — урман, агачлык чите һ. б.

Шулай итеп, саз ягы сөйләшенең үзенә генә хас үзенчәлекләр системасы бар: спирантлашу, басымның икенче яки башка ижекләргә төшүе, кайбер фонетик һәм грамматик күренешләр. Сөйләшнәң специфик үзенчәлекләренән берсе — киләчәк заман хикәя фиғыльнәң угыз телләренә хас юклык формасы (-мар). Кайбер формалар (алат, киләт) сөйләшнәң алтай, кыргыз телләре белән уртаклыгын күрсәтә. Алайың, алайығың формалары тагын бараба диалектында да бар. Тубыл-иртыш диалекты үзенчәлекләр системасына караганда, саз ягы сөйләше фонетик үзенчәлекләре белән — тевриз, грамматик үзенчәлекләре белән исә тубыл сөйләшләренә якынак тора.

Сөйләү үрнәкләре

пе элех'ке вақытта асылта w^вулған қал// пер қортхайахның паласы күлх'э китэт// йылғата ишеф w^варганта мыңа w^вер эштэх'э төшэт// эштэх'э мыңа w^вашын ырғайт ийен/ йағылғалы// пе қурыхса та килеф йағылат// эштэх'э йылғааң их'енце йағына кицереф хуйғалы әйтэт// пе w^вала кицереф// пе эштэх'э мың кимәснә кән итеф қософ цыф х'итэт// пе w^вала қосхоны соу қутарғыц w^велән қутарат/ х'имәсен йоват// ансын күлх'э w^вармайт/ х'ире өйх'э қайтыф х'итэт// өйнә х'иләт/ кимәсен төңтәреф цыф х'итэт// мың ин'әсе төн әллә нинтәйен йарыхтан уйанат// паласы та уйанат// тирәстән қарасар мың кимәсе йалтыраф ултырат ийән// йарты асылны йалтыратат ийән// төшөф хараса/ кимәснәң өстөсе тула алтын йалтырайт ийән// пылар алтынны қапцыхларха қутаратлар// прас үсләрнә қалтыратлар// үсләреннән қалғанын сыртха/ төсх'э/ алыф цығыф х'үмәтләр//

кән йыллартан соң пе алтынны w^вашха геш'ләр эстәф хасатлар// қасыф-хасыф таw^ва алмайтлар/ ансын қасхан урнға кәл сийеф хуйатлар// нимәең аях йулы төшсә/ аны суйғалы гәрәх' w^вулат// пәшх'әң аях йулы төшсә/ w^вәшх'э суйыф теләх' қылғалы гәрәх'// алтын алай қылсаң/ таw^вылат ийән// әх'әр әтәмнәң аях йулы төшсә/ алтын таw^вылмайт// әтәмнә геш'е суйа алмайт// ә w^выларның әтәм йулы төшәт ийән//

ул алтынны гән геш'еләр қасыф харааннар/ таw^ва алманнар//

Сөйләүче: Айдуллин Идрис, 75 яшь

Төмән өлкәсе, Тубыл районы, Ачиры авылы

1998 ел. Язып алучы: Р. С. Барсукова

әwәл саманта песнәң йахта ағалы-әнеле сәңкер w^велән мәңкер йәшә-әннәр// алар тың көцлө/ таса/ оссон геш'ләр w^вулғаннар// сәңкер төңөттә йәшәх'ән/ ә мәңкер кәмх'үлтә// төңөт вациртан ых йахқа ех'ерме цағырымлар йырахта/ ә кәмх'үл асылтан үр йахқа йех'ерме цағырымлар йырахта// алар тың оссон пулғанға w^вер-w^вере w^велән перәwе төңөттән/ их'енцесе кәмх'үлтән тороф х'әпләшх'әннәр// пер вақытны энесе әккәсенә әйтх'ән шуғыш х'илте тиф// пе тин талашу/ цуғынтыру шуғышы w^вулған// пылар йылғатан асылға усхырмағаннар/ йылғаа ағац йыхқаннар// w^ве шуғышта әккәсенәң пицәсен атханнар// алар цуғынғалы күнмәй шуғышханнар// йеңкәннәр/ тошманны қовыф йew^вәрх'әннәр// аннан соң кән йылғацы килмәннәр// перницә йылтан соң тағын килх'әннәр// пих'ес ух w^велән килгәннәр// пе вахытта мынта мылтых w^вулған// тағы та йеңтерелх'әннәр// төңөтх'э йетмәйрәх' сәңкер-мәңкерләрнәң қәw^вере w^вар// аларның қәw^вере олло/ w^вер сиңер w^вуена/ қалху йертә//

Сөйләүче: Барсуков Сибгатулла

Төмән өлкәсе, Тубыл районы, Ачиры авылы

2000 ел. Язып алучы: Р. С. Барсукова

пахытыйар w^вaw^вай// әwәл урыслар асылларға йөрөф көцләф цуғынтырғаннар// цуғынтыру вақытынта w^веснәң йахларха та килх'әннәр// перенце х'үрше асыл эрин'йата (нас. п. Ринья) цуғынтырғаннар// аларны қәсер иштәх' тиф йөритләр// аларның памильалары та/ w^вaw^валары та татар w^вулғаннар/ тих' цуғынғаннар// алартан соң песнәң асыл вацирға та килеф йетх'әннәр// ул вахытны w^веснәң асылта үсww^вәх'станнан килх'ән тинх'э өнтәүце пахтыйар w^вaw^вай w^вулған// аны пахты w^вaw^вай тиф йөртәw^вс// w^вахты w^вaw^вай қалыхны цуғынмасха өнтәх'ән// қалых цуғынғалы күнмәх'ән// ансын w^вахты w^вaw^вай мулла w^вулғанға аңа х'илх'әннәр// пахты w^вaw^вай цуғынғалы күнмәх'әң аны төрлөцә қыйнағаннар// эссе таw^ваға w^вастырғаннар/ эссе мейецх'э тыхқаннар/ ыштан эценә мешәх' w^валлар w^вушатханнар// пәрәw^вер цуғынтыра алманнар// пахты w^вaw^вай тинен сахлаф халған// пөтөн асылның тинен сахлаф халған// соңыннан ул

әйтх'ән/ йыллы мейецх'ә тыхқаннарынта йәнем рәхәтләнте/ ыштан эцемә
мешәх' w^валлар w^вушатханта чүт ли тинемне сатматым тиф//

пахты w^вавай үсw^вәх'станнан килх'ән өц йөс шәйех'нең пөрөwе//
w^веснең асылта ааң қәw^вере/ сүх'кесе w^вар/ астана тиw^вс// аны қалых
онытмайт// асылта авырцылых w^вулса ааң сүх'кесен йаңартхалы гәрәх'//
сәтәқә w^виреф сахлайw^вс//

Сөйләүче: Айдуллин Идрис, 69 яшь

Төмән өлкәсе, Тубыл районы, Ачиры авылы
1992 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

ТАРА СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Иртыш (тевриз сөйләшеннән югарырак), Тара (түбәнге агымы), Оша елгалары бассейнында, шул тирәдәге сазлыклар, күлләр арасында таралган, хәзерге Омск өлкәсе Тара, Большереченск, Колосово һәм Муромцево районнарындагы татар авылларын эченә ала. Элек биредә Аялы (аңа җирле татарлар караган), Бухар (аңа бохарлык дигән төркемнәр караган) волостьлары булган. Килгән татарлар (ягъни казанлык төркеме, алар Идел бue тирәләреннән төрле чорларда күчеп килгәннәр) шул волостьларның икесендә дә яшәгән.

Тара сөйләше беренче мәртәбә Д. Г. Тумашева тарафыннан тасвирланган (1961; 1977). Биредә сөйләш Д. Г. Тумашева хезмәтләренә, бу юллар авторы Д. Б. Рамазанова тарафыннан 1997, 2005—2007 елларда һәм Т. Х. Хәйретдинова белән берлектә 2001 елда уздырылган экспедицияләр материалларына нигезләнеп сурәтләнә.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Аларның системасы белән сөйләш әдәби телдән, нигездә, аерылмый. Әйтелешләре буенча да шулай ук.

Шунысы характерлы, тамырдагы *a* авазы *ə* төсмере (*a^ə*) белән дә әйтелә: *ба^əққан* — баккан — караган, *ха^əкын* — хакын, *Қа^əра^əкүл* — Каракүл (ав. ис.), *йа^əңадан* — яңадан һ. б.

Сөйләшкә хас тагын бер үзенчәлекле күренешне күрсәтеп үтәргә кирәк: сүз башындагы *a* авазы, теvриз сөйләшендәге кебек, көчле иренләштерелә, хәтта *o* авазына күчә: *а^oндай/ондай* — андый, *қотто буран* — каты (көчле) буран һ. б. Тик бу үзенчәлек сирәк очрый.

Кайбер очрақларда *a* авазының *o*га күчүе позицион характерда, ягъни беренче иҗектәге иренләшмә авазлар тәэсирендә булырга мөмкин: *бушоқ < бушақ* — сирәк (бәйләгән әйберләр турында), *тотош* — тоташ һ. б. Бу күренеш сирәк очрый, ул аеруча саз ягы сөйләшендә актив.

y—*ү* сузыкларын дифтонгоид аваз итеп әйтү очрақлары бар: *йо^yқ* — йук (юк), *қо^yй* — куй, *то^yйдыру* — туйдыру һ. б. Бу дифтонгоид авазлар -*оу*, -*өү* дифтонгларына да әйләнә: *соуқтыру* — суктыру (иген), *тоуған* — туган, *соу* — су; *сөүкмән* — диал. сүкмән — чикмән, *өүләп* — үлеп һ. б.

Сузыклар өлкәсендәге башка диалекталь күренешләр төрле тәңгәлләкләргә, позицион яки комбинатор күренешләргә кайтып кала.

ы~а: *қайтын* — қайдан, *шытыр* — шадра **h. б.**

Тамырдагы тар әйтелешле *ы* авазы киңәя, ул хәтта *а* авазына күчә: *тарышып* — тырышып, *па* — пы — бу, *қасым* — кызым, *сақлый тағын* — саклый тыгын — саклый торган, *мани* — мыни (*сарымани* — сарымыни), *саулық* < *сыулық/сулық* — авызлык **h. б.**

Түбәндәге сүзләрдә, киресенчә, **а~ы:** *тура* — туры, *қапқан* — капкын, *йуғара/йуғары* — югары, *таға* — диал. тагы — тагын **h. б.**

Сөйләштә бер төркем сүзләрдә әдәби телдәге *э (е)* авазына *ә* сузыгы тәңгәл килә: *йегермә* — йегерме (егерме); фигыль формаларында: *нишләтәрсен* — ни эшләтерсең, *киләрсес* — килерсез **h. б.**

Тара сөйләшендә тамырдагы әдәби *э (е)* авазына *ә* яки киң әйтелешле борынғы *э* авазлары тәңгәл килә: *йәгеп* — йегеп — жигеп, *кәм* — кем, *бэк/бәк* — бик, *тәйешле* — тейешле — тиешле, *кәлеп* — килеп; *йәйеп* — йейеп — жийып, *әске* — иске, *кәлпте* — килгән, *тәсбе* — диал. дисбе — тәсбих **h. б.**

Бу күренеш, саз ягы сөйләше белән чагыштырганда, сирәгрәк очрый.

Тар әйтелешле *э (е)* авазының киңәюе икенче иҗектә дә күзәтелә: *Ибнәйәмин* — Ибнейәмин (Ибнеямин — кеше исеме), *мөйәш* — мөйеш — почмак, *төпкә* — төпке — аскы **h. б.**

Соңгы иҗектә исә, киресенчә, киң әйтелешле *ә* авазына тар әйтелешле *э (е)* сузыгы тәңгәлләшү очраklары бар: *пәрәмец* — пәрәмәч, *эшкәре/эшкәрә* — эшкәрә — бик, *мәктеп* (шулай ук мишәр диалектында да) — мәктәп **h. б.**

Шулай ук, кайбер сүзләрдә **и~э (е):** *әйбир* — әйбер (чагышт.: перм. *әрбир/эйбир*), *әли* — әле, *шүрәли* — шүрәле **h. б.**

а~ы, ә~э (е) тәңгәлләкләре сорау кисәкчәсендә, төрле фигыль формаларында күзәтелә: *песмә* — безме, *күрәр* — күрер, *таратарым* — таратырмын, *парғынца* — барганчы, *пөткөнцә* — беткәнче **h. б.**

Билгеле булганча, татар теленең борынгылыкны үзәндә аеруча нык саклап килә торган касыйм, нократ, пермь, тау ягы керәшеннәре һәм кайбер башка сөйләшләрәндә дә тамырдагы алгы рәт *ә* сузыгын киң вариантта куллану, сүз азагында исә, киресенчә, тарайту тенденциясе күзәтелә (тиешле бүлекләргә кара).

о, ө һәм *у, ү* авазларының сөйләштә мондый тәңгәлләкләре күзәтелә:

о~у: *йок/йук* — йук (юк), *тон* — тун, *олау* — улау, *тоғры* — тугры, *қойды* — куйды, *той* — туй, *полтық/пултық* — булдык, *полу/булу* — булу, *сор* — зур, *соғор* — сукур, *йоқа* — йука (юка), *йован/йыван* — йуван (юан) **h. б.**; **у~о:** *путқа* — ботка, *суңға* — соңга **h. б.**; **у~ы:** *қуңғырау* — кыңгырау.

ө~ү: *өлтө* — үлдә, *көрмәстән* — күрмәстән, *көп* — күп, *цөбөрәк* — чүпрәк, *төрт* — дүрт, *мөк* — мүк, *төшәнцек* — түшәү — корама белән сырған киез **h. б.**

а~у: *йак* — йук (юк), *арам* — урам **h. б.**

а~о: *қамқан* — комган — чәйнек.

ө~э (е): *мөң* — мең, *пөтү* — бетү **h. б.**

ы~у: *йыван* — йуван (юан) — зур, *йыша* — йуша (юа) — кыяк **h. б.**

Китерелгән материаллар тара сөйләшендә *о/ө—у/ү* авазларын кулланудагы аермаларның, татар теленең урта һәм мишәр диалектлары

белән чагыштырганда, кинрәк күләмдә табылуын, шулай итеп тара сөйләшенең бараба диалекты белән аерым уртаклыгы булуын ачык күрсәтә. Әмма, бөтен тубыл-иртыш диалектына хас булганча, бу сөйләштә дә, нигездә, сузыкларның идел-урал шкаласы урнашкан.

Тара сөйләшендә *ә* һәм *и* авазларының мондый тәңгәллекләре бар: *ә~и*: *кәрәк* — *кирәк*, *шәмпе* — *шимбә*, *шәләткә* — *жилетка*, *тәгәнәк* — *тигәнәк* — *ылыс*, *гөлҗимеш*, *кәм* — *ким*, *сәксән/сәксан* — *сиксән*, *кәсү/кисү* — *киндер* *станы*, *чәшнәк* — *чишнәк* — *сарымсак*, *мәңа/маңа* — *миңа*, *сәңа/саңа* — *сиңа* *һ. б.*; *и~ә*: *тирәс* — *тәрәзә*, *синәк* — *сәнәк*, *йитем* — *йәтим* (*ятим*), *пирештә* — *фәрештә* *һ. б.*

э (е)~и: *мерәс* — *мирас*, *цеггәй* < *черки* — *чебен*, *йеңкә* — *җиңгә*, *әнә* (*сирәк*) — *инә* — *әни*.

Бу күренеш *й* (< *ж*) авазына башланган сүзләрдә беренче иҗектә даими характерда: *йең* — *йиң* — *җиң*, *йеңкә* — *җиңгә*, *йеләк* — *җиләк*, *йетәр* — *җитәр*, *йет(т)е* — *җиде*, *йемеш* — *җимеш* *һ. б.*

Сирәк очрый торган тәңгәллекләр. *и~э (е)*: *циргәй/цеггәй* — *цеггәй* — *чебен*; *и~о*: *питай* — *бодай*; *өй~ү*: *төйшәмпе* — *дүшәмбе*, *көйләк* — *күләк* — *күлмәк*; *ий~уй*: *ийлайым* — *уйлайым*; *ау~у*: *аусақ* — *усақ*; *ий~өй*: *кийләк* — *көйләк* — *күлмәк*.

Сингармонизм бозылу очраklары: *пайләсә* — *бәйләсә*, *йәйюу* — *жәйәү*, *сәксанға/сиксанға* — *сиксәнгә*, *тәған* — *тәгән* — *торган*, *алқым* — *бугаз*, *тамак*, *қыблә* — *кыйбла*, *кинцәтай* — *төпчеккәй* *һ. б.*

Түбәндәге билгеле бер төркем сүзләрдә алгы рәт сузыкларына арткы рәт сузыклары тәңгәл килә: *ман/мән* — *белән*, *айландыру* — *әйләндерү*, *йыслау* — *иснәү*, *цай* — *чәй*, *цацқан* — *чәчкән*, *чымыту/цымыту* — *чеметү*, *қабыста* — *кәбестә*, *пайлау* — *бәйләү* *һ. б.* Киресенчә, арткы рәт сузыкларына алгы рәт сузыклары тәңгәлләшә: *бейел* — *бийыл* (*быел*), *циргәнү* — *чиркану*, *цыны/цене* — *чынаяк*, *тәре* — *дару*, *дүшмән* — *дошман* *һ. б.* Нечкәртү алынмаларда бик актив: *йүпкә* — *юбка*, *көрөстә(й)* — *рус. грузди* — *гөрөждә*, *кәшән* — *кожан*, *мерәс* — *мирас*, *йән* — *жан* *һ. б.*

Сузыклар өстәлү. *а*: *қыра* — *кыр*.

Сузыклар төшү. *а*: *паллар* — *балалар*, *паған* — *багана*; *е*: *тир* — *тире*, *инт* — *инде*; *ы*: *арақ* — *аракы*. *ы/е* авазлары төшү грамматик күрсәткечләрдә бик актив: *қарайс* — *карийсыз*, *палас қалу* — *баласыз калу*, *эстү* — *эссетү* — *кайнарлау*, *беләмес* — *беләсезме* *һ. б.*

Икенче компоненты тар сузыкларга башлана торган сүзтезмәләрдә беренче сүз азагындагы сузык аваз төшә: *ант + итек* — *анда идек*, *ул йағоцт + итек* — *ул як очта идек*, *көрмәкц + итек* — *көрмәкче идек*, *икесе т + өйләнәп* — *икесе дә өйләнгән*, *пөгөлөшт + үк* — *бөгелештә үк* — *борылышта ук* *һ. б.*

Дифтонглар. Көнчыгыш диалектларда һәм урта диалектның күпчелек сөйләшләрәндәге кебек, тара сөйләшендә дә әдәби телдәге *-ый/-и(й)* дифтонгының борынгы киң варианты сакланып килә. Ул хәзерге заман хикәя фигыльдә, теләк һәм хәл фигыльләрдә (*алмай* — *алмый*, *тарай* — *тарый*; *эшләмәйен утырат* — *эшләми утыра*, *парайын* — *барыйм* (*әле*) *һ. б.*), алмашлыкларда (*монтай* — *мондый*, *нинтәй* — *нинди*, *антай* — *андый* *һ. б.*), билгеле бер төркем сүзләрдә (*үгәй* — *үги*, *инәй* — *әни*, *цеггәй* — *черки* — *чебен* *һ. б.*) күзәтелә.

-өй дифтонгы, әдәби телдәге һәм урта диалекттагы кебек үк, үзе әйтелә: *өйләнү*, *сөйү* — сөю, *төйәбес* — төябез, *өйрәт*, *сөйлә*, *төйөн* — төен, *төймә*, *сөйөнә* — сөенә һ. б. Шул ук вакытта -өй дифтонгына -үй дифтонгы тәңгәлләшү очраklары бар: *үйтә ашанапыс* — өйдә ашыйбыз.

Тартыклар алдында килгән -өй дифтонгына ү авазы тәңгәлләшү очраklары бар: *сүләү/сөйләү* — сөйләү, *үрәнү* — өйрәнү һ. б.

Ачык иҗек оештыра торган яки сүз азагындагы *и* сузыгына, барлык себер диалектларындагы һәм Урал төбәге сөйләшләрәндәге кебек, тара сөйләшендә дә -ей яки -өй дифтонгы тәңгәлләшә: *тейте* — диде, *мейне* — мине, *кейәү* — кийәү (кияү), *кейтә* — китә, *сейрәк* — зирәк, *төйгәнне* — дигәнне һ. б.

Тамырдагы ү авазына -ыш/-ош дифтонгы тәңгәл килә: *тышған/тоуған* — туган, *сушық/соуқ*, — суык, *соуктыру* — (иген) суктыру, *тоукта* — тукта, *тоуры* — туры, *йышан/йошан* — йуан (юан), *қышана/қошана* — куана һ. б.

Тартыклар. Тара сөйләшендә тартыкларның составы һәм аларның әйтелеше әдәби телдәгечә. Сөйләшкә хас үзенчәлекләр төрле аваз тәңгәллекләренә, комбинатор яки позицион үзгәрешләргә кайтып кала.

А в а з т ә н г ә л л е к л ә р е. Кайбер сүзләрдә әдәби телдәге ирен-ирен *б* авазына *м* тартыгы тәңгәл килә: *миртелү* — биртелү, *мөкцөк* — бөкре, *Аптелмарый* — Гаптелбарый, *ман* — белән, *мос* — боз, *молар/болар* — болар, *йамыс* — йабыз — тәбәнәк, *мийәләй* — бияләй, *цүмәк* — чүбек, *қумыс* — кубыс, *мөйәт* — бөят, *цымылтық* — чыбылдык, *мурыц* — бурыч һ. б.

м~б грамматик күрсәткечләрдә актив: *парамыс* — барабыз, *пуйнымысқа* — муеныбызга, *тотамыс* — тотабыз, *пеләмес* — беләбез һ. б.

Шунысын ассызыклап үтәргә кирәк, *м~б* күренеше башка себер сөйләшләре белән чагыштырганда бик актив күзәтелә.

Түбәндәге сүзләрдә киресенчә *б~м*: *пуйын* (*п < б*) — муйын (муйен) һ. б.

Ике сузык һәм сузык белән сонорлар арасында *б* авазы, нигездә, үзе әйтелә яисә аның шартлаулылыгы кими төшә: *түб^wә* — түбә, *шурб^wы* — диал. *шурб^wа* — шулпа һ. б.

Ирен-ирен йомык *п* авазы, бөтен тубыл-иртыш диалектындагы кебек, *б* тартыгына тәңгәл килә, саңгыраулашу исә, нигездә, сүз башында һәм азагында күзәтелә: *пес* — без, *қысыпыс* — кызыбыз, *полмайты* — булмый, *парама* — барамы, *килгәнпес* — килгәнбез, *пала* — бала, *пир* — бир, *пил* — бил һ. б. *п* авазы гарәп-фарсы һәм рус алынмаларындагы *ф* тартыгына тәңгәл килә: *лапка* (*в > ф > п*) — лавка, *шипер* — шифр, *Патик* — Фатыйх, *қәләмпер* — канәфер, *тәптәр* — дәфтәр, *Пакийә* — Факиһә, *пәқир* — фәкыйрь һ. б.

Рус алынмаларында сүз башындагы *п* авазының яңгыраулашу очраklары да күзәтелә: *бойос* — поезд, *бинсийә/пинсийә* — пенсия, *быратабис* — продавец, *бырастой* — простой һ. б.

ф авазы тара сөйләшендә үзе дә әйтелә: *сафсим/сапсим* — рус. совсем, *илтифат*, *Фәрит* һ. б.

Тамырларында *п* авазы булган билгеле бер төркем фигыльләрдән -ып кушымчалы хәл фигыль ясалганда *w~п*: *қашып* — кабып (< кап-),

ташып — табып (< тап-), *йашып* — йабып (ябып) һ. б. Сөйләштә мондый очракларда *ш* соноры бөтенләй төшәргә мөмкин: *йаып* < йашып < йабып, *таып* < ташып < табып һ. б.

2 нче зат берлек сандагы фигыль формаларында, иялек килеше кушымчасында *н~ң*: *күрәсен* — күрәсең, *нишләтерсен* — ни эшләтерсең һ. б.; *киленчәкнен* — яшь киленнең, *инәмнен* — әниемнең һ. б.; кайбер сүзләрдә: *инпаш* — иңбаш.

Түбәндәге сүзләрдә әдәби *н* тартыгына *л* сонанты тәңгәлләшә: *йыслау* — иснәү, *тәбәләк* — тәбәнәк.

Ике сузык уртасындагы тел очы *с* авазын яңгыраулаштыру очраklары теркәлгән: *узал* — усал, *қызыр* — кысыр, *узәте* — үсә, *пазады* — баса, *өй ийзә* — өй иясе һ. б. Бу күренеш бараба һәм том диалектында аеруча актив. Тубыл-иртыш диалекты сөйләшләрәндә ул кайбер сүзләрдә генә очрый.

Билгеле булганча, көнчыгыш диалектларда әдәби *ч* авазына *ц* кушыгы тәңгәл килә. Тара сөйләшендә дә бу күренеш системалы характерда: *палықцы* — балыкчы, *цулпы* — чулпы, *игенце* — икенче, *оцы* — очы, *ағац* — урман, *кеце* — кече, *цийә* — чия — жыләк, *цеберцабыр* — чүпрәк-чапрак, *иц* — һич, *эцке тун* — костюм, *инец* — инеч, *муйынцақ* — диал. муенчак — муенса һ. б.

ц-лаштыру күренеше — себер һәм мишәр диалектлары өчен уртак үзенчәлек.

Сөйләштә *ч* авазын әйтү очраklары да теркәлгән, тик ул, әдәби телдән аермалы буларак, шартлау элементы белән әйтелә (*мч*): *мчулпы*, *ағамч* — бүрәнә, *мчымыту* — чөметү, *монмчақ* — моның чаклы, *ойамчық* — кечкенә оя. Ул рус алынмаларында *ц* авазына тәңгәлләшә: *култча* < кольцо — божра, *гүзнамч* — кузнец — тимерче.

й~ж. Бу күренеш тара сөйләшендә дә сүз башында системалы рәвештә күзәтелә: *йыллы* — жылы, *йәйәү* — жәяү, *йете* — жиде, *йетте* — житте, *йома* — жомга һ. б. Сүз уртасында *ж* авазы саңгыраулаша: *мәрчән* — мәржән, *Тачәкмәт* — Тажиәхмәт, *Сәбәрчән* — Сәфәржан һ. б. Сүз башында: *чөназа* — жөназа. Чагышт.: урта диалектның касыйм сөйләшендә дә шулай ук.

Тара сөйләшендә ике сузык уртасында килгән *ш* авазын яңгыраулаштыру очраklары бар, тик бу күренеш бик сирәк очрый: *тыжы* — тышы, *эже* — эше һ. б.

Билгеле булганча, *т*, *с*, *ш* авазларын ике сузык арасындагы позициядә яңгыраулаштыру бараба һәм том диалектларының төп дифференциаль билгеләреннән берсе булып санала. Шулай итеп, тара сөйләше *д~т*, *з~с*, *ж~ш* күренешләре буенча әлегә диалектлар белән аерым уртаклык күрсәтә.

қ~х. Бу тәңгәллек берничә күренешне чагылдыра. Бер төркем төрки-татар сүзләрендә борынгы *қ* саклана: *қан* — хан, *қатын* — хатын һ. б. Алынмалардагы *х* авазына *қ* тәңгәл килә: *қатем* — хатем, *шық* — шәех, *қәйшан* — хайван, *қасыр/қәсер* — хәзер.

Алынма сүзләрдә спирантлашу, ягъни *х~қ/к* тәңгәллегә дә күзәтелә: *Өрхийә* — Оркия, *хәтерле* — кадерле.

ң~н: *үләң* — үлән, *йалаңайақ* — яланаяк һ. б. Бу күренеш төмән, саз ягы, тубыл сөйләшләре белән чагыштырганда, сирәгрәк.

ң~г (грамматик күрсәткечләрдә): үсеңес — үзегез, килеңес — килегез һ. б.

Татар һәм гомумән төрки телләр өчен ят булган фарингаль *h* авазы тара сөйләшендә дә әйтелми: *ич/иц* — һич, *әмме* — һәммә, *ава* — һава, *Әтийә* — Һәдия, *Маруй* — Маһруй. Бу аваз сүз уртасында да төшә. Бу вакытта ике бертөсле сузык янәшә туры килсәләр, кыскаралар: *сәәр/сәр* — зәһәр, *тәрәт* — тәһәрәт (тәһарәт), *Мотәрә* — Мотәһарә. Күтәрелешләре төрле булган сузыклар уртасында *й* (яки *w*)~*h*: *Пакийә* — Факиһә, *Майнур* — Маһинур, *Тайыр* — Таһир һ. б.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. *з~д*: *хәзерен* — кадерен, *қасау* < *казау* — кадау; *н~л*: *сөйәнү* — сөялү; *д~т*: *таду* — тату, *йәдим* (ятим) һ. б.; *рб^w~лп*: *шурб^wa* — шулпа; *й~н*: *йеңкә* — нечкә; *ч~ш*: *абычқа* — абышка — карт (кеше); *ст~сн/сл*: *йестә* — жизнә, *эстәү* — эзләү.

Авазларның охшашлануы (ассимиляция). Тел очы н тартыгы ирен-ирен *м* авазы алдында — тулысынча, ирен-ирен *б* авазы алдында өлешчә охшашлана: *өйләммәс поро* — өйләнмәс борын — өйләнгәнче, *йасай тығампыс* — ясый торганбыз һ. б.

Түбәндәге сүзләрдә сүз башындагы тел очы *т* авазы кире ассимиляциягә дучар була: *цыцқан* — тычкан, *цөцө* — төче һ. б.

қ/к саңгырау авазына башлана торган кушымчалар, *с, ш, ц* авазларыннан соң яңгырау вариантларда да кулланыла: *эшгә* — эшкә, *эцгән* — эчкән, *ташға* — ташка, *исге* — иске, *эшкәрә/эшгәрә*, *үсгәрү/үскәрү* — үзгәрү, *қосқон/қосғон* — козгын, *пескә/песгә* — безгә һ. б.

Сөйләшкә, себер диалектларындагыча, саңгыраулашу хас булса да, ике сузык арасында килгән *қ/к* авазлары яңгыраулаша: *уғы* — укы, *мигән* — микән, *игән* — икән, *тәмәге* — тәмәке, *игенце* — икенче, *күгерт* — күкерт, *йаға* — яка һ. б.

Шунысы характерлы, яңгырау *ғ/г* авазлары, тагын да редукцияләнеп, аларга *w, й* сонорлары тәңгәлләшә: *мийән* — микән, *ийән* — икән, *у^wған* < *уғыған* — укыган, *тәмә* — тәмәке, *тийақта* — теге якта, *мөйөш* (< бөгөш) — почмак һ. б.

ғ/г төшү нәтижәсендә янәшә туры килгән ике бертөрле сузык кыскарырга да мөмкин: *цып/цыып* — чыгып, *маа* — мага — миңа, *алатаан* — ала торган, *паартыс/партыс* — бардыгыз һ. б.

Тартыклар өстәлү. Бөтен себер диалектларына хас булганча, тара сөйләшендә дә тартыклар өстәлү геминация күренешендә чагыла: *олло* — олы, *алтты* — алды (бәйләк сүз), *йетте* — җиде, *әккә* — әкә — абый һ. б.

Бер төркем сүзләрдә этимологик *л* авазы саклана: *ултыру* — утыру, *үлтерү* — үтерү, *тултыру* — тутыру.

т өстәлү: *йелткә* — җилкә, *алтта* — алда һ. б. *қ*: *тарық* — тары, *сарық* — сары (авыру исеме).

Билгеле бер төркем сүзләрдә сүз башында тел уртасы соноры *й* өстәлә: *йыслау* — иснәү, *йынцы* — энҗе.

Тартыклар төшү. Мишәр диалектындагы кебек, гарәп-фарсы алынмаларында сүз башындагы увуляр *ғ* авазы төшә: *Әпләхәт* — Гаптеләхәт, *Әпқадыйр* — Гаптелкадыйр, *Арибә* — Гарифә, *өмөрә* — гомер бую һ. б.

Сүз ахырында *н* төшү: *белә/белән* — белән, *поро/боро* — борын (бәйлек), *икә* — икән, *миңке/мийеңке* — минеңке — минеке *һ. б.*

Тартымлы исемнәрдә күплек кушымчасында *л* төшә: *инәмар* — диал. *инәмалар* — әниемнәр. Ике сузык арасында: *қаапты* — калыпты — калган.

Аерым сүзләрдә *г, с, к* авазлары төшә: *йома* — жомга; *нәрә* — нәрсә; *исе-осо* — исе-косы.

Тартыклар төшү икеләтелгән авазларның кыскаруында чагыла: *суынан* — соңыннан, *өйөнән* — өеннән, *эсе* — эссе, *анары* — аннары, *эшләмәсең* — эшләмәссең *һ. б.*

Тамырларында *р* авазы булган фигыльләрдән *-ыр/-ер* кушымчалы формалар ясалганда, бер *-р* авазы кыскара: *апарыбыс* — алып барырбыз, *йебәрем* — жибәрермен *һ. б.*

ш, й сонорлары янәшә сузыклар белән төшә: *йуқ* < йушық — якин, *суқ* — сушык (суык), *ултық* — ушылдык (уылдык), *тин* — тийен *һ. б.*

Тулы ижеклар дә төшәргә мөмкин: *Әпнасыыр* — Гаптелнасыыр, *пелмәм* — белмәйем — белмим, *ләсә* — ләбаса, *апараты* — алып бара, *уртан* — уртанчы, *суңнан* — соңыннан *һ. б.*

Авазларның урыны алмашыну (метатеза): *тийер* — тире, *үрмәкце* — үрмәкүч, *элке* — элек, *нәрес* — нәрсә, *шытыр* — шадра *һ. б.* Арадаш метатеза: *ыртын* — ындыр, *қамық* — комак — күсе.

Кайбер рус алынмаларының сөйләштәге вариантлары үзенчәлекле: *табыр* — товар, *путпиллә* — подвал — идән асты капкачы, *самашыралка* — самопрялка *һ. б.*

Морфологик үзенчәлекләр

Нисбәтлек. Барлык себер сөйләшләрендәге кебек үк, абстракт нисбәтлекне белдерә торган кушымча (*-ныкы/-неке*) тара сөйләшәндә дә тарихи яктан тулы вариантта (*-ныңқы/-неңке*) әйтелә: *Үйнеңке түбәсен сырлапты. Аясбикә цицинәнеңке қысы* (Аязбикә апаның кызы) *бар анта.*

-ныңқы/-неңке кушымчалы сүзләр, әдәби телдән аермалы буларак, хәбәрлек составында түгел, бәлки аергыч ролендә киләләр, һәм әлегә аффикс үзенең мондый функциясе белән иялек килеше кушымчасына тәңгәл килә: *Минеңке* (минем) *әтийем мән икетән тыуған алар. Пы әлегә пейек қыснықы улы* (кызының улы) *булады. Әкә, йеңкә, аныңқы пиш-алты паласы* (аның биш-алты баласы). *Әнемнеңке бала* (әнемнең улы) *өйләнте.*

Исемнәр. Бу сүз төркеменә хас грамматик категорияләр һәм аларның формалары әдәби телдәгечә.

Тара сөйләшәндә иркәләү-кечерәйтү *-цық/-цек* (*-чык/-чек*), *-цақ/-цәк* кушымчалар белән белдерелә: *киленцәк* — киленкәй, яшь килен, *қонцақ* — колынчак; *ойацық* — кечкенә оя, *палацық* — кечкенә бала.

-қай/-кәй: *әнкәй/инәкәй* — әнкәй, *цицәкәй* — чәчәккәй *һ. б.* *Сеңелкәйләр иптәшләре мән цәйләп* (кунакка) *килтәләр* (килгәннәр).

Шул ук вакытта туганлык терминнары, *нәрсәкәй* алмашлыгы составындагы *-қай/-кәй* кушымчасының эмоциональ-экспрессив мәгънәсе югалган: *Минең ирем, минең сеңелкәйнеңке ире пачалар* (бабалар) *пулады. Қалыйып йөргән нийәстәкәй* (нәрсә) *бицәсе.*

Туганлык атамаларында һәм кайбер башка сүзләрдә *-қа/-кә, -ыш/-еш, -ышқа/-ешкә* кушымчалары иркәләп, яратып эндәшүне белдерәләр: *инәкә* — әнкәй, *инәш* — әнисенәң исеме кушылган кыз балага эндәшү сүзе. *-қа/-кә* вариантлары берникадәр түбәнсетүне дә белдерергә мөмкин: *тилбәшкә* — тилемсә, *цебецкә* — бетчә һ. б.

Сөйләштә *-кәш* кушымчалы *инәкәш* сүзе җанлы һәм җансыз әйберләргә иркәләп эндәшүне белдерә, әдәби телдәге *жаныкаем, жаным* иркәләп эндәшү сүзләренә яисә *әнекәем* гажәпләнү ымлыгына туры килә: *Танада йөргән, инәкәш* (әнекәем). *Җәйшанны йаратады, үссен инәкәшләр, ти* (үссеннәр җаныкайларым, ди). *Ой, инәкәш* (әнекәем), *қарабақцар килепте*.

Кешене белдерә яки тасвирлый торган сүзләргә *-тай/-тәй* кушымчасы ялганып килә, ул шулай ук иркәләү-кечерәйтүне белдерә: *иркәтәй* — иркәкәй, *кинцәтай* — төпчеккәй: *Җарын төбәм китеп қалты, кинцәтайым* (төпчеккәем).

Исемнәрнең килеш белән төрләнешендә дә кайбер аерымлыклар күзәтелә.

Борын авазларына беткән исемнәрнең чыгыш килеше кушымчасында *д* авазы саклана: *көндән* — көннән, *Җасантан* — Казаннан, *иремтән* — иремнән.

Тартым кушымчалы исемнәр 1 нче зат күплектә, әдәби телдән аермалы буларак (*-ыбыз/-ебез*), *-ымыс/-емес* кушымчасы ала: *қуйнымысқа* — куеныбызга, *пақцамыс* — бакчабыз һ. б.

Тартым кушымчалы туганлык терминнарына күплек кушымчасы алдыннан *а* сузыгы өстәлә: *инәмаларға* — әниемнәргә, *әбәмалар* — апаларым һ. б.: *Минәң атамалар* (әтиләрәм) *түрт пырат пулганнар*.

Алмашлыклар. Аларның составы, төркемчәләре һәм башка грамматик категорияләре, семантик функцияләре, нигездә, әдәби телдәгечә. Шул ук вакытта сөйләштә аерымлыклар да күзәтелә.

Зат алмашлыклары: *мән/мин* — мин, *сән/син* — син, *ул/у* — ул, *пес/песләр* — без, *сес/селәр/сесләр/сләр* — сез, *алар/улар* (сирәк). Мисаллар: *Песләр* (без) *беләбес қуй*. *Мейне* (мине) *тиңсенмәйде*. *Сләр* (сез) *қайтан?* *Песләр* (без) *өй йасапты*. *У* (ул) *пашта тораты*. *Моғол* (чүмәлә) *тарттырырға китте у* (ул). *Сесләрнең* (сезнең) *пала-бақралар парма?* *Уллар* (алар) *шом кәпләнәте*.

3 нче зат алмашлыкларына *-ты/-те* кушымчасы ялгану очраклары теркәлгән: *Аларты* (алар) *уғыты та уғыты*. *Улты* (ул) *мәңа тоуған*.

Зат алмашлыкларының килеш белән төрләнешендә түбәндәге үзенчәлекләр күзәтелә. 1 нче зат алмашлыгы *мин* иялек килешендә *минәң* формасында кулланыла: *Минәң* (минем) *инәкәм йегермәнең*. *Минәң* (минем) *өйәм кеңкенә қый*.

Бәйлекләр белән килгәндә *ң* авазы төшә: *Мине мән* (минем белән) *пер тыуғаным киләде*.

1 нче һәм 2 нче зат алмашлыклары юнәлеш килешендә *маға/маа/мийа/мийә/миңә, саға/саа/сийә/сийа/сиңә* формаларында кулланыла: *Миңә әйт, қайтып үсеңә алып пирәйен, тейте*. *Мийә* арулар, *қатты күс мән қараған түгелләр* — Миңа (карата) яхшылар, усал күз белән дә

караганнары юк. *Ул туйғылық ашатамы сийа!* — Ул туярлык ашатамы әле сиңа! *Мәңа (миңа) иле сум пирсә йитәте (житә).*

Чыгыш килешендә ике *нн* авазының берсе төшә: *Онаш* (токмач) *кистертәләр минән қөйнәләрем* (миннән каенаналарым).

-ныңкы/-неңке абстракт нисбәтлек кушымчасының кыскару очрақлары күзәтелә: *Игенце йылның, ул минең инәмнеңке әбәсе, миңке цицинә ул* — Икенче елгы, ул минем әниемнең апасы, минем цицинә ул. *Мийеңке* (диал. минеңке) *китабым пар* — Минем китабым бар.

Күрсәтү алмашлыклары: *пы/пе/бе/был/пу/п/па/мо* — бу, *ул/у* — ул, *болар/молар/полар* — болар, *мона/монә* — менә, *ана/әнә* — әнә, *антай* — шулай, шундый, *монтай/монтақ* — мондый, алай — шулай. Мисаллар: *Пы бала* (бу малай) *бар ийе, кеңеәм. Пмә* (бумы)? *Был* (бу) *түбәсе пичнеңке. Ул шахыт кеңкентәй итем. Моларны* (боларны) *бирче көчеккә. П + ашылта* (бу авылда) *тыуғаным. Пи йақ* (бу як). *Мона* (менә) *сән алып килген. Пестә антай саң йуқ* — Бездә андый гадәт юк. *Сестә тә антайма* (шулаймы)? *Па* (бу) *ғәрләңкәнме инте.*

Тәнә — әнә: *Тәнә аларға су утыс* — Әнә шуларға су утырт.

Тара сөйләшендә, бараба диалектындагы һәм кайбер себер сөйләшләрәндәге кебек үк, *шул* һәм аның нигезендә ясалган *шулай, шундый* һ. б. алмашлыklar урынына *алай, антай* һ. б. кулланыла: *Ницек пелсә, алай эшләйте* (шулай эшли). *Камсул ул уқ* — Камзул шул ук. *Алтты тулмастан торам, ул торғанымнан йөрөйм* (шул торганнан йөрим).

Сөйләштә күрсәтү алмашлыкларының да бәйләкләр алдында килеш кушымчасы (*-ның/-нең*) кыскара: *Моны цақ үскәнентә тәре тил қорота тоғон қысыл тамырны* — Песи алабутасын моның чаклы үскәч даруга киптерәләр.

Сорау алмашлыклары: *нәрсә/нәрес/нийәрсә/нимә/ний/ней/нәрә* — нәрсә, *нейцек* — ничек, *ник, ницә/нейцә* — ничә, *кем, нинтәй/ний* — нинди, *нимәшләй* — нәрсә эшли/нишли. Мәсәлән: *Тослары нейцек болопты? Кемнеңке күл?* — Кемнең күле? *Ний киленцәкте ул?* — Нинди киленчәк ул? *Ней булты?* — Нәрсә булды? *Нәрәтән пыла + шы?* — Нәрсәдән була ул. *Ник йәш болсынты?* — Ник яшә булсын? *Сестә нәрес тейсс моны?* — Сездә нәрсә дисез моны? *Нимә + шләпте?* — Нишләгән? *Пашқа нийәрсәсе йоқ* — Башка нәрсә юк. *Қәйнәсе иртәгесен кәргән кешләргә нәрә бирә теген? Қуйын йемеш аталады, кәнфитмә, йемешмә?* — Каенанасы (туйдан соң) иртәгесен кәргән кешеләргә нәрсә бирә? Конфетмы, жимешме, куен жимеше дип атала ул. *Нәрәтәң* (нәрсәдән) *была + шы?*

Сорау алмашлыкларына да *-ты/-те* кушымчасы ялгана: *Кемте бы?* — Кем бу? *Кемнәрте?* — Кемнәр? *Нимәте?* — Нәрсә? *Сәғәт ницәде?* — Сәгать ничә?

Билгеләү алмашлыклары: *әрбер* — һәрбер, *пөтен* — бөтен, *пөтөнөсе* — бөтенесе, *нибар* — бөтен, нәрсә, барлык әйбер һ. б. Мәсәлән: *Ширбәт сушы апарасын цәйгүнгә қуйып, ашыс тәмнәнтереп цығасын пөтөн кешегә, хәлшә пешерәләр никахқа. Цийәне шыбырыплар* (жиләкне сыдырганнар), *шыбырсаң пөтөнөсе тә керәте. Урынтық* (сәке) *астқа утыртабыс нибарыбысны* (бөтен нәрсәбезне).

Юклык алмашлыклары тара сөйләшендә дә сорау алмашлыкларының алдына *һич*, бер сүзләре кушып ясалалар, тик алар әдәби

эквивалентларыннан әйтелешләрә белән аерылалар: *ицнимә* — һичнәрсә, *пергем* һәм *иц кем* — беркем һ.б. Мәсәлән: *Ицнимә* (бернәрсә) *ашамайты*. *Перқайта* (беркая) *киткәнем йук*, *монта тыуғаным*, *монта үскәнем* — Беркая киткәнем юк, монда тудым, монда үстем. *Гәрәк-мәсмә ицнимәгә?* — Һичнәрсәгә кирәк булмасмы? *Иц қайа* (һич кая) *пармағаннармы?*

Саннар. Тара сөйләше әдәби телдән саннарның фонетик вариантлары белән аерыла: *пер* — бер, *икке/иге* — ике, *өц* — өч, *түшерт/түрт* — дүрт, *пиш* — биш, *алтты* — алты, *йете/йетте* — жиде, *сигес* — сигез, *туғыс* — тугыз, *йегермә* — йегерме (егерме), *мөң* — мең һ.б.

Жыю саннарын төп сан урынында куллану күзәтелә: *Йете қорсақ күргән*, *пересе үлеп*, *алтавы өстә* (алтысы исән). *Икке олло туны пар ите*, *перәше бүренеке* (берсе бүре тиресеннән).

Сыйфатлар. Аларның төрләрә, грамматик категорияләре әдәби телдәгечә. Шуның белән бергә тара сөйләшенә хас аерымлыкны да күрсәтеп үтәргә кирәк. Сонор авазларга тәмамлана торган сыйфатларга, чагыштыру дәрәжәсә ясалганда, *-рақ/-рәк* кушымчасы алдыннан *-ды/-де* аваз тизмәләре өстәлә: *Йеңелтерәкләрә төшмәйте* — Жиңелрәкләрә төшми.

Сөйләштә *-қыр/-қер/-ғыр/-гер* сыйфат ясагыч кушымча, әдәби тел белән чагыштырганда, актив: *йыйғыр* — жыярга оста, *йөскөр* — йөзә торган, *йөзүчән*, *кәпкер* — сүзчән, сөйләшергә яратучан: *Инә мешәк ыцқан тотқор пулады* — Ана пәси тычкан тота торган була. *Цаңқылар шыуғыр* (шома, шуа торган) *пулсын тип нимәтер қаға тоған*.

Рәвешләр. Тара сөйләшендә чагыштыру рәвешләре, әдәби телдәге кебек үк, *-лай/-ләй*, *-лата/-ләтә* һ.б. кушымчалар белән ясала: *Қаймақлай* (каймаклата) *сатып киләте*. *Қашлақай* (кашлаккай — пешмәгән көе) *таптайдылар йеләкне*. *Кеңкенәләй* (кечкенә чагында) *килгән Қасаннан*. *Әшкәре йәшләй* (бик яшь көенә) *үлеп китте*. *Күсләй* (бөртекләтә) *йеләк салтым пүрәкнең эценә*, *каныт ман полған*.

Әдәби телдәге *-дай/-дәй* кушымчасы *-тай/-тәй/-тайын/-тәйен/-тақ/-тәк*, *-лайын/-ләйен*, *-лай/-ләй* вариантларында кулланыла, соңгысы — сөйләш өчен характерлы үзенчәлекләренең берсе: *Монтақ* (мондый) *паллар та цана шуша*. *Сылу-сылу монтай* (мондый) *циләкләр*. *Сестәйен* (сездәй) *олло қунақларны цай эцерәйен*. *Пестәй* геһләр (безнең шикелле кешеләр) *Қасанта да бар булыр*. *Қасан татарларылайын* (татарларыдай) *сөйләшеп пелмәйбес*. *Элеккеләйен йарата алмайын*, *титем* — Элеккедәй ярата алмыйм, дидем. *Йөрсәң иген сесләй йер гүреп* — Сездәй йөрсәң икән дөнья күреп. *Мал төйәгәннәйен* (мал төягән шикелле) *төйәб апкиттеләр кешләрне*.

-ча/-чә: *Төшкәцә* (төшкә хәтле) *перәше цапсын ите*. *Пилбөрмә* (билнең бөрмәсе) *киң булған*, *қатемгә* (коръян ашына) *барса йабырылып торсын*, *йең оцо моңаца* (монда хәтле) *булсын*.

Вақыт рәвешләре ел фасыллары һәм тәүлек вақытларын белдерә торган сүзләрдән түбәндәге кушымчалар һәм ярдәмлек сүзләр белән ясала:

Нисбәтлек һәм төшем килеше кушымчалары (*-қысын/-кесен/-ғысын/-гесен*): *Йәйгесен йыллы гуй* — Жәен жылы бит.

Нисбәтлек кушымчасы һәм урын-вақыт килеш кушымчасы (*-қыта/-кетә/-қыда/-кедә*): *Қышқыта күцереб алат энем* — Энем

кышын үзенә алып китә. Соғор циргәйләр кицә кицкетә мине қақшаттылар — Суқыр черкиләр кичә кичен мине бик борчыдылар.

-ын/-ен (әдәби форма): *Көсен, йасын қырата, кибәнне қул ман атабыс, суға та сөрдөм* — Көзен, язын басуда, кибәнне кул белән салабыз, сука да сөрдөм. *Қышын урман кистек. Пәтәлетә* (елга ис.) *йәйен цумалар* — Пәтәледә жәен су керәләр.

Дәвамлы вакыт рәвешләре тара сөйләшендә дә, нигездә, әдәби телдөгечә ясалалар: *Қыш пуйына қақшаттылар малларны, укул утыстылар* — Кыш бие малларны борчыдылар, укол ясадылар. *Йәй буйы йамқыр та йамқыр. Төннәр буйы палық пешергәннәр.*

Фигыль. Затланышлы формалар. Хәзерге заман хикәя фигыль сөйләштә -а/-ә, -ай/-әй формасы һәм зат кушымчалары белән ясала. Бөтен тубыл-иртыш диалектындагы кебек, 3 нче затта, сирәк кенә 1 нче һәм 2 нче затта да -т(ы)/-те/-ды/-де кушымчасы ялгана: *алам//аламын, алабыс/алапыс, аласың(н), аласыс, алат(ы)/алады, алат(ы)лар.* Мәсәлән: *Питай, тарық* (тары), *солоно та беләсез инте. Аш пешерәпес, путқа пулама. Сыйрым пар, сыйыр көтәйем* (асрыйм). *Пер қатын ман перегеп эшләйем* (берләшеп эшлим). *Атамның сүкмәнендә йатамын* (ятам). *Йылқы йылы герсә қәйшанқа ашырцылық пула титләр* (диләр). *Сесне кем туп пеләбесте* (беләбез)?

Хәзерге заман хикәя фигыль -ыйы/-ейе кушымчасы белән дә ясала: *Ашырыйым, саулығым йоқ* — *Авырыйм, саулығым юк.*

Тара сөйләшендә -ты/-те кушымчасының яңгырау варианты да күзәтелә: *Пестә пернәрсә апармайдылар* (апармайтылар) (бармыйлар). *Өйдә аш тайырлайды, нан пешерәде* (ашарга әзерли, ипи пешерә). *Инте белмәйем, сийыр сақлайдымма, йоқма* (тотаммы, юкмы). *Нәрсә мән асрайсыңты* (асрыйсың) *қәйшанны?* 2 нче зат берлек сан кушымчасы кыска вариантта да килә: *бараң* — *барасың, китәң* — *китәсең.*

Тагын шунысы характерлы, 1 нче һәм 2 нче зат күплектәге хәзерге заман хикәя фигыльләргә өстәмә -лар/-ләр кушымчасы ялгана: *Йырлап утырабыслар* (утырабыз) *кицкесен. Ике геше пүген сөт ташайбыслар* (ташыйбыз). *Сес ниг өйтә утырасыслар* (утырасыз). Мондый күренеш тагын том диалектында күзәтелә.

-ай/-әй кушымчасы -а/-ә аффиксы урынына да килергә мөмкин: *Сатып олайдылар* (алалар). *Көңлөләр Омбы китәйде* (Омскийга китә).

Тара сөйләшендә дә, саз ягы сөйләшендәге кебек, 2 нче зат күплек кушымчасының кыскарган варианты күзәтелә: *Үсегес йәшәйс* — *Үзегез яшисез.* Тик бу күренеш сирәк очрый.

Сүз уңаеннан тагын шуны да күрсәтеп үтми булмый: -ты/-те кушымчасы башка төрле фигыль формаларына да зат кушымчаларынан соң ялганырга мөмкин: *Нәрсә ашайықты* (ашыйк)? *Ник китмисеңте* (китмисең)? *Ний хәлләртә йәшәгәнсесте* (яшәгәнсез).

Сөйләштә хәзерге заманның аналитик -ып/-еп утыра, -ып/-еп йата//йатыр, -а/-ә йатыр формалары да бар: *Қазыр пулмай йатыр* (булмый). *Томар қәсер ул, Қасаннан алып килеп сатып йатырлар* (саталар). *Аларға қайғырыб утырам* (өчен кайгырам). *Килеб утырсам* (килсәм), *Сәкийәләр китеп параты.*

Тубыл-иртыш диалектының характерлы үзенчәлекләренән берсе булган һәм -а/-ә торған сыйфат фигыленә нигезләнеп ясалган хәзерге

заман хикәя фигыль тара сөйләшәндә дә актив кулланыла. Ул даими булып тора торган эшнә яки хәлнә белдерә, зат кушымчалары алмый. Д. Г. Тумашева аны гадәти хәзерге заман дип атый.

Тара сөйләшәндә ул түбәндәге фонетик вариантларда күзәтелә: -а/-ә + таган/тәгән, тыган/тегән, тыгын/теген, дыган/дегән, дыгын/деген формалары. Мисаллар: *Қортқайақлар ату кийә тегән* — Әбиләр, гадәттә, читек кияләр. *Пишмәтнеңке итәге қыйықлап та тегә тегән, йәшрәкләр тура тегә тегән. Китап килсә ала торғанмын* (алам). *Аш өйрә тегән нейне пеләй тегән* (белә). *Әбәм қата тыган томарны* — Амулетны апам тага. Алар ашамлықлар күп сақлай дыгын. *Алға тип мәнтай түгәрәкне әйтәдеген* — Алка дип мондый түгәрәкне әйтәләр.

Бу форма дәвамлы үткән заманны да белдерә: *Минәң әнийем сули торған, әлек қурчақ көтәрләр булған, әниемнеңке әбисе қурчақ көтәрләргә төшкән* — Минем әнием сөйли торган иде, әлек курчакка табынучылар булған, дип, әниемнең әбисе курчакка табынучыларга (килен булып) төшкән.

Билгеле үткән заман, әдәби телдәге кебек үк, -ты/-те/-ды/-де кушымчасы белән ясала: *Йетмешне аштыңма, әбә?* — Апа, житмешне үттеңме? *Мин цып-цырайсыс, йәмсес булсам та, сөйләште минең пелән* — Мин төскә бик ямьсез булсам да, сөйләште минем белән.

Шунысы характерлы, 3 нче зат күплек формасына да -ды/-де кушымчасы ялгану очраklары бар: *Пецәнгә киттеләрде* (киттеләр).

2 нче зат күплек формасы -ыңыс/-еңес кушымчалары белән дә ясала: *Полтыңысма анта да?* — Анда да булдыгызмы? *Ашаң, хуш килтеңес* — Ашагыз, хуш килдегез.

Себер диалектларында, тау ягы, урал төбәге һәм кайбер мишәр сөйләшләрәнә хас булганча, билгеле үткән заман -ган/-гән кушымчасы белән дә белдереләргә мөмкин: *Картубын та пешереб ашағампыс, төрлө төмән* — Бәрәңге дә пешереб ашадык, төрле-төрле (ризыклар). *Қасанға барып килгәнмесең син* (килдеңме син)? *Мән Қөсәйен цицатаны күргән* — Мин әтинең абыйсы Хөсәен абзыйны күрдем. *Йитем пулыб үскәпес* (үстек). *Мийәләй дә бәйләп қуйғаным* (куйдым). *Мин ишетмеш кенә қалғам, күрмәгәм* (калдым, күрмәдем).

Күргәнебезчә, бу вакытта фигыль зат кушымчалары белән дә, алардан башка да киләргә мөмкин; 1 нче зат кушымчасы еш кына кыскара (-ғаным/-ғам, -ғампыс/-ғапыс һ. б.). Зат кушымчалары булмаган очракта, эшнә башкаручы зат алмашлыklары яки башка чаралар белән белдерелә.

Себер диалектларында, шул исәптән тара сөйләшәндә дә -ган/-гән кушымчалары үткән заман формасының мәгънәви төрлеләге Идел буеннан күчеп килгән татарлар сөйләшенең һәм әдәби телнең көчле йогынтысы белән дә аңлатыла.

Тубыл-иртыш диалектына хас булганча, тара сөйләшәндә дә -ган/-гән формасы нәтижәле үткән заманны да белдерә: *Әшәлге цақта оло-ғараны күрсәң, айбынып* (куркып) *қураға* (ишегалдына я каралты эченә) *кереп киткән. Мерәс йеңкәм полп қалған ул, әккәм өлөп киткән, мин аныңқы мәйетенә дә баралған йоқмын* (бара алғаным

юк). *Пәп-пәлә йатып қалғам инәйдән* — Кеп-кечкенә ятып қалғанмын әнидән. *П + ашылта тыуғаным* — Бу авылда туганмын.

Бу формага да 3 нче затта *-ты/-те* кушымчасы ялгану очрақлары бар: *Поронғорақ та булғанты ул. Иң қайа пармағанарты.*

Нәтижәле үткән заман 1 нче затта зат кушымчасы белән дә, тартым кушымчасы белән дә төрләнәргә мөмкин: *алғанмын/алғаным/алғам/алғанпыс/алғаныбыс/алғамыс.*

Тартым кушымчалы вариант сөйләш өчен төп форма булган: *Пу ашылта тышыб үскәнәм* (үскәнмен). *Йетем үскәмес пәсләр* — Без ятим үскәнбес.

Алғанмын, алғансыз тибындагы төрләнеш Идел бую татарлары сөйләше белән килгән булырга мөмкин.

Бу форманың юклыгы сөйләштә *-ма/-мә* кушымчасы, кайбер очрақларда *юк, түгел* сүзләре белән ясала, фигыль исә башкаручы белән бернинди күрсәткечсез, аналитик ысул белән бәйләнә: *Қайтқан йуқымысын?* — Кайтканың юкмы? *Мин пәснәң ашылта ишеткән йуқ* (ишеткәнәм юк). *Айағымнан йөри әлгәнәм йоқ осақ* — Мин озақ тәпи йөри алмағанмын. *Суң қайтқаныпыс йуқ* (кайтмағанбыз). *Ни утын йуқ пулған* — Ни утын булмаған.

Гомумән, грамматик күрсәткечләр нәтижәле үткән заман янында булган төрле ярдәмлекләр составында килә: *Сәс ашылны күрмәгән былырсыс* — Сәс авылны күрмәгәнсездер. *Иргә барған ийәнсен, йәшәгәле кәрәк* — Иргә барғансың икән, яшәргә кирәк.

Нәтижәле үткән заман *-ып/-еп* кушымчасы белән ясала, ул зат белән төрләнә: *Йеләк апкиләсәс қуй* (алып килгәнсез бит). *Ғыслары гейләпте* (килгән). *Туқсан ашқан иде, йөзгә йетепте* (житкән). *Арық полпты* (булган) *суйған ицкеләре. Суқ пармағыңны пайлап қуйыпсын, нимә + шләте?* — Имән бармағыңны бәйләп куйғансың, нишләде? *Умпер йәшлек пала киредән мосқа төшөп* (бозга төшкән). *Йасқалы кәлтәләр* (килгәннәр).

Нәтижәле үткән заманның юклыгы *-ма/-мә* кушымчасы белән ясала һәм ул *-ып* кушымчасынан алда килә: *Йоқ, йоқ, килмәпләр* — Юк, юк, килмәгәннәр. *Пирмәпте, йоқ тип* — Юк, дип бирмәгән. *Әйтмәпбес тип әйткәйнең* — Әйтмәгәнбес дип әйткән идең.

Тара сөйләшәндә күптән үткән заман, әдәби телдәге кебек үк, *-ған/-гән* кушымчасы һәм *иде* ярдәмче фигыле белән ясала: *алған иде.* Сөйләшкә хас үзенчәлекләр белән бәйле рәвештә бу форма төрле фонетик үзгәрешләр кичерә: *алғайны/алғайнты/алғайты/алғанты* һ. б.; сирәк кенә: *алғаным.*

Мәсәлән: *Килентәшләр пулғайнық* (булган идек) *аташым Нәписә ман. Сыуны қотоқтан алып килгәйнем* (бәкедән алып килгән идем). *Печәнне гән цапқантық* (күп чапқан идек). *Нийә китәссәләр, мин цай утысқайным* (утыртқан идем). *Ағацлыққа парғайнем* — Урманга барған идем. *Итәнгә йатқаным* (ятқан идем), *йоқлап қалыпмын* (йоклап киткәнмен).

Дәвамлы үткән заман. Сөйләштә аның түбәндәге формалары теркәлгән: *-а/-ә/-ый/-и(й) + торған иде*, иң актив кулланыла торған форма, аның төрле вариантлары кулланыла: *ала тығаным/алатығайдым/алатығантым* һ. б.: *Қатларын мин уғый тығайтым* (укый

торган идем). *Цийэгә бара тығантым* (торган идем). *Мин эшлән-мәйтегәнем* (эшләми торган идем). *Аны йырламайтыганың* (жырламый торган идек). *Йурған күби тығаным* — Юрган сыра торган идем.

-а/-ә, -ый/-ий + ийе (< иде): *Атасы да уңны кешийе, эшмәгәр булды, пөтөн эшне эшли ийе* — Атасы да булдыклы кеше иде, эшчән булды, бөтен эшне эшли иде.

Тара сөйләшәндә дә дәвамлы үткән заманның -п йатыр (утыр) + ите аналитик конструкциясен куллану (тевриз сөйләшәндә ул шактый актив) очраklары күзәтелә: *Пайа Мәстүрә әйтә ите, мин пороңгы көйләрне пеләм, тите* — Бая Мәстүрә әйтеп тора иде, мин борынгы көйләрне беләм, ди. *Қайғырып йатыр ите, пинсийәм ас, ти ите* — Қайғыра иде, пенсиям аз, ди иде.

Билгесез киләчәк заман әдәби телдәгечә ясала, зат кушымчалары 1 нче һәм 2 нче затларда тулы һәм кыска вариантларда булырга мөмкин: *алырмын/алырым, алырбыс/ алырбыслар, алырсын/ алырсың, алырсыс (+ -лар)/алырс/алырыс (+ -лар), алыр, алырлар*; юклыкта: *алмасмын, алмаспыс (+ -лар), алмассың, алмассыс (+ -лар), алмас, алмаслар*.

Мисаллар: *Ултырың, ултырың, цай эцәрпесләр* (эчәрбез). *Утыра алмасмын* (алмам), *авырып китәм. Қас тебетеннән тағы берне эшләрем* (мендәр). *Ашаныб алың, анан йазарыс* (язарсыз). *Башқа нийәрсәбесне пирмәсбес* (бирмәбез). *Онотмасмын, пиререм* (онытмам, бирермен). *Көтмәсмен, пара торырым* (көтмәм, бара торырмын).

3 нче зат берлек сандагы киләчәк заман формасына да -ды/-де кушымчасы ялгану очраklары бар: *Қәсер йатарды* — Хәзер ятар. *Қышқыға аны нейцек сақларты* (саклар), *пелмәйем*.

1 нче һәм 2 нче затта -лар/-ләр күплек кушымчасы да өстәлә: *Сләр килерсесләрмә* (килерсезме) *қунаққа. Цай эцәйек, антан йасынырыслар* (язынырысыз).

Боерык фигыльнең мәгънәләре, кулланылыш үзенчәлекләре, нигездә, әдәби телдәгечә.

Барлык себер диалектларына, Урал төбәгендәге пермь, златоуст, эчкен, бөре сөйләшләрәнә хас булганча, тара сөйләшәндә дә 2 нче зат боерык фигыльнең күплегә -ың/-ең/-ң кушымчасы белән формалаша: *Песләр сләрне пеләбес қуй, ыриса булың, қоталашыйқ, тите* — Без сезне беләбез бит, риза булыгыз, кодалашыйк, диде. *Цайлар қайнаты, ашаның* — Чәй кайнады, ашап алыгыз. *Ултырың, ултырың, цай эцәйен* — Утырыгыз, утырыгыз, чәй эчик.

Хөрмәт белән мөрәжәгать иткәндә, 2 нче зат берлек санда да шушы ук кушымча кулланылырга мөмкин: *Син тә килең, юсоқ пелән сыйланың* — Син дә кил, эрбет чикләвеге белән сыйлан.

Йә әле, мә һ. б. ш. мөрәжәгать сүзләренә дә -ың/-ең кушымчасы ялгана: Мәң, тәмнәп пағың — Мәгез, авыз итеп карагыз.

Боерык фигыльнең 2 нче зат күплегендә диалект өчен гомуми -ың/-ең/-ң, -(ы)ғыс/(э)гес формаларына тагын күплек кушымчасы да өстәлергә мөмкин: *Анта қуймағыслар* (куймагыз). *Утырыңлар* (утырыгыз) *урынға*.

Шунысы характерлы, тара сөйләшәндә боерык фигыль формаларына да -ты/-те кушымчасы ялгана. Мондый форма боеруның бик

дәлилле икәнлеген, эшнең һичшиксез башкарылырга тиеш икәннен белдерә: *Парыңты, барыңты анта, ул кән пеләте қуй* — Барыгыз анда, барыгыз, ул күп белә бит. *Ник йәш полсынты?* — Ник яшь булсын?

2 нче зат берлек сандагы боерык фигыль *-ғын/-ген* кушымчасы белән ясала: *Писәнен қуйғын* (куй). *Монә сән сөйләп пирген* (бир). *Үлгә-немтә тә иманымнан айырмағын* (аерма), *тип теләк теләйсен игән*.

Теләк фигыль. Тара сөйләшәндә дә теләк фигыль (билгеле булганча, ул 1 нче затта була) *-айын/-әйен* (берлектә), *-айық/-әйек* (күплектә) кушымчалары белән ясала. Мондый күренеш себер диалектларының характерлы үзенчәлегә булып тора. Мәсәлән: *Сөйөб алайын тейте, йыслап-йыслап сөйөб алты баламны* — Сөеп алым әле, диде, иснәп-иснәп сөеп алды баламны. *Ултырың, шурба қойайым, шурб + эцәсес-мә?* — Утырыгыз, шулпа салым, шулпа эчәсезме? *Тирәсәсенә барайын* (барым әле) *мән*. *Пецәнне моғоллатайық* (чүмәләгә өйдерик). *Цай эцерәйен, керең* — Чәй эчерим, керегез.

Теләк фигыльның 1 нче зат күплек формасы, сөйләшкә хас үзенчәлек нигезендә күплек кушымчалары ала: *алайықлар* — без алым әле, *киләйекләр* — без килик әле.

Тара сөйләшенең үзенчәлегә шунда, әлегә 1 нче зат күплек формасына тагын күплек (*-лар/-ләр*) һәм шуның өстенә *-ың/-ең* кушылып та ясалырга мөмкин: *Ултырың, ашайықларың* (ашым әле). *Әйтәң, сыу цумайықларың* (коеным).

Н и я т тара сөйләшәндә *-мақ/-мәк* кушымчасы белән дә белдерелә: *Арақ эцмәкмейтек ул шақыт* — Аракы эчмәкче идек ул вакыт. *Эшкә кермәкитем анта* (кермәкче идем). *Туй йасамақцыбыс* (ясамакчы булабыз). *Мешәк палаты, перәү алмақците* — Песи баласы, берәү алмакчы иде.

Эчке теләк (*-асы/-әсе + килә*) *-ғы/-ге + килә* (< бор.-төрк. *тели*) төзелмәсә ярдәмендә белдерелә. Эш субъектын, башкаручыны белдерә торган сүзләр, нигездә, баш килеш формасында булалар, грамматик күрсәткечләр төп фигыльгә ялгана: *Үсем тә күргем киләте* (күрәсем килә), *парған йуқ. Парғысы килсә* (барасы килсә), *машина бар ғуй. Апиратсә эшләткем килмәй* (ясатасым килми). *Үс телеңтә сүләшкен киләте қый* (сөйләшәсең килә бит).

Ю н ә л е ш л ә р. Кайбер фигыльләр әдәби телдә теге яки бу юнәлеш формасында урнашып калганнар һәм төп юнәлеш функциясен башкаралар, сөйләштә исә аларның тамыр формалары кулланыла: *пөтү* — бетерү, *суу* — суыну, *туу* — тудыру һ. б. Мәсәлән: *Қәсер тышып қуйам* — Тиз генә табам (тудырам баланы). *Ашығыс сушыйты, эцең инте* — Ашыгыз суына, ашагыз инде.

Бер юнәлеш урынына икенче юнәлеш формасын куллануның түбәндәге очрақлары бар. *Сүгешү* — сүгенү: *Ул арата сүгеште, үгерте* — Шулар арада сүгенде, акырды. *Утысу* — утырту: *Тәнә шуларға су утыс* — Әнә шуларға су утырт. *Йышышу* — юыну: *Йышышып сөртөнү кәрәк, тәрәт йаулық кәрәк* — Юынып сөртенергә кирәк, сөлгә кирәк.

Барлык себер диалектларына, Урал төбәгендәгә кайбер татар сөйләшләрәнә (пермь, тепекәй, стәрлетамак һ. б.) хас булганча, тара сөйләшәндә дә кайтым юнәлеш активрак кулланыла, һәм ул мәгънә функциясе белән әдәби телдәгә эквивалентына туры килеп бетми. Мәсәлән:

Тис ашанты та китте — Тиз генә ашады да китте. *Мин урланам пы йақта, цицинәм қасан өстә йоклап йататы* — Мин урлым бу якта, әниемнең апасы мич башында йоклап ята. *Тәртнә мән утын алып киләте пер ашануға* — Бер ашау өчен (ашауга) чана белән утын алып килә. *Көцөм петкәнцә эшләнәм* (эшлим).

Мисаллардан күренгәнчә, башкарылган эш башкаручының үзе өчен, үз өстендә башкарыла, башкаручыга кайта. Бу яктан *-ын/-ен* кушымчалы фигыльләр әдәби телдәге кайтым юнәлешеннән аерылмыйлар. Әмма әлеге фигыльләр янында конкрет объект аталмый, эш гомуми характерда башкарыла: Эшнең объектына килгәндә исә фигыльләр төп юнәлештә булалар. Мәсәлән: *ул ашанды — ул цийә ашады* һ. б.

Эшнең кабатлануы (*-ғала/-гәлә*) тара сөйләшәндә дә әдәби телгә хас формалар белән белдерелә, тик ул *-ғыла/-гелә* вариантында кулланыла: *Анта кунқылап йөртө* — Анда кунгалап йөрде.

Бу кушымчаның мишәр диалектына хас вариантын (*-ықла/-еклә*) куллану очраklары бар: *Уғырасы қоторыпты, тиләр, сыйыр йөрәкләсә* — Сыер йөргәләсә (тынычсызланса), украсы котырган, диләр. *Уқықлайпыс, кәситләртә йаса қый* — Укыштырабыз, газеталарда язалар бит.

Тара сөйләшәндә Урал төбәге татар сөйләшләрәнә хас *-ыңғыра/-еңгерә* формасы теркәлгән, ул эшнең кимрәк дәрәжәдә үтәлуен белдерә: *Йаратыңғырамайым* (яратып бетермим) *палларның эшләрен*.

Бу күренеш бик сирәк очрый.

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив һәм башка формалар. Көнчыгыш диалектларга хас булганча, тара сөйләшәндә дә инфинитив *-ғалы/-гәле/-қалы/-кәле* кушымчасы белән ясала: *Боларны себерәк теленә өйрәткәле* (өйрәтергә кирәк). *Кергәле килә* — Керергә килә.

Инфинитив (*-ғалы/-гәле*) *отур* (утыр) ярдәмче фигыле белән килгәндә, хәзерге моментта башкарылачак эшне белдерә: *Аптаус парғалы отура* — Автобус озакламый (яки: менә-менә) китәргә тора.

Инфинитив исем фигыль һәм юнәлеш килеш кушымчасы белән ясалырга мөмкин: *Тыңлауға* (тыңларга) *та кеше кәрәк. Йәшләр уғуға китәте* (укырга китә). *Күтәреләм тәйгәнне күтәрү гәрәк* (күтәрергә кирәк). *Ташты, инте аны йуу кәрәк* — Ташыды, инде аны юарга кирәк. *Өц тулуға* (туларга) *ун минут*.

Бу үзенчәлек барлык себер диалектларында да очрый. Тара сөйләше исә әлеге күренешнең активлыгы белән үзенчәлекле.

Тара сөйләшәндә *-мақ/-мәк* формасы түбәндәге мәгънәләрдә күзәтелә:

Инфинитив: *Пер көрмәккә чан пирмәк* — Бер күрергә жан бирә.

Шөбһәләнүне, шикләнүне белдерә һәм әдәби телдәге *-ушы/-уше* + бар төзелмәсенә туры килә: *Йәнчелмәк пит, алай өстө-өстөнә өйөп* — Янъчелүе бар бит, шулай өсте-өстенә өйгән.

Ниятне, теләкне белдерә (бу турыда югарыда кара).

Көчле гажәпләнәп, сорау катыш ис китүне белдерә: *Антай кәл болмақмы?! — Шундый хәл буламыни?! Кил цай эцәб алайын — Рәхмәт, эчәсе килми — Эцмәй булмақмы* (эчми димени)!!

Билгеле бер төркем сүзләрдән *-мыш/-меш* формасы ясала: *Ишетмеш кенә қалғам, күрмәгәм* — Ишетеп кенә калдым, күрмәдем. *Ишетмеш мән әйтәде* — Ишетү буенча әйтә.

Исем фигыль. Әдәби телдәге кебек үк, тара сөйләшәндә дә ул -у/-ү кушымчалары белән ясала һәм мәгънә функцияләре белән дә аерылмый: *Қысқа ыштан кийү йуғиде борон, кигесмәй дегеннәр. Анта йәшәү қыйын пулғанға мин монта цықтым. Тубал элөп аш цацу (ашлык чәчү) булған. Өй-төнйаны арыту (чистарту) да йоқ. Киц ыутырыу була торған, перәүләр аулақ қалса. Порон сыйрақ күрсәтү йуғите.*

Сирәк кенә -ыш/-еш кушымчалы исем фигыльләр очрый: *Килен-цәк цымылтықта утырған, туйт + утырыш йуқ, ике цыбық ман ацатыләр әцемлеген, күремнек пирәсең күргәц* — Яшь килен чыбылдык әчәндә утырған, туйда утыру юк, ике чыбык белән бөркәнчеген ачалар (табын янында), күргәч бүләк бирәсең.

-ыш/-еш кушымчасының урын-вакыт килеше әд. -ғанда/-гәндә формасына туры килә: *Аптабыс пелә килеб утырышта иске сийарәт пулыпты* — Автобус белән килгәндә (килгән жирдә) иске зират булған. *Пы йақтан китешен кумпликыс төсөтөләр* — Бу яктан киткәндә (киткән жирдә) комплекс төзеделәр.

Сыйфат фигыль. Тара сөйләше сыйфат фигыль формалары һәм аларның мәгънә үзенчәлекләре белән, себер диалектларынан гына түгел, әдәби телдән дә аерылмый. Аерымлыктар кайбер формаларның фонетик вариантларында яки аларның кулланыш ешлыктарында күзәтелә.

Хәзерге заман сыйфат фигыльләр -уцы/-уце (-учы/-үче) кушымчасы белән ясала, тик бу форма сөйләштә чагыштырмача пассив кулланыла.

Сыйфат фигыльнәң әдәби телдәге -а/-ә торған аналитик формасы сөйләштә -а/-ә + таған/тәгән (-таан/-тәән) вариантларында да әйтелә: *Гәпләшә тәән* (сөйләшә торған) *кеше. Ала таан* (ала торған) *мурыцым пар. Онаш кисә тәгән* (кисә торған) *қуна алыпты. Мине қаршы ала таған* (ала торған; алучы; алыр) *кеше болса, қайтайын, мәйтәм.*

Әдәби вариантны куллану очрактары да күзәтелә: *Пороңқоно пелә торған пашлықларға интегесмә?* — Борынғыны белә торған әбиләргә кердегезме?

Тара сөйләшәндә -қылық/-келек/-ғылық/-гелек (-ырлық/-ерлек) кушымчалы сыйфат фигыль, әдәби тел (житкелекле, житәрлек ризык һ.б.) белән чагыштырганда, актив күзәтелә: *Йитте йәнне туйдырғылық* (туйдырырлык) *сөте бар. Ашым пар ашағылық* (ашарлык). *Ашағылық аш йуқ ите, тарықлар төйтөк* — Ашарлык ашлык юк иде, тарылар төйдек.

Бу формада юклык кушымчасы -ма/-мә турыдан-туры нигезгә ялгана: *Пармақ тоймағылық* (тоймаслык жылы) *пулса қатық ойотасың.*

Үткән заман сыйфат фигыль -ған/-гән/-қан/-кән кушымчасы белән ясала: *Қултан эшләгән майлар ман цай эцтек* — Өйдә язған ак май белән чәй әчтек. *Аннан йаңа посаулаған сыйырларға ацытқы* (башак) *йасай тыған. Утырған қыс урын табар* (мәкаль). *Өйгә гергән кеше қоры цықмас, Күргә гергән кеше тере цықмас* (әйтең).

-ыр/-ер/-р кушымчалы сыйфат фигыль, исемләшәп, зат, килеш һ.б. грамматик күрсәткечләр ала, икенче эшнәң вакыт ягыннан чиген

белдерә һәм мәгънәсе белән исем фигыльгә туры килә. Мәсәлән: *Қайтып килеренә* (килүенә) *ун-унбишләп бичә йыйылған*. *Пешер мин килергә* (килүгә). *Әнийем үләрҙә* (үләр алдыннан) *йылайым*. *Мин пелердә* (белгәндә) *ат бирә тегеннәр питийә сәдәҡасына*.

Бу форманың юклыгы чыгыш килеш кушымчалары ала һәм хәл фигыль функциясен башкара: *Йоқламастан* (йокламыйча) *тыңлар ийем*. *Әүшәл қысны күрмәстән* (күрмичә) *ала тығансың*. *Сүснең мәнен пелмәстән кәпләнмә* (белмичә сөйләшмә).

Сөйләштә *-ған/-гән* формасы, саз ягы, төмән сөйләшләрәндәге кебек, тартым кушымчасы да ала, тик бу күренеш алай актив түгел: *Төнйата та, үлгәнәммә* (үлгәннән соң да) *тә иманымнан айырмағын*, *тип теләк теләйсен игән*. *Әрмийәгә киткәнәнтә* (киткәндә) *пер ғысы пулмаған*.

-ған/-гән формалы сыйфат фигыльләр, тартым һәм аннан соң *-ча/-чә* кушымчалары алып, әдәби телдәге *-ғанда/-гәндә* формасына тәңгәлләшергә мөмкин: *Бервақыт мин үсем ирмәкләшеп китеп утырғаныпысча* (утырганда) *көлткөм килеп китте*. *Мин күргәнәммә* (күргәндә) *вақлары ике генәйте*.

-ған/-гән формасының юклыгы йуқ сүзе белән дә ясала: *Мал йоқ полғанға* (булмағанга), *ишегалтымны сәтәб уләң пасып китте*.

Хәл фигыль. *-ып/-еп* кушымчалы хәл фигыльнәң ясалышы һәм мәгънә үзенчәлекләре әдәби телдәгечә: *Утын тайырлап пирәделәр* (әзерләп бирәләр). *Онотқақ пулып қуйғаным* (булып куйдым). *Килеп пақсын* (килеп карасын).

Юклык формасы түбәндәге кушымчалар белән ясала:

-мағынцы/-мәгенце: *Пулышмағынцы пулмайды* — Булышмыйча булмый.

Шулай итеп, тубыл-иртыш диалектының тара сөйләшендә дә *-ып/-еп* формалы хәл фигыльнәң юклык кушымчасы борынғы вариантта сакланып килә.

-майцы/-мәйце: *Өйгә кергәң, җай эңмәйце җықмайлар*. *Киленцәк қайын-қәйнәсенә күренмәйце йөргән*.

-мастан/-мәстән: *Уғымастан* (уқымыйча) *терәктерис булып китте*.

-мас/-мәс: *Күрмәс* (күрми) *қалтық сабан тойны*.

Әдәби *-ғач/-гәч* кушымчалы хәл фигыльнәң тара сөйләшендә түбәндәге вариантлары һәм төрле эквивалентлары кулланыла:

-ған/-гән + суң, -ған/-гән + сын/сен: *Күрше ашылта бер қатын пар ит, ире үлгән суң* (үлгәч) *тораға китте*. *Чығарып ташлаган суң, штатны қысқартқан сын* (чыгарғаннан соң, штатны қысқартқаннан соң) *миндә тордо*. *Әземлекне* (яшь киленнәң бөркәнчеген) *ачыб алған сын* (ачқаннан соң), *киленцәк өстәлгә утыра*.

-ғаң/-гәң: *Қапқатан кергәң кийәү, ақца җаңалар, кампит җаңалар*.

Чикләүне белдерә торған *-ғанчы/-гәнче* формалы хәл фигыльнәң тара сөйләшендә түбәндәге фонетик вариантлары һәм лексик-семантик эквивалентлары бар:

-ғынцы/-генце: *Үскенце антай ашылны күрмәгән*. *Ул ғайтқынцы иргә җыққан мин*.

-ғынҗа/-генҗә: *Көңөм пөткенҗә эшләнәм*.

-*ғанцыққа/-гәнцеккә*: *Әрмийәтән килгәнцеккә* (килгәнче) *қорғоу аша сөйләшәт* (килен каенатасы белән).

Юклык формасы *-ма/-мә* кушымчасы белән ясала: *Ул перибадит итмәгенце* (тәржемә итмичә) *аңламайым. Регистрация булмағынца* (булмый торып) *паланы йасмыйлар икә.*

-*мас/-мәс*: *Сәәт ике булмас* (булганчы) *киптеләр.*

-*мас/-мәс + поро(н)*: *Өйләммәс поро* (өйләнгәнче) *өләп китте.*

-*мастан/-мәстән*: *Алтты тулмастан* (тулганчы) *тораң. Пелмәстән, көрмәстән* (белмичә, (бер-беребезне) күрмичә), *йәшләй қушылған.*

-*ғанчы/-гәнче* кушымчалы хәл фигыльләр тартым кушымчасы алалар, тик бу күренеш тара сөйләшәндә, төмән, тубыл һәм саз ягы сөйләшләрә белән чагыштырганда, сирәгрәк күзәтелә: *Мин йеңкәмтә йәшәтем кийәүгә цыққанымца* (чыкканчы).

Мондый тартымлашкан форма башка мәгънә төсмерләре дә белдерә: *Қәсер йөргәнемце, қәсер тышып қуйам* — Хәзер генә йөрөп торам, хәзер генә (баланы) тудырып та куям.

Әдәби телдәге *-ғанда/-гәндә* (кайтканда кер, барганда ала бар) формасына тара сөйләшәндә *-уышлый/-үешлий* (чагышт.: шулай ук тау ягы төркеме һәм кайбер мишәр сөйләшләрәндә дә) кушымчасы тәңгәл килә: *Қайтуышлый ғына кереп кәпләпте* — Кайтканда ғына кереп сөйләгән. Бу үзенчәлек сирәк күзәтелә.

Сөйләштә әлегә мәгънәдә *-ышлы/-ешле* формасы да кулланыла: *Садикны күргән пулырс ашылға керешле* (авылға кергәндә).

Бәйлекләр. Тара сөйләшәндә дә аларның төп составы, нигездә, әдәби телдәгечә, тик аларның әйтелешләрәндә аерымлыктар табыла.

Ман/мән/белән — белән: *Питайны ат ман* (белән) *суқтырғаннар. Машинә мән килптеләр алғалы* — Алырга машина белән килделәр. *Ман* варианты сөйләшнәң мишәр сөйләшләрә белән уртаклыгын күрсәтә.

Күк/күшек/кебек — кебек: *Қураға йаңа гергән мал күшек инте, нишләтерсең* — Абзарға беренче мәртәбә кергән хайван кебек инде, ни эшләтерсең.

Цақ — чаклы: *Монн цақ үскәнентә тәре тин қорота тоған қысыл тамырны* — Песи алабутасын монның чаклы үскәч дару итеп киптерәләр.

Хәтле/қәтле: *Ыштаннар оссон, палақлар тубыққа қәтле.*

Аша/ашыра — аша: *Йул ашыра күршепеснең қамақ пулыпты* — Юл аша күршебездә күсе булган.

Тара сөйләшәндә түбәндәге диалекталь бәйлек сүзләр күзәтелә:

Түгәрәк — тирә: *Ашыл түгәрәктә күлләр кән* — Ашыл тирәсендә күлләр күп.

Төп — ян: *Анан ары бойыста қайтқантә төбөмтә ике қатын утырып параты* — Аннан соң, поездда кайтканда, янымда ике хатын-кыз утырып бара.

Кисәкчәләр. Барлык себер диалектларындагы һәм Урал төбәге сөйләшләрәндәге кебек, тара сөйләшәндә дә *қуй/ғуй/қый* раслау кисәкчәсе актив кулланыла: *Тийертән пәрмәцә шигелле қылып кийәделәр, сыуда ләң пулып китәде, йәш тире қый* — Тиредән бөрмәле шикелле ясап кияләр, юештә (суда) жебеп китә, чи тире бит.

-*ласа/-ләсә*: *Оноттым ләсә* (ләбаса).

да/дә кисәкчәсенең тавтологик кабатлануы: *Қәсер тә-дә цығады тирескәк* — Арпа хәзер дә чыга. *Хәсер дә-дә ағацлы йер түгел* — Хәзер дә урманлы жир түгел.

Сорау кисәкчәсе киң вариантта кулланыла: *Көйләгемә, йүпкәсемә, айырып пулмайды* — *Күлмәгемә, юбкасымы, аерып булмый*.

Фигыльләр дә ул еш кына зат кушымчаларыннан алда ялгана: *Син қуй суйамысын?* — Син сарык суясыңмы? *Қәсер ашаймысы?* — Хәзер ашыйсыңмы? *Күреп пағамасын?* — Карап карыйсыңмы?

-мы/-ме кисәкчәсе исем хәбәрләрдә дә зат кушымчасыннан алда килә: *Пәппәләр өйтәмә, саумылар?* — Балалар өйдәмә, исән-саулармы? *Мешәк паламылар?* — Песи балаларымы? *Син бинсийәдәмесең?* — Син пенсиядәсеңме?

Әдәби телдәгә кая әле, кая кисәкчәсе урынына қәне, кәнә, кәнәкә сүзләре кулланыла: *Кәнә, пир миңа* — Кая әле, бир миңа. *Кәнә, аңа йөрүңе тә йуқ* — Әнә, аңа килүче дә юк. *Қәне, сийырны мин әйдәп киләйем* — Кая әле, сыерны мин алып килим.

Көчәйтү кисәкчәсе ролендә *әшкәрә, қыйамәт* һ. б. сүзләр кулланыла: *Әшкәрә йышан пулып қый Қасан* — Казан бик зур булып киткән бит. *Қыйамәт раскут цығыр ите* — Бик зур расход чыгар иде.

Синтаксик үзенчәлекләр

Сүзтезмәләр. Исем-исем сүзтезмәләргә бернинди кушымчасыз формалаштыру: *Сөннәткә утысқаннар, аннан той йасағаннар, сөннәт той* (сөннәт туе).

Бәйләкләр һәм бәйлек сүзләр белән килгәндә, алмашлыктар янәшәлек юлы белән бәйләнә: *Пес саманта* (безнең заманда) *қыйын ите, қәсер байцылық қый. Цапмайлар пес йақта* (безнең якта) *аны. Пес бахытны утпуска йуқ* — Безнең заманда отпуск юк (иде). *Сес йақта антайма саң?* — Сезнең якта да гадәт шундыймы?

Кайбер фигыльләр, әдәби тел белән чагыштырганда, башка килешләргә башкара: *Аларға қайғырыб утырам* — Алар өчен кайгырам. *Сағынамын Қасанға* — Казанны сағынам.

Хәбәр. Исем хәбәрләргә хәбәрлек кушымчалары ялгана: -мын/-мен, -сын/-сен, -ты/-те, -пыс/-пес, -сыс/-сес/-с, -лар/-ләр. Мәсәлән: *Песләр икәүбес* — Без икәү. *Мин қунақтамын* — Мин кунакта. *Песләр ул цақта палабыс қуй* — Без ул чакта бала бит. *Ний киленцәкте ул?* — Нинди киленчәк ул? *Сәксән пер йәшмен, йегермә алтыныңмен* — (Мин) 81 яшьтә, 26 нчы елгы.

Ия белән хәбәр ярашмау очрактары: *Мин аңа йәнем көйтә* — Минем аңа ачуым килде. *Томарны сайлый тағыннар, қайсы кесәсенә тыгып йөргәннәр* — Доғалыкны йөртәләр, кайсы кесәсенә тыгып йөртә.

Фараз итү, икеләнү бул ярдәмче фигыле белән белдерелә: *Сес ашылны күрмәгән былырсыз* (күрмәгәнсездер). *Цацқан пулыр аш* — Ашлык чәчкәннәрдәр.

Бу мәгънә билгесез киләчәк заман формасы белән дә белдереләргә мөмкин: *Йеләк тийереп йатырлар* — Жиләк чистарталардыр.

Сорау кисәкчәсенең сөйләштә, мишәр диалектындагы кебек, жөмләнең логик басым төшкән кисәгенә ялгану очрактары

теркәлгән: *Исәнме ите?* — Исән идеме? *Уғығанмы болған?* — Укыган булганмы?

Кушма жөмлөләрнең бернинди чарасыз, интонация ярдәмендә генә оештырылуы игътибарны жәлеп итә: *Иге арғалыкныңқы* (матчаның) *башынта булады тушалык, өй ийәсе йаратсын.*

Тара сөйләшендә аналитик иярченле кушма жөмлөләр күзәтелә: *Қасыны ницек Қасан қалқы эшли, алай ук қылабыс нес тә* — Без дә казыны Казан халкы эшлэгәнчә үк эшлибез.

Шулай итеп, тара сөйләшенә диалекталь үзенчәлекләрнең үзенә бер төрле системасы хас. Анда тубыл-иртыш диалекты өчен характерлы булган күренешләрнең аермалы якларын икегә бүлеп карап була. Берьяктан, аны бараба диалекты һәм алтай телләре белән якынайта торган үзенчәлекләр аерылып чыга: борынғы төрки вокализмына хас күренешләр (*у, ү—о, ө, түгүл, нүгүн* тибындагы иренләшү гармониясе, борынғы *-ыг/-ег* кушыклары урынына *-у/-ү (-ы/-э (е))* куллану (*көцлү, кечү, олу* һ. б.), яңгыраулашуның, кыскаруның алтай телләренә хас (*нажы* — башы, *узал* — усал) вариантлары һ. б. Икенче яктан, үзбәк теле белән уртак күренешләр күзгә ташлана: зат белән төрләнгән күплек сандагы алмашлыкларга, фигыльләргә *-лар/-ләр* кушымчасы кушылу, *-лай (ын)/-ләй(ен)* охшату-чагыштыру кушымчасы, палаталь гармониянең бозылу очраklары һ. б. Бер төркем күренешләр татар теленең башка диалектлары белән уртак: *-ған* кушымчалы үткән заманның төрләнеше, яңгыраулаштыру, *-ай/-әй* дифтонгларының тараюы һ. б.

Лексик үзенчәлекләр

Тара сөйләшенең лексик-семантик системасы, әдәби телгә һәм себер диалектларына хас уртак лексика белән беррәттән, үзенчәлекле сүзләрне дә эченә ала. Биредә кайбер тематик төркемнәрне берәз күрсәтеп үтәбез.

Кеше һәм жәмгыять (бәйрәмнәр һ. б.) белән бәйле сүзләр: *цацтуй* — 40 көнлек булгач, баланың чәчен алу һәм шул уңай белән уздырылган мәжлес, *сөннәт той* — сөннәткә утырту уңае белән уздырылган мәжлес, *әйетләшү* — гает ашына йөрү, *шықлар* — изгеләр: *Алем шық, Әске шық, Пайси шық* һ. б.; *кусайтынға килү* — берәү ерактан кайтса, аны күрергә килү, *томар* — догалык, *қурцақ көтәр* — курчакка табынучы һ. б.

Кыз алу-бирү белән бәйле йола исемнәре: *сип* — кызга егет ягыннан бирелгән әйбер (кием-салым һ. б.), *цығыт* — кыз йортыннан егет йортына алып килгән барлык әйбер (*оунике цана цығыты цыққан қартнамнеңке*); *некә йаулык* — кызга егет ягыннан никахка бирелә торган яулык, *ширбәт сушы* — никахка килгән кешеләр алып килә торган жимеш суы; *сашым* — егет ягыннан туй ясар өчен бирелә торган ашамлык әйберләр (акча, чәй, он, шикәр, ит); *цөбрәк йырту* — кыз кияү йорты бусагасыннан атлар алдыннан ике кызның ситсыны уртадан ертуы; *қуйын йемеш* — 1) кыз куенына кергәндә кияү алып килә торган күчтәнәчләр (нигездә, йөзем жимеше), кияү аны махсус *пуқцаға* салып алып килә; 2) берәү ерактан кайтса, аңа да «куйын йемеш» ашарга киләләр; *туй мулцашу* — туй көнен билгеләү, *әцем-*

лек — яшь килең бөркәнчеге (аны ике орзоқ тоттороп пер палаға ацтыралар, килең аңа пүлэк пирә), утау түшәк — кияүләп яту (тик ул егет ягында булган); некә қойу — никах укыту һ. б.

Туганлык атамалары: *инә* — әни, *әбә* — апа, *әкә* — абый, *цицинә* — әти яки әнинең бертуган апасы, әти яки әнинең бертуган абыйсының хатыны; *цицата* — әти яки әнинең абыйсы, әти яки әнинең апасының ире; *қәртнә//нәнә* — әти яки әнинең әнисе, *қартта/тәтә* — әти яки әнинең әтисе, *пәпә/бәп(п)ә* — яшь бала, *қайын-қәйнә* — каената-каенана, *қайынпигә* — иренең яки хатынының апасы, *күц кийәүгә керү* — йортка керү һ. б.

Кешене төрле яктан тасвирлый торган сүзләр: *йышан* — зур, *алаша* — тәбәнәк, *пейек* — озын буйлы, *шытыр* — шадра, *мәштәк* — тәбәнәк, карлик (чагышт. саз ягы сөйләшкәндә: *мәхцә*), *ақсаңнау* — аксаклау, *қатты гүс* — кырын күз, *күрсәткец пармақ* — имән бармак, *цыцалақ* — чәнчә бармак, *қунақ* — чәчәк (авыру), *қандыр* — талак, *сағыр* — чукрак, *пусамық* — аксыл (кеше), *албындыру* — юату, *шом* — начар (кеше һ. б.), *қақшалу* — борчылу, *уңны* — уңган, булдыклы, *қалыйу* — эреләнү, кылану, *кәпкер* — сүзчән, сөйләшергә яратучан, *иркәтәй* — иркә һ. б.

Житештерү һәм төрле хужалык эшләре: *қыра* — басу, кыр, *себертү* — тырмалау, *керәтә* — яшелчә бакчасы, *пыйас* — суган, *чәшнәк* — чеснок, *күчә* — эре арпа ярмасы (перловка); *палға* — чүкеч, *қыпсушыр*, *кәпчәллә* — кадак суыргыч (клещи), *қолац* — утын үлчәү берәмлеге, *кәсү/кисү* — киндер станы, *арыш* — тәртә, *ауцы* — балыкчы, *сунарцы* — аучы һ. б.

Йорт-жир каралтылары, жиһаз: *өй йасау* — өй салу, *испушкә* — кухня итеп файдаланыла торган жәйге өй, *урынтық* — сәке, *путпиллә* — идән асты капкачы, *урнасты* — идән асты, *пат-қыц* — печәнлектә менә торган баскыч, *әүле* — өйалды, *қуш өй* — урта-сында өй алды булган ике өй, *арғалық* — матча, *иргәнәк* — мич арасы, *кәпкә* — жылы абзар, *ачық қура* — тышкы абзар, *төшәнцек* — корама тышлы сырған киез, *күсә* — зур металл савыт (чәй кайната торган), *тәрәт йаулық* — сөлге, *үрмәк* — палас, *йулақлы үрмәк* — буй-буй палас, *цене* — чынаяк, *шабала* — кашык, *төйөс* — туздан эшләнгән цилиндр рәвешле савыт һ. б.

Тормыш-көн күреш. Аш-су атамалары: *қасы* — өйдә ясалған колбаса, *кәйгенә* — киптергән иттән бәрәңге, йомырка, суган кушып пешерелгән аш; *шырбүрәк* — эремчек сумсасы, *шиңгән май* — көнбагыш мае, *нан* — ипи, *кан(ы)т* — шикәр, *кәбәц папырсақ* — ба-вырсак камырын юка итеп жәеп, түбәтәй рәвешле итеп пешерелгән камыр ашы һ. б.

Киём-салым атамалары: *олло тун* — толып, *камсул//кәч-тум* — костюм, *эцке тун* — костюм, *чәкән* — бизәк, *төйрәшец* — була-ка, *сүкмән* — 1) тула; 2) чикмән; *салма йаға* — алынмалы яка, *тек йаға* — утыртма яка, *мийәли* — бияләй, *перлинка көйләк* — кыска кысалы күлмәк, *киңкә* — күннән эшләнгән үкчәле туфли, *царық* — күннән кыска кунычлы, хатын-кыз итеге, *пәрмәцә* — чи тиредән куныч авызын бөрөп тегелгән аяк киеме, *қысыл пырансус йаулық* — кызыл француз яулык, *пил бөрмә көйләк* — бөрмәле билле күлмәк,

пирәцә — сырған, тездән югары булған жылы киём, *қаш* — ыштан бөрмәсе, *тышмақ//йарғақ* — юкарак тиредән тегелгән бияләй, *тәкмәт* — алъяпкычның путасы, *ату* — читек, *йышым* — йон оек, *быцқақ* — вак мехтан тегелгән тун, *йабынцақ* — якага тегелгән челтәр һ. б.

Бизәнү әйберләре: *қатмыш* — 1) туй балдагы; 2) йөзек, *манит* — тезмә (чәчкап койрыгы), *сарашыц* — электә: хатын-кыз баш киёме (*маңқайына энце мәрцәннән циккән, ците уға ман уралған, түбә турысы ацық пулған*), *муйынцақ* — муенса, *күс* — каш (бизәнү әйберләрендә), *айцық* — прәшкә, *цолпан/цолпы* — чулпы, *түшелтерек* — тәңкәләр тезеп, ука белән басып эшләнгән хатын-кыз бизәнү әйбере, *күкрәккә киелә* һ. б.

Табиғать, жир өсте төзелеше һ. б.: *ағац* — урман, *қуғы* — куаклык, әрәмәлек, *қотоқ* — кое, *қыйу* — бәке, *йайғыр* — салават күпере, *күгерт* — яшен, *күгерт ату* — яшен ату, *айақлы полот* — тиз генә үтеп китә торған болыт, *қован йәшен* — ажаған һ. б.

Хайваннар дәнъясы: *цүри* — каз баласы, *сыбай ат* — печтерелгән айғыр, *турғай* — чыпчык, *циргәй* — чебен, *үрмәкце* — үрмәкүч, *кәшек* — кәккүк, *тал турғай* — сандугач, *тути/түти* — тавык чебие, *цебен* — комар, *иркәк* — хайванның (песи, эт) ата булғаны, *май шабала* — камка (*пер шабала май пирәм, пер шабала цай пирәм, май шабала, оц, оц*), *иргәнәк посау* — яшь (ягъни мич артында тора торған) бозау, *көпкә цығар посау* — 6—7 айлык (ягъни жылы абзарда тора торған) бозау һ. б.

Үсемлекләр дәнъясы: *цийә* — жиләк, *йышан цийә* — мүк жиләге, *урман цийә* — нарат жиләге, *урман* — чыршы, *қашлақ* — пешмәгән жиләк, *этпөрөн* — гөлжимеш, *йабышқан* — дүләнә, *тәгәнәк* — ылыс, *сәрәнә бийас* — сарана суганы, *цел йыша* — кыр суганчасы, *йумрычқа* — тычкан борчагы, *мыцыр* — миләш, *көрөстә/көрөстәй* — гөрөждә, *йүргәмеш* — эт эчәге, *күгел* — күк жиләк, *кәртүп* — бәрәңге, *сәтәб үләң* — песи борчагы һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

сурататлар/ қоталар гилә// олло тыуғаннарын алып парады/ қоталап килтек тиләр// қота төшкәннәр/ эссәмаләйкум/ тип сәләм пирәләр/ маллейкум сәләм// түрдән үтең/ хуш килепсес// мийнтә малай/ сеснең тә қыс песнең// қота-қотағый булып килтек// перенце ишекне пирештә аца тиб әйтәделәр// игенцеләй туй мулцашу тип// йарашқаннар/ әле туй билгеләнмәгән тип сөйләйләр// йарашқац савым пирәделәр/ савымға ақца/ цай/ он/ қаныт/ ит// сип кейемне малай пирәде// қысныңқы пашына негә қойоп йаулық пәйләйсең/ малайға кәбәц// қысны күцөргән сен/ йортқа кергәнтә йомошақ аяқлы булсын тип йастыққа йә тирегә басқыралар/ ақ цөбрәк йырталар/ бәхетле бул тип йегет йақтан пер гилен йырта// киленцәк йортқа герә/ бүлмәгә утырталар/ уңы-сулы ман утыра// кийәүнең тә тушы уңы-сулы була// өстәлгә утыралар// қапқатан кергәц кийәү йақ ақца цәцәләр/ қамыр цәцәләр киленнең башына// онаш кистертеләр минән қәйнәләрем/ суңғы сыйға булама/ суңғы сыйда пәләш/ папырсақлар/ хәтерлерәк туғаннарны ғына цақыралар// тусқазан (ав. ис.) көйө йырлайлар// қысны алып қайтқантә әцемлек мән алып қайтқаннар/ күц күцөргәнтә// йаып/ йегетнең иң йақын туғаны ацарға тийеш пула аны// иге урцық тотқысып пер палаға ацтыралар// килен аца пүләк пирәте// әцемлекне ацыб алған сын килен өстәлгә утыра// сип электә була дыған/ канширт шигелле тегә

торған/ теш белә сүтеп ала тыған/ пуқда тип// пуқда тип сипнеңке тышын
 әйтәделәр// пуқданың эцентә сип була// ақцаны қыс йағы тегә пуқданыңқы
 өстегә/ теш мән сүтеп алаты// сандық сату булаты/ иң йақын йәш туғаны
 сата// сип сандық пулаты қысныңқы// қысны алырга барганта көйәү табаққа
 бару тип әйтәтләр/ әлке сур-сур табақлар йөрткәннәр// игенце көнгә күң
 күцерү тиләр/ пашқотаны пер генә ниқаклы гешене йебәрә// қыс кийәү йақ-
 қа килгәң поларға утау түшәк тигәннәр/ қырық көн булған ул/ йеңгәсе аш-
 су әсерләп йөргән// некә қойалар да туй уйнап/ қоталар қунып қалалар//
 салым титләр аны/ қыс осатуны/ кийәү салым тиләр/ игенце көннә күң
 күцерәләр// қысны алып киләләр тә туй уйнайлар/ анан инте утау түшәк
 кийәүтә//

минең инәм сүли тоған/ әлек қурцақ көтәрләр булған/ әнийемнеңке
 әбисе шунтый қурцақ көтәрләргә төшкән/ қурцаққа табынғаннар// итән
 астынта була игән қурцақлары// аш пешерсә/ анта төшөрәп аларның алтына
 қуйатылар игән// кейем алсалар та иң перенце аларға тегәтләр игән// пер
 қыс ул қурцақларға типкән// қысныңқы айағы қоропты// туйдан соң
 түргеннәшәләр/ түргенгә килгән цағында қысны алып қайталар// утау
 түшәк үткәннән сен түрген үткәргәннәр// минең инәм атам ман кеңе вақытта
 үлгәннәр/ мин йеңкәмтә йәшәтем кийәүгә цыққанымца// төрт сеңнесе бар/
 палтысларым/ төрт палтыс ман йәшәтем/ йеңкә тителәр// манит ақцаны
 тишеп осон қылып цацларына таға тоған пулғаннар// антай пеләсек/
 қатмыш күсле матур була тыған// той қатмышы була тыған// муйын-
 цақлар пар/ ағыйықлары муйындақларның арасынта була тыған әлүле/
 өстәтә йасулары булаты/ ләпләпкә ошашлы (чөгендер төсле кызыл)//

Сөйләүче: Апатаева Рәисә Искәндәр кызы

Омск өлкәсе, Большереченск районы, Үләнкүл авылы

2001 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

ТЕВРИЗ СӨЙЛӘШЕ

Тубыл-иртыш диалектына карый торган бу сөйләш Омск өлкәсенең
 Усть-Ишим, Тевриз (татарча Тәүрәс), Знаменск районнарындагы татар
 авылларын эченә ала. Территориаль яктан ул тара һәм тубыл сөйләш-
 ләре белән чикләнгән. Халык арасында бу авылларны, Иртыш елгасы
 буенда Тевриздан түбәндә (түбән авыллар) яки югарыда (югары авыллар)
 урнашкан булуларына карап, икегә бүлү гадәткә кергән. Түбән
 авылларда сан ягыннан жирле компонент — себер татарлары, ә югары
 авылларда идел татарлары өстенлек итә, һәм шуңа күрә аларның тел
 үзенчәлекләре ягыннан да берникадәр аерымлыктар төсмерләнә.

Тевриз сөйләше вәкилләре борынгы курдактар кабиләсенең дәвам-
 чылары булып торалар. Бу сөйләштә хәзерге көндә дә үзенчәлекле
 күренешләр яшәп килә, алар сөйләшнән саз ягы сөйләше, тубыл сөй-
 ләшенең вагай урынчылыгы һәм бараба диалекты белән зур уртаклыгы
 булуын күрсәтә.

Сөйләш беренче мәртәбә себер диалектлары буенча зур белгеч
 Д. Г. Тумашева тарафыннан тасвирлана (1961; 1977). Бу сөйләш туры-
 дагы мәгълүматлар тагын Ф. С. Баязитова (2001), Т. Х. Хәйретдинова
 (2000, 2001), Д. Б. Рамазанова (1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004,
 2005, 2006) хезмәтләрендә дә чагылган.

Биредә тевриз сөйләше Д. Г. Тумашева хезмәтләренә таянып һәм
 безнең 1997, 2005—2006 елларда Тара, Тевриз, Усть-Ишим районнарына

2001 елда Т. Х. Хәйретдинова белән берлектә Большереченск районына оештырылган экспедицияләр дәвамында тупланган материаллар нигезендә тасвирлана.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Аларның составы ягыннан сөйләш, тубыл-иртыш диалекты кебек үк, әдәби телдән, нигездә, аерылмый. Шулай да тевриз сөйләшендә авазларның әйтелеше белән бәйле түбәндәге үзенчәлекләрне күрсәтергә кирәк.

Сөйләшкә *a* авазының, әдәби телдәге кебек, иренләшкән варианты хас. Беренче ижеккә аның бик нык иренләшкән дифтонгоид варианты (*a^o*) күзәтелә, кайбер очракларда аны хәтта *o^a/o* рәвешендә билгеләргә мөмкин. Кагыйдә буларак, ул беренче ижеккә күзәтелә, бу авазга басым төшкән була: *o^ana* — апа, *o^aйничамал* — диал. Айничамал — Гайни-жамал, *йo^aфып* — йагып, *чо^aй* — чәй, *олапкеч* — алыапкыч, *от/ат* — ат, *Комил* — Камил, *обый* — абый, *қойан /қайан* — кайдан, *побай/поппай/бабай* (шуннан: *поппа*) — бабай, *ота* — ата, *оққа* — ака/әкә — абый, *онтанары* — диал. антан ары — аннан ары, *олға* — алка, *апарам* — алып барам, *бой* — бай — ир, *оны* — ана — әнә һ. б. Мәсәлән: *Тоныңны* (даныңны) *цығарма*.

Шул ук вакытта кайбер авылларда (Уштамак, Туйчы һ. б.) бик ачык, киң әйтелешле *a* авазы да бар, ул да сүзнең беренче ижегендә күзәтелә.

Сүз башындагы позициядә *a* авазын көчле иренләштерү сөйләшнә үзбәк теленә якынайта, анда бу авазны *o* дип язу инде орфографик норма буларак кабул ителгән.

Тевриз сөйләшендә тагын бер үзенчәлек күзгә ташлана: әдәби *a* авазы урынына *y* иренләшмә сузыгы куллану: *Галийуна* — Галия апа, *унтый* — андый, *унта* — анда, *упарам* — диал. апарам — алып барам, *унтан* — аннан, *улға* — алка һ. б. ш. *Муқтанған пуламын* — Мактанған булам.

Бу күчеш *a* авазының көчле иренләшеп *o* га күчүе, *o* авазына исә *y* тәңгәл килүе аша барса кирәк, чөнки *олға/улға* — алка, *опарам/упарам* — алып барам, *онтан/у^oнтан/унтан* — аннан кебек параллельләр булу шул турыда сөйли.

Мондый күренешләрнең аерым очраклары күрше тара сөйләшендә дә теркәлгән. Әмма алар татар теленең башка сөйләшләрәндә билгеләнмәгән һәм тевриз сөйләшенең характерлы үзенчәлеген тәшкил итәләр.

Тевриз сөйләшендә тар әйтелешле *y—ү* иренләшмә авазларына *o^y—ө^y* дифтонгоидлары тәңгәлләшә: *хо^yш киләсес* — хуш киләсез, *О^yтоз* — Отуз (ав. ис.) < утыз, *бо^y лто* — булды, *то^yхта* — тукта, *о^yтоу* — ату — читек, *ө^yтеп китү* — үтеп китү, *кө^yс* — күз һ. б.

Кайбер очракларда, мондый дифтонгоидлар урынына дифтонглар әйтелә: *Оутыс* — Отуз (ав. ис), *йоук* — йук (юк) һ. б.

Киләчәк заман хикәя фигыль кушымчаларындагы *ы—е* авазлары дифтонгоид булып әйтеләләр: *парыйр* — барыр, *килийр* — килер, *алыйр* — алыр, *эстийр* — эзләр һ. б.

Тамырдагы тар әйтелешле *и* авазына киң әйтелешле *ә* сузыгы тәңгәлләшә: *пәрә* — бирә, *әгезәк*, *әгезәк* — игезәк, *кәртү* — диал. киртү — бурау, *тәсбе* — дисбе — тәсбих, *кәмек* — кимек һ. б.

Кайбер очрактарда *ә* авазы дифтонгоидка якын озын аваз булып әйтелә: *к^иәрәк/кәрәк* — кәрәк — кирәк, *к^иәрсәм* — керсәм, *“әртә/эртә* — иртә һ. б.

Шушы ук позициядә киресенчә күренеш тә (*и~ә*) күзәтелә. Бу тәңгәллек түбәндәге сүзләрдә теркәлгән: *йитем* — йәтим (ятим), *тирәс* — тәрәзә, *кимпер* — диал. кәмпер — карчык. *мишәйаклар* — мәшәйаклар — бәрәннәр, *пиклирем* — бикләрмен, *чичәк* — чәчәк һ. б. Шулай ук: *кисил* — кесәл.

Түбәндәге сүзләрдә әдәби *и* авазына *э* (*е*) сузыгы тәңгәл килә: *мерәс* — мирас, *гареп* — гарип, *пелмән* — пилмән, *эмми* — ими, *кейәү* — кийәү (кияү), *эшетү* — ишетү, *эгезәк* — игезәк һ. б.

э (*е*) авазы кайбер сүзләрдә әдәби телдәге *ә* сузыгы урынына да әйтелә: *мәрчен* — мәржән, *пәләмеч* — пәрәмәч, *челтер* — челтәр, *белен* — белән һ. б.

Бу күренеш фиғыль формаларында да күзәтелә: *кийергә* — кийәргә (кияргә), *китерем* — китәрмен, *пелгенче* — белгәнче, *үскергенче* — үстергәнче һ. б.

Иркәләү-кечерәйтү кушымчасында: *үртәгечләр* — диал. үрдәгечләр — үрдәкчекләр һ. б.

Кайбер сүзләрдә аеруча сүз азагында, әдәби *э* (*е*) авазына киң әйтелешле *ә* сузыгы тәңгәлләшә: *литерләһ* — диал. литерлек — литрлык һ. б. Шулай ук: *әйерү* — эйерү/ийерү — эрләү.

Сузыклар өлкәсендәге башка үзенчәлекләр төрле аваз тәңгәллекләренә кайтып кала.

Бер төркем сүзләрдә әдәби телдәге *а* авазына *ы* сузыгы тәңгәлләшә: *қурыс* — диал. кукас — әтәч, *ламбы* — лампа, *парғынчы* — барганчы һ. б.

Киресенчә, кайбер сүзләрдә *а~ы*: *урцақ* — орчык.

Киң әйтелешле *а—ә* авазлары иренләшмә авазлардан соңгы ижекләрдә иренләшә: *қота^оца* — кодача, *көйлә^әгем* — күлмәгем, *төшкә^ә нен* — төшкәнен, *бөрлә^әп* — аңкып, *пөлә^әк* — бүләк.

Иренләшү төсмерләре төрле дәрәжәдә булырга мөмкин. Күрсәтелгән позициядәге *а—ә* авазлары еш кына бөтенләй иренләшеп, *о—ө* авазларына күчә: *өйдөгө* — өйдәге, *көймөдө* — көймәдә, *төскө* — диал. төскә — урманга, *төштөн* — төштән, *озоқ* — озак, *посоу* — бозау, *қолоқ* — колак, *қойош* — койаш, *пойғо* — байга һ. б.

Тевриз сөйләшенә хас үзенчәлекле күренешләрнең берсе — әдәби телдәге тар әйтелешле *у—ү* сузыкларына киң әйтелешле *а—ә* авазлары тәңгәл килү. Бу үзенчәлек, шулай ук, татар теленең башка сөйләшләрәндә билгеләнмәгән: *қашырмач* — қушырмач (куырмач), *тахта/тукта* — тукта, *мачала* — мунчала, *йашық* — диал. йушық — якын, *тауғач* — тугач — бала тапкач, *әү < ү* — өй (дом), *әүрәнәбес* — өйрәнәбез, *кәүрәү < күрәү* — көйрәү, *сәүгән < сүгән* — сөйгән һ. б. Шулай ук: *үрмәкәч* — үрмәкүч. Мисаллар: *Мин сугышта булганмын йақ* (йук). — *Мин сугышта булмаганмын. Йәшем зар* (зур). *Тахта, тахта* (тукта, тукта). *Әүләр салтыратым* — Өйләр салдырам.

Тевриз сөйләшендә билгеле бер төркем сүзләрдә әдәби *у—ү* сузыкларына *ы—е* авазлары тәңгәлләшү күзәтелә: *йышан* — диал. йушан — зур, *йышып* — йушып (юып), *бы/ны* — бу; *цепрәк* — чүпрәк, *тәре* — тәрү — дару һ. б.

Сөйләштә иренләшмә **о, ө~у, ү** сузыкларының үзара күчешләрен чагылдырган тәңгәллекләр, тубыл-иртыш диалектының башка сөйләшләре белән чагыштырганда, күбрәк сүзләрдә күзәтелә.

у~о: *сурай* — сорый, *туша* — дога, *суң/соң* — соң, *урчақ/урчық* — орчык, *суңыннан* — соңыннан, *гумир* — гомер, *уйалу* — оялу (ояла), *унтып* — онытып **h. б.**

о~у: *албога* — диал. алабога — алабуга, *қойдым* — куйдым, *по* — бу, *йоқа* — йука (юка), *қорқып* — куркып, *қошол* — кушыл, *мончақ* — муенчак — муенса.

ө~ү: *төбә* — түбә, *төгөл* — түгел, *көңөл* — күңел, *пөгөн* — бүген, *төбән* — түбән, *мөһ* — мүк, *гөйләк* — күләк — күлмәк **h. б.**

ү~ө: *йүткерү* — йөткерү, *йүрәк* — йөрәк, *йүгрү* — йөгерү, *үнәр* — һөнәр **h. б.**

Билгеле бер төркем сүзләрдә **э (е)** авазларына иренләшмә **ө** авазы тәңгәл килә: *пөттө* — бетте, *көл* — гел, *көрөттө* — кертте, *төгө* — теге **h. б.**

и~у/ү: *тигәрәк* — түгәрәк, *иткерү* — йүткерү — йөткерү, *бийақ* — бу як **h. б.** Киресенчә, *пүрәгәч* (сумса) сүзендә **ү~и** тәңгәлlege чагылган.

и~э (е): *иңер* — эңгер, *ичкә* — диал. йечкә — нечкә **h. б.**

Бер төркем сүзләрдә алгы рәт сузыкларына арткы рәт сузыклары тәңгәл килә: *чач/цац* — чәч, *чачырый* — чәчри, *чамнану* — диал. чәмнәнү — азу (чәчәк авыруы турында), *йыс* — ис, *чачу* — чәчү, *ман/мән/была* — белән, *армыйа* — армийә (армия), *қасыр/қәсер* — хәзер **h. б.**

Кайбер сүзләрдә, киресенчә, арткы рәт сузыкларына алгы рәт сузыклары тәңгәлләшә: *мерәс* — мирас, *тәре* — дару, *тәреләү* — дарулау, *әрсәнчелек* — арзанчылык, *чүлән* — суалчан, *ул йәх/үләх* — ул як, *рүсә* — ураза, *пәрен* — барын, *йөн* — йон, *Қәннән* — Ханнан, *қәйнә* — каенана, *Әсийә* — Асия, *Әсмә* — Әсма, *хибелә* — кыйбла, *әрсән* — арзан, *шәпкә* — шапка **h. б.**

Бер үк сүз калын һәм нечкә вариантларда әйтелергә мөмкин: *мына/менә* — менә, *торос/төрөс* — дөрөс, *потоносо/пөтөнесе* — бөтөнесе, *тылқыту/телкетү* — селкетү, *курсат/күрсәт* — күрсәт, *әү/ау* — жәтмә, *йәшен/йашын* — йәшен (яшен), *әшел/ашыл* — авыл, *йәңәк/йаңақ* — йаңак (яңак) **h. б.**

Алу ярдәмче фигыле, төп фигыльгә гармонияләшеп, алгы рәт сузыклары белән әйтелә: *Наски кийәлмән* (кийәлмим — кийә (кия) алмыйм).

Кайбер сүзләрдә сузыклар гармониясе бозылу күренешләре бар: *ол'апкеч* — алъяпкыч, *бәгыт* — бәхет, *айбер* — әйбер, *шәйтан* — шайтан, *хәсер* — хәзер, *қатем* — дога, *коръян*, *нәчәгай* — ажаган **h. б.**

х авазыннан соң килгән **ә** сузыгын калынайту, мишәр диалекты сөйләшләрәндәге кебек, шактый системалы: *хәсер* — хәзер, *хал* — хәл, *хабар* — хәбәр, *хәтем* — хәтем **h. б.**

Билгеле булганча, борынгы төрки телдәге **-ыҕ/-ег** кушыклары хәзерге татар телендә кыскарганнар, сүз ахырындагы **ҕ/г** тартыклары төшкән, нәтижәдә **ы—е** авазларына тәмамлана: *сары* < сарыҕ, *олы* < олуҕ **h. б.** Күпчелек сөйләшләрдә дә ул шулай ук. Тевриз сөйләшендә исә мондый очракларда, бараба, том диалектларындагы кебек **үк, у—ү** авазы әйтелә: *олу* — бөөк, *кечү* — кече, *эссеү/эсеү/эсү* — эссе, *пала*

лу — балалы, көчлү — көчлө һ. б. (бу турыда тулырак материалны «Сыйфатлар» бүлекчәсендә кара).

Сузыклар төшү, күбесенчә, сүз азагында, кайбер очракларда сонор һәм яңгырау авазлар арасында күзәтелә: *а: албоға* — алабуга, *паллар* — балалар; *ы: арақ* — аракы; *ә: чәмәл* — чүмәлә, *тирәс* — диал. тирәсә — тәрәзә; *э (е): тәмәк* — тәмәке, *тиртун* — тире тун, *кешләр* — кешеләр һ. б.

Кыска *ы—е* сузыклары төшү актив: *қырқ* — кырык, *парп* — барып, *чып* — чыгып, *пс* — без, *чых^ыңыс* — чыгыгыз, *йыхлаты та үләте* — егыла да үлә, *қ^ысых* — кызык һ. б. *-сыс/-сес* (< *-сыз/-сез*) кушымчалы сыйфатларда: *күс/күсс* — күссес < күзсез — сукыр, *парас* — парасыс — барасыз, *барырс* — барырсыз һ. б.

Сузыклар өстәлү. *ы: ағыйық* < акык — ахак; *ә: мейә* — ми.

р авазына башланган сүзләр алдына *ы—е* сузыклары өстәлү буенча тевриз сөйләше татар теленә башка сөйләшләреннән аерылмый: *эрәқәт* — рәхәт, *ыризык* — ризык, *ыриса* — риза, *гыржыша* — кружева, *керәтә* — гряда.

Дифтонглар. Әдәби телдәге *-ый/-и(й)* кушымчасына сөйләштә, барлык көнчыгыш диалектлардагы һәм урта диалектның күпчелек сөйләшләрендәге кебек, *-ай/-әй* дифтонглары тәңгәлләшә. Мәсәлән, *фигыль* формаларында (*буйайбыс* — буйыйбыз, *йарамай* — ярамый, *пелмәйсең* — белмисең, *утирайқ* — утирыйк һ. б.), аерым сүзләрдә (*үгәй* — үги, *әнәй* — әни) һ. б.

-ай/-әй дифтонгының тараюы да күзәтелә: *парыйн* — барыйм, *килин* — килим (диал. *парайын*, *киләйен* — теләк *фигыль*); *пашлыйты/пашлайты* — башлый, *кәплийте* — кәпләйте — сөйләшә (хәзерге заман хикәя *фигыль*); *пармыйн* — пармайын — бармыйча, *кәпләшмин* — сөйләшмичә һ. б. (*-ып/-еп* кушымчалы хәл *фигыль*ләренә юклык формасы); рәвешләрдә: *кәсергети* — хәзергедәй (охшату-чагыштыру кушымчасы *-дай/-дәй*); *пушлый* — бушлай, *йәшләй/йәшлий* — йәшләй; алмашлыкларда: *алый* — алай, *полый* — болай һ. б.; кайбер башка сүзләрдә: *пийәлий* — бияләй.

-өй дифтонгы сөйләштә үзе әйтелә: *өй, төймә* — муенса, *сөйәк* (сөяк), *сөйлиләр* һ. б. *Сөйгәннең сөйәге алтын, сөймәгән утқа йансын* (әйтең).

Шуның белән бергә, тартыклар алдында *-ү~-өй* очраклары бар: *сүрәү* — сөйрәү, *үрәтү* — өйрәтү, *түмә* — төймә, *қолақ сүшенчесе* — колак сөйенчесе (сөенчесе), *түү//түнәү* — төйнәү һ. б.

-өй дифтонгына *-еү* дифтонгы тәңгәл килү очраклары күзәтелә: *өй/эү/ү* — өй, *өйрәнү/үрәнү/эүрәнү* — өйрәнү, *сөйлитләр/сеүлитләр* — сөйлиләр һ. б.

Ачык иҗек оештыра торган *и* авазына тевриз сөйләшендә, Урал төбәге һәм себер сөйләшләрендәге кебек үк, *-ей* дифтонгы тәңгәл килә: *кейем* — кийем (кием), *кейәү* — кийәү (кияү), *кейек қас* — кийек (киек) каз, *пейек* — бийек (биек), *йөрөй* — йөри һ. б.

Шушы ук позициядәге *у—ү* авазлары урынына *-ыу/-еү* дифтонгы әйтелә: *сыу* — су, *сыулап* — сулап, *тыуды* — туды — бала тапты, *сышық* — сушык (суык), *қыурықса* — курыкса, *ыутын* — утын, *көтөүче* — көтүче, *исеү* — изү, *тыуры* — туры һ. б.

Бу дифтонгны иренләштерү дә күзәтелә: *өүлеп* < *еүлеп* — *үлеп*, *өүрәнәпс* — *өйрәнәбез*, *төшөп* — диал. *түшөп* — *төйнәп*, *өүгә* — *өйгә*, *соу* — *су*, *тоулып* — *тулып* һ. б.

Тартыклар. Аларның составы, әйтелешләре буенча сөйләш, көнчыгыш диалектларның башка сөйләшләре кебек үк, әдәби телдән, нигездә, аерылмый. Шул ук вакытта, кайбер үзенчәлекләр дә күзәтелә.

Авазларның әйтелеше белән бәйле түбәндәге күренешләргә күрсәтеп үтәргә кирәк.

Кайбер сүзләрдә *л* авазын нечкәртеп әйтү очраклары күзәтелә: *ол'апкеч* — *алъяпкыч*, *сал'ам* — *салам*, *айл'ану* — *әйләнү*, *пал'чык* — *балчык*, *йал'чы* — *ялчы* һ. б.

Сөйләшнеч аеруча характерлы төп үзенчәлекләреннән берсе — тубыл-иртыш диалектыннан аермалы буларак, *ч* авазы кулланылу. Бу тартыкның әйтелешендә дә үзгәлек бар: ул югары авылларда, татар әдәби телендәгечә өрелмәле (*ч*), ә түбән авылларда өрелмәле дә, кушыкта (*тч/ч*). Шул ук вакытта, сөйләштә *ц* авазы да кулланыла. Әмма ул анда *ч* авазы белән чагыштырганда сирәк очрый. Шунны да истә тотып, биредә, тасвирлауны җиңелләштерү максатыннан чыгып, төрле грамматик һ. б. формалар *ч*-вариантта гына китерелә.

Бер төркем сүзләрдә *ц*, *ч* авазлары урынына *ш* әйтелә: *йәтәш* — *ядәч*, *шый/цый* — *сыз*, *шыбыртқы* — *чыбыркы*, *ағаш* — *агач*, *эште* — *эчтем*, *испаш* — рус. *избач* һ. б.

Киресенчә, *ш* урынына *ч* куллану очраклары да теркәлгән: *чичә* — *чишә*, *Пичтүбә* — *Биштүбә* (ав. ис.).

Башка тартык авазларның әйтелеше белән тебриз сөйләше татар әдәби теленнән аерылмый. Анда күзәтелә торган үзенчәлекләр төрле аваз тәңгәллекләренә, комбинатор яки позицион үзгәрешләргә кайтып кала.

Барлык көнчыгыш диалектларга хас булганча, тебриз сөйләшендә дә *б* авазы саңгыраулаша. Бу күренеш сүз башында шактый системалы характерда: *пер* — *бер*, *пала* — *бала*, *пелмән* — *белмим*, *пашырсақ* — *бавырсақ*, *пулаты* — *була*, *паш* — *баш*, *питой* — *бодай*, *пер-перен* — *бер-берсен*, *пәйәсе* — *бәйәсе*, *поппа* — *бабай* һ. б.

Ике сузык, сузык белән сонор арасында *б* авазы үзе кулланылырга мөмкин: *иң кечү баласы* — *иң кече баласы*, *ул шахытта беләде* — шул вакытта белә һ. б.

Ике сузык арасында *б* авазы, тубыл-иртыш диалектының саз ягы һәм тубыл сөйләшендәгә кебек, өрелмәле *ш* булып әйтелә: *тәшәнәк* — *тәбәнәк*, *әшә* — диал. *әбә* — *апа*, *инәшес* — *инәбез* — *әниебез*, *кәшәч/кәшәц* — диал. *кәбәч* — *түбәтәй* һ. б.

Түбәндәге сүзләрдә сүз башында *п* авазы даими рәвештә яңгыраулаша: *бешерү* — *пешерү*, *бошану* — *кайгыру*, *эчәм боша* — *эчәм поша*, *бечү* — *печү*, *боцмақ* — *почмак*, *бечән* — *печән*.

Мондый үзенчәлек рус алынмаларында даими характерда: *бар* — *пар* (рус. *пара*), *биражук* — *пирожок*, *быран/пыран* — *бик*, *бинсийанир* — *пензионер*, *ламбы* — *лампа*, *шимпер/шимбер* — *джемпер*, *пугавай/бугавай* — (пуховый) *мамык шәл*, *берәлке* — *прялка*, *былаш* — *плащ*, *былоу* — *пылау*, *бастух* — *пастух* — *көтүче*, *бросто* — *просто*, *бич* — *печь* — *мич* һ. б. Гарәп-фарсы алынмаларында *б* (< *п* < *ф*): *Зәлбирә* —

Зөлфирә, *Шәрибә* — Шәрифә, *Бәйрүзә* — Фәйрүзә, *Арибә* — Гарифә, *Сибә* — Зифа һ. б.

Бер төркем сүзләрдә *м~б*: *түмән* — түбән, *ман* /*мән*/ *была* — белән, *майтақ* — байтак, *чүмәк* — чүбек һ. б. Шулай ук: *көләм* — диал. гөләп — гөлҗимеш.

п~ф: татар теленең үз сүзләрендә этимологик *п/б* авазы саклану: *керпек* — керфек, *йапрақ* — яфрак; алынмалардагы татар теле өчен чит булган *ф* авазы урынына ясалу урыны белән аңа якын булган *п* авазы әйтелү: *Сипа* — Зифа, *сап* — саф, *пубайгы* — фуфайка. Ике сузык арасында *ф > п > б*: *Рабиқ* — Рафик, *Миңзиба* — Миңзифа, *бәлән* — фәлән, *Арибә* — Гарифә, *пайта* — файда һ. б.

Сөйләштә *п* авазының спирантлашу очраклары бар, тик бу күренеш, мәсәлән, саз ягы сөйләше белән чагыштырганда бик сирәк: *Пиштән үк фарып* (барып) *килтем*; *инәфес* — инәбез — әниебез, *кафқа* — капка, *көлөф ийгән* — диал. көлеп ийгән — көлгән, *афсар* — апсар — абзар, *фәхет* — бәхет һ. б. Күргәнебезчә, бу күренеш төрле позициядә күзәтелә.

н~м: *Ишен* — Ишим (елга ис.), *Көлмәрчән* — Гөлмәрҗәм.

Сөйләштә түбәндәге очракларда *н~ң*: а) 2 нче зат берлек сандагы фигыль формаларында: *күтәрмәссен* — күтәрмәссең, *күресен* — күрерсең, *беләсен* — беләсең, *қуйасын* — куясың, *күтәрсән* — күтәрсәң һ. б.; ә) сирәк кенә иялек килеше кушымчасында: *паламнын қысы* — баламның кызы һ. б.

Сөйләшкә хас саңгыраулаштыру үзенчәлегә белән бәйле рәвештә, тел очы *т* авазы төрле позициядәге *д* авазына тәңгәл килә: *парты* — барды, *йете* — җиде, *тәптәр* — дәфтәр, *қота* — кодә һ. б.

Шул ук вакытта кайбер сүзләрдә, киресенчә, ике сузык яки сузык һәм сонор арасындагы *т* авазы яңгыраулашырга мөмкин: *көйәндә* — көйәнтә (көянтә), *улдырғым килмәс* (ултыргым) — утырасым килми, *дотоп* — тотып һ. б.

Алынмаларда *ч~ц*: *ситча* — ситец — ситсы, *силничә* — илэк, *балнича* — больница, *үгерчә* — огурец (кыяр) һ. б.

ш саңгырау тартык авазының йомшак вариантта әйтелү очраклары теркәлгән: *Пиш'түбә* — Биштүбә (торак пункт ис.), *Ш'әүкәт* — Шәүкәт һ. б.

Югарыда күрсәтелгән *ш~ч*, *ч~т* күчешләре дә шушы күренеш белән бәйләнгән булса кирәк.

Әдәби телдәге өрелмәле *ж* авазына тел уртасы *й* авазы тәңгәл килә һәм бу күренеш, нигездә, системалы характерда: *йәйләү* — җәйләү, *йырау* — җыр, *йер* — җир, *йәй* — җәй, *йәйәү* — җәйәү (җәяү), *йете* — җиде, *йаман* — яман, *йотроқ* — йодрык һ. б. Шуның белән бергә, сүз яки иҗек башында *ж* авазын саңгыраулаштыру очраклары күзәтелә: *Чәләлеттин* — Жәләлетдин, *Чамал* — Жамал, *Қалчамал* — Калҗамал (< гар. *хәле* — миң + Жамал), *Нәчибә* — Нәҗибә, *чан* — җан, *алчымау* — алҗымау — авырып ябыгу, *Көлмәрчән* — диал. Гөлмәрҗән (Гөлмәрҗәм), *мәрчен* — мәрҗән, *ченаса* — җеназа һ. б.

Көнчыгыш диалектлар өчен гомуми характердагы саңгыраулаштыру күренеше тевриз сөйләшендә *қ/к* авазларын кулланда да даимилек саклай: *Хәйрикөл* — Хәйригөл (кеше ис.), *көл* — гөл,

карманис < рус. гармонист, *паламқа* — диал. баламга — балама, *кәтәт* — гадәт *h. б.*

қ/к авазлары ике сузык уртасында яңгыраулаша: *негә/нигә* — никах, *йүгә* — йүкә (юкә), *мигән* — микән, *пағыр* — бакыр, *уғу* — уку, *чағыру* — чакыру, *сатаға* — сәдака, *үгенү* — үкенү, *шигелле* — шикелле, *тоғом* — токым *h. б.*

Сонор *hәм* сузык арасында: *алға* — алка, *арға* — арка, *иргәк* — иркәк — ата (хайван турында), *шалған* — шалкан, *Орғыйа* — Оркыя, *арған* — аркан, *арғалық* — диал. аркалык — матча, *сырғау* — сыркау — сырхау, *миганик* — механик, *пер ғабат* — бер кабат, *ир геше* — ир кеше *h. б.*

Тел очы саңгырауларыннан соң да *ғ/г* авазлары әйтелергә мөмкин: *Саравыч гейгәннәр қортқайақлар* — Саравыч кигәннәр карчыклар.

Ике сузык уртасында саңгыраулаштыру очрақлары теркәлгән: *мөкөртәк* — диал. мөгәдәк — көймә, өсте ябулы арба, *сикес* — сигез, *йекет* — йегет *h. б.*

Тевриз сөйләшендә *қ/к* авазлары сүз яки ижек башында еш кына спираңтлаша: *хәртнә* — диал. қәртнә — әби, *хота* — кода, *хәйнә* — қәйнә — каенана, *хибелә* — кыйбла, *первахыт* — бервакыт.

Бу күренеш фиғыльнең -а торган формасында активрак: *көләтхән қыслар* — көлә торган кызлар, *йанатхан оутын* — яна торган утын: *Паратхан пицәләр туқтап қалып* — Бара торган хатыннар туктап калган. *Йомахны чығаратхан* (чыгара торган) — Әкият уйлап таба торган. *Сүлийатхан* — Сөйли торган *h. б.*

Сүз яки ижек ахырында: *уйл'ах* — ул як, *қунах пулуйх* — кунак булуйк, *айах машина* — аяк машинасы (тегү машинасы), *вах-төйәх* — вак-төяк, *тахта/тухта* — тукта, *нығрах* — ныграк, *йоух* — йук (юк), *ах палых* — ак балык (русча: линь), *торғанның ман* — торганлык белән, *кәнрәх* — диал. кәнрәк — күбрәк, *пүләх* — бүләк, *қысых* — кызык, *пейеһ йер* — биек жир.

Мондый үзенчәлек алынмалардагы саңгыраулашкан *ғ/г* авазларында да күзәтелә: *сәбүх* > сәпүх (рус. сапог), *кулиқан* > кулихан (хулиган), *хәйебирән* — диал. қәйебирән — гаип ирән (риваятьләрдә очрый торган мифологик затлар), *хәмәл тәфтәре* — гамәл дәфтәре, *шихыр* — шигыр, *хәйеп пулты* — гаип булды *h. б.*

Сүз яки ижек азагында *қ/к* авазларына фарингаль *h* авазы тәңгәл килә: *сүһмән/сүкмән* — чикмән, *чиһмән* — чикмән (сукно), *элеһтә* — электә, *пер литерләһ* — бер литрлык, *ғосоһлау* — диал. косоклау — эрбет чикләвеге жыю (урманда), *қоршаһ* — коршак — билбау *h. б.*

Мондый үзенчәлек алынмаларда да чагыла (әгәр сүз яки ижек азагында *х, г* авазлары килсә, алар башта *қ/к* авазына күчәләр): *мөһ* — мүк, *круһ* — круг, *сәбүһ* — сапог *h. б.*

Шунысы характерлы, кайбер сүзләр *х*-вариантта да, *h*-вариантта да әйтеләләр: *сәбүх/сәбүһ*, *махмал/маһмал* — диал. мақмал — бәрхет, *мөх/мөһ*, *сүһмән/сүхмән*, *қоршах/коршаһ*, *йабыхтым/йабыһтым*, *элеһтә/элеһтә* *h. б.*

Мондый янәшәлекләр *h~қ/к* тәңгәллеге *қ/к* тартыкларының *х* авазына спираңтлашуның дәвамы булса кирәк дигән фикер тудыра.

Татар теленең диалектларында спираңтлашу очрақлары азмы-күпме барлык сөйләшләрдә дә табыла, әмма ул саз ягы сөйләшендә

югарыда күрсәтелгән позицияләрдә системалы характерда, тевриз сөйләшәндә исә бу күренеш алай ук еш түгел. *h~қ/к* тәңгәллегә сөйләшәндә характерлы үзенчәлекләреннән берсе булып тора, ул татар теленә башка сөйләшләрәндә әлегә билгеләнмәгән.

Мәгълүм булганча, *x* авазына татар теленә күпчелек сөйләшләрәндә ясалы урыны буенча аңа якын булган *қ/к* тартыгы тәңгәл килә. Тевриз сөйләшәндә дә, нигездә, шулай. Әдәби телдә *x*-вариантта урнашып киткән төрки-татар сүзләре сөйләштә *қ* белән әйтелә: *қан* — хан, *қатын* — хатын, *қарендәш/қарындаш* — карендәш *h. б.* Гарәп-фарсы алынмаларында исә *қ~ж* шактый системалы төс ала: *қалық* — халык, *қалы* — диал. хәле — миң, *қәсер* — хәзер, *қатем* — диал. хәтем — коръән, *қәтәр* — хәтәр, *қәл* — хәл, *шықлар* — шәехләр (изгеләр), *папақа* — папаха, *Қайрулла* — Хәйрулла, *Қәннән* — Ханнан *h. б.*

Тевриз сөйләшәндә позиция *h* авазы шактый актив булса да (югарыда кара), гарәп-фарсы алынмалары белән кергән, татар теле һәм гомумән төрки телләр өчен ят аваз булган фарингаль *h* тартыгы кулланылмый. Сүз башында ул, нигездә, төшә: *иц* — һич, *әрбер* — һәрбер, *әммә* — һәммә. Ике сузык арасында *h* шулай ук төшә. Бу вакыт янәшә килгән сузыклар кыскаралар һәм бер сузык (кайвакыт ул озын) булып әйтелә, төрлө күтәрелешле сузыклар арасындагы *h* авазына *й* яисә *ш* сонорлары тәңгәлләшә: *сәәр* — зәһәр, *мәәр* — мәһәр, *Майра* — Маһира, *Көлчийән* — Гөлҗиһән, *Факийә* — Факиһә *h. б.*

Аерым сүзләрдә күзәтелә торган тәңгәллекләр. *н~д*: *алны/алды* — алды; *р~л*: *арқыры* — аркылы; *р~н*: *үткер* — үткен; *л~р*: *пәләмеч* — пәрәмәч; *ш~к*: *қыйыш-мыйыш* — кыек-мыек; *л~з*: *пеләлек* — беләзек; *ң~н*: *үләң* — үлән; *ң~й*: *иңәк* — ийәк (ияк); *н~л*: *онтрак* — олтырак; *ң~ғ/г*: *Мәңмүрә* — Мәгъмүрә, *мөңөш* — диал. мөгеш — почмак; *л~ш*: *қушыл* — куыш (куыш).

Авазлар төшү. Мишәр һәм себер диалектларындагы кебек, гарәп-фарсы алынмаларында сүз башындагы тирән тел арты (увуляр) *ғ* авазы төшә: *Айникамал* — Гайникамал, *Аппас* — Габбас, *Али* — Гали, *Әлләм* — Фәлләм (Галләм), *Арибә* — Гарифә, *айыт* — гаёт, *атәт* — гадәт, *айып* — гаеп *h. б.*

Рус алынмаларында сүз башындагы ирен-теш *в* авазы төшә: *терек* — вдруг.

Тел очы *н* тартыгы тел очы тартыклары алдында (*асат* — ансат, *мачала* — мунчала, *күргә син* — күргән син), сүз ахырында (*белә* — белән) төшә.

Кушма сүзнә икенче компонентын тәшкил иткәндә, *нимә* сорау алмашлыгының *н* авазы кыскара: *ицимә* — *ицмә* — диал. һич нимә — һич нәрсә, *пер имә* — диал. бернимә — бернәрсә *h. б.*

Тамыр яки нигезләре *р* авазына беткән фигылләргә *-ыр/-ер* кушымчалары ялганганда, ике *р* ның берсе төшә: *торобос* — торырбыз, *күресес* — күрерсез, *парым* — барырмын, *күресен* — күрерсең *h. б.* Шулай ук: *нәсә* — нәрсә.

Ике сузык арасындагы *ғ/г* авазлары төшә: *цыып/цып* — чыгып, *нимәә* — нимәгә, *қараалы* — диал. карагалы — карарга, *көчәм* — көчөгәм — кечкенәм, *уған* — угыган — укыган *h. б.* Төрлө күтәрелешле сузыклар уртасында *w~ғ/г*: *туwa* — дога, *йуwары* — йугары (югары), *қушыс* — диал. кугыс — буш *h. б.*

Кайбер сүзлөрдө сүз азагында *х* төшү: *негә* — *никах*.

Әдәби телдә *жи*-гә башлана торган сүзлөргө башындагы *й* авазы төшө, бу күренеш системалы характерда: *иңел* — диал. *йиңел* — *жиңел*, *итен* — *йитен* — *житен*, *иңсес* — *йиңсез* — *жиңсез*, *иңкә* — *йиңгә* — *жиңгә*, *им* — *йим* — *жим* (*тарма име* — киндер орлыгы), *илек* — *йилек* — *жилек*, *иләк* — *жиләк*, *итәкләп* — *йитәкләп* — *житәкләп*, *итү* — *йитү* — *житү* (*Кулым иткән ирне сылаб утырам* — *Кулым житкән жирне сылайым*), *ип* — *йип* — *жеп*, *ир астыта* — *жир астында* *h. б.*

Сүз башындагы позициядә *жи*- урынына *йе*- (*йете* — *жиде*, *йетен* — *житен*, *йеләк* — *жиләк*, *йер* — *жир* *h. б.*) әйтү — көнчыгыш диалектлар өчен гомуми характердагы күренеш. Ә *йе* > *и* күчеше, нигездә, тевриз сөйлөшөндә һәм берникадәр тубыл сөйлөшөнөң көнчыгышында күзәтелә.

л соноры төшү: *өсөксөс* — *өзлексез*.

Тартыклар төшү геминатлар (икеләтелгән авазлар) кыскаруда да чагыла: *эсеү* — *эссеү* — *кайнарлау*, *кыздыру*, *жылыту*, *утан* — *уттан*, *апарам* — *аппарам* — *алып барам* *h. б.*

Тулы ижеклар дә төшөргә мөмкин: *кечкә/кецкә* — *кечкенә*, *йәшенеп* (шулай ук Урал төбәгә сөйлөшлөрөндә дә) — *йәшеренеп* (*яшеренеп*), *тирмән* — *тегермән*, *улдык* — *уылдык* — *балтыр ите*, *чақ* — *чаклы*, *қурқыч* — *куркыныч*, *пәйшәмбе* — *пәнжешәмбе*, *төс* — *төрөс* — *дөрес*, *ишкән* — *ишеткән*, *Сәпцәм* — *Сәхипжамал* *h. б.*

А в а з ө с т ә л ү. Билгеле бер төркем сүзлөрдә *р* соноры янында *т* саңгырау тартыгы өстәлә: *йомыртқа* — *йомырка*, *кисәртке* — диал. *кисеркә* — *кәлтә* *h. б.*

қ/к: *терек* — *тере*, *сарық* — *сары* (авыру ис.), *дақ* — *да* (теркәгеч, *кисәкчә*) *h. б.*

Сүз башында *й* өстәлү: *йыс* — *ис*, *йенчү* — *әнже*.

Этимологик *л* авазы саклану: *ултыру* — *утыру*, *үлтерү* — *үтерү*, *йугалту* — *югалту* *h. б.* *Пақца ултызам*, *тәмәк ултызам* — *Яшелчә утыртам*, *тәмәке утыртам*.

А в а з ө с т ә л ү т а р т ы к л а р н ы ң и к е л ә т е л ү е (геминатлашуы) рәвешендә дә була. Ул, аеруча, туганлык терминнарында күзәтелә: *әшвә* — диал. *әвә* — *апа*, *оққа/аққа/әккә* — *әкә* — *абый*, *поппа* — *бабай* *h. б.* Мәсәлән: *Инәмнеңке оққасына поппа тийәр итем* — *Әниемнең абыйсына бабай ди идем*. *Инәмнеңке әппәсенә* (апасына) *әби тимен*, *ире поппа* (бабай) *булаты*.

А в а з л а р н ы ң о х ш а ш л а н у ы. А с с и м и л я ц и я. Борын авазларына тәмамланган сүзлөргә ялганганда, чыгыш килеш кушымчасы, ассимиляциягә бирелмичә, сакланып кала: *пастырғандан суң* — *бастырганнан соң*, *андан/антан* — *аннан*, *туғандан туған* — *туганнан туған*, *Ус Ишендән* — диал. *Усть Ишеннән* — *Усть Ишимнән*, *Қасантан* — *Казаннан*, *авылымтан* — *авылымнан*, *урамтан* — *урамнан*, *минтән* — *миннән* *h. б.*

Түбөндәгә сүзлөрдә тел очы *с*, *ч* авазлары уңай ассимиляциягә дучар була: *Шәмшебану* — *Шәмсебану*, *чичү* — *чишү*, *чичла* — *число* *h. б.*

Охшашлануның тевриз сөйлөшөндә түбөндәгә төрләрә дә очрый, тик алар бик сирәк: *эстәү* — *эзләү*, *уйлахтарда* — *ул якларда* *h. б.*

Кире ассимиляция сүз башындагы тел очы *т* авазының сүз урта-сындагы *ч* тартыгына охшашлануында да чагыла, һәм бу күренеш түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *чычкак/цыцкак булу* — дизентерия белән авыру, *чөчө/цөцө* — төче, баллы, *чычқан/цыцқан* — тычкан.

Алынма сүзләрнең сөйләштә үзенчәлекле үзлештерелешенә кайбер мисаллар: *бирант* — веранда, *тораша* — дрожжи, *кесийен* (казеин) — пластмасса (савыт), *эгөршөк* — огурец, *пүперәк* — погреб һ. б.

Метатеза. Сөйләштә аеруча янәшә авазларның урыны алышына: *қомлақ* — колмак, *күреш* — күрше, *элке* — элек, *рүсә* — ураза, *уйл'ах* — ул йак (як), *айлапқыц* — альяпкыч (алъяпкыч). Арадаш метатеза очраклары: *чийанақ* — чынайак (чынаяк), *кипру* — күпер.

Алынмаларда метатеза протезаны алыштыра: *гыржыша* — кружева һ. б.

Морфологик үзенчәлекләр

Нисбәтлекне белдерүдәге үзенчәлекләр. Билгеле булганча, абстракт нисбәтлек татар телендә һәм аның күпчелек сөйләшләрәндә *-ныкы/-неке* кушымчасы белән белдерелә. Бу кушымча ялганган сүзләр хәбәрлек составында була: *акча этинеке, күлмәк минеке* һ. б.

Көнчыгыш диалектларда исә, шул исәптән тевриз сөйләшендә дә, урта диалектның пермь, нократ сөйләшләрәндәге кебек үк, бу кушымчаның, беренчедән, тарихи тулы варианты (*-ныңқы/-неңке*) саклана. Икенчедән, аның синтаксик функциясе дә әдәби телдән аерыла, жөмләдә ул аергыч булып килә һәм иялек килешен алыштыра: *Сан-тықта кейемләре қысныңқы пулаты* — Сандыкта кызның киёмнәре була. *Бы қысымныңқы (кызымның) қысы, қунаққа килгән. Мейнеңке үсемнеңке* (минем үземнең) *ақаларым пар*.

Хәбәрлек функциясендә исә, киресенчә, иялек килеше кушымчасы әдәби *-ныкы/-неке* формасы урынына кулланыла: *Қәсер кешенең (кешенек) тип тормаслар, алырлар да китәрләр. Пе киленчәк күреш ашылның* (күрше авылныкы).

Исемнәр. Бу сүз төркеменең категорияләре һәм аларның ясалышлары, мәгънәләре әдәби телдәгечә. Шунның белән бергә аерымлыклар да табыла.

Иркәләү-кечерәйтү формалары, нигездә, *-чық/-чек* кушымчасы белән ясала: *палачық* — кечкенә балага карата иркәләп, яратып әйтелә һ. б. Кайбер мисаллар: *Чийәчек* (чиякәй) *йыйып йәшенеп. Қысныңқы та балачығы* (кечкенә малае) *бар*.

Тевриз сөйләшендә, гомумән, тубыл-иртыш диалектына хас булганча (*-ац/-әц*), *-ач/-әч* кушымчасы ярдәмендә иркәләү-кечерәйтү формалары ясау күзәтелә: *қаймағач* — каймаккай, *табағач* — кечкенә табак (савыт), *унугәч* — кечкенә онык (*Минең унугәчем бар*), *сосқағач* — кечкенә соскыч (диал. *сосқағач*). *Чеби-үртәгәчләр асрап тора* — Тавык-үрдәкчәкләр асрап яши. *Әнәйнең күлмәгәчләрен қарап-қарап алам. Қа-шығач* (кечкенә кашык) *пирең*. Сөйләштә бу күренеш еш очрый.

Бу кушымчаларның икесе дә берьюлы ялгану актив: *қысчығач* — кечкенә генә кыз бала. Мәсәлән: *Қысчығачы буйчан* — Кыз баласы буйчан (озын буйлы). *Өйчегәч* (кечкенә генә өй) *алған идем. Қысчы-ғацы* (кечкенә кызчыгы) *бар. Сиңа сөтцегәц қойоб апкерәйен* (алып

керим). *Кечкенәчегәчәбес пар, иге йәш. Пер шәлчегәчемне қайда салып қуйғам* (куйганмын).

Қыскартылған кеше исемнәренә -уқ/-үк/-уғ/-үг, -қа/-кә, -ш, -и, -у/-ү иркәләү кечерәйтү кушымчалары ялгана: *Хәйрүг* — Хәйрулла, *Чамақа* < Чама + қа — Жамалетдин, *Шәйхи* — Шәйхулла, *Әхму* — Әхмәтжан, *Шәмсуғ әпә* — Шәмсия апа, *Сирач ақа* — Сиражетдин абзый, *Ваққа* — Вахит һ. б.

Сөйләштә иркәләү-кечерәйтү мәгънәсен -ча/-чә кушымчасы белән дә белдерү очрақлары теркәлгән: *палача* — балакаем. Мәсәлән: *Олу балачамның* (онык турында сүз бара) *инәсе килмәс, ошылы* (улы) *өйләнде. Табақча* — кечкенә савыт (*табақ* — савыт).

Сөйләштә исемнәрнең күплек формасы, әдәби телдәге кебек үк, -лар/-ләр, -нар/-нәр кушымчасы белән ясала: *палалар* — балалар, *кешеләр, қыслар* — кызлар, *өйләр* һ. б. Борын авазларына тәмамланган сүзләрдә -лар/-ләр кушымчасы үзе саклана, ассимиляцияләнми: *кейемләр* — киёмнәр, *хатемләр* — диал. хатемнәр — коръәннәр, *үләңләр* — үләннәр һ. б. Бу күренеш шактый актив.

Сүз уңаенда шунысын да күрсәтеп үтәргә кирәк, бу рәвешле ассимиляцияләнмәү л авазына башланган башка кушымчаларда да күзәтелә: *пешемле май* — ак май, *цәгәнле ату* — чәкәнне читек (каюлы читек) һ. б.

Тартым категориясе. 3 нче заттагы тартымлы исемнәргә икеләтелгән тартым кушымчалары ялгана: *Тет сағызысын да қазыйлар иде, қосоқ сағызысын да* — Карагай сағызын да жыялар иде, әрбет сағызын да.

Тартымлы исемнәрнең күплегә -мыс/-мес/-мыз/-мез (1 нче затта), -ңыс/-ңес/-ңыз/-ңез (2 нче затта) кушымчалары белән дә ясала: *Қәннән пабамыз өүләп киткән* — Ханнан бабабыз үләп киткән. *Қуйыңысны суйамысыс?* — Сарыгығызны суясызмы? *Қунақта булушыңысны* (булуығызны) *беләм.*

Тартымлы исемнәрнең төрләнешендә дә аерымлыклар бар.

1 нче һәм 2 нче зат тартымлы исемнәрнең төшем килеше уғыз телләренә хас -ы/-е кушымчасы белән ясала: *Итән қыртырады, сыу әсәрләп утысаты, итәнемә қырығыс* — Идән кырдыра, су әзерләп утырта, идәнемне кырығыз (ди).

Тартымлы исемнәрнең юнәлеш килешендә -ға/-гә кушымчасы кулланылу: *Йорчомға* (йорчыма — каенәнемә) *ақча биртем, сондоқ китергәнгә ақча, қайнанамға* (каенанама) *шәл йоулық. Әнийемгә* (әнийемә) *йортқа кергән. Аулымға* (авылыма) *қайттым. Қөмөр пуйымға* (гомер буена) *күләг алып ултыратқан идем. Атаңға* (атаңа) *көйләк алтыңма? Паламқа* (улыма) *әйтәм.*

Ас(т), өс(т) бәйлек сүзләренең урын-ара килешләре белән төрләнеше түбәндәгечә: *астыға, өстегә; астытан, өстетән; астыта, өстетә.* Мәсәлән: *Урыр алтытан* (урыр алдыннан) *йөрөп қарый. Пер ағач өстегә* (ағач өстенә) *ултыртылар* — Бер ағач өстенә утырдылар.

Югарыда күрсәтеп үткәнчә, борын авазларына беткән сүзләргә ялганганда, чыгыш килеш кушымчасындагы *ә* авазы охшашлануга дучар булмый, үзе әйтелә. Шунысы характерлы, бу аваз, сөйләшкә хас

саңгыраулаштыру нәтижәсендә, *т* авазына күчә: *Мич қапқағын монтан* (капкачын моннан) *алып кит. Антан, қалты инәмнеңке йөсөкләре — Әниемнең йөзекләре аннан калды.*

Шушы ук исемнәрнең төшем килеше баш килеш формасында кулланылырга мөмкин: *Первахыт тәнем* (тәнемне — тәнемә) *суғып эрәнчетмәде. Награталарым* (бүләкләремне) *да күргән* (күрде), *қараған* (карады) *ул.*

Алмашлыklar. З а т а л м а ш л ы к л а р ы н ы ң фонетик вариантлары да күзәтелә: *мин, син, ул/у — ул, пес/пс — без, сес/сс — сез, алар.* Мәсәлән: *Терскәк* (арпа) *чығады, аны мылтық ман чәнчәделәр, син терскәк пулсаң, мин ирсәк, илгә кит, қусқа* (утлы күмергә) *қойон, суға бат, қомға тус, төсәләте. Пескә гилең — Безгә килегез. Сәнеңке мешәк парма? — Синең пәсиен бармы?*

Мин зат алмашлыгы иялек килешендә *минең* рәвешендә әйтелә, аның тагын *мийең/мейнең* вариантлары да күзәтелә: *Минең әйәмнеңке* (әниемнең) *өң қыс пулған. Минең қыра башынта тергелек пар — Минем басу башында яшь нарат урманы бар. Аныңқы атасы ман мейнең кәйнәм пертыуған — Аның атасы белән минем каенанам бертуған. Мийен атамлар эшиткән кешләр — Минем әтиләрем эшли торған кешеләр.*

Ман/мән/белән (белән) бәйлеге алдында килгәндә, иялек килешендәгә зат алмашлыklары кыскара: *Мине мән* (минем белән) *тор, дейдә. Бес аны белән* (аның белән) *таныштық.*

1 нче һәм 2 нче зат *мин, син* алмашлыklарының юнәлеш килеше *миңа/миңә/маға/маа, сиңа/сиңә/саға/саа* вариантларында кулланыла: *Сиңә* (сиңа) *гейәүләр гилгән. Маа та* (миңа да) *перне пиреңче.*

Шулай ук: *сиған.* Мәсәлән: *Сиған* (сиңа) *пинсийә тә бирмичә қуйады.* Мондый форма бик сирәк очрый.

3 нче зат алмашлыгына күплек кушымчасы *у* тамырына ук ялганьрга мөмкин: *Улар пөтөрәсе шуйғанчы* (бөтенесе ялғанчы) *булып чыға.*

Кыек килешләрдәгә *мин* алмашлыгында *м* авазына *б* тәңгәлләшү очраklары бар: *Бинең ақам тордо Пиш түбәтә* (Биштүбә — торак пункт исеме).

Күрсәтү алмашлыklары. Тевриз сөйләшендә *бу* алмашлыгы төрле фонетик вариантларда теркәлгән (*пы/бы/пе/бу*): *Пы ағыйық мунчақ, иңел генә — Бу ахак муенса, жиңел генә. Быйақка төшәде — Бу якка төшә. Мондан да йышан булы — Моннан да зур булыр. Бы ғысым* (бу кызым) *Ус-Ишиндә эшли.*

Килеш кушымчалары ялғанганда, тамырдагы *б* сакланьрга да мөмкин: *Быныңқы* (< моныңқы — моның) *китаплары кән қуй* (күп бит).

Теге/ти/төгә/тийе: *Тийақта тора — Теге якта тора. Төгәнгә пирмәң — Тегеңә бирмәгез. Унсикес арба күч кышалар* (туйга баралар), *тийе* (теге) *йақтан да, пы йақтан да.*

Анау — әнә ул, монау — менә бу: Анау тийақта ғаймағач бар — Әнә теге якта каймаккай бар. Монау пәтрәне алың — Менә бу чиләкне алығыз.

Әдәби телдәгә *андый, мондый* күрсәтү алмашлыklарын сөйләштә *антайын, мынтайын* формаларында куллану очраklары бар. Бу яктан

тевриз сөйләше тубыл сөйләшенә якыная. Тевриз сөйләшендә әлегә алмашлыкларның тагын *антах, шантах, мынтах* вариантлары да табыла.

Тевриз сөйләшендә дә *шул* һәм аның нигезендә ясалган *шулай, шундый* һ. б. алмашлыклар кулланылмый. Бу сүзләрнең функциясен *алай, андый, ул* алмашлыклары башкара: *Саучыға* (яучы булып) *атинәсе* (< *ат* + *инәсе*) *киләте, сүс пашлайты, менә алай-алай килтек* (шулай-шулай килдек). *Ишектән кергәнтә писмилла әйтәде, пестән паш, сестән қылыц, ул (шул) вақытта беләде ата-инәләр саучыға (яучыға) килгәнне. Аңа (шуңа) күрә бармадым. Парады, қайтады — пестә алай (шулай) сөйлиләр.*

Күрсәтү алмашлыкларының чыгыш килеш формасында кушымчадагы *д* авазы, әдәби телдән аермалы буларак, охшашланмаса мөмкин: *андан соң* — аннан соң, *минтән* — миннән һ. б.

Сорау алмашлыклары: *нинти* — нинди, *ничә, ничек, қайда/қайта* — кайда, *нимәшләп* — нишләп, *ник* һ. б.

Нимә/имә/нәрсәкәй/нәстә/нәсә: Қурғашқа су қойадылар, нимәдән қыурықты, ул төшәдер, күреп кенә қалғын. 40 ташық пала нимәә (нәрсәгә) кирәк. Пер нәрсәкәйе йуқ. Суғымға сыйырмы, нәсә (нәрсә) әпкилгәннәр.

Қанча — күпме, *ничә сум: Қанча аласың бинсийә?* — Пенсия күпме аласың?

Кем: Кемләр ны? — Кемнәр бу? *Ишентә кемне беләсс?* — Усть-Ишимдә кемне беләсез. Бу аламашлык икеләтелгән тартым кушымчасы ала һәм әдәби телдәгә *кайсы* сүзенә туры килә: *Кемесен* (кайсын) *генә алма, ул йыраулар* (жырчылар), *ул көйлөләр.*

Сөйләштә түбәндәге билгеләү алмашлыклары кулланыла: *бөтөнесе, пөтөн* — бөтен, *пөтөрәсе* — бөтенесе, *әрбересе* — һәрберсе, *әр* — һәр, *үз* һ. б. Кайбер мисаллар: *Пөтөн әйберен биреп йигән* — Бөтен әйберен биреп бетергән. *Пөтөрәсе шуйғанчы түгел* — Бөтенесе ялганчы түгел.

Юклык алмашлыклары, әдәби телдәгә кебек, сорау алмашлыклары алдына *бер, һич* сүзләре кушылып ясала, тик аларның әйтелешендә генә фонетик аерымлыklar табыла: *Ицимә йуқ* — Һич-нәрсә юк. *Перимә тә пелмәгән палачық* — Берни белмәгән сабый бала. *Китермәс монда ичкем* (һичкем).

Билгесезлек алмашлыклары, әдәби телдәгә кебек үк, сорау алмашлыкларына *әллә, -дыр/-дер* кисәкчәләре кушылып ясала: *әлимә/әлнимә//нимәтер* — нәрсәдер, *әлләғайа* — әллә кайда, *кемтер, қайчантыр* һ. б.

Саннар. Тевриз сөйләшендә бу сүз төркеменә хас грамматик категорияләрнең ясалышы, кулланылышы, нигездә, әдәби телдәгечә. Шунның белән бергә, түбәндәге аерымлыklarны да күрсәтеп үтми мөмкин түгел.

Микъдар саны урынына жыю санын куллану: *Минәң инәм мәрқүмнең икәү паласы* (ике баласы) *бар ите.* Бу күренеш 3 нче зат тартым кушымчасы ялганган очраklarда да күзәтелә: *Пиш қысым пар, икәүсе* (икесе) *бухалтир. Перәше йәш* — Берсе яшь. *Перәше* (берсе) *суғышта үлте, минтән оло.*

Сыйфат ясагыч -лы/-ле кушымчасының борынгырак әйтелеше саклана: иңлү — иңле, жиңле; көллү — гөлле, күптермәлү шәл — күптермәле (ефәк) шәл, көчлү — көчле, палалу — балалы, пиклү — бикле, күңеллү — күңелле, ақ сақаллу — ақ сақаллы, чәчлү — чәчле, чамалу — чамалы һ. б. Мисаллар: *Инәмнеңке иң олу* (олы) *қысы мин пултым. Иң олу* (олы) *баласын өйләндергән. Аурақ* (өрәк) *үлүгә* (үлегә) *генә йөрмәс, шатлыққа да, қәтәргә* (хәтәр буласы булса да) *тә йөрөй. Ишеге пиклү ите* (бикле иде). *Тышы қалпақныңқы нейлү, цимәйлү була ите* — Калфакның өсте нәрсәле, бизәкле була иде. *Иңсес* (жиңсез) *камсуллар кийәләр иде, иңлүләрне* (жиңлеләрне) *кисәләр дә йалтырап тора иде, уқа белән тегеп цығалар иде. Иңлү күлмәк — Жиңле күлмәк.*

Бу үзенчәлек ы—е авазларына беткән башка сыйфатларга да хас: *қату* — каты. *Төпчөк пулғач, иң кечү* (кече) *баласы қуй. Нәрәситәләре терү* — Сабый балалары тере (подвижный). *Ачу салам икмәк чиләккә* — Күәскә ачы (ачы камыр) салам. *Песнеңке қырабыс қату* (каты) *ите. Олушы қасыр армыйада* — Олысы хәзер армиядә. Шулай ук: *интү* — инде, *қайғу* — кайгы һ. б. Мәсәлән: *Интү эшләп торады* — Инде эшли.

Рәвешләр. Эш яки хәлнең үтәлешен сыйфатлый торган рәвешләр -лай/-ләй/-луй/-лей (-луй/-ли), -лата/-ләтә кушымчалары белән ясала: *Персе кечкенәлей* (кечкенә көе) *үлгән. Иңкәләрепес* (жиңгәләребез) *цитен пултылар, йәшләй* (яшь көе) *тормышқа цықтым.*

Рәвеш ясагыч -дай/-дәй (сөйләштә -тай/-тәй/-тый/-тий) кушымчасының тевриз сөйләшендә -тақ/-тах/-тәк/-тәх вариантлары да очрый: *Қәсер тос онтақ пулып китте, шақ* — Хәзер тоз ондай вак булып китте. *Пану йеңкәң ни қыйғулап йөрөп ултыраты?* — *Антах қылығы* — Бану жиңгәң нигә ачуланып йөри? — Холкы шундый.

Вакыт рәвешләре ел фасылларын һәм тәүлек вакытларын белдерә торган сүзләрдән төрле чаралар белән ясала.

-ын/-ен кушымчасы: *Йасын ир* (жир) *қазырға, ағач кисәргә дә йарамай. -ын/-ен* формасы тартым кушымчасы белән дә килергә мөмкин: *Кичесен үк шиктем, өйдә бернәрсә йөри тите* — Кичен үк шикләндем... *Кичесен* (кичен) *монта килеп қунам.*

Бу кушымча нисбәтлекне белдерә торган -қы/-ке кушымчасынан соң ялганьрга мөмкин: -қысын/-кесен. Мәсәлән: *Йасқысын* (язын) *пер ақам үлеп қуйды. Йәйгесен тыңып* (жәен ныгып) *киттем, тасарып, эшлим. Көскөсөн* (көзен), *ауғыста ашыслар туңады* — Көзен, августта авызлар туңа.

көнне (қыш көннө, көс көннө һ. б.): *Инти сәйел* (матур) *йәй көннәре пик.*

-ның/-нең көнө: *Йәйнең гөнө гән* (жәен күп) *киләтеләр қунақлар.*

-қылық/-келек: *Кицкелек* (кичен) *қайтыр.*

Дәвамлы вакыт рәвешләре ел фасылларын һәм тәүлек вакытларын белдерә торган сүзләрдән, нигездә, әдәби телдәгечә ясалалар: *Төнө буйына йоқламай, тырнашып қына утырады. Көнө буйына тегәте. Көннөң пуйы* (көн бую) *уқыйлар.*

Фигыль. Затланышлы формалар. Хикәя фигыль. Тевриз сөйләшендә хәзерге заман хикәя фигыльнең ике формасы бар. Беренче форма әдәби телдәгечә, тик аның ясалышында аерымлыктар бар. -ый/-и(й) кушымчасы -ай/-әй вариантында да күзәтелә: *Терескәкне*

(арпаны) күләг (күлмәк) итәк мән имнәйләр. Порного йәктә (элек камзул) булган йиңсес, кәсер инте шәләткә (жилетка) кийәбес. Пәрен (барысын) пирәпес инте аларға.

Хәзерге заман хикәя фигыль 1 нче зат берлек санда тулы һәм кыска вариантларда кулланыла: алам/аламын, пеләм/пеләмен, сатам/сатамын. -мын/-мен варианты юклык формасында да күзәтелә: Побасын керткән соратқалы, аққам пирмимен тиде — Сорарга бабасын керткән, абыем бирмим диде. Үсемдән үсем торамын — Бер үзем торам.

1 нче зат берлек сан хәзерге заман хикәя фигыльнең юклыгы, әдәби күрсәткечләр белән беррәттән, -мын/-мин/-ман/-мән кушымчасы ярдәмендә дә ясала: Кеше көлдөрмин (көлдөрмим) тип тырыштым да тырыштым.

2 нче зат берлек саны, урта диалектның казан арты керәшеннәре, златоуст сөйләшләрәндәге кебек, кыска вариантта да ясала: Монда саң тораңмы (озак торасыңмы)? Син аны үсең тә йақшы беләң (беләсең). Сумсаны теләсәң нидән, иттән бешерәңме (пешерәсеңме), кәпестә тән бешерәңме (пешерәсеңме). Пашта сыуға бараң (барасың), аннары әшкә йүгерәң (йөгерәсең).

3 нче зат берлек санына, мишәр диалектындагы кебек, -дыр/-дер (< торур) кушымчасы ялгану очрагы теркәлгән: Қурғашны қойадылар ул чәшкәгә, нимәдән қыурықты, ул (шул) төшәдер (төшә).

Хәзерге заман хикәя фигыльнең юклыгы, нигездә, әдәби телдәгечә ясала. Шуның белән бергә, аерымлыктар да табыла. Мәсәлән, 1 нче зат берлек сан формасы хәзерге киләчәк заманның 1 нче зат берлеге белән тәңгәл килә: Пелмән, инәм — Белмим, әнием. Угый белмән, саваплығ өчен сақлыйм — Укый белмим, савап өчен тотам. Мин белмән (белмим) ул чақларны. Наски кийәлмән (кия алмыйм). Цайыңа шикәр салмайсынма, мин шикәрсс түсмән (түзмим).

Тевриз сөйләшендә синтетик хәзерге заман хикәя фигыльнең икенче формасы -ты/-те кушымчасы белән ясала, һәм сөйләшкә аның тулы парадигмасы хас: алатым, алатың; алатың, алатығыс; алаты/алат, алаты(лар)/алатлар. Юклыгы: алмастым, алмастың; алмастың, алмастыңыс һ. б. Мәсәлән: Сыу ташыйтың, керәтәне суғаратың — Су ташыйбыз, бакчаны сугарабыз. Мин күрәтем (күрәм). Йә, палам, мин үләтем (үләм), пөтөн пайлығым сиңа қалат (кала). Икепес йәшәп торатыныс (торабыз).

Сөйләштә аның аңгырау варианты (-ды/-де) да актив: Әшәл йегет мән (белән) атасы-инәсе барады, үсләре сүс чығарадылар, ишектән керәтеләр, әшәл таңылчақ (төенчек), ул ураучық эченә ашамлык, чығарады өстәлгә. Пейек ағачқа шабала бәйләйделәр, ул шабаланы мылтык ман атадылар — Биек ағачка кашык бәйлиләр, ул кашыкка мылтык белән аталар. Тосо шатыртап чачырайды (чәчри) бы йақка. Мишкәләк йийатылар, тослап тороп ашайдылар (жыялар, ашыйлар). Килсә масайадық (шатланабыз), китсә бошонадық (кайгырабыз). Пықотоқ сышы, пес Ишентән алмастың — Бу кое суы, без Ишем елгасыннан алмыйбыз. Күбек май йасыйдық, аннан сарылыйбыс — Ак май ясыйбыз, аннан сары май ясыйбыз. Инте эшли алмастың (эшли алмыйбыз инде). Әрмийәдән йөрөп килгәнәнә қуй суйадық — Армиядән кайтуына сарык суябыз.

Сөйләштә хәзерге заманның түбәндәге аналитик формалары бар:

-ып/-еп ултыра, тора, йата: Өч төргөн йышынтырдым, инәләрен-ке умперенче баласы, интү эшләп торады — Өч мәртәбә юындырдым, әнисенәң унберенче баласы, хәзер эшли. Ус-Ишимдә пос кичү ите, пыйманы алғалы барып торам — Усть-Ишимдә (авыл ис.) боз китү иде, киез итек алырга барам. Қөмөр пуйымға күләг алып ултыратқан идем — Гомер буена күлмәк ала торган идем. Йәш қөмөр үтеб ултыраты (үтә). Қотағый килеп йатат (килә).

Көнчыгыш диалектларга хас булганча, тевриз сөйләшендә дә хәзерге заманның *-а/-ә торган* (сөйләштә: *-атқан/-әткән/-атхан/-әтхән, -атхын/-әтхен, -атқын/-әткен*) формасы бар: Олулар кигелейткән йалтырақ мән, өстөнә йаулық йапқан — Олылар ялтыравык бизәкләне кигәлиләр, өстенә яулык ябалар. Алтынға тығылған сәүрә тимәләр була тыған йәктәдә — Камзулда алтын йөгерткән төймәләр була.

Билгеле үткән заман әдәби телдәгечә ясала: *Икәү ғабат утырышалар, мулла сурыйты, эриса булып алтыңма? — Икәү янәшә утыралар, мулла сорый, риза булып алдыңмы?*

Билгеле үткән заман функциясендә *-ған/-гән* формасы да кулланыла, күпчелек очракта ул хәбәрлек кушымчалары алмый: *Пес пала шахытта күргән* (күрдек) *антыйларны. Саравыч гейгәннәр қортқай-ақлар, мин күргән әшәмнең — Карчыклар саравыч* (укалар белән чигелгән тар тукуымадан хатын-кыз бизәнү әйбере) *кигәннәр, мин әбиемнекен күрдем. Утыс йыл элек кейәүгә гилгәнмен* (килдем). *Күргәнмен* (күрдем) *мин аны, ашап та йөргәнпес* (йөрдек). *Бу ағачларны керә мән* (пычкы белән) *йығып салғанмын* (салдым) *әле бу өүне.*

-ған/-гән кушымчалы форма, билгеле үткән заман функциясендә килгәндә дә, 1 нче зат тартым кушымчасы алырга мөмкин: *Наскилар бәйләп қуйғаным* (куйдым). *Тышта пелитә йасап қуйғаным* (куйдым). *Усып киткәнебес* (киттек). *Утын йығырпыс* (егарбыз — кисәрбез), *тилән* (делянка) *алғаным тите* (алдым диде). *Ишингә парып қайтқаным, қысым ман парғаныбыс — Усть-Ишимгә* (авыл ис.) *барып кайттым, кызым белән бардык. Қараңғыда қайтқаныбыслар* (кайттык).

-ған кушымчасының *-ан* вариантын куллану очрагы теркәлгән: *Мәһәре булан* (булган), *күпме ақчатыр анда.*

-ған/-гән кушымчалы үткән заманның юклыгы, нигездә, йуқ сүзе ярдәмендә ясала: *Пес күргән йоух қый Қасанны — Казанны безнең күргәнебез юк бит. Килеренә қасан та пешергән йуқ, сыйыр та сауған йуқ —* Кайтуына ашарга да пешермәгән, сыер да саумаган.

Нәтижәле үткән заман сөйләштә ике форма белән белдерелә.

Көнчыгыш диалектларга һәм, шулай ук мишәр диалектына, урта диалектның нократ сөйләшенә дә хас булган традицион *-ып/-еп* кушымчалы форма. Ул зат кушымчалары белән төрләнә. Бу формага зат кушымчаларынан алда еш кына *-ты/-те* кушымчасы да ялгана: *Өц пертуған қысны ағалы-әнелеләр алыпты* (алган). *Мейеңнеңке төтөнә-нә исерептем* (исергәнмен). *Пөгөн қосоққа пер табыр гитептеләр*

(киткәннәр). Андан сурапты, пелмим типте (сораган, белмим дигән). Балничадан чыгыпты (чыккан).

-ып/-еп кушымчалы форма хәзерге заман мәгънәсендә дә кулланыла: *Кәсер тә қысның пәйәсе қыйммәт әйтепләр* (диләр).

Тевриз сөйләшәндә нәтижәле үткән заманның әдәби формасы да кулланыла: *Ойалғаннар әшәл, чырай күрсәтмәгәннәр* — Элек тел яшергәннәр, йөз күрсәтмәгәннәр. *Әшә-қәйнәләр киленне сынағаннар* — Хатыннар, каенаналар киленне сынағаннар. *Порного йәктә булған иңсес, көмөш теккәннәр итәк тигәрәгенә* — Элек камзул булған жиңсез, итәк әйләнәсенә көмөш тәңкә теккәннәр. *Шимпереңне қыйыш-мыйыш қатып қуйғансың. Нигә бер генә қыс туғансың* (тапкансың) *икән тип, инәмгә үпкәли тыған ийем*.

2 нче зат күплек сан кушымчасындагы *ы—е* сүзыклары кыскара: *Алыстан килгәнс* — Ерактан килгәнсез. *Күргәнсс қый килешен* — Кайтканда күргәнсез бит.

1 нче һәм 2 нче затта бу форма тартым кушымчасы белән төрләнә: *Атам төһя тотқан, мин төпчөк пулғаным* — Әтием хужалыкны алып барган, мин төпчөк булганмын.

1 нче затта бу форма кыска вариантта да килә: *Пер шәлчегәчемне қайда салып қуйғам* (куйганмын).

-ған/-гән кушымчалы үткән заманның юклыгы *йук* сүзе белән дә ясала: *Унтуғызым тулған йук ите* (тулмаган иде), *саучылап кийәүгә биреп қуйдылар. Порногоһны петергәнпес йук* (бетермибез, ташламыйбыз). *Мин аһы күргән йук*.

Күптән үткән заман, әдәби телдә һәм тубыл-иртыш диалектындагы кебек *үк*, *-ған ите* (< иде) формасы белән белдерелә: *Йул хәйере бирергә киткән итем*.

Аның 1 нче зат берлек саны еш кына *-ғаным* (< *-ған итем*) кушымчасы ала һәм бөтен көнчыгыш диалектларга хас нәтижәле үткән заманның кыска варианты (*алғаным* — алганмын, *парғаным* — барганмын) белән тәңгәлләшә: *Кәсәңкәне бикләп чыққаным, йабылып қалған* — Чоланны бикләп чыккан идем, (песи анда) ябылып калган.

Бу форманың да юклыгы *йук* сүзе ярдәмендә ясала: *Мин парған йуғ* (бармаган) *итем*. Алар *йасылышқаннар йук ите* (язылышмағаннар иде).

Дәвамлы үткән заман түбәндәге формалар белән белдерелә: *-а/-ә + тыған/тегән + ийе/ите/иде* (*-а/-ә + торған иде*): *Әшәл кәбәц паһырсақ бешерә тыған ийек* (торган идек) *Ат ман ыутын ташый тыған итек* (торган идек). *Сарһый тыған итем* — Жырлап-көйләп бии торган идем.

Сөйләштә шушы ук форманың тағын да кыскарған вариантлары актив күзәтелә: *-атқан/-әткән + ите*, *-атхан/-әтхән + ите*; *-аты/-әте + ите* (бу вариант сирәк). Мәсәлән: *Йеб ийерешкәле пер-берәүгә керәткән итек* — Жеп эрләшергә берәрсенә керә торган идек. *Йөкләп йөрйткән ите* (күтәрәп йөри торган иде) *баламһы. Тақыйаһы, қуйаһ ататқаннар ите, тегәткәннәр ите* — Бүрекне, куаһ ата торғаннар иде, тегә торғаннар иде. *Иртән қайтады, тағыһ китәтен* (китә торған) *ите*.

-аты/-әте + ите (*-а иде*), ягъһи төп фигыль барлык затларда да башта *-ты/-те* һәм аһнары зат кушымчасы ала, шуннан соң *иде*

ярдәмче фигыле килә: *алатымты* — ала идем, *киләтеңте* — килә идең һ.б. Мисаллар: *Чачқа манит ишеп қуйатылар ите* — Чәчкә тәңкә итеп куялар иде. *Пер қысымта торатымты, пы палам килеп алты, үйәмне үсем асрайтым, тите* — Мин бер кызымда тора идем, бу улым (оныгым) килеп алды, әбиемне үзем карыйм, диде. *Йулта торатық ите афтаус көтөп, қоталарым қайтып утыраты машина ман* — Юлда автобус көтеп тора идек, кодаларыбыз кайтып килә машина белән.

Болар белән беррәттән, әдәби *-а/-ә + ите* (< *иде*) формасын кулланы очрақлары да бар: *Қәйенникә* (иренең апасы) *тийеш инте ул, Мәқсүмә ана тийеп йөри итем. Пы* (бу) *йортта пер үсе тора иде, шәлләтем* (жәлләдем). *Күлмәкләрне итәкләр* (балитәкләр) *қуйып-қуйып тегәләр иде өцәр рәт*.

Билгесез киләчәк заман *-ыр/-ер, -ар/-әр* кушымчасы белән ясала.

Татар теленең күпчелек сөйләшләрәндәге кебек үк, тевриз сөйләшендә дә аның тулы һәм кыска вариантлары күзәтелә: *Ат тораты кашавайлы, китерем* (китәрмен) *титем. Кирәге булса аларға пиререм* (бирермен). *Йышыб алырым тип биһләп торған идем мешәк паланы* — Юып алырмын дип бикләп торған идем песи баласын. *Йасатырым* (ясатырмын).

Тамырларында яки нигезендә *р* булган 1 нче һәм 2 нче зат киләчәк заман хикәя фигыльләрдә кушымчадагы *р* кыскара: *Пестә торо-сос* — Бездә торырсыз.

Әдәби телдәге *-ар/-әр* урынына шушы үк кушымчаның тар вариантын кулланы очрақлары күзәтелә: *Үсем пиклирем* (бикләрмен). *Ул та йырлыйр микән* (жырлар микән)? *Уғырсыс, йылыйрсыс* (еларсыз) *сантиқтан алып қарап*.

Билгесез киләчәк заманның юклык формасы ясалуда үзенчәлекләр бар. 1 нче зат берлек санда *-ман/-мән* варианты актив: *Мин мамағыс пулман* — Мин апагыз (кебек) булмам. *Мин пала тыуман* (бала тапмам) *тийгән ите. Кечкәмә дә баралман* (бара алмам). *Чығыб утыралман, эшем бетмәс* — Чыгып утыра алмам, эшем бетми. *Қураны* (абзар сүзен) *да әйтәлмән* (әйтә алмам).

1 нче зат күплек санда киләчәк заманның юклыгы *-мас/-мәс* кушымчасы белән ясала һәм аңа өстәмә *-ты/-те* аффиксы ялгана, аннан соң *-қ/-к* зат кушымчасы килә: *Перперен йаратадылар* (яраталар), *пес қаршы пулмастық* (булмабыз).

Киләчәк заман хикәя фигыльнең 1 нче зат юклык формасы *-мас-мын/-мәсмен* кушымчасы белән дә ясалырга мөмкин: *Көтмәсмен, параторырым тигән* — Көтмәм, бара торырмын, дигән.

2 нче зат: *Сүс тә күтәрмәссен, күс тә күтәрмәссен, тейде* — Сүз дә күтәрмәссең, күз дә күтәрмәссең, диде.

Боерык фигыль. Бер төркем Урал төбәге татар сөйләшләрәндәге кебек үк, көнчыгыш диалектларда да боерык фигыльнең 2 нче зат күплегә *-ың/-ең* кушымчасы белән ясала. Тевриз сөйләшендә дә шулай үк: *Утырың* (утырыгыз) *перашық. Килең* (килегез), *қунақлар, хуш килтегес. Инте сийәрәткә барың* (барыгыз), *перас палцығ алың*.

2 нче зат күплек сан -(ы)ңыс/- (э)ңес кушымчасы белән дә формалаша: *Ултырыңыс монтан* — Монда утырыгыз. *Көтөңөс, хәсер чыгарым* — Көтегез, хәзер чыгармын.

Боерык фигыльнең 2 нче зат берлеге -ғын/-ген кушымчасы белән ясалу очраklары бар: *Күреп кенә қалғын* — Карап кына кал.

Теләк фигыльнең (гомумсебер: -айын/-әйен) кушымчасы сөйләштә тар вариантта кулланыла: *алыйн/алыйм* яки *эшлийен*, күплектә *алыйық, эшлийек*. Бу кушымчалар кыскара: -ыйн/-ин, кайбер очраklарда -ан/-ән, -ақ/-әк рәвешендә кулланыла: *Перас ақца алайын, тигән* (алыйм, дигән). *Мин аны мунцада йышындырыйн* (юындырыйм), *мин әйтәм*. *Қунах пулуйх* (булуйк). *Йәгес, пакалларны тотайын* (тотыйк), *онтолмаслығ итеп утырайық* (утырыйк). *Әшкәрә* (бик) *осақ тортоқ, қайтыйық* (кайтыйк). *Мин паланы күтәрин, әйтә өүгә* — Мин баланы күтәрим, әйдә өйгә. *Мин аны ничек тотан?* — Мин аны ничек тотыйм?

Кыскарту күплек санда да күзәтелә: *Пабий, көрәшәк, тите, кем йеңсә, йер аңа* — Бабай, көрәшик, диде, кем жиңсә, жир шуңа. *Инте тус пулақ* — Әйдә, дус булуйк.

Күплектә өстәмә -лар/-ләр кушымчасы да өстәлергә мөмкин: *Әйтәң, қайтыйықлар титем, чаначық ман сүрәб апкитән* — Әйдәгез, кайтыйк, дидем, кечкенә чана белән тартып китим.

Эчке теләк (-асы/-әсе + кил-) тевриз сөйләшендә -қы/-ке/-әк + кел-/кил- төзелмәсе белән белдерелә, зат-сан кушымчалары төп фигыльгә, юклык кушымчасы ярдәмче фигыльгә ялгана: *Сине қусқағым килмәде* (кузгатасым килмәде). *Инәмнеңке сүсен йергә басқым келми* (таптасым килми). *Үсем тә эркем* (эчәсем) *килеп киткән чайны*. *Эшләгеләре* (эшләселәре) килмәгән. *Үлге* (үләсе) *тә килми*.

Әдәби телгә хас -асы килә формасын куллану очрагы теркәлгән: *Малны күп тотасым килә, қаслар та тотамын*.

Ният, нәрсә дә булса эшләргә исәп итү сөйләштә түбәндәге формалар белән белдерелә: -мақчы/-мәкче/-мақцы/-мәкце (булу): *Алар иртәгә килмәкчите*.

Кайбер очраklарда сөйләштә *әйтмәкче* формасы әдәби *әйтмешли* сүзенә туры килә: *Урычча әйтмәкче, ыкту шишкует?* — Русча әйтмешли, кем эрбет чикләвеге жыя? Мондый күренеш сөйләштә бик сирәк.

-ғалы/-гәле + булу: *Палнисқа йебәргәле* (жибәрергә) *булғаннар*.

-ғалы/-гәле яки -ырға/-ергә + итү: *Алма утыртқалы иткәннәр* (утыртырга уйлаганар) *ите*. *Сыш йылытырга итсәм лампычкы эшләми*.

-ғалы/-гәле яки -ырға/-ергә + тору: *Сиңә барырға торайық, ти*.

Теләк, көчле теләк, әдәби телдәге кебек, шарт фигыль формасы һәм *иде* ярдәмче фигыле белән дә белдерелә, тик бу вакыт зат кушымчалары ярдәмче фигыльгә ялгана: *Әсү чәйләр эчсә идең* — Әссе чәйләр эчсәң иде.

Шарт фигыль. Аның ясалышы, мәгънәләре әдәби телдәгечә. Тик 2 нче зат күплек формасының -ңыс/-ңес кушымчасы белән ясалуын күрсәтеп үтәргә кирәк: *Сес китсәңес* (китсәгез), *малны пөтөрсәңес* (бетөрсәгез), *йатлы* (оят) *булыр*.

Фигыль дәрәжәләре әдәби телдәгечә ясала, тик кушымчадагы фонетик аерымлык булуын искәртеп үтәргә кирәк: -ғыла/-гелә. Мәсәлән: *Шабаланы мылтық ман атадылар, тейсә, ул гешене чөй*.

гелидләр ирләр — Кашыкка мылтык белән аталар, тисә, ул кешене ирләр чөйгәлиләр.

Ю н ә л е ш л ә р. Әдәби телдә нинди дә булса юнәлеш формасында нормалашып киткән бер төркем фигыльләр сөйләштә төп юнәлеш формасында кулланылалар: *пөтү* — бетерү, *туу* — тудыру (йөкләтү юнәлешендә *тушыру/тудыру*), *суу* — суыну, *төшү* — төйнәү, *қайғу* — кайгыру. Мәсәлән: *Сес ашанып пөттөгесме* (бетердегезме)? *Тарманы үлчәп пәйләде, төшөп чықты* (төйнәп чықты). *Мин пала тумаған да* (тудырмадым да), *алай қалдым. Олу малайым үлгәч бик мәдәп, қайғып* (кайгырып) *киттем. Сине қусқатым* (кузгаттым).

Сөйләштә йөкләтү юнәлеше ң авазына беткән тамырлардан *-ыр/-ер* кушымчасы белән ясала: *туңыру* — туңдыру, *уңыру* — уңдыру һ. б. Мәсәлән: *Ничек уңырасың итмәкне, йеңкәң, алый қылалмас* (кыла алмый).

Йөкләтү юнәлешен ясау өчен *-қыр/-кер* кушымчасының активрак кулланылуы үзенчәлекле, ул әдәби телдәге *-дыр/-дер* кушымчасы урынында да килә: *пасқыр* — бастыр, *үскер* — үстер һ. б. Мәсәлән: *Қысымныңы палларын үскертем. Авырыйм, көснө үсғарып* (уздырып) *йебәрерменме?*

Сонор авазлардан соң *-ғыс/-гес* (*-т, -дыр/-дер, -ғыр/-гер*) вариантлары күзәтелә: *Пака ақча түләмәгенче өйгә кергесмиләр* (кияүне өйгә кертмиләр). *Килеп кергән кешенең туннарын салғызып* (киемнәрен салдырып) *алғалы кирәк. Кейгесергә* (кидерергә) *дә кейрәк, үсеңә ашарға кейрәк. Шулай ук: укул утыса* (утырта) — укол кадый.

Тубыл-иртыш һәм башка себер диалектларында, пермь, златоуст, тепекәй һәм стәрлетамак сөйләшләрәндәге кебек, тевриз сөйләшендә дә төшем юнәлеше киңрәк күләмдә күзәтелә, ул эш объекты аталмаганда, эшнең гомумән башкарылуын гына белдергәндә кулланыла: *Поппасы қурата эшләнә* — Бабасы ишегалдында эшли. *Ашаналар әле* — Аппыйлар әле. *Қочақлана, йиңкәм тип* — Жиңгәм, дип, кочаклый. *Мин үсем тегенмәгән дә, белмән* — Мин үзем тегү белән шөгильләнмәдем дә, белмим.

Бер юнәлеш урынына икенче юнәлеш формасын куллану очраklары бар. Мәсәлән: *ашану* — ашау: *ашанатлар, сыйланатлар; эшләну* — эшләу: *Эшләнсәм* (эшләсәм) *даулинийам күтәрелеп китәде.*

Төп юнәлеш функциясендә еш кына уртаклык юнәлеше кулланыла: *Қас йолышып* (йолкып) *йөргән қас өмәтә. Тайаштым, тайаштым* (тырыштым, тырышттым). *Табыннашып* (табында утырып) *чыққаннар. Ышкулға керешеп* (кереп) *килгән. Күцләр* (туй поезды) *килеп төшкән-тә, мылтық белән атышалар* (аталар). *Аңлашып* (аңлап) *пулмайты сүсен. Сеңлесе сатышучы* (сатучы) *булып эшләйте. Кичә йушышып* (юып) *та алдық.*

Кирәк сүзенең фигыль кебек төрләнүе: *Кирәген* (кирәк булып) *тормый. Қыс кирәксә* (кирәк булса), *цатыр пашы мөң алтын, тиләр, кейәүне кертмәйләр, ақчаны нүгәр* (кияү егете) *пирәде.*

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Тевриз сөйләшендә дә ул, нигездә, *-ғалы/-гәле/-қалы/-кәле* кушымчасы белән ясала: *Үлек йуғалы* (юарга) *та йөртәм йәшлей. Қушылған қушақларың ман исән булғалы, осак йәшәгәле йассын* — Кушылған ирең белән исән булырга, озак яшәргә язсын. *Сырғый йыққалы* (кисәргә) *барды.*

Суйғалы сақлаған (суярга асраған) хайваннарны суғымға тейсең (дисең). Сүлпәнрәк қатсаң пәйләгәле (бәйләргә) йомшақ, чирағрақ қатсаң нығрах була.

Шуның белән бергә, тевриз сөйләшендә инфинитивны куллануда аерымлыклар да бар. Ул зат һәм сан кушымчалары ала: *Пес тә менә пер-ике көнтән ул йаққа парып қайтырғабыс* (барып кайтырга торабыз). — *Син китәсеңме?* — *Китәргәмен* (китмәкчемен).

Мисаллардан күренгәнчә, зат кушымчалары алган инфинитив ниятне белдерә.

-мыш/-меш формасы тевриз сөйләшендә дә билгеле бер төркем фигыльләрдә күзәтелә: *Ишетмешем* (ишетеп) *генә беләм*. *Ире бик уғымыш* (уқымышлы) *кеше булып* (булган).

-мышлы/-мешле: *Поронғолар әйтмешле, парыбыста да ақча бар*.

Кайбер диалекталь сүзләрдә -ма/-мә формасы теркәлгән: *Тау астына қышалашма уйнағалы* (куышлы уйнарга) *төшмим*.

-мақ/-мәк формасы сөйләштә сорау алмашлығы һәм кирәк сүзе белән бергә мәғнәседә инфинитив килә: *Нинди йыр йырламақ кирәк?* — Нинди жыр жырларга кирәк?

Исем фигыль, әдәби телдәге кебек үк, -у/-ү кушымчасы белән ясала: *Авырцылық ите, сур туйлар йуқ ите, негә қылып, қарентәштыуғанни сыйлау иде ул саманнарда* — Авыр иде, зур туйлар юк иде, никах укытып, туган-тумачаларны сыйлау иде ул заманнарда. *Йарашқанда* (кыз килешкәндә) *утырып цай эцү, пешем* (ак) *майны утырта, икмәк кисәләр*. *Қышқа килсә, йөк ташу*.

-у/-ү кушымчалы исем фигыльләр инфинитив функциясендә дә кулланылырга мөмкин: *Әйбер дә алу* (алырга) *кирәк, пала да укыту* (укытырга) *гирәк*. *Ит пешерү* (пешерергә) *йарамас, ит йысын йаратмас* (яратмый) *тителәр аны*. Бу аеруча кирәк сүзе белән күзәтелә: *Төшнө төш йураучыға ғына әйтеү кирәк* (әйтергә кирәк). *Төшнө йақшыға үсең йурағалы* (юрарга), *йә меш хайыр бирү* (бирергә) *кирәк*. *Йоух мин әйтәм, қайту кәрәх* (кайтырга кирәк).

Сыйфат фигыльләр. Хәзерге заман сыйфат фигыльләрдән сөйләштә аеруча -а/-ә торган формасы актив, тик ул -атқан/-әткән/-атхан/-әтхән/-атқын/-әткен/-атхын/-әтхен, -а тыған/-ә тегән вариантларында әйтелә: *Көмөшләр пар чачқа тесәткән, арғаға салынтырып қуйатхан* (тезә торган, аркаға салындырып куя торган). *Пүләг алып ултыратқан қортқа* (утыра торган карчык). *Паратхын йерләре алыс* — Бара торган жырләре ерак. *Пеләткен пашлық* — Белә торган карчык. *Арттан қаптыра тығанни* (торганны) *та тегәләр* (күлмәкне).

Бу форма еш кына исемләшә: *Йөнөн әйереп сүкмән суққаннар, аннан кейәткән* (кия торган киём) *теккәннәр*.

-ыр/-ер кушымчалы сыйфат фигыльнең төрле морфологик формалары, төрле мәғнә төсмерләре һәм семантик функцияләре бар. Аның төп кулланылышы әдәби телдәгечә: *Әшләнәр кеше йуқ* — Әшләр кеше юк. *Суйыр қуйыныс йуқ* — Суяр сарыгыбыз юк. *Йәртәм* (ярдәм) *итәр кешем йуқ*.

Бу форма әдәби телдәге -асы/-әсе кушымчалы сыйфат фигыльне алыштыра һәм тиешлекне белдерә: *Кентек тамыр сыулат, қыймылтап торады пала тышар қатынныңқы* (бала табасы хатынның).

Ул еш кына исемләшә, төрле килеш һ. б. кушымчалар ала, юнәлеш килеше кушымчасы алганда, исем фигыльгә һ. б. туры килә: *Эртник бешерәткән ит килерләренә* — Балык пирогы пешерә торган иде килүләренә. *Пешер мин килергә* — Пешер мин кайтуга. *Қайтып килеренә* (кайтуына) *ун-унпишлән пичә йыйылған*.

-ыр/-ер формасының юклыгы тевриз сөйләшендә хәбәр функциясендә актив кулланыла һәм хәзерге заман хикәя фигыльгә туры килә, гадәти һәм даими булып тора торган эшне белдерә: *Қайшан йөртөп китәләр қуй, алысын үсмәс* — Хайван йөртәләр бит, курпы үсми. *Өйдә ачуланышқалы йарамас* (ярамый), *палаға ашыр булады. Негә уғыт-тық, саучылаб алып киттеләр, йаулық пер тә чичмәстән ите* (чишмиләр иде). *Бирәтегәннәр иде, қәсер бирмәсләр* (бирмиләр). *Минен қолақ ишетмәс* (ишетми), *қолаққай* (чукрак). *Анта минеке кецкәм тора, тыумас* (бала тапмый), *паллары йоуқ*.

-мас/-мәс формасы, чыгыш килешендә килеп, хәл фигыль функциясен башкара (бу турыда тиешле бүлекчәне кара).

Үткән заман сыйфат фигыль, әдәби телдәге кебек үк, -ған/-гән/-қан/-кән кушымчасы белән ясала һәм аның мәгънә функцияләре дә әдәби телдәгечә: *Пала тыумаған бичәләрне бала тудырдым сылап. Өйләнмәгән палам* (улым) *бар*.

Бу форма исемләшеп, тартым һәм урын-вакыт килеше кушымчалары ала: *Қорсақ ман йөргәнәндә* (йөргән чагында) *йығылып төшкән. Бакийывада* (ав. ис.) *торғанымда* (торганда) *тайарка булып эшләдем. Пинсегә цыққанымта* (чыкканда) *мидал пиртеләр*.

-улы/-үле кушымчалы үткән заман сыйфат фигыль, нигездә, хәбәрлек составында килә: *Чыңға тирәснеңке салулымы?* — Тәрәзә келәсе бикләнгәнме?

Сөйләштә бу үзенчәлек, минзәлә, стәрлетамак, тепекәй сөйләшләре белән чагыштырганда, сирәгрәк күзәтелә.

Әдәби телдәге -арлық/-әрлек, -ырдай/-ердәй кушымчаларына тевриз сөйләшендә -ғылық/-гелек формасы тәңгәл килә: *Пер-берсен қарағылық* (карарлык) *пулғынчы минтә тордолар. Сәтә ашағылық-эчкелек* (ашарлык-эчәрлек) *чығаты. Уқығылығын* (уқырдайларын) *апкиткәннәр Омыскиға*.

-ырдай/-ердәй формасына сөйләштә -ғытай/-гетәй формасы да тәңгәл килә: *Қыс парғытай булса, суратып киләтәгән* — Кыз барырай булса, гадәттә, соратып киләләр.

Хәл фигыльләр. -а/-ә кушымчалы хәл фигыльнең кулланылышы әдәби телдәгечә.

Шуның белән бергә, ул кайбер очрақларда әдәби телдәге -ырлық/-ерлек + *итеп* төзелмәсенә тәңгәл килә. Мәсәлән: *Күсне чығара суғып қуйып* — Күзгә чыгарлык итеп суккан. *Қапқадан кергәнтә пау сусалар, өсә* (өзәрлек итеп) *басырға, ул өсөлгәле генә тора, тормошлары өсөп торсон тип*.

Әдәби телдәге -ышлый/-ешли кушымчалы хәл фигыль функциясендә -ышын/-ешен формасы кулланыла: *Самихаға барышын* (барышлый) *кергән ите*.

-ып/-еп кушымчалы хәл фигыльнең юклыгы түбәндәге вариантларда күзәтелә:

-мағынчы/-мәгенче, -мағынчы/-мәгенче, ягъни фонетик яктан азрак үзгәреш кичергән борынгы форма: *Ақча түләмәгенче* (түләмичә) *кийәүне* (кыз янына) *кергесмәйләр*. *Картушка ашамағынчы* (бәрәңге ашамайынчы — ашамыйча) *қорсақ туймас*. *Үс вақыты йитмәгенче* (житмичә) *пала атламый*.

-мыйча/-мичә: *Әллә ғайан килгән кешене чай эчермичә чығарғалы!* *Татарның йоласы ул қунақ итү*. *Ағач йапрақ йармыйча боз өстөнә күкерт күкери* (күк күкри), *бал булмый*.

Шушы ук мәгънә -ыр/-ер кушымчалы хәзерге заман сыйфат фигыльнең чыгыш килешендәге юклык формасы белән дә белдерелә: *Қатмастан ип сүлпән пулаты қый, тис өсөләте* — Катмыйча жеп сүлпән була бит, тиз өзелә. *Мәктәпкә бармастан уйнап йөргән* — Мәктәпкә бармыйча уйнап йөргән.

-ғач/-гәч кушымчасының сөйләштә түбәндәге эквивалентлары бар.

Үткән заман сыйфат фигыль (-ған) һәм *соң/сың/сун/сын* бәйлегенән торган төзелмә — сөйләштә иң актив форма, *соң* бәйлеге төрле вариантларда килә. Бу форма икенче эшнең башкарылу сәбәбен, шартын һ. б. белдерә. Мәсәлән: *Пашлаган* (башлагач) *сун, эшне эшләп пөтөргәле кәрәк*. *Мин қартыма килгән соң* (килгәч) *йортцом әрмийәгә китте*. *Туй үткән сың* (үткәч), *қота чақырасың, күлмәк кигезәсен*.

Сөйләштә шушы ук функциядә үткән заман сыйфат фигыльнең чыгыш килеше дә (шулай ук *соң* бәйлеге белән) еш күзәтелә. Сөйләшкә хас булганча, чыгыш килеш кушымчасындагы *д* авазы ассимиляцияләнми, һәм ул саңгыраулашырга да мөмкин: ягъни *-ғаннан/-гәннән, -ғандан/-гәндән, -ғантан/-гәнтән + суң/сың/сун/сын* бәйлеге. Мәсәлән: *Қысны йастыққа пастырғандан суң* (бастырғач), *кейәү күтәрәб алады*. *Йәшлей йараштылар, йарашқантан суң* (ярәшкәч) *нигә уғыттылар*. *Өүтән чығарғандан сун...* — *Өйдән чыгарғач...* *Ашыл пөткәндән соң* (беткәч)...

-ғач/-гәч, -ғац/-гәц: *Мин инде йаулық пиртем сөйөнчеләп кергәц* (кергәч).

Бу форма чагыштырмача сирәк очрый.

-ғанчы/-гәнче формалы хәл фигыль түбәндәге вариантларда кулланыла:

-ғынчы/-генче/-ғынчы/-генче: *Ул йөнчү, үлгенче йабық була*. *Сыйланып пөткенче* (беткәнче) *утырасың*. *Таң атқынчы* (атқанчы) *мунча йағып төшәсең* (керәсең).

-ғанчық/-гәнчек: *Қайтқанчық әкерен-аста* (әкренләп) *йәшәтек*.

-ғынча/-генчә: *Ирем қайтқынча* (кайтқанчы) *пирмедә эшлейтегән итем* (эшли торган идем), *мал та алтым*.

Әдәби форма үзе дә кулланыла: *Йите йыл бу өйгә чыққанчы тайаштым* (тырыштым). Бу вариант бик сирәк.

-ғанчы/-гәнче кушымчалы хәл фигыль сөйләштә юклык формасында да кулланыла: *Ағач кисәргә дә йарамай цым үтмәгәнче* — Чым бәйрәме (жәй башында үлеләрне искә алу көне) үтмичә, урман кисәргә дә ярамай. *Алмағанчы пиш йыл йөрдөк* — Алғанчы биш ел йөрдек.

Тевриз сөйләшендә эш яки хәлнең вакыт ягыннан чикләнгән булуы тагын түбәндәге формалар белән белдерелә:

-мастан/-мәстән: *Китмәстән* (киткәнче) *үк шалтыратты*.

-маста/-мәстә: Мин аны ул үлмәстә (үлгәнче) төшәп тордом, пейек йар икән, артқы күләсәләре төшәп китте камбайыннықы.

-мастан/-мәстән + элек: Үлмәстән элек (үлмәс борын) аурағы йөрите гешнеңке, гүршеләргә герәте.

-мас/-мәс (ул әдәби телдәге -ғанчы/-гәнче формасына туры килә): Қараңғы төшмәс (төшкәнче) йыйыла тыған итек. Күсем күрмәс (күрми), уқый алмыйм.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр. Аларның составы, нигездә, әдәби телдәгечә, әмма аларның әйтелешләрендә үзенчәлекләр бар.

ман/мән/была/пелән — белән: Қунақлар ман (белән) пергә чай эчең ите. Қыс ман (белән) йегетне ул мөкөртәк эченә утысқаннар. Кентек кискән мин, йеп мән (белән) пәйлисең, йышып урап саласың.

Қәтәр/ғәтәр — кадәр: Суқмалар пулған көйләкләрдә пы ғәтәр — Итәккә аркылы салған ефәк катнаш тасма булған күлмәкләрдә монда кадәр.

Шигелле/шикелле: Аныңқы шигелле (шикелле) шәлем пулты — Анықы шикелле шәлем булды. Суқмалар йалтырақ, чалынған шигелле қый ул — Ефәк катнаш тасмалар ялтыравыклы, үрелгән шикелле бит ул.

Бу бәйлек, пермь сөйләшендәге кебек, фараз итүне, икеләнүне дә белдерә: Шабур (киндердән теккән плащ, астарсыз жәйге өс киеме) қырата кийеп эшләп йөри торған астарсыс былаш шикелле (плащ, ахрысы).

Кебек/күшек/күбек: Хибелә (кыйбла) йақтан искән илләр (жыллар) кебек үтте ғәмөрләр. Аусына пал, май қаптыралар, пал-май күшек (кебек) йомшақ торсон тип.

Была — өчен, күрә: Ирен йаратматы, аңа была (шуңа күрә) қысым айырылты.

Чақ — хәтле: Ах (ак) йөн йышымым (оегым) әл дә бар.

Хәтлек/қәтле/ хатлем — хәтле: Төгәнгә хәтлек парабыстық — Тегеңә хәтле бардык. Аның хатлем тыууға, паллары кән, пар та йадаулар — Аның хәтле бала табуга, балалары күп, бары да ябык.

Сайын: Пәйшәмбе (пәнжешәмбе) сайын хәйер апкерәйем.

Тевриз сөйләшендә, әдәби телдәге булып, итеп, дип, ян, ас, өс, ал, арт һ. б. шундыйлар белән беррәттән, кабат, сырт, итәк, қыр кебек бәйлек сүзләр дә кулланыла: Сийәрәт қабатында (янында) йәм йәшел урман (чыршы) үсә. Күл итәктә (буенда) иләк йийамын. Күл эргәсентә (янында) йәшәйтләр. Астана қырда йәшәгән — Изгеләр кабере янында яшәгән.

Теркәгечләр. Себер һәм мишәр диалектларындагы кебек, тевриз сөйләшендә дә әмән теркәгече кулланыла: Әмән (әйтерсең) кеше үлтергән, аны алып киттеләр муллалық қылған өчөн.

Сөйләштә ни... ни... теркәгече бар: Ат ман ташый тыған итек ни соло, ни арыш — Ат белән әле солы, әле арыш ташый торған идек. Ишен йылғадан тармақ төшәде, төрле балық, ни чорағай, ни чабақ, албоғалар, ашы булған кеше аулый — Ишим елгасыннан тармак төшә, төрле балык, әле чуртан балалары, әле чабак, алабугалар, жәтмәсе булған кеше тотә.

да/дә теркәгеченәң кабатлануы: Анта суғыш пер дә-дә (бер дә) булмаған.

Кисәкчәләр. Сорау кисәкчәсе тевриз сөйләшәндә киң (-ма/-мә) һәм тар (-мы/-ме, ягъни әдәби) вариантларда кулланыла: *Әгәршөк парма? — Кыяр бармы? Шар эцентә қуралар пармы иде?* — Сазда куаклар бар идеме?

-мы/-ме сорау кисәкчәсе фигыльләргә зат кушымчаларыннан алда ялгана: *Үртәк паланы беләмесес?* — Үрдәк баласын беләсезме? *Пийәләй тимесес?* — Бияләй дисезме?

Хәбәр составындагы -дыр/-дер билгесезлек кисәкчәсе зат кушымчасыннан алда да ялгана: *Син дә арғандырсың* (аргансыңдыр).

Әдәби телгә хас кисәкчәләр белән беррәттән, сөйләштә *қый/қуй/ғуй* раслау кисәкчәсе дә актив кулланыла: *Ат май қас май шигелле эрек май, хайванныңқы туң қый* (бит). *Шуйған қыйлучы, ошақ сөйләп, урлық урлап йөрүчеләр бар қуй* — Явызлык эшләүче, әләкләп, урлашып йөрүчеләр бар бит. *Ат ман, арған ман тарттыралар ғуй* (бит) моғолларны.

Урал төбәгә сөйләшләрәндәге кебек, тевриз сөйләшәндә дә *әләк* (< һәлак) көчәйткеч кисәкчәсе күзәтелә: *Қарағат әләк!* — Карлыган искиткеч (күп).

Быран/пыран — бик: *Пес әле быран* (бик) *йабық төгөл. Пыран йөнчү* (бик ябык), *ашырта инәсе*. Ул саз ягы сөйләшәндә актив кулланыла.

Синтаксик үзенчәлекләр

Сүзтезмәләр. Исем-исем сүзтезмәләренең кушымчасыз төре кулланыла: *Сугыш вахытларда* (сугыш вакытларында) *төрлөсөн күрдәк. Аш қасан* (аш казаны) *ашырый. Қолақ сүшенчесе пиргәннәр қыс йаққа* (кыз ягына). *Қыс салып йебәрә кәбәцләр* (түбәтәйләр), *қулайулық, тәмәк кесит* (тәмәке янчыгы) *линтеләрдән тегелгән, кийәү бүләк* (кияү бүләге) *килте дийеп чақырып йөри қыс. Қуй тирчектән тун тегәтләр* — Сарык тирчәгеннән (тиресеннән) тун тегәләр.

Тевриз сөйләшәндә бу төр изафәнең әдәби телгә хас варианты да шактый актив күзәтелә: *кәпестә йафрағы* — кәбестә яфрагы, *қолақ сүшенчесе* — кыз килешкәч, егет ягына ризалык билгесе итеп бирелгән бүләк.

Исем-исем сүзтезмәләренең беренче компоненты материалны белдерсә, икенче компонент, әдәби телдән аермалы буларак, тартым кушымчасы алырга мөмкин: *Ағач табағы* (ағач табак) *хәзер йуқ инде. Кирпеч табақлары бар ыйы. Кәшәмир шәлләре йоқа, йован* (зур, калын) *сур шәл, йалтырақлары бар*.

Чагышт.: мишәр диалектында: *йын шалы* — йон шәл һ. б.

Исем-фигыль сүзтезмәләрендә кайбер фигыльләр әдәби тел белән чагыштырганда башка килешне башкаралар.

Ату: Ул шабаланы мылтық ман атадылар — Ул шабалага (кашыкка) мылтык белән аталар.

Пөтү, йөрү: *Айақлартан пөттөм* — Аякларым бетте. *Айағыннан йөри башлаты* — Тәпи йөри башлады.

Сөйләштә исем хәбәрләр зат кушымчалары белән формалаша: *Алар сүсне арттырып сөйләүчеләр, шуқлар* (шаяннар). *Иге ғысым Төмәндәләр* (Төмәндә). *Син йәшсең* (яшь). *Пинсыдамын* — (Мин) пенсиядә. *Анта керең, алар пик ачықлар. Мин қунақтамын. Песләр ул цақта палабыс қуй* — Без ул чакта бала бит.

Инверсиялэнгән аергычлар килеш кушымчасы алалар. Бу, нигездә, билгесез килештә килгән тәмамлыкны ачыкмый торган аергычларда күзәтелә: *Чарыкка бау иштәкәннәр ите қысылны, күкне, қараны* — Тиредән теккән аяк киemenә кызыл, күк, кара бау ишә торганнар иде.

Әдәби телдәге күп түгел сүзтезмәсе тевриз сөйләшендә күп йук, ә күптән түгел тезмәсе күптән йук формаларында әйтелә: *Ашылта тыныч, машина та күп йух* (күп түгел). *Күптән йук қына* (күптән түгел генә) күсләремне әперәцийә йасадым.

Фараз итү, икеләнү сөйләштә, татар теленең тау ягы сөйләшләре төркемендәге кебек, бул- ярдәмче фигыле белән белдерелә: *Ике төпчөк торалар, пала тапмайтлар, йарамай булыр* (ярамый ахры). *Ымскийта тораты, беләткән булырсыс, беләмесес?* — Омскийда тора, белә торгансыздыр, беләсезме? *Әлһтә алай булыр* — Әлек шулай (булган) ахры.

Фараз итү -ып/-еп һәм сорау кисәкчәсе ярдәмендә дә белдерелә, тик мондый очраklar чагыштырмача сирәк күзәтелә: *Пөтөрә ташлапмылар бечәннәрен?* — Печәннәрен бөтенләй өеп бетергәннәрдәрме?

Сорау түгелмени сүзе ярдәмендә дә белдерелә: *Қосоқ ашы синтә бар түгелмени?* — Эрбет чикләвеге синдә юкмыни?

Аналитик төзелешле иярченле кушма жөмләләр: *Негә қыладылар йегетнең өйөндә, қачан күчеп килдең, ул вақытта* — (Килен булып) төшә, шул вакытта егет өендә никах укыйлар. *Қапқата тавар сусатылар, ул таварны кем чиште, аның қуйнына саладылар* — (Килен төшкәндә) капкада тукуыма сузалар, ул тукуыманы чишкән кешенең куенына салалар. *Кем итәнне тигес қыраты, ул уңған, кем қыйғылай* (сызгалый) — ул йалқау булады. *Нимәдән қыурықты, ул төшәдер* — (Кот койганда) нәрсәдән курыкса, шуның рәсеме төшә. *Төш күрсәң, кем кирәк, аңа әйткәле йарамас* — Төш күрсәң, теләсә кемгә әйтергә ярамый.

Лексик үзенчәлекләр

Тевриз сөйләшенең лексик-семантик системасында әдәби телгә мөнәсәбәтле рәвештә төрлө төркемнәр аерылып чыга: төп һәм зур төркем — әдәби тел белән уртақ лексика, аларның бер өлеше әйтелешләре белән берникадәр (*тиртун* — тире тун, *түмә* — төймә, *көү* — көй, *палтыс* — балдыз, *шайдан* — шайтан, *дым-суқыр* — дәм-суқыр) аерыла. Кайбер сүзләр шактый нык аерыла (*пәләлек* — беләзек, *ағыйых/ағыйық* — ахак, *эсү* — эссе, *иткерү* — йөткерү, *көйлөк* — күлмәк, *порного* — борынғы). Бер төркем диалектизмнар әдәби эквивалентларынан сүз ясагыч кушымчалары белән аерылалар: *қаптырғыч/қаптырма* — каптырма (челтәрлө көмеш читле, кашлы бизәнү әйбере), *ацытма* — ачиткы, *сосқақ* — соскыч, *қапқақ/қапқач* — капкач, *тырнашыч* — тырма, *теләй* — телсез, *қыйыш* — кыек, кәкре, *пешкәк/пешкеч* — гөбе пешкәге, *қысылца* — кызамык, *тегенче* — тегүче һ. б.

Сөйләшкә бай диалекталь лексика хас, аларның бер өлеше көнчыгыш диалектлар белән уртақ, диалектизмнар тормыш-көнкүрешнең төрлө өлкәләренә карый.

Рухи мәдәният, йолалар һ. б.: *саучы* — яучы, *йарашу* — ярәшү, *қолақ чәйнәшү* — колак тешләшү (бала чагыннан ук кыз белән

егетне килешеп кую), *күч қышу* — киленне егет йортына озату, *май табағы ашау/май табак* — кызны килешкәч, кыз ягында уздырыла торган кечкенә мәжлес, *қолақ сүшенчесе* — кызны бирергә ризалык билгесе, вәгдә бүләге, *сарнау* — жырлап бию, *айағ уйын* — бию һ. б.; *хәйебирән* — дога кылганда абзардагы эре терлек шулай атала, *цым бәйрәме* — зиратта үлеләрне искә алу, каберләрне тәртипкә китергәч, бөтен туган-тумачалар белән ашау-эчү, буялган йомыркалар алып баралар, сәдака өләшәләр; *қырлық башқа бару* — кабер казырга бару, *кисерә* — кешенең әрвахы (двойник), *астана* — изгеләр кабере, *қарабақчар туйы* — кара каргалар килгәч, бала-чаганың төрле камыр ашлары белән кошларны сыйлавы; *муллинә* — абыстай һ. б.

Туганлык атамалары: *инәй* — әни, *әппә* — апа, *пай* — ир, *әкә/ақа/аққа/оққа/абсый* — абый, *тәтинә* — әби, *тәтә* — бабай, *цицинә* — эти-әнинең апасына, эти-әнинең абыйсының хатынына яратып эндәшү сүзе, *цицата* — эти-әнисенең абыйсына, әтисенең яки әнисенең апасының иренә эндәшү сүзе, *поба/попа/поппа* — бабай, эти-әнинең олы ир туганы, олы кыз туганының ире һ. б.

Кешенең гәүдә төзелеше һәм эчке дөньясы белән бәйле сүзләр: *йаурын қалақ* — калак сөяге, *чығанақ* — терсәк, *пәтән пармақ* — имән бармак, *ухма чалақ* — атсыз бармак, *мейә* — ми, *көпкәк* — рахит, *қороқ* — артык ябык, кибең беткән, *пәтер чырай* — киң битле, *чычалақ* — чәнти бармак, *шәремән булу* — оятлы булу, *қыйралану* — ялкаулану, *тартық* — тотлыга торган, *қолақай* — чукрак, *нычу* — тынғысыз, *масайу* — шатлану һ. б.

Хужалык итү, инвентарь: *керә* — пычки, *қура* — каралты, *аран* — өйалды, *кәсәнкә* — чолан, *түбәлек* — лапас, *көпкә* — абзар, *күләсә* — тәгәрмәч, *перичка* — бричка, *катук* — ходок (арба төре), *порау* — кыршау һ. б.

Тормыш-көн күреш белән бәйле диалектизмнардан йорт һәм аның жиһазларын, савыт-саба атамаларын белдерә торган кайбер сүзләрне күрсәтергә мөмкин: *цатыр* — чаршау, өленге, *битйаулық* — сөлге, *йышу* — сөртү, *туйыс* — туз савыт, *табақча* — чынаяк тәлинкәсе, кечкенә табак, *шәкәчә* — касә, *кесийен* (казеин) — пластмасса савыт, *пәтрә* — чиләк һ. б.

Аш-су: *пүрәгәц* — пәрәмәч (сумса), *башырсақ* — онны йомыркага гына басып, майда пешерелгән түгәрәк камыр ашы, *урама башырсақ* — шул камырдан юка гына жәйгән тасмаларны урап, майда пешерелгән камыр ашы, *қалач* — уртасы тишек камыр ашы, *шәңкә* — ватрушка, *онаш* — токмач, *пәтер* — төче күмәч, *ачытма* — ачыткы, *пөкмә* — ит сумсасы һ. б.

Кайбер киём-салым атамалары: *тәңкә* — чулпы, хәситә, *цимәйле* — бизәкле (калфак), *маһмал* — бәрхет, *итәк* — балитәк, *кинәк/көйнәк/көйләк/көйлөк/күлмәк* — күлмәк, *пыйма калушасы* — киез ката, *сүһмән* — астарсыз чикмән, *цуны/чуны* — аяк киём өстеннән киелә торган зур, тирән резин галош, *черек* — тузган, искергән, *чөбөр* — чүпрәк, *тақыйа* — бүрек, *кәбәч* — түбәтәй һ. б.

Жир өсте төзелеше, терек һәм терек булмаган табигать: *үрелмәле йел* — өермә, *айры* — елга, *қыйу* — бәке, *бүрән* — язын чокырга кереп калган су, *хибелә йақ* — көньяк, *чағыт* — төрле сулар жыелып ясалган кечкенә күл һ. б.

Хайваннар доньясы: үрмәкәч — үрмәкүч, нечкәбил — бал корты, күс чергәй — сукур черки, мишәйақлар — бәрәннәр, қарабақчар — сыерчык, турғай — чыпчык һ. б.

Үсемлек атамалары: тарма — киндер (үсемлеге), алсын — курпы, әгөршөк — кыяр, картун — бәрәңге, йурычқа — кыргый борчак, сыбыр — шома күшә (дягиль), сизә қычытқан — тәбәнәк кычытқан, қаман чичәк — умырзая, илут — мәтрүшкә, путачи қашақ — бака яфрагы, урыс қашақ — әрекмән һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

песнең вақытта туй иде/ негә қылып (негә қылу — никах укытып) қарендәш-тыуғанны сыйлау иде ул саманнарда// әвәл йегет мән (белән) атасы-инәсе барады/ үсләре сүс чығарадылар/ менә алып-алып килдек/ ишектән керәделәр// әвәл таңылчақ (төенчек)/ сумка нимә булмаған/ ул ураучық эчендә ашамлыҡ/ чығараты өстәлгә// ишектән кергәнтә бисмилла әйтәде/ пестән паш/ сестән қылыч// ул вақытта беләде ата-инәләр/ саучыға килгәнне// килең/ қунақлар/ хуш килтегес/ пер-перен йаратқач пес қаршы пулмастық// пер килгәнтүк китеб имәс (китмәс)/ тағы киләде// наски кийәүгә/ инәсенә йышым (оек)/ атасына наски/ қулайулық/ пестә қалач/ урама ураучығ эчентә// таңылчақ қыс сурарға килгәнтә генә була/ чөпрәккә бәйләгән// йарашқанда утыру/ цай эцү/ пешемле майны (атланмай) утыса өстәлгә/ икмәк кисәтләр// қыс өчен сурийтлар/ күпмә/ пирәмә тип сурий-тылар/ анта пер атма/ сыйырма/ пирелмәс инте/ тик сүс кенә ул булаты// кәсер тә қысның пәйәсе миллиун әйтепләр// қалын/ папат (бер баш ат) элеке саманта/ пелмәйен нимәтер// булчат (божал — срок) пилгеләгәннәр/ кейәүнең өйөнә барған вақытта негә (никах) қыладылар йегетнең өйөндә/ қачан күчеп килдең ул вақытта// икәү ғабат утырадылар/ молла сурайды/ эриса булып алтыңма/ эриса булып партыңма?// өстәлдә нимә йоқ/ папыр-сақ/ чуқлы бапырсақ (чәкчәк)/ әвәл кәбәц папырсақ (түбәтәй рәвешендә пешерелгән юка) бешерә тыған итек// урама/ йем/ суда салаты/ йәйә/ урап салып қуйатық/ уқлау ман йәйәте/ перперенә қақлый одон та/ қасанға салапыс// пөкмә (сумса) иттән// майлы икмәк (май табақ — кыз ярәшү мәж-лесе)/ икмәк тарилканың эцендә пешемле май/ икмәк турайлар/ ашайлар/ тува (дога) қыладылар/ қушлашып цығадылар// күң күцерү (киленне егет йортына күчерү) булаты/ пер бар (пар) ат йигәтләр/ мөкөртәк (өсте ябулы арба — кызны егет йортына күчерү өчен) тавардан (тукыма) қылғаннар/ қыс ман йегетне ул мөкөртәк эченә утысқанар/ қабатына (янына) нүгәр (кияү егете) булады/ қыс пулады/ күчерәтеләр// арғасыннан дөрт-пиш чана қалық китәде күң қыуып/ қарындаш туғаннары/ йеңкәләре/ ақалары (абыйлары)/ поппалар (бабайлар)/ әпәләре/ ата-инәләре/ пелеш-танышлар// түшәк/ йастық/ йурған/ сандықта кейемләре қысныңы булады/ пака ақча түләмә-генче өйгә кергесмиләр// поронғы сур сандық/ пөтөн савыт-сабаны шай-лайдылар (әзерлиләр)// қыс йағынтан перәү утырып торады өйгә кергезмәстә/ әйберне сатып алың// қапқа тирәсентә қалық/ мылтық йастырадылар (төбәтәләр) йуғары қарап/ пейек ағачқа шабала (кашык) бәйләйделәр/ ул шабаланы мылтық ман атадылар/ тейсә ул гешене чөйгелидләр ирләр// қапқата тавар сусатылар/ ул таварны кем чиште/ аның пуйына салады-лар// ат өй йанға керәде/ қысны төшөрәтеләр/ йастық саладылар/ қысны пастырадылар// пастырғандан суң (егет) күтәрәб алады/ мөйөшкә цатыр (чаршау) әләделәр/ қысны шунта утызалар// песнең қақта ул булмады/ пес пала вахытта күргән андыйларны// әвә (әби)-қәйнәләр гиленне сынағаннар/ паш бақтырып паққаннар/ уңған қыс паш паққанға оҫта булған//

пер табын (төркем) қыслар үтеп парады/ қортқайақ қақырыб алады аны/ итән қыртырады/ сыу әсерләп утысаты/ идәнне қырығыс// кем тигес

қырады/ ул уңған/ кем чыйғылай (сызгалый)/ у йалқау булады/ әле уңған қысқа сауцыға китәде// минең әйәмненке өң қыс булған// перәу иң олы баласын өйләндергән/ килне уңып цыққан// пы киленненке ике сеңне булаты/ кунаққа киләте// өң паласына өң сеңелне алдырады// өң пертуған-ны өң ағалу-энелүләр алып// килен цатырда/ исәннәшәделәр/ пите пәркәүле булады// ойалғаннар әвәл/ чырай күрсәтмәгәннәр/ негәгә қәйнәсе кейем әсерләп қуйады/ йаулық пәйләп қуйады башына//

Сөйләүче: Аббасова Айникамал Сапуговна
Омск өлкәсе, Усть-Ишим районы, Ашеваны авылы
1997 ел. Язып алушы: Д. Б. Рамазанова

йәйләүдә йортцом (иренең энесе яки кече ир туганы) пар ите/ аның ман мейнең қәйнәм пертыуған// үлеп китепте// мин аны ул үлмәстә төшәп (юрап) тордом// бейек йар игән/ артқы күләсәләре төшәп китте камбайнныңы// төшәу тип тә/ төш йурау тип тә әйтәпес// төшне кем кирәг аңа әйткәле йарамас/ йаманға әйтсәң/ йаман әйтәде/ әле төш йурауцыға ғына әйтеү кирәк// пер қазах пицә төш күреп/ арғалық (матча) төшәп// балцығы төшкән-төшкән тә қайра (кире, яңадан) күтәреләп урнына ыутырған// бастуққа сөйләгән/ ирең үлә тигән// төш йурауцыға барған// әле сөйләтеңме?// йаман төш төн буғы тип әйткәле тә йақшыға үсең йурағалы// йә төш хайер бирү кирәк// шуйған (ялған) қылуцы/ ошақ (әләк) сөйләп/ урлық (урлап) йөрүцеләр бар қуй (бит)/ улар пәтерәсе (бөтенесе) шуйғанчы (ялғанчы) булып чыға/ йә// хәйрүг үйәмне (әбиәмне) пеләм// рух чаның (жаның) пәйшәмбе (пәнжешәмбе) көнөн өйгә киләп йөри титләр/ пер йылғаца қайтам-қайтам тип йөри/ йә қайталмас икән/ йыл қатеме (елы — кешенең үлүенә бер ел үткәч уздырыла торған коръян ашы) усса/ инте үлтем ти икән// үлмәстән әле аурағы (өрәк; сөйләүләренә караганда, шул кешенең үзе төсле үк була, тик аягы жир-дән 10 см чамасы күтәреләп тора, жиргә тими) йөрите/ күршеләргә керәте// кицә генә әле бу қортқайақ сәләм пирәм өй қуцасына (йорт иясе) тип кереп киләде/ өй қучасын әркем пеләде/ мин пелеб утырам// әсләмалай кем тиб әйтәләр/ аңа қаршы аладылар маликем сәләм тип//

инәм ғарәп имнекләп тә китә торған ите//ғара/ күк/ ақ/ өч төс цәпрәк-кә пәйли тә андан табаны мич төбәгә (мич башы) утысам// әсегән (әсү — әсселәнү, жылыну) суң цәпрәкне табаға йышып-йышып (ышкы) өңкәңә имним/ илләгән илдән килгән булса/ илләр-тавыллар алып китсен/ йатқан йатушына/ торлаған торлашына китсен/ аппарам да басып/ йәнчәп (йәнчү — сыту)/ тупсаға төкөрәп-төкөрәп қуйам// төсле цәпрәк утқа ташлыйм// уттан цәпрәгә көйсә төсә шатыртап цацырайды бы йаққа/ табаны тотам да анда/ табаға төшкәң су қойам да баланы йышам// күскә терескәк (арпа — күзгә чыға торған) цығаты/ аны мылтық ман цәнцәтләр/ син терескәк булсаң/ мин ирсәк (кыю, булдыклы, ирләр кебек)/ илгә гит/ қусқа (қус — утлы күмер) қойон/ суға бат/ қомға тус// алай төсәләте// қурқынған кешегә қот қойалар// сосқағацқа (соскыч — кечкенәрәк чүмеч) май салатлар/ қурғаш салатлар// чәшкәгә су қойадылар// қурғашны қойадылар ул чәшкәгә башқа тотоп// нимәдән қоурықты/ ул төшәдер// мин күреп кенә қалған//

Сөйләүче: Сабирова Миңзиба
Омск өлкәсе, Усть-Ишим районы, Ашеваны авылы
1997 ел. Язып алушы: Д. Б. Рамазанова

БАРАБА ДИАЛЕКТЫ

Бу диалект Новосибирск өлкәсе Куйбышев, Бараба, Венгер, Киштау һәм Чаны районнарындагы татар авылларында таралган. Географик яктан ул — Бараба даласының бер өлеше. Бу төркем татарлар бараба төрек­ләре, барабалылар дип аталып йөртелгәннәр. Диалект Л. В. Дмитриева, Д. Г. Тумашева тарафыннан өйрәнелгән һәм тасвирланган. Биредә диалект шушы хезмәтләргә таянып һәм автор Д. Б. Рамазанова тарафыннан 1998, 2004, 2007 елларда уздырылган экспедиция материалларына нигезләнеп тасвирлана.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Бараба диалекты борын­гы төрки вокализм сакланып килү белән башка көнчыгыш диалектлардан аерылып тора. Бу аеруча татар телендәге *о—ө* сузыклары урынына *у—ү* һәм, киресенчә, тат. *у—ү* урынына *о—ө* сузыклары кулланды, шулай ук татар телендәге *и* урынына *ə* авазы әйтүдә чагыла. Мәсәлән: бараб. *кул* — кол, бараб. *қол* — әд. кул, бараб. *көл* — күл, бараб. *күл* — көл, бараб. *қош* — куш, бараб. *кәл* — кил һ.б. Әмма сузыкларның гомумтөр­ки системасы бараба диалектында шактый җиммерелгән, аларның кулланылышында байтак кына тайпылышлар барлыкка килгән.

Шунысы характерлы, бу тайпылышларны 100 еллар элек В. В. Радлов та билгеләп үтә, алар күр­ше төрки телләр белән үзара тәэсир итешү нәтижәсендә башланган булырга мөмкин дип күрсәтә. XIX гасырның II яртысында барабалылар арасына татарлар килеп утыралар, мәсел­ман дине тарала. Совет чорында исә мәктәпләр, җирле матбугат һ.б. аша әдәби тел йогынтысы бараба диалекты вокализмындагы тайпылышларны бермә-бер көчәйтә.

Д. Г. Тумашева сүз­ләре белән әйтсәк, *о—ө*, *у—ү*, *и—ə* авазлары кулланышының закончалыкларын билгеләү бик авыр. Шулай да, безнең күзәтүләр традицион диалектта әлеге авазларның гомумтөр­ки характерда кулланышы киңрәк урынны алып тор­уын күрсәтте.

Бараба диалектында озын сузыклар күзәтелә: *йооқ кеше* — ярлы, *пөөре* — бүре, *аалып кәткән* — алып киткән, *аатын* — атын, *йаал­гыз* — ялгыз, *пааласын* — баласын, *чааға* (елан) — чага, *пиичен* — шүрәле, *поолто* — булды. Күзәтүләр озын сузыкларның бигрәк тә беренче иҗектә булуын күрсәтте. Аеруча әдәби телдә кыска әйтелеш­ле *ы—е* сузыкларына каршы куела торган тулы әйтелеш­ле авазлар (*а, о, ө* һ.б.) озын вариантта да әйтелә.

Озын *у—ү* сузыклары борын­гы кушыкларның үсеш-үзгәреше нәтижәсендә барлыкка килгәннәр. Мәсәлән: *кечег* > *кечүү*, *башлыг* >

башлуу — башлы, *терүү* — тере, *элүү* — илле, *икүү* — ике/икәү, *исүү* — эссе h. б.

Озын авазлар һәртөрле комбинатор үзгәрешләр нәтижәсендә дә барлыкка килә: *цаап* < цабып — чабып, *қаапты* < диал. кабыпты — капкан, *чәәчекле* — чәнчекле — чәнечкеле h. б. Бу типтагы күренешләр (*чыып* — чыгып, *теә* — теге, *каа^уп* — кабып) татар сөйләшләрендә, башка төрки телләрдә дә күзәтелә.

Гомумән, диалектка беренче иҗектәге сузыкларны көчле, тулы һәм хәтта озын итеп әйтү тенденциясе хас. Мондый очракларда еш кына икенче, өченче h. б. иҗекләрдәге киң әйтелешле авазлар тараерга һәм кыскарырга да мөмкин. Мәсәлән: *алаты* > *алыты* > *аалты* — ала, *пыцрыны* — пычрана, *балым* — балам h. б.

Сүз азагына таба әдәби телдә киң әйтелә торган сузыкларга тар сузыклар тәңгәл килү түбәндә — аваз тәңгәллекләренә багышланган юлларда җентеклерәк күрсәтелә. Биредә исә әлегә күренешләр белән бараба диалектының урта диалектка керә торган касыйм, керәшен, нократ, пермь, златоуст h. б. сөйләшләренә якин торуын ассызыклап үтми мөмкин түгел.

Бараба диалекты вокализмы өчен характерлы үзенчәлекләрдән тагын берсе — беренче иҗектәге тар әйтелешле авазларның киңәюе. Бу күренешнең аерым мисалларын тара һәм тевриз сөйләшләрендә үк билгеләп үткән идек. Бараба диалектында исә әлегә күренеш шактый актив күзәтелә һәм *и, е, о, ө, у, ү* сузыкларының *а—ә* итеп әйтелүендә чагыла (мәсәлән: *а~у, ы; ә~и, е* h. б. тәңгәллекләренә кара).

Бараба диалектындагы сузыклар белән бәйле тагын бер үзенчәлекле күренешне күрсәтеп үтәргә кирәк. Бу — сузыкларның дифтонгоид вариантта да кулланылуы. Мондый үзенчәлек сузыкларның борынгы әйтелеше үзгәрүнең чагылышы булса кирәк.

Шулай итеп, бараба диалектының сузыклар өлкәсендәге үзенчәлекләре, нигездә, өч күренешкә — борынгы төрки вокализм саклану, сүз башында — киң авазлар, ә сүз азагына таба, киресенчә, киң авазларның тараю тенденцияләре, дифтонгоид авазлар әйтелүгә кайтып кала. Бараба диалектында үзенчәлекләр түбәндәге тәңгәллекләрдә чагыла.

а~ы: *сақтыдым да сақтыдым* — сыктадым да сыктадым — еладым да еладым, *тотанышу* — тотынышу, *сувады* (чагышт.: калмак сөйләшендә: *сувақ* — суык) — суынды (суынды), *тастамал* — тастымал, *ашыма* — ашымы h. б.; *тула* (тулы), *цанға* (чаңгы) сүзләрендәге соңгы авазның киңәюе Урал һәм Себер өчен уртак.

ы~а: *қарайты/қарыты/қаарты* — карый, *әйтәте/әйтете/әйетте/әйете* — әйтә, *туғыц* — диал. тукач — кабартма, *қуйғын* — куйган, *булғын* — булган, *сызлыды* — сызлады, *табын* — табан (балык) h. б.

ә~э (е): *үскәрү* — диал. үскерү — үстерү, *йегермә* — йегерме (егерме), *цәркәй/цәргәй* — черки, *кәшәртәк/кәшәртек* — сызык, *тәшермән* — тегермән, *пәр* — бер h. б.

э (е)~ә: *гене* — генә, *нәрсе* — нәрсә, *эшләгеннәр* — эшләгәннәр, *шәбеле/шәбелә/шәбәлә* — шәбәлә — кашык, *бәрәмеч* — пәрәмәч, *пәре* — бирә, *мәрчен* — мәржән, *күгерцен* — күгәрчен, *цирледе* — чирләде, *пәрте/пәрете/пәэрте/пәре* — бирә h. б.

а~ы, ә~э (е) тәңгәллекләре *-ыр/-ер* (йөрәр — йөрер, күршәрбес — күрешербес, күрәрем — күрермен *h. б.*), *-ча/-чә* (монтачы — мондача — монда хәтле, муйынчы — муенса, күкрәкче — күкрәкчә *h. б.*) кушымчаларында, сорау кисәкчәсендә (*тосма* — тозмы?, *парама* — парамы — барамы *h. б.*) күзәтелә.

а~у: *йақ* — йук (юк), *йашық* — йушык — якын, *сарот* — зурат *h. б.*

ә~ү: *тәбә/дәбә* — түбә, *тәгәрәк* — түгәрәк *h. б.*

у, о авазларынан соң килгән иҗектәге **а** авазы иренләшә: *чорго-дылар* — чоргадылар — ыргыттылар, *корос* — курас — әтәч *h. б.*

э (е)~и: *әнәк* — инәк — ана (хайван турында), *эренү* — иренү, *энде/эмте* — инде, *эгес* — игез, *эргәк* (диал. иркәк) — ата (хайван турында), *пелмән* — пилмән.

и~э(е): *эбин* — әвен, *йибәк* — йефәк (ефәк), *шүрәли* (перм. — шулай ук) — шүрәле *h. б.*

ә~и: *эргә* — иргә (чыктым), *кәләсең* — киләсең, *тәре* — тире, *кәт-кәле* — китәргә, *эртән* — иртән, *йәбәрмәде* — жибермәде, *нәмә/нимә* — нәрсә, *кәбән* — кибән, *кәрәк* — кирәк, *бәрдем* — бирдем, *кәгәй* — киги, *бәкләп* — бикләп, *әнте/эмте* — инде, *нәк* — ник, *йәл тәшәрмән* — жыл тегермәне, *сәмес* — симез, *сәкес* — сигез, *тәп* — дип, *цәк* — чик, *кәрмеч* — кирпич, *әсен уйгарған* — исенә килгән, *кәң* — киң, *шәгелле* — шикелле *h. б.* Алынмаларда: *ләнтә* — лента, *шәләткә/шиләткә* — жилетка, *бәтрә* — диал. бидрә — чиләк, *нәкә* — никах, *сәмйә* — семья *h. б.*

и~ә: *цицәк* — чәчәк, *йитем* — йәтим (ятим), *тирәс* — тәрәзә *h. б.*

ү~и: *күбән/кибән/кәбән* — кибән, *үнә* — инә — энә, *чүпчи* — чипчи < чепчик *h. б.*

у~ы: *пуйыл* сүзендә чыганак **у** авазы саклана — әд. быйыл (быел).

ү~ә: *үшәләйсең* — әвәлисең *h. б.*

и~у: *минча* — мунча *h. б.*

и~ү: *иткерү* — йүткерү — йөткерү, *пәр исе* — берүзе *h. б.*

о~у: *ол* — ул, *қол* — кул, *сор* — зур, *онике* — унике, *йоқа* — йука (юка), *қой* — куй — сарык, *қоңқар* — кучкар — тәкә, *молла* — мулла, *орон* — урын, *соғыш* — сугыш, *отын* — утын, *соғып* — сугып, *сомса* — сумса, *отос* — утыз, *йоқ* — юк, *ойласам* — уйласам, *соғом* — сугым, *ой* — уй, *қонц* — куныч, *оқмушлу* — укымышлы *h. б.*

у~о: *ғумер* — гомер, *сурау* — сорау, *қучақ* — кочак — ал (на колени), *тура* — тора, *улу* — олы, *туға* — дога *h. б.*

ө~ү: *төр* — дүрт, *өреп* — үреп, *төбән* — түбән, *көңөл* — күңел, *көп* — күп, *төгөл* — түгел, *көркәм* — күркәм, *өгөнү* — үкенү, *өпкәләү* — үпкәләү, *өсе* — үзе, *көңнәк* — күлмәк, *цөпрәк* — чүпрәк, *көптән көп* — күптән күп, *төзем* — түзем — чыдам, *өс* — үз, *өсепес* — үзебез *h. б.*

ү~ө: *йүгереп* — йөгереп, *үлге* — өлге, *сүрү* — сөрү, *үшкүрү* — өшке-рү *h. б.*

у, ү~ы, е: сыйфатларда: *гецү* — кече, *терү* — тере, *төрлү* — төрле, *қәллү* — хәлле, *әцү* — ачы, *сәтәплү* — сәдәпле; саннарда: *илү* — илле, *икү* — ике *h. б.*

Сингармонизм. Бараба диалектында да кайбер сүзләр, әдәби телдән аермалы буларак, алгы рәт сузыклары белән әйтелә: *йүң* — йон, *тәрүләп* — дарулап, *Йөсүб* — Йосыф, *Йөнөс* — Юныс, *әлегә дә бәйәгә* — әлегә дә баягы, *йәүсә* — яуса, *мөнтәү* — мондый, *әләй* — алай, *нәкә* —

никах, *йәшен* — йавым (явым), *йәшә* — йава (ява), *Әсмә* — Әсма, *йешештерү* — жыештыру, *йән* — йан — жан, *сәт* — зат, *йешем* — йышым — оек, *мерәс* — мирас, *Кәпис* — Хафиз, *йәбешеп* — ябышып, *цәклү* — чаклы, *әрсән* — арзан *h. б.* Киресенчә, алгы рәт сузыклары урынына арткы рәт сузыклары әйтелү очраклары да бар: *байлап* — бәйләп, *чай* — чәй, *айланган* — әйләнгән, *йыслы* — исле, *чачу* — чәчү, *цыбын* — чебен — черки, *йыс* — ис *h. б.*

Алу ярдәмче фигыле үзе бәйләнеп килгән төп фигыль белән нечкәлектә гармонияләшә: *йөрәлсәм* — йөри алсам, *киләләрме?* — килә алырмы? *h. б.* *Өлнә* (< олы инә — әби) сүзендә беренче сүз гармонияләшәп, алгы рәт сузыклары белән әйтелә.

Рәт гармониясе бозылу очраклары: *қасанучә* — казанлыча, *әйәлмәспыс* — әйтә алмабыз, *потәнә* — бүдәнә *h. б.*

Бараба диалекты өчен характерлы үзенчәлекләрдән берсе — иренләшү гармониясе.

Тамырдагы иренләшмә әдәби *о—ө* авазлары киләсе иҗекләрдәге *ы—е* сузыкларын, татар әдәби телендәге кебек үк, тулысынча иренләштерәләр: *порон* — диал. борын — элек, *көлөп* — көлеп, *пөттө* — диал. пөтте — бетте, *пөтөн* — бөтен, *қоймор* — шаяручан *h. б.*

Диалектта сакланып килә торган гомумтөрки озын *о—ө* авазлары исә икенче яки өченче иҗеккә, нигездә, тәэсир итмиләр: *оолтырым* — утырам, *оотыс* — утыз, *ооғысын* — укысын, *өөксүс* — үксез, *көөгүстән ашыру табаты* — үпкәдән авыру таба *h. б.*

Шул ук вакытта, икенче-өченче иҗектәге *ы—е*, *а—ә* авазларының тамырдагы озын *о—ө*, *у—ү* авазларына охшашлануы да күзәтелә, ул хәтта сүзтезмәләрдә, хәтта катлаулы тәгъбирләргә дә эченә ала: *пооло доғон* — була торган, *өөйсәмгә* — үземгә — үземә, *йөөрөптө* — йөргән, *сөөләр* — сөйләр, *поолтоңосмо* — булдыгызмы *h. б.* Иренләшү гармониясе тамырларында *у—ү* сузыклары булган сүзләрдә дә күзәтелә: *соуғуш* — сугыш, *үзүнүкү* — үзенеке, *үткүрдүм* — үткәрдем, *үшкүрү* — өшкерү *h. б.*, тик мондый үзенчәлекнең кулланылышы шактый чикле.

Бер төркем сүзләрдә *ы—е* авазлары иренләшә: *бөттәм* — бетердем, *сөлгү* — селкү, *пөйөк* — биек *h. б.*

Сузыклар төшү. *ы—е* авазлары төшү төрле позицияләрдә һәм шактый актив күзәтелә: *толтырп/толтрып* — тутырып, *оқмушлу* — укымышлы *h. б.* *ы—е* авазы төшкәч, янәшәдәге яңгырау, аваз саңгыраулашырга мөмкин: *йаппа* — йабына (ябына), *сақнам* — сагынам, *йықлып кәйтте тә* — егылып китте дә, *қасқаннар* — казыганнар, *өйкеснең* — өйегезнең, *қақла та* — кагыла да *h. б.* Шундый ук күренешнең мордва-каратай сөйләшендә дә барлыгы билгеле.

ы—е сузыклары тартымлы исемнәрдә төшә: *пер йарда* — бер йарыда — берәр җирдә, *йанбашнан* — янбашыннан, *тәрәзәнән* — тәрәзәсенән, *пилнә* — биленә, *йилне* — җилене, *килне* — килене, *цыбығнан* — чыбыгыннан, *қатны* — хатыны, *авылпыста* — авылыбызда, *қапқа аснан* — капка астынан *h. б.* Аналитик фигыльләрдә *а—ә* авазларына тәңгәлләшкән *ы—е* авазлары да еш кына кыскаралар: *пәр + деген* < *пәредеген* — бирә торган, *кәл + деген* < *кәледеген* — килә торган *h. б.*: *Ике сийыр бол+тыған* (була торган).

ы—е авазлары төшү тел очы тартыклары алдында да күзәтелә: *тоуҕс* — тугыз, *сәкс* — сигез, *қонц/қолц* — куныч, *полт* — болыт *h. б.*

Ике сүз арасында беренче сүз азагындагы киң сузык төшә: *нәрс+эзли* < нәрсә эзли; *перәү т+үрәткән йук* — берәү дә өйрәткәне юк, *йаң+үгә цықса* — яңа өйгә чыкса, *пескинең* < *пескә инең* — безгә керегез, *тегүнең* — теге өйнең *h. б.*

Сонорлар арасындагы *а* сузыгы төшә: *паллар* — балалар *h. б.*

р авазы белән янәшә туры килгән *а* авазының төшү очраklары теркәлгән: *соурдым* — сорадым, *асырдым* — асрадым.

Сүз азагында *ә* төшү: *тәрәс* — тәрәзә.

Сузыклар өстәлү аерым сүзләрдә күзәтелә. *ы*: *қарышы* — каршы; *ә*: *тезә* — тез, *мейә* — ми; *ө*: *йөрөгән* — йөргән; *а*: *қыра* — кыр, басу.

Дифтонглар. Түбәндәге очраklарда әдәби *-ый/-и(й)* дифтонгына *-ай/-әй* дифтонгы тәңгәлләшә: *фигыль* формаларында (*килмәйенче* — *килмиңчә*, *сөйләйте* — *сөйли*, *пөркәйләр* — *бөркиләр h. б.*), аерым сүзләрдә (*цәркәй* — *черки*, *үгәй* — *үги h. б.*). Алмашлыklарда *-ай/-әй* дифтонгы тарая: *алый* — алай, *полый* — болай *h. б.* *Ғөмерне алый сөргәннәр* — Шулай гомер иткәннәр. *Күңнәк йәйелмәләп*, *полый итәклү* — Күлмәкне бөрөп, болай итәкле (теккәннәр).

-өй дифтонгы, әдәби телдәге кебек, үзе әйтелә: *төйгәлә* — төяргә, *сөйәк* — сөяк, *төйә* — дөя, *сөйләйте* — сөйли *h. б.*

Тартыклар алдында *-ү~ -өй*. Мәсәлән: *Үгә керең* — Өйгә керегез. *Үтә йок* — Өйдә юк. *Үтә тә булғам йок* — Өйдә дә булғаным юк. *Үрәтү* — өйрәтү, *сүләү* — сөйләү, *күне* — көйне *h. б.*

-өй дифтонгы әд. *ү* авазына тәңгәл килә: *пөйләк/бөйләк* — диал. *бүләк* — агачлык, кечкенә урман, әрәмәлек, *өйләң* — үлән, *өйсем* — үзем, *өйсәмгә* — үземә, *өйрәмен* — үрәмен, *төйшәмбе* — дүшәмбе, *өйтөк* — үстөк, *өйлөк* — үлөк *h. б.*

-өй, *-өү* дифтонгыларның *и* авазына тәңгәл килү очраklары бар: *өйл* — ил, (*көз*) *төүсә* — (*күз*) *тисә*, *өүсәңсә* < *исәңсә* — үзегез *h. б.* Мәсәлән: *По өйлтә тышып*, *по өйлтә йәшәгән* — Бу илдә туып, бу илдә яшәдем.

Ачык ижекәгә һәм сүз азагындагы *и* сузыгына *-ей* дифтонгы тәңгәл килә: *әнейем* — әнийем, *әтейем* — әтийем, *кейемем* — кийемем (киемем) *h. б.* Бу дифтонгның иренләшкән варианты да күзәтелә: *пөйөк* — бөйөк — бийөк (биек) *h. б.*

Шушы ук позициядә *у—ү* авазлары урынына *-ыш/-еш* дифтонгы әйтелә: *сышық* — суык, *сылыш* — сылу, *тышыпсың* — тушыпсың — тугансың, *сыш* — су, *эшзәк* — үзәк, *әүзәр* — үзәр — өзәр, *сешрелмәй* — сүрелми *h. б.* Бу дифтонглар еш кына иренләшкән вариантта әйтеләләр: *сөүкмән* — сүкмән — тула, *чикмән*, *соуғуш* — сугыш, *соурап* — сорап, *гоурыт* < *город* — шәһәр, *оутысып* — утыртып, *тоуған* — туган, *оурын* — урын, *соунан* — суңыннан — соңыннан, *поулып* — булып *h. б.*

Татар теленең тау ягы керәшеннәре, нократ, пермь сөйләшләрәндәге кебек, *-ау/-әү* дифтонгы тарая яисә *у—ү* авазларына күчә: *перү* — берәү, *өцү* — өчәү, *икөү/икү* — икәү *h. б.* Бу күренеш сирәк күзәтелә.

Диалектта *әү~и*, *ау~у* тәңгәллекләре теркәлгән: *күс тәүмәсен* — күз тимәсен, *қауру* — куыру, *аузақ* — усак *h. б.*

Тартыклар. Аларның әйтелешендә кайбер аерымлыктар бар. Бараба диалектында әдәби *ч* авазы, тубыл-иртыш диалекты белән чагыштырганда, активрак кулланыла, ул шартлау элементы булган кушык аваз: *мч/мч: мчиләк/мчиләк* — күәс, *мчыны/мчыны* — чынаяк, *мчәй/мчәй/мчай* — чәй, *кийенмчәк* — киленчәк һ. б.

Шуның белән бергә, шартлау элементы бөтенләй әйтелмәскә дә мөмкин: *қолончағым* — үзеннән яшәрәк кешегә иркәләп, яратып эндәшү сүзе, *әче* — кара әле, *йулаучы* — юлаучы, *чөпрәк* — чүпрәк, *Чөплөгөл* — Чүплөкүл (ав. ис.) һ. б.

ч авазы сүздә төрле урыннарда килергә мөмкин, әмма, күзәтүләргә караганда, ул, аеруча, сүз яки ижек башында очрый: *чыққан, бечән* — печән, *чумар* — шакмаклы салма, *умач, күмәч, кечү* — кече, *табақча* — чынаяк тәлинкәсе, *чолбо/чолпо* — чулпы, *чумарт* — юмарт, *әнче* — энже, *кәчә* — кәжә һ. б. *ч* авазы гарәп-фарсы алынмаларында *ж* авазына тәңгәл килә: *Рәқыймчан* — Рәхимжан, *Шакирчан* — Шакиржан, *Мәчит* — Мәжит, *Қудчат* — Худжат, *Салимчан* — Сәлимжан, *мәрчен* — мәржән, *чафа* — жәфа, *Әкмәтчан* — Әхмәтжан, *Сачита* — Сажидә, *чин-сәхмәт* — жән-зәхмәт, *чыназа* — женаза, *эрәнчетү* — рәнжетү һ. б.

Тартыклар өлкәсендә башка үзенчәлекләр төрле аваз тәңгәллекләренә, комбинатор үзгәрешләргә һ. б. кайтып кала.

Ирен-ирен *б* тартыгы сүз башында, аерым сүзләргә (*бецән* — печән, *бирүх* — пирог, *бешерү* — пешерү) исәпкә алмаганда, саңгыраулаша: *пер* — бер, *пасқарақ* — баскыч, *пақца* — бакча, *пире* — бире.

Алынмаларда исә, киресенчә, саңгырау *п* авазына *б* авазы тәңгәл килә: *бинсийә* — пенсия, *берәнник* — пряник, *бакус* — покос, *бурмысынта* — формасында (*ф > п > б*), *бар-бар болп* — пар-пар булып, *балка* — палка, *бәйшәмбе* — пәнжешәмбе, *Йөсүб* (*ф > п > б*) — Йосыф, *хәләмбер* — канәфер, *бани* — фани (*Дөһйә бани, сүрмә аный, Кышпы тоталмайсың аный* — халык жыры).

Бер төркем сүзләрдә *б~м*: *үләң байы* < *үлән мае* — көнбагыш мае, *бында* — монда һ. б.

Ирен-ирен *м* авазының кулланылышы әдәби телдәгечә: *ғүмрем* — гомрем, *мин, май, әнейем* — әнием һ. б. Билгеле бер төркем сүзләрдә ул әдәби *б* тартыгына тәңгәлләшә: *менән* — белән, *эт морно* — эт борыны — гөлжимеш, *миншәк* — пиджак, *томук* — тубык — шайтан сөяге, *қорманнық* — корбанлык, *мәгәләй* — бияләй, *моғыл* — богыл — кибән, *мурун* — борын, *кәрмеч* < *кирбеч* — кирпеч, *сыймалау* (*п > б > м*) — сыйпалау, *сылап-сиймап* — сылап-сыйпап, *қомос* — кубыз, *моға* — бога — үгез, *чөчмәрә* — чөчбәрә — пилмән, *мәртенү* — биртелү, *кәрәмә* — гәрәбә, *қамырцақ* — кабырчык һ. б.

Түбәндәге сүзләрдә *н~м*: *сашын сыйыр* — савым сыер, *туғын* — тугым, *йәшен* — йашым (явым), *трахун* — трахома һ. б.

п~ф: *қәләмпер/қәләмбер* — канәфер, *пайдалы/байдалы* — файдалы, *пәлән* — фәлән, *кубайкы* — күпәйкә — фуфайка, *қыйәпәтсес* — кыяфәтсез һ. б.

Кеше исемнәрендә *п~ф* системалы характерда: *Сапиқан* — Сафихан, *Қәпис* — Җафиз, *Нәпис* — Нәфисә, *Сипа/Сиба* — Зифа, *Шәрәбеттин* — Шәрәфетдин, *Басыл* — Фазыл, *Сәпәр* — Сафар, *Ванийә* — Вафия һ. б.

Татар теленең үз сүзләрендә борынгы *n* саклана: *керпек* — керфек, *йапрак* — яфрак, *йебәк* — ефәк *h. б.*

Шул ук вакытта гарәп-фарсы алынмаларында **ф~б** очраклары теркәлгән: *фәйрәм* — бәйрәм, *мөхәфәтем* < *мәхәббәт* — яшьрәк кешегә иркәләп-яратып мөрәжәгать итү сүзе, *фырач* (*в* > *б* > *ф*) — врач, *фадийан* — бадиян *h. б.*

Бараба диалектында **с~й** тәңгәлlege (*й* > *ж* > *ч* > *с*) кинчрәк күзәтелә: *саңгыратып уку* — йаңгыратып (яңгыратып), *сауцы* (барлык себер диалектларында да шулай ук) — йаучы (яучы).

Бараба диалекты да, *й*-лаштыручы диалект. *й*-лаштыру сүз башында да, сүз уртасында да даими характерда: *йаулык* — яулык, *йылға* — елга, *йөс* — йөз, *пер йары* — бер яры — берәр жирдә, *йылы* — жылы, *йәйәү* — жәйәү (жәяү), *йил* — жил, *йир* — жир, *йете* — жиде, *арйак* — арьяк *h. б.*

Бараба диалектына, нигездә, *ц*-лаштыру хас, ул төрле позицияләрдә килә: *цалгы* — чалгы, *қолц* — куныч, *циләк* — чиләк, *туғац* — тукач (кабартма), *бецән* — печән, *пақца* — бакча, *цац* — чәч, *парғац* — баргач, *өйлгенце* — үлгәнче *h. б.*

Сүз азагындагы *n* авазына *ң* тәңгәл килү бараба диалектында да актив күзәтелә: *йалаң* — йалан (ялан), *өйләң* — үлән, *тәрәң* — тирән, *йүң* < *йөн* — йон, *йалаңайақ* — йаланаяк (яланаяк), *хайыңнык* — кайынлык (каенлык), *чолаң* — чолан *h. б.* Мондый күренеш нократ сөйләшәндә дә билгеле.

ң авазы *г/з*, *нг/нз* урынына да әйтелергә мөмкин: *суңыш* — сугыш, *исеменес* — исеменез, *пороңо* — борынгы, *төңәк* — төңгәк — түмгәк, *йаңыс* — йаңгыс — ялгыз, *йаңмур* — йамгур — яңгыр *h. б.*

н~ң чагыштырмача сирәк очрый: *сун* — соң, *йана* (яңа) *h. б.* 2 нче зат берлек сандагы хикәя фигыльләрдә (*эшләйсен* — эшлисең, *тишәсен* — тишәсең *h. б.*) күзәтелә.

х авазы традицион сөйләштә кулланылмый, ул ясалы урыны буенча аңа якын булган увуляр *қ* авазы белән алмашына: *қысмәт* — хезмәт, *очмақ* — оҗмах, *қәсер* — хәзер, *қат* — хат, *қәтле* — хәтле, *пәтпәқыт* — бәдбәхет, *рәқмәт йәүгер* — рәхмәт яугыры, *қотай* — Ходай, *бәқыт* — бәхет, *қәйер* — хәер *h. б.*

Бу күренеш кеше исемнәрендә актив: *Әқмәтчан* — Әхмәтҗан, *Қәпис* — Хафиз, *Сапиқан* — Сафихан, *Қәсәйен* — Хәсәен, *Қәнәш* — Ханәфиян *h. б.*

Ике сузык арасындагы (*х* >) *қ* авазы яңгыраулаша: *пағыр* — бахыр, *рағат* — рәхәт *h. б.*

х~қ тәңгәлlege сирәк, аерым очракларда гына күзәтелә: *хәрән* — коръян, *хәзәр* — кадәр, *хайыңнык* — кайынлык (каенлык) *h. б.*

Сүз азагында *х* бөтенләй әйтелмәгән очраклар да бар: *нәкә* — никах.

Фарингаль *h* тартыгы бараба диалектында да кулланылмый: *әр* — һәр, *аша* — һава, *тәлил* — тәһлил, *сәәрле* — зәһәрле, *ицбер* — һичбер, *чәннәм* — жәһәннәм, *әләк полу* — һәлак булу *h. б.*; *Алла* — Аллаһы, *күшә* (> *гуаһ*) — шаһит *h. б.*

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. **w~й**: *сашысган* — сайысқан, *қушырық* — койырык (койрык); **м~н**: *эмте* — инде; **м~ң**: *йамгур* — йаңгыр (яңгыр); **т~к**: *итмәк* — икмәк; **н~д**: *миншәк* —

пиджак, таңна — таңда (иртәгә), алны — алды; й~н: йечкә — нечкә; л~н: қолцы/қолц — куныч; л~р: тәгәлчәк/тәгәрмәч — тәгәрмәч, арғыры — аркылы; н~л: цыбындық — чыбылдык; н~ғ: маңнай — маңгай; ч~ш: бәлеч — бәлеш; р~й: сарғару — саргаю; з~д: зоға — дога; ң~қ: ақсаңнау — аксаклау; һ~к: быһ — бык (үгез).

Яңгыраулаштыру-саңгыраулаштыру күренешләре. Бараба диалектына яңгырау б, г/ғ, д, з, ж, тартыкларын, нинди позициядә булуларына карамастан, саңгыраулаштыру хас, ягъни бу яктан бараба диалекты тубыл-иртыш диалекты белән бертөрлелек күрсәтә: сор — зур, қайтан — кайдан, қысы — кызы, пер — бер, алтық — алдык, парты — барды, төсәтмибес — төзәтмибез, песнең — безнең, Қасан — Казан, келәң — гел, арата — арада, Сачита — Саждидә, қына — гына һ. б. Бу күренеш рус алынмаларында да күзәтелә: ратио — радио, пагон — вагон (в > б > п), латум — ладом — әйбәтләп, курт < город, шатка — жатка, тайарка — доярка һ. б.

Шуның белән бергә, ике сузык яки сузык белән сонор арасындагы позициядә яңгырауларның үзен куллану һәм саңгырауларны яңгыраулаштыру күзәтелә. Монда ике аспектны аерып карарга кирәк.

1) қ/к, п саңгырауларының яңгыраулашуы: аба — апа, пер гөн — бер көн, пағыр — бакыр, йаға — яка, құрғып — куркып, әгән/игән — икән, уғыған — укыган, әр геше — һәр кеше, торнагүз — торнакүз — мүк жиләге, игенце — икенче, уғыған — укыган, сине гүргәле — сине күргәле — сине күрергә, тоғом — токым, өгөнөп — үкенеп, талған — талкан, эшмәгәр — эшмәкәр — булдыклы, уңган һ. б.

2) Шундый ук позициядә с, ш, т авазларын яңгыраулаштыру очраklары да күзәтелә, фәндә бу типтагы күренеш алтай телләренә хас яңгыраулаштыру дип атала: қартада — картата — бабай, тадарча — татарча, сирады — зираты, адазы — атасы һ. б.; төжөргән — төшергән, пиж ай — биш ай, пажы — башы, әжен бөтөрөп — эшен бетереп, ажы — ашы, ижегалны — ишегалды, теже — теше һ. б.; абазы — апасы, кәмә зырға — көймә сырға (алканың бер төре), заулық — саулык, кизәтек — кисәбез, итмәз итем — итмәс идем, зорап килә — со-рап килә, хәзерәт — хәсрәт, килзә — килсә, иземтә — исемтә, кизеп — кисеп, әтизен — әтисен һ. б.

Д. Г. Тумашева бараба диалектында да саңгыраулаштырып сөйләү активрак дигән фикергә килгән. Безнең материаллар да шуны ук күрсәтте.

Диалектта сүзләр яки сүзләр белән морфемалар арасындагы позициядә сонор аваз белән саңгыраудан торган консонант (диссимилятив) кушыклар күзәтелә: мк, мқ, нк, нқ, ңк, ңқ, рк, рқ (әдәби телдә: мг, мғ, нг, нғ, ңг, ңғ, рг, рғ). Мәсәлән, көмкә — кемгә, паламқа — баламға — балама, аңқа килү — аңга килү, тегенкәле — диал. тегенгәле — тегәргә, мәңке — мәңге, перкә — бергә һ. б.

Шул ук вакытта, г/ғ яңгырау тартыклары с, ш саңгыраулары һәм ц кушык авазы янында килергә мөмкин: савысған — саескан, Мәсгәү — Мәскәү, исге — иске, пашға — башка, цуцға — чучка һ. б. Мондый күренеш тубыл-иртыш диалектының тубыл сөйләшендә дә күзәтелә.

Тагын шунысын аерып күрсәтергә кирәк, диалектта т авазы шактый тотрыклылык күрсәтә, ул хәтта ике сузык, сузык белән сонор

арасында да саклана. Нәтижәдә, *рт, лт, мт, нт* кушыклары барлыкка килә: *парты* — барды, *алты* — алды, *анта* — анда, *энтәү* — андый, *параты* — бара, *кейем тә* — кием дә һ. б.

Бараба диалектында тагын бер характерлы үзенчәлек бар. Нигезләре *с, л, н, ш, ң/к* авазларына беткән сүзләргә ялганганда *л > т* күренеше барлыкка килә: *йелтәп* — жылләп, *эстәп* — эзләп, *йарықтық* — йарыклык — яктылык, *йалтап* — яллап, *морынтапты* — борынлап — борынлаган, *паштық* — башлык һ. б. Тик бу үзенчәлек бараба диалектында системалы түгел, шактый сирәк күзәтелә.

Охшашлану (ассимиляция) күренешләре. Тел очы *н* тартык авазы *ҕ/г* авазлары алдында килгәндә өлешчә, ә ирен-ирен *б, м* авазлары алдында килгәндә тулысынча кире ассимиляциягә дучар була: *миң гечү чағымда* — мин кечкенә чакта, *кечүләй эшләгәмен < эшләгәммен* — эшләгәнмен, *умпер* — унбер һ. б.

нг > ңг тибындагы позицион күренеш дәвам итә һәм *ңг > ңң*, ягъни туры ассимиляция күзәтелә: *өйләңңән < өйләңгән* — өйләнгән һ. б.

Тел очы *н, л* авазлары *б, ғ/г* авазлары алдында килгәндә өлешчә — ясалу урыны буенча охшашланалар: *йаңғыс* — йалгыз (ялгыз), *йаңғыш* — йалгыш (ялгыш) һ. б.

Кире һәм тулысынча охшашлану түбәндәге очракларда теркәлгән: *бацқыц* — баскыч, *цөцө* — төче, *цыцқан* — тычкан.

Охшашсызлану (диссимиляция) күренешләре: *мәнүшәрт* — мәрмәр, *поцмақламастыңмы* — почмакламассыңмы, *йөрмәстегез* — йөрмәссез, *китмәстен* — китмәссең һ. б.

Тартыклар төшү. Гарәп-фарсы алынмаларында, көнбатыш диалектындагы кебек, сүз башындагы увуляр *ғ* авазы әйтелми: *әйет* — гайет, *адәт* — гадәт, *Айнулла* — Гайнулла һ. б.

Бул-фигыленең *-ып* кушымчалы хәл фигыль формасында *л* авазы төшә: *бопты* — болыпты — булган. Сүз азагында *к* төшү: *чупчи* — чепчик; *т: төр* — дүрт; *ң: соунан < соңыннан*; *р* төшә: *тоған/тегән/доған/дегән* — торган; *й* төшә: *иткерә* — йиткерә — йөткерә, *ир* — йир — жир.

Тел очы *н* авазы сүз азагында (*таы* — тагын, *сайы* — сайын (саен), *боро* — борон — элек, *менә* — белән, *ақру* — акрын), тел очы тартыклары алдында (*чәчү* — чәнечү, *осоча* — озынча), чыгыш килеш формаларында (*тәресенән* — тиресеннән, *анан* — аннан, *минән* — миннән һ. б.), кайбер башка сүзләрдә (*көптәге* — күптәнге) төшә. Тел очы *т* авазы алдында килгән сонор авазлар төшә: *оутыту* — утырту, *йугату* — йугалту (югалту).

Тел арты *ң* сонорыннан соң килгән *ҕ/г* авазы төшә: *саңрау* — саңгырау — чукрак, *пәрәңе* — бәрәңге һ. б.

-ып/-еп кушымчалы хәл фигыльләрдән соң килгән *й* авазы да, минзәлә, пермь сөйләшләрәндәге кебек, төшәргә мөмкин: *Өмә көтәргән мону, қой сойыб асадық (< йасадық)* — Моны (бу өйне) өмә күтәрде, сарык суеп ясадық.

-ып/-еп кушымчалы хәл фигыль ясалганда, тамырдагы ирен-ирен *б* авазы урынына, татар теленең күпчелек сөйләшләрәндәге кебек, *ш* соноры әйтелә: *йашып* — йабып (ябып), *ташып* — табып һ. б. Шуның белән бергә, урта диалектның пермь сөйләшендәге кебек, аның

бөтенләй төшү очраклары да бар: *қаып* — кабып, *цаып* — чабып, *таып* — табып һ. б. Шулай ук: *таық* — тавык (тавык) һ. б.

Ғ/г авазлары ике сузык яки сузык белән сонор арасында төшә: *таы* — тагын, *цыып* — чыгып, *тәәлә* — тәгалә, *мөйөс* — мөгез, *йома* < *жомага* — жомга. Шушы ук позициядә *Ғ/г* авазлары *й*, *ш* сонорлары белән алмашына: *аушыс* — август, *тәшермән* — тегермән, *тушалық* — догалык, *пийез* (< пигез) — биз.

Тулы ижекләр дә төшәргә мөмкин: *бәйшәмбе* — пәнжешәмбе, *ан сун* — аннан соң һ. б.

Геминатларның (икеләтелгән тартыкларның) кыскаруы. *л~лл*: *илү* — илле; *н~нн*: *қасану* — казанны — казанлы, *таққанар* — такканнар, *анан* — аннан, *өйсенән* — үзеннән һ. б.; *с~сс*: *эсү/эзү* — эссе.

Тартыклар өстәлү. *к*: *көйөнчәк* — көйе, *чанақ* — чана, *төслөк* — төсле, *хәтлек* — хәтле (бу күренеш татар теленең күпчелек сөйләшләрәндә һәм төрле мисалларда күзәтелә); *м*: *қәләмбер/қәләмпер* — канәфер; *т*: *йумуртқа/йомыртқа* — йомырка; *л*: *йөслөк* — йөзек; *й* (сүз башында): *йыслы* — исле, *йенче* — энже; *ғ*: *йаңға* — йаңа (яңа); *-әң*: *келәң* — гел.

Билгеле бер төркем фигыльләрдә этимологик *л* авазы саклана: *кәлтерү* — китерү, *толтрып* — тутырып, *олтыза* — утырта, *илтә* — итә.

Бараба диалектында тартыкларның икеләтелүе (геминация), тубыл-иртыш диалекты сөйләшләрә белән чагыштырганда, шактый сирәк: *иккәү* — икәү, *аппа* — апа һ. б.

Авазларның урыны алмашу (метатеза). Янәшә метатеза: *түкмәк* — түмгәк, *қолцы/қулцы* — куныч, *көпрү* — күпер, *йомор* — йомры, *мытлық* — мылтык. Арадаш метатеза: *қабыртма* — каптырма.

Фигыль формаларында: *қаардым* — карадым, *сөйөлдөгөн* — сөйли торган, *йаармады* — йарамады (ярамады) һ. б.

Морфологик үзенчәлекләр

Исемнәр. Нисбәтлек. Абстракт нисбәтлекне белдерә торган *-нықы/-неке* кушымчасы чыганақ вариантында да кулланыла: *-ныңқы// -нықы*, *-неңке// -неке*. Тулы вариант пассиврак кулланыла, аеруча, инверсияләнгән аергыч булып килгәндә сирәк күзәтелә: *Песнеңке йақын*, *Нәқыя*, *эти тоғымыннан киткән* — Безнең туган, Нәкыя, эти нәселеннән киткән. *Шәмек арчышыл*, *парча йаулық*, *йылтырашықлары көп полған анықы* — Кашемир шәл, парчалы яулык, аның ялтыравыклары күп булган.

-нықы/-неке формасы әдәби телдәге иялек килеше (*-ның/-нең*) кушымчасына туры килә, әлегә кушымча ялганган сүзләр, жөмләдә аергыч (әдәби телдә — хәбәр) функциясен үтү: *Йар буйынта иге ағач*, *Персе қайын анықы* (аның), *берсе тал* (халык жыры). *Песнекенцә* (безнеңчә) *киндер тиләр*, (русча) *крапива пулаты*. *Өскәндә минеке* (минем) *Саттар абзийым пар ите*.

-нықы/-неке кушымчалы аергычлар бер-берсен ачыклап килергә дә мөмкин: *Минең атамныңқы сеңлесенеңке паллары келән йәшләй өлгәннәр* — Минем атамның сеңлесенең балалары һаман яшьләй үлгәннәр. *Минеке пабайымныңқы сеңле иде пицәсе* — Хатыны минем иремнең сеңлесе иде.

Пермь һәм нократ сөйләшүдәге кебек, алмашлыктарда бу нисбәтләр кушымчасының кыскартылган варианты да күзәтелә: *миңке* — *минеке*, *сиңке* — *синеке* һ. б.

Кайбер очрактарда мондый алмашлыктар ия булып киләләр һәм әдәби телдәге баш килеш формасына туры киләләр: *Миңке йәтим өскәмән* — Мин ятим үстем.

-ның/-нең формасына тартым кушымчасы да өстәлү очрактары күзәтелә: *Кәйнәмнеңкесе қысының қысы миңә балтыс* — Каенанамның кызының кызы миңә балдыз (каенсеңел). Чагыш.: нократ, пермь — шулай ук.

Исемнәрнең иркәләү-кечерәйтү формасы, әдәби телдәге кебек, бараба диалектында *-чык/-чек*, *-чық/-чек* кушымчасы белән ясала: *Йечкәчек полып йөрте* — Нечкәчек (ябык кына) булып йөрдә. *Алты бала, мөнтәү-мөнтәү шақ қысчықлар* — Алты бала, мондый-мондый кечкенә кызчыктар. *Палачықлар сыу цаңышаты* (сибешә).

Ул киң вариантта да очрый: *Чышачағым тыңнамайды* — Сеңелкәем тыңламый. *Қысының қысчағы бар, кечү* — Кызының кызчыгы бар, кечкенә. *Қатыны кеңүңкә, әре зор* — Хатыны кечкенә генә, ире зур. *Өйцәге дә бар* — Кечкенә генә өе дә бар.

Бу формага *-ац/-әц* кушымчасы да өстәлгән мөмкин: *Қысцыңаңым өйдә йук* — Кызыкаем өйдә юк. *қ/к* авазларына бөткән сүзләрнең дә иркәләү-кечерәйтү формасы шушы ук кушымча белән ясала: *Бетмәс тә көңөм иде, йөрәгәңем* (йөрәккәем), *әнте көңөм йоқ. Палығаң тотоп.* — Кечкенә генә балык тоткан. *а—ә* сузыкларыннан соң әлегә кушымча алдында *ш* барлыкка килә: *йөңгәшәңем* — жиңгәкәем, *мөнтәшәң* — мондый гына, *сылаушәң* — сылукай һ. б.

Әдәби телгә хас *-қай/-кәй* кушымчасы сирәк кулланыла. Ул җырларда аеруча актив, кайбер яратып мөрәҗғәгать итү сүзләрендә күзәтелә: *Талдин тартма үрер идем, тал тамырқайлары сыурылмай. Телтин үбәр, пилтин қоңар Йақшы этикәйләрнең лә палазы* (хал. җырлары). *Ит асқан болсам, аш эңмәк балақайым* — Пешәргә ит салган булсам, аш ашый иде балакаем. *Үртәкәйем* (үрдәккәем) *цумасың, цумасың да цығасың* (халык җыры).

-қаш/-кәш: *Энекәшем қалған туйға* — Энекәем туйға калган.

Бараба диалектында, татар теленең күпчелек сөйләшләрүдәге кебек үк, кеше исемнәре кыскартыла һәм аларга төрлө иркәләү-кечерәйтү (*-ыш/-еш*, *-ч*, *-и/-ый*) кушымчалары ялгана: *Қәләш* — Хәнәфиян, *Әсмүк* — Әсмә — Әсма, *Сәләй* — Зәләйха, *Ситтү* — Ситдыйк, *Батыш* — Фатыйма һ. б.

Тартым категориясе. 2нче зат күплек санда *-ғыз/-гез* (әдәби форма) һәм *-ңыз/-ңез* (диалектка хас традицион форма) вариантлары параллель кулланыла: *икегез/икеңез* — икегез, *үшегез/үшеңез* — өегез һ. б.

Килеш категориясе. Баш килеш иялек килеше функциясендә килә: *Инәй саулығы полмады* — Әнинең саулығы булмады.

Иялек килеше кушымчасы *-ның/-нең/-нын/-нен* вариантларында күзәтелә: *Ильәснен қартнәсе* — Ильясның әбисе; тартымлы исемнәрдә *н* төшәргә мөмкин: *Әтиемең оло абыйы* — Әтиемнең олы абыйы. Шундый ук күренеш мишәр диалектының ләмбрә, мордва-каратай сөйләшләрүдә дә хас.

Иялек һәм төшем килешләрендә ассимиляциялэнгән кушымчаларны куллану очраклары бар: *қыстың* — кызның, *қысты* — кызны, *вина-граттың* — виноградның һ. б.

Борынғы корал килеше *-ын/-ен* кушымчасы (*кышын, кичен, жәен, көзен, иртән, кичен*) активрак кулланыла: *эртәнге йағын* — иртән; *қайсы йарын* — кайсы вакытта; *чалбар йуғын қалырсың* — чалбарсыз калырсың, *цәйне сөте йуғын эцәтем* — чәйне сөтсез эчәм һ. б.

1 нче һәм 2 нче зат тартымлы исемнәр юнәлеш килешендә тулы кушымчалар ала: *Мин он той тойладым, қысларымға* (кызларыма), *малайларымға* (малайларыма). *Аусыңға тот, тиде* — Авызыңа тот (сок савытын), диде. *Йәснәңгә бағырсың* — Жәизнәңә карарсың. *Киленемкә* (киленемә) *барып қунадым. Оулымға пәрәп йебәргән* — Улыма биреп жибәрдем. *Минең йанымға* — Минем яныма. *Сән әле өйөңгә барғалақма суң?* — Син әле өеңә кайтачакмы соң? *Минең йәшемгә* (яшемә) *йетсәгез, сылыу булырсыңыс. Иземгә* (исемә) *төшкән иде пер көй. Кесәңкә* (кесәңә) *сал.*

1 нче һәм 2 нче зат тартымлы исемнәрнең төшем килешендә *-ны/-не* кушымчасы, темников, мордва-каратай сөйләшләрендәге кебек, әйтелмәскә, ягъни баш килеш белән тәңгәл килергә мөмкин: *Сандуғацларны, әй, бисдермә, ғашыйқ пулғаннарың* (булғаннарыңны) *сисдермә* (халык жыры). *Пер олом* (улымны) *тойладым, пер қысым* (кызымны) *тойладым. Қәрентәшләрем* (кардәшләремне) *йатқа салам тип тыумадым* (бала тапмадым). *Мин қысым* (кызымны) *пәргәнем йуқ, өйсө* (үзе) *сөйген тә, өйсө* (үзе) *парғын. Киләтыған йулың күрсәтең* (юлыңны күрсәт). *Синең айтқаның қолагым оқмайты* (әйткәнеңне қолагым ишетми).

1 нче һәм 2 нче зат тартымлы исемнәрнең төшем килеше угыз тибында да, кыпчак тибында да күзәтелә: *циләгеңне/циләгеңе, өйсөмнө/өйсөмө* — үземне һ. б.

ас, өс сүзләре урын-ара килешләрендә *т* авазыннан башка әйтеләләр: *йәр асына* — яр астына.

Төшем һәм чыгыш килешләрен формалаштыруда кайбер башка үзенчәлекләр дә очрый: *атасыны* — атасын, *паласыдан* — баласыннан, *атасыдан* — атасыңнан һ. б. Бу күренешләр бик сирәк.

Алмашлыклар. Зат алмашлыклары: *мән/мәйн/мин* — мин, *сән/син* — син, *ул/ол/у* — ул, *пес* — без, *сес/сләр/селәр/сесләр* — сез, *анлар/алар* — алар. Мисаллар: *Алтынну сумнықларны селәргә* (сезгә) *қалдырдым. Мән цабата күрә қалмадым* — Мин чабатаны күрми калдым. *Сләр парып пағар итең* — Сезгә барып карарга иде. *Селәр* (сез) *сүләшкәнтә... Патыр идем мәйн. Мән олулар тәпсәшендә* (туй мәжлесендә) *бәк болмадым да. Қайа сәнең әтийен? Сләртә йамқурму* (сездә яңгырмы)? *Сләрнеңке әйбәт йер* — Сезнең әйбәт жир.

Зат алмашлыкларының төрләнешендә кайбер аерымлыклар бар. *Мин* зат алмашлығы иялек килешендә, татар теленең күпчелек сөйләшләрендәге кебек, *минең* формасында да әйтелә: *Ул та минең* (минем) *йақыным. Минең* (минем) *атам бар иде.*

Зат алмашлыкларының юнәлеш килеше *аңа, миңә/мәңә, сиңә/сәңә* формаларында ясала: *Килнем әл дә йақшы миңә* (миңә). *Онсигез йәш полған йоқ полған аңа* — Аңа 18 яшь тулмаган булган әле. *Аппам*

кәлдә мәңә, олатамның қызы — Апам килдә миңа, бабаемның қызы. Мәңә кире бәрәткән — Миңа кире бирә иде.

З нче зат алмашлығының юнәлеш килешендә ңз куллану очрақлары теркәлгән: *Күршеләребез әйбәт, аңғар (аңа) саһап булсын.*

Күрсәтү алмашлыкларының составы белән бараба диалекты әдәби телдән, нигездә, аерылмый. Аерымлыктар алмашлыктарның әйтелешенә карый: *по/пы/бы/пу/пул/бул/пыу/по бәрәү — бу, шу/ал/ол/о/у/а — ул, шол/шал/ошо — шул (сирәк); мөнтәү/мөндәү/мөндәшәч/мөндәшәц — мондый, антәү/әнтәү/әндү/әндәү < андый — шундый, андый; әнә/әнәкә/әнәү/анау — әнә, мынау/менәү/менәкәй — менә, те-ге/теге бәрәү — теге, шәт — менә, әләй/алый — алай, полый/болый — болай* һ. б. Мисаллар: *Алый (шулай) бер әйберсәс қалғаннар атамнар. Соуғышчы әндәү — Шундый сугыш чукмары. Мендәшәч (мондый) қыйар болопты. Әнәкә йәшел ү — Әнә яшел өй. Ал (ул) чақта мәчет тә бер әйте. Мөндәү цүрәсендә күсләр — Мондый әйләнәсендә кашлар (чулпының). Йөрөшә дегән итек, антәү (шундый) әйбәт ите. Көңнәкләр озон, артчышылны (яулыкны) монан пәйләп йөрәсәң ол шақытта. Йарық көренә пы йағы — Бу ягы якты күренә. Порон антәү (андый) цир болмаған. Пашлықларның та антәү үк полған полор итәк, кәң (киң) генә. Қысыл төп, цәцәге мөндәү сор болып — Песи алабутасы, чәчәге мондый зур була. Әнә тоупса (тупса тирәсе) толған чәркәй менән. Аша йақшы ол сәт. Сәң нәрсәне теге йаққа, бы йаққа чорғадылар — Горөф-гадәтләрене теге якка, бу якка бәрделәр (ташладылар, оныттылар). О (ул) көл бар анта. Шәт мулцылық цақ. Манитлары бар, цолпы күсле шу (кашлы ул). Пабайлар мәчеткә әндүне (андыйны) кейеп йөргәннәр. Ана у тәкцәктә (ул почмакта). О (ул) йаққа гитсә, төр (дүрт) цақрым. Тармакүлнең (ав. ис.) пу йағында параба кешеләр балық күтүп йатадығын — Тармакүлнең бу яғында бараба кешеләре балык тотып ята торған булғаннар. Ишекнең а йағынан қараң (ул яғыннан карагыз). Төңйә мөнтәү (мондый). Бул (бу) чақта пашлығы (карчыгы) палниста. Әнте мәңә ошо кешене көргәсте — Миңа инде шушы кешене күрсәтте.*

Барлык себер сөйләшләренә һәм урта диалектның нократ сөйләшенә хас булганча, бараба диалектында да шул һәм аның нигезендә ясалған башка алмашлыктар, нигездә, кулланылмый: *Килен антәү (шундый) тырыш, антәү (шундый) чичта. Әйтәшер, алыймы? — Кара әле, шулаймы? Қайда орон былған, анда (шунда) килеп орнашқаннар. Ул уқ (шул ук) сүзне башқалай сөйләп торады (тора). Күмәц ул уқ оннан, ул уқ (шул ук) қамырдан. Саһысқаннар эцеп китәде, аның өцөн (шуның өчен) паллар йомортқа салғанны карап йөрәде. Сләр йақта да ул уқ — Сезнең якта да шул ук.*

Күрсәтү алмашлыктарының килеш белән төрләнәшендә дә кайбер аерымлыктарны күрсәтеп үтми мөмкин түгел.

Чыгыш килеше функциясендә төшем килешен куллану очрагы теркәлгән: *Аны (аннан) сун өүнең урны килешмәйтәмә тип тә әйттек.*

Бу алмашлығы кыек килешләрдә м-вариантта да, б-вариантта да кулланыла: *Килен, аны эшлә, килен, маны эшлә (моны эшлә). Бынта (монда) қайнемнең туған ағасы иде.*

Чыгыш килешендә икеләтелгән -нн- кыскара: *анан* — аннан, *монан* — моннан, тегеннән һ. б. Кайбер очрактарда азактагы *н* урынына *ң* әйтелә: *анаң* — аннан, *монаң* — моннан һ. б.

Сорау алмашлыклары: *нимә/нәмә/нәрсә/ними/нәмәй/нимәй* — нәрсә, *нимәшләй* — нәрсә эшли, нишли, *нинтәү/ниндәү* — нинди, *нәчә/нинцә* — ничә, *нинчек/нәчек* — ничек, *қайта* — кайда, кая; *қалай* — ничек, *қацан/қачан* — кайчан, *қайсы* һ. б. Мисаллар: *Қайта чай?* — Чәй кайда? *Мин нимәшләйен?* — Мин нишлим? *Қалай белгән, алай теккән* — Ничек белгән, шулай теккән. *Нинтәү* (нинди) *эшләр эшләтем, атқа бер шахытта да кеше тотоп ағындырмады* (атландырмады). *Нәчә бауға* (үлчәү берәмлеге) *суқмаңцы ул кийезне?* *Қалай эстәсәң тә әшәлгәң полмай инте пичәң* — Ничек эсләсәң дә (икенче хатын) беренче хатының кебек булмый инде. *Алғалар сан* (күп) *төрле, йенче нимә* (әнжә нәрсә) *белән сағалдырықлу* (баулы). *Маңлайыңа нимә йазылған, аны көрәрсәң.*

Билгеләү алмашлыклары: *әрбер* — һәрбер, *әр* — һәр, *нибар* — булган, бөтен (чагышт.: ләмбрә сөйләшендә — шулай ук), *бар* — бар, *бөтөрә* — бөтенесе, *әркем* — һәркем, *өйс/өс/өүс/ис* — үз һ. б. Мәсәлән: *Әр геше эшләп йәшиде* (яши). *Әйтеп қарадым ни бар* (булган) *кешегә.* *Өсөм* (үзем) *баш, өсөм* (үзем) *төш полтым.* *Нибар йертә үсмәйте* — Бөтен җирдә дә үсми.

Үз алмашлыгының 1 нче зат берлек саны иялек килешендә -ең кушымчасы ала: *Үсемен ташық қулықламай торыпты* — Үземнең тавык кыртламый.

Билгесезлек алмашлыклары, әдәби телдәге кебек үк, сорау алмашлыкларыннан *әллә* сүзе һәм -дыр/-дер кисәкчәләре ярдәмендә ясала: *нимәдер//әлнәмә* — нәрсәдер, *әллә нәрсә, нәчектер* — ничектер, *кемтер//әллә кем* һ. б.

Юклык алмашлыклары, әдәби телдәге кебек, сорау алмашлыкларына *һич* яки *бер* сүзләре кушу юлы белән ясалалар: *пернәмә//ицнәмә* — бернәрсә, *ицкайта* — һичкайда, *перқайта* — беркайда, *пергем* — беркем һ. б.

Сыйфатлар. Аларның ясалышы белән бәйле әһәмиятле күренешне күрсәтеп үтик. Сыйфат ясагыч кушымчаларда (-лы/-ле, -ны/-не һ. б.) *у/ү* сузыклары кулланыла. Мәсәлән: *Көслү* (күзле — кашлы) *нәмәләр пар, сырға көслүше тә, көсә йуғы та пар.* *Ташлу* (ташлы — кашлы) *сырғалар булған цулпының. Беңәне туслу, йақшы* — Печәне тозлы, яхшы. *Пархыт тәп-тәкше болты, қәллү тормошта* — Бәрхет күп булды, хәллә тормышта. *Йөсөк түбәлү, көслү була тәбәсе* — Йөзекнең өсте бар, өсте кашлы була. *Қолақлу* — колаклы, *қыйулу* — кырпулы (бүрек), *аға-быратлу* — агалы-әнеле, *ике ағалу* — ике агалы — ике бертуган, *қонцлу* — кунычлы.

Сыйфатларда борынгы -ығ/-ег, -иг кушык авазларыннан килеп чыккан *ы—е* авазларына да *у—ү* сузыклары тәңгәл килә: *олу ғысым* — олы кызым, *кецү балам* — кече балам: *Пишмәт йоқа ғына сырып йылулыққа* (жылылыкка). *Терү геже* — Тере кеше.

Саннар. Аерымлыктар аларның әйтелешендә табыла: *иге* — ике, *өц* — өч, *төр* — дүрт, *йете* — җиде, *он* — ун, *ониңе* — унике, *йегермә* — егерме, *илү* — илле, *сәксән* — сиксән һ. б.

Микъдар саны урынына жыю санын куллану: *Ат пәртеләр икәүне* — Ике ат бирделәр. *Парлыгы онөц, перәше* (берсе) *төштө* (балалар). *Инәм пишәүне үрәтеп салған* — Әнием бишне (кендек әби булырга) өйрәтеп куйган. *Пес икәүне* (безне икебезне) *алған да монда қайтып киткән*. *Перәше йиде йәш, перәше тоғыз йәш*. *Онике сыйырының икәше* (икесе) *мартта тыуды* (бозаулады). *Мән сәңа икәү* (ике) *посау кәтердем*.

Дистәләрне һәм берәмлекләре үзенчәлекле санау алымы очрый: *Алты тоугҗ йәш* — Алтмыш тугыз яшь.

Рәвешләр. Чагыштыру рәвешләре *-лай/-ләй, -лайын/-ләйен* кушымчалары белән ясала: *Кечүләй эшләгәмен* — Кечкенә көе эшләдем. *Ул ук* (шул ук) *сүзне башқалай сөйләп торады* (тора). *Йышым қамашлай итеп пәйләгән* — Йон оекны гамаш итеп бәйләгән. *Терүләй йәр асына төшөп...* — Тере көе җир астына төшеп... *Қызға көңнәк китерәтеләр, таварлай* (тукумалата). *Минең атамныңқы сеңлесенең әре* (ире) *йәшләй өлгән*. *Йүңңән соғып тегеп кейгән сөүкмән, бәлтәләйен тегәде* — Йоннан сугып, тегеп чикмән кигәннәр, пальто кебек тегә. *Инәмасы қартлай өлте* — Әнисе картаеп үлде. *Қытақлап* (йөри) *ташықлайын* (тавык кебек). *Ақцалай* (акчалата) *перимийә бирте*.

Әд. *-дай/-дәй* рәвеш ясагыч кушымча бараба диалектында күбесенчә *-тәү/-дәү* вариантында күзәтелә: *Қарағат әс, пороңқотәү төгөл* — Карлыган әз, борынғыдай түгел. *Мөнтәүне зырға йәбәргән* — Мондый алка җибәргән. *Қатыннарның йамаудан йышымдәү ату болған, тышыннан калуша гейеп қойаты* — Хатыннарның күннән оек кебек читек булған, тышыннан галош киеп куя.

-ца/-цә, -ча/-чә рәвеш ясагыч кушымчасы *-нықы/-неке* кушымчасыннан соң да ялгана: *Песи аш тиләр песнекенцә, сеснекенцә пелмән аны* — Песи аш (песи борчагы) диләр безнеңчә, сезнеңчә белмим аны.

Ел фасылларын һәм тәүлекнең төрле вакытын белдерә торган сүзләрдән вакыт рәвешләре түбәндәге чаралар белән ясала:

-ын/-ен (сирәк): *Кичен қайта қой* (бит) *пәкләргә* (бикләргә) *кеше йоқ*.

Нисби (кышкы, көзге һ. б.) формаларга урын-вакыт яки тартымлашкан төшем килеше кушымчалары ялгана: *Көскөтә* (көзен) *олатам минеке өлөп қуйты*. *Йәйкетә йалаңта бечән цаып йөрәсең, көскөтә апқайтасың* — Жәен яланда печән чабып йөрисең, көзен алып кайтасың. *Көскөтә соғым сойабыс* — Көзен сугым суябыз. *Қышқыта иттән бәрәмеч пешерәтек* — Кышын иттән пәрәмәч пешерәбез.

-ашын/-әшен: *Кицәшен* (кичен) *килде*. *Кицәшен салашат күпере цықты*.

-қылық/-келек + -ын/-ен: *Қышқылығын пайырақ кеше цыбар пыйма сәпләгән* — Кышын баерак кеше чуар итек булдырган.

Көне һ. б. сүзләр белән (ягъни әдәби): *Аш йелгәдем көс көне* — Көзен ашлык җилгәрдем. *Йәй гөнендә* (жәен) *кәбән салтым*.

Әдәби чаралар: *Эртән тороб таы кәткәле кәрәк*. *Нәкәдән сун кичен тәпсәүгә йийыладылар* — Никахтан соң кичен туй мәҗлесенә җыелалар.

Лексик-семантик ысул: *Қыш киләлмәйте* — Кышын килә алмый.

Ел фасылларын һәм тәүлек вакытларын белдерә торган сүзләрдән дәвамлы вакыт рәвешләре түбәндәге чаралар белән ясала:

-ы/-е: *Йәйе-қышы итек кигән.*

буйы бәйлек сүзе: *Кич буйы эшләйсен. Йәй буйы йыладым.*

пойын — бую//буюнча: *Йәйнең пойын йамғыр йаумады пер ғабат та.*

менә/мән/ман/белен: *Көнө мән йамқур — Көне бую яңғыр. Қур аты цығар, төнө менә йөрәде — Яман аты чығар, төне бую йөри.*

-ның/-нең буйына: *Төннөң буйына йөрдөм, цыққалы қорқадым (чығарга куркам).*

Бараба диалектында бер үк сүзне чыгыш килеше кушымчасы ярдәмендә бәйләп кабатлау формалары активрак: *көптән-көп* — күптән күп (бик күп), *ғабаттан ғабат килә* — кабат-кабат килә һ. б.

Фигыльләр. Аларның ясалышында аерымлыклар да күзәтелә.

Кайбер фигыльләр сүзьясагыч кушымчалар белән аерыла: *йелгәү* — жылгәрү, *қатлау* — кату (жепне), *қараңғыру* — караңгылану, *пашқару* — башка итү, үзгәртү (*бамилйәсен пашқарған* — фамилиясен үзгәрткән), *тойғызатық*, *йатқызадық* — туйдырабыз, яткырабыз (балаларны).

Исемнәрдән фигыль ясый торган *-ла/-лә* кушымчасының кулланылышы киңрәк: *йабықлау* — ябыгу, *палықлау* — балык тоту, *йомырқалау* — йомырка салу (чагышт.: балалау һ. б.), *өйләү* — өйдә булу һ. б. Һәм, киресенчә, әдәби телдә *-ла/-лә* кушымчасы ярдәмендә ясала торган фигыльләр диалектта *-а/-ә* кушымчасы белән килә: *көцәү* — көчләү, ирексезләү, *оцау* — очлау, шулай ук *сышау* — суыну һ. б.

Юклык кушымчасы *б/п* вариантта да очрый: *Энде балалар гөрбәсен* (күрмәсен). *Питай цацпайлар* — Бодай чәчмиләр.

Затланышлы фигыльләр. Хәзерге заман хикәя фигыльнең, бараба диалектына да синтетик һәм аналитик формалары хас.

Синтетик форма, әдәби телдәге кебек, *-а/-ә*, *-ый/-и(й)* (диалектта: *-ай/-әй*) кушымчалы хәл фигыльгә беренче төр зат кушымчалары ялганып ясала. Диалект бу хәзерге заман формасының мәгънә үзенчәлекләре ягыннан әдәби телдән аерылмый: *алам*, *аласың/аласын*, *алады*; *алабыс*, *аласыңыс*, *алады(лар)* һ. б. Мисаллар: *Барабинскийға йөрәсеңес* (йөрисез — барасыз), *аптабус пар. Қатыны ут-йалқын* (ут кебек), *пөтөрөп эшлэй* (эшли). *Қайсы кешенең күзе бик сәәрле* (зәһәрле) бола, *малға та соу бөркәсен*.

2 нче зат берлек санда *ң* авазына *н* тартыгы тәңгәл килә: *қойасын* — қоясың, *кейсәсен* — кисәсең һ. б.; 2 нче затның күплегә *-ңыс/-ңес*, *ңыз/-ңез* кушымчасы белән ясала.

Мондый үзенчәлек шарт фигыльләрдә дә күзәтелә: *Өүсеңез кәлеп көрмәсәңез* — Үзегез килеп күрмәсәгез.

Хәзерге заман формасының юклыгы *йуқ* сүзе белән дә ясалырга мөмкин: *Килгәнән белә йуқ* — Килгәнән белми.

Икенче төр синтетик форма *-аты/-әте* кушымчасы белән ясала һәм II төр зат кушымчалары белән төрләнә: *алатым*, *алатың*, *алаты*, *алатық*, *алатыңыс*, *алаты(лар)*. Бараба диалектында *-ты* кушымчасы барлык затларда да кулланыла. Мисаллар: *Иллүгә йетеп паратым* — Иллүгә житеп барам. *Сәнеңке айағыңға қарамастық қой* — Синең аяғыңа қарамыйбыз бит. *Маркуп, қабыста утыртатық* — Кишер, кәбестә утыртабыз. *Нәк сықтыыйтын?* — Ник елыйсың? *Моңғы йырларны йасып йөрәтеңес* — Борынғы жырларны язып йөрисез. *Ул гүмерне түгәте* (күмерне бушата). *Тәрчимән төрле телне белете ул* —

Тәржемәче төрле телләрне белә ул. *Пер қатар йағатық* (ягабыз), *сышық полса — иге қатар* (тапкыр). «Тәптиләү»не беләтем. *Қысны сурап киләтеләр әнизе, адазы — Кызны* (егетнең) әнисе, атасы сорап киләләр. *Мин ығатым* (чыгам).

Бу форма бараба диалектында үзенчәлекле фонетик үзгәреш кичерә: *қаалта — калаты — кала, поолто < полото < булаты — була, йаарты — йараты — яра, паарды — параты — бара, әнийем сөйөлдә — әнием сөйли иде* һ.б.

Бараба диалектына хас үзенчәлекләрнең тагын берсе *-аты* кушымчасының яңгырау вариантта да әйтелүе: *Иземтә тотоп йөрәдем — Исемдә тотып йөрим. Пес пецән цабадық* (чабабыз). *Мәне тыңнамайдығыс — Минә тыңламыйсыз. Тәлил тә тартыб утырадым* (утырам), *қайнана абыс тип. Палтырған, аннан қурай йасаб уйнайдылар, урман йағалаб* (буенда) *үсәте. Килендәш тип йөрәделәр* (йөриләр) *иге килен. Қәсер уйып тегәдек — Хәзер* (күлмәк жиңен) *уеп тегәбез. Аш цабады шатка менән — Урак машинасы* (жатка) *белән ашлык чаба. Хәсер бала асрамайдылар* (тапмыйлар). *Пескә керәделәр* (керәләр). *Инә, синеңке пажың эшләмәйде* (башың эшләми).

Яңгырау вариантта *у, ү~ы, е* күренеше дә күзәтелә: *Кеңү балаға сәлгенцәккә элөп қуйаду* (< *қуйады*) — *Кечкенә балаға бишеккә элөп куя* (бөтине).

Билгеле булганча, беренче форма (*-а/-ә, -ый/-и*) хәзерге заманныгына түгел, киләчәк заманны да белдерә. *-аты /-әте* нигезле хәзерге заман формасы исә киләчәк заман мәгънәсендә кулланылмый диярлек. Бу турыда Д. Г. Тумашева да күрсәтеп үткән [Тумашева, 1977: 201].

3 нче зат берлек сандагы хәзерге заман хикәя фигыль, мишәр диалектындагы кебек, өстәмә *-дыр/-дер* кушымчасы да алырга мөмкин: *Ғатны оқый да дыр, цорғаб ийәдер — Хатны укый да ыргытып жибәрә.*

Мондый үзенчәлек җырларда актив: *Сазларға томан төшәдер, Сазның қарлығыны пешәдер; Сөз туғаннарым исемә төшсә, қулла-рымдин қәләмем төшәдер* (халық җыры).

1 нче зат берлек санның юклыгы *-ман/-мән* кушымчасы белән ясала: *Пелмән* (белмим), *ағасы-йеңгәсе полғанмы? Мин җырламан* (җырламыйм). *Пелмән, әллә алланың йасмышы, әллә әтәмнең* (адәмнең) *асмышы* (азуы).

Юклык кушымчасында *б/п~м* тәңгәллегә күзәтелә: *Йағаға манит тақпайлар, түшлек йағаға йалғаған, түшлектә манитлар — Якаға тәңкә такмыйлар, якаға түшлек* (күкрәккә күлмәк өстеннән кия торган тәңкәле хатын-кыз бизәнү әйбере) *ялғаған, түшлектә — тәңкәләр.*

Хәзерге заман хикәя фигыльнең аналитик формалары.

1. *-а/-ә, -ый/-и(й) + торған* конструкциясе эш яки хәлнең гадәтилеген, даимилеген, регуляр кабатлануын белдерә, ә кайсы затка каравы зат алмашлыгы ярдәмендә билгеләнә, *торған* ярдәмче фигыле яңгырау вариантларда да кулланыла, зат кушымчалары белән төрләнми, юклык кушымчасы төп фигыльгә ялгана. Ул, авазлар кыскару нәтижәсендә, төрле вариантларда әйтелергә мөмкин. Төрләнеш үрнәге: *алатығаным/алатығам/алатығым/алатқан/аладығым, алатығаныбыз/алатығабыз, алатығаның/алатыған, алатығаныңыс/алатығаңыс.*

Мәсәлән: Манитлы камсулны кийеп йөрәткәннәр ғыслар. Иртән сәкстән эшләйтегәпес. Мал тотатқабыс (гадәттәгечә мал тотабыз) ул вахытта. Инәм терүшендә қас көп полдоғон, андый помич итәдеген — Әнием исән чакта каз гадәттә күп була, шундый өмә ясый. Қысны ата-инә бәрдегән (бирә торган) кейәүгә. Ол мине қышып йөрәдеген, мин қачып йөрәдеген. Ыцқырны йүңнән ишә деген. Тойға йөрәдеген шәлләр йабынып, шәмек шәлләр — Туйга, гадәттә шәлләр ябынып йөриләр, кашемир шәлләр. Убурқаға пакус бөтәткән — Урак өстенә гадәттә печән чабу бетә. Пийи тығам, йырлый тығам, ырғымацлап пейи тегәм — Мин биим, җырлайым, сикереп-сикереп биим. Мин (операция) йасатқанда түләмей деген иде (түләмиләр иде). Қайтып киләтегәнәм йылына бер. Пабайларның цалма пулатығын. Манитлы камсулны кийеп йөрәткәннәр ғыслар — Көмеш тәңкәле камзулны кызлар кия торган булганнар.

2. Хәзерге заманның икенче аналитик формасы -а/-ә, -ый/-и(й) яисә -ып/-еп + йата, у(л)тыра төзелмәсә эш яки хәлләрнең нәкъ сөйләү моментында башкарылуын хәбәр итә: алып йатым/олтырам, алып йатық; алып йатың/олтырың, алып йатыңыс, йатығыс; алып йаты, алып йаты(лар). Шунысы үзенчәлекле, бу конструкция үткән заманда булган эш-хәлләрне дә белдерә, заман күрсәткече ярдәмче фигыльгә ялгана.

Мисаллар: Ақцаны әйтеп йатым қуй (әйтәм бит). Кер йонып йаттық (< йататық) — Кер юабыз. Әле тәре эцеп йатымтың? — Һаман дару эчәсеңме? Эшләп йаатылар — Эшлиләр. Қайты гитеп олтырың? — Кая барасың? Сүсеңнән белеп торым — Сүзеңнән беләм. Йегет йақтан қота-қотағыйлар килә йатса (килсә), қысныңқы ат + инәләре цығып қаршы ала. Сират йаныннан узыб утырсаң (узсаң), қабер анта песнеңке. Атны йегеп килә йатадығын (килә икән). Қайтыб утырғанын (кайтканын) күрдем дә бардым. Әлү йыл тороп йатам (илле ел торам) пы урынымда. Келидыкта бабай пәрәңге турай йата — Лапаста ирем бәрәңге турый. Қайда китеб оторопыс? — Кая барасыз?

Тупланган материаллар әлегә форманың бараба диалектында үзенчәлекле яклары да бар икәнән күрсәтә. Мәсәлән, бу аналитик төзелмәдә ярдәмче фигыль төрле заман формаларында килә ала. Өстәп тағын мисаллар китерергә мөмкин: Қасақларда тора йатқан — Қазақларда торган. Йәре йақшы төгөл, төгәлцәк тығраб оторады — Жңире яхшы түгел, тәгәрмәч дыңгырдады.

Хәзерге заманның бу төре урта диалектның казан арты (эшләп җатабыз — эшлибез; әйбәт кенә укып җата — укый), Урал тирәсе сөйләшләрәндә билгеле, күп кенә төрки (алтай, шор, кыргыз, каракалпак, казах һ. б.) телләрдә бар.

Билгеле үткән заман -ған/-гән кушымчасы белән ясала: Мин төрт қылас тадарца пөтөргән, уғымаған (бетердем, укымадым). Мин кецүләй эшләгәнмен, қара буғам (эшләдем, көлтә бәйләдем). Мин әле гене эцкәнмен (эчтем). Кейтән күңнәк, кейтән ыштан теккәбес, кейгәбес (киндер күлмәк... тектек, кидек). Әниемнең күңнәге бу, мәрәт (истәлек) итеп қалдырған, үсем теккәнем. Йәйелмәләп, эцләп үсем күңнәк теккәм — Бөрөп-бөрөп, инеч салып, үзем күлмәк тектем. Пүген төш күргәм, тип килте — Бүген төш күрдем, дип килде. Анта

ғышлағам — Анда кышладым. Тарманың та йемен соғыб ашағамыс (ашадык), тәмнү ул. Йетене оғымақ йылны соғыш полоп, оғомаған мән — Жиденчедә укыйсы елны сугыш булып, укымадым мин. Пабай белән пес Арамзаста (ав. ис.) қошылғамбыс (кушылдык). Сәпәрнең әшәлге пашлығы, атын онтоп қойғаным (онытып жибердем). Килен алғам (алдым). Мартның пашынта айрылғабыс (аерылдык).

Бараба диалектында -ған кушымчалы үткән заман формасының юклыгы йуқ сүзе ярдәмендә ясала, зат кушымчасы төп фигыльгә ялғана: Искеңә укығам йоқ, школга йөргәм йоқ — Искеңә укымадым, мәктәпкә йөрмәдем. Күтәрәп аппарған йуқ қый — Күтәрәп алып бармадым бит әле. Перәше өйләнқән, перәше өйләнқән йоқ — Берсе өйләнде, берсе өйләнмәде. Өлеп тә киткә йоқ, қәлем бөттө — Үлеп тә китмәдем, хәлсезләндем. Мин инә менән көп йәшәгән йоқ — Мин әни белән күп яшәмәдем.

Бараба диалектында билгеле үткән заманның әдәби формасы да актив кулланыла. Аның ясалышы һәм төрләнеше дә әдәби телдәгечә, тик -ды/-де кушымчасының күбесенчә саңгырау вариантта кулланылуын һәм күплек санда -лар/-ләр кушымчасы өстәлүен күрсәтеп үтәргә кирәк: Қол менән аш чаптықлар, кәбән салтықлар — Кул белән ашлык чаптык, кибән куйдык. Пабладарны уктыңысму (ишеттегезме)? Минең иге қысым сабий шахытларынта ол аурутан қайтып киттеләр (үлделәр). Пөтөн ашыл киттеклар сәмәлүт күргәле. Цақыруға пардықлар, пәч башлықлар — Кунак ашына бардык, бөтенесе карчыклар. Уғытыңысма Туқайны? — Г.Тукайны укыдығызмы? Қайда гиттеңнәр? — Кая киттегез?

-а/-ә авазларына беткән нигезләрдә сонорлар метатезалаша: Аны қаардым — Аны карадым. Адам сөйләдә — Әтием сөйләде.

Нәтижәле үткән заман, мишәр диалектындагы, урта диалектның нократ сөйләшендәге һәм башка себер диалектларындагы кебек үк, -ып/-еп кушымчасы белән ясала, зат-сан кушымчалары да ала: алыпмын, алыптың/алыпсың, алып(ты), алыпшыс, алыптыңыс/алыпсыз(с), алыптылар/алыплар. Мәсәлән: Анадин зирәк син тышыпсың (туғансың), Йаныйым, сылышым, бибийем, Эч әүсәккәйләремне әүзәргә (халык жыры). Син тә йегет пулыптың. Йырлап пөтөрөпсез (бетергәнсез). Пай геһләрдә тон полупты (булған). Алалмый йөрөптө өлгән кешеләрне — Үлгән кешеләрне ала алмыйча йөргәннәр. Йушылғаннар да дакумит йазыпты (язғаннар). Сыйыр тиресеннән, пыцқақ тейләр, аны кейеп (кигән), тапычкы фурмысында. Мин пер өсәм қалыптым (калғанмын). Орбасы көп, әрү тартыпты тәшермән — Көрпәсе күп, тегермән әре тартқан. Тағы килмәпте (килмәгән). Әре гөлпте моно әстәп — Моны эзләп ире килгән. Йырағ илләртән кәлтәң (килгәнсең).

Бу форма, нигездә, әдәби телдәге нәтижәле үткән заманга туры килсә дә, ул билгеле үткән заман функциясен башкара: Икебес бергә йәшәппес, бергә илеп китсәң йаыр — Икебез бергә яшәдек, бергә үлеп китсәк тә ярар иде. Малай суға патып үлеп (батып үлде).

-ып/-еп формасы әдәби телдәге хәзерге заман хикәя фигыль функциясендә дә килә һәм дәвамлы гадәти процессларны белдерә; бу аеруча бол — ярдәмче фигылендә күзәтелә: Қысыл төп, цәңгә мөндәү сор болып — Песи алабутасы, чәчәге мондый зур була. Олу йеңкәләре

сачын айрады йар-йар итеп, қыс сықтапты, өрәтеген (үрә торган) болған игегә айырып, қыс шакытында перәү генә ишү болпты (толым була), игегә айырып ишкән йоқ (үрмәгәннәр).

Бараба диалектында нәтижәле үткән заманның әдәби формасы да күзәтелә. Ул 1 нче һәм 2 нче зат тартым кушымчалары белән төрләнә, шулай ук төрле фонетик вариантларда кулланыла: *алғаным/алғам, алғаның/алғаң, алған, алғаныбыс/алғаб(п)ыс, алғаныңыс/алғаңыс/алғасыс, алған(нар)*. Мәсәлән: *Пер инәдән туғабыс* — Бер анадан туганбыз. *Сышық соу эцкәм* (эчкәнмен), *тамағым тонған, қырғылтап тораты, ташышым та пашқарды* (үзгәрде). *Пес қара болғабыс, әтийем қара болған* — Без түбән катлау булғанбыз, әтием гади кеше булған. *Көң бөттө, көн эзү, сыу алғабыс йоқ* — Көч бетте, көн эссе, су алмағанбыз. *Аны ницек пелгәсәсләр?* — Аны ничек белгәнсез? *Теккәм, қәсер күргәсәтем* — Теккәнмен, хәзер күрсәтәм. *Параба болып қуйғаным* — Бараба (кешесе) булып куйғанмын. *Син миңа ошағаныңмы?* — Син миңа ошағансыңмы? *Оноткағыс* < онытканығыз — оныткансыз.

Алғаным/алғаныбыс тибындагы төрләнеш формалары бараба диалектының урта диалектка карый торган мамадыш, пермь сөйләшләрә белән уртаклыгын күрсәтә. *Алғаным/алғам, алғаның/ алған* формалары исә тагын хакас, шор телләрендә бар.

Юклык формасы *йуқ* сүзе ярдәмендә белдерелә: *Үтә тә булғам йоқ* — Өйдә дә булғаным юк. *Сразу алып киткән йуқтыр* — Шунда ук алып китмәгәннәр. *Себерне йаратқан йоқ, әйбер үсмәй тип* — Себерне яратмаған, әйбер үсми, дип. *Пес суңғарақ тышылған, пороню тормошно күргәпес йоқ. Онсигез йәш толған йоқ* (тулмаған) *полған аңа, йаслышқалы парған. Сауцы киләдегән, йә әрекмәгес, тибәйтә кереп, инәм әйтепте, әреккәнебес йоқ тейте* — Гадәттә, яучы килә, йә, тарсынмагыз, дип әйтә кереп, әнием әйткән, тарсынмыйбыз, дигән. *Қыйма томақ тәгәрәк кенә, қолақцыннары болған йоқ* — Кырпу бүрек түгәрәк кенә, колакчыннары булмаған. *Пестә ағац утыртқан йоқ* — Бездә ағач утыртмағаннар.

Күптән үткән заманның бараба диалектында ике формасы бар:

-ған/-гән + ите. Диалектта ул фонетик үзгәрешләргә дучар була: *-ғаты/-гәте* (сирәк). Мисаллар: *Киленцәк алғалы тәп* (дип) *килгән ите, йаратматы қысларны. Кән пороннан әйтеп қуйғатым* — Күптән әйтеп куйған идем. *Өсәм көскөгә қарағатым, қап-қара тамақ* — Үзем көзгегә караган идем, тамак кап-кара. *Уналтыны қонып қайтқам* (кунып кайткан идем).

-ды/-ты + ыйды/ите (чагышт.: татар теленең тау ягы сөйләшләрә төркемендә, сергач, чистай, мордва-каратай, пермь сөйләшләрәндә). Себер диалектларында бары бараба диалектында гына күзәтелә. Мәсәлән: *Партым ите* (барған идем), *керәлмәтем. Кәртәчкәсен күртәм ите* (күргән идем). *Мин йиңгәмне алтым ите* (алған идем). *Пылтыр партым ите* (барған идем). *Өсем Қазанға партым ите* (барған идем). *Цийәгә бардығ ыйды инә менә* — Жиләккә барған идек әни белән. *Мин аны көрдәм ите, оң қул йоқ* — Мин аны күргән идем, уң кулы юк.

Д. Г. Тумашева бу форманы күпләп күченгән Идел бие татарлары алып килгән дип фараз итә.

Тәмамланмаган үткән заманның 1 нче формасы -а/-ә/-ый/-и(й) кушымчалы хәл фигылъ һәм *ите* ярдәмче фигыленнән торган конструкция белән белдерелә: *ала итем, ала итең, ала ите* һ. б.

Кайбер очракларда ул кыскарып, *алаййем, алайтем* тибындагы вариантларда да килә; чагышт.: урта (*алаййем*) һәм мишәр (*алайдем*) диалектларында: *Ратионы мән тә қысығып тыңлай итем* (тыңлый идем). *Йышым үреп кийә итек* — Йон оек бәйләп кия идек. *Қабычақ табалмайдық асық йөргескәле* — Капчык таба алмый идек азык йөртергә. *Тон (беренче) цацын, тон тырнағын кисеп, төрөп қуйалар иде қырығы толғач* (баланың).

Бу конструкциядә зат кушымчаларын төп фигылъгә ялгау очраклары теркәлгән: *Әмте мән анта торам ите* — Инде мин анда тора идем.

Тәмамланмаган үткән заманның 2 нче формасы (-аты/-әте + *ите* конструкциясе) диалектта активрак кулланыла, тик аның төрләнеш үрнәге еш кына -аты/-әте кушымчалы хәзерге заман формасы белән тәңгәл килә: *алатым/алатый итем, алатың/алатытың* һ. б. Мисаллар: *Поғалар йегәтек пыранаға* — Үгезләр җигә идек тырмага. *Минтәү сур цуртаннар цығаты* — Мондый зур чуртаннар чыга иде. *Порын та йөргесәтек сәғәт* — Элек тә сәгать йөртә идек.

Диалектта дәвамлы үткән заманның урта диалектка хас -ыр/-ер/-ар/-әр + *иде* формасы да күзәтелә: *Ала йылан тәәртөк* (дияр идек), *цаға кешене. Оғылмақ кежесе пабайны суварды* — (Никах) укыйсы кешесе бабайны сорар иде. *Қой баллары тийәртөк* (дияр идек). Юклыгы: *Пез атмастық* — Без атмас идек.

Татар теленең урта диалектына хас -адыр *иде* формасын куллану очраклары теркәлгән: *Өсөм пецән цабатырым, өсөм күгәл тототорм* — Үзем печән чабадыр идем, үзем үрдәк тотадыр идем.

Кабатлаулы үткән заман (Д. Г. Тумашева: определенный имперфект) -атыған/-әтегән *ите* (-а/-ә торган иде) формасы белән ясала һәм кайчандыр гадәти булган, регуляр кабатланып торган эш-хәлләрне белдерә: *Пуран пер атналап төшәтегән ите, йәй шар (эссе) пулатыған ите, йылтан-йыл қыш йылыға таба бара. Қәртәнәм бағыр әйтедегән ите* (әйтә торган иде), *цурақ (уңған) қатыннарынның түңнөгәннән* (төнлек тишегеннән), *қыйра (ялкау) қатыннарынның ашқағыннан* (балтырыннан) *танырым*.

Бу форманың биредә, тубыл-иртыш диалекты төмән һәм тара сөйләшәндәгә кебек үк, кыскарган *алатығайты* варианты да күзәтелә.

Шушы ук мәгънәдә тагын -уцы/-үце *ите* конструкциясе дә кулланылырга мөмкин: *Көбрәк торса сөйләүце итек нес* — Күбрәк торса сөйли торган идек без.

-ғалақ/-қалағ + *ите*. Бу форма башкарылырга тиеш булган, әмма әлегә башкарылмаган яки башкарыла алмый калган эшнә белдерә, диалектның специфик үзенчәлекләреннән берсе. Мәсәлән: *Мин сестән порон эцкән итем, сес торғалақ итегес әле* — Мин сездән элек эчкән идем, сез тормаган идегез әле. *Пецән цапқалағ ите, кейәү цапмақ полған* — Печән чабылмаган иде әле, кияү чапмакчы булган.

Бараба диалектында тагын әдәби телгә хас *-а торған иде* конструкциясе дә күзәтелә, ул еш кына фонетик үзгәрешләргә дә дучар була: *-атыгайты* һ.б. Мисаллар: *Қылцықлап* (үчекләп) *йата торған ите* *қартадам*, *қылцықлап көлтөрөп пала-бақраны* (бала-чаганы) *көлдөртә торған ите*. *Баланың башына томақ* (бүрек) *теккәле тип*, *цөпрәктән тегеп қуйалар*, *йыланбаш ақ боладығын* (була торған) *ите*, *тегеп қуйа тығыннар ите*.

Билгесез киләчәк заманның ясалышы, мәгънә функцияләре әдәби телдәгечә. *-ыр/-ер/-р* кушымчасы киң вариантта да әйтелә, тулы һәм кыска төрләрдә була. Аерымлыклар аның зат белән төрләнешендә күзәтелә: *алырым/алырмын/алан*, *алырбыс/алырбыслар*; *алырсың*, *алырсыңыс/алырсығыс/алырсыс*; *алыр*, *алыр/алырлар*.

Нигезләре *-р* га беткән фигыльләрдә фонетик үзгәрешләр күзәтелә: *қарар > қаар*, *торор > тоор*; *йөрәр > йөөр*; *сөйләр > сөйлир*, *сақлар > сақлыыр > сақлыр* һ.б.ш. Юклык формасы: *алмастым/алмастырым/алман/алмам/алмамын*, *алмастық/алмаспыс/алмабыс*; *алмастың*, *алмастыңыс*; *алмастыр/алмасты/алмас*, *алмастыр/алмасты алмаслар*.

Мисаллар: *Көлкөцәк көлгә йетәр*, *артыңнан сөрә йетәр* (мәкаль). *Утрарым да ашарым* — *Утырырмын да ашармын*. *Айақларда бушын йуқ*, *қодай насыйб итсә*, *айақларға та көң керер*. *Көскә қәтле торырым* (торырмын). *Кәлерсең*, *көрәрсен* — *Килерсең*, *күрерсең*. *Ашыр сабырлығын белән ахры йатқа қалырсың*. *Күрәрем* — *Күрермен*. *Мән сиңа икәү керә* (пычкы) *алып пирән* (бирермен) *тейде*. *Цақыруға алып парырм* — *Кунакка алып барырмын*.

Д. Г. Тумашева югарыда китерелгән төрле форма һәм вариантлардан *алмасты-алмастық* тибындагыларын бараба диалектының үзенә хас традицион һәм борынғы күренеш дип саный, *алман* — *алмаспыс* формасын тубыл-иртыш диалекты белән уртақ үзенчәлек дип билгели, *алмам* — *алмасбыс* кебекләрен әдәби телдән кергән дип күрсәтә [1977: 204].

Юклык формасы хәзерге заманны да, киләчәк заманны да белдергә мөмкин. Мисаллар: *Қолақ уқман* — *Қолак ишетмәс*. *Иртәгә кистерәрмен* (кистерермен). *Балаларымның палларын күрәрем* (күрермен). *Балаларымны көрмәстерем* (күрмәм). *Палаға қушылмастыр* — *Балага андый исем кушмаслар*. *Қайтан килеп чыққан бу исем?* — *Пелмәстем* (белмим). *Үгә йақман* (якмам) *мин*, *эссү*. *Өң көн срок*, *сесне күрмәмен*.

Билгеле булганча, фигыль составындагы *-ты* элементы — борынғы *тор-* фигыленнән. Диалектта моны раслый торған фактлар табыла. Мәсәлән, *-ты/-те* кушымчасы *-тыр/-тер* вариантында да очрый: *Шикәрем пар ите*, *тапмайтырым* — *Шикәрем бар иде*, *тапмыйм* (хәзерге заман). *Ач йәше төшкәнмәни*, *тоймастырың* — *Ачлык төшкәнмени*, *туймыйсың*. *Мин ырлап пелмәйтерем* (жырлый белмим).

Бараба диалектында тагын бер киләчәк заман формасы бар: *ният-ле киләчәк заман*. Ул *-мақ/-мәк* кушымчалы сыйфат фигыльгә 1 нче төр зат кушымчалары кушылып ясала: *алмақмын*, *алмақпыс(лар)*; *алмақсың*, *алмақсыңыс/алмақсыс*; *алмақ(тыр)*; *алмақ(тыр)*, *алмақтыр(лар)*.

Бу форма эшнә киләчәктә башкарырга ниятләүне, гөман итүне белдерә. Мисаллар: *Мин тә инмәкмен селәр мән* — *Мин дә сезнең белән*

бармакчы булам. *Көп пулса, ницек асрамакпыс аларны — Күп булсалар, аларны ничек асрарбыз икән? Осақ йасынмаксыңысма? — Сез озак язарга жыенасызмы? Инте бенсийәне тә түләмәктер — Хәзер пенсияне дә түләргә уйлыйлар. Песнең дә малай өйләнмәк (өйләнәчәк) аушысныңқы йегермә игесендә. Қан түгәрсен, соугыш болмақ (булачак). Әбей, алмаксыңма өстәл? — Әби, өстәл алырга уйлайсыңмы?*

Бу форма әдәби телдәге -асы/-әсе формасына да тәңгәл килә: *Йаңғыр йауса аша әйбәт полмақ иде* (бик әйбәт буласы иде).

Бараба диалектында киләчәк заманның 3 нче формасы да бар: -ғалақ/-гәләк, қалақ/-кәләк. Бу форма тиздән башкарылачак эшне, тиздән булачак хәлне белдерә: *Сәксән өң булғалақ — Тиздән 83 яшь булачак. Төбө осонцоқ пулады, пешкәләк шахытта қысыл булады, пешсә — сары — Төбө озынча, пешәр алдыннан кызыл була, пешсә — сары. Анта йышасың цийә, қысылғат, цийә қысыл, шақ, пешкәләк шахытта йәшел — Анда жыясың нарат жыләге, кызыл карлыган, нарат жыләге — кызыл, вак, пешәр алдыннан — яшел. Төшөп парғалақта алып қуйу кәрәк — Төшөп барганда алып куярга кирәк. Пақа ақа пөткәләктә қайтып та йетте — Акча бетәр алдыннан (акча бетәр-бетмәстә) кайтып та житте. Әле өң ай пинзе алғалакмын — 3 айга пенсия аласым бар.*

Боерык фигыль (2 нче һәм 3 нче зат), мәгънәсе белән әдәби телдән аерылмаса да, ясалышында үзгәлекләр бар. II зат: *ал//алыч (<алчы)//алың; алыңыс//алыңыслар//алығыс; алың//алыңнар*; III зат: *алсын; алсын//алсыннар*. Юклык формасы -ма/-мә кушымчасы белән ясала: *Ин, көриш, ин — Кер, күрше, кер. Қыйлмениса, килич монта — Гыйльмениса, килче монда. Тыңлый утырыңыс — Тыңлап утырығыз. Алар сөйләшкәнтә, селәр йасып утырыңнар. Болышмаң тимәде қотағай та. Пулмаса пулмасын, түлкә йәне ғалсын. Сау болыңнар (булығыз), эрәнчеп қалмағыс. Пичәләр қайтқанцы әйтеңес. Салыйм саңа, ацығып йөрмәң (йөрмә). Терүләй йәр асына төшөп қараң син. Туқтаң, тыңнаб алың йақшы ғына — Туктағыз, тыңлагыз әле яхшы ғына. Таңна пескә керәң (керегез).*

Кайбер очрақларда, боерык фигыльгә ялганып, ч(ы)/ч(е) кисәкчәсе йомшак боеруны, үтенүле кушуны белдерә: *Туғаңны аша кеңү итмәче — Кабартманы артык кечкенә итмәсәң икән. Қойч төргә — Сәкегә куйчы.*

Теләк фигыльнең (1 нче зат) бараба диалектында мондый формалары бар: *алайын/алайым/алыйын/алыйм — алайым; алайық/алайықлар/алыйық/алыйқ/алақ/алақлар/алапыслар — алайык*. Мисаллар: *Кил, балам, күлмәк кейтерәйен, мыны йошып қуйайын* (кидерим, куйыйм). *Қысымны әйбәтлинч* (әйбәтлим че). *Әйтәң, бөтөрәйекләр — Әйдәгез, бетерик. Қәсер пес қайтан аларны пелик* (белик). *Цәй эцәкләр — Чәй эчик. Әйтәңес, китәпесләр — Әйдәгез, китик. Қәртинә, тейте, картөчкәгә төшәйек* (төшик). *Йә, уқыйықлар — Ягез, укыйк. Кисәфәт ташып, аяқ-қолсыз қалмайын тип қорықтым — Зыян күреп, аяк-кулсыз калмыйм дип курықтым. Урамығыздан бән үтәйен, Йәшел йефәк бән сузайын* (үтим, сузийм) (бараба диалектына кергән авылларда киң таралған «Әйтүкә» жырыннан).

1 нче зат күплектә -бызлар/-безләр, -пыслар/-песләр формасы теркәлгән: *Дабай, сайлайбызлар — Әйдә, сайлайык.*

Эчке теләк -гы/-ге/-қы/-ке + кәл-/кил- (чагышт.: мишәр диалектында -гы/-ге, -к + кел-) конструкциясе белән белдерелә. Мәсәлән: *Сүләшгә килмәйте* — Сөйләшсә килми. *Кешегә йудырғың килмәйде өсеңнең, унағыңны* — Кешегә юдырасың килми үзеңнең пычрагыңны. *Көргә дә килмәйде* — Күрәсә дә килми. *Аны ойласам сыгытым кәли* (елыйсым килә). *Болар шағ аш та ашағысы килә, шағ аш та бешерәм* — Боларның токмач та ашыйсылары килә, токмач та пешерәм. *Отызып салптылар, йылағым кәлте* — Утыртып куйганнар, елыйсым килде.

Киңәш-теләк, күпчелек сөйләшлөрдәге кебек, -ыр/-ер + иде конструкциясе белән белдерелә: *Салават әйтер идеңес* — Салават әйтергә иде сезгә.

Ният -мақ/-мәк (-макчы/-мәкче) кушымчалары белән белдерелә: *Ул садикта эшләмәк* (эшләмәкче). *Адазы әпкилмәк була* — Атасы алып килмәкче була.

Сирәк кенә очрақларда әдәби форма да кулланыла: *Имнәмәкче булган*.

Ният, нәрсәдер эшлөргә исәп итү инфинитив һәм *итү, йөрү, уйлау* һ. б. ш. ярдәмче фигыльлөрдән ясалган конструкция белән дә белдерелә (чагышт.: татар теленең башка сөйләшлөрендә *барыргайтә, башламайтә, чыкмагайтә* һ. б. ш.). Мәсәлән: *Нимә сөйләшкәл итәсегес?* — Нәрсә турында сөйләшмәкче буласыз? *Ағылгүрәткәл итәмен* — Акылга өйрәтмәкче булам. *Имнәнен қарағалы ойым бар* — Дөваланып карарга исәбем бар.

Ниятне белдерә торган форма -ғалты/-гәлте/-қалты/-кәлте кушымчасы һәм II төр зат кушымчалары ярдәмендә ясала. Ул — бараба диалектының специфик үзенчәлеклөрөннән берсе. Төрләнеш үрнәге: *алғалтым, алғалтық; алғалтың, алғалтыңыс; алғалты; алғалтылар*.

Мисаллар: *Керең, аш утысғалтым* — Керегез, аш салмакчы булам. *Пашыннан сөйләгәлтем* — Башыннан сөйләмәкче идем. *Йырлағалтық, оркестр килмәй йаты* — Жырламакчыбыз, оркестр килми әле. *Ул байны нимәшләгәлтен?* — Ул байны нишләтмәкче буласың? *Син нимәне йырлағалтың, сусма, көчең, йоқ* — Син нәрсә жырламакчы буласың, сузма, хәлең юк.

Шартлы теләк наклонениесе. Бараба диалектында аның ике формасы бар: -мағ/-мәг, -мақ/-мәк *ите*; -ыр/-ер *ите* (әдәби телдә: -ыр/-ер *иде*). Төрләнеш үрнәкләре: *алмақ (алыр) итем; алмақ (алыр) итек; алмақ (алыр) итең, алмақ (алыр) итеңес; алмақ(алыр) ите, алмақ (алыр) ите(ләр)*.

Мисаллар: *Кәсер сор олым палмақ ите, соғышта йоғалған* — Хәзер минем зур улым булыр иде, сугышта югалды. *Қарт өйтә булса, пис сөйләп пирмәг ите* — Карт өйдә булса, бөтенесен сөйләп бирер иде. *Йырлап та бирер итем, тын қысаты. Тун балам қыс булған, өлгән, боларға апа болмағ иде* — Беренче балам кыз булды, үлдә, боларға апа булыр иде. *Цақыртқанда бармақ итем қой* — Чакыртқанда барыр идем бит.

Ш а р т ф и г ы л ь н ың ясалышы, төрләнеше, мәғънәләре әдәби телдәгечә, бары тик 2 нче зат күплектә генә аерма күзәтелә: *алсам, алсаң, алса, алсақ, алсаңыс//алсаңнар, алсалар*. Мисаллар: *Кәс төүсә өлә,*

таң қалып караса кечү балаға, көстән зийанташ поолто, тейде — Күз тисә үлә, сокланып караса кечкенә балаға, күздән зэхмәт була диләр.

Ю н ә л е ш л ә р н ең ясалышы, нигездә, әдәби телдәгечә. Шулай да кайбер фигыльләрнең әдәби телдә инде кулланылмый торган төп формалары сакланып килә: *сыша* — суына, *туу* — 1) туу; 2) тудыру; *та-рау* — таралу һ. б.

Әд. -дыр/-дер, -тыр/-тер кушымчасы урынына бараба диалектында -ғыр/-гер, -ғыс/-гес, -кыс/-кес һәм аның киң варианты -ғар/-гәр, -ғас/-гәс, -кас/-кәс кушымчалары кулланыла: *усғардылар* — уздырдылар, *йөргөсү* — йөртү, *үскәрү* — үстерү, *күргәсү* — күрсәтү, *йатқысып* — яткырып һ. б. Мәсәлән: *Тал цыбығнан цабата өрөп, пәйләп қуйасың пау үткәзеп* (үткәреп). *Пакуста қона йатқыза тоғон* — Печән чапканда, гадәттә, куна яткырлар. *Өлеп китте, йөргөзөп болмады* — Үлеп китте, йөртеп булмады. *Тырактар йөргөздәм* (йөрттем). *Тамақ тойғызып* (туйдырган).

Туңу фигыленең йөкләтү юнәлеше: *Пер туңра* (туңдыра), *пер қыстыра* (кыздыра) (бизгәк турында).

Нигезе 3 авазына тәмамланган фигыльләрнең йөкләтү юнәлеше -тыр/-тер кушымчасы белән ясала: *Йамы қастыра да...* — Чокыр казыта да...

Бер юнәлеш урынына икенче юнәлеш формасын куллану: *Мән бақцада пешендем* (пештем — кызындым), *бәрәңге утап. Баланы тушып* (тудырып) *қайтты Мәскәүдән. Оуқып петкәц* (бетергәч) *тә қайтты.*

Урал, Себер төбәкләрендә таралган татар сөйләшләрәндәге кебек, кайтым юнәлеше кинрәк кулланыла: *Нимәне ғылынып* (нәрсә кылып — нәрсә эшләп) *утыратылар. Қурата эшләнәте* — Абзарда эшләп йөри.

Фигыль дәрәжәләре -ғыла/-гелә, -қыла/-келә кушымчасы белән ясала: *Палта была цапқылап, шөшпәрә пешереп* (чапкалап, пилмән пешергән). *Қысым килгеләп китә.*

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив һәм башка формалар. Барлык көнчыгыш диалектларга хас булганча, бараба диалектында да инфинитив -ғалы/-гәле, -қалы/-кәле кушымчасы белән ясала: *Ом баланы асрағалы кәрәк* (карарга кирәк). *Цәй эцкәле цыны йуқ, йабынқалы кәрәк* — Чәй эчәргә чынаяк юк, ябынырга (нәрсәдер) кирәк. *Гөн күргәле* (итәргә) *эргә цықтым. Қысны сөйләшкәле* (сөйләшергә) *парған шақытта ат алып парғаннар. Өйсәмгә көн иткәле то-ры кәлеп тордо* — Үземә көн итәргә туры килеп торды. *Салдат полмақ кеше ашағалу кәрәк* — Солдат буласы кешегә ашарга кирәк. *Мин қайта утырғалы* — Миңа кайда утырырга. *Нимәгә уйатқалы йуқ* — Ни өчен уятмаска. *Мин қәртнәңне гейәүгә бәргәле йөрәтем* — Мин синең әбиеңне кияүгә бирергә йөрим.

Инфинитивның юклыгы *йоқ/йуқ* (юк) сүзе, -ма/-мә кушымчасы белән ясала: *Оноттормағалы тырышасың* — Оныттырмаска тырыша-сың.

Кирәк сүзе һәм кайбер фигыльләр белән килгән -мақ формасы да инфинитив буларак кулланыла: *Пецән цапмақ кәрәк* — Печән чабарга кирәк. *Пармақма?* — Барырмамы? *Апа, күгәлләргә нимә йитермәк?* — Апа, үрдәкләргә нәрсә ашатырга?

Бараба диалектында инфинитивның әдәби телгә хас *-ырға/-ергә* формасы да кулланыла: *Цэй ғойғам эцәргә туп* — Эчәргә дип чэй куйдым. *Аның үйе йүгеләргә торған полған* — Аның өе җимереләргә торған булган. Шунысын ассызыклап үтми булмый, *-ырға/-ергә* формасы, тубыл-иртыш диалекты белән чагыштырганда, активрак күзәтелә. Д. Г. Тумашева аны, бер яктан, татар әдәби теле йогынтысында, икенче яктан исә хакас теле йогынтысында барлыкка килеп, активлашып киткән булуы мөмкин, дип күрсәтә [1977: 7000].

Бараба диалектында инфинитивның урта диалектка хас *-маға/-мәгә* формасын куллану очрагы теркәлгән: *Нимә эшләмәгә анта?* — Анда нәрсә эшләргә?

Төрле тотрыклы тезмә сүзләрдә фигыльнең *-мақ/-мәк* формасы да очрый: *Әллә өлмәгемгә қарышы цықты* — Әллә үлмәскә сәбәп чыкты.

-мақ/-мәк формасының киләчәк заманны белдерүе югарыда каралды. Биредә исә аның тагын бер функциясен күрсәтеп үтәргә кирәк. Ул *-ачақ/-әчәк* сыйфат фигыльгә туры килә: *Үләнмәк (өйләнәчәк) малайым барып килде. Кейлен полма кеше пағыб утыра* — Килен булачак кеше (аны) карый. *Башқа сөйләмәгем йуқ* — Башка сөйләр сүзем юк. *Теләймен, ас ауру, асат өлем бирсен, қарамағым (караучым) йуқ. Ашамақ минең симийә йуқ* — Ашарга минем гаилә юк. *Пез инте йәшәмәген йәшәдек, ашамағын ашадық.*

Исем фигыль. *-ғы/-ге/-қы/-ке* кушымчасы ярдәмендә ясалган форма актив кулланыла. *Бар, йоқ (юк) сүзләре* белән килгәндә ул киләчәк заман төсмерен дә белдерә: *Ицкебес йуқ* — Без эчмибез. *Парғы (бару) та йоқ.*

Бу формага *-лық/-лек* яки *-сыс/-сес* кушымчалары ялганып, сыйфатлар ясала: *Киноға инкелек ақцам пар минем* (керерлек). Шушы ук формалар мөмкинлек яки мөмкин түгеллекне, ягъни модаль мәгънә төсмерләрен белдерә: *Кәсер цын бараба ғалмаған тиб әйткелек* (әйтерлек). *Әдәм йөрәлгесес* (йөри алмаслык) *урман.*

Димәк, бу форма әдәби телдәге *-арлык* формалы сыйфат фигыльгә туры килә. Шунсы характерлы, бараба диалектында әлеге әдәби формалар үзләре дә күзәтелә, әмма алар әдәби тел йогынтысы, күчеп килгән татарлар сөйләшенең роле белән аңлатыла.

у—ү кушымчалы исем фигыль актив. Ул килеш, тартым кушымчалары да алырга мөмкин. Юнәлеш килеше кушымчасын алганда, инфинитив функцияләрен дә башкара: *Қыйынлық белән асрашы* — Асрарга кыен. *Әйтеп йатушым қуй, өц цағрым қына* — Әйтәм бит инде (минем әйтүем бит), өч чакрым гына. *Игенце йәргә эшләүгә* (эшләргә) *киткән. Эссеү, күгәлләрне интерү гәрәк* — Эссе, үрдәкләрне (күлгә) куып кертергә кирәк. *Қайта? Миңә эцүгә* (эчәргә) *кәрәк.*

-уға/-үгә кушымчалы инфинитив татар теленең әле тагын тепекәй, тара сөйләшләрәндә билгеле. Д. Г. Тумашева бу форманың бер төркем кыпчак телләренә хас икәнен ассызыклап үтә [1977: 198].

Аерым очрақларда *-ыш/-еш* формасы күзәтелә: *Пабай қайтыш полған* (кайткан, ягъни үлгән).

Сыйфат фигыльләр. Диалектка хәзерге заман сыйфат фигыльнең түбәндәге формалары хас: *-ыр/-ер* (юклыгы: *-мас/-мәс*): *Йийәр-*

ашар нимә көп кәрәк, төрт қыс. Башқа салар (салыр) мендәр йуқ. Қолағы та оқмас (ишетмәс) полоп йөрөдө.

Кайбер очрақларда бу форма тиешлекне белдерә һәм әдәби телдәге -асы/-әсе кушымчасына туры килә: *Килер йыл ышкулға бармақ — Киләсе елны мәктәпкә барачак.*

-а/-ә тыған/тегән/таған/тәгән/тығын/теген/тқан/ткән (-а/-ә торган): *Ааш тыған өйләң көп — Ашый торган үлән күп. Аш йейә тегән өстәлләр дә йасаты!* — Аш ашый торган өстәлләр дә ясады. *Пешә тегән ир булмасын, өйнә пешмәсен — Урлый торган ир булмасын, өйнә басмасын.*

Күрсәтелгән вариантлардан иң киң кулланыла торганы -таған формасы (аның тагын нугай телендә дә барлығы билгеле); -тығын — тубыл-иртыш диалектында актив, -тқын/-тқан варианты тевриз, саз ягы сөйләшләрендә дә бар, чулым төркиләре телендә күзәтелә [Дульзон, 1960: 117]. Гомумән, бараба диалекты тубыл-иртыш диалектының тубыл, саз ягы, тевриз сөйләшләре белән аерым-аерым уртаклыклар күрсәтә, бу исә әлегә диалектларның уртақ нигезе булуы, я булмаса әлегә сөйләш вәкилләренә бер үк төрле компонентлар катнашлыгында формалашуы турында сөйли.

-ыр/-ер формасы килеш кушымчалары ала һәм әдәби телдәге исем фигыль функциясендә килә: *Мин килергә (килүгә) полар сақлап (көтеп) тораты. А³тәңнар килергә (килүгә) цай қайнатқалы кәрәк. Мин пелертән (белгәннән бирле) күрше торырсығыс ғуй. Пес монта килертә (килгәндә) әйттеләр.*

Үткән заман сыйфат фигыльнәң ясалышы һәм мәгънәләре бараба диалектында әдәби телдәгечә: *Песнеңке тоғом йәшәгән тоғом — Безнең токым — яшәгән токым. Эт қапқан (тешләгән) мал өсмәй. Эрегән сөткә шикәр тоғыдым да эчтем. Палаға сарғайған (зарыккан) бабай. Әйткәнне оғатым — Әйткәнне ишетәм.*

Бу форма урын-вакыт һәм чыгыш килеше кушымчалары алганда хәл фигыльгә якыная (чагышт.: әд. шулай ук): *Йырақ түгел ашыллар гүцеп килте қалғусны бергә беректергәнтә (берләштергәндә). Ул үлгәннән (үлгәч) минең тасалық пөтөп китте. Әрмийәтән килгәннән (килгәннән соң) онике йыл болты.*

Киләчәк заман сыйфат фигыль -мақ/-мәк кушымчасы белән ясала, ул әд. -ачақ/-әчәк, -асы/-әсе формаларына туры килә: *Пескә килен пулмақ (булачак) қысныңқы қартадасы өлгән. Аны сун үлмәк көннө йөз сум ақца биреп салды — Аннан соң үләсе көнне йөз сум акча биреп куйды. Писмиллаңһәйтеп керәсең, тормақ йорт қуй. Суймақ (суясы) мал соғым полады.*

Күргәнебезчә, бу форма ниятне һәм тиешлекне белдерә. Аның әдәби телдәге -асы формасына туры килүен Д. Г. Тумашева да билгеләп үтә [1977: 195], ә -мақ, -мақцы формалары бараба диалектының казах теле белән уртаклыгын чагылдыра.

-ғалақ формасы әлегә башкарылмаган, әмма башкарылачак яки башкарылырга тиеш булган эшне белдерә, исемнәрне ачыклай: *Кийәүгә барғалақ қысқа өц тон болмалы тийеш, қол тон, ашқақ тон, қуйан тон — Кияүгә барасы қызның 3 туны булырга тиеш: куян колақларыннан теккән тун, куян яки бәрән аяқлары тиресеннән теккән тун, куян*

тун. *Чыққалақ күн* — Чыгасы (яки әлегә чыкмаган) кояш. Бу форма шундый ук мәгънәдә алтай, хакас, шор, тува телләрендә бар.

Бараба диалектында ул, нигездә, *-ғалақта/-гәләктә, -қалақта/-кәләктә* (урын-вакыт килеше) рәвешендә кулланыла һәм мәгънә функцияләре белән әдәби телдәге *-ғанчы, -мас борын* формаларына туры килә. Мәсәлән: *Пер йыл тулғалақта эшкә цықты* — Бер ел тулғанчы эшкә чыкты. *Әлек онтоғыс йәш йиткәләктә бәргәннәр* — Әлек унтугыз яшь тулғанчы биргәннәр. *Ратю посылғалақта әй қысығып тыңлай итек* — Радио ватылғанчы, әй кызыксынып тыңлый идек.

Хәл фигыльләр. *-ып/-еп* кушымчалы хәл фигыль, әдәби телдәге кебек үк, төп фигыльдән аңлашылган эш яки хәлнең алдан, яки бер үк вакытта, яисә ничек башкарылуын белдерә: *Иге баланы бәкләп қуйып эшләдем. Палазы полмай олғайса, сатыб ала көңнәк пәрепмә, ней пәреп* — Баласы булмыйча олыгайса (яңа тудырган баласын) сатып ала күлмәк бирепмә, ни бирепмә. *Алташып сүлите* — Алдап сөйли. *Тыңлап ултырыңыс* — Тыңлап утырыгыз.

Диалектта аның том диалектына хас кыскартылган варианты да очрый: *Чы китәтеңнәр* — Чыгып китәсез. *Кил төшкән йирем* — Килеп төшкән җирем.

Хәл фигыльнең әдәби телдәге *-ып/-еп* формасы урынына *-а/-ә* кушымчалы формасы кулланылу очраklары күзәтелә, тик алар бик сирәк: *Көрә қалтым, аш ташый ите* — Күреп калдым, ашлык ташый иде. *Қорос кийғырап йатты, йиләсе әүгән* — Этәч кычкырып ятты, кикриге шиңгән (өшеп). *Пес тә көрә қалтық ул чолпыларны* — Без дә күреп калдык ул чулпыларны. *Мән дә эцә қойарым* — Мин дә (чәй) эчеп куярмын.

-ып/-еп кушымчасының *-уп/-үп* вариантында әйтелү очраklары да бар: *Кеңү бала туғанцын, атапты азан әйтүп* (әйтеп).

Һәм, киресенчә, *-а/-ә* урынына *-ып/-еп* формасын куллану: *Йазып пелмәйем* — Яза белмим. *Кәзәне суң асырап* (асрый) *пашлаганнар*.

-ып/-еп формасының юклыгы түбәндәге кушымчалар яки аның вариантлары белән белдерелә: *-май/-мәй* (*-мый/-ми*): *Үткән ғумрем искә төшсә, Йаныб уқ китә йөрәгем, түсәлмәй* (түзә алмый) (халык җыры).

-майын/-мәйен: *Ақлу ситча күлмәкләрне, Мин кимәйен, кем кейсен, Син пәләкәй сылышымны Мин сүмәйен кем сөwsен?* (халык җыры).

-мыйн/-мин (чагышт.: мишәр диалектында *-мыйнча/-минчә*): *Қысның йәше йитмин* (житмичә), *нәкә ғыйып* (никах укытып) *әп-киткән*.

-майынцы/-мәйенце: *Бер йанған шәмнәр сүнәрме, Алладин әчәл килмәйенче* (халык җыры).

-майца/-мәйцә: *Чаны күле саслык полған, йөс йыл йаныпты*, (кешеләр) *төтөнгә төсәлмәйцә* (түзә алмыйча) *төньяққа киткәннәр*.

-ғац/-гәц кушымчасына бараба диалектында түбәндәге фонетик һәм лексик-грамматик вариантлар тәңгәл килә:

-ғацтан/-гәцтән: *Анта барғацтан уғығалы керте* — Анда баргач укырга керде.

-ғацын/-гәцен: *Тотқонда йөрөгән кеше булғацын* (булгач) *шәлләгәннәр болыр* (ахры).

-ған/-гән + сун (себер диалектлары өчен гомуми форма): *Әргә килгән сун ашыртым* — Кияүгә килгәч авырдым. *Моңа барған суң тайарка*

бултым — Моңа баргач сыер савучы булдым. *Қой тәреләрен әчеткегә салып, әчегән соң (әчегәч) алып, кәчә тәресен иләше ашыр. Кипкән соун (кипкәч) қырға цығараты. Ниқах уқыған суң, қызны қуйынға салған суң, анта тәпсәү (мәжлес). Вәлийулла йорцо менән, липутат полған суң (булгач), ү артына ағац отыстық. Бу форма тулырак вариантта (-ғаннан соң) казан арты сөйләшләрә төркемендә дә табыла.*

Әдәби телдәге *-ғанчы/-гәнче* кушымчасы бараба диалектында, нигездә, тар вариантта кулланыла: *Қонағы қайтқынцы, пәлешләр пешерте сур қалайларда қайнап торған май менә. Көң йоғалғынцы, өсөң йоғалу йақшырақ. Төрт (дүрт) пала булғынцы йаратып торған, анан йаратмас булып (булған). Үлгенце артыңнан қалмый.*

-ғынца/-генцә, -кынца/-кенцә: Керләнгенцә әйбәт болмағы — Керләнгенче әйбәт булачак. *Камсулға манитлар (тәңкәләр) теккәннәр төшенә, итәгенә төшкенцә (төшкәнче).*

Бу форма өстәмә тартым (*-ын/-ен*) кушымчасы ала. *Өлгөнөнце алыйй йөрәлсәм иде тимен* — Үлгәнче шулай йөри алсам иде, дим.

Мондый үзенчәлек төмән һәм тубыл сөйләшләрәндә актив, бараба диалектында исә сирәк очрый.

Тартым кушымчасы хәл фигыльнең *-ғанда/-гәндә* формасына да өстәлә: *Саулай йөргәнәндә (сау-таза килеш йөргәндә) бик эшчән ул. Мин килеп йөргәнәнтә (йөргәндә) дириқтыр әйтте.*

-мастан/-мәстән: Туй туйлап башлағалақта нәкә, аракы эчмәстән — Туй туйлый башлар алдыннан никах (була), аракы эчкәнче. *Әйберләрне элмәстән (элгәнче) цақырма.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр. Бараба диалектына, нигездә, түбәндәге бәйлекләр һәм аларның вариантлары хас.

Менән/мән/менә/мынан/была/белән: Шатка менән аш цаптым — Урак машинасы (жатка) белән ашлык чаптым. *Көбө мән пешә, сыйыр майы, сөт майы була* — Гөбе белән яза, сыер мае, сөт мае була. *Сур қалайларда май менә (белән) пәлеш пешерте. Иккә малайым мынан (белән) торатым. Тегүлү әйбер, қол менә* — Тегелгән әйбер, кул белән. *Палта была цапқылап...* — Балта белән чапкалап...

Порон — элек, алда: *Соуғыштан порон по ашылта сәксән ат йегелә тегән* — Сугышка кадәр бу авылда 80 ат жигелә торған иде.

Битәр — башка: *Миннән битәр бөткән?* — Миннән башка беткән-мени?

Кебек: Мин дустымны күрәм шулай, Йаңа туған ай кебек (халык жыры). Әпә кебек (тиле кебек) кешетән пример алалар.

Йағалап — буенда (чагышт.: миш. д. *йағалый* — шул ук мәгънәдә): *Палтырған урман йағалаб үсәте* — Балтырған урман буенда үсә.

Сайы (шулай ук пермь сөйләшәндә дә): *Өй сайы (саен) иге бырат йоқ, өң бырат йоқ, соуғыш цақта эшкәрә (бик) қыйын болды.*

Қәтлү/қәтлек — хәтле: *Көскә қәтлү торарым* — Көзгә хәтле то-рымын.

Чәклү/цақлу — чаклы: *Аның чәклү йүңне помоч итеп эрләттем* — Шуның хәтле йонны өмә ясап эрләттем.

Қарай — күрә: *Саманына қарай (күрә) кейеме дә башқа болған. Шәгеллү* — шикелле: *Тақмақлаған шәгеллү пейи (бии).*

Өцөн/өчөн: Өйсөм өцөн пәйләнәм, тегенәм — Үзем өчен бәйлим, тегәм.

Диалекталь бәйлек яки бәйлек сүзләрдән *отыры* — каршы, *ашыры/ашыра* — аша, *йағалап* — буйлап һ. б. күрсәтергә мөмкин. Мәсәлән: *йылға ашыры* — елга аша, *магасинҗа отыры* — кибеткә каршы, *көл йағалап* — күл буенда һ. б.

Кисәкчәләр. Урал төбәге һәм Себер татар сөйләшләренә хас *қый* раслау кисәкчәсе бараба диалектында да кулланыла һәм *қой/қуй/ғуй/ғой, ғуйын/ғойын/ қуйын/қойон* вариантларында күзәтелә: *Мөхәфәтем, тула итем, йәш бахытта тула була қой кеше* — Мөхәббәтем (яратып эндәшү сүзе), тулы идем, яшь вакытта кеше тулы була бит. *Йашыс қой, тәрәсләр кечү* — Тәбәнәк бит (өй), тәрәзәләр кечкенә. *Тойоқ* (ябык) *йақа болған, қәсер* (хәзер) *ацық қой* (бит). *Ақца йуқ қуйын* — Акча юк бит. *Менәү ғуйын сәнеңке* — Менә бит синеке.

Сорау кисәкчәсенәң әдәби һәм диалекталь вариантлары кулланыла. Бөтен себер диалектларына һәм урта диалектның дөбъяз сөйләшенә хас булганча, аның киң варианты актив: *-мы/-ме// -ма/-мә: Суға уғыйлар та, тосма-нимә салып, палаға пәркәйләр* — Суга (дога) укыйлар да, тозмы-ниме салып, балага бөркиләр. *Мицкә йақтыңма?* — Мичкә яктыңмы?

Бараба диалекты өчен үзенчәлекле күренешләренәң берсе — сорау кисәкчәсенәң *-му/-мү* вариантында да кулланылуы: *Тәрәзә башынаму, эшек пашынаму уғып тушалық салған* — Тәрәзә башынамы, ишек башынамы укып догалык куйған.

Моннан тыш, сорау кисәкчәсе ахырына *н* өстәлгән вариант та күзәтелә: *Қонаққа гиткән тешелмән?* — Кунакка киткән түгелме?

Диалектка хас көчәйткеч кисәкчәләренәң кайберләрен күрсәтеп үтәргә кирәк:

Аша: Қатын-қысныңқы эше аша көп (артык/бик күп). *Аша йақшы ол әцү сет* — Әчегән сөт бик яхшы ул. *Аша* (бик күп) *күрде инде мискенем.*

Әшкәрә: Әшкәрә йақшылыкны көб иткән — Яхшылыкны бик күп иткән.

қыйа/кейә/ғыйа/гейә кисәкчәсе чикләүне белдерә. Мәсәлән: *Аны ғыйа ал* — Аны ғына ал. *Йатып қыйа ашайты* — Ятып кына ашый һ. б.

Бу кисәкчә М. Кашгарый сүзлегендә үк теркәлгән, үзбәк, уйгыр телләрендә дә бар [кара: Тумашева, 1977: 221].

Қына/кенә/ғына/генә — әдәби телдәгечә: *Осақ қына йөрте* (озак кына). *Көп кенә йастың қуй* — Күп кенә яздың бит.

Быса/бесә (чагышт.: пермь сөйләшендә *баса/быса*) — лабаса/ләбаса һ. б.

Да/дә/та/тә, әле, уқ/үк кисәкчәләре дә актив кулланылышта. *да/дә* кисәкчәсенәң кабатлану очрақлары бар: *Қәсер дә-дә бар, мин нимасыс йәшәмәтем* — Хәзер дә бар, мин киез итексез яшәмәдем.

Бараба диалектында 2 нче зат боерык фигыльләрдән соң *ыч/чы/ч/ич/ыц/иц/эц* — *-чы/-че* кисәкчәсе кулланыла: *қой + ч, әйд + ич*, ул бое-рыкны йомшарта, ипләп кушуны белдерә һәм төрле вариантларда күзәтелә: *Қойч, аша кечү итмә туғацны* — Куйчы, кабартманы артык вак итмә. *Әйдич* — Әйтче. *Инәү, қариц, цицәк* — Әнием, күрче, чәчәк.

Сүзтезмәләр. Компонентлары үзара нисби мөнәсәбәттә булган исемле исем сүзтезмәләр бернинди кушымчасыз формалашалар. Ләкин бу күренеш тубыл-иртыш диалекты белән чагыштырганда азрак күзәтелә, изафәнең әдәби телгә хас варианты да еш кулланыла. Мисаллар: *Сүкмән қой йөненнән, үсләре суғып, үсләре туғып* — Тула — сарык йоныннан, үсләре суккан, үсләре тукуган. *Әтиненң йәш усған* — Әтиненң яше узган. *Аларның тел ыспайы* — Аларның теле матур. *Ийүл айының сары май өсә тәрү* — Июль аеның сары мае — үзе дару. *Сыш тәшермән, май сықтыра тыған тәшермәннәр боопто* — Су тегермәне, май сықтыра торган тегермәннәр булган. *Қайн + ағачның көмөрләрен өцөрөб утырам* — Каен ағачының күмерләрен сүндерәм. *Қол цалғы* (кул чалгысы) *менән бечән цаптық, сабан сөрдөк. Ашыл кеше* (авыл кешесе) *килеп ала иде. Сес йақта* (сезнең якта) *искецә китаплар цығама?*

Бәйлек сүзләр дә төп компонент белән кушымчасыз бәйләнәләр: *Пес йақта қалық әшкәрә қылынты* — Безнең якта халык бик эшләде. *Кицкә цағыртып алты тыш йаққа. Сләр йақта да ул ук* — Сезнең якта да шул ук.

Билгесез төшем килешендәге аерылмышларны ачыклап килә торган аергычлар төшем килеше кушымчасы ала, бу күренеш аеруча инверсияләнгән аергычларда еш күзәтелә: *Ат пәртеләр икәүне* — Ике ат бирделәр. *Көпкәдән алтым перәүне йомортқа* — Жылы абзардан бер йомырка алдым. *Йөс литырлы бочканы икәүне* (ике мичкәне) *саладым йалғыста* (ялгыз салам).

Хәбәрдән ераграк килгән туры тәмамлыктар да кушымчасыз кулланылырга мөмкин: *Песнең бу тел* (телне) *пашқа йертә пелмәйте. Йомақ Ибрай бабай терентә сөйләй ите* — Әкиятне исән чагында Ибрай бабай сөйли иде.

Бәйлекләр һәм бәйлек сүзләр алмашлыктарны да баш килештә таләп итәргә мөмкин: *Әрмийәтән килеп, пес менә он ай торты* — Армиядән кайткач, безнең белән ун ай торды. *Сес йақта цыбын барма?* — Сезнең якта озынборың бармы?

Кешене белдерә торган сүзләр, пермь һәм нократ сөйләшләрәндәге кебек, саннар белән ачыкланып килгәндә, күплектә киләләр: *Икке малайлар белән торам* — Ике малай белән торам. *Төрт қысларым гөййәүгә цықты* — Дүрт кызым кияүгә чыкты.

Исемле фигыль сүзтезмәләр. Кайбер фигыльләр, әдәби тел белән чагыштырганда, башка килешне башкаралар. Мәсәлән: *Торар ыйым, аяқтан басалмыйм қәзер* (аякка баса алмыйм хәзер). *Сау балалар вақтында аяқтан йөрәде* (тәпи йөри). *Абамға тағы сақнып килдем* — Апамны сагынып, тагын килдем. *Мине көлөп йатылар* — Миннән көләләр. *Ишекне сукты* — Ишеккә сукты. *Аны укқапыс* — Аннан ишеттек. *Сақыныб отордым Сачитаға, кәлеп кәтсен тағы* — Сажидәне сагындым, тагын килеп китсен. *Мән сағынтым илемгә, йәремгә, соумға* — Мин илемне, жиремне, суымны сагындым.

Эшнең юнәлешен, урынын һәм вакытын белдерә торган юнәлеш килеш урынына да төп килеш формасы кулланылырга мөмкин: *Инте Чөплегел китәсес әй?* — Инде Чөплегөлгә (ав. ис.) китәсезме? *Тармакүл барасыңыс?* — Тармакүлгә барасызмы? *Тән китәсең* — Төнлә китәсең. *Көн* (көндез) *пуран цығып китте.*

Диалектта урын-вакыт килеше урынына юнәлеш килеше формасын куллану очраklары бар: *Йәргә үсә — Жирдә үсә. Шағырға та полыпты — Шагырда* (ав. ис.) да булган. *Суға йөсәте — Суда йөзә* һ. б. ш.

Шул ук вакытта, киресенчә, юнәлеш килеше урынына урын-вакыт килешен куллану да күзәтелә: *Йуртта килеп йырлайтты — Йортка килеп жырлай*.

Бу ике килеш формасын алыштыру борынгы Орхон-Енисей, уйгыр, кыпчак язма истәлекләрендә, алтай, казах һ. б. төрки телләрдә дә табыла.

Шулай ук: *Мин йыртан-пийүтән сәғыйп кеше — Мин жырға-биюгә булдыксыз кеше. Ааңқы оолы күскә сәғыйп — Аның улының күзе зәғыйфь.*

Сорауны белдерүдәге диалекталь үзенчәлекләр.

Барлык себер диалектларына хас булганча, бу диалектта да фигыльләрдә сорау кисәкчәсе зат кушымчасынан алда ялгана: *Итәлер-месен?* — Итә алырсыңмы?

Сорау кисәкчәсенә, мишәр диалектындагы кебек, жөмләнәң логик басым төшкән кисәгенә ялгану очраklары күзәтелә: *Сән пергәмитен?* — Син бергә идеңме?

Хәбәр. Исем хәбәрләр зат кушымчалары ала: *Миннән йөтәүсен — Миннән ябык син. Ағацлар йашыс, өсмерләр иде — Агачлар тәбәнәк, яшь иде. Сән қасаннықысыңма? — Син казанлымы? Минең инәм сәксән кентек кәскән, мин өсөм тә кентекцемен, сәгес кентек кәскәнмен* (кистем). *Пес көппес* (без күп), *инәм көнө-төнө теккән.*

Билгесез зат мәгънәсе 3 нче зат берлек сан (әдәби телдә — күплек сан) белән белдерелә: *Сестә әби тите, пестә әннә тите — Сездә әби диләр, бездә әни диләр. Параба тип төрлүцә ғалықны әйтәт — Бараба дип төрле халыкны әйтәләр.*

Ия белән хәбәрнең затта ярашмау очраklары бар: *Қасақны пес ас пеләте — Казахларны без аз беләбез. Селәр тостығанны чашка тителәр — Сез тустаганны (чынаяк чокрын) чашка дисез.*

Туган авылны яки туган елны белдерә торган хәбәрләр, әдәби телдән аермалы буларак, иялек килешендә формалаша: *Қарчығым Тармакул ашылының* (авылныкы яки авылыннан). *Ницәнче йылның? — Ничәнче елгы?*

Шундый ук күренеш пермь сөйләшендә дә күзәтелә. Иялек килешендәге алмашлыкларның хәбәрлек оештыруы борынгы язма истәлекләрдә дә теркәлгән («Кыйссаи Йосыф»та; борынгы уйгыр язма истәлекләрендә һ. б. ш).

Жөмлә азагында ия-алмашлыкның кабатлануы: *Алар килгән кешене йаратқан йоқ алар — Алар килгән кешене яратмаганнар. Мин йөргән мин — Мин йөрдем. Оло көннө қуйғаннар қабергә, йомға көн, ол биг оло көн ол.*

Шулай ук: *Аны постолар бақырымны — Аны боздылар мескенемне.*

Фараз итү, урта диалектның тау ягы сөйләшләре төркемендәге кебек, бараба диалектында да бул ярдәмче фигыле белән белдерелә: *Кимпертән көлгәннәр полыр — Карчык кешедән көлгәннәрдер. Килгән полыр инте, тынығып йатқаннар полыр — Килгәндер инде, ял итәләрдер. Башының по үлгесе аңылған ите, сышығ үткән пылыр — Башының бу жире ачылған иде, салкын тигәндер.*

Фараз итүне, икеләнү-шикләнүне белдерә торган -дыр/-дер кушымчасының -у/-ү варианты да күзәтелә: *Цыбының партур* — Черкиләрең бардыр.

Бараба диалектында да аналитик төзелешле жөмлөләр очрый: *Қайда орон былған, анда килеп орнашқаннар. Кем нимә қыйғыра, аны бирәбез* — Кем нәрсә кычкыра, шуны бирәбез. *Кем нимәне оққон* (нәрсә ишеткән), *аны беләде* (шуны белә). *Ницек эшләгән, алай* (шулай) *тормош иткән*.

Лексик үзенчәлекләр

Бараба диалектына хас сүзлек фондының зур күпчелеге татар теле белән уртак. Шуның белән бергә анда бай һәм үзенчәлекле диалекталь лексика да табыла. Аларның зур күпчелеген гомумсебер сүзләре тәшkil итә, шулай ук бараба диалектының үзенчәлеген формалаштыра торган диалектизмнар да бар.

Рухи мәдәният, йолалар һ.б. белән бәйле лексика: *қатем оғыту* — коръян укыту, *тастымал* — табын, *тәпсәү* — кыз ягында никахтан соң уздырыла торган мәжлес, *сауцылау* — яучылау, *тушалық* — бөти, *қорманнық итү* — корбан чалып аш уздыру, *той айтышу* — кыз килешү, *нәкә* — никах, *қойонға салу* — кыз куенына керү, *төргөн ашына цақыру* — килен төшеп берәз торгач, аларны кыз ягына кунакка чакыру, *йастықтан үтү* — (яшь киленнең) мендәргә басып йортка үтү.

Туганлык терминнары: *адам* — атам, *инәү* — әни, *балтыс* — 1) балдыз, 2) каенсеңел; *қәйнә* — каенана, *қайны* — каената, *қартинә* — әби, *қарт қартнә* — әбинең яки бабайның әнисе, *чешә/чыша* — сеңел, *күкү/күкел* — үзеннән кече туганнарына яки чит кешеләргә мөрәжәгать итү сүзе, *йорцы* — каене, кайниш; *палтыс* — каенсеңел, балдыз; *өлнә* — әти яки әнидән олырак булган туган яки чит хатын-кыз, *олада* — әти яки әнидән олырак ир туганы яки чит ир кеше һ. б.

Кешене сыйфатлай торган сүзләр: *тәлә* — үкчә, *тың* — нык, таза; *пылпай* — симез, *йөтәү* — ябык, *йашыс* — тәбәнәк буйлы, *көзәтү пармақ* — имән бармак, *цыцалцық/ чычалчық* — чәнчә бармак, *тартышқақ* — тел кереше, *қоноқ* — чәчәк, *талғақ* — бума чир, *әккәлдәк* — тотлыга торган, *қорғақ* — яңак һ. б.

Талайу — саташу, юләрләнү, *йешмеш* — әкрән йөри торган (кеше), *көнө булу* — көнлөшү, *қычым булу* — ярату (*мән иткә қычыммын* — мин итне бик яратам), *нимой* — телсез, *царлашу* — талашу, *чаил* — явыз һ. б.

Хужалык эшләре һ.б. белән бәйле сүзләр: *қадау* — кадак, *пышық* — көлтә бавы, *муғыллау* — кибәнләү (печәнне), *эләц* — кармак, *көсөү/суқма* — киле (ступа), *қынау* — киндер сугу станы, *пасмақ* — талкы, *кәрмеч* — кирпеч, *қутуқ* — кое һ. б.

Йорт-жир һәм аның төзелеше, жиһаз: *тақтасты// пас* — идән асты, *өрмә* — үрмә читән, *ләчмә* — читән (частокол), *пасқарақ* — өй баскычы, *келидык* — лапас, *тәбә* — түбә, *күпкә* — жылы абзар, *йалан ғура* — тышкы абзар, *кылап* — йозак, *тотқа* — табагач, *пелеч* — кыскыч, *қорғоц* — чаршау, *пәрдә*, *тәкчәк* — почмак (өй почмагы), *талау* — сүтү (өй һ. б.), *кәришән* — тагарак һ. б.

Савыт-саба һ.б. белән бәйле сүзләр: *цыны* — чынаяк чокыры, *самбар* — самовар, *чаңнау* — чүмеч һ. б.

Аш-су атамалары: *чөчпәрә* — пилмән, *туғач* — кабартма, *пәлеч* — бәлеш, *тәбә-ғоймақ* — кияү коймагы, *қалац* — ак икмәк, *пәтер* — төче күмәч, *әцегәй* — корт (кызарганчы кайнатылган эремчек) һ. б.

Киём-салым һәм аның өлешләрен белдерә торган сүзләр: *алға* — алка, *йомор алға* — түгәрәк алка, *отысма йаға* — утыртма яка, *йығытма йаға* — кайтарма яка, *шәмек* — кашемир (шәл), *сырмақ* — бишмәт (*йоға ғына пақта салып сырып, йеңнү, осон, йағасы тар*), *йамау* — күн (*пашмақ йамаутан теккән*), *қыплы тун* — тышлы тун, *қыйма* — кештәк, *қолтон* — төлке аягы тиресеннән тегелгән тун, *сүкмән* — чикмән, *қуш цулпы* — көянтәле чулпы, *ноға* — ука, *уйулы* — каюлы, *түшлек* — күкрәкчә (күлмәк астыннан), *мойондороқ* — күкрәкчәне муенга бәйләп куя торган бау, *сағылдырық* — алкалар төшеп югалмасын өчен, ияк астыннан жибәрәп бәйләнә торган бау, *пима* — киез итек, *тонану* — киенү, *шабыр* — киндердән, астарлы, юка киём һ. б.

Терек һәм терек булмаган табигать. Хайваннар дөньясы белән бәйлә сүзләр: *қытыс* — алабуга, *көл балық* — кәрәкә, *цәргәй* — чебен, *торбақ* — тана бозау, *кийек* — поши, *кәрнәй* — горнастай, *көләнәк* — колонок (себер көзәнә), *чөрчә* — ләтчә, *цулцан* — суалчан, *йемсәрәк* — үрмәкүч, *йышмышайақ* — кыргаяк, *йеләк* — кикрик, *кәшек//кәүг ана* — күке, *көңмәр* — суқыр тычкан, *йәләләк* — кызгылт йонлы жәнлек (йомраннарның бер төре) һ. б.

Үсемлекләр дөньясы белән бәйлә сүзләр: *қызылтөп* — кына (гөл), *этморон цәцәкләү* — гөлжимеш чәчәк ату, *қыцылғат* — бөрлегән, *қырцын* — нечкә таллар, *киндер* — кычыткан, *көбөр* — мүк, *қондорақ* — мүкнең бер төре, *тарма* — киндер (үсемлеге), *қолца* — юаның бер төре, *кәүбаш* — күкебаш, *торнагүс* — мүк жиләге, *қаулақ* — әрекмән, *ләбәтә* — алабута һ. б.

Жир-су, рельеф белән бәйлә сүзләр: *әйер* — елга, *бөйләк/пөйләк* — тау битендәге агачлык, *саңғы* — кызыл балчык, *цәрәт* — өйне аклау өчен кулланыла торган ак яки саргылт төстәге балчык, *сырау* — кар көрте һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

[Әйтүкә]

әйтүкә пер йақшы кеше болған/ байық — қысның атасы// әйтүкә қызны қачырып киткән қатын иткәле// тармакүлнең (ав. ис.) пу йагында параба кешләр палық күтүп йатадығын// көргән йәрендә йыр чығарыб утырған//

әй сута йөргән палықның
паласын атыйм қултан дейеп//
ақча бирми йарны сөйгән
әйдүкәне әйдең султан тип/

пы йырны 1833 нче йылны йырлапты//

сикереп төштем инешкә/
ат пәйләтем сары қамышқа//
өлмәсә тә өлмәс икән
әчкенәйе тоулы сағышқа//

ат пәйләйен қапқағысқа/
чаң (кыңгырау) пәйләйен қайын туғағысқа//

қарап тороп исем китте//
алтын ыштуп (штоф — туқыма төре) уқалы йақағысқа//
аны йәйәү әйтәгәле (алып барырга булганнар) Себергә// ол йырлайды//
оурамығыстан бән өтәйен (үтәм)/
йәшел йебәк бән созайын (сузам)/
йәшел йебәк йитмәй қалса/
дәлил (тәһлил) бәйет әйтеп бән озайын (узам)//
оурамығыстан бән осайын/
йәшел йибәк бән сосайын//
йәшел йибәк, йәш ти йөрәк
нәчек кенә итеп бән төсәйен (түзим)//

ияртеш йағасынта анықы қазған қултуғы (чокыр, өн) болған//
чабышқан (елга исеме) пойо қом йарлар мейкән/
парып көргән кеше бар мейкән//
ғасис пашны хурлар қылған
йан сөйгәннән артық матур бар микән//
йабышқан пойо әй қом тақыр/
алтын ақча полмас пақыр (бакыр)//
сағынтым/ жаныйым/ бик сағынтым/
қайтмайынчы инте полмас ақыр (ахыры)//

Жырлаучы: Халикова Хәнифә, 1918 елгы
Новосибирск өлкәсе, Чаны районы, Тармакүл авылы
1998 ел. Язып алушы: Д. Б. Рамазанова

мән тә пелгәм Әйтүкәнеке йырларын//
ақрыйн қына тартып оқлар аттым/
тауларта йөргән кейекләргә//
ғасис пашым тоуған икән
дөһйасына көйөкләргә//
йасларынта томан/ кәсән қырау/
тармақлу көл пойон алған сырау (кар көрте)/
син чанықайым (жаныкаемны) ойлай-ойлай/
исән пашым полты сырқау//
қызылғат тейгән лә йемешнең
эче ташлу ғына/ тышы татлу//
мәнем сөүгән Батышымның
күңелләре қаты/ теле татлу//
йүгрә-йүгрә йитә алмадым/
тал чейтәннәрен өтәлмадым//
тал чейтәннәрен өтәр идем/
сәйнү ташлап китәлмадым//

Жырлаучы: Хачмухаметова Расия, 1921 елгы
Новосибирск өлкәсе, Чаны районы, Тармакүл авылы
1998 ел. Язып алушы: Д. Б. Рамазанова

йегет йақтан қота-қотағыйлар килә йатса қыснынқы йақлар чығып
қаршы ала/ шәлләр йабынып чығып йырлайлар/ пейиләр/ кире йуғылып
(жыелып) кейлеп// мин ун туй туйладым/ қысларымға малайларымға//
қысны сурап киләтеләр/ әниземе/ адазымы (атасымы)// әти/ әни бергә бара
қота болып/ пескә килен булмақ қысынқы қартадасы кәлте// белә торған ке-
ше/ қарт булған пер палақны пушатып (чыгарып)// алай сөйләштекләр//

ника (никах) йаулыгы/ эти-эни күңнәге (күлмәге)/ қаптал (камзул) бирдек/
күңнәк/ майы/ чайы/ әйер (ир) царық/ йөсөг алып пирергә тийеш// қаптал
үзбәкләрнеке чапаны төслө// чаршау қора итек// чымылдығыңны эчләре
чувар/ аның эчләрендә кем қунар/ тип йырлайты//

той айтышқан көннә нәкә уғытасың// күwә (шаһит) тиб әйтәләр/ қыстан
барып сорый ырисалықны/ кийәүдән барып сорый/ риса болмаса нәкә дәрәс
төгөл// алар тәпсәүгә (мәжлес) қушылмадылар/ харындаш туғаннар йыйылған
йергә// иң лек қысны алалар/ қойонға салу (кыз куенына кертү) тителәр
аны// йақынрақлары нөүгәрләр (кияү егетләре)/ малайлар бөтөнөсен дә нөүгәр
тип әйтәләр/ китереп қуйалар оурынга// айырым пер йорт/ анан кийәүне алып
киләләр/ чай эчерәләр дә чығып китәләр// йәңкәләр болады// әртәңкегә ул уқ
йәңкәләр мунча йағалар// оурынга ақча салалар// йәнқәләргә күңнәк// чық-
қаннан соң тәбә ғоймақ пелен чәй эчерә/ кийәүгә бешерелә ул//

киленне алып килгәннән соң килен чәйе эчерәләр пөтөн күршеләр/ туйда
болғаннар/ болмағаннар ақча сала/ бүләкләнеп баралар// йегет өйгә килгәндә/
аттан төшсә/ айағ астына йастық (мендәр) салалар тормошоп йомшақ булсын/
өйгә кергәндә пал белән май ашаталар/ теле татлы булсын/ йомшақ күңелле
болсын тип// бозоғодан (бусагадан) аның палтыслар ике йақлап йитәкләп
керетә иде/ чыбындыққа керетәләр// мин бар вахыттан полған йоғ ол/ элек
йырлар полған// элек ашлар пешереп перничә көннән суңма/ пер айдан суңма
қызның өйөнә алып паралар йақыннарыма/ абыйсыма/ пер кеше былырға
тейеш кейәү йақтан/ түркеннәй баралар// төргән ашы тип чақыралар қыс
йақлар алып парған пөләк пелә// қыс йақлар та кәсерләп/ тағын кейәү йаққа
йәбәрәдә/ алар та чақыра// той әйтешү тип/ элек пестә сауцы йебәрәләр қарт
кеше/ әссәләмеғәләйкем/ уқламыйм тип әйтәдә/ әрекмәгес ти/ пер палағын
төшөрәп керә тә/ әрекмәгес ти// күрәш китә сөс пелән// қалым ницек/ түлиләр
150 тәңкә иде// сауцы сөйләшә/ әле қоталар қушылмай/ сауцы ғына/ кергән
сайы әрекмәгес тип керә// той беткән соң қыс күчерү полады// йастықтан
өткәч/ айақларын йығып басқың астыға сығын түгәләр// кәсер алар та пөт-
тә// мин үзем қотағыйларымны пөләксес қалтырматым// цулпы оуртасынта
болай цулпы күсе тиб әйтәдегәннәр// қош цолбо пола/ икене пергәтеп көйөнтәгә
тағып пер өремгә таға иде// алтын полмаса аны цолбо итеп эшләмиләр тә//
ташы ағыйық (ахак) полған/ ишшү анта йенчеләр патырылған боладыған//

пеләлек (беләзек) төүмәнгә төрлү (бик күп төрле) полған/ алтын пелә-
лек тә/ көмөш пеләлек тә/ икәүне қойдороб алған қызыл мончақлар (муен-
са)/ ағайық (ахак) мончақ қыйбат/ сатлу (затлы)// алғалар түрлү-түрлү/
алға түшүп қалмасын тип сағалтырық йенчедән// қәсер аларны пелгәпес
йоқ/ көргәпес йоқ//

күкрәкне күңнәг астан кейеп қойалар/ уйулы (каюлы)/ йаға оурыны
ноғалы (укалы)/ мойундырығ (муен бавы) эшләйсең ноғалап/ анаң түшлегә
(изүчәсе) тоташ чөпрәктән//

Сөйләүче: Каримов Худчат, 1926 елгы; Айматова
Хөббениса, 1928 елгы
Новосибирск өлкәсе, Чаны районы, Тармакүл авылы
1998 ел. Язып алушы: Д. Б. Рамазанова

кәләмпер әче/ бадйан чөчө/
пақчаларда үсәтер су салмай//
үткән гөмрөм искә төшсә/
йаныб уқ китә йөрәгем түсәлмәй//

ақ күбәләкләр очар йаз килгәч/
сары чәчәкләрдән йем эзләп//
сары чәчәкләр күт үк йәш гөмрөмне
дабып пулмай/ туғаннар/ йуғ эзләп//

ары китмә туғаным/ қайт пире/
бары да бер қодайның тәқдире//

Жырлаушы: Маулотова Сәйдәбану, 1919 елгы
Новосибирск өлкәсе, Чаны районы, Кошку авылы
1998 ел. Язып алушы: Д. Б. Рамазанова

ТОМ ДИАЛЕКТЫ

Бу диалект Том өлкәсе Том районында һәм Кемерово өлкәсе Юрга районында таралган. Ул А. П. Дульзон, М. А. Абдрахманов, Л. В. Дмитриева хезмәтләреннән билгеле. Д. Г. Тумашева том диалектын махсус өйрәнгән, себер диалектлары составында караган һәм бу диалектка берничә хезмәтен багышлаган (1968; 1977; 1992 һ. б.).

Д. Г. Тумашева том диалектын 2 сөйләшкә бүлеп тикшергән: *яүштә-чат* һәм *калмак* сөйләшләре. Д. Б. Рамазанова тарафыннан уздырылган күзәтүләр ул бүленешнең чынбарлыкка туры килүен расладылар. Өстәп тагын шуны ассызыклап күрсәтергә кирәк: бу сөйләш вәкилләре үзара аралашып яшиләр, аларга татар әдәби теленең һәм совет чорында күчеп килгән татарлар сөйләшенең тәэсире шактый көчле булган. Мондый ситуациядә том диалекты вәкилләренең традицион сөйләш үзенчәлекләре шактый җимерелгән, өлкән буын вәкилләре сөйләшкәндә генә берникадәр системалылык күзәтелә.

Яүштә-чат сөйләше Том өлкәсе Том районы *Яүштә* (рус. *Эушта*), *Кызылкаш* (Тохтамышево), *Омайыл* (Барабинка), *Абтай* (Черная речка), *Калтай* (Калтай) һ. б. авылларда таралган. *Калмак* сөйләше исә Кемерово өлкәсе Юрга районы *Тумаел* (рус. *Константиновка*), *Кышлау* (Зимник), *Искедим* (Большой Улус) авылларында таралган.

Биредә том диалекты һәм аның сөйләшләре Д. Г. Тумашева хезмәтләренә таянып, бу юлларның авторы Д. Б. Рамазанова тарафыннан 1996, 2003, 2005 елларда уздырылган экспедиция вакытында тупланган материалларга нигезләнеп тасвирлана.

ЯҮШТӘ-ЧАТ СӨЙЛӘШЕ

Фонетик үзенчәлекләр

Яүштә-чат сөйләшкәндә характерлы күренешләр, борынгы формалар яшәп килә. Себер диалектларының барысы өчен дә уртак булган үзенчәлекләр бу сөйләштә дә чагыла. Әмма соңгы еллардагы тикшеренүләр саңгыраулаштыруы күренешенең системалылыгы шактый җимерелгән икәнлеген күрсәттеләр. Ике сузык арасындагы саңгырауларның яңгыраулашуы да шулай ук системалылыгын югалткан.

Сузыклар. Сөйләштәге сузык авазлар әйтелешләре ягыннан әдәби телдәге шул ук сузыклардан аерылмыйлар.

Бу өлкәдәге үзенчәлекләр төрле тәңгәллекләргә, комбинатор үзгәрешләргә кайтып кала.

а~ы төрле сүзләрдә (*сушақ* — сушык (суык), *тағайа* < *тақыйа* — бүрек, *тана* — таны, *тамца* — тамчы), *-ыр* кушымчалы фигылль

формаларында (*қайтар* — кайтыр, *қушылар* — кушылыр, *барарым* — барырмын, *сорарым* — сорармын, *утрарым* — утырым), инфинитив кушымчасында (*барғала* — диал. барғалы — барырга), сорау кисәкчәсендә (*-ба/-бы* — *-мы*) күзәтелә.

ы~а: *йаңы* — йаңа (яңа), *ылақ-салақ* — алак-салак, *цуцқы* — чучка һ. б., хәл фигыль кушымчаларында: *парғынчы* — барганчы, *қайтқынчық* — кайтканчы һ. б.

а~ә, ә~а тәңгәллекләре алгы рәт һәм арткы рәт сузыкларын алмашып куллануда чагыла: *айт/әйт* — әйт, *әкә/ақа/аққа* — абый, *йаш/йәш* — йәш (яш), *йәжә/йаша* — йәшә (яшә), *чәйә* — чайа (чая), *мынаң/менәң* — белән; *әрзән* — арзан; *йәнекәйем* — жаныкаем, *хийәли* — хыйалый (хыялый), *кәлпәк* — калфак, *пүдер* — пудра, *кәрәлкә* — корольки (ритуаль камыр ашы), *әцкец* — ачкыч, *мерәс* — мирас, *бәребер* — барыбер; *сәкәлүк* — скалка.

Кайбер сүзләр сөйләштә ике вариантта кулланыла: *чөрөш/чырыш* — жыерчык, *бөк/бок* — болын, *балтә/бәлтә* — пальто.

ә~е бер төркем сүзләрдә (*күгәмәй/күгемәй* — күк жиләк), тамырларында *р* булган фигыль формаларында (*өлгөрәр* — өлгерер, *тийәрсес* — дийерсез (диерсез), *йөрәр* — йөрер һ. б.), сорау кисәкчәсендә (*көрдең-бә* — күрдеңме) табыла.

э(е)~ә: *көйәнте* — көйәнтә (көянтә); хәл фигыль кушымчаларында: *пешкенце* — пешкәнче, *килгенце* — килгәнче, *көргенце* — күргәнче һ. б.

и~э (е): *илеке* — элек, *исү* — эссе, *тигермән* — тегермән.

э (е)~и: *эгес* — игез, *эшек* — ишек, *керпец* — кирпич, *мерәс* — мирас, *мейә* — диал. *мийә* — ми.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. **а~у:** *апсақ* — усак; **ы~у:** *чардыван* — чардуган; **ә~и:** *сәксан* — сиксэн; **и~ә:** *кибәч* — диал. *кәпәч* — түбәтәй; **и~ү:** *сирәт* — сүрәт — сурәт; **и~у:** *бийақ* — бу йак (як); **у~а:** *кину* — диал. *кина* — кино.

о~у. Өлкән буын сөйләшендә борынгы төрки *о* саклана: *орақ* — урақ, *отыс* — утыз, *тоқта* — тукта, *бөйында* — буенда, *бөла* — була, *қонақ* — кунак, *орау* — урау; *сөғыш* — сугыш, *қөй* — куй (сарык) һ. б.

у~о: *мус* — боз, *қуңус* — коңгыз, *қузуқ* — диал. *қосық* — чикләвек, *қуш* — кош, *тура* (< тора) — шәһәр һ. б. Бу типтагы тәңгәллек азрак күзәтелә.

Күзәтүләргә караганда, бу үзенчәлек системалылыгын югалткан. Шуңа күрә борынгы төрки *у, о* авазларына сөйләштә еш кына татар әдәби теленә хас *о, у* тәңгәл килә: *бул, қул, ун, утырт, су цума* — су коена, *шулпа, уқыта, туған, қошқайақ* — кошчык һ. б.

ө~ү тәңгәлlege дә сөйләштә борынгы төрки *ө* авазының сакланып килүе белән бәйле: *көмер* — күмер, *өскән* — үскән, *көр* — күр, *көп* — күп, *цөпрәк* — чүпрәк, *көнбәс* — күнмәс, *төрт* — дүрт, *өлцә* — үлчә һ. б.; шулай ук: *бөгән* — бүген, *төгөл* — түгел (сирәк).

Бу үзенчәлек, нигездә, өлкән буын сөйләм телендә күзәтелә. Туплаган материаллар *ө* һәм *ү* авазын әдәби телдәгечә куллануның шактый актив булуын күрсәтте. Үз заманында Д.Г.Тумашева да бу фактны ассызыклап үткән иде [Тумашева, 1968: 130—131]. Нәтижәдә, сөйләштә: *күс* — күз, *үләрдә* — үлгәндә, *сүзеңне, бүләм, күргән, үзенеке, түшәм, күлмәк, күтәргән* дип сөйләү актив күзәтелә.

о—ө~у—ү тәңгәллекләре бер үк сүзнең ике вариантта кулланылуында да чагылыш таба. Мәсәлән, XX гасыр урталарында ук Д. Г. Тумашева *күс/көс, түк/төк, түлә/төлә, боға/буға* — үгез, *торбақ/турбақ* — бозау, *қозоқ/қузуқ* — чикләвек кебек параллельлекләрне күрсәтеп үткән [Тумашева, 1968: 132].

Шулай итеп, *яүштә-чат* сөйләшәндә о—ө һәм у—ү авазлары тәңгәлләшү күренеше шактый актив күзәтелә. Бу авазларны татар әдәби телендәгечә куллану тенденциясе жиңеп килә.

Яүштә-чат сөйләшәндә тагын әдәби телдәге *и* сузыгына, касыйм, темников сөйләшләрәндәге кебек, *ү* авазы тәңгәл килү күренеше бар: *күгүшөн* — кигәшөн (кигәвен), *үтек/өтүк* — итек, *үкмәк/үкмөк/өкмөк* — икмәк.

Иренләшү гармониясе. Тамырдагы борынгы *ō, ē* авазлары башка иҗекләрдәге *ы, е* авазларын да иренләштерү очраklары күзәтелә: *бōлōдогон* — була торган, *кēшөгө* (диал. күшөгә) — пәрдә, *сēзмөкөр* (диал. сүзмәкәр) — сөйләшүчән, *тēлөгөлө* (< түлөгәле) — түлөргә, *қōнтос* — кондыз, *қōзоқ* (< косык) — чикләвек һ. б.

о—ө авазларынан соң килгән иҗектәге *а—ә* авазлары тараялар һәм иренләшү гармониясенә дучар булалар: *сөйлөшкөле* < сөйләшкәле — сөйләшергә, *болгон* < болган — булган.

Яүштә-чат сөйләшәндә палаталь гармония бозылу очраklары да бар: *айнәк* (диал. әйнәк) — күзлек, *әстаған* — кура җилгә, *чачәк* — чәчәк, *циған* — чегән, *сәксән* — сиксән, *булби* — булмый, *баради* < барады — бара, *қанди* — нинди, *шонди* — шундый, *қаймәләп* — кайма тотып, *көрдеңба* — күрдеңме, *қайнанәсенә* — каенанасына һ. б.

Аваз өстәлү: *үсемер* — үсмер; *керет* — керт, *йөрө* — йөр; *мейә* — ми.

Аваз төшү: *әшке* — әшкә; *баған* — багана.

Дифтонглар. Әдәби телдәге *-ый/-ий* дифтонгына *яүштә-чат* сөйләшәндә дә, бөтен себер диалектлары һәм күп кенә урта диалект сөйләшләрәндәге кебек, *-ай/-әй* дифтонгы тәңгәлләшә: *эшләй* — эшли, *ашай* — ашый, *мыйлай* — мияулый, *қалтырамай* — калтырамый һ. б. Сөйләштә 3 нче зат хәзерге заман хикәя фигыльләренең *-а/-ә* кушымчасы да *-ай/-әй* дип әйтелә: *әйтәй* — әйтә, *сатай* — сата, *көтәй* — көтә, *парай* — бара һ. б.

Аерым сүзләрдә: *үгәй*.

-ай/-әй дифтонгы тарая һәм аңа *-ый/-ий/-ей* дифтонгы тәңгәл килә: *мелей* < бийәләй (бияләй), *пестийләргә* — бездәйләргә: *Бицәл баланыңқы қул да йептий* (җептәй), *айақ та йептий* (җептәй).

-өй дифтонгы үзе кулланыла: *өй, сөйләй* — сөйли, *сөйәк* — сөяк һ. б.

Шуның белән бергә, *-өй* дифтонгына ө авазы тәңгәл килү очраklары бар: *сөләшәсең* — сөйләшәсең.

Ачык иҗек оештыра торган *и* авазына *-ей* дифтонгы тәңгәл килә: *ниндей* — нинди, *кейем* — кийем (кием), *дей* — ди, *күс тейгән* — күз тигән.

Ачык иҗек оештыра торган *у, ү* авазларына *-ыш/-еш* дифтонгы туры килә: *йышып* — йушып (юып), *сышық* — сушык (суык), *бышылу* — бушылу (буылу).

Тартыклар. *Яүштә-чат* сөйләшәндә тартык авазларның әйтәлешләре һәм ясалышлары әдәби телдәгечә. Бары тик *ч* авазының кушык аваз булуына гына истә тотарга кирәк, ләкин сөйләштә аның кулланышы

бик чикле, чөнки аңа *ц* авазы тәңгәл килә. Д. Г. Тумашева хаклы рәвештә яүштә-чат сөйләшәндә *ч//ц*, әмма *ц* беренчел булган булырга тиеш, дип күрсәтә [Тумашева, 1968: 136].

Сөйләшкә хас фонетик үзенчәлекләр аваз тәңгәллекләренә һәм башка фонетик күренешләргә кайтып кала.

Сүз башындагы *б* авазы саңгыраулык элементы белән әйтелә: *"бара* — бара.

Сузыклар яки саңгырау белән сузык арасындагы *б* авазының шартлаулыгы кими (*б^w*) яки бөтенләй *w* соноры белән тәңгәлләшә: *цыб^wы/цышы* — чыршы, *цубацак/цуб^wацак/цувацак* — әби, карчык һ. б.

Чагыштыргыз: саз ягы сөйләшәндә *б > б^w* системалы рәвештә.

п~б сүз башында шактый системалы характерда: *пес* — без, *паради* — бара, *палык* — балык, *пал* — бал.

Татар теленең үз сүзләрендә борынгы *п* саклана: *йапрак* — йафрак (яфрак), *кәлпәк* — калфак, *керпек* — керфек.

Бер төркем сүзләрдә исә *б* авазы, нигездә, саклана: *бога* — үгез, *бала*, *байлан/пайлан* — ак чыршы, *бок* — болын һ. б. *б~п* (алынма сүзләрдә): *бахыт* — вакыт (вакыт), *бәйшәмбе* — пәнжешәмбе, *бумала* — пумала, *байук* — паек, *бахта* < пахта — мамык, *балтә/бәлтә* — пальто, *былау* < плов — пылау, *бәдер* — диал. пәтер — әд. төче күмәч.

п~ф алынмаларда да күзәтелә: *Сапийа* — Сафия, *Аскапийа* — Аскафия, *партук* < фартук — алъяпкыч, *кәмпит* — конфет, *зәғыйплек* — зәғыйфьлек.

м~б: *цемен* < *чебен* — озынборын, *моз/мус* — боз, *мелей* — бияләй, *моғол* — диал. боғол — чүмәлә, *мынаң/менәң* — белән, *мөрмәле* — бөрмәле, *таман* — табан, *тумык* — тубык. Шулай ук: *сапса/самса* — бөккән.

з~с: ике сузык уртасында күзәтелә: *күрәзең* — күрәсең, *теләзә* — теләсә, *пазып* — басып, *пулмаза* — булмаса.

Киресенчә күренеш, ягъни *с~з* да булырга мөмкин: *Қасан* — Казан, *төсәт* — төзәт, *үсем* — үзем, *қысылгат* — диал. кызылгат — кызыл карлыган.

с авазыннан соң килгән кушымчалар һәрвакыт саңгырау тартыкка башлана: *пескә* — безгә, *отысқалы* < отызгалы — утыртырга, *қосқын* — козгын. Төмән сөйләшәндә һәм бараба диалектында да шулай ук.

д~т: *бәдер* — диал. пәтер — төче күмәч, *дурда* — турта һ. б.

ж~ш ике сузык арасында: *пажы* — башы, *қыжын* — кышын, *пежер* — пешер, *кеже* — кеше, *эжек* — ишек һ. б.

ш~ч: *бышқы* — пычкы.

ң~н төрле сүзләрдә сүз азагында: *менәң/мынаң* — белән, чыгыш килеше кушымчасында: *қайтаң* — кайдан, *анаң* — аннан, *қалатаң* — каладан һ. б.; *сунаң* — соңыннан, *әзерләгәнәннәң* — әзерләгәнәннән: *Қатыныннаң* (хатыныннан) айырылып қайтқан.

қ~х: *бақырқай* < бахыркай — мескенкәй, *тәсбиқ* — тәсбих, *парқет* — бәрхет, *ақмақ* — ахмак.

Татар теленең үз сүзләрендә *қ* саклана: *йақшы* — йахшы (яхшы), *қәрендәш* < қарындаш — кардәш.

н~ң аерым сүзләрдә (*ин* — иң: *ин әшәл*), 2 нче зат хикәя фигыль кушымчасында (*ашарсын* — ашарсың; *ташырсын* — ташырсың, *төр-*

тәсен — төртәсен), иялек килеш кушымчасында (*минен* < *минең* — *минем*) күзәтелә.

Аерым сүзләрдә генә очрый торган тәңгәллекләр. *б~м*: *иске-босқы* — *иске-москы*; *м~н*: *тырмақ* — *тырнак*; *н~л*: *тешни* — *тешли*; *ч~с*: *ситча* — *ситсы*; *ч~ж*: *чыназа* — *женаза*; *й~д*: *Мөршийә* — *Мөршидә*; *й~ш*: *йомырт* — *шомырт*; *ғ~қ*: *тағайа* < *такыя* — *бүрек*; *қ~ғ*: *йурқан* — *йурган* (*юрган*); *к~г*: *йекет* — *йегет*; *х~к*: *әрәхмән* — *әрекмән*; *нд~мг*: *түндәк* — *түмгәк*; *ңл~ңг*: *йаңлыш* — *йалгыш* (*ялгыш*); *нт~нд*: *ышантың* — *ышандың*; *минтәшәц* (*менә мондый кечкенә генә*) < *мондый*.

А в а з т ө ш ү. Яүштә-чат сөйләшендә икеләтелгән тартыкларның берсе кыскара: *элекә* — *элекке*, *анан* — *аннан*, *минән* — *миннән*, *қырбасыңба* — *кырмассыңмы*; *әлә* — *әллә*, *туның* — *тунның*, *артан* — *арттан*, *исү* — *эссе*.

л төшү: *йугатты* — *йугалтты*; *р*: *йәшенеп* — *яшеренеп*, *бөкәйү* — *бөкрәйү*; *н*: *асат* — *ансат*; *асын* — *анысын*, *икә* — *икән*; *й*: *иләшү* — *ияләшү*; *ла*: *балай* — *балалай*; *ң*: *сунаң* — *соңыннан*; *й*: *йәтим-өтәм* — *йәтим-йөтәм* (*ятим-ятимә*).

А в а з ө с т ә л ү. *т* өстәлү: *себертке* — *себерке*; *л*: *лунты* — *унты* (*аяк киеме*); *к*: *басмақ* — *басма*.

Кушымчадагы башлангыч *л* авазы үзеннән алда килгән тартыкларга (*п*, *қ/к*, *т*, *с*, *ш*, *ц*, *ч*) охшашлана. Күплек кушымчалары: *себерәктәр* < *сибиряки* — *себер татарлары*, *таныштар* — *танышлар*, *малайақтар* — *малайлар*, *сүстәр* — *сүзләр*, *циттәр* — *читләр*, *болғондор* — *булганнар*. *Цәцтәренә ишәди тәңкәне*, *өцтө*, *иккене* — *Чәчләренә ишә тәңкәләр*, *икене*, *өчне*.

Сүзъясагыч *-ла/-лә* кушымчасында: *йықта* — *йокла*, *эшти* — *эшли*.

Сүзъясагыч *-лык/-лек* кушымчасында: *көстек* — *күзлек*, *ағацтық* — *урман*.

Сыйфат ясагыч *-лу/-лү (-лы/-ле)* кушымчасында: *йапрақту* — *яфраклы*, *көцтү* — *көчле*, *истү май* — *ислемай*.

Рәвеш ясагыч *-лап/-ләп* кушымчасында: *йөстәп* — *йөзләп*.

Исемнәрдә: *йестә* — *жизнә*.

Тартыклардан (*п*, *с*, *қ/к*, *ш*, *т*, *ц*) соң килгән юклык (*-ма/-мә*) һәм сорауны (*-ма/-мә*; әд. *-мы/-ме*) белдерә торган кушымчалардагы *м* авазы *п* авазына күчә: *цықпады* — *чыкмады*, *көппә* — *күпме*, *пешпәгән* — *пешмәгән*, *эшетпәде* — *ишетмәде*.

Сонор (*р*, *л*, *ң*) авазлардан соң килгән шушы ук кушымчаларда *б~м*: *болбос* — *булмас*, *болбоспо* — *булмасмы*, *аңғарбадым* — *аңламадым*, *албағаннар* — *алмағаннар*, *көрдеңба* — *күрдеңме* һ. б.

Уңай ассимиляция. *с*, *қ/к*, *р*, *п*, *т*, *ш*, *ц* тартыкларыннан соң килгән төшем һәм чыгыш килеш кушымчаларындагы *н* авазы *т* яки (сонорлардан соң) *д* авазы белән тәңгәлләшә: *халықты* — *халыкны*, *цәйнектү* — *чәйнекне*, *пестең* — *безнең*, *селәртең* — *сезнең*, *трактордың* — *тракторның* һ. б.

Чишү сүзендә *ш* авазы *ч* авазына охшашлана һәм *ц*-лаштыру нәтижәсендә *цицү* дип әйтелә.

Кире ассимиляция: *цөцө* — *төче*, *мим булдым* — *мин булдым*, *кәмпит* — *конфет* һ. б.

Диссимиляция: *қылбағыш* — *көнбағыш*; *бер ләт* — *бер рәт* һ. б.

Исемнәр. Яүштә-чат сөйләшәндә исемнәрнең категорияләре, аларны белдерү ысуллары, нигездә, әдәби телдәгечә. Шунның белән бергә, кайбер аерымлыклар да күзәтелә.

Иркәләү-кечерәйтү формалары *-ақ/-әк, -цақ/-цәк, -ац/-әц, -қацақ/-кәцәк* кушымчалары ярдәмендә ясала: *малайақ* — кечкенә малай, *пер ибәцек* — аз гына, *улақ* — кечкенә балакай, *улкаем, чанақ* — кечкенә чана, *чаначык, орацақ* — кечкенә чокыр, *иркәцәк* — иркәчек, *иркә, берәүцәк* — бердәнбер, *қысцақ* — кызчык, *балацақ* — кечкенә бала, *балачык, улағац* — улчык, кечкенә малай, *қошқацақ* — кошчык, *бақырцағым* < *бахыркаем* — мескенкәем. *Бәбәй майына* (туена) *сөлгөчәк а* (алып) *кердем*.

Бу формалар барлык себер диалектлары өчен уртак. Болар белән беррәттән, татар әдәби теленә хас *-қай/-кәй* кушымчасын куллану очрақлары да бар: *Бақырқай* (мескенкәй), *қайынсеңлем үлде умпиш йәшәр* (яшьлек). *Әтекәләре* (< *әтекәй*) *йуғиде*.

Кеше исемнәрен кыскартып, кайбер очрақларда аларга *-уқ/-үк, -ш* иркәләү-кечерәйтү кушымчалары кушып сөйләү күренешләре күзәтелә: *Шәхүл* — Шәйхулла, *Хәйрук* — Хәйрулла, *Нәсрук* — Насертдин, *Гайнук* — Гайнижамал, *Фәйзүк* — Фәйзулла, *Көлчи/Көлчүк* — Гөлчирә, *Кәмәй* — Гөлменәвәр, *Ситуш* — Ситдика, *Майнуш* — Маһинур, *Кәтәш* — Хәтирә, *Кәмиләш* — Камиләбану һ. б.

Яүштә-чат сөйләшәндә дә *-ау/-әү* эндәшү килеше формасы күзәтелә: *Қайынсеңлем пар иде умпиш йәшәр, йенгәү* (жиңги) *генә тип йөртә иде*. *Абау* (апа), *мин балықка барғам*. *Инәү* (әни), *атау* (әти) *тип цақырадаған* (чакырабыз).

2 нче зат күплектә тартым кушымчасының диалекталь (*-ыңнар/-еңнәр*) һәм әдәби (*-ығыс/-егес*) формалары параллель кулланыла: *килүшеңнәр//килүегес* — килүегез, *пақцаңнар//пақцағыс* — бакчағыз, *әйбереңнәр//әйберегес* — әйберегез һ. б. Мисаллар: *Үсеңнәрнең әйберегес барба?* — *Үзегезнең әйберегез бармы?* *Пабаңа сиксән йәш*. *Селәрнең бақцаңнарның* (сезнең бакчағызның) *балцығы әйбәт* һ. б.

Тартым кушымчалы исемнәрнең юнәлеш килешендә икеләтелгән кушымча алу очрагы теркәлгән: *Өстөңәргә* (өстеңә) *кийеңнәр, сышақта йөрөйләр*.

Тартым кушымчалы исемнәр төшем килешендә угыз тибында да, кыпчак тибында да формалашырга мөмкин: *эшеңе/эшеңне, телеме/телемне* һ. б. Мәсәлән: *Түшмәктәреме* (түшмәк — сырып теккән жиңсез өс киеме) *салминча йөредем ийүнгә чақ* (хәтле). *Балаңы қарағынцық, қоромға күзе төшә*.

1 нче һәм 2 нче зат тартым кушымчалары алган исемнәрнең төшем килешендә килеш күрсәткечләре кулланылмаска мөмкин: *Мин үс телем* (телемне) *дә белмим*. *Кәбәңең* (диал. *кәпәчеңне* — *түбәтәеңне*) *кимәдең, пажыңа*. *Тамца-тамца йаңғыр йаһа, Бөркән шәлең* (шәлеңне), *тамғанцы* (халык жыры).

Килеш кушымчаларының яүштә-чат сөйләшәндә ассимиляциягә дучар булуы үзенчәлекле: *палның/палдың, палны/палды* һ. б. (югарыда кара).

Чыгыш килеш кушымчаларында *ң~н* тәңгәллегә күзәтелә: *балдан/балдаң, Уралдан/Уралдаң, қалатан/қалатаң* һ. б.

Иялек килеше, әдәби *-ның/-нең* кушымчасы белән беррәттән, *-нықы/-неке* кушымчасы белән дә ясала: *Инәмнеңке* (әниемнең) *йеңсес* камзуллары бар. *Кийәүнеңке* туғаннары, *быраты килә сауцы* (яучы) булып. *Аныңқы баллары — апалар —* Аның балалары укымышлылар. *Үсемнеңке* улымныңқы қатыны тора — *Үземнең* улымның хатыны тора.

Киресенчә, *-ның/-нең* иялек килеш кушымчасы хәбәрлек оештырырга һәм шул рәвешле әдәби телдәге *-нықы/-неке* кушымчасына тәңгәл килергә мөмкин. Бу бигрәк тә сөйләүченең яки тыңлаучының кайдан, ничәнче елгы булуы турында әйткәндә күзәтелә: *Қазанның үзенеңме* (үзенекеме)? *Уникенце йылның* (елгы) *мин* һ. б.

Хәрәкәтне белдерә торган фигыльләр юнәлеш пунктын белдерә торган сүзләргә, юнәлеш килешендә түгел, баш килештә башкару очрақлары күзәтелә: *Халық Себер* (Себергә) *кил* (килеп) *тулды*, *өрцеп китте*. *Сату белән қала* (калага) *китеп бара идем*. Мондый күренеш татар теленең Урал төбәге сөйләшләрәндә актив күзәтелә.

Компонентлары нисбәтлек мөнәсәбәтендә торган исем-исем сүзтөзмәләргә (әниненң шәле, бакча капкасы һ. б.) кушымчасыз куллану: *Қасан қала* — Казан каласы, *пес йаққа* — безнең якка һ. б. *Сес йақта ниндей тормошлар?* *Қысты алып киттеләр*, *йекет йақта* (егет ягында) *той боло ғой* (була бит).

Алмашлыклар. *Үштә-чат* сөйләше, аларның төркемнәре һәм грамматик категорияләре, функцияләре буенча, әдәби телдән, нигездә, аерылмый. Шулар ук вакытта, себер диалектларына хас үзенчәлекләр дә чагылыш таба.

Зат алмашлыклары: *мин/мән, бес/пес, сән/син, селәр, у/ул, алар*. Мәсәлән: *Бик телле у, аны йиңәлмисең дә*.

2 нче зат алмашлыкларының күплек формасы, әдәби телдән һәм татар теленең башка сөйләшләрәннән аермалы буларак, күплек кушымчасы ярдәмендә ясала: *селәр/сәләр* — сез (чагышты.: шулай ук бараба диалектында да). Мәсәлән: *Селәр* (сез) *йасып алғалы* (аларга) *та өлгөрөпсез* (өлгөргәнсез). *Селәрдә ү дийәңнәрме?* — Сездә өй дияләрме?

1 нче һәм 2 нче зат алмашлыкларының юнәлеш килеше *мәңә/маға/маңа/миңә, сәңә/саға/саңа/сиңә* формаларында ясала: *Саңа* (сиңә) *килдек*. *Саға* (сиңә) *соқыр майған* (үрдәк) *керек*. *Мәңә пирәй*. *Миңә өйләнде*. *Ул Мөнәшәрә миңа киләндәш*.

Икеләтелгән кушымчалы форма теркәлгән: *Дәптәреңнәр йетбәс иде, сийәргә* (сиңә) *сөйләгәле*. Чагыштырыгыз: *бөре, златоуст һәм, өлешчә, минзәлә белән стәрлетамак сөйләшләрәндә шулай ук*.

Иялек килешендә кушымчаларның ассимиляцияләнүе күзәтелә: *Пестең* (безнең) *инәйләр элеккеңә килгәннәр*. *Селәрдеке* (сезнең) *пабаңнар* (бабайларыгыз) *парба* (бармы)?

1 нче зат *мин* алмашлыгы иялек килешендә *миненң/минем/минен* формаларында ясала: *Миненң* (минем) *өң малай, қыслар та шулай ук*. *Миненң* (минем) *әле оло пиңем дә пар урамта*. *Аның малайы әкәм* (абыем) *инте минен* (минем).

Иялек килеше кушымчасы төшәргә дә мөмкин: *Үзебес* (үзебезнең) *туғаннар Йәшештәдә* (ав. ис.). *Пес* (безнең) *йақта мөрмәле көйнәкләр кигәннәр*.

Күрсәтү алмашлыклары: *бу, у/ул, теге, анди* (андый), *мынди* (мондый), *шул, шонди* (шундый), *алый/алий* (алай), *анау, монау, энәкә* (әнә), *менәкә* — менә, *анча* — андый. Мисаллар: *Ацқа тороп эшләдек, менәкә тормош! Менәкә қапказы да. Әп-ләп* (алай-болай гына) *салғаннар да йешерелеп төшкән анча йаңгырларда. Менә у* (менә ул) *бақырцақ йөзгә йақын* (яшьтә). *Мона ундый* (менә мондый) *қайыш. У* (ул) *кешегә йағым* (ягымлы), *матур күренер*.

Үз алмашлығы 2 нче зат күплектә *-еңнәр* кушымчасы белән формалаша: *Периданны үзеңнәр беләсеңнәр* (үзегез беләсез).

Шулай ук: *береңнәр* — берегез. Мәсәлән: *Сес береңнәр* (берегез) *дә қайтпайсыс*.

Чыгыш килеш формасында сүз азагындагы *н* авазына *ң* тәңгәл килә: *монаң* — моннан *һ. б.*

3 нче зат тартым кушымчасы алган алмашлыклар аергыч функциясендә кулланылырга мөмкин: *Йетәр инде ансы йыр* (ул җыр).

Шул алмашлығы мөнәсәбәтле сүз буларак кулланылмый: *Инәм бик йарлы қалған, аңа күрә* (шуңа күрә) *пес уқый алмадық*.

Сорау алмашлыклары: *кем, ни* — нәрсә, *қандый/қанди/қанни* — ничек, *нинди, қайтаң* — кайдан, *қайсы, қанца* — ничә, *ниндей* — нинди. Мәсәлән: *Әлә қанди* (нинди) *исем!? Қандий сөләшәсең? Айу қанди* (ничек) *йата? Қанца* (ничә) *палаң полты?*

Қайсы сорау алмашлығы икеләтелгән тартым кушымчасы ала: *Қайсысының* (кайсының) *өйе боғорақ* (пычрак, җыештырмаган), *дийә*.

Саннар. Бу сүз төркеменәң төп категорияләре ясалышы һәм кулланылышы белән дә яүштә-чат сөйләше әдәби телдән, нигездә, аерылмый. Бары тик кайбер саннарның фонетик яктан берникадәр үзенчәлекләре булуын гына күрсәтеп үтәргә кирәк: *пер/бер, өч/өц, төр(т)/түрт, йете/йеде, отыс* — утыз, *сиксан/сәксан* — сиксән *һ. б.*

Жыю саннарын микъдар санны функциясендә куллану очрақлары теркәлгән: *перәүсе* — берсе *һ. б.*

Сыйфатлар. Яүштә-чат сөйләшендә сыйфатка хас грамматик категорияләр, сыйфатларның ясалу үзенчәлекләре, нигездә, әдәби телдәгечә. Шунун белән бергә, *-лы/-ле* кушымчалы сыйфатларның ясалышында үзенчәлекле күренешләр күзәтелә.

-лы/-ле кушымчасы үзеннән алда торган тартыкларга охшашлана. Шул ук вакытта *-ы/-е* сузыкларына *-у/-ү* сузыклары тәңгәлләшә: *атту кеже* — атлы кеше, *куштү аш* (күшт — ит) — итле аш, *пашту укучы* — башлы укучы, *йапрақту себерке* — яфраклы себерке, *цуқты/цуқту* — чуклы, *ташту* (беләзек) — ташлы — кашлы, *тәңкәлү күкрәкцә* — тәңкәле.

Сыйфатлар азагындагы *-ы/-е* сузыклары да *-у/-ү* белән тәңгәлләшә: *кецү* — кече, *иң олу* — иң олы, *қату* — каты, *үлү* — үле, *исү* — эссе.

Рәвешләр. Ел фасылларын һәм тәүлек вакытларын белдерә торган сүзләрдән вакыт рәвешләре төрле чаралар ярдәмендә ясала.

Әдәби телгә хас формалар: *Йәй көне қайта торған. Өйөм дә бар, әспүшкәм* (кечкенә өй, алачык) *дә бар, кәзә тыра анта қыш, йәй пес торайпыс. Қышын цана, шыңғырақтар* (кыңгыраулар) *мынан алып китәләр қысны. Мин иртәсе мән киләмен. Қышы-йәйе пима* (киез итек) *кийә. Қышқысын сауцы килгән бер-ике йома алғарақ. Көннөң*

озон анда булдым. Йэй шахытларда да суйалар. Хэзер йасый алмый-сың аны, йаз мэллэрендэ кирэк.

Сөйлэштэ -дый/-дий (-дай/-дэй) кушымчасы белән рәвешләр ясау актив: *Ратной баладий* (үз баласы кебек) *қарый баланы*. *Кежедий* (кешедэй) *ыцқанып* (тын алып) *йата инде ул*.

Фигыльләр. Затланышлы фигыль формалары. Хикәя фигыль. Яүштә-чат сөйләшендә хәзерге заманның берничә формасы бар.

-а/-ә/-ый/-и кушымчалы хәзерге заман, нигездә, әдәби телдәгечә: *барам/ барамын, киләм/киләмен; барасың, киләсең; бара, килә; барабыс, киләбес; барасыс//барасыңнар; бара(лар)*. Мисаллар: *Суақ су менәң (белән) эцеп қуйам. Пес қалада эшлибес. Пағанаға йүкәлеп торазың (сөялеп торасың). Клупта йырлыйсыңнар бит. Анди ғошлар килә оңоп пес йаққа. Тәңкәли күкрәкцәне күрсәтәсеңнәрбә (күрсәтә-сезме)? Йеп менән өлчи белбимен (үлчи белмим)*.

Көнчыгыш диалектларга хас -ты/-те кушымчалы хәзерге заман хикәя фигыль күбесенчә -ди формасында кулланыла: *аладим, юклыкта — албайдим; алайдиң — албайдиң; алади/алаты/алат, күплектә аладиләр/аладылар/алаттар*.

Шунысы характерлы, бу очракта 3 нче заттагы нигез форма (*ала, курка, бара*) -ай кушымчасы белән дә ясалырга мөмкин (*алай — ала, қурқай — курка, парай — бара* һ. б.) һәм аңа -ди күрсәткече ялгана. Берлектә — *алайди, күплектә — аладиләр*. Юклык формасы: *пелбәй — белми, пөтөрбәй — бетерми, албай — алмый һәм шуларга -ди күрсәткече ялгана: пелбәйди, пөтөрбәйди, албайди*. Мисаллар: *Белбәйдем (белмим). Тораға парайдиләр — Шәһәргә баралар. Алар қалада эшитдиләр (эшлиләр). Палық элэгәйдиме (эләгәме)? Өң йәше тулай. Мос ағай — Боз ага. Бестең (безнең) тел аңлашылай. Килен, балам, ғына дийәде (ди) қайнам пақыр (бахыр — мескен)*.

Чат урынчылыгында 2 нче зат күплектә -сыңнар кушымчасына -ңнар/-ңдар кушымчасы тәңгәл килергә мөмкин: *Селәрдә ү дийәңнәрме? — Сез дә өй диясезме? Ни әйт + утыраңдар? — Ни сөйләп утырасыз? Пахринықы қызы цықты, қайтыб утыраңнарба, дийәди* (кайтып киләсезме, ди).

-ай формасы яүштә урынчылыгында активрак, ә чат урынчылыгы өчен күбесенчә -т (*алат*) кушымчасын куллану характерлы.

Бу формаларның мәгънә аерымлыklarын сиземләве авыр, һәм алар еш кына бер үк вакытта бер үк кеше тарафыннан бер үк мәгънәдә кулланылалар, нәтижәдә аларның контаминацияләре дә барлыкка килгән.

Шушы мизгелдә, сөйләү барышында башкарыла торган эшне белдерә торган хәзерге заман -п + *утыр/отыр* ярдәмче фигыле белән ясала. Яүштә-чат сөйләшендә исә ярдәмче фигыль *утыр* вариантындагына кулланыла һәм аның төрләнеш парадигмасы да үзенчәлекле: *утырым/утырмын, утырсың/утырзың, утыр/утыры* (соңгысы сирәк); *утырбыс, утырзыңнар, утыр/утырылар*. Мәсәлән: — *Әй, қайтаң қайтып утырзыңнар* (кайтып киләсез)? — *Мен охотадан* (аудан) *қайтып утырмын* (кайтып киләм). *Нишләп утырсың* (нишлисең)? *Килеп утырылар* (киләләр).

Шушы ук хәзерге заманның катлаулы формаларын да кулланы очраклары бар. Алар *йади/йаты, йадыр/йадар < ят-, тор-* ярдәмче фигыльләре белән ясалалар: *Оқып йадарзыңнар?* — Укыйсызмы? *Ул кил йаты* — Ул килә. *Йоғысы кел тор* — Йокысы килә. *Тис-тис базып йестәм килеп йата* — Тиз-тиз басып жизнәм килә. *Йатып йатам* — Ятып торам. *Тор-* ярдәмче фигылен кулланыны Д. Г. Тумашева калмак сөйләше йогынтысы дип саный [1968: 141].

Билгеле үткән заман, әдәби телдәгечә, *-ды/-де, -ты/-те* кушымчасы белән ясала. Төрләнеше буенча да бары 2 нче зат күплектә генә аермасы бар: *алдыңнар/алдығыс* (форма)/*алдыңыс* (ягъни иске татар әдәби телендәгечә). Мисаллар: *Анда булдыңысма? Бескә кунакка килдең-нәрба* (килдәгезме)? *Барабинкада кемдә булдыңыс? Киңә қалаға бардың.*

Билгесез (нәтижәле) үткән заман, әдәби телдәге кебек, *-ған/-гән* кушымчасы белән ясала, тик төрләнеш парадигмасында аерымлыктар күзәтелә: *алған/алғам; алғансың, алған; алған/алғабыс/алғанбыс; алған/алғансыңнар/алғансыс; алған/алғаннар*. Мисаллар: *Түккәм* (түккәнмен) *дә а* (алып) *керең қуйғам* (куйганмын) *чиләкне. Қысыңны ашатпағансың. Бигрәк йақшы әдәмнәр икәнсеңнәр. Беснеңке қалықны чат қалық дип атағаннар. Отыс тоғыс йәшемтә қалғам бабайдан. Туғабыс, үскәбес.*

2 нче зат берлек һәм күплек санда икеләнүне, фараз итүне белдерә торган *-дыр/-дер* кисәкчәсе зат кушымчасынан алда ялгана: *Син дә килгәндерсең* (килгәнсеңдер) *әле.*

Нәтижәле үткән заманның *-ып/-еп* формасы да яүштә-чат сөйләшендә актив кулланыла: *Онытыпмын* (онытканмын икән) *қуштанлы* (балитәкле) *күлмәкләр дә тәймәле була иде. Сабырланған хәзер, өйгә доғалық қуйып* (куйган).

Күптән үткән заманның *ике* формасы күзәтелә. Беренчесе, әдәби телдәге кебек, *-ған/-гән/-қан/-кән + иде* формасында ясала. Аның төрләнеше дә әдәби телдәгедән аерылмый: *алған идем, алған идек, алған идең, алған идегес, алған иде, алған(нар) иде.* Мәсәлән: *Пескә батинкылар, шақмақ күлмәктәр апқайтқан иде.*

-даған сыйфат фигыль һәм *ите* ярдәмче фигыле белән ясала, эш яки хәлләрнең гадәти булуын, кабатланып торуын белдерә, әдәби телдәге *-а торған иде* формасына туры килә: *Бабай пастушит қыла-даған ите* (көтү көтә торған иде). *Өйгә қайтқанда икедә қайтадағаннар ите* (кайта торғаннар иде).

Галимнәр яүштә-чат сөйләшендә тагын гадәти үткән заман формасын күрсәтәләр. Ул *-адаған/-отоғон (-а торған)* формалы хәзерге заман сыйфат фигыльгә нигезләнеп ясала.

М. А. Абдрахманов:

Д. Г. Тумашева:

берлектә

баратағам
баратағазың
баратаған

баратағам/мин баратаған
баратағанзың
баратаған

күплектә

баратағабыс
баратағанзыңнар
баратағаннар

баратағанбыс, бес баратаған
баратағанзыңнар/ баратағансыс
баратағаннар

Бу форма үткән заманда регуляр, даими булып тора торган, гадәти булган эшнә белдерә. Мисаллар: *Пес анда барадаған. Боронго заманны мин қайдан беләдоғон. Барбыйдағансыңдыр? Син бескә керәдәгәнсең, ник йуғал (югалып) киттең? Мамайлар (карчыклар) бөреге буладаған киң қонтослы (камалы). Әүүәл сауцыға баратағаннар, килешеп қайтадағаннар. Әйкүлдә (хәситә) көмеш тәңкәләр, ташлар (кашлар) була торған. Сару ашыруға тәблиткә йасыйдығаннар. Йортцом (каенем) көн дә су қойадаған (сибә). Инәм сөлидегән, қуллары талып беткән. Ыштанны пес кийә тығамбыс балақту, оңонда куштан, ыцқыр дийәләр, озон бау, төбә киң. Пашниктар бар иде, қолагы озын, башқа кийә тоғоннар. Наза-наза уйныйдағамбыс. Қашығыс қара цийә, дип йырлап қуйадағамбыс. Йорцо дийәдәгәм. Татар уйыннары әйбәт буладоғон, кыруг уйный идек.*

Тәмамланмаган үткән заман, әдәби телдәгә кебек, -а/-ә + иде (сөйләштә: *ите*) формасында ясала: тик ярдәмчә фигыль саңгыраулашкан вариантта да була. Мисаллар: *Атам балық көтөнә ите. Кеңкенә цақта уғомадым, сумканы қарға қәм (күмеп) қуйа итем, әйдә уйнарға. Әлек була ите қуштанны күлмәктәр, матур ите, мин кидем аны. Цәң толымын линтылаб ишә итек.*

Билгесез киләчәк (хәзерге-киләчәк) заман, әдәби телдәгечә, -ыр/-ер кушымчалы сыйфат фигыльгә нигезләнеп ясала, юклығы: -мас/-мәс. Төрләнешендә 1 нче зат берлек сан тулы (*алырмын*) һәм кыска (*алырым*) вариантларда күзәтелә; 2 нче зат күплек сандагы формасы да аерыла: *алырсыңнар* (юклыкта — *алмассыңнар*). Мисаллар: *Сөйли дә белбәс. Әй, күкәм (сеңел), син қайан қайтырзың? Пабам эшләп бөтөрбәгән эшнә мин эшләп бөтөрмәм. Қурам (кичен) барарым. Анда барсаңнар, йазарсыңнар әле. Мин селәргә сөйләрмен. Әйтерсең нәр, Цәләй пабай йебәрте тийәрсес. Өлгөрмәссес йасып алғалы та (алырга да). Уйладым, гел йәш кенә йөрәрменме. Утыртарсың белбәсә. Йулда ашарсыннар (ашарсыз), исән булсаң.*

Сөйләштә -ғалақ/-гәләк формасын куллану очрақлары күзәтелә: *Әле хәзер барғалақ мин — Әле хәзер барырмын мин. Бөгөн киңкесен күргәләк (күрермен).*

Фигыль дәрәжәләре. Яүштә-чат сөйләшендә эшнәң кабатлануы әдәби чаралар (-ғыла/-гелә, -штыр/-штер) һәм кайбер очрақларда -ықла/-еклә кушымчасы белән белдерелә: *Ой, анийым, дийә, йөгерекли. Мән имнәштергәм һ. б.*

Юнәлешләр. Төп юнәлешкә кайтым юнәлешә тәңгәл килү очрақлары бар: *Палық тотонам — Балық тотам. Атам балық көтөнә иде — Әтием балық тоту белән шөгылләнә иде. Базарда сатынып (сату итеп) қайтам.*

Бер юнәлеш урынына икенче юнәлеш формасын куллану: *Қалаға китешеп (китеп) қалайлар (калалар) пөтөнәсе. Әйбер көп килсә, ул көнне сатышпас (сатмас). Хәйерне бала-чағаға өли (өләшә) дә чыға. Сушыды — Суынды. Сушымаған (суынмаған) әле саңзасы (камыр ашы, пәрәмәч), қайнар.*

Йөкләтү юнәлешендә -с авазына беткән тамырларга -қыр/-кер кушымчасы ялгану: *Инәсе үскерде (үстерде), атазы үлте дә.*

Мендерү: Сунаң өй башына мендереп қуйалар икә қурчақтарын.

Боерык фигыль. 2 нче зат берлек сан -*ғыл/-гел* кушымчасы ярдәмендә ясала, ул әдәби вариант белән параллель кулланыла: *Қулың белән биргел мәңә. Уқыдық, дигел, хатыңны.*

2 нче зат күплек сан -*ыңнар* кушымчасы белән ясала: *Алар йанына парып килеңнәр* (килегез). *Арбыйча эштәңнәр* (армыйча эшләгез). *Қайтсаңнар* (кайтсағыз) *сәләм әйтеңнәр* (әйтегез). *Әйдәңнәр, кереңнәр* (әйдәгез, керегез).

-*ың/-ең* кушымчасы, хөрмәтләп мөрәжәгать иткәндә, 2 нче зат берлек санда да кулланылырга мөмкин: *Айшәгә әйткән идем, ницек булса да килең, дип.*

Теләк фигыль. Яүштә-чат сөйләшендә әдәби телгә хас теләк формалары кулланыла.

1 нче зат, әдәби телдәге кебек, -*ыйм/-им*, -*ыйқ/-ик* һәм тагын -*ыйқлар/-икләр* кушымчалары белән ясала: *Мин бар* (барып) *қайтыйм*. *Чәй эчеп алыйқлар*. *Тынанып* (ял итеп) *алайқ*.

Сөйләштә каргау формасы да, әдәби телдәгечә, -*ғыры/-гере* кушымчасы белән ясала: *Ай, муйының цыққыры.*

Эчке теләк -*ғы/-ге* + *кил*- формасы белән белдерелә: *Ашағым* (ашыйсым) *килә*. *Сөйләшкесе* (сөйләшәсе) *килми*. *Сөйләгебез* (сөйләсебез) *килми*. *Қысны байға биргесе кели* (бирәсе килә). *Синең үлгең килми* (үләсең килми). *Уха ашағым киле* (ашыйсым килеп) *йөргән идем*.

-*асы/-әсе* + *килә*: *Үләсе килми дә инде, тағы берәз йәшәсәм иде*.

Яүштә-чат сөйләшендә ният -*ғалы/-гәле* + *итә* (яки *йады*) формасы белән белдерелә: *Йасқалы итә* (язмакчы була). *Эчемә сикергәле йады* (эчемә сикермәкче була). *Мәчет салғалы иттеләр* (салмакчы булдылар).

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Яүштә-чат сөйләшенә инфинитивның, барлык себер диалектларындагыча, -*ғалы/-гәле* формасы хас: *Кер йуғалы* (юарга) *кирәк*, *ийне ақтағалы* (акларга) *кирәк*. *Қул себергәле* (сөртергә) *цөпрәк барба* (бармы)? *Пер йыл дигәнце суға цумғалы* (чумарга — су коенырга) *йарамый*. *Нишләгәле кирәк?* — *Торғалы кирәк*. *Сару ашыруға соло сышы эцERGӘЛү кәрәк* (эчерергә кирәк).

-*ғалы/-гәле* формасы яүштә-чат сөйләшендә әдәби телгә хас -*ырға/-ергә* кушымчасы белән параллель кулланыла. Мәсәлән: *Тынанырга кирәк*.

Сөйләштә инфинитивның -*уға/-үгә* формасы да бар: *Селәр йөрүгә* (йөрергә) *цыққан*.

-*мақ/-мәк*: *Йар бирмәк — йан бирмәк*.

Исем фигыль яүштә-чат сөйләшендә дә әдәби телдәге кебек үк -*у/-ү* кушымчасы белән ясала: *Килүшеңнәргә* (килүегезгә) *ничә көн?* *Айылдан айылға йөрү икән*. *Сеңел йуқ дип әйтү йуқ*.

Сыйфат фигыль. Яүштә-чат сөйләшендә сыйфат фигыльнең түбәндәге формалары кулланыла. -*ған/-гән* (үткән заман сыйфат фигыль): *Сықтамаған палаға пирбәйделәр* (бирмиләр).

-*ыр/-ер*: *Малайлар да анта, қыстар да анта, бармақ төртөр урын қалбой*. *Қайтыр бахыт йетте*. *Йупкысының йамар йере дә йуқ*.

Бу форманың исемләшүе күзәтелә: *Андый атай булайбы* (буламы) *дип, үләрдә* (үлгәндә) *балаларына әйткән*.

Күргәнебезчә, мондый очракларда -ыр/-ер формасы -ган/-гән формасына туры килә.

-адаган/-атаган/-атқын — әд. -а торган: *Аж пыжыратаган чугун* — Аш пешерә торган чуен. *Пецән цабадаган қарттар* — Печән чаба торган картлар. *Қату ашырды, сөйлидэгәнем бик күп. Өйләре сапсары йышып қуйатығын. Бу доғалык цәцкә тағадығын.*

Хәл фигыль. Яүштә-чат сөйләшендә дә хәл фигыль формалары, нигездә, әдәби телдәгечә. Аларның формалашуында исә кайбер аерымлыклар да күзәтелә.

Тезмә фигыльләрдә -ып/-еп кушымчалы хәл фигыльләрнең грамматик күрсәткече төшә: *Ни әйт утыраңдар?* — Ни әйтеп (сөйләп) утырасыз? *Қалықтың эштәп йатқаны көрүн тора* (күренеп тора). *Син бескә керәдэгәнсең, ник йуғал киттең* (югалып киттең)? *Ашыр китте* — Авырып китте. *Аал кил* — Алып кил. *Пүгрәпкә майлар төшөр қуйдым* — Базга май төшереп куйдым. *Пыйыл ашлықтарны иртә цәң қуйдық* (чәчеп куйдық). *Циткә парып қар торам* (карап торам). *Мәйсә мама* (әби) *өйдәбә, йуқпа, белмим, хәзер а килерләр* (алып килерләр). *Кер* (кереп) *китәмен дә көләмен. Аны да а* (алып) *кердек. Йөгәр* (йөгереп) *йөргәндә күргән. Сашытқа тутыр* (тутырып) *қуйасың.*

-ганчы/-гәнче формалы хәл фигыль сөйләштә -ғынчы/-генче, -ғынчық/-генчек вариантларында кулланыла: *Аш пешкенче* (пешкәнче) *тынанып алың* (алыгыз). *Қонақтан қайтқынчық малайы ашырған. Маңғайына күмер сөртә, балаңы қарағынчық, қоромға күзе төшә.*

Мондый диалекталь вариантлар бигрәк тә татар теленең мишәр диалектына хас.

Бу формаларның юклыгы -мый/-ми/-бый/-би, -мыйца/-мицә; -быйца/-бицә, -мыйцы/-мице, -быйцы/-бице кушымчалары белән формалаша: *Анча йырың булып йаздырбай утырасың. Басалбыйцы утыра биг озақ. Эшләмиче тормыш пулбай. Пимасын салминча йөрөте.*

-ғач/-гәч кушымчалы хәл фигыльнең төрле фонетик һәм аналитик вариантлары күзәтелә: *Алтын бырошкалар була иде, суғыш башталғаң ыздайт иттек. Цабынған соң* (чабынғаннан соң) *ашырасың ахырысы. Атам мынан инәм биреп қуйғаң, ыризамын, дигән. Қурыққансең* (курыккач) *ул цәңрәп төшкән иде.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр. Яүштә-чат сөйләшендә әдәби телдә кулланыла торган бәйләкләрнең барысы да табыла. Тик аларның фонетик яктан аерымлыклары күзәтелә. Мәсәлән, *мынаң/менәң/ман/бән/пән/белән* — белән, *чақ/цақ* — чаклы, *табатан* — таба, *хәтлек* — хәтле, *сайы/сайын* — саен һ. б. Монда тагын татар сөйләшләрәндә еш очрый торган *була* бәйлеге дә теркәлгән.

Кайбер мисаллар: *Қасанға табатан* (таба) *пер қалата тора иде, шунда үл қалты* (үлеп калды). *Йәйгә чақ* (чаклы, хәтле) *ашырды. Иртә бән* (белән) *үлеп тә қуйды. Тын* (беренче) *цәчен алалар қырығына хәтлек. Күз йәше менән үлде, атазы қырық пиштә генә үлде. Кеше сайын өләп* (өләшөп) *йөри. Былафкыны энә йағы ман асқа қуй. Қайнанәсенә килә бақчаларына була* (бакчасы хакына).

Кисәкчәләр. Сорау кисәкчәсе *ба/бә/ма/мә/бы/бе/мы/ме* вариантларында күзәтелә: *Кәлбәйсеңбә?* — Килмисеңме? *Көрдөңнәрбе?* — Күрдегезме? *Йаулық қызылба, йәшелбә?* — Яулык кызылмы, яшелме?

Йәтим үскән баласыма (баласымы) бу? Қалпақтар болодоғон, селәр күргәнмә? — Калфаклар була торған булған, сез күрдегезме?

Яүштә-чат сөйләшендә дә *ғуй/ғуй/қой/қуй* раслау кисәкчәсе кулланыла: *Тегенцеләр теккәннәр ғуй толоп тоннорны — Толыпларны тегү-челәр теккәннәр бит. Элек була иде қуй (бит) қуштанны (балитәкле) күлмәктәр, мин кидем аны.*

Лексик үзенчәлекләр

Яүштә-чат сөйләшенең үзенчәлекле лексик-семантик системасы формалашкан. Биредә диалекталь лексиканың кайбер тематик төркемнәрен кыскача ғына күрсәтеп үтик.

Рухи мәдәният һәм йолалар белән бәйле сүзләр: *сау-цы — яучы, бау тоду — килең төшергәндә ат юлына аркылы бау сузу һәм бүләк алу, чақыртуға йөрү — коръян ашына йөрү, қырықлау — үлгән кешенең 40 ын уздыру, қыз йыйылышы — аулак өй, қыз бикләү — кыз куенына керү, теләүле аш өсте — ант итү сүзе, бәбәй майы — бала тугач уздырыла торған мәжлес, сип — туйда кода-кодагыйлар тарафыннан кара-каршы бирелә торған бүләк, йыйылыш — мәжлес, қурчақ тиргәү — курчакка табыну (алар қурчақ тиргәп юмер иткәннәр), үбә — өрәк һ. б.*

Туганлык-кардәшлекне белдерә торған сүзләрдән түбәндәгеләрне күрсәтергә мөмкин: *аба — апа, малайақ — яшь бала, мама — үзеннән олырак булған кыз туган яки чит хатын-кыз, тәтә — әти, күкә — 1) эне яки сеңел, 2) үзеннән кече теләсә нинди кешегә эндәшү сүзе, 3) иренең сеңлесе; абалы-күкәле — апалы-сеңелле, йорцо — иренең яки хатынының энесе, балдыс — иренең яки хатынының сеңлесе, йестә — жизни һ. б.*

Кешене сыйфатлы торған сүзләр: *йегет — уңған, булдык-лы (қатын йегет иде, бөтөрәсен эшләй), ғырижа қыңқыру — бүсернең авыртуы, сүзмәкәр — сөйләшүчән, пицәл — рахит, нәкәс — гамьсез (бала турында), йүткерек — туберкулез; кип — кыяфәт (үлгәч тә кибе позылмады), тынану — ял итү, тезә — тез, йабыз — тәбәнәк, цығанак — буын, тартылу — тотлыгу, терсәк — арпа (күздә), танғай — аңкау, тилә — үкчә, үкчә асты, тумық — тез капкачы; тубык сөяге; ныжы — кәчеркә, цымца бармақ — чәнчә бармак, табац — уч төбе, төндөр — чукрак һ. б.*

Хужалык эшләре: *йороқ — кәтүк, тап — йомычка, қап — капчык, моғол — чүмәлә, нәжүм — тирес, герәдә — 1) яшелчә бакчасы, 2) түтәл; гөрсемән — ишкәк, қадырық — чардуган һ. б.*

Йорт-жир, каралты-кура: *аран — абзар, шыңғырақ — кыңгырау, типше — жәенкерәк күәс, төйөз — туз савыт, көпкә — (жылы) абзар, сәке — киштә (полка) (сәке йасап йуғары қуйасың әйбер-қараны), күшәгә — чаршау, сәкәлүк — уклау, аш тақтасы — куна тактасы, чара — жылпуч, кәзүңке — чолан, көликә — кисәү агачы, табатан — таба, күмер қайғысы — кыскыч, синәк — веранда, аграт — ишегалды (чагышт.: урта диалектның пермь сөйләшендә дә шулай ук) һ. б.*

Аш-су белән бәйле сүзләр: *былау — плов, лүпсә — кипкән шо-мыртны иттарткычтан чыгарып, шикәр кушып ясалған ашамлык, шөпшәрә — пилмән, цамца//саңза — торпоча, аш — токмач, орбақ —*

көрпә, *пирәженик* — ярты таба зурлыгындагы пирог, *хәлвә* — камырын токмач рәвешендә кисеп ясалган чәкчәк, *чемелдек* — сызык (*хәзер туфымнык, чемелдекне ашамыйлар*), *бәдер* — төче күмәч, черек бәрәңге күмәче, *пыштак* — эремчек, *туража* — чүпрә, *чүшәлә* — пирог, бөккән һ. б. ясау өчен, кунага куеп чыккан камыр кисәге һ. б.

Киём-салымны белдерә торган сүzlәр: *кибәц* — түбәтәй, *тағайа* — бүрек, *күгезмәк* — жилет, *байбақ* — оек, *арты йырмачлы* — арты ерык (юбка), *лунтай галуш* — тукуманы сырып эшләнгән һәм галош белән киелә торган аяк киеме, *чәрки* — күн аяк киеме, *уйықлы пима* — чуар итек, *әйкәл* — хәситә, *эцқор* — билбау, *миләй* — бияләй, *қуштанлы көйнәк* — балитәкле күлмәк һ. б.

Терек һәм терек булмаган табигать белән бәйлә сүzlәр: *бок/бөк* — кыр, басу, *қаған* — вак агачлы алан, *утырац* — әрәмәлек (*тойоқ йәй йөрдөләр сыйырлар утырацта*), *қойо* — бәке; *апсақ* — усақ, *этпорон* — гөлжिमеш, *йоморт* — шомырт, *күгемә* — кара жыләк, *мәшкә//қуй* — сарык, *йола* — кикрик, *мыжық* — пәси, *боға* — үгез, *торбоқ* — тана бозау, *чалғай* — кычыткан, *қаштак* — пешмәгән (жыләк, карлыган һ. б. турында), *қызық* — кедр (агачы һәм чикләвеге), *пыйас* — суган һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

песнең саманта қацырып китәләр иде// соратып алганда әти-әнидән килеп сорый/ кийәүнең туғаннары/ быраты килә сауцы булып// зур йомошман (белән) килдек/ ти// әңкәйләр ыриза булбай/ ыризабасын/ йуқпа/ бирәләр/ байға (иргә) биргесе кели// цын элеке шикелле булды/ кәлбәне дә пешерәләр// мин үзем тә бардым сауцы булып// икәү киттек// син баштусын/ син сөйлә/ тимен// керәйләр/ ылақ-салақ сөйлибез/ теге ыштан цығарып қуйған// селәрнеңке (сезнең) Мәймүнә дигән қызығыз бар икән// тойларны да салышып китәләр// сип/ подарок ансы/ сип/ бар нәрсәне бергә сип тиләр// периданны үзеңнәр беләсеңнәр// салымға йә булса бер тай бирербез/ тиләр// нүгәрләр (кияү егетләре) киләләр/ қыз ишек шиләннән (ярык) генә йегетне күрә// атам мынан инәм биреп қуйғац ыризамын дигән// қызны күцереб алып қайталар// қызрак ашы булған// йә боға (үгез)/ йә тана суйғаннар/ цәй ашлары пешерә торған// қысты алып киттеләр// йегет йақта той боло ғой (бит)// телем дә килби қазанныңда сөйләшкәле// қышын цана/ шыңғырақтар (кыңғыраулар) мыннан алып китә// қодацалар әпкерәләр// озон көйнәк/ озон цацақтуларны шәлләр бәйләп/ бәлтә/ аяқта ату (читек)/ кейәүдә пизун (хром) үтек...

Сөйләүче: Абдрашитова Зәйнәп, 1917 елгы
Том өлкәсе, Том районы, Тактамыш авылы
1996 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

озон кигәннәр қыстар да/ бестең инәйләр элеккецә кейгәннәр// камзул йеңсез/ пелүштән/ инәмнәр үскәндә киде микән// моннан қаймәләп тегелгән итәге// озон йеңле күлмәк/ түш йабық/ йақалары қаптырылған/ түшең ацық булбасын// өйрәңгәле тырышапыс/ пестән тә әбиләр бик йәмсес пулған// йебәк шәл// озон цуқта (чуклы)/ күптермә-күптермә иде// минең күгелчемрәг иде/ күптермәле (кабарып тора торған)// қалфақны энжесенә була сүтеп бетерделәр// кәпәц кебек түгәрәген кәлпәк тийәләр иде// кәлпәкне генә кийә дә шәл йабына// элек була иде қуштанны (балитәкле) күлмәктәр/ матур иде/ мин кидем аны/ қайсы өц була торған// онытыпмын/ тәймәле була иде/ қаптырмалы// алтын бырошкалар була иде/ соғыш башталғац ыздайт иттек/ йуқ хаққа бирдек/ ташы йанып тора иде йөзекнең/ ирләрнеке балдақ// беләзекне мамайлар (әби, карчык кеше) кигән/ көмеш булған/ таштулары

(ташлылары) да була иде/ тезелеп-тезелеп киткән ташту була торған// цәц толымын линтылаб ишә идек/ тәңкәләр вақ қысцақларда (кыз балалар, яшь кызлар) була иде// зур түгәрәк алқалар иде мамайларда/ дутый (өрдерелгән юка пыяладан эшләнгән) мәржән// қалфақ парқет (бәрхет)/ төрлүцә энзеләр теккән// күкрәкцә (борынғы бизәнү әйбере: туқымага тәңкәләр, асылташлар тегеп эшләнә/ муенга тагып күкрәк турысына киелә) өстән кийә торған/ төрле тәңкәләр сапту (саплы)/ муйынга артқа элеп қуйа торған// әйкүл (әлкой — хәситә: тәңкәләр, асылташлар тезеп ясалған, бер иңбашыннан икенче култык астына киелә торған бизәнү әйбере) булған/ уқа белән/ киң генә/ аңа тужы матур көмеш тәңкәләр/ ақцалар/ ташлар тезә торған/ урта халық кийә торған қайа булса барғанда// әлқой/ монта доғалығы инәмнеңке дә бар иде/ маманыңқы да/ қыйыш пула// доғалықлар тагып қуйа торған/ қушып тегелеңгән/ төрлөцә итеп цигелеңгән/ өстә матур// көн дә кийә торған/ астан йөри торған күкрәкцә дә була торған// цәцкә үрәләр иде тәңкәләр сабақту/ бер-берсенә йалғанып/ кем өчне/ кем дүртне// цулпысы бар иде әбиймнең/ цулпы вақ қына тәңкәле/ уртада ағыйық (ахак)//

Сөйләүче: Диләфруз Шагивалеева, 1929 елгы
Том өлкәсе, Том районы, Тохтамыш авылы
1996 ел. Язып алушы: Д. Б. Рамазанова

иң әвәл өц бырат булған/ Қурбанбаевлар қалған шулардан// алар қурчақ тиргәп бәйрәм иткәннәр/ қурчаққа табынғаннар себерәкләр// қурчақларын тегеп/ кийендереп/ қайа кәритәгәме утыртқаннар// сунаң (соңыннан) өй башына мендереп қуйалар икә// бәйрәм йетсә аптешеп кийендергәннәр/ тегеннәр теккәннәр// себерәк халықы қурчақ қалықы тийәләр// қурчақның бөтен йерен тегәләр иде/ цәцне тунның йөнөн кисеб алалар/ қурчақның башына тегәләр// қурчақны қайа бала-цаға уйный/ шунда сақлайдығын/ түр (сәке) озон/ өй эце буйына/ анда қурчақ түрдә тора//

Сөйләүче: Фасхутдинова Нәсимә, 1924 елгы
Том өлкәсе, Том районы, Яүштә авылы
1996 ел. Язып алушы: Д. Б. Рамазанова

КАЛМАК СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Кемерово өлкәсе Юрга районы Кышлау (русча: Зимник), Сарсаз, Яшкин районы Тумаел (Юрты Константиновка) авылларында таралған, төньяктан яүштә-чат сөйләше белән чиктәш.

Калмак сөйләше татар теленең том диалектына карый. Ул себер диалектлары буенча зур белгеч, телче галимә Д. Г. Тумашева тарафыннан беренче башлап өйрәнелә һәм мөстәкыйль сөйләш буларак фәнни нигездә тасвирлана.

Тәкъдим ителә торған тасвирлама Д. Г. Тумашева хезмәтләре (1968; 1977) һәм автор Д. Б. Рамазанова тарафыннан Т. Х. Хәйретдинова, Ф. С. Баязитова белән берлектә 2003 елда уздырылган экспедиция материаллары нигезендә язылды.

Бу төбәккә һәм югарыда атап кителгән авылларга мишәрләр күпләп килеп утырганнар. Алар калмак сөйләшенә зур йогынты ясаганнар. Нәтижәдә традицион сөйләшкә хас үзенчәлекләрнең системалылыгы берәз жимерелгән. Бу процесста әдәби телнең дә роле зур булган. Бүгенге көндә сөйләштә әдәби телгә якынлык һәм мишәр диалекты белән уртак үзенчәлекләрнең активрак күзәтелүе менә шулар белән аңлатыла.

Сузыклар. *а* авазы, мишәр һәм күпчелек себер сөйләшләрендәге, урта диалектның дөбъяз, нократ, пермь, керәшен сөйләшләрендәге кебек, иренләшү төсмере булмаган, ачык аваз булып әйтелә: *ат, агач* — урман, *баш бала* — гаиләдә беренче бала һ. б.

Сузыклар өлкәсендәге башка үзенчәлекләр аваз тәңгәллекләренә, төрле комбинатор үзгәрешләргә кайтып кала.

Бер төркем сүзләрдә һәм фигыль формаларында әдәби телдәге *ы* авазына *а* сузыгы туры килә: *сушақ* — *сушык* (суык), *барба* — бармы, *қырғыссыңба* — кыргызсыңмы, *утыртарға* — утыртырга, *барарсыз* — барырсыз, *алар идем* — алыр идем, *күрәр* — күрер — карар һ. б.

ы~а түбәндәге очракларда теркәлгән: *йаңы* — йаңа (яңа), *қызылчы* — диал. қызылча — чөгендер; *барғынчы* — барганчы, *чыққынчы* — чыкканчы, *қызарғынчы* — кызарганчы һ. б.

Тамырларында *у, о* иренләшмә сузыклары булган сүзләрдә аннан соң килгән иҗектә **о~а**: *туқсон* — туксан, *тусқон* — тузган, *ойнойдо* — уйнайды — уйный.

ы~у: *бы* — бу һ. б.

Сөйләш өчен характерлы үзенчәлекләренәң берсе — сузыкларның гомумтөрки системасы, нигездә, сакланып килү. Бу исә түбәндәге тәңгәллекләрдә чагыла.

Әдәби телдәге киң әйтелешле *ә* авазы урынына сөйләштә аның таррак әйтелешле, әдәби *ә* һәм *и* авазлары арасында торган варианты кулланыла (биредә без аны шартлы рәвештә *э* хәрефе белән күрсәтәбез). Бу вариант әйтелеш ягыннан берәз дифтонгоид характерда булуы һәм озынрак яңгыравы белән дә үзенчәлекле: *инәм* — инәм, *эртэрэк* — иртэрэк, *йэлэклар* — җиләкләр, *бэлгә* — билге, *нэ менэ кэлдеңэр* — нәрсә белән килдегез, *белгәнемде* — белгәнемне һ. б.

Шунысы характерлы, *э* авазы тамырдагы *и* сузыгына да тәңгәл килә, шуның белән бергә, еш кына әдәби вариант үзе дә әйтелә: *мэн/мин* — мин, *эр/ир* — ир, *кэленчэк* — киленчэк, *йэндү* — җиңле һ. б.; *бэйлэгән* — бәйләгән, *мэлэй* < мälэй — бияләй, *үткэзип* — үткәзеп — үткәреп.

э (е)~и: *керпеч* — кирпеч, *кебит/кэбит* — кибет һ. б.

и~э (е): *тигермән* — тегермән, *эйбир* — әйбер һ. б.

и~э: *эйбит* — әйбәт, *бэйлиген* — бәйләгән, *иртигә* — иртәгә, *бетергин* — бетергән, *бэйримнир* — бәйрәмнәр, *эйбирлирне* — әйберләрене, *кердиңәрмү* — кердеңнәрме — кердегезме һ. б. (касыым сөйләшендә дә шулай ук).

э (е)~ә: *күгешен* — кигәвен, *күкрәкче* — күкрәкчә, *менен* — белән һ. б.

ә~э (е): *күпмә* — күпме, *эйләндерәгә* — әйләндерергә һ. б.

ә~и кайбер сүзләрдә, фигыль формаларында күзәтелә: *йөрәсез* — йөрисез, *мән* — мин һ. б.

Калмак сөйләшендә хәзерге татар әдәби телендәге *у, ү* авазларына — *уо, уо, ә о, ө* авазларына *у, ү* сузыклары тәңгәл килә. Бу күренеш — шактый системалы характерда.

уо/о~у: *қуой* — куй — сарык, *қол* — кул, *зор* — зур, *боға* — буга — үгез, *алабода* — алабута, *йоқа* — йука (юка), *орлау* — урлау, *ойнойдо* — уйный һ. б.

ʏ/ø~ү: *кʏөн* — күп, *бөгөн* — бүген, *төштөк* — түшлек, *чөбрөк* — чүпрөк; **у~о:** *сурату* — сорату, *куңгыз* — коңгыз; **у~ау:** *шулау* — шаулау *h. б.*; **ү~э (е):** *чәйнүк* — чәйнек *h. б.*; **ү~ө:** *йүткерү* — йөткерү *h. б.*; **ү~ә:** *чебрүк* — чүпрөк, *йәйү* — йәйәү (жәяү), *үлүн* — үлән *h. б.*

Сөйләш өчен характерлы үзенчәлекләрнең берсе — 2 һәм 3 нче иҗекләрдәге *ә—а* сузыклары урынына *ө—о* ирен сузыклары әйтелү (чагышт.: **о~а** тәңгәлләге): *көрөк* — көрәк, *йөрөк* — йөрәк, *үкчө* — үкчә, *сөйлөп* — сөйләп, *көбрөк* — күбрәк, *кийөнтө* — көйөнтө (көянтө), *албом-нор* — альбомнар, *күгүзмөк* — күгезмәк — камзул, *күркө* — күркә.

ө~э, о~а күренешләре беренче иҗектә иренләшмә авазлар килмәгәндә, соңгы иҗектә генә дә булырга мөмкин: *бездекенчө* — безнекенчә, *кирөк* — кирәк, *сийләжәм* — сөйләшәм, *кийнок* — күлмәк, *сийлөр* — сөйләр *h. б.*

Мисаллардан күренгәнчә, аларның күпчелегенең чыганак формасы тамырында ирен-ирен сузыклары булган.

Сыйфатлар азагындагы һәм *-лы/-ле* кушымчасындагы *ы—е* сузыкларына *у—ү* авазлары тәңгәлләшә: *олу* — олы, *кечү* — кече, *қату* — каты, *ачу* — ачы, *сазу* — сасы, *изү* — эссе, *табанну* — табанлы — үкчәле *h. б.*

Иренләшү гармониясе. Бу күренеш, беренче чиратта, 2 нче, 3 нче *h. б.* иҗекләрдәге сузыкларның иренләшүе һәм тамырдагы иренләшмә авазларга охшашлануында чагыла: *көпрөк* — күбрәк, *чөгөн* (перм. *чөгин*) — чуен, *соқмо* — сукма — килесап, *өлчөйткөн* — үлчи торган (булган), *сөйлөр* — сөйләр, *көкөм* — күкәм (үзеннән кечерәкләргә, эне яки сеңелгә эндәшү сүзе), *болғондор* — булгандыр, *қоноқтор* — кунактар, *болғон* — булган, *торо* < тура — туры, *молло* — мулла, *тоқозно бөтөргөн көрөсөң* — тугызны бетергән күрәсөң, *қоштонно* — куштанлы — киң балитәкле, *туқтодомо* — туктадымы, *ойнойдо* — уйнайды — уйный *h. б.*

Билгеле бер төркем сүзләрдә *ы—е* авазлары иренләшә: (кире ассимиляция булса кирәк) *қошқо көн* — кышкы көн.

Аңкау гармониясе. Алгы рәт сузыклары урынына арткы рәт сузыкларын куллану: *быжырадық* — пешерәбез, *қуқай* — күкәй, *тадау* — диал. тәтәү — әти, *тыт* — диал. тет — карагай, *қычу чанақ* — кечкенә чана, *йунату* — йүнәтү (юнәтү), *чынча* — чәнчә (бармак) *h. б.*

Түбәндәге сүзләрдә киресенчә күренеш, ягъни арткы рәт сузыклары урынына алгы рәт сузыклары кулланыла: *чөгөн* — чуйын, *мәркүп* < морковь — кишер, *әрзән* — арзан, *сүкрәнү* — сукрану *h. б.*

Рәт гармониясенең бозылу очраklары табыла: *эшл'эды* — эшләде, *кийнок* — күлмәк, *иноу* — инәү — әни *h. б.*

Авазлар төшү. *ы—е* авазлары төшә: *тороснан* — турысыннан, *эжегәнән* — ишегеннән *h. б.*; *аузын* — авызын (авызын); *а: баллар* — балалар *h. б.*

Сузыклар өстәлү. *ә: тезә* — тез, *е: керетмичә* — кертмичә.

Дифтонглар. *-өй* дифтонгы, татар әдәби телендәге кебек үк, үзе әйтелә: *көйөнтә* — көянтә, *төйәп* — төяп, *өй*, *сөйәк* — сөяк, *сөйләжәм* — сөйләшәм, *төймә* *h. б.* Шул ук вакытта: *өрәтү* — өйрәтү.

Фигыльләрдә әдәби *-ый/-и(й)* дифтонгының борынгырак *-ай/-әй* варианты кулланыла: *белмәйем* — белмим, *йасайдық* — йасыйбыз (яыйбыз), *ашайсын* — ашыйсың, *болмайчы* — булмыйча *h. б.*

Әдәби телдәге *y—y* авазларына калмак сөйләшкендә *-ou*, *-öy* дифтонглары тәңгәл килә; бу очракта киләсе иҗекләрдәге *ы—е* сузыклары иренләшү гармониясенә бирелми: *оуқытты* — укытты, *өүтек* — үтүк, *оурус* — урыс *h. б.*

Ачык иҗек оештыра торган *и* авазына *-эй* дифтонгы тәңгәл килү очраklары күзәтелә: *эней* — эни, *дейдең* — дидең, *этей* — эти *h. б.*

Тартыклар. Калмак сөйләшкендә тартыкларның әйтелеше әдәби телдәгечә. Шулай да бу өлкәгә караган түбәндәге үзенчәлекне күрсәтеп үтәргә кирәк.

Күпчелек себер сөйләшләрәннән аермалы буларак, калмак сөйләше *ч*-лаштыручы сөйләш булып тора, *ч* авазы шартлау элементы булган кушык аваз булып әйтелә: *мчиләк* — чиләк, *мчәмчә* — чәчә, *барғамч* — баргач, *мчанаң* — чана, *мчардык* — чардуган, *пәлемч* — бөлеш, *пемчән* — печән, *қунымч* — куныч, *қызылмчы* — чөгендер, *тадармча* — татарча *h. б.*

ч авазының яңгырау пары *ж* авазында да шартлау элементы күзәтелә, тик бу күренеш, ассызыклап үтәргә кирәк, нигездә, сүз башында, аерым сүзләрдә генә урын ала һәм бик сирәк очрый.

Башка үзенчәлекләр тартыклар арасындагы тәңгәллекләргә, төрле комбинатор күренешләргә *h. б.* кайтып кала.

Билгеле бер төркем сүзләрдә һәм формаларда *б~м*: *иске-босқы* — иске-москы; *салбаған* — салмаган, *қалбады* — калмады, *бирбэйте* — бирми, *бэрбэделэр* — бирмәделәр, *кибәдек* — кимәдек *h. б.* (саңгыраулардан соң юклык кушымчасы *-па/-пә* вариантында кулланыла: *чәчпәделэр* — чәчмәделәр, *чықпас* — чыкмас *h. б.*); *барба?* — бармы? Шулай ук: *итпәк* — икмәк.

Түбәндәге сүзләрдә *м~б*: *муз* — боз, *мэлэй* — бияләй, *мелен/менен* — белән.

Бер төркем төрки-татар сүзләрендә *п* авазы борынгы әйтелешне чагылдыра: *керпек* — керфек, *йапрак* — йафрак (яфрак) *h. б.*

Алынма сүзләрдә исә *п~ф*: *зәғыйп* — зәғыйфь, *мәркүп* < мәркүф < морковь — кишер, *партук* < фартук — алъяпкыч, *сапер* — сәфәр, *Чәпар* — Жәгъфәр (Ягъфәр).

Алынмалардагы һәм *пешерү* сүзендәге *п* авазының яңгыраулашу очраklары бар: *Wапа* — Вафа, *Бәрқийа* — Фәрхия (*ф > п > б*), *бығырадық* — пешерәбез *h. б.*

н~ң 2 нче зат хикәя фигыльләрдә (кушымчадагы этимологик *н* саклана): *йәшсен* — яшьсең, *ашайсын* — ашыйсың, *тығасын* — тыгасың, *аузын тотасын* — авызын тотасың *h. б.*; иялек килеше кушымчасында: *анын* — аның, *песнен* — безнең, *абаудын* — апамның *h. б.*

Алмашлыкларның чыгыш килешендә сүз азагында *ң~н*: *анаң* — аннан, *минәң* — миннән, *тегенәң* — тегеннән *h. б.* Шулай ук: *сушынаң* — соңыннан.

ч авазы сүз башында *й (> ж)* авазына тәңгәлләшә: *Чәқпәр* < Жәгфәр (Ягъфәр), *чан* — жан *h. б.*; *Гөлчан* — Гөлҗиһан, *арчақ* < арҗак — арйак (аръяк) *h. б.* Мондый күренеш сирәк.

Калмак сөйләшенә дә *й*-лаштыру хас: *йаулык* — яулык, *йәйәү* — жәйәү (жәяү), *йәйен* — жәйен (жәен), *йөрү*, *йийыштырды* — жыйыштырды (жыештырды) *h. б.*

Татар теленең үз сүзләрендә *қ* авазы үзе саклана: *қан* — хан, *қатын* — хатын, *йақшы* — яхшы *h. б.* Гарәп-фарсы алынмаларында ешкына *қ~х*, ә сүз азагында *х* бөтенләй төшә: *қабәр* — хәбәр, *ника* — никах *h. б.* *қ~х* чагыштырмача сирәк очрый.

Шуның белән бергә, калмак сөйләшенә дә, башка күпчелек сөйләшләрдәге кебек үк, *қ/к* авазларын спирантлаштыру хас: *Орхийә* — Оркыя, *тырах* < тырак — тракт, *тахйа* — такыя — бүрек *h. б.*

Татар теле һәм аның сөйләшләре өчен дә ят фарингаль *h* авазы төшә: *аман* — һаман, *ава* — һава, *Әдийә* — Һәдия, *уш* — һуш, *Зәрә* — Зөһрә, *тәрәт* — тәһарәт, *Гөлчан* — Гөлҗиһан, *Майсинә* — Маһизифа *h. б.*

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. *б~ч*: *бирқану* — чиркану; *м~н*: *тырмақ* — тырнак; *мд~мн*: *имдәргә* — имнәргә, *белгәнемде* — белгәнемне *h. б.*; *н~л*: *тешнәү* — тешләү; *з~д*: *изән* — идән; *й~ң*: *мийә* — миңа, *сийә* — сиңа; *ч~ш*: *пәлеч* — бөлеш; *й~ш*: *йоморт* — шомырт; *ш~с*: *Шәмши* — Шәмси (Шәмсетдин) *h. б.*; *ш~к*: *қыйыш* — кыйык (кыек); *қ~у*: *чолғақ* — чолгау; *к~б*: *көдрә* — бөдрә.

Калмак сөйләшендә яңгырау тартыкларның кулланылышы, башка себер диалектларынан аермалы буларак, нигездә, әдәби телдәгечә: *Зәрә* — Зөһрә, *зәғыйп* — зәғыйфь, *бәйрим* — бәйрәм, *белгәнемде* — белгәнемне *h. б.*

Шулай да, бик сирәк кенә, яңгырауларның саңгыраулашу очраklары теркәлдә: *тоқоз* — тугыз, *пестеңке* — безнең, *йурқан* — йурган (юрган), *Көлчийан* — Гөлҗиһан, *анта* — анда, *кәбәч/кәпәч* — түбәтәй, *Майсинә* — Маһизифа *h. б.*

Ике сузык уртасындагы *с*, *ш*, *т* саңгырау тартыкларын яңгыраулаштыру актив. *с*: *сазу* — сасы, *изү* < исе — эссе, *қозоқ* — диал. косок — эрбет чикләвеге, *қайзы* — кайсы, *йазау* — йасау (ясау) *h. б.* *ш*: *шежә* — шешә, *пәжерү/быжыру* — пешерү, *қыжын* — кышын, *йомжақ* — йомшак, *тырыжадық* < тырышадық — тырышабыз, *сөйләжәм* — сөйләшәм, *йәжел* — йәшел (яшел) *h. б.* *т*: *тадарча* — татарча, *қадын* — хатын, *бырады* — браты — энесе, *тадау* — диал. тәтәү — әти, *йарадам* — йаратам (яратам), *алабода* — алабута, *аду* — диал. ату — читек *h. б.* *к*: *күгерт* — күкерт — күк күкрәү, *йоғы* — йокы *h. б.*

Ике сузык уртасындагы *ғ/г* авазлары редукцияләнә яисә аларга *w* соноры тәңгәлләшә: *ушыз* — угыз, *тәшермән* — тегермән, *теге/теге* — теге *h. б.*

Авазларның охшашлануы (ассимиляция). Тел очы *н* тартыгы үзе алдындагы авазларга өлешчә охшашлана: *бездеңке* — безнеке, *көштөңкө* — көштнеке — итнеке *h. б.*

Саңгырау (*w*, *к*) тартыклардан соң килгән күплек һәм башка кушымчалардагы *л* соноры үзеннән алдагы саңгырау авазларга охшашлана, ә сонорлардан соң яңгырау *д* авазына күчә: *кийнөктөр* — күлмәкләр, *йәштәр* — яшьләр, *чәчкәндәр* — чәчкәннәр, *йалдыйлар* — яллыйлар, *сыстай* — сызлый, *эштәдек* — эшләдек, *қорсақтау* — корсаклы, *йәңдү* — жиңле, *ништәй* — нишли, *туқтау* — туклы — туклыклы *h. б.*

Кире һәм тулы ассимиляция очраklары түбәндәге сүзләрдә теркәлгән: *менен* — белән, *чөчө* — төче, шулай ук: *бессең* — безнең, *колосса* < колодец (кое) *h. б.*

Авазларның охшашсызлануы (диссимилляция): *бер ләт* — бер рәт, *қылбағыш* — көнбағыш, *чөмөш/чүмеш* — чүмеч, *чычқан* — тычқан, *орыччы* — русча һ. б.

Тартыкларның төшүе. *л, н*: *исәгән* — исләгән — абайлаган, хәтердә тоткан, *муча* — мунча, *күптә йук* — күптән юк — күптән түгел, *йугату* — йугалту (югалту) һ. б.; *т*: *асында* — астында; *тырах* < тракт, *сирбан* — сервант; *ғ*: *йома* — жомга; *ш*: *күгөөн* — кигәвен (кигәвен); *й*: *чинақ* — чынайак (чынаяк).

Икеләтелгән авазлар кыскара: *минән* — миннән, *араснан* — арасыннан, *анан* — аннан, *авзынан* — авызыннан, *килгәнәр* — килгәннәр, *әлә* — әллә, *изү* < исү — эссе һ. б.

Тартыклар өстәлү. *с*: *сәшәләп* — әшәләп (әвәләп). *қ*: *чанақ* — чана. *г*: *илгәк* — иләк. *т*: *йелткә* — жылкә. *к*: *экке* — ике. *қ/к*: *хәтлек* — хәтле, *йеткенчек* — житкәнче, *қайтқынчық* — кайтканчы.

Этимологик л саклану: *толтырба* — тутырма, *өлтөргөн* — үтергән.

Авазларның урыны алмашыну (метатеза) очрақлары бар: *чолоқ* < чолка — оек, *курчук* < крүчок — рус. крючок, *чөпчәрә* — диал. чөчпәрә — пилмән, *бала-барқа* — диал. бала-бакра — бала-чага һ. б.

Морфологик үзенчәлекләр

Исемнәр. Исем сүз төркеменең грамматик категорияләре, аларны белдерә торган чаралар, нигездә, әдәби телдәгечә. Шулай да, калмак сөйләшендә бу өлкәдә дә характерлы үзенчәлекләр табыла.

Иркәләү-кечерәйтү сөйләштә татар әдәби теленә хас *-қай/-кәй*, *-чық/-чек* кушымчалары белән белдерелә: *Мәрхүмкәй*, *инәм сүли иде*.

Бу кушымча ярдәмендә диалектизмнар да ясалган: *әчегәй/ижекәй* — корт (кызарганчы кайнаткан эремчек), *саргай* — сарана, *эшләкәй* — тел кереше, *чалқай* — кычыткан һ. б.

Кеше исемнәренәң кыскаруы һәм аларга *-й*, *-ук/-үк*, *-қай/-кәй*, *-ч*, *-ш* иркәләү-кечерәйтү кушымчалары ялгану күренеше бар: *Сибай* — Сибгатулла, *Баркай* — Барый, *Вәсүк* — Вәсимә, *Мәтүк* — Мәдинә һ. б.

Мөрәжәгать итү, эндәшү формасы, тау ягы керәшеннәре һәм себер сөйләшләрәндәге кебек, *-ау/-әү* кушымчасы белән ясала: *бабау* — бабай, *мамау* — әби, *абау* — апай, *тәтәү/тадау* — әти, *инәү/инау* — әни һ. б. *Ғәйшә мамау дийәдек без* — Без Гәйшә әби дибез.

Нисбәтлек белән бәйле үзенчәлекләр. Калмак сөйләшендә гомуми нисбәтлекне белдерә торган *-ныңы/-неке* кушымчасы, әдәби һәм тарихи тулы вариантта да кулланыла. Әдәби телдән аермалы буларак, ул, хәбәрлек составында түгел, бәлки аергыч булып килә. Мәсәлән: *Қандықныңы төбен ашайлар* — Кандыкның (Себер ягында үсә торган үлән) тамырын ашыйлар. *Чын қалмақтардыңы сөзләрен өжөтөп* — Чын калмакларның сүзләрен ишеткән.

-ныңы/-неңке/-ныңы/-неке кушымчалы аергычлар еш кына инверсияләнәләр: *Уйықлы-чийықлы қунычы атунықы* — Читекнең кунычы каюлы-каюлы.

Сан категориясе. Калмак сөйлөшөндө бу категориянең ясалышында үзенчөлекле күренешләр бар. Әдәби телдәге кебек, ул *-лар/-ләр*, борын авазларына беткән сүzlәрдән соң *-нар/-нәр* кушымчасы белән ясала. Шунысы характерлы, күплек кушымчалары иренлөшү гармониясенә буйсыналар һәм еш кына иренлөшкән вариантта (*-тор/-төр/-нор/-нөр* һ. б.) да кулланылалар. Традицион сөйлөштә аның ассимиляциялөшкән вариантлары да күзәтелә. Мәсәлән, саңгырау авазларга беткән сүzlәргә күплек кушымчасының *-тар/-тәр/-тор/-төр* вариантлары ялгана: *ал'бомнор* — альбомнар, *қоноқтор* — кунаклар, *йәләктөр* — жыләкләр, *йәштәр* — йәшләр (яшьләр), *аттар* — атлар һ. б.

Соно́р яки яңгырау авазларга беткән сүzlәргә әлегә вариантының яңгырау төре ялгана: *өлөндөр* — үлөnnәр, *балдар* — баллар (бал — мөд).

Икенче ижектәге киң әйтелешле авазлар тарая, мондый очракларда бу сүzlәргә ялганган күплек кушымчалары да тар вариантта әйтелә: *бәйримнир* — бәйрәмнәр, *әйбирлир* — әйберләр, *балылыр/баллыр* — балалар һ. б.

Килеш категориясе. Иялек һәм төшем килешләре, әдәби *-ның/-нең*, *-ны/-не* кушымчасы белән беррәттән, *-тың/-тең*, *-ты/-те* (саңгырау авазлардан соң), *-дың/-дең* (соно́р яки яңгырау авазлардан соң) вариантлары ярдәмендә ясалырга мөмкин, тик бу күренеш, нигездә, өлкән буын вәкилләре сөйлөшөндө күзәтелә: *Әле ничте бозадық* — Әле мичне сүтөбез.

Юнөлеш килештә саңгырау авазга беткән исемнәргә яңгырау варианттагы кушымча ялганырга мөмкин: *Абасы көйөгә урысга* (руска) *чықты*.

1 нче һәм 2 нче зат берлек сандагы тартымлы исемнәр төшем килешөндө кыпчак тибында да (*-ны/-не*), угыз тибында да (*-ы/-е*) формалашырга мөмкин, тик мондый күренеш сирәк очрый: *йоломо/йоломны* — йулымны (юлымны). *Күземе қан йәйде* — Күземне кан басты.

Алмашлыклар. Аларның составы, төркемчөләрөнөң ясалышы-төрлөнөше калмак сөйлөшөндә дә, нигездә, әдәби телдәгечә. Шул ук вакытта кайбер аерымлыклар да бар.

Нисбәтлек кушымчасы алмашлыкларда да *-ныңқы/-неңке/-нықы/-неке/-дыңқы/-деңке/-тыңқы/-теңке* вариантларында күзәтелә, бу кушымчаны алган алмашлыклар, әдәби телдәгечә хәбәрлек составында түгел, ә бәлки аергыч ролендә киләләр. Мисаллар: *Анықы* (аның) *қызы Алабуғада тора. Мәнеңке адам-инәм оуқығаннар* — Минем ата-анам — укыган кешеләр. *Сәнеңке инәң қалмақма?* — Синөң әниөң калмакмы? *Бездеңке ал'бомнор бар* — Безнең альбомнар бар.

Зат алмашлыклары: *мән/мән/мин* — мин, *сән/сән/син* — син, *ал/ул* — ул, *пес/бес/бесләр/без* — без, *сез/сезләр/сләр* — сез, *улар/алар* — алар. Мәсәлән: *Мән ләчинкәле туғач йарадам* — Мин эчле кабартма яратам. *Сезләр (сез) килү алнында ғына туқтады йамғыр. Уларға барғанда мамауға да кердем* — Аларга барганда әбигә дә кердем. *Сләр қоноқтор болодоларма?* — Сез кунаклар буласызмы? *Мән сурадым анан* — Мин аннан сорадым.

Алмашлыкларның төрлөнөше. *Мин, син* алмашлыкларының иялек килешөндә тамырдагы *-н-* төшә һәм түбөндәге вариантлар

барлыкка килә: *мийең/мийң/минең* — минем; *сийең/сийң/синең* — синең, *аның/ааң/аң* — аның. Мәсәлән: *Мийең әтийем ашылдыңқы* (авылныкы). *Минең инәм дә эштәде* (эшләде). *Сэнең дә баллар алтаума?* *Мийң* (минем) *бер малайым да киткәне йуқ.* *Минең тәтәм анда эштеды, күрөзен* — Минем әтием анда эшләде, күрәсең. *Мийң кийнок қоштонно* — Минем күлмәк балитәкле. *Аң* (аның) *йанына қалық йөрөткән* (йөри торган) *иде.*

Иялек килешендә сөйләшкә хас охшашлану күренеше чагыла: *Сездеңкеләр алар* — Сезнекеләр алар. *Бессең мамау ника оуқытты* — Безнең әби никах уқытты.

Мин, син зат алмашлыклары юнәлеш килешендә *мәңә/миңә/мийә, сәңә/сиңә/сийә* формаларында кулланыла: *Эреңә мамау* (әби) *булгач, мийә дә мамау* (миңа да әби) *була.* *Сәңә дә кәрөкпө әпәй?* — *Сиңа да кирәкме ипи?* *Иртән көн болбасба сиңә* (булмасмы сиңа).

Ул зат һәм күрсәтү алмашлыгы юнәлеш килешендә *аныңа* формасында да ясала (чагышт.: пермь сөйләшендә мондый форма барлык зат һәм күрсәтү алмашлыкларында күзәтелә): *Аныңа* (аңа) *бардым, аяқлары шешкән.*

Күрсәтү алмашлыклары. Калмак сөйләшендә аларның составы, нигездә, әдәби телдәгечә, аерымлыклар исә аларның фонетик яңгырашларында чагыла: *бу/бы/би* — бу, *ол/ул/у* — ул, *менәкә/менә* — менә, *теге/тее/ти* — теге, *мондый; андый* — андый, шундый; *монча* — моның хәтле һ. б. Мисаллар: *Аурыб алдым менәкә қату* — Менә каты авырып алдым. *Бы сыу чумған* — Бу су коенган. *Бу қурқай* (курка) *икән, бармаған.* *Әле тее шақ* (черки) *чықты, мәшкө.* *Үремнәре монча иде* — Толымнары моның хәтле иде. *Бусаға аша әйбер алырға да йарамый, бийағына* (бу ягына) *чығыб аласың.* *Ол тау башқа кәттек, соу чәчештек.* *Анауны айырды икегә* — Әнә аны икегә бүлде. *Теге дөнйада* (коймаклар) *пежерәлмәссең* (пешерә алмассың). *Майға салған соң, ул қабара.* *Ти+йағын* (теге ягын) *әйләндерәгә түгел аның.* *Бу йәш әле минән* (миннән).

Традицион сөйләшкә *шул* һәм аның нигезендә ясалган *шундый, шулай* һ.б. алмашлыклар хас түгел. Мәсәлән: *Песнеңке тәтәү ол йақтан* — Безнең әти шул яктан. *Кәбиттә безнеке андый, йомжақ* — Безнең кибеттә шундый (икмәк), йомшак. *Марда* (балык тоту җиһазы) *йасағаннар талдан өреп, эвеннәр булған, көлтө* (көлтә) *қоротқаннар, әлек андый* (шундый) *булған.*

Алмашлыкларның төрләнеше әдәби телдәгечә. Шулай да кайбер аерымлыкларны күрсәтеп үтмичә булмый.

Белән, кебек бәйләкләре алдында килгән иялек килештәге алмашлыкларның азактагы *ң* авазы кыскара: *Мырмашовка диләр, аны* (аның) *белән балық тоталар.* *Мине* (минем) *белән бер йәшле қызлары үлде.* *Безне кебекләр* (безнең кебекләр) *барысы да китте соуғышқа.*

Чыгыш килешендә ике *н* (-нн-) авазының берсе кыскара, азакта *ң~н*: *Минәң бәләкәйе* — Миннән кечкенәсе. *Анаң кәтте* — Аннан китте. *Өч бала қалған анаң* (аннан). *Анаң сун* (аннан соң) *инде өй салдылар.* *Минәң олу әшәм Минусинискида.* *Қапқасы тегенәң* (тегеннән).

Сорау алмашлыклары: *кем, нә/ни//нәрә/нәстә* — нәрсә, *қанча* — ничә, *күпме, қандий* — нинди, ничек; *қаа/қайа* — 1) кая;

2) кайда; қайчан һ. б. Мәсәлән: *Қанча йәштә? — Ничә яшьтә? Бозау қандый була, тай да андый — Бозау нинди була, тай да шундый* (яғъни, тай колын дигән сүз). *Қайа аптырады икән — Кая ашыкты икән. Шәлем қаадыр* (кайдадыр). *Қызны бирмәгәннәр, буш қандый* (ничек) *қайтырға кирәк. Нәстә теләдем, аны ашадым. Қанди әле? — Ничек әле? Әллә қандийрәк бо пичә — Әллә ничегрәк бу хатын.*

Қайчан сорау алмашлығы «кайвакыт» мәгънәсендә дә кулланыла: Күкрәге белән бергә озон партык (алъяпкыч) *кигәннәр, қайчан* (кайвакыт) *йақасы да булған.*

Билгеләү алмашлыҡлары: *бөтенесе/бөтөрәсе — бөтенесе, әр — һәр, әммә йуғы — барысы, бөтен; өйсө/өсө/үзе — үзе.* Мәсәлән: *Әммә йуғымны орлап ташладылар — Барысын урладылар. Ашны* (токмачны) *үзе йасай ул. Нәрсә тели, бөтөрәсен* (бөтенесен) *йасайлар туйға. Без сәгез қыз, барыбыз да теребез.*

Юклык алмашлыҡлары, әдәби телдәге кебек, сорау алмашлыҡлары алдына бер яки һич сүзләре ялғанып ясала: *бернәстә — бернәрсә, беркем/ичкем — һичкем, ичқаа/ берқаа — беркая, берқайда* һ. б. Мәсәлән: *Қайтып төштөк, бернәстәбез йуқ. Ичкем белбәгән, ичкем көрбәгән — Һичкем белмәгән, һичкем күрмәгән.*

Калмак сөйләшендә билгесезлек алмашлыҡлары да әдәби телдәгечә ясала: *Нәдәр болғон, сөйләшбәй — Нәрсәдер булған, сөйләшми. Қаадыр анықы ағачы булады — Кайдадыр аның ағачы була.*

Сыйфатларның грамматик категорияләре, семантикасы һәм синтаксик функцияләре әдәби телдәгечә. Бары тик *-лы/-ле* кушымчасының *-лу/-лү, -ту/-тү* вариантларында әйтелүе генә калмак сөйләшенә үзенчәлекле төсмер өсти: *Қорсақтау болғон — Корсаклы булған. Малды-қожту кәлдә килен — Килен маллы-кошлы* (мал-туарлы) *килдә.*

Рәвешләр. Әдәби телдәге *-дай/-дәй* кушымчасы калмак сөйләшендә тар вариантта кулланыла: *Чәчләре қамыштий. Самза* (чәкчәк) *чәчәктий матур була.*

-лай/-ләй рәвеш ясагыч кушымча сөйләштә шулай ук актив: *Ақчалай* (акчалата) *да бирделәр, ипи дә бирделәр. Әтийем йәшләй үлдә.*

Ел фасылларын һәм тәүлек вакытларын белдерә торған сүзләрдән вакыт рәвешләре әдәби формалар белән дә (*қышын, йәйен — жәен* һ. б.), башка чаралар ярдәмендә дә ясала.

-ын/-ен: *Йәйен чачадылар, печән чабадылар — Жәен чәчәләр, печән чабалар. Йәйен арба, қышын чанақ қулдан төшмәдә. Иртән қайтасыз.*

-ғылық/-гелек, -қылық/-келек: *Қышқылық иликтр йанмады. Қышқылыққа оутын кертәм. Йәйгелек өчен эспүшкә* (кечкенә өй) *салдылар.*

-қыда/-кедә: *Қар төрлечә була қышқыда* (қышын).

-қы/-ке/-қо + көндә: *Қошқо көндә йаулықтан, мамық шәлем дә йуқ.*

Бәйлек сүзләр белән: *Қыш вахытны* (қышын) *қычу чанақ* (кечкенә чана) *белә китеп қала иде. Көм буйына* (көн буена) *йағып тора идек пичте. Қайтты иртәсе белә* (иртә белән). *Қар белән йаңғыр йазкөз вахытта.*

Фигыльләр. Бу сүз төркеменә хас категорияләр (зат, сан, вакыт һ. б.) әдәби телдәгечә. Сөйләштә аларның формалашуы белән бәйле кайбер аерымлыҡлар да бар.

Юклык категориясе калмак сөйләшендә *-ба/-бә/-па/-пә (-ма/-мә)* кушымчасы белән ясала: *оуқытпады* — укытмады, *белбәйем* — белмим, *болбасба* — булмасмы, *тотпаған* — тотмаган, *эш пөтпәй* — эш бетми һ. б. Мәсәлән: *Песнеңкеләр чәчпәделәр микән. Кәлбәсен* (килмәсен) *дип йазған. Албайдым* — Алмыйм. *Қонбойсоңмо?* — Кунмыйсыңмы?

Затланышлы фигыль формалары. Хәзерге заман хикәя фигыльнең әдәби формасы 1 нче зат берлек санда тулы һәм кыска вариантларда күзәтелә (чагышт.: әдәби телдә һәм күп кенә сөйләшләрдә дә шулай ук): *Мән оуқытамын* — Мин укытам. *Мән сөйләжәм тадарча* — Мин татарча сөйләшәм. *Су ийәсе тарта, мин қурқаймын* (куркам).

Кушымчаларда әдәби телдәге *-ый/-ий* урынына *-ай/-әй* әйтелергә дә мөмкин, тик ул системалы түгел. Мондый хәл калмакларга катнашкан мишәрләрнең йогынтысы көчле булу белән аңлатыла булса кирәк: *Тадарча йырлайбыз* (жырлыйбыз). *Тешем сыстай, ашашы сыстайды* (сызлай).

2 нче зат берлек сан кушымчасында тарихи *н* саклана: *Қазы тығасын* (тығасың — тутырасың) *ат суйсаң, анан ашайсын* (ашыйсың).

2 нче зат күплек сан берлек формасына (*-сың/-сең*) өстәмә рәвештә *-ар/-әр* (< *-лар/-ләр*) кушымчасы ялганып ясала: *Бы йаққа барасыңар* (диал. барасыңнар) — Бу якка барасыз. *Күрсәтергә апқайтасыңар* (алып кайтасыңнар > алып кайтасыз).

Хәзерге заман хикәя фигыльнең калмак сөйләшенә хас традицион формасы *-ады/-әде/-ыйды/-иде* кушымчасы белән ясала һәм 2 нче төркем зат кушымчалары ярдәмендә төрләнә: *аладым, аладың, алады, аладық, аладыңыс, алады(лар)*. Мисаллар: *Самза пыжырадық, йеде-сәгез қадын* — 7—8 хатын чәкчәк пешерәбез. *Без аларны чакыртадық, тырыжадық, өстәлләр йасайдық* — Без аларны (өлкәннәрне) чакыртабыз, тырышабыз, өстәлләр ясыйбыз. *Чабата болғон, қаадыр анықы агачы булады* — Чабата булган, кайдадыр аның агачы була. *Қырық көн булады* (була). *Бырады анықы монда торады* — Аның энесе монда тора. *Ақча бәрбәйте* (бирми). *Әжек ачық, анта ташықтар, қойлор торото* — Ишек ачык, анда (ул абзарда) тавыклар, сарыклар тора. *Пөүгөн китөдө алар* — Алар бүген китә. *Өн салып сықтайды* — Кычкырып елей. *Белбидем, қаа китт+икән* — Белмим, кая китте икән. *Әле ничте бозадық* (мичне сүтәбез).

-ды/-де кушымчасы саңгырау вариантта да әйтелә, тик ул сирәгрәк. Бу исә калмак сөйләшендә саңгыраулаштыру күренешенең пассив булуы, чикләнгәнлегә һәм ике сузык арасында *т* авазының яңгыраулашуы белән аңлатыла.

Көнчыгыш диалектларның башка сөйләшләрендәге кебек үк, әлегә сөйләштә дә *-ты/-те* кушымчасы башка сүзләргә, сорау алмашлыкларына да ялгана: *Әнийемте* (әнием) *инде минеңке йәшләй қалған*.

Хәзерге заманның аналитик формалары. Калмак сөйләшендә эшнең гадәтилеген, даимилеген белдерә торган *-тқан/-ткән* (*-а торган/-ә торган*) формасы бар: *Өлчөйткән бездеңке тадау* — Безнең эти гадәттә үлчи. *Йәйен тачок була торған, былафкы уйный идек* — Жәй көне гадәттә кичке уен була, йөзек салып

уйный идек. *Силос салатқанбыз өләннән* — Үләннән гадәттә силос салабыз. *Ураган дип қойотқомбыс* — Ураган дип куябыз (көчле жыл иссә).

Эшнең шушы мизгелдә башкарылуын белдерә торган *-ып/-еп* + *утыра* яки *йата* төзелмәсе: *Ана, Көлчийаның кәлеб утыра* — Әнә, Гөлҗиһаның килә. *Мин барғанда мамың қайтып утыра* (әбисе қайтып килә). *Сез өй сайын йөрәп йатасыз* (йөрисез).

Үткән заманнар. Билгеле үткән заман, әдәби телдәге кебек, *-ды/-де/-ты/-те* кушымчасы белән ясала, төрләнеше дә әдәби телдәгечә: *Ул молло болдо айылда* — Ул мулла булды авылда. *Кийноктөр тектеләр йәжел* — Яшел күлмәкләр тектеләр. *Чабата болгон, без кибәдек* — Чабата булган, без кимәдек. *Печинд + эштәдек, берг + өстөк* — Печәндә эшләдек, бергә үстөк.

2 нче зат күплек сан *-ор/-өр* (< *-нар/-нәр*) кушымчасы белән ясала: *Көрдөңөрбә?* — диал. *көрдөңнәрме?* — күрдегезме? *Барка бабаға кердиңәрмү?* — Барка бабаға кердегезме?

Билгеле үткән заман функциясендә *-ған/-гән* формасы кулланыла, ул 1 нче затта тартым кушымчалары да ала: *Без анда торғанбыз* — Без анда тордык. *Тайгаға* (ав. ис.) *күчеп киткәнебез* (киткәнбез).

Күптән үткән заман, әдәби телдәге һәм татар теленең күпчелек сөйләшләрәндәге кебек, *-ған/-гән* һәм *иде* ярдәмче фигыле белән ясала: *Монан көлгән идем* — Моннан көлгән идем. *Көп килгөйниләр, би-йүләрө көп болды* — Күп килгәннәр иде (артистлар), биюләре күп булды.

Нәтиҗәле үткән заман, әдәби телдәге кебек үк, *-ған/-гән* кушымчасы белән ясала: *Бер бала тышғансың* (тапкансың), *чачың аппақ. Терәнгән килеш қалқып киткән* — Сөялгән килеш йоклап киткән. *Өчөрәп* (сүндереп) *қуйғансыз тилебизырны. Инәсе көрбөгән* — Әнисе күрмәгән.

2 нче зат күплектә зат кушымчасы (*-сыс/-сес* < *-сыз/-сез*) кыскара: *Беркемдә дә чай эчмәгәндерес* (эчмәгәнсездер).

Калмак сөйләшендә дәвамлы үткән заманның түбәндәге формалары күзәтелә:

-а + иде: Киндераш, дары бырын чәчәләр иде — Элек киндер, тары чәчәләр иде. *Тадарча кырук уйный идек* — Татарча түгәрәк уен уйный идек. *Қаш қарайталар иде.*

Бу конструкциядә зат кушымчасын төп фигыльгә ялгау очрақлары да бар, тик бу күренеш сирәк: *Суғып суқмада ашыйбыз иде киндерашны* — Киндер орлыгын киледә төеп ашый идек.

-а/-ә торған/-атқан/-әткән: Көлөч қазып, көлөчтән алатқан идек тәмне соу — Чишмә казып, чишмәдән ала торған идек тәмле су. *Элек зор алтын сырға* (алка) *бар иде, дутый дип қуйа торған ийек. Тоқмоқ йазый торған идек* — Тукмак ясый торған идек. *Қалықтан жийштырып йөрөткөн идек* (йөри торған идек). *Айыл арқылы Йургаға* (ав. ис.) *барат иде* — Авыл арқылы Юргаға бара торганнар иде.

-ыр/-ер иде (бу форма бик сирәк): *Йәйен одордық* — Жәен утар идек.

Билгесез киләчәк заман кушымчаларында фонетик үзгәрешләр күзәтелә. Иренләшү: *Сийләр сезгә көп* — Сезгә күп сөйләр.

Киң авазларның тараюы яисә, киресенчә, тар авазларның киңәюе: *Анда барарсыз* (барырсыз). *Басмыйм дисәң дә басарсың, тормош булгач. Малдарын күрәр* — Малларын карар.

2 нче зат күплектә -лар/-ләр күплек кушымчасы өстәлә: *Қарт бабайлардан сорарсызлар* (сорарсыз). *Бала-барқаңа* (бала-чагаңа) *сәләм әйтерсезләр*.

Юклык формасы -пас/-пәс/-бас/-бәс, сирәк: -мас/-мәс кушымчасы белән ясала: *Ул тиз чықпас* (чыкмас).

1 нче затта кыскарган вариантлар да күзәтелә: *Алдыйлар аны, йарар, барымын* (барырмын) *тип. Ничек қайтырым* (кайтырмын) *дип қайғырып торам*.

1 нче зат күплек сан -ық/-ек кушымчасы белән ясала: *Барарық адаларына дигән* — Аталарына барырбыз дигән. *Қоноққо чакырды, барарық* — Кунакка чакырды, барырбыз.

Бое ры к ф и г ы л ь н е ң 2 нче зат берлек саны, әдәби форма белән беррәттән, керәшен һәм мишәр сөйләшләрәндәге кебек, -ғын/-ген кушымчасы ярдәмендә дә ясала: *Ашлық алғын, ти, ақча бәрбәйте* — Ашлык ал, ди, акча бирми. *Ачқын, ачқын қыйарларыңы* — Ач, ач кыярларыңны.

2 нче зат күплек сан -ың/-ең кушымчасы белән ясала. Шуның белән бергә, калмак сөйләшендә бу форма тагын да үзенчәлеклерәк, чөнки аңа өстәмә күплек кушымчасы (-нар/-нәр/-ар/-әр) дә ялгана: *Анта барып тороңар* (торыгыз) *ти. Тайгаға* (ав. ис.) *бармаңнар* (бармагыз) *дейде бабай*.

Теләк ф и г ы л ь л ә р н е ң калмак сөйләшендә әдәби һәм диалекталь формалары кулланыла: *Сләргә чәй қойобалыйқ* — Сезгә чәй ясыяк. *Хәзер әйтәйен* — Хәзер әйтим әле. *Түгәрәккә пешеримме қуқай?* — Йомырканы йомрылата пешеримме? *Сөлөп бирийем* — Сөйләп бирим.

Эчке теләк (-асы/-әсе + кил-) калмак сөйләшендә дә, мишәр һәм барлык себер диалектларындагы кебек үк, -қы/-ке/-ғы/-ге/-ақ/-әк + кел-/кил- төзелмәсе белән белдерелә, зат, сан кушымчалары — төп фигыльгә, юклык кушымчасы ярдәмче фигыльгә ялгана: *Айылда берәү дә йәшәгесе килми* — Берәүнең дә авылда яшисе килми. *Кем саһаб + алғысы килә, чәйнүктә соу биреп тора, йиде чәйнүк* — Кемнең саваплы буласы килә, комган белән су биреп тора, жиде комган.

Әдәби форманы куллану очраклары да бар: *Ашылны сағынып* (сагынганмын), *анда торасым килмәде*.

Н и я т, әдәби телдәге кебек үк, -мақчы/-мәкче кушымчасы белән белдерелә: *Тумға бармақчы була балықларға* — Томга (елга исеме) бармакчы була балык тотарга.

Татар теленең күпчелек сөйләшләрәндә таралган инфинитив + итә ярдәмче фигыленнән торган төзелмә дә күзәтелә: *Әшә, Пәридә маһау аны имдәргә йтә* — Аһа, Фәридә түтәй аны имләмәкче була.

Ю н ә л е ш л ә р. Йөкләтү юнәлешен -ғыр/-гер, -қыр/-кер, -ғаз/-гәз/-ғыз/-гез кушымчалары белән ясау әдәби тел белән чагыштырганда киңрәк күләмдә күзәтелә: *Алты баланы үзем үскердем* (үстердем). *Күземә қан йәйде, қызым балнисаға йөргөзде* — Күземне кан басты, кызым больницаға йөртте. *Теһле баранасы* (тырмасы) *бар, тот та*

йөргез (йөрт), суқа белән сөрдөк. Өйгә чит тенне керкезмәң тигән — Өйгә чит динне кертмәгез, дигән. Сушақ үткәзип бетергин — Суык тидереп бетергән.

Бер юнәлеш урынына икенче юнәлеш формасы куллану очраklары бар: *Йышышың қоллороғоздо* — Кулларыгызны юыгыз. *Сезнең халық бик бәйләнә* (бәйли) *бит. Бераз эшләрне эшләнделәр* (эшләделәр) *дә, кәтеп қалды. Әйтешкәннәрдер* (әйткәннәрдер), *мин белмәйем.*

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Калмак сөйләшенә инфинитивның әдәби формасы (-ырға/-ергә) хас. Шулай итеп, сөйләш себер диалектлары системасындагы башка сөйләшләрдән аерылып тора һәм зур үзенчәлеккә ия. Мисаллар: *Су чумарга керәсең, соу йып-йылы анта* — Су коенырга керәсең (суга), су жып-жылы анда. *Дусларымның қәтре қалған, Ничек бәқилләтергә* (халык жыры). *Әни бирмәскә тырышты, бармассың тип. Аның кешесе кирәк йунатып* (юнәтеп) *йөрергә. Ничек барбасқа керөк.*

Урал һәм Себер төбәкләрендә таралган татар сөйләшләрәндәге кебек үк, инфинитив *белү, башлау* фигыльләре белән бәйләнешкә керә һәм әдәби телдәге -ып/-еп, -а/-ә кушымчалы хәл фигыль функциясен башкара: *Йәштәр йырларға* (жырлый) *белмиләр. Мән бәйләнергә белбәйдем* — Мин бәйли белмим.

Исем фигыль. Калмак сөйләшендә дә, әдәби телдәге кебек, исем фигыль -у/-ү кушымчасы белән ясала: *Баллар қайтушына пәлеч пешердек. Әлек* (эшкә) *соңға қалу йоқ иде. Әлке көдрә йазау йоқ* — Әлек бөдрә ясау (чәч бөдрәләтү) юк (иде).

Билгеле бер төркем сүzlәрдән -мыш/-меш кушымчалы формалар ясала: *Әйтмеш* (әйтү) *буйынчы ғына пешерәлмәссең* (пешерә алмассың).

Сыйфат фигыльләр, нигездә, әдәби телдәгечә. Сөйләшкә хас үзенчәлекләр аларның фонетик вариантларында чагыла.

Хәзерге заман сыйфат фигыльнең -тқан/-ткән/-а торған/-ә торған формалары актив кулланыла: *Қой қыратқан қайчы* — Сарык йоны ала торған кайчы. *Йышышатқан қомған* — Юына торған комган. *Өй түбәгә чыға торған бачқыч* — Чормага менә торған баскыч.

-ыр/-ер, -ар/-әр: *Бу йерләр су басар болоннар* — Бу жырләр — су баса торған болыннар. *Йебәрәр ойо йоқ* — Жибәерергә исәбе юк. *Майға салыр чакта қамырны тартып-тартып йибәерергә кәрәк.*

Үткән заман сыйфат фигыль: *Абаудың чыққан бәрәңге чөбөн қақтық* — Апаның бәрәңге (арасына чыккан) чүбен утадык. *Бәйлиген көчөк өрдө.*

Хәл фигыльләр. -ып/-еп кушымчалы хәл фигыльнең семантик функцияләре әдәби телдәгечә: *Мамайлардан соражып йазалар* — Әбиләрдән сорашып язалар. *Ашық уйный идек, соу бойынан таш йийып* — Су буеннан таш жыеп, бишташ уйный идек. *Айақлары йеңел болып* (булып), *йаңғыр йауды алар килгәч.*

Сөйләштә бу форманың юклык кушымчасы -майчы/-мәйче, -мыйча/-мичә вариантларында күзәтелә: *Йамғыр болмайчы қороп қалды йеләктәр* — Яңгыр булмыйча, жиләкләр корыдылар. *Қышын артлы*

кашашайда күчергәннәр киленчәкне, йәш малайлар арқан тотқаннар, керетмичә қапқада.

Калмак сөйләшенең специфик үзенчәлекләренән берсе — *-ып/-еп* кушымчасының төшүе: *Тағы лә + китте* (эләгеп китте). *Нәғыйм қайт + китте* (кайтып китте). *А + қайтып сандығына басқан* — Алып кайтып сандығына тыккан. *Әкип* (<әпкилеп) *қойдо* — Алып килеп куйды.

Мондый күренеш яүштә-чат сөйләшендә аеруча актив, калмак сөйләшендә ул чагыштырмача сирәк очрый.

-ғач/-гәч кушымчасының түбәндәге вариантлары һәм эквивалентлары бар.

-ғач/-гәч, -қач/-кәч (әдәби вариант): *Мән эчмәгәч белмимен әремне. Менәкә мән чәрләп киткәч кәлдә инде. Мән кәлгәч зақ тормады.*

-ғачын/-гәчен, -қачын/-кәчен: Алар *жиләдәйдә* (ав. ис.) булғаннар, *соу басқачын* (басқач), *тайгалыққа* (урманлыкка) *бу йаққа чыққаннар. Ол әйткәчен* (әйткәч) *кебиткә кердем қайтышлый.*

-ғансын/-гәнсен: *Минән олушы үлдә, үлгәнсен* (үлгәч) *монда ал + кәлеп* (алып килеп) *күмделәр.*

-ғанчы/-гәнче, -қанчы/-кәнче кушымчалы хәл фигыль кушымчасының *-ғынчы/-генче, -қынчы/-кенче, -ғынчық/-генчек, -қынчық/-кенчек* вариантлары күзәтелә: *Кәбиткә йеткенчек бер өй бар. Қысылып тормағыз, қайтқынчық чай эчеңәр* — Уңайсызланып тормағыз, киткәнче чәй эчегез. *Айгүл килгенче дорамын* (килгәнче торам).

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләренң составы белән калмак сөйләше әдәби телдән, нигездә, аерылмый, тик кайбер бәйлекләрдә фонетик үзгәрешләр чагыла: *менән/менен/мелен/белән/белә/белән* — *белән, хәтлек* — *хәтле, шикелле/шигелле* — *шикелле; кебек/күк/күшек* — *кебек, аша, сайын* — *саен* һ.б. Мисаллар: *Бусаға аша әйбер алырға да йарамый, теләнче булдыңмы диләр. Нүгәрләр йегетне қыз йанына озаталар, қыз күчергәндә сақчы шикелле озаталар, қәшәп-қәтәр булмасын дип. Арчақ менен* (аръяк белән) *қайтып китте.*

Кисәкчәләр. Сорау кисәкчәсе тар (*-мы/-ме, ягъни әдәби*) һәм киң (*-ма/-мә*) вариантларда әйтелә, сөйләшкә хас үзенчәлекләр белән бәйлә рәвештә, аның күптөрле вариантлары бар: *-ба/-бә, -ма/-мә, -бы/-бе, -мы/-ме, -бо/-бө, -мо/-мө, -му/-мү, -бу/-бү.* Мәсәлән: *Барба?* — *Бармы? Мамашың кәләбә?* — *Әбиң киләме? Бер йәшле тайның йалына бер кәртмә кәсәләр йәшен белер өчен, ике йәшлөгә — ике кәртмә, табунда күпмә* (күпме) *тай барын белер өчен. Қоноқтор болодолормо?* — *Кунаклар буламы? Кердіңәرمү?* — *Кердегезме? Көрдөңөрбә?* — *Күрдегезме? Қонбойсоңмо?* — *Кунмыйсыңмы? Журналиссыңарбы?* — *Журналистармы сез?*

Татар теленең Урал һәм Себер төбәкләрендә таралган сөйләшләрәнә хас *қой/қуй* раслау кисәкчәсе калмак сөйләшендә дә күзәтелә: *Перг + өстөк қой, бергә + штәдек* — *Бергә үстек бит, бергә эшләдек. Пес қошмодоқ қой* (бит) *аны.*

Калмак сөйләшендә *чы, а-чы* кисәкчәсе кулланыла, ул раслауны, жөпләүне белдерә: *Қар белән йаңғыр, йаз-көз вақытта чы сл'акот' инде* (карлы-бозлы бит инде). *А-чы, Сәрийә, кәбит ачық қой* — Әйе шул, Сәрия, кибет ачык бит.

Синтаксик үзенчәлекләр

Сүзтезмәләр. Исем-исем сүзтезмәләрдә, компонентлары нисбәт-лекне белдерсә, бәйләнеш бернинди кушымчасыз да була. Материаллар күрсәтүенчә, кушымчасыз бәйләнеш аеруча бәйлек сүzlәр булганда күзәтелә: *Без йақта* (безнең якта) *бернәстә дә йуғыйде*. *Үзебез телдә сөйләшөбез* — Үзебезнең телдә сөйләшөбез. *Үзебез телдә төгел*, *Казан телдә йырлайбыз* — Үзебезнең телдә түгел, Казан телдә жырлыйбыз. *Өй түбәгә* (түбәсенә) *шипер кәрәк*. *Зират тау башта* (тавы башында) *соу чәчештек* (сибештек). *Бес йақта айу йуқ* — Безнең якта аю юк.

Фигыль сүзтезмәләр. Кайбер фигыльләр башка килешне таләп итәләр: *Нигә аны (аңа) тийәсез сез? Айылыма сағынгам қой, қызым көүчереп алган* — Авылымны сагындым бит, кызым алып килде.

Исем-сыйфат сүзтезмәләрендә билгесез килештәге аерымланган аергычлар килеш кушымчасы алалар: *Мамайлар түгәрәкне кийеп қуйа бүрек* (түгәрәк бүрек), *өстөннән йаулық бәйлиде*.

Хәбәрлек. Исем хәбәрләр, татар теленә күпчелек сөйләшләрәндәге кебек, калмак сөйләшендә дә зат кушымчалары ала: *Йәшсез әле* — Сез яшь әле. *Мән сурадым қой анаң, қазақсыңба, қырғыссыңба* — Мин аннан, син казакмы, кыргызмы, дип сорадым бит. *Син сөйлә, син беләрсен*.

Билгесезлек, фараз катыш сорау нәтижәле үткән заман формасы ярдәмендә дә белдереләргә мөмкин, бу аеруча 2 нче затта күзәтелә: *Вапа абзыйда булмағансыз* (булмагансыздыр)? *Чай эчмәгәнсез?* — Чәй эчмәдегезме?

Аналитик төзелешле гади яки кушма жөмләләр күзәтелә: *Қойаш қайа әйләнә, ул анда әйләнә, анын өчен келбағыш әйткәннәр*. *Ашырмасын, сызламасын өчен, әбиләр шыпшылар* (пыш-пыш укыйлар). *Нәрсә тели, бөтөрәсен* (бөтенесен) *йасыйлар туйға*. *Кем саһаб алғысы килә, чәйнүктә соу биреп тора, йиде чәйнүк*. *Қандий* (ничек) *әтерсен, андий күмәрләр* — Ничек әйтсәң, шулай күмәрләр.

Лексик үзенчәлекләр

Калмак сөйләшенә үзенчәлекле лексика хас. Әмма төп лексик-семантик төркемнәрдәге нигез лексика татар теле белән уртақ. Бер төркем диалектизмнар себер диалектлары өчен гомуми характерда. Биредә калмак сөйләшенә хас диалекталь сүzlәрнең кайбер төркемнәрен берникадәр яктыртып үтәбез.

Йолалар, гореф-гадәтләр: *сеп* — бирнә (кыз әйберсе), *сеп салышу* — бирнә әзерләшү, *нүгәр* — кияү егете, *имдәү* — имләү, *тачок* — кичке уен, *былафкы уйнау* — йөзек салыш уйнау, *тадарча кырук* — әйлән-бәйлән, түгәрәк уен, *бичыринка* — аулак өй, *ашық уйнау* — бишташ уйнау, *доғалық* — бәти һ. б.

Туганлык атамалары: *ада-инә* — ата-ана, *тәтәү* — әти, *мамау* — әби, әти-әнидән олы, кардәш яки чит хатын-кыз, *көкөм* — эне

яки сеңелгә, каене яки каенсеңелгә, балдызга эндәшү сүзе, *қарт-әнәй* — әби, *қартәтәй* — бабай, *әкә* — абый, *йорчы* — 1) каене, 2) кае-ниш, *тон бала* — беренче бала һ. б.

Кеше һәм аны тасвирлы торган сүзләр: *чығанақ* — беләзек, *төндөр* — чукрак, *қалқып китү* — йоклап китү, *чынча бармақ* — чәнчә бармақ, *әшләкәй* — тел кереше, *пичәл* — рахит, *тискәре* — кире, *кәс* — әшәке, явыз (кеше), *өн салып йылау* — кычкырып елау, *тезә* — тез, *тағым* — тез асты һ. б.

Йорт-жир, хужалык әшләре һ. б. белдерә торган сүзләр: *айыл* — авыл, *ызба* — өй, *синек* — өйалды, *кәсәнкә* — чолан, *түр* — сәке, *түр асты* — идән асты, *күшәгә* — сәкегә, караватка корган чаршау, чыбылдык, *тығым* — түшәм, түшәм тактасы, *тәшермән* — тегермән, *тешле барана* — тырма, *стайка* — жылы абзар, *алны* — тышкы абзар, *тап* — йомычка, *қағу* — утау, *одоу* — утау, *колосса* (< колодец) — кое, *урғыч* — урак, *балчы* — умартачы, *суқмо/суқма* — киле, *тырма-шыч* — тырма, *тартмағач* — каба, *кол'ко* — кисәү агачы, *табадан/табадын* — таба, *кәләсә* — тәгәрмәч, *чанақ* — чана, *тушник* — күмер чүлмәге, *тотқо* — табак, *сәкәлүк* — уклау, *туғолоқ* — чынаяк чокы-ры һ. б.

Аш-су белән бәйле сүзләр: *самза* — чәкчәк, *пиреженик* — ачы камырдан, эченә жыләк-жимеш салып, табадагы майда әйләндермичә генә пешерелә торган камыр ашы, *кош(т)/көш(т)* — ит, *пыштақ* — сыр, *йурағанға* — төчегә (камыр турында), *ләчинкәле туғач* — эчле кабартма, *пәлеч* — бәләш, *аш/озон аш* — токмач, *көрөч* — дөге, *мишкә май* — ак май, *лүпсә* — иттарткычтан чыгарылган кипкән шомырт, *чөпчәрә/шөшпәрә* — пилмән, *сөртмәч* — юка (камыр ашы), *арма* — ку-ырмач, *әчекәй/ижекәй* — корт һ. б.

Киём-салым атамалары: *артсалма* — жилет, *кәбәч* — түбәтәй, *мәләй/мәләй* — бияләй, *кийнөк/кинок* — күлмәк, *әйнек* — догалык-лар салу өчен ясалган бәрхет янчык, култык астына асып куела, *пи-ма* — киез итек, *өүтек* — итек, *йышым* — йон оек, *кашник* — беләзек (жиң очында), *китән* — киндер (тукыма), *чолок* — оек, носки, *күгез-мөк* — сырған жилет, *қоштон* — балитәк, *төштөк* — түшлек (бизәнү әйбере) һ. б.

Терек һәм терек булмаган табигать. Жир-су һәм рельефны белдерә торган сүзләр: *тайгалық* — урманлык, *қойо* — бәке, *көлөч* — чишмә, *бөк* — болын, су баса торган болын һ. б.

Хайваннар дөньясы белән бәйле диалектизмнар: *тайчақ* — тай, *ләчкә* — колын, *боға* — үгез, *қой* — сарык, *сазу ғорт* — кандала, *сипкә* — комбаш (пескарь), *қоча* — тәкә, *майған* — үрдәк, *турбақ* — бозау (ана булганы) һ. б.

Үсемлек атамалары: *қандық* — татлы тамырлы үсемлек, *эт борно* — гөлжимеш, *тыт* — карагай, *қарағат* — карлыган, *қызыл қа-рағат* — кызыл карлыган, *ағач* — урман, *қалба* — кыргый юаның бер төре, *чучқа йапрағы* — әрекмән, *сарғай* — сарана, *чалқай* — кычыткан, *қызылча/қызылчы* — чөгендер, *мәркүп* — кишер, *киндераш* — киндер (үсемлегә), *әлән* — житен, *сайғанақлы* — чәнечкеле, *йоморт* — шомырт, *қаштақ* — пешмәгән жыләк, *йамбас* — жир жыләгә һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

пес йақта қыстыбый қамырын пич өстөндә (каршында) быжыратқан//
ушыс қуйы/ сап-сары/ быжрыб ашайтқан/ сап-сары/ тәмнү// сыйыр
посаулаб алса қәйер бирәм перәр қарчыққа// йырақ йулға болса/ пер кисәк
итмәк кисәген бала бер тешнәп алып/ салып қуйасың/ паланың эризығы
өзөлмәсен өйдән тип// қайтқач йомшартып эткә бирәсең қәйергә/ балам сау
сәләмәт қайтсын дип пер кизәк итмәкне алай тығып қуйасың//

пашына чипчик зур түгел/ ақ жылан башы тағып қуйалар ыйы
баланықы// бишеккә тувалық мендәр астына баланыңқы (салалар)/ айу
тырнағы бола мендәр аста/ балаға шайтан килмәсен дип//

пиреженик ачыға қой/ йарты (литр) соу/ экке қуқой/ сары май/ миш-
кә май да әйбит/ йомшақ итеп кенә қуйасың/ күпкәч қағып қабартасың/
сәвәләп таы қабартасың/ анаң эченә әз генә йиләк салып қаплайсың/ өстө
артыпрақ торсын/ табаданға саласың майға/ асты қызарғач/ әләндер-
мәйсен/ майын өсөнә чәчеп-чәчеп кенә торасың//

әнийемнеңке сеп отыс тәңкә/ сондоқ/ электә сеп салышқаннар/ йастық/
төшәнчек/ чыбындық/ сөлгә// қызныңқы ратн'алары сеп салышалар// сепкә
салалар қодағыйлар// сондоққа төйәп күчертәләр қызныңқы әйбирлирен/ аны
нүгәрләр алып чығып чанаға утыталар// минеке адам (әтием) инәйне
көүчереп алған// нүгәрләр — йәш малайлар/ арқан тотқаннар/ керетмиңә
торалар қапқада// мән табақ менән вақ канфит тотып торам// қозоқ (эрбет
чикләвеге) қойалар иде киленнеке түбәсенә/ бал менән май қаптыралар ийе/
йәймә йәйәләр// қайнәнисе/ йахшымы килдегез/ ди// бусаға аша атлап
керәсен// бусаға аша әйбер алырға да йарамый/ теләнче булдыңмы диләр/
бийағына чығыб аласың// қаршалғанда бал-май қаптыралар/ йастыққа йә
сөлгегә бастырғаннар/ килен килеп баса йастыққа// бала-барқа (бала-чага)
талашып/ йуллашып/ үзенә тарталар// әжек бавы сатып алады нүгәрләр//
караватқа күшгә тартқаннар тыйықлап (томалап)//

Кемерово өлкәсе, Юрга районы, Тумаел (Юрт
Константиновка) авылы
2003 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

КЫСКАРТМАЛАР

а) *урт. д.* — урта диалект

эстр. — эстерхан сөйлөшө (Эстерхан өлкөсө һәм янәшә регионнардагы татарлар сөйлөшө)

баст. — бастан сөйлөшө (Рязань өлкөсө)

бәр. — бәрәңге сөйлөшө (Мари-Эл)

бөре — бөре сөйлөшө (Башкортстан)

бгрс. — богрыслан сөйлөшө (Оренбург өлкөсө)

глз. — нократ сөйлөшөнөң глазов урынчылыгы (Удмуртия)

злт. — златоуст сөйлөшө (Башкортстан)

каз.ар. — казан арты сөйлөшлөре төркеме (Татарстан)

блт. — балтач сөйлөшө

дөб. — дөбъяз сөйлөшө

лш. — лаеш сөйлөшө

мам. — мамадыш сөйлөшө

каз.ар.-крш. — казан арты керәшеннәре сөйлөшө (Татарстан)

кас. — касыйм сөйлөшө (Рязань өлкөсө)

кмиш. — камышлы сөйлөшө (Самара өлкөсө)

кргл. — каргалы сөйлөшө (Оренбург өлкөсө)

крш. — керәшен сөйлөшлөре

к.-уф. — красноуфим сөйлөшө (Свердловск өлкөсө)

минз. — минзәлә сөйлөшө (Татарстан һәм Башкортстан)

нгб.-крш. — нагайбәк сөйлөшө (Чиләбе өлкөсө)

нокр. — нократ сөйлөшө (Киров өлкөсө һәм Удмуртия)

перм. — пермь сөйлөшө (Пермь өлкөсө)

т.кам.-крш. — түбән кама керәшеннәре сөйлөшө (Татарстан)

тпк. — тепекәй сөйлөшө (Башкортстан)

трбс. — турбаслы сөйлөшө (Башкортстан)

т.я. — тау ягы сөйлөшлөре төркеме (Татарстан)

к.т. — кама тамагы сөйлөшө

нрл. — норлат сөйлөшө

трх. — тархан сөйлөшө

эчк. — эчкен сөйлөшө (Курган өлкөсө)

ә) *миш. д.* — мишәр диалекты

байк. — байкыбаш сөйлөшө (Башкортстан)

влгг. — волгоград сөйлөшө (Волгоград, Эстерхан өлкөлөрө һәм Ставрополь крае)

карс. — карсун сөйлөшө (Ульяновск өлкөсө)

клд. — калда сөйлөшө (Ульяновск өлкөсө)

кузн. — кузнецк сөйлөшө (Пенза өлкөсө)

күрш. — күршә сөйлөшө (Тамбов өлкөсө)

лмб. — ләмбрә сөйлөшө (Мордовиянең Ләмбрә һәм Рузаевка районнары)

м.-кар. — мордва-каратай сөйлөшө (Татарстан)

мәл. — мәләкәс сөйлөшө (Ульяновск һәм Самара өлкөлөрө)

подб. — к.: *т.я.-крш.*

срг. — сергач сөйләше (Түбән Новгород өлкәсе)
стрл. — стәрлетамак сөйләше (Башкортстан)
тмн. — темников сөйләше (Мордовия)
т.я.-крш. — тау ягы керәшеннәре сөйләше (Татарстан)
хвл. — хвалын сөйләше (Ульяновск өлкәсе)
чпр. — чүпрәле сөйләше (Татарстан һәм Чувашия)
чст. — чистай сөйләше (Татарстан һәм Самара өлкәсе)
чст.-крш. — чистай керәшеннәре сөйләше (Татарстан)

б) *себ.д.* — себер диалектлары

туб.-ирт.д. — тубыл-иртыш диалекты

саз.я. — саз ягы сөйләше (Төмән өлкәсе)

тара. — тара сөйләше (Омск өлкәсе)

тбл. — тобол сөйләше (Төмән өлкәсе)

твр. — тевриз сөйләше (Омск өлкәсе)

төм. — төмән сөйләше (Төмән өлкәсе)

брб. д. — бараба диалекты (Новосибирск өлкәсе)

том. д. — том диалекты

клм. — калмак сөйләше (Кемерово өлкәсе)

яүшт. — яүштә-чат сөйләше (Томск өлкәсе)

в) *гар.* — гарәп теле

мари. — мари теле

монг. — монгол теле

мордв. — мордва теле

рус. — рус теле

угор. — фин-угор телләре

удм. — удмурт теле

фарс. — фарсы теле

чув. — чуваш теле

г) *ав. ис.* — авыл исеме

әд. — әдәби

бор. тат. — борынгы татар

бор. төр. — борынгы төрки

к. — кара

кеш. ис. — кеше исеме

орфоэп. — орфоэпия

сир. — сирәк

урынч. — урынчылык

чагышт. — чагыштыр

ТАТАР ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЕ БУЕНЧА БИБЛИОГРАФИЯ

Абдрахманов М.А. К вопросу о закономерностях диалектно-языкового смешения (на материале тюркского говора дер. Эушта Томского района Томской области) : Дис. ... канд. филол. наук.— Томск, 1952.

Абдрахманов М.А. Особенности развития словарного состава при диалектно-языковом смешении (на материале некоторых групп лексики тюркского говора дер. Эушта Томского района Томской области).— Томск : Уч. зап. Томского гос. пед. ин-та, 1959.— С. 195—220.

Абдуллин И.А. Армяно-кыпчакские рукописи и их отношение к диалектам татарского языка // Материалы по татарской диалектологии (далее: МТД).— Вып. 3.— Казань : Тат. кн. изд-во, 1974.— С. 166—185.

Абилов Ш.Ш. Выступление об отношении восточного диалекта к татарскому языку // Вопросы диалектологии тюркских языков : Материалы второго регионального совещания, 1958 г. в Казани.— Казань, 1960.— С. 174—178.

Алишина Х.Ч. Этнические и языковые данные о происхождении сибирских татар // Сибирские татары: история и современность. Материалы научно-практической конференции.— Тобольск : Изд-во ТГИАМЗ, 1990.— С. 31—41.

Алишина Х.Ч. Проблемы развития национальной культуры и родного языка сибирских татар // Всесоюзная научная конференция «Национальные и социально-культурные процессы в СССР» : Тезисы докладов.— Кн. 1.— Омск : Изд-во ОмГУ, 1992.— С. 24—26.

Алишина Х.Ч. Как нам сохранить язык сибирских татар? // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность : Труды международной конференции, июнь 9—13, 1992 г.— Т. I.— Казань, 1992.— С. 24—26.

Алишина Х.Ч. О статусе языка сибирских татар (в связи с историей его изучения) // Этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий : Материалы Всероссийской конференции.— Омск, 1992.

Алишина Х.Ч. Тоболо-иртышский диалект языка сибирских татар.— Казань : Изд-во Казан. пед. ин-та, 1994.— 119 с.

Алишина Х.Ч. Боль моя и радость язык сибирских татар.— Тюмень : Софт-Дизайн, 1994.— 48 с.

Алишина Х.Ч. Говоры сибирских татар юга Тюменской области : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 1992.— 22 с.

Алишина Х.Ч. Фонетические и лексические соответствия в диалектах чувашского и сибирско-татарского языков // Чувашский язык и алтаистика : Материалы Всесоюзной научно-практической конференции, 13—15 февраля 1991 г.— Чебоксары : Изд-во НИИ ЯЛИЭ, 1991.

Алишина Х.Ч. Русские заимствования в устном народном творчестве сибирских татар // Экология культуры и образования: филология, философия, история : Сборник научных статей.— Тюмень : Изд-во ТюмГУ, 1997.

Алишина Х.Ч. Ранние лексические заимствования из русского языка в диалектах сибирских татар // Безопасность жизнедеятельности в Сибири и на Крайнем Севере : Тезисы докладов II Международной научно-практической конференции.— Тюмень : Изд-во ТюмГУ, 1997.

Алишина Х.Ч. Онамастикон сибирских татар.— В 2-х частях.— Ч. I.— Тюмень : Изд-во ТюмГУ, 1999.— 240 с.; — Ч. II.— 216 с.

Алишина Х.Ч., Романова М.А. Об одной субстратной черте в старожильческих говорах Тобольского района Тюменской области // Общие и региональные проблемы взаимодействия языков и их подсистем : Сборник науч. трудов.— Тюмень : Изд-во ТюмГУ, 1997.

Алмаз Ж. Башкортстанның Дүртөйлә һәм Илеш районнары татарларының сөйләшенә карата // Татар теле һәм диалектологиясе мәсьәләләре.— Казань, 1959.— 145—165 б.

Арсланов Л. Ш. Некоторые особенности говора мордвы-каратаев // Татар теле һәм әдәбияты мәсьәләләре. — Вып. 2. — Казань, 1965. — С. 117—139.

Арсланов Л. Ш. Татар теленә Идел уңъяк ярында (Татарстан һәм Чувашстан территорияләрендә) таралган сөйләшләр // Татар теле һәм әдәбияты. — III китап. — Казан, 1965. — 5—26 б.

Арсланов Л. Ш. Некоторые лексические особенности говора мордвы-каратаев // Этногенез мордовского народа : Материалы научной сессии, 8—10 декабря 1964 г. — Саранск : Мордовск. кн. изд-во, 1965. — С. 396—401.

Арсланов Л. Ш. Татарские говоры правобережных районов Татарской и Чувашской АССР : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Казань, 1966. — 29 с.

Арсланов Л. Ш. О некоторых лексических особенностях говора подберезинской группы татар // Вторая научная конференция молодых ученых г. Казани, 27—28 марта 1964 г. : Сборник научных работ. Общественные и гуманитарные науки. — Казань : Изд-во Казанского гос. ун-та, 1966. — С. 178—185.

Арсланов Л. Ш. Некоторые особенности татарской речи марийцев Актанышского района Татарской АССР // Происхождение марийского народа. — Йошкар-Ола, 1967. — С. 258—261.

Арсланов Л. Ш. О влиянии марийского языка на речь татар деревни Тореш-Кувар Сернурского района Марийской АССР // Всесоюзная конференция по финно-угроведению : Тезисы докладов и сообщений. — Йошкар-Ола, 1969. — С. 3—5.

Арсланов Л. Ш. О влиянии ногайского языка на татарские говоры Ставропольского края // Советская тюркология. — 1972. — С. 25—31.

Арсланов Л. Ш. Некоторые морфологические особенности говора ставропольских татар // Конференция по татарскому языкознанию, посвященная 50-летию СССР : Тезисы докладов. — Казань, 1972. — С. 72—75.

Арсланов Л. Ш. О ходе работы над дополнительным томом атласа татарского языка // VII региональная конференция по диалектологии тюркских языков (15—17 мая 1973 г.). Маловские чтения : Тезисы докладов и сообщений. — Алма-Ата, 1973.

Арсланов Л. Ш. К вопросу о происхождении заднеязычных к, г у татароязычных марийцев д. Нарат-Чукур Бакалинского района Башкирской АССР // МТД. — Вып. 3. — Казань : Тат. кн. изд-во, 1974. — С. 133—136.

Арсланов Л. Ш. Из материалов диалектологической экспедиции 1968 г. в Волгоградскую и Астраханскую области // МТД. — Вып. 3. — Казань : Тат. кн. изд-во, 1974. — С. 136—138.

Арсланов Л. Ш. Образцы текстов // МТД. — Казань, 1974. — Вып. 3. — С. 230—233; 1990. — С. 99—104; Мордва-каратаи: язык и фольклор. — Казань, 1991. — С. 135—140.

Арсланов Л. Ш. К вопросу возникновения гортанно-смычной фонемы в касимовском говоре татарского языка // Советская тюркология. — 1976. — № 6. — С. 60—65.

Арсланов Л. Ш. Язык юртовских татар (по материалам экспедиции 1972 г.) // МТД. — Казань, 1976. — С. 3—71.

Арсланов Л. Ш. К вопросу о карагашском языке // Советская тюркология. — 1977. — № 4. — С. 73—81.

Арсланов Л. Ш. Дополнительный том «Диалектологического атласа татарского языка» // Ареальные исследования в языкознании и этнографии (Краткое сообщение). — Л.: Наука, 1978. — С. 107—109.

Арсланов Л. Ш. О калмыцких заимствованиях в языке алабугатских татар Каспийского района Калмыцкой АССР // Советская тюркология. — 1979. — № 6. — С. 9—13.

Арсланов Л. Ш. Роль экстралингвистических факторов в формировании татарских говоров Волгоградской, Астраханской областей и Ставропольского края // Советская тюркология. — 1980. — № 5. — С. 68—74.

Арсланов Л. Ш. Основные характерные особенности говоров Волгоградской, Астраханской областей и Ставропольского края // Исследования по диалектологии и истории языка. — Казань, 1980. — С. 17—22.

Арсланов Л. Ш. Роль узбекского компонента в формировании языка алабугатских татар Каспийского района Калмыцкой АССР // Языкознание : Тезисы докладов и сообщений III Всесоюзной тюркологической конференции. — Ташкент, 1980. — С. 237—238.

Арсланов Л. Ш. К вопросу о так называемых «астраханских каракалпаках» и их языке // Советская тюркология. — 1981. — № 1. — С. 80—85.

Арсланов Л. Ш. Формирование и развитие островных языков и диалектов (на материале тюркских языков и диалектов Волгоградской, Астраханской областей,

Ставропольского края и Калмыцкой АССР): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— Алма-Ата, 1982.— 39 с.

Арсланов Л. Ш. О влиянии казахского языка на говор татар-«каракалпаков» Палласовского района Волгоградской области // IX конференция по диалектологии тюркских языков: Тезисы докладов и сообщений.— Уфа, 1982.— С. 110—112.

Арсланов Л. Ш. Формирование островных говоров татарского языка (говоры Астраханской и Волгоградской областей).— Казань, 1983.— 79 с.

Арсланов Л. Ш. Об атласе тюркских языков Нижнего Поволжья и Ставропольского края // Ареальные исследования в языкознании и этнографии.— Уфа, 1985.— С. 8—9.

Арсланов Л. Ш. Spuren marischer seidlungsgebiete zwischen Kama und Vjatka // Шестой международный конгресс финно-угроведов.— Сыктывкар, 1985.— С. 151—152.

Арсланов Л. Ш. Формирование морфологических особенностей говора ставропольских татар // Формирование и функционирование татарского языка.— Казань, 1986.— С. 44—52.

Арсланов Л. Ш. О взаимодействии языков карагашей и юртовских татар-ногайцев с казахским языком // Советская тюркология.— 1986.— № 5.— С. 11—15.

Арсланов Л. Ш. Зензелинский говор татарского языка (материалы к изучению смешанных говоров): Лексика. Тексты и переводы // МТД.— Вып. 6.— Казань, 1988.— С. 6—19.

Арсланов Л. Ш. Морфологические особенности зензелинского говора татарского языка // МТД.— Вып. 7.— Казань, 1989.— С. 84—103.

Арсланов Л. Ш. Говор села Лятошинка Старополтавского района Волгоградской области // МТД.— Казань, 1990.— С. 66—78.

Арсланов Л. Ш. К вопросу об изучении говора и истории формирования мордвы-каратаев // Мордва-каратаи: язык и фольклор.— Казань, 1991.— С. 3—9.

Арсланов Л. Ш. Особенности говора мордвы-каратаев // Мордва-каратаи: язык и фольклор.— Казань, 1991.— С. 10—38.

Арсланов Л. Ш. Итоги изучения языков и диалектов тюркского населения Астраханского края (1970—1990 гг.) // Материалы межвузовской научной конференции.— Набережные Челны, 1992.— С. 126—128.

Арсланов Л. Ш. О взаимодействии языка юртовских татар (ногайцев) с татарскими говорами Астраханской области // Материалы Всероссийской научной конференции «Проблемы двуязычия в современных условиях».— Казань, 1994.— С. 14—16.

Арсланов Л. Ш. Татары Нижнего Поволжья и Ставрополя (язык, фольклор, словарь).— Набережные Челны: Газетно-книжное изд-во «Камаз», 1995.— 195 с.

Арсланов Л. Ш. Лексические параллели в языках сибирских татар и астраханских ногайцев-карагашей, юртовских и алабугатских татар // Россия и Восток: Традиционная культура, этнокультурные и этносоциальные процессы: Материалы 4 Международной конференции «Россия и Восток: проблемы взаимодействия».— Омск, 1997.— С. 187—191.

Арсланов Л. Ш. Лексические заимствования в языке юртовских татар (ногайцев) Астраханской области // Этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий.— Омск, 1998.— С. 277—279.

Арсланов Л. Ш. Средневожские татары на северном Кавказе: этнокультура, язык и диалекты // IV Конгресс этнографов и антропологов России: Тезисы докладов.— М., 2001.— С. 222.

Атлас татарских народных говоров Среднего Поволжья и Приуралья / Научн. редакторы: Н. Б. Бурганова, Л. Т. Махмутова; Составители: Н. Б. Бурганова, Л. Т. Махмутова (1 т.), Ф. С. Баязитова, Д. Б. Рамазанова, З. Р. Садыкова, Т. Х. Хайрутдинова (2 т.).— Казань, 1989.

Афлетунов А. Ш. Вопросы диалектальной лексики // Проблемы тюркологии и русского востоковедения.— Казань, 1960.— С. 71—72.

Афлетунов А. Ш. Языковые особенности татар западной и юго-западной части БАССР: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 1961.— 17 с.

Афлетунов А. Ш. Из методики проведения наблюдений над говорами среднего диалекта татарского языка (На материале диалектологических экспедиций Казанского университета 1954—56 гг.) // Тезисы докладов II регионального совещания.— Казань, 1958.— С. 41—42.

Афлетунов А. Ш. О словаре диалектальной синонимии татарского языка // Тезисы докладов на IV региональном совещании по диалектам тюркских языков.— Фрунзе, 1963.— С. 20—21.

Ахатов Г. Х. Некоторые особенности восточного диалекта татарского языка // Ученые записки Тобольского педагогического института.— Вып. 1.— Казань, 1958.— С. 47—64.

Ахатов Г. Х. О восточном диалекте татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Т. XII.— Баку, 1958.— С. 47—64.

Ахатов Г. Х. Лексико-фразеологические особенности диалекта западно-сибирских татар // Тезисы докладов на зональном совещании в Свердловске.— Свердловск, 1963.

Ахатов Г. Х. Формирование диалекта западно-сибирских татар // Тезисы докладов на IV региональном совещании по диалектологии тюркских языков.— Фрунзе, 1963.— С. 27-29.

Ахатов Г. Х. Диалект западно-сибирских татар.— Уфа, 1963.— 195 с.

Ахатов Г. Х. Диалект западно-сибирских татар: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— Ташкент, 1965.— 35 с.

Ахатов Г. Х. Некоторые следы орхоно-енисейских памятников в диалекте западно-сибирских татар // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тезисы докладов и сообщений (Баку, 1975).— М., 1975.— С. 35—36.

Ахатов Г. Х. Источники построения исторической диалектологии татарского языка // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тезисы докладов и сообщений (Нальчик, 21—24 сент. 1977).— М., 1977.— С. 66—67.

Ахатов Г. Х. Татарская диалектология (учебное пособие).— Уфа, 1977.— 76 с.

Ахатов Г. Х. Татарская диалектология: средний диалект (учебное пособие).— Уфа, 1979.— 80 с.

Ахатов Г. Х. Арский подговор заказанского говора татарского языка // Диалекты и топонимия Поволжья.— Чебоксары, 1979.— С. 86—93.

Ахатов Г. Х. Группы говоров татарского языка на территории Башкирской АССР // Языкознание. Тезисы докладов и сообщений.— Ташкент, 1980.— С. 87—88.

Ахмаров Г. Н. О языке и народности мишарей // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Имп. Казанском университете.— Т. XIX.— Вып. 2.— Казань, 1903.— С. 92—160.

Ахмаров Г. Н. Тептяри и их происхождение.— Казань, 1907.— 27 с.

Ахметзянов М. И. К этнолингвистическим процессам в бассейне р. Ик (по материалам шеджере) // К формированию языка татар Поволжья и Приуралья.— Казань, 1985.— С. 58—75.

Ахметова Я. М. Фонетические особенности говора татар, проживающих в Финляндии // Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Сопоставительная филология и полилингвизм».— Казань: Ред. изд. центр «Школа», 2002.— С. 158—159.

Ахметова Я. М. Глагол (личные формы) в говоре татар, проживающих в Финляндии // Материалы Международной научно-практической конференции «Наука и практика. Диалоги нового века».— Часть I.— Набережные Челны: Изд-во КГПИ, 2003.— С. 79—80.

Ахметова Я. М. Глагол (неличные формы) в говоре татар, проживающих в Финляндии // Материалы VI Региональной научно-практической конференции молодых ученых и специалистов «Проблемы истории, культуры и развития языков народов Татарстана и Волго-Уральского региона».— Вып. 2.— Казань: Gumanitaria, 2003.— С. 159—166.

Ахметова Я. М. Соответствия гласных в говоре татар, проживающих в Финляндии (тезисы) // Материалы Республиканской научно-практической конференции «Профилизация содержания образования: опыт, проблемы, поиски» / Мин-во образ. РТ, ИПКРО РТ.— Казань, 2004.— С. 9—15.

Ахметова Я. М. Проявление интерференции в говоре татар, проживающих в Финляндии // Материалы VII Региональной научно-практической конференции молодых ученых и специалистов «Проблемы истории, культуры и развития языков народов Татарстана и Волго-Уральского региона».— Вып. 3.— Казань: Gumanitaria, 2004.— С. 9—11.

Ахметова Я. М. Говор татар Финляндии (в сравнительно-историческом аспекте): Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 2004.— 22 с.

Ахметьянов Р. Г. Ставрополь татарларының тел үзенчәлекләре // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— 145—147 б.

Ахметьянов Р. Г. Некоторые варианты диалектальных слов и фразеологизмов в сергачском говоре // Нормативность и вариативность в татарском языке.— Казань, 1987.— С. 32—40.

- Әмиров С. Х. Татар теле диалектларын өйрәнү өчен сораулык. — Казан, 1940.
- Әфләтунов Ә. БАССРның көнбатыш һәм көньяк-көнбатыш районнарында яшәүче татарлар сөйләшкәндәге фонетик үзенчәлекләр // Татар теле һәм диалектологиясе мәсьәләләре. — Казан, 1959. — 96—145 б.
- Әфләтунов Ә. Башкортстанның көнбатыш һәм көньяк-көнбатыш районнарында яшәүче татарлар сөйләшкәндәге кайбер синтаксик күренешләр // Татар теле һәм әдәбияты. — Казан, 1959. — 132—148 б.
- Әхәтов Г. Х. Себер татарлары теле. — 1 нче кисәк : Фонетик үзенчәлекләр. — Казань : Тат. кит. нәшр., 1960. — 70 б.
- Әхмәтжәнов Р. Г. Турбаслы төбәге // Исследования по татарскому языкознанию. — Казань, 1984. — С. 138—146.
- Әхмәтов В. Тобол-Төмән татарларының диалекты // Совет мәктәбе. — 1940. — № 2—3. — 56—60 б.
- Барсукова Р. С. Некоторые фонетические особенности заболотного говора // Языковая ситуация в Республике Татарстан: состояние и перспективы. — Ч. II. — Казань, 1998. — С. 106—109.
- Барсукова Р. С. К вопросу о спонантизации в заболотном говоре тоболо-иртышского диалекта и в тюркских языках // Тел, әдәбият һәм халык ижаты мәсьәләләре. — Казан, 2000. — 9—16 б.
- Барсукова Р. С. Названия пищи в заболотном говоре // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения». — Тюмень, 2000. — С. 55—65.
- Барсукова Р. С. Названия мучных изделий из пресного теста в заболотном говоре тоболо-иртышского диалекта // Материалы международной научно-практической конференции «Народы России и Татарстана: возрождение и развитие». — Ч. I. — Альметьевск, 2000. — С. 38—47.
- Барсукова Р. С. Местоимения в заболотном говоре // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения». — Тюмень, 2001. — С. 38—47.
- Барсукова Р. С. Личные формы глагола в заболотном говоре тоболо-иртышского диалекта // Тел, әдәбият һәм халык ижаты мәсьәләләре. — Казан, 2002. — 73—91 б.
- Барсукова Р. С. Синтаксические особенности заболотного говора // Тел, әдәбият һәм халык ижаты мәсьәләләре. — Казан, 2002. — 95—98 б.
- Барсукова Р. С. Некоторые сведения о лексико-семантических группах диалектизмов заболотного говора // Актуальные вопросы татарского языкознания (далее: АВТЯ). — Казань, 2002. — С. 129—138.
- Барсукова Р. С. Неличные формы глагола в заболотном говоре // АВТЯ. — Казань, 2002. — С. 156—163.
- Барсукова Р. С. Названия жилища, хозяйственных построек и их частей в заболотном говоре сибирских татар // Материалы V Международного Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири: тюркские народы». — Тобольск-Омск, 2002. — С. 346—348.
- Барсукова Р. С. Послелог и послеложные слова в заболотном говоре // Актуальные проблемы тюркской и финно-угорской филологии. — Елабуга, 2002. — С. 35—41.
- Барсукова Р. С. Заболотный говор тоболо-иртышского диалекта татарского языка в сравнительном освещении: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Казань, 2002. — 23 с.
- Барсукова Р. С. Мифологическая лексика заболотного говора тоболо-иртышского диалекта сибирских татар // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения». — Тюмень, 2003. — С. 22—24.
- Барсукова Р. С. Лексика, связанная с духовной культурой заболотного говора тоболо-иртышского диалекта // Языковые уровни и их анализ. — Казань, 2003. — С. 35—38.
- Барсукова Р. С. Наречия в заболотном говоре тоболо-иртышского диалекта // АВТЯ. — Вып. 2. — Казань, 2003. — С. 150—158.
- Барсукова Р. С. Фонетические соответствия в русских заимствованиях в заболотном говоре // Материалы I Международной научной конференции «Теория перевода. Межкультурная коммуникация. Сопоставительная лингвистика». — М., 2003. — С. 34—36.
- Барсукова Р. С. Древнетюркские глагольные формы в татарских говорах и диалектах Западной Сибири // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар. — Казан, 2004. — 329—333 б.
- Барсукова Р. С. Саз ягы сөйләшенең мишәр диалекты белән уртаклыгы (ярдәмлек сүз төркемнәре) // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар. — Казан, 2004. — 167—170 б.

Барсукова Р.С. Названия предметов домашнего обихода, утвари, быта в заболотном говоре тоболо-иртышского диалекта // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения». — Тюмень, 2004. — С. 11—12.

Барсукова Р.С. Заболотный говор тоболо-иртышского диалекта татарского языка в сравнительном освещении. — Казань, 2004. — 160 с.

Барсукова Р.С. Термины родства и свойства в заболотном говоре тоболо-иртышского диалекта сибирских татар // История, культура и проблемы развития языка. — Казань: Изд-во Тат. гуманитарного ин-та, 2004. — С. 11—17.

Барсукова Р.С. Лексика, обозначающая животный мир в заболотном говоре тоболо-иртышского диалекта // АВТЯ. — Вып. 3. — Казань, 2004. — С. 68—72.

Барсукова Р.С. Л. Жәләй хезмәтләрендә көнчыгыш диалектлар // АВТЯ. — Вып. 4. — Казань, 2004. — С. 57—60.

Барсукова Р.С. История изучения сибирско-татарских диалектов // Сборник аспирантских работ: Проблемы языка, литературы и научного творчества. — Казань, 2005. — С. 12—18.

Барсукова Р.С. Тюрко-монгольские параллели в лексике сибирско-татарских диалектов (в названиях животных и птиц) // Материалы научно-практической конференции «VIII Сулеймановские чтения» — Тюмень, 2005. — Тюмень, 2005. — С. 27—28.

Барсукова Р.С. Чит төбәкләрдә укыту-тәрбия эшендә милли-төбәк компоненты куллану // Татар теле һәм әдәбиятының актуаль проблемалары. — III кисәк. — Стәрлетамак, 2005. — 67—71 б.

Барсукова Р.С. К вопросу об эмоционально-экспрессивных словах в лексике сибирско-татарских диалектов // Материалы научно-практической конференции «IX Сулеймановские чтения» — Тюмень, 2006. — С. 11—13.

Барсукова Р.С. Особенности в употреблении дифтонгов в заболотном говоре тоболо-иртышского диалекта // АВТЯ. — Вып. 5. — Казань, 2007. — С. 196—200.

Барсукова Р.С. «Словарь диалектов сибирских татар» Д. Г. Тумашевой как источник лексикологических исследований // Тумашевские чтения: Актуальные проблемы тюркологии. — Тюмень, 2007. — С. 41—43.

Баязитова Ф.С. Фонетические особенности говора татар районов Нижнего Прикамья // Тезисы докладов II научной конференции молодых ученых. — Казань, 1971. — С. 9—14.

Баязитова Ф.С. К вопросу о происхождении крещеных татар Нижнего Прикамья // Конференция по татарскому языкознанию, посвященная 50-летию СССР: Тезисы докладов. — Казань, 1972. — С. 59—72.

Баязитова Ф.С. Татарские говоры Нижнего Прикамья: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Казань, 1973. — 29 с.

Баязитова Ф.С. Базгыя һәм Сәвәләй авыллары сөйләшенең фонетик һәм грамматик үзенчәлекләре // МТД. — Вып. 3. — Казань, 1974. — С. 130—132.

Баязитова Ф.С. Түбән Кама тирәсендәге керәшен татарлары сөйләшенең фонетик һәм грамматик үзенчәлекләре // МТД. — Вып. 3. — Казань, 1974. — С. 48—73.

Баязитова Ф.С. Образцы текстов // МТД. — Казань, 1974. — Вып. 3. — С. 195—205; 1978. — Вып. 4. — С. 36—47, 49—53; 1983. — Вып. 5. — С. 30—36, 36—44; 1990. — С. 104—114; Мордва-каратаи: язык и фольклор. — Казань, 1991. — С. 105—134.

Баязитова Ф.С. Түбән Кама тирәсендәге керәшен татарлары сөйләшендә диалекталь лексиканың кайбер тематик төркемнәре // Татар теле һәм әдәбияты. — Алтынчы китап. — Казан, 1977. — 77—79 б.

Баязитова Ф.С. Книги на «крещено-татарском языке» XIX века как лингвистический источник // Источниковедение и история тюркских народов. — Казань, 1978. — С. 58—63.

Баязитова Ф.С. К истории формирования говоров крещеных татар // Исследования по исторической диалектологии татарского языка (далее: ИИДТЯ). — Казань, 1979. — С. 105—138.

Баязитова Ф.С. Ак калфагың кисәнә... // Азат хатын. — 1979. — № 12. — 12—13 б.

Баязитова Ф.С. Древние формы глагола в говорах крещеных татар Закавказья // Исследования языка древнеписьменных памятников. — Казань, 1980. — С. 137—141.

Баязитова Ф.С. Татарстанның Шөгәр төбәге сөйләшендә кайбер морфологик үзенчәлекләр // Совет мәктәбе. — 1982. — № 1. — 30—32 б.

Баязитова Ф. С. Термины календарных обычаев и народных верований в говорах крещеных татар // Лексика и стилистика татарского языка.— Казань, 1982.— С. 59—68.

Баязитова Ф. С. Древний пласт лексики мензелинского говора среднего диалекта // ИИДТЯ.— Вып. 2.— Казань, 1982.— С. 3—9.

Баязитова Ф. С. Этнические компоненты крещеных татар по данным языка // Исследования по диалектологии и истории татарского языка.— Казань, 1982.— С. 22—29.

Баязитова Ф. С. Фольклор эсэрләренең теле һәм диалектлар // Исследования по татарскому языкознанию.— Казань, 1984.— С. 129—138.

Баязитова Ф. С. Этнолингвистические параллели в материальной и духовной культуре татар-кряшен и народов Среднего Поволжья // Этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий (Тезисы докладов).— Омск, 1984.— С. 32—36.

Баязитова Ф. С. Говор нас. п. Татарщино (Күршә) Тамбовской области (по материалам экспедиции 1983 г.) // ИИДТЯ.— Вып. 3.— Казань, 1985.— С. 143—158.

Баязитова Ф. С. Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении.— М.: Наука, 1986.— 248 с.

Баязитова Ф. С. Народно-монологические тексты (описание применения свадебной обрядовой пищи) // Анализы текстов по истории татарского литературного языка.— Казань, 1987.— С. 44—59.

Баязитова Ф. С. Названия свадебной обрядовой одежды и обрядовых действий в татарском языке // Татарская лексика в семантико-грамматическом аспекте.— Казань, 1988.— С. 74—84.

Баязитова Ф. С. Мензелинский говор татарского языка // МТД.— Вып. 7.— Казань, 1989.— С. 67—83.

Баязитова Ф. С. Этнолингвистические параллели в традиционных обрядах татар и народов Кавказа: Тезисы докладов Всесоюзной конференции «Историко-лингвистические связи народов Кавказа и проблемы языковых контактов».— Грозный, 1989.— С. 88.

Баязитова Ф. С. Татар теле диалектларында һәм әдәби телдә туй йолаларының башлангыч этабына караган сүзләр // Нормативность и вариативность в татарском языке.— Казань, 1987.— С. 41—52.

Баязитова Ф. С. Лексические и этнолингвистические особенности говоров причепецких татар // МТД.— Вып. 6.— Казань, 1988.— С. 43—68.

Баязитова Ф. С. Личные имена в говорах крещеных татар // Ономастика Татарстана.— Казань, 1989.— С. 66—73.

Баязитова Ф. С. Термины свадебных обрядов в атрибуции литературных памятников // Язык утилитарных и поэтических жанров памятников татарской письменности.— Казань, 1990.— С. 74—80.

Баязитова Ф. С. Свадебный обряд и его терминология (бирнә «приданое» и его значения) // МТД.— Казань, 1990.— С. 56—66.

Баязитова Ф. С. Димче, яучы, башкода // Сөембикә.— 1991.— № 1.— 35—36 б.

Баязитова Ф. С. Кыз ярәшү, аклашу // Сөембикә.— 1991.— № 2.— 17—18 б.

Баязитова Ф. С. Калым, тарту // Сөембикә.— 1991.— № 4.— 20—21 б.

Баязитова Ф. С. Килен төшерү // Сөембикә.— 1991.— № 5.— 16—18 б.

Баязитова Ф. С. Туйда катнашучылар // Сөембикә.— 1991.— № 6.— 20—22 б.

Баязитова Ф. С. Туй җырлары // Сөембикә.— 1991.— № 9.— 15—16 б.

Баязитова Ф. С. Туй ашамлыклары // Сөембикә.— 1991.— № 10.— 23—24 б.

Баязитова Ф. С. Туй киемнәре // Сөембикә.— 1991.— № 11.— 24—25 б.

Баязитова Ф. С. Яшь киленгә су юлы күрсәтү // Сөембикә.— 1991.— № 12.— 22—24 б.

Баязитова Ф. С. Этнолингвистические материалы к реконструкции древних традиционных обрядов мордвы-каратаев // Мордва-каратаи: язык и фольклор.— Казань, 1991.— С. 105—135.

Баязитова Ф. С. К этнолингвистической реконструкции традиционных свадебных обрядов (свадебные чины) // Функциональное развитие татарского языка в условиях перестройки.— Казань, 1991.— С. 118—131.

Баязитова Ф. С. Гомернең өч туге: Татар халкының гаилә йолалары.— Казан: Тат. кит. нәшр., 1992.— 298 б.

Баязитова Ф. С. Җирле сөйләшләр һәм халыкның рухи мәдәнияте // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность: Труды международной конференции в 3-х томах. 9—13 июня 1992 г.— Т. I.— Казань, 1992.— С. 63—66.

Баязитова Ф. С. Обрядовая терминология в говорах причепецких татар // Вятская земля в прошлом и настоящем (к 125-летию со дня рождения П. Н. Лункова): Тезисы докладов и сообщений IV научной конференции.— Киров, 1992.— С. 13—15.

Баязитова Ф. С. Татар әдәби телен баетуда этнографизмнарның роле // Некоторые итоги и задачи изучения татарского литературного языка.— Казань, 1992.— С. 41—49.

Баязитова Ф. С. Традиционные обряды астраханских татар на фоне диалектного языка // Астраханские татары.— Казань, 1992.— С. 132—153.

Баязитова Ф. С. Керәшен татарларының гореф-гадәт йолалары һәм йола җырлары // Казан утлары.— 1992.— № 6.— 174—180 б.

Баязитова Ф. С. Русские заимствования в обрядовой терминологии крещеных татар и мордвы-каратаев // Формы взаимодействия татарского и русского языков на современном этапе.— Казань, 1992.— С. 55—60.

Баязитова Ф. С. Обрядовая одежда крещеных татар Нижнего Прикамья // Тезисы докладов I научно-краеведческой конференции, посвященной 25-летию г. Менделеевска.— Менделеевск, 1992.— С. 6—9.

Баязитова Ф. С. Халык йолалары — рухи байлыгыбыз // Мәгариф.— 1992.— № 8.— 55—57 б.

Баязитова Ф. С. Туй алды йолалары һәм йола сүзләре // Мәгариф.— 1992.— № 10.— 58—60 б.

Баязитова Ф. С. Кыз ярәшү йолалары һәм йола сүзләре // Мәгариф.— 1992.— № 8.— 56—57 б.

Баязитова Ф. С. Туйда узара бүләкләшүләр // Мәгариф.— 1992.— № 12.— 53—54 б.

Баязитова Ф. С. Халык йолаларын өйрәнүнең тәрбия ягыннан әһәмиәте // Народная педагогика и его место в современном учебно-воспитательном процессе. Тезисы выступлений на республиканской научно-практической конференции.— Казань, 1992.— С. 12—14.

Баязитова Ф. С. Туй башлыгы, аргыш // Мәгариф.— Казан, 1993.— № 2.— 49—50 б.

Баязитова Ф. С. Савым ашы, кода ашы, туй күчтәнәчләре // Мәгариф.— Казан, 1993.— № 3.— 50—51 б.

Баязитова Ф. С. Бәби туге // Татарстан.— 1993.— № 4.— 57—61 б.

Баязитова Ф. С. Язгы чәчү һәм сабан эшләренә караган йолалар һәм йола сүзләре // Татарстан.— 1993.— № 5.— 86—89 б.

Баязитова Ф. С. Милли йолалар: яңгыр теләү, келәү итү // Татарстан.— 1993.— № 6.— 67—76 б.

Баязитова Ф. С. Яшь киленне кияү өендә каршы алу // Мәгариф.— 1993.— № 6.— 58—59 б.

Баязитова Ф. С. Жәй ае бәйрәмнәре // Татарстан.— 1993.— № 7.— 71—84 б.

Баязитова Ф. С. Рождение человека // Татарстан.— 1993.— № 7.— 26—29 б.

Баязитова Ф. С. Такыя бәйрәме, чәчәк бәйрәме // Татарстан.— 1993.— № 8.— 70—79 б.

Баязитова Ф. С. Керәшен татарларының туй йолалары һәм җырлары (йола терминнары) // Казан утлары.— 1993.— № 8.— 163—169 б.

Баязитова Ф. С. Аулак өйләр, утырмалар // Татарстан.— 1993.— № 10.— 73—77 б.

Баязитова Ф. С. Туй киеме // Мәгариф.— 1993.— № 11.— 55—56 б.

Баязитова Ф. С. Кышкы бәйрәмнәр һәм йолалар // Татарстан.— 1993.— № 12.— 69—73 б.

Баязитова Ф. С. Жирле сөйләшләрдә келәү һәм теләү сүзләре белән белдерелә торган йолалар // Проблемы лексикологии и терминологии в татарском языке.— Казань, 1993.— С. 50—56.

Баязитова Ф. С. Семейные обряды и обрядовая терминология (этнолингвистический аспект) // Межэтнические и межконфессиональные отношения в Республике Татарстан.— Ч. 2.— Казань, 1993.— С. 215—218.

Баязитова Ф. С. Традиционные обряды и народные верования молькеевских кряшен на фоне диалектного языка // Молькеевские кряшены.— Казань, 1993.— С. 142—156.

Баязитова Ф. С. Сандугачым, аппагым (туй йоласы терминологиясе) // Мәгариф.— 1994.— № 3.— 56 б.

Баязитова Ф. С. Нократ татарлары // Татарстан.— Казан, 1994.— № 3—4.— 130—142 б.

Баязитова Ф. С. Керәшеннәрнең гаилә һәм йола сүзләре // Идел.— 1994.— № 5.— 52—57 б.

Баязитова Ф. С. Татар халкының бәйрәм һәм көнкүреш йолалары.— Казан : Тат. кит. нәшр., 1995.—158 б.

Баязитова Ф. С. Татарские диалекты как источник по этнокультурной истории // Актуальные экологические проблемы Республики Татарстан : Тезисы докладов II Республиканской научной конференции.— Казань, 1995.— С. 254—255.

Баязитова Ф. С. К реконструкции традиционных обрядов нагайбаков // Нагайбаки.— Казань, 1995.— С. 94—117.

Баязитова Ф. С. Әстерхан татарлары : Гаилә һәм көнкүреш йолалары // Татарстан.— 1995.— № 1—2.— 73—82 б.

Баязитова Ф. С. Сабан туге иртәгә // Ялкын.— 1995.— № 5.— 2—3 б.

Баязитова Ф. С. Безнең авыл кызлары курчак кебек киенә // Ялкын.— 1995.— № 6.— 12—13 б.

Баязитова Ф. С. Печән өсте // Ялкын.— 1995.— № 7.— 3 б.

Баязитова Ф. С. Кышкы йолалар. Нардуган // Ялкын.— 1995.— № 12.— 66.

Баязитова Ф. С. Аулак өй // Ялкын.— 1996.— № 1.— 20 б.

Баязитова Ф. С. Сөлге сугам аклыкка // Ялкын.— 1996.— № 2.— 15 б.

Баязитова Ф. С. Хуш киләсең, Нәүрүз // Ялкын.— 1996.— № 3.— 1 б.

Баязитова Ф. С. Көтү куу // Ялкын.— 1996.— № 5.— 11 б.

Баязитова Ф. С. Яңгыр, яңгыр, яу, яу // Ялкын.— 1996.— № 6.— 8—9 б.

Баязитова Ф. С. Каз өмәсе // Ялкын.— 1995.— № 9.— 4 б.

Баязитова Ф. С. Мендәрле кунак // Ялкын.— 1996.— № 11.— 100 б.

Баязитова Ф. С. Икмәк, ипи, ипекәй // Сөембикә.— 1997.— № 8.— 22 б.

Баязитова Ф. С. Халык йолаларында аш-сулар: бәләш // Сөембикә.— 1997.— № 10.— 25 б.

Баязитова Ф. С. Халык йолаларында аш-сулар: бавырсак // Сөембикә.— 1997.— № 11.— 30 б.

Баязитова Ф. С. Татарские диалекты и этнолингвистическая реконструкция народных обрядов // Актуальные экологические проблемы Республики Татарстан : Тезисы III республиканской научной конференции.— Казань, 1997.— С. 344.

Баязитова Ф. С. Говоры крещеных татар Елабужского района // История и культура Елабужского края (к 100-летию ЕГПИ). Тезисы докладов и сообщений научно-практической конференции.— Елабуга, 1997.— С. 52—54.

Баязитова Ф. С. Керәшеннәр : Тел үзенчәлекләре һәм йола ижаты.— Казан, 1997.— 248 б.

Баязитова Ф. С. К реконструкции народных календарных обычаев и обрядов татар-мишарей (этнолингвистический аспект) // Проблемы функционирования, диалектологии и истории языка.— Казань, 1998.— С. 25—35.

Баязитова Ф. С. Л. Жәләй — зур мираслы галим // Проблемы функционирования, диалектологии и истории языка.— Казань, 1998.— С. 3—8.

Баязитова Ф. С. О некоторых результатах этнолингвистических исследований традиционной духовной культуры сибирских татар // Сибирские татары : Материалы 1-го Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири».— Тобольск, 1998.— С. 128—129.

Баязитова Ф. С. Этнолингвистические исследования по говорам крещеных татар : Дис. в виде научн. докл. ... д-ра филол. наук.— Казань, 1998.— 100 с.

Баязитова Ф. С. Бәби туге лексикасы // Татар исемнәре ни сөйли.— Казан : Раннур, 1998.— 465 б.

Баязитова Ф. С. Ир баланы сөннәтләү // Татар исемнәре ни сөйли?— Казан : Раннур, 1998.— Б. 467.

Баязитова Ф. С. Об изучении мифологической лексики в татарских диалектах // Языковая ситуация в Республике Татарстан: состояние и перспективы.— Ч. II.— Казань, 1999.— С. 178—180.

Баязитова Ф. С. Язык и культура татар, проживающих в Удмуртии // Материалы научно-практической конференции «Татары Удмуртии». Вестник Международного Союза общественных объединений «Всемирный конгресс татар».— Казань, 1999.— С. 96—103.

Баязитова Ф. С. Бәрмәнчек — вербный праздник в татарских диалектах // Татар теле һәм этносы тарихы мәсьәләләре.— Казан, 2000.— 43—53 б.

Баязитова Ф. С. Культурно-языковые параллели в традиционных обрядах мордвы и татар-мишарей // Финно-угристика на пороге III тысячелетия. Материалы

II Всероссийской научной конференции финно-угроведов (филологические науки).— Саранск, 2000.— С. 352—355.

Баязитова Ф. С. Пермь өлкәсе татарларының традицион йолалары һәм йола сүзләре // Пермь татарлары турында.— Барда, 2000.— 39—63 б.

Баязитова Ф. С. Некоторые особенности языка и культуры татар Альметьевского региона // Материалы международной научно-практической конференции «Народы России и Татарстана: возрождение и развитие».— Ч. I.— Альметьевск, 2000.— С. 48—53.

Баязитова Ф. С. Әлмәт төбәге татарлары. Рухи мирас: гаилә-көнкуреш, йола терминологиясе һәм фольклор.— Казан, 2001.— 287 б.

Баязитова Ф. С. Татарские диалекты и традиционно-обрядовая культура в контексте «Запад-Восток» (Зимние обряды и обычаи, их терминология) // Очерки по истории татарской культуры в контексте «Запад-Восток».— Казань, 2001.— С. 590—614.

Баязитова Ф. С. Себер татарлары. Рухи мирас: гаилә-көнкуреш һәм йола терминологиясе.— Казан, 2001.— 300 б.

Баязитова Ф. С. Питрау бәйрәме // Татар календаре.— 2001, 12 июль.

Баязитова Ф. С. Обрядовая терминология касимовского говора татарского языка // АВТЯ.— Вып. 1.— Казань, 2002.— С. 106—117.

Баязитова Ф. С. Әстерхан татарлары. Рухи мирас: гаилә-көнкуреш һәм йола терминологиясе.— Казан, 2002.— 300 б.

Баязитова Ф. С. Урта Урал (Свердловск өлкәсе) татарлары. Рухи мирас: гаилә-көнкуреш, йола терминологиясе, фольклор.— Казан, 2002.— 432 б.

Баязитова Ф. С. Культурно-языковая и обрядовая терминология диалектов сибирских татар в контексте фольклорных и этнографических связей // Тюркские народы. Материалы V-го Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири».— Тобольск-Омск, 2002.— С. 349—350.

Баязитова Ф. С. Образование терминов духовной культуры татарского языка // Проблемы словообразования в тюркских языках.— Казань, 2002.— С. 244—251.

Баязитова Ф. С. Свадебный обряд и его терминология в контексте народно-разговорного языка сибирских татар // Сибирские татары.— Казань, 2002.— С. 205—223.

Баязитова Ф. С. Татарский дух седого Урала // Татарстан.— 2002.— № 5.— С. 30—32.

Баязитова Ф. С. Чал Уралда татар рухы // Татарстан.— 2002.— № 5.— 26—28 б.

Баязитова Ф. С. Обрядовая лексика татарского языка: общее и специфическое // Единство татарской нации.— Казань, 2002.— С. 129—134.

Баязитова Ф. С. Әмәл, Нәүрүз // Сөембикә.— 2002.— № 3.— 16—18 б.

Баязитова Ф. С. Обрядовая терминология диалектов сибирских татар // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».— Тюмень, 2003.— С. 10—11.

Баязитова Ф. С. Мишәр диалекты. Рухи мирас: гаилә-көнкуреш һәм йола терминологиясе.— Саранск, 2003.— 280 б.

Баязитова Ф. С. Приметы уходящего времени (воспоминания Альметьевских старожилов) // Әлмәт-Альметьевск (посвящается 50-летию г. Альметьевска).— Альметьевск, 2003.— С. 283—287.

Баязитова Ф. С. Г. Ибраһимов әсәрләрендә этнографизмнар // Г. Ибраһимов һәм заман (тууына 115 ел тулуга багышланган фәнни конференция материаллары).— Казан, 2003.— 218—225 б.

Баязитова Ф. С. Рязань өлкәсе Бастан авылы сөйләшәндә рухи культура терминнары // АВТЯ.— Вып. 2.— Казань, 2003.— С. 12—27.

Баязитова Ф. С. Халык йолаларында аш-сулар // Татар календаре.— 2003, 25 гыйнвар.

Баязитова Ф. С. Икмәк, ипи, ипекәй // Татар календаре.— 2003, 9 февраль.

Баязитова Ф. С. Оликмәк, көпшәк, йомшак // Татар календаре.— 2003, 8 май.

Баязитова Ф. С. Туй икмәге // Татар календаре.— 2003, 22 март.

Баязитова Ф. С. Күмәч кабул // Татар календаре.— 2003, 8 май.

Баязитова Ф. С. Икмәк секере // Татар календаре.— 2003, 19 июнь.

Баязитова Ф. С. Кодаларны һәм яшь киленне икмәк белән каршылау // Татар календаре.— 2003, 29 июль.

Баязитова Ф. С. Яшь киленнән икмәк пешертү. Питрау бәйрәме // Татар календаре.— 2003, 19 август.

Баязитова Ф. С. Кода ашы, кода ипийе // Татар календаре.— 2003, 13 сентябрь.

- Баязитова Ф. С.* Савым, туй күчтәнәче // Татар календаре.— 2003, 11 октябрь.
- Баязитова Ф. С.* Тубал ашлары // Татар календаре.— 2003, 16 ноябрь.
- Баязитова Ф. С.* Көлчә // Татар календаре.— 2003, 25 декабрь.
- Баязитова Ф. С.* Кемерово өлкәсе татарларының рухи мирасын өйрәнү юлында // Фәнни Татарстан.— № 3.— Казан, 2004.— 122—128 б.
- Баязитова Ф. С.* Названия обрядовых хлебов и хлебных обрядов в сибирско-татарских диалектах // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».— Тюмень, 2004.— С. 24—27.
- Баязитова Ф. С.* Һ.Такташ һәм мишәр диалектының Сыркыды авылы сөйләше // АВТЯ.— Вып. 3.— Казань, 2004.— С. 55-61.
- Баязитова Ф. С.* Лексика в традициях народного ислама сибирско-татарских диалектов (обряд бракосочетания нике — никах) // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».— Тюмень, 2004.— С. 12—14.
- Баязитова Ф. С.* Татар телендә традицион культура лексикасы (кодалар, кодачалар) // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар.— Казан, 2004.— 349—358 б.
- Баязитова Ф. С.* Татар телендә туй персонажлары (кияү һәм кияү егетләре) // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар.— Казан, 2004.— 98—109 б.
- Баязитова Ф. С.* Халык йолаларында аш-сулар. Бәләш // Татар календаре.— 2004, 24 гыйнвар.
- Баязитова Ф. С.* Халык йолаларында аш-сулар. Олы бәләш // Татар календаре.— 2004, 13 февраль.
- Баязитова Ф. С.* Халык йолаларында аш-сулар. Какбәләш // Татар календаре.— 2004, 17 март.
- Баязитова Ф. С.* Халык йолаларында аш-сулар. Кодагый бәләше // Татар календаре.— 2004, 28 апрель.
- Баязитова Ф. С.* Халык йолаларында аш-сулар. Чүлмәк бәләше // Татар календаре.— 2004, 14 май.
- Баязитова Ф. С.* Халык йолаларында аш-сулар. Бавырсаг // Татар календаре.— 2004, 21 июль.
- Баязитова Ф. С.* Халык йолаларында аш-сулар. Бавырсаг котлату // Татар календаре.— 2004, 21 август.
- Баязитова Ф. С.* Халык йолаларында аш-сулар. Никах бавырсагы // Татар календаре.— 2004, 2 сентябрь.
- Баязитова Ф. С.* Халык йолаларында аш-сулар. Баликмәк, бадамгел, кызыл билле перәннек // Татар календаре.— 2004, 24 ноябрь.
- Баязитова Ф. С.* Халык йолаларында аш-сулар. Шишәрә // Татар календаре.— 2004, 10 декабрь.
- Баязитова Ф. С.* Халык йолаларында аш-сулар. Чәкчәк // Татар календаре.— 2004, 31 декабрь.
- Баязитова Ф. С.* Балам-багалмам // Сөембикә, «Асылъяр» кушымтасы.— 2004.— № 12.— С. 16—18.
- Баязитова Ф. С.* Татар телендә традицион культура лексикасы (этнолингвистик аспект) // Проблемы развития татарской нации (языковой, литературно-фольклорный и искусствоведческий аспекты).— Казань: Изд-во АН РТ, 2004.— С. 70—77.
- Баязитова Ф. С.* Обрядовая лексика татарского языка как источник для реконструкции элементов культуры // Межкультурная коммуникация. Типология языков. Теория перевода: Материалы II Международной научной конференции.— М.— Казань, 2004.— С. 77—79.
- Баязитова Ф. С.* Термины и слова, относящиеся к обрядам и обычаям в говоре крышен // Менделеевский музейный вестник.— Вып. 3.— Менделеевский краеведческий музей.— 2004.— С. 18—29.
- Баязитова Ф. С.* Кукмара районы керәшеннәренә сөйләш һәм йола үзенчәлектәре // Кукморский регион: проблемы истории культуры. Восток — Запад: Диалог культур Евразии. Проблемы истории и археологии.— Вып. 5.— Казань, 2005.— С. 94—95.
- Баязитова Ф. С.* Лексика традиционной культуры и диалекты татарского языка // Материалы II республиканской научно-практической конференции «Актуальные проблемы обучения татарскому языку в русской школе».— Казань, 2005.— С. 40—43.
- Баязитова Ф. С.* К реконструкции традиционных свадебных обрядов сибирских татар (этнолингвистический аспект) // Развитие языков и культур народов Сибири в условиях изменяющейся России. Материалы Международной научной конференции 22—24 сентября 2005 г.— Абакан, 2005.— С. 227—230.

Баязитова Ф.С. Урта Урал (Свердловск өлкәсе) татарларының йолалары һәм йола сүзләре // Мәгариф.— 2005.— № 4.— 18—19 б.

Баязитова Ф.С. Термины календарных обрядов и верований как источник для изучения этнокультурной истории (по материалам мензелинского говора татарского языка) // Языковая ситуация и политика в Российской Федерации.— Уфа, 2005.— С. 93—97.

Баязитова Ф. С. Туган тел һәм Латыйф Жәләйнең олы мирасы // Актуальные вопросы татарского языкознания.— Вып. 4.— Казань, 2005.— С. 18—24.

Баязитова Ф. С. Балага исем кушу // Сөембикә.— 2005.— № 3.— 15—16 б.

Баязитова Ф. С. Лексика обрядов и обычаев, связанных с рождением ребенка в диалектах сибирских татар // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».— Тюмень : Экспресс, 2005.— С. 31—35.

Баязитова Ф.С. Лексика похоронно-поминальных обрядов в диалектах сибирских татар // Этнокультурное пространство региона и языковое сознание. Материалы научно-практической конференции. Тюмень, 11 октября 2005 г.— В 2-х частях. Ч. 2.— Тюмень : Изд-во Тюменского гос. ун-та, 2006.— С. 157—160.

Баязитова Ф.С. Нәүрүз һәм әмәл бәйрәме йолаларының этнолингвистик үзенчәлекләре // Гыйльми журнал «Милли мәдәният».— Казан.— 2006.— № 10.— С. 4—6.

Баязитова Ф.С. Лексика этикета вежливости и родственных отношений в татарском языке (Словарь: буква А) // Тюркология: история и современность : К 85-летию со дня рождения академика Э. Р. Тенишева.— Казань, 2006.— С. 105—114.

Баязитова Ф. С. Сибирско-татарские и астраханские этнолингвистические параллели в традиционной культуре (обряд күзәйен, кусайтын) // Материалы IX Всероссийской научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».— Тюмень, 2006.— С. 15—16.

Баязитова Ф. С. Лексика традиционной культуры как духовное наследие // Сохранение и развитие родных языков в условиях многонационального государства: проблемы и перспективы. (Материалы международной научно-практической конференции 23—24 июня 2006 г.— Казань, 2006.— С. 285—288.

Баязитова Ф. С. Погружение в историю. О чем могут поведать татарские говоры Среднего Урала (Между Волгой и Уралом. Традиции сотрудничества и дружбы) // Казань.— 2006.— № 4.— С. 44—45.

Баязитова Ф. С. Дастаннар һәм халык традицияләре лексикасы (Этнолингвистик күзәтүләр) // Татар әдәбияты. Текстология мәсьәләләре. (Урта гасырлар — XX йөз башы.— Казан, 2006.— 121—130 б.

Баязитова Ф. С. Названия мифологических персонажей и демонологических образов в татарских диалектах // Тюркологический сборник.— Вып. III. Материалы Всероссийской тюркологической конференции «Языки и литература тюркских народов: история и современность». Елабуга, 2006.— С. 194—196.

Баязитова Ф. С. Нократ сөйләше. Рухи мирас: гаилә — көнкүреш, йола терминологиясе һәм фольклор.— Казан : Дом печати.— 2006.— 240 б.

Баязитова Ф. С. Акмулла иҗаты һәм хәзерге жирле сөйләшләр // Материалы межрегиональной научно-практической конференции «Акмулла и современность». Казань, 2007, 29 января.— Казань, 2007.— 190—199 б.

Баязитова Ф. С. Аш-су һәм халык традицияләре лексикасы.— Казан : Дом печати, 2007.— 480 б.

Баязитова Ф.С. Г. Ибраһимов әсәрләрендә халык традицияләре лексикасы // Г. Ибраһимов һәм XXI гасыр.— Казан : Алма-Лит, 2007.— 181—187 б.

Баязитова Ф.С. Ж. Вәлидинең диалектология фәненә караган эшчәнлегенә // Ж. Вәлиди — энциклопедист галим.— Апас-Казан, 2007.— 104—112 б.

Баязитова Ф. С. Русские заимствования в обрядовой лексике татарского языка // АВТЯ.— Вып. 5.— Казань, 2007.— С. 135—140.

Баязитова Ф. С., Бурганова Н. Б. Новые данные о говоре причепецких татар // Исследования по лексике и грамматике татарского языка.— Казань, 1986.— С. 91—109.

Берта А. История гласных непервых слогов в татарских говорах // К формированию языка татар Поволжья и Приуралья.— Казань, 1985.— С. 110—115.

Berta A. (Берта А.) Laugeschichte der tatarischen Dialekte : Studia Uralo-Altaica, 31.— Szeged, 1989.

Бессонов А. Г. О говорах казанского татарского наречия и об отношении его к ближайшим к нему наречиям и языкам // Журнал Министерства Народного Просвещения.— Ч. ССХVI.— СПб., 1881.

Борханова Н. Б. Образцы текстов // МТД.— Казань, 1962.— Вып. 2.— С. 292—306; 1978.— Вып. 4.— С. 9, 16, 18—20, 22, 24—35, 58, 83—89, 96, 107—109.

Борханова Н. Б. Татар теленең Мордва АССР территориясендә таралган сөйләшләр турсында // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 93—124.

Борханова Н. Б. Казан арты керәшен сөйләшләрән төп билгеләре буенча төркемләү // Татар теле һәм әдәбияты.— 6нчы китап.— Казан, 1977.— 80—89 б.

Борханова Н. Б. Татар телендә авыл төзелешенә караган лексик-семантик төркемнәр // Исследования по диалектологии и истории татарского языка.— Казань, 1982.— С. 50—63.

Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий.— Т. I—II.— СПб., 1869—1871.

Бурганова Н. Б. Языковые особенности каринских и глазовских татар // Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 1953.— 16 с.

Бурганова Н. Б. Нагорный говор татарского языка // Материалы по диалектологии.— Казань, 1955.— С. 28—69.

Бурганова Н. Б. Из наблюдений над говором параньгинских татар // Изв. КФАН СССР. Серия гум. наук.— Вып. 1.— Казань, 1955.— С. 103—116.

Бурганова Н. Б. Говор каринских и глазовских татар // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 19—56.

Бурганова Н. Б. Удмуртские заимствования в татарском языке // Всесоюзная конференция по финно-угорскому языкознанию.— Ижевск, 1967.— С. 1—5.

Бурганова Н. Б. Диалекты татарского языка и памятники древней письменности // Вопросы татарского языка и литературы.— Кн. IV.— Казань, 1969.— С. 35—40.

Бурганова Н. Б. О некоторых архаичных формах глагола в заказанских говорах // Тезисы Итоговой сессии ИЯЛИ за 1970 г.— Казань, 1971.— С. 33—36.

Бурганова Н. Б. Группировка говоров Заказанья по морфологическим явлениям // Тезисы докладов Итоговой научной сессии за 1972 г.— Казань, 1973.— С. 3—41.

Бурганова Н. Б. Временные формы глагола изъявительного наклонения в заказанских говорах // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 7—28.

Бурганова Н. Б. О татарских народных названиях растений // Вопросы лексикологии и лексикографии татарского языка.— Казань, 1976.— С. 125—141.

Бурганова Н. Б. Из истории формирования фонетических особенностей татарских говоров Заказанья // Источниковедение и история тюркских языков.— Казань, 1978.— С. 76—95.

Бурганова Н. Б. К вопросу о земледельческой лексики в татарском языке // Лексика и стилистика татарского языка.— Казань, 1982.— С. 45—51.

Бурганова Н. Б. О некоторых особенностях имен числительных в татарских диалектах // Исследования по татарскому языкознанию.— Казань, 1984.— С. 146—155.

Бурганова Н. Б. О формировании татарских говоров Заказанья // К формированию языка татар Поволжья и Приуралья.— Казань, 1985.— С. 3—31.

Бурганова Н. Б., Залый Л. З. О принципах составления диалектологического атласа татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Казань, 1960.— С. 59—63.

Бурганова Н. Б., Махмутова Л. Т. О диалектном членении татарского языка // Третье региональное координационное совещание по диалектологии тюркских языков. Тезисы докладов.— Баку, 1960.— С. 31—32.

Бурганова Н. Б., Махмутова Л. Т. К вопросу об истории образования и изучения татарских диалектов и говоров // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 7—18.

Валидов Дж. Тюрки и татары (Краткие генеалогические и диалектологические сведения о волжских татар и других татар) // Валиди Дж. Очерк истории образования и литературы татар (до революции 1917 г.).— Вып. 1.— М.: Госиздат, 1923.— С. 3—8.

Валиди Дж. О диалектах казанского татарского наречия // Вестник Научного общества татароведения.— Казань, 1927.— С. 50—64.

Валиди Дж. Наречие каринских и глазовских татар // Труды общества изучения Татарстана.— Казань, 1930.— С. 135—144.

Валиди Ж. Нократ һәм Глазов татарлары арасында // Татарстан.— № 5—6.— Казан, 1929.— 40—42 б.

Вельяминов-Зернов В. В. Исследование о Касимовских царях и царевичах (в 4-х частях) // Труды Восточного отделения археологического общества.— СПб., 1863; 1864; 1866; 1887.

Гадел Әхмәт. Керәшен татарларында көн-ай атамалары.— Казан утлары.— № 6.— Казан, 1979.— 183 б.

Гордлевский В. А. Элементы культуры у касимовских татар (из поездки в Касимовский уезд в 1920 г.).— Рязань, 1927.— С. 19—25.

Дамаскин. Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих (рукопись, 1884—1885 гг.).

Диалектологик блокнот.— Казан, 1950.

Диалектологик сүзлек.— I.— Казан, 1948; — II.— 1953; — III.— 1958.

Dmitrief N.K. Tatarisch-mischarische Studien // Wiener Zeitschrift für die Kunde den Morgenlandes BD. XXXVIII.— Heft, 1, 2.— Wein, 1931.

Дмитриева Л. В. Язык татар Западной Сибири (барабинцев и тобольских татар): Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Л., 1951.— 12 с.

Дмитриева Л. В. Заметки по языку барабинцев // Вопросы грамматики и истории восточных языков.— М.— Л.: Изд-во АН СССР, 1958.— С. 143—169.

Дмитриева Л. В. Язык барабинских татар.— Л.: Наука, 1981.

Жәләй Л. Татар телендә диалектлар // Совет мәктәбе.— 1938.— № 5—6.— 65—75 б.; — № 8.— 52—61 б.

Жәләй Л. Татар теле диалектларын өйрәнү өчен кыскача программа // Совет мәктәбе.— 1940.— № 9.— 33—37 б.

Жәләй Л. Татар диалектологиясе.— Казан, 1947.— 136 б.

Жәләй Л., Сафина. Г., Хафизова Р., Мәжитов З., Шәрәфетдинов Г., Халит Я. Тау ягы авылларында // Совет әдәбияты.— 1948.— № 11.— 104—109 б.

Заләй (Заләлетдинов) Л. З. Опорный диалект в формировании татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Баку, 1958.— С. 36—50.

Заләй Л. З., Бурганова Н. Б. О принципах составления диалектологического атласа татарского языка // Тезисы докладов Второго регионального совещания.— Казань: Таткнигоиздат, 1958.— С. 10—13.

Заләлетдинов Л. З. (Заләй Л.). Средний диалект татарского языка: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— Казань, 1954.— 26 с.

Зиннатуллина З. Г. Диалектные фразеологические сочетания (ДФС) татарского языка // МТД.— Вып. 7.— Казань, 1989.— С. 64—67.

Исследования по исторической диалектологии татарского языка.— Казань, 1979.— 176 с.; — Вып. 2.— Казань, 1982.— 154 с.; — Вып. 3.— Казань, 1985.— 160 с.

Исхакова С. М. Лексика сибирских татар: к вопросу о взаимоотношении татарского и узбекского языков: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Ташкент, 1970.

Исхакова С. М. Узбекский элемент в языке сибирских татар // Вопросы тюркологии.— Казань, 1970.

Исхакова С. М. Древнетюркские элементы в народно-разговорном языке западносибирских татар // Советская тюркология.— 1973.— № 6.— С. 36—39.

Исхакова С. М. К вопросу о взаимоотношении татар-аборигенов Сибири и казанских татар // Из истории Сибири.— Вып. 16.— Томск, 1975.— С. 220—222.

Исхакова С. М. Языковые контакты западносибирских татар с алтайскими племенами // Советская тюркология.— 1975.— № 5.— С. 33—38.

Исхакова С. М. Роль таджикского компонента в формировании языка татар-аборигенов Сибири и их языков // Материалы Всесоюзной конференции 3 июня 1976 г.— Томск, 1976.— С. 54—57.

Исхакова С. М. «Codex Cumanicus» и язык сибирских татар // Этногенез и этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий: Тезисы докладов.— Омск, 1983.— С. 3—12.

Исхакова С. М., Валеев Ф. Г. Таджикский компонент в народно-разговорном языке западносибирских татар // Советская тюркология.— 1978.— № 4.— С. 31—39.

Казаринов В. А. О мишарях в Чистопольском уезде Казанской губернии // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Имп. Казанском ун-те.— Т. IV.— Казань, 1884.— С. 9—10.

Казиханова А. Г. Термины родства мензелинского говора среднего диалекта // Татар теле һәм әдәбиятының актуаль проблемалары.— I кисәк.— Стәрлетамак, 2004.— 158—162 б.

Казиханова А. Г. О некоторых названиях верхней одежды в говорах мишарского диалекта // АВТЯ.— Вып. 4.— Казань, 2005.— С. 110—115.

Казиханова А. Г. К вопросу о заимствований в лексике, связанной с домашними постройками и хозяйственной деятельностью // Сохранение и развитие родных языков в условиях многонационального государства: проблемы и перспективы.— Казань, 2006.— С. 148—149.

Катанов Н. Ф. Отчет о поездке, совершенной с 1 июня 1897 года по 20 августа

того же года в Белебеевский и Мензелинский уезды Уфимской губернии // Уч. Записки Имп. Казан. ун-та.— Кн. XI.— Казань, 1898.— С. 1—37.

Катанов Н. Ф. Отчет о поездке, совершенной с 20 мая по 20 августа 1898 г. в Белебеевский уезд Уфимской губернии // Уч. Записки Имп. Казан. ун-та.— Кн. 7, 8.— Казань, 1900.— С. 1—30.

Материалы по диалектологии.— Казань, 1955.— 188 с.

Материалы по татарской диалектологии.— Вып. 2.— Казань, 1962.— 315 с.; — Вып. 3.— Казань, 1974.— 251 с.; — Вып. 4.— Казань, 1978.— 162 с.; — Вып. 5.— Казань, 1985.— 169 с.; — Вып. 6.— Казань, 1988.— 132 с.; — Вып. 7.— Казань, 1989.— 132 с.

Махмутова Л. Т. Особенности касимовского говора татарского языка : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Л., 1952.— 10 с.

Махмутова Л. Т. Фонетические особенности касимовского говора татарского языка // Материалы по диалектологии.— Казань, 1955.— С. 135—157.

Махмутова Л. Т. Описание грамматических особенностей касимовского говора татарского языка // Известия Казанского филиала АН СССР, сер. гум. наук.— Вып. 1.— Казань, 1955.— С. 77—84.

Махмутова Л. Т. Старинная свадебная песня у касимовских татар // Изв. Казанского филиала АН СССР, сер. гум. наук.— Вып. 2.— Казань, 1957.— С. 217—221.

Махмутова Л. Т. О принципах составления диалектологического словаря татарского языка // Второе региональное совещание по диалектологии тюркских языков (Тезисы докладов).— Казань, 1958.— С. 21—24.

Махмутова Л. Т. О принципах составления татарского диалектологического словаря // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Казань, 1960.— С. 78—85.

Махмутова Л. Т. [Выступление на конференции] // Вопросы диалектологии тюркских языков: Материалы второго регионального совещания по диалектологии тюркских языков, 11—15 ноября 1958 г., г. Казань.— Казань, 1960.— С. 182—183.

Махмутова Л. Т. О татарских говорах северо-западных районов Башкирской АССР (по материалам экспедиций 1954—1957 гг.) // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 57—85.

Махмутова Л. Т. Основные характерные черты мишарских говоров на территории Пензенской области (по материалам экспедиций 1958—1960 гг.) // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 125—162.

Махмутова Л. Т. Некоторые наблюдения над лексикой касимовского говора татарского языка // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 223—235.

Махмутова Л. Т. Образцы текстов // МТД.— Казань, 1962.— Вып. 2.— С. 281—291; 1978.— Вып. 4.— С. 89—91, 102—166; 1989.— Вып. 7.— С. 106—116.

Махмутова Л. Т. От редакторов // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 5—6.

Махмутова Л. Т. Вступительное слово // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 281—282.

Махмутова Л. Т. Краткие заметки о хвалынском говоре мишарского диалекта татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Баку, 1966.— С. 80—83.

Махмутова Л. Т. Диалектологик сүзлек төзүнең төп принциплары // Татар теленең диалектологик сүзлеге.— Казан, 1969.— 7—11 б.

Махмутова Л. Т. Основные принципы составления диалектологического словаря // Татар теленең диалектологик сүзлеге.— Казан, 1969.— С. 12—15.

Махмутова Л. Т. Современный татарский литературный язык и диалекты // Вопросы татарского языка и литературы.— Кн. IV.— Казань, 1969.— С. 26—34.

Махмутова Л. Т. Некоторые итоги и проблемы исследования татарских диалектов // Развитие филологических и исторических наук в Татарии.— Казань, 1969.— С. 29—36.

Махмутова Л. Т. О некоторых этнических компонентах татарского народа по диалектным данным // Тезисы докладов итоговой научной сессии за 1970 г.— Казань, 1971.— С. 116—119.

Махмутова Л. Т. Несколько слов о диалектологических атласах татарского и тюркских языков // Конференция по татарскому языкознанию, посвященная 50-летию СССР : Тезисы докладов.— Казань, 1972.— С. 81—83.

Махмутова Л. Т. К монофтонгизации дифтонгов в мишарском диалекте татарского языка // Тезисы итоговой научной сессии за 1972 г.— Казань, 1973.— С. 42—45.

Махмутова Л. Т. Бастанский говор татарского языка (говор села Бастаново Сасовского района Рязанской области) // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 29—47.

- Махмутова Л. Т. От редактора // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 5—6.
- Махмутова Л. Т. Формы прошедшего времени в мишарском диалекте татарского языка // Советская тюркология.— 1976.— № 3.— С. 17—24.
- Махмутова Л. Т. Некоторые наблюдения над лексикой мишарских говоров (к мишарско-мордовским взаимосвязям) // Вопросы лексикологии и лексикографии татарского языка.— Казань, 1976.— С. 152—159.
- Махмутова Л. Т. Опыт исследования тюркских диалектов (мишарский диалект татарского языка).— М., 1978.— 271 с.
- Махмутова Л. Т. Введение // МТД.— Вып. 4.— Казань, 1978.— С. 7—8.
- Махмутова Л. Т. О характере и некоторых типах русских заимствований в мишарском диалекте татарского языка // Источниковедение и история тюркских языков.— Казань, 1978.— С. 95—107.
- Махмутова Л. Т. Предисловие // ИИДТЯ.— Казань, 1979.— С. 3.
- Махмутова Л. Т. Некоторые материалы по лексике мишарского диалекта татарского языка (тюркский пласт) // ИИДТЯ.— Казань, 1979.— С. 139—168.
- Махмутова Л. Т. Татарский язык в его отношении к древнетюркскому памятнику «Codex Cumanicus» по данным лексики (краткий анализ и приложение) // ИИДТЯ.— Вып. 2.— Казань, 1982.— С. 68—153.
- Махмутова Л. Т. Введение // МТД.— Вып. 5.— Казань, 1983.— С. 5—29.
- Махмутова Л. Т. Краткая схема описания тюркских диалектов // Советская тюркология.— № 5.— 1983.— С. 106—109.
- Махмутова Л. Т. О некоторых татарско-куманских параллелях (по материалам фонетики и грамматики) // ИИДТЯ.— Вып. 3.— Казань, 1985.— С. 117—142.
- Махмутова Л. Т. Татарское языкознание в ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова КФАН СССР за 25 лет (1961—1986). Краткий обзор // Исследования по лексике и грамматике татарского языка.— Казань, 1986.— С. 3—12.
- Махмутова Л. Т. Об особенностях в категории местоимений в бастанском говоре татарского языка // Tatarica.— Хельсинки, 1987.— С. 225—232.
- Махмутова Л. Т. Краткий обзор истории изучения среднего и мишарского диалектов татарского языка // Комментарии к «Атласу татарских народных говоров Среднего Поволжья и Приуралья».— Казань, 1989.— С. 5—25.
- Махмутова Л. Т. Краткий обзор истории изучения среднего и мишарского диалектов татарского языка // МТД.— Вып. 7.— Казань, 1989.— С. 5—24.
- Махмутова Л. Т. Библиография по среднему и мишарскому диалектам татарского языка // Татар теленең диалектологик сүзлеге.— Казан, 1993.— С. 448—459.
- Махмутова Л. Т., Бурганова Н. Б. Татар диалектлары буенча кыскача белешмә // Татар теленең диалектологик сүзлеге.— Казан, 1969.— 612—640 б.
- Махмутшина Д. З. Лингвометодические проблемы изучения татарского языка (на материале фонетических особенностей говора татар Салаватского района Республики Башкортостан) // Система непрерывного образования: педучилище — педвуз: Материалы межвузовской научно-практической конференции.— Уфа, 1997.— С. 64—67.
- Махмутшина Д. З. Об особенностях образования некоторых глагольных форм в говоре татар Салаватского района Республики Башкортостан) // Система непрерывного образования: педучилище — педвуз: Материалы межвузовской научно-практической конференции.— Уфа: Изд-во БГПИ, 1998.— С. 174—176.
- Махмутшина Д. З. Башкортостанның Салават районы татарлары сөйләшенең кайбер морфологик үзенчәлекләре // Актуальные вопросы подготовки учителей татарского языка и литературы.— Стерлитамак: Изд-во СГПИ, 1998.— С. 13—15.
- Махмутшина Д. З. Некоторые лексические особенности говора татар Салаватского района // Проблемы изучения и преподавания филологических наук: Тезисы докладов Всероссийской научно-практической конференции.— Стерлитамак, 1999.— С. 58—60.
- Махмутшина Д. З. Функционирование залоговых форм татарского языка в говорах татар Уральского региона // Система непрерывного образования: школа — педучилище — педвуз — ИПК: Материалы межвузовской научно-практической конференции.— Уфа, 2001.— С. 125—127.
- Махмутшина Д. З. Урал һәм Урал арты сөйләшләрәндә иркәләү-кечерәйтү кушымчалары // Проблемы словообразования в тюркских языках.— Казань: Фикер, 2002.— 206—209 б.
- Махмутшина Д. З. Морфологическая система татарских говоров Уральского ареала: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Уфа, 2002.— 19 с.

Махмутшина Д.З. Урал һәм Урал арты сөйләшләренең морфологик системасы. — Уфа, 2004. — 131 б.

Мәхмүтова Л.Т. Кереш сүз // МТД. — Вып. 4. — Казань, 1978. — С. 5—6.

Махмутшина Д.З. Жирле сөйләш шартларында фонетика укыту // Башкортостан укытыусыһы. — 1996. — № 12. — 54—55 б.

Мухаева З.А. Жирле шартларда ана теле укытуның кайбер үзенчәлекләре // Мәгариф. — 1999. — № 11. — 36—37 б.

Мухаева З.А. Топонимнарда халыкның сөйләше һәм тарихы. Пермь сөйләше буенча // Проблемы языка, литературы и народного творчества. — Казань, 2000. — С. 29—33.

Мухаева З.А. Пермь сөйләше таралган төбәкнең топонимнары һәм гидронимнары буенча кайбер күзәтүләр // Проблемы языка, литературы и народного творчества. — Казань, 2002. — С. 67—73.

Мухаева З.А. Гидронимика территории распространения пермского говора: апеллятивная лексика, семантическая и структурная классификация гидронимов // АВТЯ. — Вып. 2. — Казань, 2003. — С. 88—94.

Мухаева З.А. Топонимия территории пермского говора татарского языка (юга Пермской области): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Казань, 2003. — 21 с.

Мухаева З.А. К характеристике топонимической системы территории распространения пермского говора татарского языка // АВТЯ. — Вып. 3. — Казань, 2004. — С. 112—117.

Мухаева З.А. Топонимия территории распространения пермского говора. — Пермь, 2005. — 131 с.

Мухаметова Г.Ф. Урало-Поволжские параллели в татарских говорах Восточного Закамья // Развитие языков и культур коренных народов Сибири в условиях изменяющейся России. Материалы Международной научной конференции (г. Абакан, 22—24 сентября 2005 г.). — Абакан, 2005. — С. 133—136.

Мухаметова Г.Ф. Диалектные и культурно-языковые особенности татарских говоров региона юго-восточного Закамья Татарстана // «Сулеймановские чтения — 2005». Материалы VIII межрегиональной научно-практической конференции (г. Тобольск, 12—13 мая 2005 г.). — Тюмень: Экспресс, 2005. — С. 99—101.

Мухаметова Г.Ф. Лексика юго-восточных говоров Татарстана, относящаяся к ткачеству и одежде // «Тюркология: история и современность». Материалы Всероссийского тюркологического симпозиума, посвященный 85-летию известного тюрколога Э.Р. Тенишева. — Казань: ТГГПУ, 2006. — С. 99—104.

Мухаметова Г.Ф. К вопросу цоканья в татарском языке (татаро-мишарские и сибирско-татарские диалектные параллели). Этнокультурное пространство региона и языковое сознание. Материалы научно-практической конференции (Тюмень, 11 октября, 2005 г.). — ч. II. — Тюмень: ТГУ, 2006. — С. 137—139.

Мухаметова Г.Ф. Актуальные проблемы этнолингвистического изучения говоров региона Восточного Закамья Татарстана // Тюркологический сборник: материалы Всероссийской тюркологической конференции «Языки и литература тюркских народов: история и современность». — Вып. 3. — Елабуга: Изд-во ЕГПУ, 2006. — С. 374—376.

Насибуллина А.Х. Тюркская географическая терминология в «Словаре диалектов сибирских татар» Д.Г. Тумашевой // Интеграция археологических и этнографических исследований. — Омск, 1995. — С. 85—87.

Насибуллина А.Х. Семантические разряды лексики и ее вариативность в говорах тоболо-иртышского диалекта сибирских татар // Материалы IV Международной научной конференции «Россия и Восток: проблемы взаимодействия». — Омск, 1997. — С. 191—199.

Насибуллина А.Х. Генетическая основа лексики тоболо-иртышского диалекта сибирских татар // Интеграция археологических и этнографических исследований. — Омск-СПб., 1998. — С. 26—28.

Насибуллина А.Х. Названия предметов быта, домашнего обихода тоболо-иртышского диалекта по данным «Словаря диалектов сибирских татар» Д.Г. Тумашевой // Этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий. — Омск, 1998. — С. 307—309.

Насибуллина А.Х. Из истории изучения лексики сибирских татар // Материалы к научно-практической конференции «Словцовские чтения — 98». — Тюмень, 1998. — С. 143—145.

Насибуллина А.Х. Лексика растительного мира тоболо-иртышского диалекта по данным «Словаря диалектов сибирских татар» Д.Г. Тумашевой //

Культурное наследие народов Западной Сибири.— Омск : Изд-во Ом.ГПУ, 1998.— С. 98—100.

Насибуллина А. Х. К вопросу о сохранении языка тоболо-иртышских татар // Материалы научно-практической конференции, посвященной 600-летию Ислама в Сибири.— Тюмень, 1998.— С. 101—103.

Насибуллина А. Х. Лексика тоболо-иртышского диалекта (по данным «Словаря диалектов сибирских татар» Д. Г. Тумашевой) // Материалы научно-практической конференции, посвященной 60-летию со дня рождения Булата Сулейманова.— Тюмень, 1999.— С. 33—39.

Насибуллина А. Х. Названия хозяйственных построек тоболо-иртышского диалекта (по данным «Словаря диалектов сибирских татар» Д. Г. Тумашевой) // Интеграция археологических и этнографических исследований.— Москва, 1999.— С. 199—201.

Насибуллина А. Х. Лексика тоболо-иртышского диалекта сибирских татар.— Тюмень : ТОГИРРО, 2001.— 147 с.

Насибуллина А. Х. Лексика тоболо-иртышского диалекта сибирских татар (в семантическом и генетических аспектах) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 2000.— 22 с.

Насипов И. С. Древнетюркский пласт лексики диалектов татарского языка // Некоторые итоги и задачи изучения татарского литературного языка.— Казань, 1992.— С. 85—90.

Насипов И. С. Древнетюркский пласт топонимов Башкортостана и их отношение к диалектной лексике // Востоковедение в Башкортостане: история, культура.— Ч. IV.— Уфа : БГУ, 1992.— С. 80—82.

Насипов И. С. О древнетюркском пласте лексики мензелинского говора татарского языка // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность : Труды международной конференции. Июнь 9—13, 1992 г., г. Казань : В 3-х томах.— Т. I.— М., 1992.— С. 103—106.

Насипов И. С. О некоторых аспектах лексической корреляции мензелинского говора // Проблемы лексикологии и терминологии татарского языка.— Казань, 1993.— С. 56—63.

Насипов И. С. Древнетюркский лексический пласт диалектной лексики мензелинского говора татарского языка : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 1994.— 22 с.

Насипов И. С. О древнетюркском пласте терминологической диалектной лексики мензелинского говора среднего диалекта татарского языка // Проблемы лексикологии и лексикографии татарского языка.— Вып. 2.— Казань, 1995.— С. 49—57.

Насипов И. С. Башкортстан Республикасында таралган татар сөйләшләре // Инновационные процессы в изучении и преподавании литературы : Материалы межвуз. науч. конф., 30—31 мая, 1997 г., г. Бирск.— Бирск : БирГПИ, 1997.— С. 19—22.

Насипов И. С. Укучыларның язма һәм сөйләмә телендәге кайбер фонетик диалекталь хаталар турында // Татар теленә һәм әдәбиятының актуаль мәсьәләләре.— Стәрлетамак : СДПИ нәшр., 1997.— 33—40 б.

Насипов И. С. История изучения мензелинского говора среднего диалекта татарского языка // Татар теленә һәм әдәбиятының актуаль мәсьәләләре.— Стәрлетамак : СДПИ нәшр., 1997.— 76—95 б.

Насипов И. С. О древнетюркском пласте нетерминологической диалектной лексики мензелинского говора татарского языка // Проблемы функционирования, диалектологии и истории языка.— Казань, 1998.— С. 82—90.

Насипов И. С. Башкортстанда татар диалектологиясен укуту үзенчәлекләре // Татар теле һәм әдәбияты укутуучыларын әзерләүнең көнүзәк мәсьәләләре : II региональ фәнни-практик конференция. Стәрлетамак, 14—15 май, 1998 ел.— Стәрлетамак : СДПИ нәшр., 1997.— 33—40 б.

Насипов И. С. Профессор Н. Ф. Катанов — исследователь татарских народных говоров // Катановские чтения.— Казань : Мастер Лайн, 1998.— С. 94—101.

Насипов И. С. Башкортстан югары уку йортларында татар диалектологиясен укуту мәсьәләләре // Языковая ситуация в Татарстане: состояние и перспективы.— Ч. II.— Казань, 1999.— С. 83—86.

Насипов И. С. Татар теленә төп диалектлары // Татар теле : Программа һәм методик күрсәтмәләр.— Стәрлетамак : СДПИ нәшр., 1999.— 47—53 б.

Насипов И. С. Башкортстан Республикасында татар телен яңа программа

нигезендә укытуның кайбер үзенчәлекләре // Башкортстанда татар теле һәм әдәбиятын укытуда региональ компонент.— Стәрлетамак : СДПИ нәшр., 2000.

Насипов И. С. Татар диалектологиясе. Библиографик белешмә.— Стәрлетамак, 2004.— 155 б.

Нәфиков Р. Диалектологик сүзлекнең икенче басмасы чыгуы уңае белән // Совет әдәбияты.— 1954.— № 3.— 124—126 б.

Недрет А. Выступление // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Казань, 1960.— С. 161—162.

Нигматуллов М. М. Огузские элементы в диалектах татарского языка // IX конференция по диалектологии тюркских языков.— Уфа, 1982.— С. 36—37.

Нигматуллов М. М. О некоторых огузских чертах в фонетике и грамматике татарских диалектов // Структура и история татарского языка.— Казань : Изд-во КГУ, 1982.— С. 73—79.

Нуретдинов Р. Ф. Взаимодействие татарских диалектов с другими языковыми системами в условиях смешанного заселения // Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР.— Казань, 1982.— С. 85—88.

Нуретдинов Р. Ф. Башкортстанның төньягындагы татарлар сөйләшенең фонетик үзенчәлекләре // Совет мәктәбе.— 1983.— № 6.— 27 б.

Нуретдинов Р. Ф. Смешанный говор татарского языка северных районов Башкирской АССР : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Уфа, 1984.— 19 с.

Нуретдинов Р. Ф. Язык пританыпских татар.— Казань, 1998.— 119 с.

Нуриева А. Х. Генетические пласты татарской диалектной лексики // IX конференция по диалектологии тюркских языков.— Уфа, 1982.— С. 27—28.

Paasonen H. (Паасонен Х.). Die sogenannten Karatai-Mordwienen oder Karatajen // Journal de la Societe Finno-Ougrienne.— Т. XXI.— 1902.

Paasonen H. (Паасонен Х.). Zur tatarischen Dialektenkunde.— Отд. отт. из «Keleti Szemle». III.— С. 45—54.

Paasonen H. (Паасонен Х.) Mishar-tatarische Volksdichtung von — Übersetzt und herausgegeben von E. Karahka.— Helsinki, 1953.— С. 4—6.

Pelissier R. Mishar-tatarische Sprachproben gesammelt in Nordosten des Bezirks Tjemenikov des Gouvernements Tambov im Herbst 1912 // Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Jahr 1918, Philosoph.—Hist. Klasse, № 18.— Berlin, 1919.

Поливанов Е. Д. Фонетические особенности касимовского диалекта (стеклогр. изд.).— М., 1923.— 28 с.

Radloff W. (Радлов В. В.). Vergleichende Grammatik der nordlichen Türksprachen. Erster Teil. Phonetik der nordlichen Türksprachen.— Leipzig, 1882.

Радлов В. В. О языке куманов. По поводу издания куманского словаря // Зап. Имп. Академии наук.— Т. XVIII.— № 4.— СПб., 1884.

Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий.— Т. 1—4.— М., 1963 (перепечат. с изд. СПб., 1893—1911).

Рамазан Дария. Там, где течет река Ик... // Идель.— 1993.— № 9—10.— С. 66—78;

Рамазан Дария. Ык ага чик сызыгы булып... // Идел.— 1993.— № 9.— 58—71 б.

Рамазанова Д. Б. Грамматические особенности говора татар Бардымского района Пермской области // Тезисы докладов научной конференции молодых ученых.— Казань, 1967.— С. 16—18.

Рамазанова Д. Б. Фонетические особенности говора агрызских татар // Вопросы татарского языка и литературы.— Кн. IV.— Казань, 1969.— С. 55—60.

Рамазанова Д. Б. Әгерҗе татарлары сөйләшенең грамматик үзенчәлекләре // Совет мәктәбе.— № 3.— 1970.— 26—28 б.

Рамазанова Д. Б. Пермь татарлары сөйләшендә кайбер лексик үзенчәлекләр // Вопросы тюркологии.— Казань, 1970.— С. 263—271.

Рамазанова Д. Б. Говоры татар Среднего Прикамья : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 1970.— 44 с.

Рамазанова Д. Б. Некоторые вопросы формирования мишарских говоров юго-западных районов БАССР // Конференция по татарскому языкознанию, посвященная 50-летию СССР : Тезисы докладов.— Казань, 1972.— С. 66—69.

Рамазанова Д. Б. Грамматические особенности говора пермских татар // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 92—112.

Рамазанова Д. Б. Пермь татарлары сөйләшендә алынма сүзләр // Вопросы лексикологии и лексикографии татарского языка.— Казань, 1976.— С. 142—151.

Рамазанова Д. Б. Фонетические особенности говора пермских татар // Татар теле һәм әдәбияты.— Вып. 5.— Казань, 1978.— С. 129—147.

Рамазанова Д. Б. Пермь татарлары сөйләше лексикасының көнчыгыш төрки телләр белән уртаҡ моментлары // Источниковедение и история тюркских языков.— Казань, 1978.— С. 107—114.

Рамазанова Д. Б. К вопросу о формировании белебеевского подговора мензелинского говора среднего диалекта татарского языка // ИИДТЯ.— Казань, 1979.— С. 4—43.

Рамазанова Д. Б. Функционирование терминов «мещеряки», «башкиры», «тептяри» в Западной Башкирии // Исследование языка древнеписьменных памятников.— Казань, 1980.— С. 142—157.

Рамазанова Д. Б. К вопросу формирования татарских говоров на западе Башкирии (с учетом архивных и исторических данных) // Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР.— Казань, 1982.— С. 88—97.

Рамазанова Д. Б. О взаимовлиянии говоров близкородственных языков на смежной территории (по материалам белебеевского подговора) // Исследования по диалектологии и истории татарского языка.— Казань, 1982.— С. 29—37.

Рамазанова Д. Б. Из истории формирования лексики говора татар Пермской области // ИИДТЯ.— Вып. 2.— Казань, 1982.— С. 10—19.

Рамазанова Д. Б. Термины родства у татар Пермской области // Лексика и стилистика татарского языка.— Казань, 1982.— С. 52—58.

Рамазанова Д. Б. Некоторые вопросы истории формирования пермских татар по данным языка // Пермские татары.— Казань, 1983.— С. 137—154.

Рамазанова Д. Б. Некоторые материалы по обрядовой лексике говора пермских татар // Исследования по татарскому языкознанию.— Казань, 1984.— С. 113—120.

Рамазанова Д. Б. Формирование татарских говоров юго-западной Башкирии.— Казань, 1984.— 191 с.

Рамазанова Д. Б. Некоторые вопросы этнической истории пермских татар по данным языка // Этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий: Тезисы докладов.— Омск, 1984.— С. 27—31.

Рамазанова Д. Б. К истории формирования татарских говоров северо-западной Башкирии (по данным архивных и исторических источников) // ИИДТЯ.— Вып. 3.— Казань, 1985.— С. 5—36.

Рамазанова Д. Б. К вопросу об истории формирования татарских говоров северо-западной Башкирии (дополнительные материалы) // Исследования по лексике и грамматике татарского языка.— Казань, 1986.— С. 70—79.

Рамазанова Д. Б. Названия свадебных обрядов и литературный язык // Анализ текстов по истории татарского литературного языка.— Казань, 1987.— С. 129—139.

Рамазанова Д. Б. Вариативность диалектной лексики татарских говоров юго-западной Башкирии // Нормативность и вариативность в татарском языке.— Казань, 1987.— С. 68—90.

Рамазанова Д. Б. Тепекеевский говор татарского языка // МТД.— Вып. 6.— Казань, 1988.— С. 20—43.

Рамазанова Д. Б. Общие особенности говора пермских татар со старотатарским литературным языком // Истоки татарского литературного языка.— Казань, 1988.— С. 88—99.

Рамазанова Д. Б. Термины родства в татарских говорах юго-западной Башкирии // Татарская лексика в семантико-грамматическом аспекте.— Казань, 1988.— С. 65—77.

Рамазанова Д. Б. Некоторые наблюдения над топонимией и антропонимией пермских татар // Ономастика Татарии.— Казань, 1989.— С. 58—66.

Рамазанова Д. Б. Понятия «мать» и «отец» в татарских говорах // МТД.— Вып. 7.— Казань, 1989.— С. 25—36.

Рамазанова Д. Б. Термины родства в условиях языковых контактов // Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции «Историко-лингвистические связи народов Кавказа и проблемы языковых контактов» (24—26 октября 1989 г.).— Грозный, 1989.— С. 89.

Рамазанова Д. Б. Русские заимствования в татарских говорах современной юго-западной Башкирии // Двуязычие: типология и функционирование.— Казань, 1990.— С. 32—42.

Рамазанова Д. Б. Ареальная терминология родства и некоторые вопросы этнического формирования татар Приуралья // МТД.— Казань, 1990.— С. 9—29.

Рамазанова Д. Б. О некоторых аспектах исторической диалектологии татарского языка // МТД.— Казань, 1990.— С. 3—8.

Рамазанова Д.Б. Термины родства и брачного союза в старотатарских письменных источниках // Язык утилитарных и поэтических жанров памятников татарской письменности.— Казань, 1990.— С. 21—38.

Рамазанова Д.Б. К вопросу о роли поволжско-тюркского компонента в формировании приуральских говоров среднего диалекта татарского языка // Приуральские татары.— Казань, 1990.— С. 118—129.

Рамазанова Д.Б. К вопросу истории заселения Закамья татарами и формирования некоторых прикамских говоров татарского языка // Национальный вопрос в Татарии дооктябрьского периода.— Казань, 1990.— С. 20—35.

Рамазанова Д.Б. Образцы текстов // МТД.— Казань, 1974.— Вып. 3.— С. 214—224; 1978.— Вып. 4.— С. 13—15, 17—18, 20—21, 22—23, 53—59, 67—71, 98—102, 121—126; 1983.— Вып. 5.— С. 44—96, 103—139 (совместно с Т. Х. Хайрутдиновой), 96—103; 1989.— Вып. 7.— С. 120—125; 1990.— С. 126—130; Мордва-каратаи: язык и фольклор.— Казань, 1991.— С. 148—151.

Рамазанова Д.Б. Система терминов родства говора мордвы-каратаев // Мордва-каратаи: язык и фольклор.— Казань, 1991.— С. 58—76.

Рамазанова Д.Б. Термины родства как замкнутая лексико-семантическая группа в условиях языковых контактов // Функциональное развитие татарского языка в условиях перестройки.— Казань, 1991.— С. 105—117.

Рамазанова Д.Б. Татарлар төрлечә сөйләшә // Татарстан.— 1991.— № 11.— 43—47 б.

Рамазанова Д.Б. Термины родства и свойства в татарском языке.— В 2-х кн.— Казань : Тат. кн. изд-во, 1991.— Кн. I.— 87 с.— Кн. II.— 192 с.

Рамазанова Д.Б. Мишарский, средний, восточный // Татарстан.— 1991.— № 11.— С. 46—50.

Рамазанова Д.Б. Гаиб-ирәннәр турында // Әдәби мирас : эзләнүләр, табышлар.— Казан, 1991.— 32—35 б.

Рамазанова Д.Б. Некоторые фонетические и лексические особенности говора татар Пермской области, общие с пермскими языками // Пермистика 2.— Ижевск, 1991.— С. 133—138.

Рамазанова Д.Б. Регион Среднего Прикамья и агрызский подговор мензелинского говора среднего диалекта татарского языка // Тезисы докладов научно-краеведческой конференции, посвященной 25-летию г. Менделеевска, 15—16 мая 1992 г.— Менделеевск, 1992.— С. 22—23.

Рамазанова Д.Б. Форма -ды исә в татарском литературном языке и в диалектах татарского языка // Некоторые итоги и задачи изучения татарского литературного языка.— Казань, 1992.— С. 32—41.

Рамазанова Д.Б. Корень *ту-* (< *tor-*) в татарском языке // Проблемы лексикологии и лексикографии татарского языка.— Казань, 1992.— С. 67—78.

Рамазанова Д.Б. Дәдәй «дядя» в татарских говорах // Формы взаимодействия татарского и русского языков на современном этапе.— Казань, 1992.— С. 60—64.

Рамазанова Д.Б. Терминология родства в ареальном аспекте // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность. Труды международной конференции в 3-х томах, 9—13 июня, 1992 г.— Т. 1.— Казань, 1992.— С. 80—83.

Рамазанова Д.Б. Урал буе татарлары: тарихы һәм теле // Казан утлары.— № 8.— 1993.— 141—161 б.

Рамазанова Д.Б. Краткие очерки по татарским диалектам // Татар телендә диалектологик сүзлегә.— Казан, 1993.— С. 422—447.

Рамазанова Д.Б. Гаиләдә традицион этика һәм никах туганлыгы терминнары // Межэтнические и межконфессиональные отношения в Республике Татарстан.— Ч. II.— Казань, 1993.— С. 218—221.

Рамазанова Д.Б. К вопросу о возникновении названий перевязи в татарских говорах // Проблемы лексикологии и терминологии татарского языка.— Казань, 1993.— С. 63—69.

Рамазанова Д.Б. Особенности системы терминов родства подберезинских крышен // Молькеевские крышны.— Казань, 1994.— С. 127—142.

Рамазанова Д.Б. Современное состояние говоров татарского языка и некоторые вопросы этноэкологии // Актуальные экологические проблемы Республики Татарстан: Тезисы II Республиканской научной конференции.— Казань, 1995.— С. 262—263.

Рамазанова Д.Б. Система терминов родства и свойства нагайбаков // Нагай-Убаки.— Казань, 1996.— С. 88—93.

Рамазанова Д.Б. Некоторые наблюдения над семантикой слова *итәк* в татарских говорах // Проблемы лексикологии и лексикографии татарского языка.— Вып. 2.— Казань, 1996.— С. 121—126.

Рамазанова Д. Б. К истории формирования говора пермских татар. — Казань, 1996. — 239 с.

Рамазанова Д. Б. Туйлар, туйлар... — Казан, 1997. — 104 б.

Рамазанова Д. Б. Пермь татарлары: теле һәм тарихы // Казан утлары. — 1997. — № 2. — 173—183 б.

Рамазанова Д. Б. К вопросу функционирования родного языка у сибирских татар с точки зрения этноэкологии // Актуальные экологические проблемы Республики Татарстан : Тезисы III Республиканской научной конференции. — Казань, 1997. — С. 351.

Рамазанова Д. Б. Из легенд Елабужского края (к проблеме связи языка с историей и духовной культурой) // История и культура Елабужского края (к 60-летию ЕГПИ) : Тезисы докладов и сообщений научно-практической конференции. 9 октября 1997 г. — Елабуга 1997. — С. 54—56.

Рамазанова Д. Б. Об истории пермских татар по их языковым данным // Пермский край: прошлое и настоящее (к 200-летию образования Пермской губернии). Материалы Международной научно-практической конференции. Пермь, 28—29 мая, 1997 г. — Пермь, 1997. — С. 33—38.

Рамазанова Д. Б. Слова со значением «ровесник», «друг» в татарских говорах (некоторые наблюдения) // Проблемы функционирования, диалектологии и истории языка. — Казань, 1998. — С. 53—61.

Рамазанова Д. Б. Жирле с эйләшләрдә туган телне саклыйк // Татарлар хәзерге дөньяда : Бөтендөнья татар Конгрессы. Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары. — Казан, 1998. — 349—351 б.

Рамазанова Д. Б. Сохраним родной язык // Татары в современном мире : Всемирный Конгресс татар. Материалы научно-практической конференции. — Казань, 1998. — С. 741—743.

Рамазанова Д. Б. Некоторые особенности терминологии родства тоболо-иртышского диалекта // Сибирские татары. — Тобольск, 1998. — С. 140—142.

Рамазанова Д. Б. Историко-лингвистические особенности формирования и функционирования западноприуральского ареала татарского языка : Дис. в виде научного доклада... д-ра филол. наук. — Казань, 1998. — 100 с.

Рамазанова Д. Б. О некоторых аспектах изучения названий одежды и ее деталей // Языковая ситуация в Татарстане: состояние и перспективы. — Казань, 1999. — С. 176—178.

Рамазанова Д. Б. Тубыл-иртыш диалектында кием-салым атамалары // Языковая ситуация в Татарстане: состояние и перспективы. — Ч. II. — Казань, 1999. — С. 67—80.

Рамазанова Д. Б. О некоторых коми-зырянско-татарских параллелях // Обские угры. — Тобольск, 1999. — С. 105—107.

Рамазанова Д. Б. Фән хыялга таянса... // Татарстан. — 2000. — № 3. — 62—63 б.

Рамазанова Д. Б. Пермь татарлары теле һәм тарихы турында // Пермь татарлары турында. — Зарда, 2000. — 21—38 б.

Рамазанова Д. Б. Тарихка эйләнеп кайту // Фән һәм тел. — № 2. — 2000. — 20—21 б.

Рамазанова Д. Б. Понятие «одежда» в татарских говорах // Татар теле һәм этносы тарихы мәсьәләләре. — Казан, 2000. — 43—53 б.

Рамазанова Д. Б. Вопросы взаимовлияния и взаимодействия сибирско-татарских диалектов и русских говоров Сибири // Русские старожилы. — Тобольск-Омск, 2000. — С. 101—104.

Рамазанова Д. Б. О достижениях и задачах татарской диалектологии // Научный Татарстан. — № 3. — Казань, 2000. — С. 78—83.

Рамазанова Д. Б. Термины родства и свойства татар Альметьевского региона // Проблемы изучения истории заселения и образования населенных пунктов Альметьевского региона. — Казань, 2000. — С. 95—100.

Рамазанова Д. Б. Татар диалектологиясе: казанышлар һәм бурычлар // Фәнни Татарстан. — 2000. — № 3. — 65—70 б.

Рамазанова Д. Б. Генетические пласты терминов родства мордвы-каратаев // Финно-угристика на пороге III тысячелетия : Материалы II Всероссийской научной конференции финно-угроведов «Финно-угристика на пороге III тысячелетия» (Филологические науки), 2—5 февраля 2000 г. — Саранск, 2000. — С. 258—262.

Рамазанова Д. Б. Себер татарларының мәдәнияте һәм теле буенча материаллар. — Төмән : ТОГИРРО, 2000. — 123 б.

Рамазанова Д. Б. Татарские диалекты // Татары. — М.: Наука, 2001. — С. 26—34.

Рамазанова Д.Б. Татары Восточного Закамья: их распространение, особенности говора.— Казань : Магариф, 2001.— 208 с.

Рамазанова Д.Б. Традиции и современность в условиях Евразии (на примере истории носителей пермского говора) // Очерки по истории татарской культуры в контексте «Запад-Восток». — Казань : Фикер, 2001.— С. 552—572.

Рамазанова Д.Б. Себер диалектларыннан материаллар.— Казан : Фикер, 2001.— 143 б.

Рамазанова Д.Б. Жирле сөйләшләрәбез // Татар календаре.— 2002, 14 гыйнвар.

Рамазанова Д.Б. Урта диалект // Татар календаре.— 2002, 9 февраль.

Рамазанова Д.Б. Готовы ли мы к очередному испытанию // Татарстан.— № 1.— Казань, 2002.— С. 16—17.

Рамазанова Д.Б. Татарская диалектная лексикография и диалектная лексикология на рубеже III тысячелетия // АВТЯ.— Казань, 2002.— С. 101—106.

Рамазанова Д.Б. Во имя науки // АВТЯ.— Казань, 2002.— С. 3—6.

Рамазанова Д.Б. Казан арты сөйләшләрә төркеме // Татар календаре.— 2002, 26 март.

Рамазанова Д.Б. Тау ягы сөйләшләрә төркеме // Татар календаре.— 2002, 25 апрель.

Рамазанова Д.Б. Керәшен сөйләшләрә төркеме // Татар календаре.— 2002, 27 июнь.

Рамазанова Д.Б. Из истории расселения и формирования говоров татар Западного Приуралья // Татарская нация: история и современность.— Казань, 2002.— С. 21—87.

Рамазанова Д.Б. Диалектный язык как одна из разновидностей национального языка // Единство татарской нации.— Казань, 2002.— С. 100—105.

Рамазанова Д.Б. Стәрлетамак, шарлык сөйләшләрә // Татар календаре.— 2002, 11 июль.

Рамазанова Д.Б. Пермь, нократ-глазов сөйләшләрә // Татар календаре.— 2002, 23 июль.

Рамазанова Д.Б. Касыйм, бастан сөйләшләрә // Татар календаре.— 2002, 23 август.

Рамазанова Д.Б. Термины родства в говорах сибирских татар // Сибирские татары.— Казань, 2002.— С. 165—188.

Рамазанова Д.Б. Сибирские диалекты и сопредельные говоры татарского языка // Тюркские народы. Материалы V Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири» (9—11 декабрь 2002 г., Тобольск).— Тобольск-Омск, 2002.— С. 377—378.

Рамазанова Д.Б. Название передника в татарских говорах // Актуальные проблемы тюркской и финно-угорской филологии: теория и опыт изучения.— Елабуга, 2002.— С. 143—150.

Рамазанова Д.Б. Минзәлә һәм бәре сөйләшләрә // Татар календаре.— 2002, 21 сентябрь.

Рамазанова Д.Б. Урал тирәсендәге башка сөйләшләр // Татар календаре.— 2002, 22 октябрь.

Рамазанова Д.Б. Урал тирәсендәге башка сөйләшләр // Татар календаре.— 2002, 19 ноябрь.

Рамазанова Д.Б. К способам образования в татарском языке названий одежды и украшений // Проблемы словообразования в тюркских языках.— Казань: Фикер, 2002.— С. 25—31.

Рамазанова Д.Б. Диалектлардагы лексик аерымлыклар ареаль аспекта // Фәнни Татарстан.— 2002.— № 3.— 145—152 б.

Рамазанова Д.Б. Названия одежды и украшений в татарском языке в ареальном аспекте.— Казань : Мастер-Лайн, 2002.— 352 с.

Рамазанова Д.Б. Жирле сөйләшләрәбез // Татар календаре.— 2003, 24 гыйнвар.

Рамазанова Д.Б. Мишәрләрнең таралышы турында // Татар календаре.— 2003, 21 февраль.

Рамазанова Д.Б. Татар телендә бармак исемнәре // АВТЯ.— Вып. 2.— Казань, 2003.— С. 35—43.

Рамазанова Д.Б. Мишәр диалекты // Татар календаре.— 2003, 29 март.

Рамазанова Д.Б. Көнбатыш (мишәр) диалектының төп үзенчәлекләре // Татар календаре.— 2003, 11 апрель.

Рамазанова Д.Б. Социальные термины в письменных памятниках и терминологии родства по браку в татарском языке // Теория перевода. Межкультурная коммуникация. Сопоставительная лингвистика.— М., 2003.— С. 258—263.

Рамазанова Д.Б. Темников һәм ләмбрә сөйләшләре // Татар календаре.— 2003, 11 май.

Рамазанова Д.Б. Семантика в ареальном аспекте (слово *усал*) // Языки Евразии: этнокультурологический контекст.— Уфа, 2003.— С. 58—60.

Рамазанова Д.Б. Хвалын, кузнецк сөйләшләре // Татар календаре.— 2003, 13 июнь.

Рамазанова Д.Б. (в соавторстве с Баязитовой Ф. С., Махмутовой Л. Т., Садыковой З. Р., Хайрутдиновой Т. Х.) Татарский диалектный язык в ареальном аспекте и история народа : Диалектный язык мишарей (ч-окающая группа) // Фонд научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ Республики Татарстан. Фундаментальные науки. Конкурсы проектов 1998/ 1999 гг. Отчеты.— Ч. I.— Казань : Физтехпресс, 2002.— С. 26—29.

Рамазанова Д.Б. Атлас татарских народных говоров Среднего Поволжья и Приуралья // Энциклопедия.— Т. I.— Казань, 2003.— 222 б.

Рамазанова Д.Б. Эстерхан, Волгоград, Ставрополь өлкәләрендәге көнбатыш диалект сөйләшләре // Татар календаре.— 2003, 10 август.

Рамазанова Д.Б. Мордва-каратай сөйләше // Татар календаре.— 2003, 9 сентябрь.

Рамазанова Д.Б. Чистай керәшеннәре һәм подберезье сөйләшләре // Татар календаре.— 2003, 8 октябрь.

Рамазанова Д.Б. Названия накосника в татарских говорах // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».— Тюмень, 2003.— С. 38—42.

Рамазанова Д.Б. Сергач һәм чүпрәле сөйләшләре // Татар календаре.— 2003, 9 ноябрь.

Рамазанова Д.Б. Чистай, мәләкәс һәм байкыбаш сөйләшләре // Татар календаре.— 2003, 10 декабрь.

Рамазанова Д.Б. Ишәле авылы җырлары турында // Казан утлары.— 2003.— № 9.— 148—158 б.

Рамазанова Д.Б. Ареальные особенности татарской терминологии родства // V Конгресс этнографов и антропологов России, Омск, 9—12 июня 2003 г.: Тезисы докладов.— М., 2003.— С. 166.

Рамазанова Д.Б. Лексические особенности говора жителей села Альметьево // Әлмәт-Альметьевск.— Казань, 2003.— С. 279—282.

Рамазанова Д.Б. Себер татарлары // Татар календаре.— 2004, 16 гыйнвар.

Рамазанова Д.Б. Себер диалектлары // Татар календаре.— 2004, 2 февраль.

Рамазанова Д.Б. Некоторые особенности системы родства и родственной терминологии татарского народа // Тюркология накануне XXI века: достижения, состояние, перспективы : Труды Международного конгресса.— Т. I.— Уфа : Гилем, 2004.— С. 135—138.

Рамазанова Д.Б. Тубыл-иртыш диалекты // Татар календаре.— 2004, 25 март.

Рамазанова Д.Б. Төмән сөйләше // Татар календаре.— 2004, 23 апрель.

Рамазанова Д.Б. Сохраним диалекты — уникальный вид духовного наследия народа // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».— Тюмень, 2004.— С. 56—60.

Рамазанова Д.Б. Тара сөйләше // Татар календаре.— 2004, 20 май.

Рамазанова Д.Б. Тубыл сөйләше // Татар календаре.— 2004, 17 июнь.

Рамазанова Д.Б. Тевриз сөйләше // Татар календаре.— 2004, 10 июль.

Рамазанова Д.Б. Ареаль семантика: «телсез» төшенчәсе // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар.— Казан, 2004.— С. 358—362.

Рамазанова Д.Б. Некоторые аспекты изучения арабо-персидских заимствований в сибирских диалектах // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».— Тюмень, 2004.— С. 50—51.

Рамазанова Д.Б. Саз ягы сөйләше // Татар календаре.— 2004, 14 август.

Рамазанова Д.Б. Бараба диалекты // Татар календаре.— 2004, 26 сентябрь.

Рамазанова Д.Б. Соматизмнарда гомумалтай параллельләре мәсьәләсенә карата // Инсани фәннәр: эзләнүләр һәм табышлар.— Казан, 2004.— 122—125 б.

Рамазанова Д.Б. Том диалекты // Татар календаре.— 2004, 24 октябрь.

Рамазанова Д.Б. Сөйләшләрне өйрәнүнең әһәмияте // Татар календаре.— 2004, 22 ноябрь.

Рамазанова Д.Б. Сөйләшләрнең хәзерге хәле // Татар календаре.— 2004, 7 декабрь.

Рамазанова Д.Б. Ареаль семантика: «ябык» // АВТЯ.— Вып. 3.— Казань : Фикер, 2004.— 61—68 б.

Рамазанова Д.Б. Литературный язык и диалекты // Проблемы развития татарской нации (языковой, литературно-фольклорный и искусствоведческий аспекты).— Казань : Академия наук РТ, 2004.— С. 64—70.

Рамазанова Д. Б. Ареаль семантика («эре, тәкәббер», «кыланчык») // Татар теле һәм әдәбиятының актуаль проблемалары.— 1 кискәк : Тел белеме.— Стәрлетамак, 2004.— 53—61 б.

Рамазанова Д. Б. Хезмәтләре — һәйкәл // Академик Тумашева.— Казан : Фән, 2004.— 43—45 б.

Рамазанова Д. Б. Татар һәм башкорт телләренең лексик байлыгын өйрәнгәндә // Фәнни Татарстан.— 2004.— № 4.— 93—96 б.

Рамазанова Д. Б. Восточное Закамье: народные обряды в названиях // Менделеевский Музейный вестник.— 2004.— № 3.— С. 29—31.

Рамазанова Д. Б. К вопросу этноэкологии татарских говоров Башкортостана // Языковая ситуация и политика в Российской Федерации : Материалы круглого стола 25.03.05.— Уфа, 2005.— С. 97—100.

Рамазанова Д. Б. Л. Жәләй һәм татар диалектологиясе: бүгенгесе һәм киләчәге // АВТЯ.— Вып. 4.— Казань, 2005.— С. 49—57.

Рамазанова Д. Б. Л. Жәләй һәм татар тел белемдә лингвистик география // АВТЯ.— Вып. 4.— Казань, 2005.— С. 115—118.

Рамазанова Д. Б. Том диалекты калмак сөйләшенең морфологик һәм синтаксик үзенчәлекләре // «Сулеймановские чтения — 2005».— Тюмень, 2005.— С. 112—118.

Рамазанова Д. Б. Термины родства и свойства в татарских говорах // Алтайские языки и Восточная филология (Памяти Э. Р. Тенишева).— М.: Восточная литература, РАН, 2005.— С. 377—387.

Рамазанова Д. Б. К изучению восточных диалектов татарского языка // Развитие языков и культур коренных народов Сибири в условиях изменяющейся России. Материалы Международной научной конференции 22—24 сентября 2005 года, Абакан.— Абакан, 2005.— С. 120—122.

Рамазанова Д. Б. Остазым истәлегенә (күренекле диалектолог Л. Т. Мәхмүтованың эшчәнлеге турында) // Фәнни Татарстан.— 2005.— № 3/4.— 89—90 б.

Рамазанова Д. Б. Диалектизмы и их значение в изучении истории языка // Тюркология: история и современность.— Казань, 2006.— С. 121—124.

Рамазанова Д. Б. Сибирско-татарские диалекты и говоры татарского языка // IX «Сулеймановские чтения — 2006».— Тюмень, 2006.— С. 89—90.

Рамазанова Д. Б. Сохранение диалектов как фактор сохранения родного языка // Сохранение и развитие разных языков в условиях многонационального государства: проблемы и перспективы.— Казань, 2006.— С. 157—159.

Рамазанова Д. Б. М. Акмулла әсәрләренең теленә кайбер күзәтүләр // М. Акмулла һәм хәзерге заман.— Казан, 2007.— 171—178 б.

Рамазанова Д. Б. К соотношению исконных и заимствованных слов в названиях лихорадки в татарских говорах // АВТЯ.— Вып. 3.— Казань, 2007.— С. 119—127.

Рамазанова Д. Б. Татар диалектологиясенең фән буларак үсешендә Ж. Вәлидинең роле // Жамал Вәлиди — энциклопедист галим.— Вып. 3.— Апас-Казань, 2007.— С. 125—130.

Рамазанова Д. Б. Д. Г. Тумашева — исследователь сибирских диалектов // Тумашевские чтения : Актуальные проблемы тюркологии.— Тюмень, 2007.— С. 160—164.

Рамазанова Д. Б. Татар теленә кенчыгыш диалектлары.— Тюмень : Вектор Бук, 2007.— 260 б.

Рамазанова Д. Б., Хайрутдинова Т. Х. К вопросу о формировании байкибашевского говора мишарского диалекта татарского языка // ИИДТЯ.— Вып. 3.— Казань, 1985.— С. 62—92.

Рамазанова Д. Б., Мухамадиев М. Г. К вопросу о вариативности в татарском языке // Нормативность и вариативность в татарском языке.— Казань, 1987.— С. 3—4.

Рахимова А. Р. Лексические взаимосвязи башкирского языка и диалектов сибирских татар // Проблемы духовной культуры тюркских народов СССР : Тезисы докладов и выступлений.— Уфа, 1991.— С. 190—192.

Рахимова А. Р. Происхождение слов // Мәғариф.— 1993.— № 6.— С. 22—23.

Рахимова А. Р. Сибирско-татарские и монгольские лексические параллели (на материале хозяйственно-промысловой лексики) // Интеграция археологических и этнографических исследований : Материалы III Всероссийского научного семинара.— Ч. 2.— Омск, 1995.— С. 80—85.

Рахимова А. Р. Сүзләр дөньясында. Алас. Күс айтын [Себер татарлары сөйләшкендәге үзенчәлекле сүзләр, гыйбарәләр] // Мәғариф.— 1995.— № 6.— 27—28 б.

Рахимова А. Р. Историко-генетические пласты хозяйственной лексики диалектов сибирских татар // Проблемы лексикологии и лексикографии.— Вып. 4.— Казань, 1999.— С. 21—27.

Рахимова А. Р. Диалектальная лексика и словари татарского языка // Языковая ситуация в Республике Татарстан: состояние и перспективы.— Ч. II.— Казань, 1999.— С. 185—187.

Рахимова А. Р. Л. Ш. Арсланов и состояние изученности говора астраханских татар // Актуальные проблемы тюркской и финно-угорской филологии: теория и опыт изучения.— Елабуга, 2002.— С. 27—29.

Рахимова А. Р. Лексика диалектов сибирских татар (сравнительно-исторический анализ промысловой и хозяйственной лексики).— Казань: Мастер Лайн, 2001.— 128 с.

Рахманов Х. Татар теле диалектларын өйрәнү турында // Совет мәктәбе.— 1939.— № 7.— 14—17 б.

Садыкова З. Р. Оренбург татарлары сөйләшененң кайбер морфологик үзенчәлекләре // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 113—120.

Садыкова З. Р. Татар телендә зоонимия лексикасын унификацияләү мәсьәләсенә карата // Языковая ситуация в Республике Татарстан: состояние и перспективы.— Ч. II.— Казань, 1999.— С. 182—184.

Садыкова З. Р. Татар сөйләшләрендә ашлык уру һәм печән хәзерләү эшендә кулланылган эш кораллары атамалары // Актуальные вопросы татарского языкознания.— Вып. 2.— Казань, 2003.— С. 182—187.

Садыкова З. Р. Татар сөйләшләрендә кайбер озынлык үлчәме берәмлекләре // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар.— Казан, 2004.— 375—388 б.

Садыкова З. Р. Татар телендә «капка» төшенчәсе һәм аны белдерә торган сүзләр // АВТЯ.— Вып. 3.— Казань, 2004.— С. 100—105.

Садыкова З. Р. Л. Жәләй һәм аңа килгән хатлар // Актуальные вопросы татарского языкознания.— Вып. 4.— Казань, 2005.— С. 145—149.

Садыкова З. Р. Тукучылык белән бәйләнешле озынлык үлчәме атамалары // Материалы VIII Межрегиональной научно-практической конференции (г. Тобольск, 12—13 мая 2005 г.— Тюмень: Экспресс, 2005.— 131—132 б.

Садыкова З. Р. Татар телендә кайбер авырлык үлчәү берәмлекләре атамалары // «Сулеймановские чтения — 2006»: Материалы IX Всероссийской научно-практической конференции, (г. Тюмень, 18—19 мая 2006 г.— Тюмень: Экспресс, 2006.— 96—98 б.

Садыкова З. Р. Жәң башына үлчәмсез бүленгән кишәрлек атамалары // Милли мәдәният.— Казань: Gumanitaria, 2007.— № 14.— С. 23—24.

Садыкова З. Р. О некоторых фонетических особенностях говора сел Насибашево, Лаклино и Малоязова Салаватского района БАССР // Тезисы докладов научной конференции молодых ученых.— Казань, 1967.— С. 19—25.

Садыкова З. Р. О некоторых лексических особенностях говора оренбургских татар // Тезисы докладов II научной конференции молодых ученых.— Казань, 1971.— С. 24—28.

Садыкова З. Р. Образцы текстов // МТД.— Казань, 1974.— Вып. 3.— С. 224—228; 1978.— Вып. 4.— С. 59—67; 1983.— Вып. 5.— С. 113—119; 1989.— Вып. 7.— С. 125—129; 1990.— С. 113—119.

Садыкова З. Р. Группировка татарских говоров Оренбургской области по фонетическим особенностям // Материалы IV конференции молодых научных работников.— Казань, 1976.— С. 133—135.

Садыкова З. Р. Формирование говоров оренбургских татар (по данным фонетики) // ИИДТЯ.— Казань, 1979.— С. 73—104.

Садыкова З. Р. Некоторые лексические изоглоссы на территории распространения говоров оренбургских татар // Исследования по диалектологии и истории татарского языка.— Вып. 2.— Казань, 1982.— С. 64—71.

Садыкова З. Р. Говоры оренбургских татар.— Казань, 1985.— 160 с.

Садыкова З. Р. Говоры оренбургских татар: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 1986.— 25 с.

Садыкова З. Р. Обрядовая лексика в говорах оренбургских татар // Нормативность и вариативность в татарском языке.— Казань, 1987.— С. 52—60.

Садыкова З. Р. Некоторые названия домашних животных в диалектах татарского языка // МТД.— Вып. 6.— Казань, 1988.— С. 97—107.

Садыкова З. Р. Нивелирование диалектных особенностей под влиянием литературного языка // Формирование татарского литературного языка.— Казань, 1989.— С. 110—114.

Садыкова З. Р. Диалектная лексика татарского языка, связанная с птицеводством // МТД.— Вып. 7.— Казань, 1989.— С. 55—63.

Садыкова З. Р. Некоторые названия птиц в диалектах татарского языка // МТД.— Казань, 1990.— С. 47—57.

Садыкова З. Р. Ареальное употребление некоторых названий домашних животных в татарских говорах // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность : Труды международной конференции. 9—13 июня, 1992 г., г. Казань : В 3-х томах.— Т. I.— Казань, 1992.— С. 83—85.

Садыкова З. Р. Зоонимическая лексика татарского языка.— Казань : Татар. книж. изд-во, 1994.— 130 с.

Садыкова З. Р. Термины пчеловодства в татарских говорах // Проблемы функционирования, диалектологии и истории языка.— Казань : Фикер, 1998.— С. 72—81.

Садыкова З. Р. Названия родника, колодца и пруда в татарских говорах // Татар теле һәм этносы тарихы мәсьәләләре.— Казань : Полиграфическо-издательский комбинат, 2000.— С. 67—74.

Садыкова З. Р. Понятия «улица» и «двор» в татарских говорах // АВТЯ.— Казань : Фикер, 2002.— С. 123—128.

Садыкова З. Р. Названия хозяйственных построек и инвентаря в татарском языке.— Казань : Фикер, 2003.— 211 с.

Сарманаева Д. М. Диалектные особенности языка среднеуральских татар : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 1949.— 22 с.

Сарманаева Д. М. Урта Урал татарлары телендәге кайбер үзенчәлекләр // Татар теле һәм әдәбияты.— Казан, 1959.— 199—202 б.

Сибәгат Р. Башкортстан татарлары һәм аларның теле // Казан утлары.— 1990.— № 1.— 129—140 б.

Сөнгатов Г. Диалекталь сөйләм турында // Совет мәктәбе.— Казан, 1990.— № 5.— 27—29 б.

Сөнгатов Г. М. Татар диалектларының фонетикасы.— Казан, 2000.— 44 б.

Сунгатов Г. М. Фонетическая система заболотного говора тоболо-иртышского диалекта сибирских татар (экспериментально-фонетическое исследование) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 1991.— 23 с.

Татар теле диалектларын өйрәнү өчен сораулык /Төзүчесе: С. Әмиров.— Казан : Татгосиздат, 1940.

Татар теле диалектларын өйрәнү буенча сораулык.— Казан, 1949.— 76 б.

Татар теле диалектологик атласын төзү өчен материал җыйнау программасы /Төзүчесе Н. Б. Борһанова.— Казан, 1959.— 43 б.

Татар теленң диалектологик сүзлеге /Төзүчеләр: Н. Б. Борһанова, Л. Т. Мәхмүтова, З. Р. Садыкова, Г. К. Якупова.— Казан : Таткнигоиздат, 1969.— 643 б.

Татар теленң диалектологик сүзлеге /Төзүчеләр: Ф. С. Баязитова, Д. Б. Рамазанова, З. Р. Садыкова, Т. Х. Хәйретдинова.— Казан : Тат. кит. нәшр, 1993.— 460 б.

Татарский язык Западной Сибири // Литературная энциклопедия.— Т. II.— М.: Художеств. лит-ра, 1939.— С. 203—204.

Тенишев Э. Р. Язык татар села Усть-Уза // Tatarica.— Vammala, 1987.— С. 307—333.

Тумашева Д. Г. Татарские диалекты Западной Сибири (Тюмень) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— М., 1952.— 15 с.

Тумашева Д. Г. Некоторые фонетические особенности тюменского диалекта татарского языка // Материалы по диалектологии.— Казань, 1955.— С. 158—168.

Тумашева Д. Г. Язык татар Западной Сибири (Тюменский говор) // Ученые записки Казанского ун-та.— Т. 116.— Кн. 11: Языкознание.— Казань, 1956.— С. 101—143.

Тумашева Д. Г. Особенности глагольных форм в тобольском говоре татарского языка (восточный диалект) // Ученые записки Казанского ун-та.— Т. 117.— Казань, 1958.— С. 124—129.

Тумашева Д. Г. Восточный диалект татарского языка и его отношение к литературному языку и другим диалектам татарского языка // Второе региональное совещание по диалектологии тюркских языков. Ноябрь, 1958 г.: Тезисы докладов.— Казань, 1958.— С. 33—37.

Тумашева Д. Г. Тобол сөйләшенең үзенчәлекләре // Татар теле һәм диалектологиясе мәсьәләләре.— Казан, 1959.— 68—95 б.

Тумашева Д. Г. Саз ягы татарлары сөйләше (көнчыгыш диалекты) // Татар теле һәм әдәбияты.— Казан, 1959.— 149—182 б.

Тумашева Д. Г. Восточный диалект татарского языка и его отношение к литературному языку и другим диалектам татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Т. II.— Баку, 1960.— С. 127—140.

Тумашева Д. Г. О некоторых синтаксических и лексических особенностях тобольского говора (восточный диалект татарского языка) // Памяти В. А. Богородицкого (к столетию со дня рождения : 1857—1957).— Казань, 1961.— С. 339—348.

Тумашева Д. Г. Көнбатыш Себер татарлары теле (грамматик очерк һәм сүзлек).— Казан, 1961.— 240 б.

Тумашева Д. Г. О языковых особенностях барабинских татар // Итоговая конференция КГУ за 1962 г.— Казань, 1963.— С. 70—72.

Тумашева Д. Г. Выступление [Несколько пожеланий конференции] // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Баку, 1963.— С. 245—247.

Тумашева Д. Г. Некоторые итоги изучения языка сибирских татар // Филологический сборник. Ученые записки.— Вып. XXVIII, посвященный 85-летию проф. В. Г. Егорова.— Чебоксары : Чувашкнигоиздат, 1965.— С. 142—145.

Тумашева Д. Г. Проблема изучения диалекта смешанного типа (на материале западносибирских татар) // Вопросы диалектологии тюркских языков : Материалы IV регионального совещания по диалектологии тюркских языков, 23—30 мая 1963 г. в г. Фрунзе.— Фрунзе : Илим, 1968.— С. 59—66.

Тумашева Д. Г. Язык сибирских татар.— Часть вторая.— Казань : Изд-во КГУ, 1968.— 182 с.

Тумашева Д. Г. Отношение наречия барабинских татар к татарским диалектам Сибири // Происхождение аборигенов Сибири и их языков (Материалы межвузовской конференции. 11—13 мая 1969 г.).— Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1969.— С. 46—49.

Тумашева Д. Г. Диалекты сибирских татар в отношении к татарскому и другим тюркским языкам : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— М., 1969.— 50 с.

Тумашева Д. Г. К вопросу о соотношении языка и диалекта // Вопросы тюркологии.— Казань, 1970.— С. 45—55.

Тумашева Д. Г. Этнолингвистическая классификация сибирско-татарских диалектов // Татар тел белеме мәсьәләләре.— IV китап.— Казань, 1972.— С. 77—101.

Тумашева Д. Г. К вопросу о типах диалектных лексических различий // Советская тюркология.— 1973.— № 6.— С. 67—72.

Тумашева Д. Г. О применении лингвистических и социальных критериев диалектного членения (на материале тюркских языков) // Совещание по общим вопросам диалектологии, истории языка : Тезисы докладов и сообщений (Ереван, 2—5 октября 1993 г.).— М., 1973.— С. 49—51.

Тумашева Д. Г. Диалекты сибирских татар и ареальная лингвистика // Всесоюзная тюркологическая конференция—1976.— Алма-Ата, 1976.— С. 233—235.

Тумашева Д. Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования.— Казань : Изд-во КГУ, 1977.— 295 с.

Тумашева Д. Г. Словарь диалектов сибирских татар.— Казань, 1992.— 255 с.

Тумашева Д. Г. Диалект — основа // Идель.— 1993.— № 4.— С. 45—46.

Тумашева Д. Г. Шивэ — нигез ул // Идел.— 1993.— № 4.— 55—56 б.

Тумашева Д. Г., Насибуллина А. Х. Словарь диалектной лексики татарских говоров Тюменской области.— Тюмень : ТОГИРРО, 2002.— 110 с.

Тумашева Д. Г., о ней : Академик Тумашева : Сборник статей.— Казань : Фэн, 2004.

Фасеев Ф. С. Интересное фонетическое явление в татарских диалектах // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Т. II.— Баку, 1960.— С. 145—148.

Фасеев Ф. С. [Выступление о терминологии в татарской диалектологии] // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Т. I.— Казань, 1960.— С. 152—155.

Фәйзуллин Ә. Сарман районы сөйләшәндәге кайбер диалекталь үзенчәлекләр // Совет мәктәбе.— Казан, 1940.— № 8.— 34—37 б.

Хабидуллина М. Р. Характеристика изоглосс вариантов фонемы [а] в татарском лингвистическом пространстве : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 2002.— 25 с.

Хабидуллина М. Р. Татар тел белемдә лингвистик география фәнненең барлыкка килүе // Татар теле, әдәбияты, тарихы : үткәне һәм бүгенгесе.— Казан, 2000.— 128—136 б.

Хабидуллина М. Р. Татар сөйләшләрәндә [а] авазының иренләшү процессы // Милли мәдәният.— Казан : ТДГИ нәшр., 2001.— 82—84 б.

Хабидуллина М. Р. [а] авазы изоглоссаларына характеристика // Казан дәүләт университеты татар филологиясе һәм тарихы факультеты укытучыларының фәнни язмалары.— Казан, 2002.— 124—128 б.

Хайрутдинова Т.Х. О взаимодействии тюркских и финно-угорских языков в северо-восточных районах БАССР // Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР.— Казань, 1972.— С. 107—111.

Хайрутдинова Т.Х. О взаимодействии татарского и башкирского языков (на материале местных говоров) // Конференция по татарскому языкознанию, посвященная 50-летию СССР: Тезисы докладов.— Казань, 1972.— С. 88—90.

Хайрутдинова Т.Х. Явление сингармонизма в говоре татар северо-восточных районов БАССР // Тезисы докладов III научной конференции молодых ученых.— Казань, 1974.— С. 12—15.

Хайрутдинова Т.Х. Образцы текстов // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 233—238; — Вып. 4.— 1978.— С. 71—82, 91—95; — Вып. 5.— 1983.— С. 44—96 (совместно с Д.Б.Рамазановой); — Вып. 7.— 1989.— С. 129—131; — Вып. 8.— 1990.— С. 120—126.

Хайрутдинова Т.Х. Некоторые особенности категорий имен в говоре северо-восточных районов БАССР // Материалы IV конференции молодых научных работников.— Казань, 1976.— С. 135—138.

Хайрутдинова Т.Х. Образование говора златоустовских татар // ИИДТЯ.— Казань, 1979.— С. 44—72.

Хайрутдинова Т.Х. Говор златоустовских татар: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Алма-Ата, 1980.— 20 с.

Хайрутдинова Т.Х. Место говора златоустовских татар в системе татарских говоров // Исследования по диалектологии и истории татарского языка.— Казань, 1982.— С. 37—42.

Хайрутдинова Т.Х. Обрядовая лексика златоустовских татар // Исследования по татарскому языкознанию.— Казань, 1984.— С. 120—129.

Хайрутдинова Т.Х. Златоустовский говор татарского языка.— Казань, 1985.— 158 с.

Хайрутдинова Т.Х. Бирский говор среднего диалекта татарского языка // ИИДТЯ.— Вып. 3.— Казань, 1985.— С. 36—62.

Хайрутдинова Т.Х. Названия продуктов питания в татарских говорах // Нормативность и вариативность в татарском языке.— Казань, 1987.— С. 60—68.

Хайрутдинова Т.Х. Некоторые названия мучных изделий в говорах татарского языка // МТД.— Вып. 6.— Казань, 1988.— С. 83—97.

Хайрутдинова Т.Х. Названия мясных продуктов и блюд в говорах татарского языка // Татарская лексика в семантико-грамматическом аспекте.— Казань, 1988.— С. 85—90.

Хайрутдинова Т.Х. Семантико-морфологическая структура названий кулинарных изделий в литературном языке и отдельных говорах // Истоки татарского литературного языка.— Казань, 1988.— С. 102—107.

Хайрутдинова Т.Х. Русские заимствования в названиях пищи татарского языка (на материале говоров) // Двоязычие: типология и функционирование.— Казань, 1989.— С. 42—47.

Хайрутдинова Т.Х. Лексические параллели татарского языка и тюркских языков Кавказа (по названиям кушаний) // Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции «Историко-лингвистические связи народов Кавказа и проблемы языковых контактов».— Грозный, 1989.— С. 87.

Хайрутдинова Т.Х. Названия некоторых блюд и напитков в говорах татарского языка // МТД.— Вып. 7.— Казань, 1989.— С. 36—55.

Хайрутдинова Т.Х. Истоки и изоглоссы татарских диалектных названий предметов быта, связанных с приготовлением пищи // МТД.— Казань, 1990.— С. 29—47.

Хайрутдинова Т.Х. Названия пищи, предметов домашнего обихода в говоре мордвы-каратаев // Мордва-каратаи: Язык и фольклор.— Казань, 1991.— С. 76—85.

Хайрутдинова Т.Х. Генетические пласты в названиях пищи татарского языка // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность: Труды международной конференции, 9—13 июня 1992.— В 3-х томах.— Т. I.— Казань, 1992.— С. 91—93.

Хайрутдинова Т.Х. Названия пищи в старотатарской письменности // Некоторые итоги и задачи изучения татарского литературного языка.— Казань, 1992.— С. 49—59.

Хайрутдинова Т.Х. Названия пищи в татарском языке.— Казань, 1993.— 140 с.

Хайрутдинова Т.Х. Лексико-семантическая структура названий шиповника в говорах татарского языка // Проблемы лексикологии и терминологии татарского языка.— Казань, 1993.— С. 69—74.

Хайрутдинова Т.Х. Названия пищи и утвари в говоре подберезинских кряшен // Молькеевские кряшены.— Казань, 1994.— С. 117—127.

Хайрутдинова Т.Х. Названия растений в говорах татар и крещеных татар Елабужского края (к 60-летию ЕГПИ) : Тезисы докладов и сообщений научно-практической конференции.— Елабуга, 1997.— С. 56—58.

Хайрутдинова Т.Х. Роль пермских татар в формировании златоустовского говора // Пермский край: прошлое и настоящее (к 200-летию образования Пермской губернии) : Материалы Международной научно-практической конференции. Пермь, 28—29 мая 1997.— Пермь, 1997.— С. 38—40.

Хайрутдинова Т.Х. Названия ягод и ягодных растений в татарском языке // Проблемы функционирования, диалектологии и истории языка.— Казань, 1998.— С. 61—72.

Хайрутдинова Т.Х. Словообразовательная структура названий растений в татарском языке // Аспекты гуманитарных исследований : Материалы итоговой конференции Татарского гуманитарного института за 1997 год.— Казань : Изд-во Татар. гум. ин-та, 1998.— С. 83—88.

Хайрутдинова Т.Х. Названия пищи в говорах сибирских татар в сравнении с другими татарскими говорами // Сибирские татары : Материалы 1-го Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири» (14—18 декабря, 1998 г., г. Тобольск).— Тобольск, 1998.— С. 161—162.

Хайрутдинова Т.Х. Цветы и их названия // Ученые записки.— Вып. 4.— Казань : Изд-во Татар. гум. ин-та, 1998.— С. 21—32.

Хайрутдинова Т.Х. О народных названиях некоторых лекарственных растений в татарском языке // Общественное развитие и гуманитарные науки. Ученые записки.— Вып. 6.— Казань, 1999.— С. 71—78.

Хайрутдинова Т.Х. Лексика пищи в условиях угорско-татарских языковых контактов // Обские угры : Материалы II Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири».— Тобольск, 1999.— С. 120—121.

Хайрутдинова Т.Х. Названия пищи татар Альметьевского региона // Проблемы изучения истории заселения и образования населенных пунктов Альметьевского региона.— Казань, 2000.— С. 101—108.

Хайрутдинова Т.Х. Лексико-семантическая и словообразовательная характеристика наименований грибов в татарском языке // Татар теле этносы һәм тарихы мәсьәләләре.— Казань, 2000.— С. 60—67.

Хайрутдинова Т.Х. Бытовая лексика татарского языка.— Казань : Фикер, 2000.— 124 с.

Хайрутдинова Т.Х. О некоторых мордовско-татарских лексических параллелях // Финно-угристика на пороге III тысячелетия : Материалы II Всероссийской научной конференции финно-угроведов «Финно-угристика на пороге III тысячелетия» (филологические науки). 2—5 февраля 2000 г.— Саранск, 2000.— С. 298—299.

Хайрутдинова Т.Х. Названия огородных и садовых культур в татарском языке // Языковые уровни и их анализ.— Казань : Изд-во Татар. гум. ин-та, 2001.— С. 87—94.

Хайрутдинова Т.Х. О некоторых названиях посуды и утвари в тюменском говоре сибирских татар // Тюркские народы : Материалы V Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири».— Тобольск-Омск, 2002.— С. 396—397.

Хайрутдинова Т.Х. (в соавторстве с Рамазановой Д.Б., Баязитовой Ф.С., Махмутовой Л.Т., Садыковой З.Р.) Татарский диалектный язык в ареальном аспекте и история народа. «Диалектный язык мишарей (ч-окающая группа)» // Фонд научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ Республики Татарстан. Фундаментальные науки. Конкурсы проектов 1998—1999. Отчеты, часть I.— Казань : Физтехпресс, 2002.— С. 26—29.

Хайрутдинова Т.Х. О некоторых названиях растений в калмакском говоре томского диалекта татарского языка // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».— Тюмень, 2004.— С. 76—78.

Хайрутдинова Т.Х. Народные названия растений в татарском языке.— Казань : Фикер, 2004.— 224 с.

Хайрутдинова Т.Х. Лексика, связанная с рельефом, в барабинском диалекте татарского языка // «Сулеймановские чтения — 2005». Материалы VIII межрегиональной конференции (г. Тобольск, 12—13 мая, 2005 г.).— Тюмень : Экспресс, 2005.— С. 177—178.

Хайрутдинова Т.Х. Слова, обозначающие время в диалектах сибирских татар // «Сулеймановские чтения — 2006»: Материалы IX Всероссийской научно-практической конференции (г. Тюмень, 18—19 мая 2006 г.).— Тюмень: Экспресс, 2006.— С. 134—135.

Хайрутдинова Т.Х. Заимствования, относящиеся к названиям времени // АВТЯ.— Вып. 5.— Казань, 2007.— С. 127—134.

Хайретдинова Т.Х. БАССРның Салават һәм Кыйгы районнарында яшәүче татарлар сөйләшенең кайбер морфологик үзенчәлекләре // Тезисы конференции молодых ученых.— Ч. II.— Казань, 1971.— С. 19—24.

Хайретдинова Т.Х. БАССРның Салават һәм Кыйгы районнарында яшәүче татарлар сөйләшенең кайбер лексик үзенчәлекләре // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 155—165.

Хайрутдинова Т.Х. Татар телендә үсемлек анатомиясенә бәйле кайбер атамалар турында // Языковая ситуация в Республике Татарстан: состояние и перспективы.— Ч. II.— Казань, 1999.— С. 180—182.

Хайрутдинова Т.Х. Салават күперен кем ничек атый // Материалы Итоговой научно-практической конференции за 1999 год.— Казань: Изд-во Тат. гос. гум. ин-та, 2000.— С. 41—43.

Хайрутдинова Т.Х. Исем фиғыль формаларының жир-су атамаларында бирелеше // Материалы итоговой научно-практической конференции за 2000 г.— Казань: Изд-во Тат. гос. гум. ин-та, 2001.— С. 42—43.

Хайретдинова Т.Х. Әлмәт төбәге татарларында аш-су атамалары // Мирас.— № 11.— 2001.— 50—52 б.

Хайретдинова Т.Х. Татар телендә рельеф белән бәйле кайбер атамалар турында // Материалы итоговой научно-практической конференции за 2001 год.— Казань: Изд-во Тат. гос. гум. ин-та, 2002.— С. 55—57.

Хайретдинова Т.Х. «Ажаган» төшенчәсенә татар сөйләшләрендә бирелеше // АВТЯ.— Казань: Фикер, 2002.— С. 117—122.

Хайрутдинова Т.Х. Татар сөйләшләрендә табигать күренешләре белән бәйле кайбер сүзләр // Актуальные проблемы тюркской и финно-угорской филологии: Теория и опыт изучения. Материалы Всероссийской научно-практической конференции 10—12 декабря 2002 г., г. Елабуга.— Елабуга, 2002.— С. 192—197.

Хайрутдинова Т.Х. Татар теле диалектларында рельеф белән бәйле атамалар // АВТЯ.— Вып. 2.— Казань: Фикер, 2003.— С. 26—35.

Хайретдинова Т.Х. Г. Ибраһимов әсәрләрендә тормыш-көн күреш лексикасы // Галимҗан Ибраһимов һәм заман: Тууына 115 ел тулуга багышланган фәнни-конференция материаллары.— Казан: Фикер, 2003.— 156—157 б.

Хайретдинова Т.Х. Татар телендә вакытка мөнәсәбәтле сүзләр // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар.— Казан: Фикер, 2004.— 92—98 б.

Хайретдинова Т.Х. Татар теле диалектларында атнадагы көн исемнәре // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар.— Казан: Фикер, 2004.— 363—369 б.

Хайретдинова Т.Х. Татар диалектларында тәүлек һәм ел фасылларын белдерә торган сүзләрнең кулланылышы // Актуальные вопросы татарского языка.— Казань: Фикер, 2004.— Вып. 3.— С. 94—100.

Хайретдинова Т.Х. Латыйф Жәләй һәм диалекталь лексиканы өйрәнү мәсьәләләре // Актуальные вопросы татарского языкознания.— Казань, 2005.— Вып. 4.— С. 96—99.

Хайретдинова Т.Х. Ел фасыллары атамалары // Фән һәм тел.— Казань, 2007.— № 1.— 12—22 б.

Хайретдинова Т.Х. Күк җисемнәренең дөнья тарафларын белдерүдәге роле һәм аларның атамалары // «Тенишевские чтения — 2007»: Сборник научных статей.— Казан: Gumanitariya, 2007.— С. 68—72 б.

Хайретдинова Т.Х. Ж. Вәлиди һәм диалектологияне өйрәнү мәсьәләләре // Ж. Вәлиди — энциклопедист галим.— Апас-Казан, 2007.— 165—169 б.

Хидиятов И. Р. XIV гасыр төрки язма истәлекләрендәге асыл сыйфатларның татар диалектларында чагылышы // АВТЯ.— Вып. 1.— Казань: Фикер, 2002.— С. 99—101.

Хидиятов И. Р. Фонетические параллели в поэме «Тухфаи мардан» Мухамедъяра и в татарских диалектах // АВТЯ.— Вып. 2.— Казань: Фикер, 2003.— С. 125—128.

Хидиятов И. Р. Залоги глагола в татарских диалектах и в старописьменных памятниках татарского языка // Гуманитарные науки: Поиски и достижения.— Казань, 2004.— С. 322—329.

Хидиятов И. Р. Желательное наклонение // Гуманитарные науки : Поиски и достижения. — Казань, 2004. — С. 170—172.

Хидиятов И. Р. Язык письменных памятников периода Казанского ханства (XVI в.) и татарские говоры в сравнительном аспекте : К постановке вопроса // Проблемы развития татарской нации (языковой, литературно-фольклорный и искусствоведческий аспекты). — Казань : Наука, 2004. — С. 226—238.

Хидиятов И. Р. Имена действия в письменных памятниках периода Казанского ханства // АВТЯ. — Вып. 3. — Казань : Фикер, 2004. — С. 148—151.

Хидиятов И. Р. Инфинитив в литературных памятниках периода Казанского ханства // АВТЯ. — Казань : Фикер, 2004. — С. 151—155.

Хидиятов И. Р. Имя существительное в старотатарских письменных памятниках и диалектах татарского языка // Сборник материалов итоговых конференций молодых ученых Института истории им. Ш. Марджани Академии наук РТ за 2003—2004 гг. — Казань, 2004. — С. 323—329.

Хидиятов И. Р. Инфинитив в литературных памятниках периода Казанского ханства // Татар теле һәм әдәбиятының актуаль проблемалары : Фәнни-методик мәкаләләр җыентыгы /Жаваплы ред. И. С. Насипов (Региональ фәнни-практик конференция, 26—28 ноябрь, 2003 ел). — I кисәк : Тел белеме. — Стәрлетамак, 2004. — 73—77 б.

Хидиятов И. Р. Язык письменных памятников периода Казанского ханства (XVI в.) и татарские говоры в сравнительном аспекте : Морфология : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Казань, 2005. — 21 с.

Хисамова Ф. М. Хәзинәдә ниләр бар? : Татар халык сөйләшләрен өйрәнүнең кайбер йомгаклары // Казан утлары. — 1987. — № 6. — 145—150 б.

Хисамова Ф. М. Русско-татарские словари XVIII—XIX вв. как источник по исторической диалектологии татарского языка // Сопровождение по общим вопросам диалектологии и истории языка : Тезисы докл. и сообщ., Душанбе, 12—15 ноября, 1979 г. — М., 1979. — С. 259.

Шакирова Р. Ф. Говор татар Краснооктябрьского района Горьковской области : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1950.

Шакирова Р. Ф. Фонетические особенности говора татар Краснооктябрьского района Горьковской области // Материалы по диалектологии. — Казань, 1955. — С. 89—134.

Шакирова Р. Ф. Особенности говора татар Краснооктябрьского района Горьковской области // Академику В. А. Гордлевскому к его семидесятипятилетию (Сборник статей). — М., 1953. — С. 292—301.

Шамгунова Р. Р. Некоторые глагольные формы параньгинского говора // Памяти В. А. Богородицкого (к столетию со дня рождения, 1857—1957). — Казань, 1961. — С. 357—360.

Шамгунова Р. Р. О лексических особенностях чистопольского говора татарского языка // МТД. — Вып. 2. — Казань, 1962. — С. 236—241.

Шамгунова Р. Р. Образцы текстов // МТД. — Вып. 2. — Казань, 1962. — С. 306—311; — Вып. 4. — 1978. — С. 101—111, 115—117.

Шамгунова Р. Р. Чистай төбәге сөйләшенең кайбер фонетик үзенчәлекләре // Татар теле һәм әдәбияты. — Казан, 1959. — 183—197 б.

Шамгунова Р. Р. Чистай сөйләшенең морфологик һәм синтаксик үзенчәлекләре // МТД. — Вып. 2. — Казань, 1962. — 89—134 б.

Юлдашев А. А. Язык тептярей : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1950. — 16 с.

Юлдашев А. А. Говор тептярей Учалинского района Башкирской АССР // Академику В. А. Гордлевскому к его семидесятипятилетию (Сборник статей). — М., 1953. — С. 329—342.

Юсупов Ф. Ю. Некоторые морфологические особенности ичкинского говора татарского языка // Тезисы докладов научной конференции молодых ученых. — Казань, 1967. — С. 21—24.

Юсупов Ф. Ю. О некоторых фонетических особенностях сафакульского говора татарского языка // Вопросы татарского языка и литературы. — Кн. IV. — Казань, 1969. — С. 61—62.

Юсупов Ф. Ю. Некоторые фонетические особенности ичкинского говора татарского языка // Тезисы докладов II научной конференции молодых ученых. — Казань, 1971. — С. 14—19.

Юсупов Ф. Ю. Татарские говоры Южного Урала и Зауралья (Челябинской и Курганской областей) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Казань, 1972. — 42 с.

- Юсупов Ф. Ю. Урта диалектның нагайбәк сөйләше // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 74—91.
- Юсупов Ф. Ю. Образцы текстов // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 205—213; — Вып. 5.— 1983.— С. 139—149.
- Юсупов Ф. Ю. Татар теленең эчкен сөйләше // МТД.— Казань, 1976.— 72—151 б.
- Юсупов Ф. Ю. Көнъяк һәм Урал арты сөйләшләре.— Казан, 1979.— 184 б.
- Юсупов Ф. Ю. Функционально-семантические особенности инфинитивных форм в татарских диалектах // Языкознание: Тезисы докладов и сообщений, Ташкент, 10—12 сентября 1980.— Ташкент: Фан, 1980.— С. 90—91.
- Юсупов Ф. Ю. Семантические особенности некоторых форм причастий настоящего времени в диалектах татарского языка // IX конференция по диалектологии тюркских языков: Тезисы докладов и сообщений.— Уфа, 1982.
- Юсупов Ф. Ю. Фонетические особенности говора татар Свердловской области // Исследования по диалектологии и истории татарского языка.— Казань, 1982.— С. 43—50.
- Юсупов Ф. Ю. Причастие в диалектах сибирских татар // Морфология тюркских языков Сибири.— Новосибирск, 1985.— С. 130—155.
- Юсупов Ф. Ю. Неличные формы глагола в диалектах татарского языка.— Казань, 1985.— 319 с.
- Юсупов Ф. Ю. Изучение татарского глагола.— Казань: Татар. книж. изд-во, 1986.— 287 с.
- Юсупов Ф. Ю. Историческое развитие неличных и индикативных форм глагола в татарском языке // Вопросы советской тюркологии: Тезисы докладов и сообщений.— Ашхабад, 1985.— С. 140—146.
- Юсупов Ф. Ю. Некоторые итоги изучения причастных форм диалектов татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Уфа, 1985.— С. 140—146.
- Юсупов Ф. Ю. Проявление ассимиляции и диссимиляции в говоре сафакульских татар в сопоставлении с тюркскими языками Урала, Сибири, Казахстана // Фонетика языков Сибири и сопредельных регионов.— Новосибирск, 1986.— С. 78—82.
- Юсупов Ф. Ю. Из истории развития неличных и личных форм глагола в диалектах татарского языка // Формирование и функционирование татарского языка.— Казань, 1986.— С. 34—43.
- Юсупов Ф. Ю. Татарский глагол в ареальном освещении: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— Алма-Ата, 1988.— 35 с.
- Юсупов Ф. Ю. Татар лингвистик территориясендә огуз телләре белән уртақ изоглоссалар турында // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность: Труды международной конференции 9—13 июня 1992 г., г. Казань.— В 3-х томах.— Казань: Инсан, 1992.— С. 98—100.
- Юсупов Ф. Ю. Опыт моделирования татарского диалектного языка // Языковая ситуация в Республике Татарстан: состояние и перспективы: Материалы научно-практической конференции, 17 ноября 1998 г.— Ч. II.— Казань, 1999.— С. 52—55.
- Юсупов Ф. Ю. Көнъяк Урал һәм Урал арты татарлары // Мирас.— 1999.— № 5.— 88—98 б.
- Юсупов Ф. Ю. Некоторые итоги системно-синхронного исследования татарского диалектного языка. Индикатив // Татарское возрождение. Эпоха и личности.— Казань: Фэн, 2000.— С. 344—358.
- Юсупов Ф. Ю. Башкортстанда һәм Урал төбәкләрендә яшәүче татарларның тарихы һәм сөйләшләре // Мирас.— 2002.— № 9.— 54—65 б.
- Юсупов Ф. Ю. Россия татарлары: златоуст татарлары, красноуфим татарлары, оренбург татарлары // Мирас.— 2002.— № 12.— 47—53 б.
- Юсупов Ф. Ю. Россия татарлары: нагайбәк татарлары // Мирас.— 2003.— № 1.— 49—59 б.
- Юсупов Ф. Ю. Россия татарлары: нагайбәк татарларының этнографиясе һәм сөйләшенә караган материаллар // Мирас.— 2003.— № 1.— 49—59 б.
- Юсупов Ф. Ю. Россия татарлары: эчкен татарлары. Сафакүл татарлары // Мирас.— 2003.— № 3.— 20—33 б.
- Юсупов Ф. Ю. Россия татарлары: нократ-кистем (Чепца буе) татарлары // Мирас.— 2003.— № 4.— 13—22 б.
- Юсупов Ф. Ю. Россия татарлары: касыйм татарлары // Мирас.— 2003.— № 5.— 27—38 б.

Юсупов Ф. Ю. Татар теленең диалектлары: урал сөйләшләре.— Казан : Мәгариф, 2003.— 351 б.

Юсупов Ф. Ю. Татарский диалектный язык в контексте национального языка // Проблемы развития татарской нации (языковой, литературно-фольклорный и искусствоведческий аспекты).— Казань: Академия наук РТ, 2004.— С. 77—83.

Юсупов Ф. Ю. Сафакул татарлары: тарих, тел, халык ижаты.— Казан, 2006.— 607 б.

Юсупов Ф. Ю., Хуснутдинова Г. М. Послелог *белән* в татарском диалектном языке // Казан дәүләт университеты татар филологиясе һәм тарихы факультеты укытучыларының фәнни язмалары.— Казан, 2002.— 338—342 б.

Юсупов Ф. Ю., Юсупова Г. Ф. Некоторые категории имени существительного в татарском диалектном языке // Татар теле, әдәбияты, тарихы: үткәне һәм бүгенгесе.— Казан, 2000.— 419—428 б.

Юсупов Ф. Ю., Юсупова Г. Ф. Категория принадлежности имени существительного татарского диалектного языка // Языковые уровни и их анализ.— Казань : Изд-во Татар. гос. гум. ин-та, 2001.— С. 72—86.

Юсупов Ф. Ю., Юсупова Г. Ф. Татарский диалектный язык. Категории имени существительного // Казан дәүләт университеты. Татар филологиясе һәм тарихы факультеты.— Казан, 2002.— С. 48—173 б.

Юсупова Г. Ф., Юсупов Ф. Ю. Красноуфим татарлары: тарих, тел, фольклор.— Казан : «Школа», 2004.— 376 б.

Якупова Г. К. Из наблюдений над говорами татарских сел, расположенных по реке Зай // Материалы по диалектологии.— Казань, 1955.— С. 180—187.

Якупова Г. К. Описание некоторых морфологических особенностей языка татар, расположенных по реке Зай (Татарская АССР) // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Баку, 1960.— С. 140—144.

Якупова Г. К. Некоторые лексические особенности говора заинских татар // Памяти В. А. Богородицкого (к столетию со дня рождения, 1857—1957).— Казань, 1961.— С. 349—356.

Якупова Г. К. Некоторые морфологические особенности говора татар Куйбышевской области // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 202—222.

Якупова Г. К. Образцы текстов // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 311—314; — Вып. 3.— 1974.— С. 228—230; — Вып. 4.— 1978.— С. 47—48; 118—121.

Якупова Г. К. Камышлы сөйләшенең фонетик үзенчәлекләре // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 121—129.

ЭЧТӘЛЕК

Сүз башы. (Д. Б. Рамазанова, Т. Х. Хәйретдинова)	3
МИШӘР ДИАЛЕКТЫ. (Д. Б. Рамазанова)	4
Темников сөйләше. (З. Р. Садыкова)	11
Ләмбрә сөйләше. (Д. Б. Рамазанова)	27
Кузнецк сөйләше. (Ф. С. Баязитова)	42
Хвалын сөйләше. (Т. Х. Хәйретдинова)	53
Карсун сөйләше. (Д. Б. Рамазанова)	62
Мордва-каратай сөйләше. (Д. Б. Рамазанова)	74
Мәләкәс сөйләше. (З. Р. Садыкова)	96
Чистай керәшеннәре сөйләше. (Ф. С. Баязитова)	109
Тау ягы (Подберезье) керәшеннәре сөйләше. (Ф. С. Баязитова)	114
Стәрлетамак сөйләше. (Д. Б. Рамазанова)	123
Шарлык сөйләше. (З. Р. Садыкова)	151
Кострома сөйләше. (Ф. С. Баязитова)	168
Волгоград сөйләше. (Ф. С. Баязитова)	171
Сергач сөйләше. (Т. Х. Хәйретдинова)	184
Чүпрәле сөйләше. (З. Р. Садыкова)	195
Сыркыды сөйләше. (Ф. С. Баязитова)	207
Татарцино (Күршә) сөйләше. (Ф. С. Баязитова)	215
Чистай сөйләше. (Д. Б. Рамазанова)	222
Байкыбаш сөйләше. (Т. Х. Хәйретдинова)	239
КӨНЧЫГЫШ ДИАЛЕКТЛАР. (Д. Б. Рамазанова)	249
ТУБЫЛ-ИРТЫШ ДИАЛЕКТЫ. (Д. Б. Рамазанова)	252
Төмән сөйләше. (Д. Б. Рамазанова)	252
Тубыл сөйләше. (Д. Б. Рамазанова)	276
Саз ягы сөйләше. (Р. С. Барсукова)	300
Тара сөйләше. (Д. Б. Рамазанова)	338
Тевриз сөйләше. (Д. Б. Рамазанова)	361
БАРАБА ДИАЛЕКТЫ. (Д. Б. Рамазанова)	391
ТОМ ДИАЛЕКТЫ. (Д. Б. Рамазанова)	427
Яүштә-чат сөйләше. (Д. Б. Рамазанова)	427
Калмак сөйләше. (Д. Б. Рамазанова)	442
Кыскартмалар	459
Татар диалектологиясе буенча библиография. (Р. С. Барсукова)	461

Научное издание

**Баязитова Флёра Саитовна
Рамазанова Дария Байрамовна
Хайрутдинова Танзиля Хасановна
Садыкова Зида Рашитовна
Барсукова Рамзия Сибыхатулловна**

ТАТАРСКИЕ НАРОДНЫЕ ГОВОРЫ

В двух книгах

Книга вторая

Казань. Издательство «Магариф». 2008

На татарском языке

Фәнни басма

**Баязитова Флёра Сәетовна
Рамазанова Дәрия Бәйрәмовна
Хәйретдинова Тәнзилә Хәсәновна
Садыйкова Зидә Рәшитовна
Барсукова Рәмзия Сибыхатулловна**

ТАТАР ХАЛЫК СӨЙЛӘШЛӘРЕ

Ике китапта

Икенче китап

Редакторлары *Н. К. Нотфуллина, Л. Р. Гатауллина*
Бизәләш редакторы *Л. С. Золондинова*
Техник редакторлары *Ә. С. Трофимова, Ә. Р. Ильина*
Компьютерда биткә салучысы *Ә. Р. Ильина*
Корректоры *М. З. Вәлиева*

Оригинал-макеттан басарга кул куелды 1.02.2008. Форматы 70×108 ¹/₁₆.

Офсет кәгазе. «Школьная» гарнитурасы. Офсет басма.

Шартлы басма табагы 43,4. Нәшер-хисап табагы 43,84.

Тиражи 1600 д. Заказ Т-87.

«Мәгариф» нәшрияты. 420059. Казан, Оренбург тракты, 20 а.

Тел./факс (843) 277-52-62, 277-52-88.

E-mail: magarif@mail.ru

«Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексы» ААҖ.

420066. Казан, Декабристлар урамы, 2.

